श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पनी श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्य्यप्रवरश्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायिश्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इत्यष्टभिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेनच समलङ्कृतम् ।

इदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्;

बङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

"श्रीवनमालिराय बहादुरस्य",

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितञ्च ।

तच्च

काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर्' पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रितम् ।

सम्वत् १९६१

श्रीमद्भागवतम् ।

नवमस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ।

राजोवाच ।

मन्वन्तराणि सर्वाणि त्वयोक्तानि श्रुतानि मे ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य हरेस्तत्र कृतानि च ॥ १ ॥
यो ऽसौ सत्यव्रतो नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः ।
ज्ञानं यो ऽतीतकल्पान्ते लेभे पुरुषसेवया ॥ २ ॥
स वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतम् ।
त्वत्तस्तस्य सुताश्चोक्ता इक्ष्वाकुप्रमुखा नृपाः ॥ ३ ॥
तेषां वंशं पृथक् ब्रह्मन् ! वंश्याऽनुचरितानि च ।
कीर्तयस्व महाभाग ! नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गुणा यं गुणताऽत्यर्थं वृणुते करुणानिधिम् ।
तमहं शरणं यामि परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥
त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्वैवस्वतमनोरन्वयः ।
नवमे कृष्णसत्कीर्तिप्रसङ्गाय वितन्यते ॥ २ ॥
एवमुक्तो ऽष्टमस्कन्धे सद्धर्मः सत्त्वशोधकः ।
कर्तृपालकसंहर्तृमन्वादीनां निरूपणैः ॥ ३ ॥
सद्धर्मशुद्धसत्त्वानामन्तरङ्गेशसत्कथा ।
सूर्यसोमान्वयाख्यानैरधुना सङ्गतोच्यते ॥ ४ ॥

तत्र च—

त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्यवंशो ऽनुवर्ण्यते ।
एकादशभिरध्यायैः सोमवंशस्ततः परैः ॥ ५ ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैवस्वतसुताऽन्वये ।
सोमवंशप्रवेशोक्त्यै सुद्युम्नस्त्रीत्वमुच्यते ॥ ६ ॥

उक्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोर्वंशं पृच्छति, मन्वन्तराणीति पञ्चभिः ॥ १—७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

पूर्वस्कन्धान्ते—

"सतु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ।
विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः" ॥

इति प्रकृतस्य भगवत्पूर्णानुग्रहविषयस्य महाभागवतस्य वर्त्तमानस्य सप्तमस्य वैवस्वतमनोर्वंशं "सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव" इत्यादिना सङ्ग्रहेणोक्तं विस्तरतो बुभुत्सुरुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति राजा—मन्वन्तराणीत्यादिभिः पञ्चभिः । यान्यष्टमादौ मया पृष्टानि मन्वन्तराणि तेष्ववतीर्णेन भगवता कृतानि वीर्याणि च तानि सर्वाणि त्वया वर्णितानि मे मया श्रुतानि च ॥ १ ॥

तथा योऽसावतीतकल्पे द्रविडदेशाधिपस्सत्यव्रताख्यो राजर्षिरतीतकल्पावसने परमपुरुषस्य सेवया हेतुभूतया स्वपरयाथात्म्यज्ञानं लेभे प्राप्तवान् ॥ २ ॥

स एव सत्यव्रतोऽस्मिन् विवस्वतः पुत्रो भूत्वा मनुर्वैवस्वताख्यः सप्तमो मनुरासीदिति च त्वत्तो मया श्रुतमित्युक्तानुवादः अथ पृष्टव्यं पृच्छति— तस्य वैवस्वतस्य मनोर्ये सुता इक्ष्वाकुप्रभृतयः त्वया कथिताः ॥ ३ ॥

मया श्रुताश्च तेषामिक्ष्वाकादीनां पृथक् पृथक् वंशं तद्वंशजानां चरितानि चाधुना हे ब्रह्मन् ! महाभाग सर्वज्ञ ! श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं कथय ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्री वेदव्यासाय नमः ॥

कमलाकान्तं कमलाचं विमलानन्दं प्रणम्य च ॥
नृपवंशस्कन्धविलासं नवमस्कन्धं विवृणोमि ॥०॥

अस्मिन्स्कन्धे राजवंशवर्णनेन श्रीनारायणे भक्तिविधानार्थं भगवन्माहात्म्यमेव प्रपञ्च्यते, तत्रवृत्तवर्तिष्यमाणस्कन्धयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय वृत्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोः पुत्राणां तद्वंशानामनुवंशं तच्चरितानि च राजा शुकं पृच्छति, मन्वन्तराणीत्यादिना यद् विक्रमानित्यन्तेन ॥ १—२—३—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ओंनमः श्रीकृष्णाय ॥

अथ नवमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ॥
नवमक्रमसन्दर्भं सन्दर्भाणां समाहृतिः ।
क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥

॥ १ ॥

योऽसाविति त्रिकम् ॥ २-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।
लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥

गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभुष्णवे ।
तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ।
उक्त्वा सद्धर्ममीशानुवर्त्तिनां कथ्यते कथा ॥
नवमे भक्तिविज्ञानवैराग्यस्याभिभित्सया ।
अम्बरीषादिभिरिव भाव्यं भक्तैर्विचच्चणैः ॥
विषयाभिनिविष्टोऽपि विरक्तः स्याद्ययातिवत् ।
इत्येवमर्थमुक्तास्ते सूर्यसोमान्वयान्विताः ॥
ज्ञनास्तैव पुनस्तोऽपि स्वाचारैर्लोकशिक्षकाः ।
अत्र त्रयोदशाध्यायाः सूर्यवंशनिरूपकाः ॥
एकाधिकादशस्युस्ते सोमवंशाभिधायकाः !
तदेवं नवमस्कन्धो राजते त्रिगुणाष्टभिः ॥
अध्यायैर्विविधैरुर्वर्यकथः कृष्णकथारथः ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये सुद्युम्नो मृगयां गतः ॥
स्त्रीभूत्वाऽथ बुधात्पुत्रं पुरूरवसमाप्तवान् ।

मत्स्यदेवप्रसादात् सत्यव्रतस्य भक्तश्रेष्ठस्य मनुत्वं श्रुत्वा तद्वंश्यानामपि वैष्णवत्वमभिप्रेत्य तत्कथासु जातश्रद्धः पृच्छति-योसाविति चतुर्भिः । अतीतकल्पान्ते अतीतमन्वन्तरान्ते ॥ १—७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णं नियमानन्दं श्रीनिवासादिकान् गुरून् ।
प्रणम्य नवमे स्वल्पः प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥
त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्निबद्धे नवमे स्फुटाम् ।
क्रमादीशकथामाह—भगवान्बादरायणिः ॥

तत्र वैवस्वतपुत्राणामुत्पत्तिं यस्य वैवस्वतपुत्रस्य चन्द्रवंशप्रवर्त्तकः पुरूरवाः पुत्रोऽभूत्तस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वं च निरूप्यते प्रथमाध्याये तत्रादावष्टमस्कन्धोक्तस्य सत्यव्रतस्य राजर्षेर्वैवस्वतमनुभावं गतस्य पुत्राणां पृथक् पृथक् वंशानुक्त्वाऽनुवादपूर्वकं पृच्छति-मन्वन्तराणीति पञ्चभिः ॥ १-६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमतेरामानुजाय नमः ।

श्रीरुक्मिणीकृष्णाय नमः ।

नत्वा श्रीरुक्मिणीकान्तं स्वान्तं विन्यस्य तत्पदे ।
पूर्वाचार्यान्नमस्कृत्य वेदवेदान्तपारगान् ॥ १ ॥
भाषां भागवताचार्यः श्रीमद्भागवतस्य वै ।
नवमस्कन्धभावार्थबोधिनीं वितनोति हि ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजा परीक्षित बोले, कि–हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! आपने जो सम्पूर्ण मन्वन्तरों की कथा कही सो मैंने श्रवण करी, और अनन्त पराक्रम वाले श्री हरि के जो जो उनमन्वन्तरों में आपने चरित्र कहे सो भी मैंने श्रवण किये ॥ १ ॥

परञ्च जो आपने कहा कि द्रविड देश का स्वामी सत्यव्रत नामक राजऋषि कि जिनने व्यतीत कल्पके अन्त में महापुरुष श्रीहरि की सेवा से ज्ञान प्राप्त किया ॥ २ ॥

ये भूता ये भविष्याश्च भवन्त्यद्यतनाश्च ये ।
तेषां नः पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां वद विक्रमान् ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

एवं परीक्षिता राज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् ।
पृष्टः प्रोवाच भगवाञ्छुकः परमधर्मवित् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परन्तप ! ।
न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥
परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥ ८ ॥
तस्य नाभेः समभवत्पद्मकोशो हिरण्मयः ।
तस्मिन् जज्ञे महाराज ! स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ ९ ॥
मरीचिर्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः ।
दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत्सुतः ॥ १० ॥
ततो मनुः श्राद्धदेवः सञ्ज्ञायामास भारत ! ।
श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्स आत्मवान् ॥ ११ ॥
इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूषकान् ।
नरिष्यन्तं पृषध्रं च नभगं च कविं विभुः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वही फिर सूर्य के पुत्र वैवस्वत मनु हुए ऐसा हमने आप से श्रवण किया, और यह भी सुना कि, उनके पुत्र इक्ष्वाकु प्रभृति राजा हुए ॥ ३ ॥

सो अब हे ब्रह्मन् ! हे महाभाग ! उन सबों का पृथक् वंश और वंश के राजाओं के चरित्रों को आप कथन करिये हम लोगों को इस विषय की श्रवण करने की बड़ी इच्छा है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुक्तं वंशं वक्तुं पूर्वोक्तमेव तावद्वंशं तत्प्रवर्तकं श्रीनारायणमारभ्यानुस्मारयति-परावरेषामिति पञ्चभिः ॥ ८—११ ॥
नाभागं चेति पाठे ऽपि नभग एव नाभागः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यैव वैवस्वतस्य मनोर्वंशे ये भूता अतीता ये च भविष्या भाविनो ये चाद्यतना वर्त्तमानाश्च भवन्ति तेषां सर्वेषां पुण्यां पुण्यावहा कीर्तिर्येषां पूर्वेषां सर्वेषां विक्रमान् वद चरित्राणि कथय पुण्यकीर्तीनामित्यनेन तद्विक्रमाणामश्रोतव्यत्वशङ्का निरस्ता ॥ ५ ॥

एवं राज्ञा पृष्टो भगवान् बादरायणिः वैवस्वतः मनुवंशं तद्वंश्यचरित्राणि च यथावद्वक्तुमुपचक्रम इत्याह सूतः—एवमिति । इत्थं ब्रह्मवादिनामृषीणां सदसि राज्ञा परीक्षिता पृष्टः परमधर्मवित् भागवतगुणवर्णस्योत्कृष्टधर्मत्वाभिज्ञो भगवान् शुकः प्रोवाच ॥ ६ ॥

तदेवाह-श्रूयतामित्यादिना तावद्वैवस्वतमनुवंशमाचिख्यासुस्तद्वंश्यानां तच्चरित्राणां चानन्त्यात्कार्त्स्न्येन वक्तुं श्रोतुश्चाशक्यत्वात्प्राधान्येन काश्चिद्वंश्यपरम्पराः कथयामीत्यभिप्रयन्नाह--श्रूयतामित्यादिना । हे परन्तप ! मानवः मनोर्वैवस्वतमनोः सम्बन्धी

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वंशः प्राचुर्येण कथयतो मत्तः श्रूयतां प्राचुर्येणेत्यनेन साकल्येन वक्तुं श्रोतुं चाशक्य इत्यभिप्रेतं तदेवाह न शक्यत इति स्फुटार्थः ॥ ७ ॥

मनोरर्वाचीनां तद्वंशपरम्परां विवक्षुस्तावत्तः पूर्वपरम्परामाह—परावरेषामिति चतुर्भिः । इदं परिदृश्यमानं स्थूलचिदचिदात्मकं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् अतीतकल्पान्ते स एवासीत. कोसौ ? यदात्मकं जगदासीदित्यत्राह—यः परावरेषामुच्चावचानां भूतानामात्मा अन्तः प्रविश्य धारकः परमः पुरुषः स्थूलचिदचिच्छरीरकः परमात्मा प्रलयदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेन कारणतयाऽवस्थितो बभूवेत्यर्थः । अन्यत्स्वसमानं कारणं वस्तु नासीदित्यर्थः "स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्ते" इत्यनेन "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापितः अन्यन्न किञ्चनेत्यनेन "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यस्यार्थः । मनोः वंशस्य पूर्वावधिद्योतनाय पञ्चपुरुषान्तरितत्वेऽपि साक्षाद्भगवद्वंशप्रसूतत्वख्यापनाय च परावरेषामित्यादिश्लोकत्रयं प्रवृत्तम् ॥ ८ ॥

तस्य प्रलयदशायां सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य कारणभूतस्य "बहुस्यां प्रजायेय" इत्युक्तविधसिसृक्षानन्तरं महदादिपृथिव्यन्ततत्त्वोत्पत्तिद्वारा तैरारब्धे ब्रह्माण्डे गर्भोदके शयानस्यानिरुद्धरूपिणो भगवतो नाभेः हिरण्मयः प्रकाशबहुलः पद्मकोशः त्रिभुवनात्मकः पद्मकोशः समभवदित्यर्थः । हे महाराज ! तस्मिन्नाभिपद्मे चतुर्मुखो ब्रह्मा बभूव ॥ ९ ॥

तस्य चतुर्मुखस्य मनसः मरीचिर्जज्ञे मानस इति पाठे तस्य मरीचिर्मानसः पुत्रो जज्ञे इत्यर्थः । तस्यापि मरीचेः कश्यपः पुत्रः सम्बभूव तस्य कश्यपस्य भार्यायां दक्षदुहितरि अदित्यां विवस्वान् सुतः समभवत् ॥ १० ॥

ततस्तस्य विवस्वतः संज्ञाख्यायां भार्यायां श्राद्धदेवो मनुर्वैवस्वतः समभवत् स च प्रशस्तमनस्को वैवस्वतो मनुः श्रद्धायां भार्यायां दश पुत्रान् जनयामास ॥ ११ ॥
तानाह—इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकादीन् दशपुत्रान् जनयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विक्रमान् वंशे जातानां पुरुषाणां चरितानि ॥ ५ ॥

राजाभिषिक्तानां प्रजापालनादिलक्षणः परमो धर्मस्तं वेत्तीति ॥ ६-७ ॥

आत्माऽन्तर्यामी इदं विश्वं स एवासीत्तदधीनमेवाभूत् न तु स्वतन्त्रं किञ्चन प्रधानादिकमपि "तस्माद्धान्यं न परः किं च नास" इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

उदस्तादुद्भूत स्वयंभूरित्यस्य विष्णावपि च वृत्तेरित्यत-श्चतुरानन इत्युक्तं "विष्णुः स्वयंभूरधभुक् स्वभूर्विश्वपतिः पतिः" इत्यभिधानम् ॥ ९ ॥

मानसो मनोजातः ततः कश्यपात् ॥ १० ॥

ततो विवस्वतो मनोः पुत्रानाह—श्रद्धायामित्यादिना । आत्मवान् वशीकृतमनाः ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

कथासौष्ठवार्थं तं च मानवं वंशं सृष्टिमारभ्यैव प्रवृत्तया पूर्वमुक्तयैव कथया सह गुम्फन्नाह—परावरेषामिति पञ्चभिः ॥८-१२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राचुर्येण प्राधान्येन श्रूयताम् ॥ ७ ॥

परावरेषामुच्चावचानाम् आत्माऽऽश्रयः इदं विश्वमासीत् कारणाभिन्नमासीदित्यर्थः । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति । श्रुतेः ॥ ८ ॥

यस्य पुरुषस्य ॥ ९ ॥

तस्य चतुराननस्य मनसः सकाशात् तस्य मरीचेः कश्यपसुतः. ततः कश्यपात् विवस्वान् अभवत् ॥ १० ॥

स श्राद्धदेवः श्रद्धायां भार्यायाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इन के वंश में जो हो चुके और जो होवेंगे तथा आज कल जो हैं, उन पुण्यकीर्ति लोगों के सबके चरित्र आप कहिये ॥ ५ ॥

सूत उवाच।

सूतजी बोले, कि—इस प्रकार ब्रह्मवादि लोगों की सभा में राजा परीक्षित ने जब प्रश्न किया, तब परम धर्म को जानने वाले भगवान् श्रीव्यासनन्दन बोले ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे परन्तप ! वैवस्वत मनु महाराज के वंश को आप प्राचुर्य से श्रवण करो, और विस्तार से तो यह वंश सैकडों वर्ष में भी वर्णन नहीं होसकता है ॥ ७ ॥

जो पर और अवर भूत प्राणियों का आत्मा और जो परम पुरुष हैं, सृष्टि के आदि में यह देख पडने वाला विश्व वही परमात्मा रहा और कुछ भी नहीं रहा ॥ ८ ॥

उस परमात्मा के नाभि से एक हिरण्मय (सुवर्णका) कमल मुकुल उत्पन्न हुआ, हे महाराज ! उसमें स्वयंभू चतुरानन श्रीब्रह्माजी हुए ॥ ९ ॥

ब्रह्मा के मनसे मरीचि उत्पन्न हुए, उनके कश्यप और कश्यप के दक्ष की पुत्री अदिति से विवस्वान् पुत्र भये ॥ १० ॥

और विवस्वान् के श्राद्धदेव मनु संज्ञा नाम की पुत्नी से उत्पन्न हुए उन श्राद्ध देव मनु की श्रद्धा भार्या से दश पुत्र भये ॥ ११ ॥

अग्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान् किल ।
मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत्प्रभुः ॥ १३ ॥
तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहित्रर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥ १४ ॥
प्रेषितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सुसमाहितः ।
हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणन् द्विजः ॥ १५ ॥
होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्येला नाम साऽभवत् ।
तां विलोक्य मनुः प्राह नाऽतिहृष्टमना गुरुम् ॥ १६ ॥
भगवन् ! किमिदं जातं ? कर्म वो ब्रह्मवादिनाम् ।
विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया ॥ १७ ॥
यूयं मन्त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
कुतः सङ्कल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव ॥ १८ ॥
तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः ।
होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥ १९ ॥
एतत्सङ्कल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ।
तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

प्रथम इक्ष्वाकु, नृग, शर्याति, दिष्ट, धृष्ट, करूषक, नरिष्यन्त पृषध्र, नभग, कवि ये दश पुत्र हुए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुरूरवःप्रभृति सोमवंशसञ्चारं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह–अग्रजस्य मनोः पूर्वमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥

दुहित्रर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति होतारं समयाचत पय एव व्रतमाहारो नियतो यस्याः ॥ १४ ॥

अध्वर्युणा होतर्यजेति प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति तत्तया प्रार्थितं ध्यायन् व्यचरदयजत् पाठान्तरे तत् आध्यायत् वाचा वषट्कारं गृणन् वषडित्युच्चारयन् ॥ १५ ॥ १६ ॥

ब्रह्मविक्रिया मन्त्राऽन्यथात्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९–२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुरूरवःप्रभृतिसोमवंशप्रवृत्तिं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह-अग्रजस्येति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् अपुत्रस्य मनोः प्रजार्थं पुत्रार्थं मित्रावरुणदेवताकामिष्टिं मनोराचार्यो भगवान् वसिष्ठः अकरोत् अयाजयदित्यर्थः ॥ १३ ॥

ततस्तत्र यागे क्रियमाणे सति मनोः पत्नी श्रद्धा पयोव्रता पयः क्षीरमेव व्रतमाहारो नियमो यस्याः सा होतारमुपागम्य होतुः समीपमागत्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य च दुहित्रर्थमयाचत कन्या मम यथाभवेत्तथा यजेति प्रार्थितवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततोऽध्वर्युणा प्रेषितः होतर्यजेतिप्रेषितो होता सुष्ठु समाहितचित्तः तत्तया प्रार्थितं ध्यायन् वाचा वषट्कारं गृणन् वषडित्युच्चरन् गृहीतेन तेन हविषा अयजदिति शेषः ॥ १५ ॥

ततो होतुस्तद्व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्परूपेण व्यभिचारेण इलेति प्रसिद्धा सा कन्या बभूव या श्रद्धया याचिता सैव कन्या संबभूव न तु मनुना याचितः पुत्र इत्यर्थः । तां सम्भूतां कन्यां विलोक्य नातीव हृष्टं मनो यस्य तादृशः गुरुं वसिष्ठमाह ॥ १६ ॥

उक्तिमेवाह--भगवन्निति द्वाभ्याम् । हे भगवन् ! ब्रह्मवादिनां वो युष्माकमिदं कर्म युष्माभिरनुष्ठितमिदं कर्म विपरीतं जातं किम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

सङ्कल्पितफलविपरीतफलदं खल्वित्यर्थः। अस्तु को दोषः? इत्यत्राह-अहो कष्टमिति। किं तत्कष्टम्? तत्राह मैवमिति। ब्रह्मविक्रिया मन्त्रविकारः मन्त्रशक्तिविपर्यासः मैवं स्यात् एवं भवितुं नार्हतीत्यर्थः। मन्त्रशक्तिविपर्यय एव महत्कष्टमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ब्रह्मवादिनां व इत्यनेनाभिप्रेतं विवृणोति—यूयमिति। यूयं मन्त्रविदः मन्त्रस्वरूपतद्विनियोगतदर्थविदः युक्ताः समाहितचित्ताः तपसा दग्धं किल्बिषं चिन्तितविपरीतफलदं येषां ते तदेवम्भूतानां युष्माकं कुतः कस्माद्धेतोस्सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तित वैषम्यमभूत् तत्र विबुधेष्वनृतमिवेति दृष्टान्तः। यथा विबुधेष्वनृतं भवितुं नार्हति तथा भवत्सु भवितुमनर्हं सङ्कल्पवैषम्यं कस्माद्धेतोर्बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्तमाह वसिष्ठ इत्याह मुनिः—तदेवमुक्तं मनोर्वचो निशम्य श्रुत्वा नोऽस्माकं पितामहः अस्य प्रेत्यादिः प्रपितामहः भगवान्वसिष्ठः होतुर्व्यतिक्रमं सङ्कल्पविपर्यासं ज्ञात्वा रविनन्दनं मनुं बभाषे उवाच ॥ १९ ॥

तदेवाह-एतदिति। होतुर्व्यभिचाराद्विपरीतसङ्कल्परूपाद्धेतोः तवैतत्सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितवैषम्यं यद्यप्यभूत् तथाप्यहं स्वतेजसा स्वतपोबलेन सुप्रजास्त्वं साधयिष्ये कन्याया एव पुंस्त्वं साधयिष्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अप्रजस्य अपुत्रस्य इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं मित्रावरुणयोरिष्टिं मित्रावरुणदेवत्याम् ॥ १३-१४ ॥

सुसमाहितः एकाग्रचित्तः तच्छ्रद्धयोक्तं दध्यौ वषट्कारं मन्त्रविशेषं वा गृणन् स्वकर्माकरोदिति शेषः ॥ १५ ॥

तस्य कर्मणो व्यभिचारेण विपक्षवर्तिना हेतुना वाङ्कतिमित्त्वादिला "वाणी सरस्वती भाषा वागिडेला प्रकीर्तिता" इति ॥ १६ ॥

इदं जातं किमिति तत्राह—कर्मेति। ब्रह्मवादिनां वः कर्म विपरीतं पुत्रार्थिनः कन्याफलमभूदतः किमिदमिति कुतूहलयामि अत्रैवम्भूतेऽप्यन्यत्र माभूदित्याह मैवमिति ब्रह्मविदां वः क्रिया मैवम्भूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

क्वचित् स्खलनेऽप्यत्रापि नियमो न स्यादित्याशङ्क्य क्वचिदप्यन्यथात्वं न युक्तं युष्माकमित्याह—यूयमिति। "मैत्रावरुणीमिष्टिं कुर्यात्पुत्रकामः" इत्यादिमन्त्रहृदयज्ञाः यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्निति वचनान्मनोयोगयुक्ताः न च दोषादन्यथात्वं मनस इत्याह—तपसेति। यूयमेवम्विधास्तेषु युष्मासु सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितस्यान्यथात्वं कुतो न कुतोपि सम्भाव्यते कुत इति तत्राह अनृतमिति न हि देवेष्वनृतं "तस्मादनृतं न वदेत्" इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ १९ ॥

होतुर्व्यभिचारतः ध्यानस्यान्यथात्वलक्षणात् ॥ २०—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पूर्वम् इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥

दुहित्रर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति ॥ १४ ॥

अध्वर्य्युणा हे होतः! यजेति प्रेषितः होता हविषि गृहीते सति तत् राज्ञीप्रार्थितं ध्यायन् व्यचरत् अयजत वषट्कारं गृणन् वषडित्युच्चारयन् अध्यायत्तदिति वाचेति पाठे वाचा वषट् कारं गृणन् तद्राज्ञीप्रार्थितम् अध्यायत् ॥ १५ ॥

इलेति राज्ञैव हर्षेण तत्स्वया एव नामकृतमित्यवसीयते नातीत्यप्रजस्त्वापगमात् सामान्यतो हर्षोत्पत्तेः ॥ १६ ॥

ब्रह्मविक्रिया मन्त्रान्यथात्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

इक्ष्वाकाद्युत्पत्तेः पूर्वम् मित्रावरुणयोः मित्रावरुणदेवताकामिष्टिमकरोत् ॥ १३ ॥

पयोव्रता पयः क्षीरमेव व्रतं नियताहारो यस्याः सा मम दुहिता यथा भवेत्तथा यजेति दुहित्रर्थं होतारं सम्यगयाचत ॥ १४ ॥

होतः! यजेति अध्वर्युणा प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति तत् ध्यायन् श्रद्धया प्रार्थितं चिन्तयन् वाचा वषट्कारं गृणन् व्यचरत् अयजत ॥ १५ ॥

व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पविपरीतध्यानेन ॥ १६ ॥

ब्रह्मणो मन्त्रस्य विक्रिया अन्यथाऽर्थोत्पादकता ॥ १७ ॥ १८ ॥

शुकस्य पितृप्रपितामहत्वेन मनोर्मरीचिभ्रातृत्वेन च प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९-२५ ॥

भाषा टीका।

प्रथम में मनु को पुत्र रहित देखकर वशिष्ठ भगवान मित्रावरुण का यज्ञ किया ॥ १३ ॥

जब यज्ञ होने लगा, उस समय केवल दुग्ध के आहार करके रहने वाली मनु की भार्या श्रद्धा ने पुत्री के निमित्त होता से याचना करी ॥ १४ ॥

होम करने के लिये होता को अध्वर्यु ने जब भेजा, तब होता ने श्रद्धा के वाक्यों को स्मरण करके हविष लेकर वषट्कार उच्चारण करते में पुत्री का ही सङ्कल्प किया ॥ १५ ॥

इस प्रकार होता के व्यभिचार से इला नाम वाली पुत्री उत्पन्न हुई उसको देखकर मनु प्रसन्न नहीं हुये, और अपने गुरु से वचन बोले कि ॥ १६ ॥

हे भगवन्! आप लोग ब्रह्मवादियों के सङ्कल्प में विपरीतता क्यों हुई, ये बडी कष्ट की बात है, वेद का मन्त्र कभी अन्यथा नहीं होसका है ॥ १७ ॥

तप के प्रभाव से आप लोगों का सब कल्मष दूर गया है, और आप सम्पूर्ण मन्त्रों के जानने वालों में मुख्य हैं, जैसे देवता लोग असत्य बोलें इस प्रकार आप लोगों का सङ्कल्प अन्यथा क्यों हुआ? ॥ १८ ॥

एवं व्यवसितो राजन् ! भगवान् स महायशाः ।
अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया ॥ २१ ॥
तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान् हरिरीश्वरः ।
ददाविलाऽभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥
स एकदा महाराज ! विचरन् मृगयां वने ।
वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम् ॥ २३ ॥
प्रगृह्य रुचिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् ।
दंशितोऽनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २४ ॥
स कुमारो वनं मेरोरधस्तात्प्रविवेश ह ।
यत्रास्ते भगवान् रुद्रो रममाणः सहोमया ॥ २५ ॥
तस्मिन्प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा ।
अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च वडवां नृप ! ॥ २६ ॥
तथा तदनुगाः सर्वे आत्मलिङ्गविपर्ययम् ।
दृष्ट्वा विमनसोऽभूवन् वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ २७ ॥

राजोवाच ।

कथमेवङ्गुणो देशः केन वा भगवन् ! कृतः ।
प्रश्नमेनं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि नः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

इन सब वातों को सुनकर हमारे प्रपितामह वसिष्ठ जी होता के व्यभिचार को जानकर सूर्य के पुत्र मनु से बोले ॥ १९ ॥

वसिष्ठजी बोले, कि–यह तुमारे होता की गडवड से सङ्कल्प की विषमता हुई है, तौभी हम अपने तेजसे उस को पुत्र होने का उपाय करेंगे ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रतिज्ञाय भगवान् वसिष्ठः तथैव साधितवानित्याह मुनिः, एवमिति । हे राजन् ! इत्थं व्यवसितः निश्चययुक्तः स महायशाः एवं विपुलकीर्त्तिः भगवान् वसिष्ठः आदिपुरुषं भगवन्तम् इलायाः कन्यायाः पुंस्त्वकाम्यया पुंस्त्वसम्पादनेच्छया अस्तौषीत् ॥ २१ ॥

तत ईश्वरो भगवान् हरिस्तत्कृतेन स्तोत्रेण तुष्टः प्रसन्नस्तस्मै वसिष्ठाय कामं वरमिष्टमिलायाः पुंस्त्वरूपं वरं ददौ तत्तेन वरेण हेतुना सा इला सुद्युम्नाख्यः पुरुषश्रेष्ठः बभूव ॥ २२ ॥

स वीरः सुद्युम्नः कदाचित् हे महाराज ! वने मृगयां चरन् मृगयां कर्त्तुमित्यर्थः । कतिपयैरमात्यैर्मन्त्रिभिः परिवृतः सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवमश्वमारुह्य रुचिरं सुन्दरं दृढं च चापं अनुत्तथाद्भुतान्निशितान् शरांश्च प्रगृह्य दंशितः कवचितः उत्तरां दिशं प्रत्यनुमृगं प्रतिमृगं जगाम विचचार ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवं विचरन् स कुमारः सुद्युम्नो मेरोः पर्वतस्याधस्तात्स्थितं वनं प्रविवेश हेत्याश्चर्ये खेदे च तत्प्रदेशस्य पुनः स्त्रीत्वापत्तिहेतुत्वात् खेदः पराक्रमातिशयादाश्चर्यं च वनं विशिनष्टि–यत्रेति । यत्र वने भगवान् शर्वो रुद्रः उमया सह रममाण आस्ते तद्वनम्प्रविवेश इलावृतवर्षस्थवनं प्राविवेशेत्यर्थः ॥ २५ ॥

परान् शत्रून् वीरान् हन्तीति तथा असौ सुद्युम्नस्तत्र वने प्रविष्ट एव प्रवेशमात्रेणैवेत्यर्थः । हे नृप ! आत्मानं स्त्रियमश्वं वडवां चापश्यत् ॥ २६ ॥

तदा तस्य सुद्युम्नस्यानुगास्सर्वे आत्मलिङ्गं पुंस्त्वं तद्विपर्ययं स्त्रीत्वमित्यर्थः । तद्दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः विमनसः अहो किमेतदस्माकं प्राप्तमिति खिन्नचित्ता बभूवुः ॥ २७ ॥

पञ्चमस्कन्धे यत्प्रविष्टस्य स्त्रीभाव आपद्यते तन्निमित्तं पश्चाद्वक्ष्ये इति प्रतिज्ञातस्य स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तोपपादनस्यावसरप्राप्ततामालोक्य तद्विस्तरतो बुभुत्सुः पृच्छति राजा–कथमेवमिति । हे

श्रीशुक उवाच ।

एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयस्तत्र सुव्रताः ।
दिशो वितिमिराभासाः कुर्वन्तः समुपागमन् ॥ २९ ॥
तान्विलोक्याम्बिका देवी विवासा व्रीडिता भृशम् ।
भर्तुरङ्कात्समुत्थाय नीवीमाश्वथ पर्यधात् ॥ ३० ॥
ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
निवृत्ताः प्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमम् ॥ ३१ ॥
तदिदं भगवानाह प्रियायाः प्रियकाम्यया ।
स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्भवेदिति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवन्! एवम्विधो देशः स्वस्मिन् प्रवेशमात्रेण स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तभूतो देशः कथमेवम्विधं देशं न सम्भावयामीति भावः यदि कथञ्चित्सम्भवेत्तर्हि केनैवंविधः कृतः इति प्रश्नप्रकारः एवं मया कृतं प्रश्नं समाचक्ष्व प्रश्नशब्दः उपचारात्तदुत्तरे वर्त्तते प्रश्नस्योत्तरं वदेत्यर्थः। यद्वा, प्रश्नशब्देन तन्निमित्तमुक्तदेशनिष्ठं स्त्रीत्वापादकत्वं लक्ष्यते तदुपपादयेत्यर्थः ऽतच्छ्रवणोऽस्माकमतीव कौतूहलमुत्साहो वर्त्तते अतः समाचक्ष्वेति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेन वरेण हेतुना सैन्धवं सिन्धुदेशजातम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
नाम्ना सुकुमारवनम् अधस्तात्स्थितम् ॥ २५ ॥
वडवामश्वस्त्रियम् आत्मनो देहस्य लिङ्गविपर्ययं पुरुषचिह्नविपरीतं स्त्रीचिह्नम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ *
एवङ्गुणः पुरुषस्य स्त्रीत्वापवादकगुणयुक्तः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वडवाम् अश्विनीम् ॥ २६ ॥ २७ ॥
यत्र प्रवेशमात्रेण पुंसः स्त्रीत्वापत्तिः एवङ्गुणः स देशः कथम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! भगवान् वसिष्ठ ने इस प्रकार निश्चयकर इला कन्या के पुत्र होने के लिये आदिपुरुष श्रीमन्नारायण की स्तुति करी ॥ २१ ॥

* अत्राध्यायसमाप्तिः क्रियते एतट्टीका ॥

श्रीहरि ने वसिष्ठजी के ऊपर प्रसन्न होकर यथेष्ट वर दिया उस से इला कन्या ही पुरुषों में श्रेष्ठ सुद्युम्न पुत्र होगया ॥ २२ ॥

हे महाराज ! एक समय वह सुद्युम्न कितने एक मन्त्रियों के साथ घोडे पर बैठकर शिकार खेलने को बनमें विचरने लगा ॥ २३ ॥

सुन्दर धनुष और अद्भुत- बाणों को हाथ में लेकर कवच पहिन कर वह वीर मृगों के पीछे दौडा हुआ उत्तर दिशा को चलागया ॥ २४ ॥

वह कुमार मेरु पर्वत के नीचे वनमें गया, जहां कि भगवान् श्रीरुद्र उमा देवी के साथ रमण करते हुए विराजते हैं ॥ २५ ॥

हे नृप ! पराये वीर को हनन करने वाले उस सुद्युम्न को उस बनमें प्रवेश करते मात्र यह आश्चर्य हुआ कि सुद्युम्न राजकुमार स्त्री होगया और उसका घोडा भी स्त्री होगया और ऐसाही उसने आपको और घोडों को देखा ॥ २६ ॥

ऐसे ही उसके नोकर चाकर सब स्त्री होगये और परस्पर में एक दूसरे को देखकर दुखित हुए ॥ २७ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि–हे भगवन् ! वह देश ऐसे गुणवाला क्यों रहा ? और किसने ऐसा किया, इस प्रश्न को आप कहिये हम लोगों को बडा कौतुक है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विगतं तिमिरमाभासः प्रकाशश्चान्यस्य यासु तथाभूता दिशः कुर्वन्तः ॥ २९-३० ॥

तत ऊर्ध्वं वनं तद्वै पुरुषा वर्जयन्ति हि ।
सा चानुचरसंयुक्ता विचचार वनाद्वनम् ॥ ३३ ॥
अथ तामाश्रमाभ्यासे चरन्तीं प्रमदोत्तमाम् ।
स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगवान् बुधः ॥ ३४ ॥
साऽपि तं चकमे सुभ्रूः सोमराजसुतं पतिम् ।
स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजम् ॥ ३५ ॥
एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो नृपः ।
सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुश्रुम ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रसङ्गं रत्यभिनिवेशं स्त्रीप्रसङ्गदर्शनकलुषितमनसः सन्तस्तत्प्रसङ्गशून्यं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमनुवर्णयति—अनुचरीसंयुक्तेति च वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३–३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमापृष्टो यथावदुपपादयितुं तत्प्रस्तावमाह मुनिः—एकदेति त्रिभिः । कदाचिदृषयस्तपोनिष्ठाः हरं रुद्रं द्रष्टुं तत्रेलावृतस्थे वने समुपागमन् जग्मुः, कथम्भूताः सन्तः ? भासा स्वदीप्त्या दिशो वितिमिराः कुर्वन्तस्सन्तः विगतं तिमिरम् आ समन्तात् भासः प्रकाशश्च यासु तथाभूताः कुर्वन्त इति वा ॥ २९ ॥

अथ तान् तत्र समुपागतानृषीन्विलोक्याम्बिका देवी विवस्त्रा नग्ना सती अत एव नितरां लज्जिता भर्तुः शर्वस्य अङ्कादाशु समुत्थाय नीवीं नीवीयुक्तं वस्त्रं पर्यधात् धृतवती ॥ ३० ॥

तथा ऋषयोपि रममाणयोस्तयोर्भवभवान्योः प्रसङ्गं रत्यभिनिवेशप्रसङ्गं वीक्ष्यालोच्य तस्माद्वनान्निवृत्तास्तत्प्रसङ्गरहितं नरनारायणाश्रमं जग्मुः ॥ ३१ ॥

तदा भगवान् रुद्रः प्रियाया आम्बिकायाः प्रियं कर्तुमिच्छया एतदाह कथं यः कश्चित्पुमान् एतत्स्थानं प्रविशेत् स योषिद्भवेदिति ॥ ३२ ॥

ततो रुद्रशापानन्तरं तत्स्थानं सर्वे पुरुषा वर्जयन्ति तत्र न प्रविशन्तीत्यर्थः । हीति प्रसिद्धिं द्योतयति एवं तद्देशस्य स्त्रीत्वापादकत्वनिमित्तमभिधायाथ सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वापत्यनन्तरं वृत्तान्तमाह—साचेति । सा च पूर्वमपि योषित् मध्ये पुंस्त्वम्प्राप्तापि पुनः स्त्रीत्वमापन्ना योषित् अनुचरसंयुक्ता अनुचरीभिः संयुक्ता अनुचरी संयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः वनाद्वनं वनान्तरात्पुनःपुनर्वनान्तरं विचचार ॥ ३३ ॥

ततः स्वाश्रमसमीपे चरन्तीं तां स्त्रीभिः परिवृतां प्रमदोत्तमामवलोक्य भगवान् बुधः सोमपुत्रः चकमे ॥ ३४ ॥

तथा सा च सुभ्रूः सोमराजसुतम्प्रति चकमे परस्परकामतया मिथुनीबभूवतुः स बुधस्तस्यां योषिति पुरूरवस्संज्ञकमात्मजमुत्पादयामास ॥ ३५ ॥

एवं स्त्रीत्वमापन्नो मनोः पुत्रो नृपः सुद्युम्नः स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं सस्मार दध्यौ इति शुश्रुम इत्यनेनोक्तवृत्तान्तस्यासत्यत्वशङ्कां निवारयति संस्मृतो वसिष्ठस्तस्य दशामवस्थान्तरापत्तिं दृष्ट्वा कृपया नितरां पीडितः पुनः सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमाशासन् इच्छन् अर्हयन्निति पाठान्तरं तदाप्ययमेवार्थः शङ्करमुपाधावत अस्तौषीदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भासा स्वतेजसा वितिमिराः निरस्तान्धकाराः ॥ २९ ॥

नीवीं वस्त्रं पर्यधाद्वेष्टितं कृतवती ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भगवानाहेत्यन्वयः । कथम् ? य एतत्स्थानं प्रविशेत्स योषिद्भवेदिति वा इत्यनेनात्मवर्जमिति सूचयति ॥ ३२ ॥

तद्वै तदेव नान्यत् हि शब्दो हेतौ यतः स्त्रीत्वं स्यादत इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स बुधस्तस्यां स्त्रीत्वमापन्नायां सुद्युम्नाख्यायाम् ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऋषयोऽपीति तत्र लज्जितमनसोऽन्यत्रापि तदाशङ्क्य नितरां तत्प्रसङ्गशून्यं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१–४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विगतान्तिमिरत्याभासः प्रत्ययोऽपि यासु ताः ॥ २९—३२ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—साचेति । अनुचरी संयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३–३६ ॥

स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः ।
सुद्युम्नस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावत शङ्करम् ॥ ३७ ॥
तुष्टस्तस्मै स भगवानृषये प्रियमावहन् ।
स्वां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशाम्पते ! ॥ ३८ ॥
मासं पुमान्स भविता मासं स्त्री तव गोत्रजः ।
इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नोऽवतु मेदिनीम् ॥ ३९ ॥
आचार्याऽनुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ।
पालयामास जगतीं नाऽभ्यनन्दन् स्म तं प्रजाः ॥ ४० ॥
तस्योत्कलो गयो राजन् ! विमलश्च सुतास्त्रयः ।
दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः ॥ ४१ ॥
ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः प्रभुः ।
पुरूरवस उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे इलोपाख्याने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिशं शिवम् तत्र देशे द्रष्टुं शोभनानि व्रतानि येषां ते विगतं निवृत्तं तिमिरम् आभासः इतरप्रकाशश्च यासु तथा भूताः कुर्वन्तः सन्तः समुपागमन् जग्मुः ॥ २९—३१ ॥

पूर्वं येऽनुचराः पुमांसः तैः स्त्रीरूपैः संयुक्ता ॥३२—३४॥

श्रीशुकउवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-एकसमय सनकादिक बडे व्रतधारी ऋषि लोग अपने तेज से दिशाओं में उजेला करते हुए महादेव जी को देखने को वहां चले गये ॥ २९ ॥

वहांपर उमादेवी क्रीडाके समय में अपने भर्त्ता के गोदमें विना वस्त्र के बैठी रहीं ऋषियों को देखकर बहुत लज्जित हुई और वहां से उठकर जल्दी वस्त्र धारण किये ॥ ३० ॥

ऋषिलोग भी उन्हों के रमण का प्रसङ्ग देखकर लौटे और वहां से नर नारायण के आश्रम (बद्रीनारायण) को चलगये ॥ ३१ ॥

उस समय पर भगवान् श्रीशङ्करने अपनी प्यारी के प्रिय करने की इच्छासे ऐसा कह दिया कि-जो इस स्थानमें प्रवेश करेगा वह स्त्री होजावेगा ॥ ३२ ॥

उस समय से उस वनको पुरुष लोग वर्जन करते हैं फिर वह स्त्री अनुचरों सहित वन वन में विचरती हुई ॥ ३३ ॥

अब एक समय अपने आश्रम के समीप अन्य स्त्रियों के सहित विचरती हुई उस उत्तम स्त्री को देखकर श्रीमान् बुध ने उसके ऊपर इच्छा चलाई ॥ ३४ ॥

सुन्दर भृकुटी वाली उस स्त्री ने भी चन्द्र के पुत्र बुध की चाहना करी तब उसमें बुध ने पुरूरवा नामक एक पुत्र उत्पन्न किया ॥ ३५ ॥

इस प्रकार मनुवंशी सुद्युम्न राजा स्त्री भाव को प्राप्त होगये फिर कुछ दिन में अपने कुलाचार्य वसिष्ठ जी को याद किया हे राजन् ! ऐसा हमने सुना है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आशयन्निच्छन् ॥ ३७—३९ ॥

नाऽभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे लज्जया मासं मासं निलीयावस्थानात् ॥ ४०—४२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स भगवान् शङ्करस्तदुपधावनेन तुष्टस्तस्मै वसिष्ठाय प्रीतिमावहन् कुर्वन् स्वां स्वकीयां वाचं "स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्भवेत्" इत्युक्तां वाचमृतां सत्यां च कुर्वन् हे विशाम्पते इदं वक्ष्यमाणमाह तव तपसा तपःप्रभावेनाऽयं सुद्युम्नो मासं पुमान् भविष्यति, मद्वाचा तु मासं योषिद्भविष्यति एवं सत्यावयोर्न तपोवचसोरसत्यतेति भावः ॥ ३८ ॥

इत्येवंविधया व्यवस्थयाऽयं सुद्युम्नः कामं यथेच्छं मेदिनीं पालयतु इति ॥ ३९ ॥

ततं एवमाचार्यस्य वसिष्ठस्यानुग्रहात् काममिष्टं पुंस्त्वं व्यवस्थया एकैकमासान्तरितत्वरूपया व्यवस्थया लब्ध्वा जगतीं पालयामास तथापि तं सुद्युम्नं प्रजा नाऽभ्यनन्दन् स्म नाभिनन्दितवन्त्यः खलु, मासम्मासं स्त्रीत्वेन लज्जया संलीयावस्थानादिति भावः ॥ ४० ॥

तस्य राज्ञः सुद्युम्नस्य उत्कलादयस्त्रयः सुता बभूवुः ते च दक्षिणापथराजानः दक्षिणदेशाधीश्वराः समासान्तविधेरनित्यत्वाद्राजाह इति टजभावः धर्मवत्सलाः धर्मानुकूलवात्सल्ययुक्ताश्च बभूवुः ॥ ४१ ॥

ततः काले परिणते सति कालवशाज्जरायां प्राप्तायामित्यर्थः । प्रतिष्ठानपतिः प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठानं भूमण्डलम्, अधिकरणे ल्युट् तस्याधिपतिः सुद्युम्नः यद्वा प्रतिष्ठानं प्रयागनगरं तस्याधिपतिः प्रभुर्जितेन्द्रियोभूत्वा पुरूरवसे बुधात्सुत्पन्नाय स्वपुत्राय गां पृथ्वीमुत्सृज्य दत्वा वनङ्गतः तपःकर्तुमिति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दशां स्त्रीत्वलक्षणाम् आशयन् कामयन् उपाधावतासेवत ॥३७।३८॥

मासमिति द्वितीया त्रिंशद्दिनेष्वप्येकस्मिन् दिनेप्वनन्यथात्वं सूचयति "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२।३।५) इति सूत्रात् ॥३९॥

पुंस्त्वलक्षणं कामम् जगतीं राजप्रधानभूमिम् ॥ ४० ॥

दक्षिणापथस्य देशस्य राजानः ॥ ४१ ॥

परिणतः वृद्धः प्रतिष्ठानाख्यपुरपतिः गां भूमिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आशयन् इच्छन् ॥ ३७ ॥

प्रियमावहन् प्रीतिं ददानः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नाऽभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे सति मासं निलीयावस्थानात् ॥ ४० ॥

तस्य सुद्युम्नस्य ॥ ४१ ॥

प्रतिष्ठानस्य पतिरिति तत्रैव तस्य राजधानी गामुत्सृज्य पृथ्वीं दत्वा ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे प्रथमोध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आशयन् इच्छन् ॥ ३७-३८ ॥

तव गोत्रजः गोभिर्वेदवाणीभिस्त्रायते इति गोत्रं मित्रावरुणोद्भिरूपं कर्म तज्जः तव कर्मज इत्यर्थः ॥ ३९—४० ॥

दक्षिणापथराजानः दक्षिणापथदेशविशेषाधिपाः ॥ ४१ ॥

प्रतिष्ठानं भूमण्डलं तत्पतिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
प्रथमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

वसिष्ठजी ने अपने यजमान के पुत्र की उस दशा स्त्री होने) को देखकर कृपा से बहुत पीडित हुए और सुद्युम्न के पुरुष होने की इच्छा से अब की बार भोलानाथ श्री शंकर से प्रार्थना करी ॥ ३७ ॥

हे राजन् ! वे भगवान् शिवजी वसिष्ठ जी का प्रिय करने के लिये और अपनी वाणी सत्य करने के लिये यों बोले ॥ ३८ ॥

महादेवजी बोले, कि-तुमारे गोत्र में उत्पन्न होने वाला यह सुद्युम्न, एक मास तक पुरुष रहेगा और एक मास स्त्री होकर रहा करेगा बस इस व्यवस्था से सुद्युम्न पृथिवी का पालन करे ॥ ३९ ॥

वसिष्ठ जी के अनुग्रह से इस व्यवस्था से पुरुषपने को प्राप्त होकर वह सुद्युम्न पृथिवी का पालन करता रहा परंच राजा को मास भर स्त्री होना पडता रहा इस कारण से प्रजा को आनन्द नहीं हुआ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! उस सुद्युम्न के उत्कल, गय, और विमल ये तीन पुत्र हुए, वे तीनों दक्षिणापथ के राजा हुए और बड़े धर्मात्मा हुए ॥ ४१ ॥

तब कुछ काल के परिणाम होनेपर परम समर्थ प्रतिष्ठान का पति पुरूरवस के ऊपर पृथिवी को छोडकर वन को चलागया ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में प्रथम अध्याय की, श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत भाषाटीका समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

——○:○:○——

श्रीशुक उवाच ।

एवं गतेऽथ सुद्युम्ने मनुर्वैवस्वतः सुते ।
पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥ १ ॥
ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ।
इक्ष्वाकुपूर्वजान् पुत्राँल्लेभे स्वसदृशान्दश ॥ २ ॥
पृषध्रस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः ।
पालयामास गा यत्तो रात्र्यां वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥
एकदा प्राविशद्गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति ।
शयाना गाव उत्थाय भीतास्ता बभ्रमुर्व्रजे ॥ ४ ॥
एकां जग्राह बलवान्सा चुक्रोश भयातुरा ।
तस्यास्तत्क्रन्दितं श्रुत्वा पृषध्रोऽभिससार ह ॥ ५ ॥
खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणे निशि ।
अजानन्नहनद्बभ्रोः शिरः शार्दूलशङ्कया ॥ ६ ॥
व्याघ्रोऽपि वृक्णश्रवणो निस्त्रिंशाग्राहतस्ततः ।
निश्चक्राम भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ॥ ७ ॥
मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषध्रः परवीरहा ।
अद्राक्षीत्स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वितीये मनुपुत्राणां द्वावपुत्रौ विरागतः ।
करूषकादिपञ्चानां वंशानाह लघुक्रमात् ॥ १ ॥

वैवस्वतो मनुः श्राद्धदेवः ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तान्दश पुत्रान्लेभे ॥ २ ॥

तत्र पृषध्रस्य वंशो नाभवदिति सहेतुकमाह–पृषध्रस्त्वित्या-दिना कविः कनीयानित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन, खड्गपाणिः सततंतिष्ठतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं यस्य यत्तोऽवहितः सन् गाः पालयामास ॥ ३ ॥

शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रलीना उडुगणा यस्मिंस्तस्मिन् समये बभ्रोः कपिलायाः गोः ॥ ६ ॥

गां कामतो नज घातेति ख्यापयितुं वृक्णश्रवणः इत्यादु-क्तम् ॥ ७ ॥

व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सोमवंशप्रवृत्तिमभिधायाथ सुद्युम्ने वनं प्रविष्टे सति पुनर्मनोः पुत्रार्थं तपश्चर्यां भगवदाराधनं तत इक्ष्वाक्वादिपुत्रलाभं तत्पुत्र-पौत्रादिपरम्परा तच्चरित्राणि चाह–एवमिति । इत्थं सुते सुद्युम्ने वनं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गते सत्यथ मनुर्वैवस्वतः पुत्रान् कामयमानः यमुनायां नद्यां तत्तटे शतं समास्तपस्तेपे चकार ॥ १ ॥

ततोऽपत्यार्थं पुत्रार्थं देवं हरिं प्रभुं स्वतन्त्रं भगवन्तमयजत् आराधितवान् तस्य भगवतः प्रसादात्स्वतुल्यानिक्ष्वाकुप्रभृतीन् दश पुत्रान् प्राप इक्ष्वाकादयः पूर्वमेव निर्दिष्टाः ॥ २ ॥

तत्र पृषध्रकव्योस्सन्तत्यभावज्ञापनाय तच्चरित्रं तावदाह—पृषध्रस्त्वित्यादिना करूषान्मानवादित्यतःप्राक्तनेन ग्रन्थेन । मनोर्वैवस्वतस्य पुत्रः पृषध्रस्तु तुशब्दोऽस्येक्ष्वाकादिभ्यः सन्तत्यभावकृतवैलक्षण्यद्योतनार्थः गुरुणा वसिष्ठेन विप्रेण गोपालः कृतः गाः पालयेति नियुक्तः यत्तः प्रवहितस्सन् वीरासनमेव व्रतं यस्य तथाभूतो रात्र्यां खड्गपाणिः गाः पालयामास व्याघ्रादिभ्यो ररक्ष ॥ ३ ॥

एवं सत्येकदा निशि रात्र्यां वर्षति सति पर्जन्ये शार्दूलो व्याघ्रः गोष्ठं प्राविशत् तदा तं दृष्ट्वा ताः शयाना गावो भीता उत्थाय व्रजे गोष्ठे बभ्रमुः ॥ ४ ॥

तदा बलवान् शार्दूल एकां गां जग्राह सा गृहीता गौः आतुरा सती चुक्रोश आक्रन्दितवती तस्या गोस्तत्क्रन्दितं निशम्य पृषध्रः समीपमभियाय ॥ ५ ॥

निशि प्रलीना उडुगणा नक्षत्रगणा यस्मिंस्तस्मिन्समये मेघावृतत्वादम्बरस्य नक्षत्रप्रकाशेनापि वर्जिते समयेऽतएवाजानन् शार्दूलशङ्कया बभ्रोः कपिलायाः शिरः खड्गमादाय तरसा बलेन अच्छिनत् चिच्छेद ॥ ६ ॥

तदा निस्त्रिंशः खड्गस्तस्याग्रतः प्रहरणावेगात् समीपस्थो व्याघ्रः छिन्नकर्णोभूत्वा नितरां भीतः पथि रक्तं समुत्सृजन् ततो गोष्ठात् निष्क्रान्तः ॥ ७ ॥

ततः परवीरहा पृषध्रो व्याघ्रं हतं मन्यमानो निशि व्युष्टायां प्रतीतायां सत्यां प्रभाते स्वेन हतां बभ्रुमद्राक्षीत् ततो नितरां दुःखितो बभूव ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुद्युम्ने सुते नैवस्वतः श्राद्धदेवो मनुः ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुः पूर्वजो ज्येष्ठो येषां ते तथा तान् ॥ २ ॥

मनोः पुत्राणामष्टमः पुत्रो वृषध्रः गाः पालयामास, कीदृशः ? गुरुणा वसिष्ठेन गोपालः कृतः तुशब्देन वृषान् धारयितुं योग्य इति निरुक्तेति सूचयति, गोरक्षैकनिष्ठया नेत्रे उन्मील्य जाग्रदेव गोसन्निधाने प्रतिष्ठानाद्वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥

निशि मेघे वर्षति सति ॥ ४ ॥

सा गौः ॥ ५ ॥

बभ्रोर्गोः शिरोऽहनत "बभ्रुर्गौः सौरभेयी च माहेयी गोमतल्लिका" इति । गोः शिरश्छेदने को हेतुः? इति तत्राह—निशीति । निश्यपि नक्षत्रादिप्रकाशतेन विवेकज्ञानं सुलभमित्यत्राह—प्रलीनेति । मेघच्छायाच्छादितनक्षत्रादिप्रकाशे च सति ॥ ६ ॥

विवृक्णाश्रवणः छिन्नकर्णमूलः निस्त्रिंशस्य खड्गस्याग्रेण हतः प्रहृतः ॥ ७ ॥

निशि व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेनात्यन्तसाम्भिभवादेव सहसा तत्त्वं निर्णेतुं न शक्त इत्याह—व्याघ्रोऽपीति ॥ ७ ॥

तस्य स्वानुतापो जात इत्याह—मन्यमान इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पृषध्रो गुरुणा त्यक्तोऽप्याप पारं तमस्यजन् ।
लघुक्रमन्मिनोर्वंशवर्णनं च द्वितीयतः ॥

तत्र पृषध्रस्य वंशो नाभूदिति सहेतुकमाह—पृषध्र इत्यादिना, खड्गपाणिः सन्नास्तिष्ठतो जाग्रत्यां वीरासनं तदेव व्रतं यस्य सः यत्तः सावधानः ॥ ३—५ ॥

निशि रात्रौ तत्रापि मेघावृतत्वात् प्रलीने नक्षत्रगणे सति अत एवाजानन् व्याघ्रशङ्कया बभ्रोः कपिलायाः गोः ॥ ६ ॥

वृक्णाश्रवणः छिन्नकर्णो यतो निस्त्रिंशस्याग्रेण आहतः ॥ ७ ॥

व्युष्टायां प्रभातायां निशि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्राणामिक्ष्वाकुप्रभृतीनां मध्ये पृषध्रस्य कवेश्चानपत्यस्यैव हरिभजनेन मुक्तिं करूषादीनां पञ्चानां वंशांश्चाह—द्वितीयेनाध्यायेन ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तानिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः ॥ २ ॥

गुरुणा वसिष्ठेन वीरस्य आसनं गृहीतायुधस्य सावधानतयावस्थानविशेषः तदेव व्रतं यस्य सः ॥ ३ ॥

पर्जन्ये वर्षति सति शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रलीना मेघैराच्छन्ना उडुगणा यस्मिन् तस्मिन् समये अत एवाजानन् बभ्रोः कपिलायाः गोः शिरः अहनत् ॥ ६ ॥

निस्त्रिंशस्य खड्गस्याग्रेण आहतः ईषत्ताडितः अत एव वृक्णाश्रवणः छिन्नकर्णस्ततो निश्चक्राम ॥ ७ ॥

व्युष्टायां प्रभातायां स्वहतां बभ्रुम् अद्राक्षीत् ततो दुःखितोऽभूत् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीवैदर्भीवासुदेवाभ्यां नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि-अपने सुत सुद्युम्न के इस प्रकार

तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः ।
न क्षत्रबन्धुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भवितामुना ॥ ९ ॥
एवं शप्तस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृताञ्जलिः ।
अधारयद्व्रतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियम् ॥ १० ॥
वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि परेऽमले ।
एकान्तित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्समः ॥ ११ ॥
विमुक्तसङ्गः शान्तात्मा संयताक्षोऽपरिग्रहः ।
यदृच्छयोपपन्नेन कल्पयन्वृत्तिमात्मनः ॥ १२ ॥
आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः ।
विचचार महीमेतां जडान्धबधिराकृतिः ॥ १३ ॥
एवं वृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितम् ।
तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥ १४ ॥
कविः कनीयान्विषयेषु निःस्पृहो विसृज्य राज्यं सह बन्धुभिर्वनम् ।
निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कैशोरवयाः परं गतः ॥ १५ ॥
करूषान्मानवादासन् कारूषाः क्षत्रजातयः ।
उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

से जानेपर वैवस्वत मनु पुत्र की कामना से यमुनाजी में सौ वर्ष तक तपकरते हुए ॥ १ ॥

तदनंतर मनुजीने सन्तान के अर्थ प्रभु श्रीहरि का यजन किया तब अपने सदृश इक्ष्वाकु से आदि लेकर दश पुत्र हुए ॥ २ ॥

पृषध्र नामक मनु पुत्र को वसिष्ठजी ने गायों की रक्षा में नियुक्त किया रहा वह भी रात्रि में वीरासन के व्रत से जागरूक होकर गौओं का पालन करता रहा ॥ ३ ॥

एक समय रात्रि में जल वर्षता रहा इतने में गोष्ठ में व्याघ्रने प्रवेश किया तबतो सोती हुई गायें उठ भयभीत होकर उस व्रज (गौओं के वाडे) में इधर उधर भागने लगीं ॥ ४ ॥

फिर उन गायों में से उस बली व्याघ्र ने एक गाय पकडी और वह रम्भाने लगी, तब उसका शब्द सुनकर पृषध्र दौडा ॥ ५ ॥

मेघ के मारे भी लीन होरहे जिसमें ऐसी अन्धेरी रात में हाथ में खड्ग लेकर अज्ञान में व्याघ्रके धोखे में गौ का शिर हनन करदिया ॥ ६ ॥

उस खड्ग के अग्रभाग से व्याघ्र का भी कान कटगया और वह डर कर मार्ग में रुधिर गिराता हुआ भागा ॥ ७ ॥

शत्रुओं के वीर को मारने वाले पृषध्रने जाना के व्याघ्र मरगया, अपरञ्च प्रातः काल में आप से मरी हुई कपिला गौ को देखकर अति दुःखित हुआ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्षत्रबन्धुरपि त्वं न भवितासि किं तु शूद्रो भवितेति ९-१३ उपयुक्तकरणो दग्धदेहः ॥ १४ ॥

कवेरपि वंशो नाभवदित्याह—कविरिति । बन्धुभिः सह राज्यं विसृज्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अकामतः प्रमादात् कृतागसमपि पृषध्रं कुलाचार्यो वसिष्ठः शशाप, शापमेवाह-नेति । त्वं क्षत्रबन्धुरपि न भवितासि किन्तु अमुना पापेन कर्मणा केवलं शूद्रो भवेति ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं स्वगुरुणा वसिष्ठेन शप्तः पृषध्रः कृताञ्जलिः शापं प्रत्यगृह्णात् प्रतिजग्राह ततो वीरः पृषध्रो जितेन्द्रियो भूत्वा मुनीनां प्रियं व्रतं भगवदुपासनात्मकमधारयत् भगवन्तमुपासांचक्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

ततः कतिपयैर्दिनैः सर्वभूतान्तरात्मनि निरस्तनिखिलदोषे परस्मिन् ब्रह्मणि एकान्तित्वं "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इत्यादिकथितोक्तानन्यप्रयोजनसाक्षात्कारपर्यन्तभक्त्यात्मकज्ञाननिष्ठत्वं प्राप्तः सर्वभूतसुहृत् समः सुखदुःखयोरिति शेषः ॥ ११ ॥

विमुक्त ऐहिकेषु आमुष्मिकेषु च भोगेषु सङ्गो येन सः शान्तः रागादिभिरकलुषित आत्मा मनो यस्य संयतानि नियमितानि अक्षाणि इन्द्रियाणि येन न विद्यते परिग्रहः देहातिरिक्ततदनुबन्धी यस्य सः यदृच्छयोपपन्नेन दैवाल्लब्धेनान्नादिना आत्मनो देहस्य वृत्तिं कल्पयन् धारणां कुर्वन् ॥ १२ ॥

आत्मनि परमात्मनि आत्मानं मन आधाय निवेश्य यद्वा आत्मानं प्रत्यगात्मानमाधाय "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इति श्रुत्युक्तप्रकारेण तच्छेषतया तदायत्तसत्तादिमत्त्वेन चानुसन्धायेत्यर्थः । ज्ञानतृप्तः निरतिशयानन्दरूपभगवदुपासनात्मकज्ञानेनैव तृप्तः तदन्यविषयानिस्पृहः समाहितः अप्रकम्प्यः भगवद्भक्तियोगनिष्ठः जडान्धवधिराकृतिरिवाकृतिराकारो यस्य सः एतां महीं विचचार ॥ १३ ॥

यावत्प्रारब्धमेवंविधं वृत्तं वृत्तिर्यस्य स तदवसाने कदाचिद्वनं प्रविश्य तत्रोत्थितं दावाग्निं दृष्ट्वा तं प्रविश्य तेन दवाग्निनोपभुक्तानि दग्धानि करणानि करचरणादीनि यस्य तादृशो मुनिः पृषध्रः परं ब्रह्म प्राप प्राप्तवान् ॥ १४ ॥

अथ कवेर्वृत्तमाह—कविरित्येकेन । कनीयानिक्ष्वाक्वादीनां सर्वेषामवरजः कविर्विषयेषु शब्दादिषु, निस्पृहः अत एव राज्यं बन्धुभिः सह गृहांश्च त्यक्त्वा स्वरोचिषं स्वाभाविकदीप्तियुक्तम् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति हि श्रुतिः । यद्वा स्वप्रकाशं ज्ञानस्वरूपं पुरुषं परमपुरुषं स्वचित्ते निवेश्य चित्तं तस्मिन् स्थिरीकृत्येत्यर्थः । कैशोरवयस्क एव परां गतिमवाप ॥ १५ ॥

अथ करूषस्य वंशमाह—करूषादिति । कारूषसंज्ञास्त्रयः क्षत्रियाः उत्तरदेशस्य गोप्तारः ब्रह्मण्याः ब्राह्मणेषु साधवः धर्मानु कूलवात्सल्ययुक्ताश्चाऽभवन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अकामतः अमुं हननेच्छाभावतोऽपि कृतागसं कृतापराधम् अमुना क्रूरकर्मणा शूद्रो भविता न क्षत्रबन्धुरिति शशापेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

तुशब्देन गुरावनसूयावानित्याह——कुतोऽवगतमेतदित्यत उक्तं—प्रत्यगृह्णादिति । मयाऽप्रतिग्रहः किं न स्यादित्यत उक्तं कृताञ्जलिरिति मुनिप्रियमूर्ध्वरेतस्त्वम् ॥ १० ॥

किं तन्मुनिप्रियं व्रतम् ? इत्यत आह—वासुदेव इति । एकान्तत्वादिकं व्रतम् ॥ ११ ॥

संयताक्षः नियमितेन्द्रियः यदृच्छया ऽसम्प्रार्थितागतेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

तेन दवाग्निना उपयुक्तकरणः स्वीकृतदेहः दग्धदेह इत्यर्थः करणं साधकतमं शरीरेन्द्रिययोरपीति ॥ १४ ॥

उक्तमेव विवृणोति—कविरिति । यदा शापं प्राप तदा विषयेषु निःस्पृहः कविर्ज्ञानी अयं पृषध्रः बन्धुभिस्सह सङ्गं विसृज्य वनं विवेश स्वरोचिषं स्वयंप्रकाशं पुरुषं चित्ते निवेश्य कैशोरवया अल्पवयाः तत्प्रसादेन परङ्गत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

मानवात् मनुपुत्रात्करूषात् कारूषा इत्येवं प्रसिद्धा आसन्निस्यन्वयः । क्षत्रजातय इत्यनेन गोपालत्वादिजात्यन्तरं नासां किन्तु तज्जातय एव इति सूचयति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततश्च तस्य स्वल्पप्रायश्चित्तार्हस्यापि पातित्ये गोवधमात्रगुरोः शाप एव कारणमित्याह—तमिति त्रिकम् ॥ ९ ॥

तथापि तस्य सौशील्यमेवानुवृत्तमित्याह—एवमिति ॥ १०—१३ ॥

वासुदेवभक्तत्वाच्छूद्रत्वेपि मुक्तिमाह—एवं वृत्त इति ॥ १४—३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अकामतो अनिच्छातोपि कृतापराधन्तं शशाप न तु कृपया प्रायश्चित्तमुपदिदेश अतिकोपेन विचारापगमादिति भावः । यतः कुलाचार्यः कुलपौरोहित्यस्य तमोबहुलत्वात् "कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः" इति विश्वरूपोक्तेः । शापमाह, क्षत्रबन्धुरपि त्वं न भविता अपि तु शूद्र एव ॥ ९ ॥

कृताञ्जलिः सन् शापं महाप्रसादमिव प्रत्यगृह्णादिति गुरुभक्तिलक्षणं न तु त्वमपरामृश्य अहं किमिति वृथा शपसि इति प्रत्युवाचेति भावः । तेन परित्यक्तोऽपि गुरौ भक्तिमान् निष्प्रत्यूहं निस्तरतीति प्राकरणिकः सिद्धान्तो द्योतितः मुनिप्रियव्रतं ब्रह्मचर्यम् ॥ १०—१२ ॥

आत्मनि मनसि आत्मानं भगवन्तं ज्ञाने तृप्तः किन्तु भक्त्यवितृप्त इति भावः ॥ १३ ॥

उपयुक्तकरणो दग्धदेहः परं ब्रह्म श्रीकृष्णम् ॥ १४ ॥

कवेरपि वंशो नाभवदित्याह—कविरिति । बन्धुभिस्सहितमेव राज्यं विसृज्य वनं विवेश ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अकामतोऽसङ्कल्पतोऽज्ञानात् कृतागसमपि त्वममुना पापेन क्षत्रबन्धुर्न भविता किन्तु शूद्रो भविता भविष्यतीति शशाप ॥ ९ ॥

धृष्टाद्धार्ष्टमभूत्क्षत्रं ब्रह्मभूयं गतं क्षितौ ।
(१)नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥
वसोः प्रतीकस्तत्पुत्र ओघवानोघवत्पिता ।
कन्या चौघवती नाम सुदर्शन उवाह ताम् ॥ १८ ॥
चित्रसेनो नरिष्यन्ताद्दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ।
तस्य मीढ्वांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १९ ॥
वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात्तस्य सत्यश्रवा अभूत् ।
उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥ २० ॥
ततोऽग्निवेश्यो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ।
कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृषिः ॥ २१ ॥
ततो ब्रह्मकुलं जातमाग्निवेश्यायनं नृप ! ।
नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतःशृणु ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मोक्षस्य गुरुणा शूद्रतां नीतस्यापि हरिभक्त्या मुक्तिमाह- पृषध्रमिति पञ्चभिः ॥ १०—१३ ॥

तेनोपयुक्तं आचितं दग्धमित्यर्थः । करणं शरीरं यस्य सः परं ब्रह्म वासुदेवं भगवन्तं प्राप ॥ १४ ॥

बन्धुभिः सह राज्यं विसृज्य स्वरोचिषं स्वप्रकाशं पुरुषं चित्ते निवेश्य वनं विवेश तत्र पुरुषाराधनेन परं पुरुषमेव गतः प्राप्तः ॥ १५ ॥

उत्तरापथगोप्तार उत्तरापथदेशपालकाः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अनजान में अपराध होने वाले पृषध्र को कुलाचार्य वशिष्ठजी ने शाप दिया कि-तू क्षत्रियाधम भी नहीं किंतु शूद्र होजा ॥ ९ ॥

गुरूने ऐसा जब शाप दिया तब हाथ जोडकर ग्रहण किया और फिर वीरने ऊर्ध्वरेता होकर मुनिजनों के प्रिय ब्रह्मचर्यव्रत को धारण किया ॥ १० ॥

वह सर्व भूतों का अतिसुहृद होकर परात्पर अमल सर्वात्मा भगवान् श्रीवासुदेव के विषय में भक्ति करके एकान्तभाव को प्राप्त होगया ॥ ११ ॥

सर्वसङ्गोंका परित्यागकर, शान्तचित्तवाला जितेन्द्रिय होकर सर्व परिग्रहको छोडकर हरि की इच्छासे प्राप्तपदार्थों से अपनी वृत्ति को चलाता हुआ ॥ १२ ॥

परमात्मामें मनको लगा कर ज्ञानसे तृप्त और समाहित होकर जड अन्ध बधिर सरीका इस पृथिवीपर विचरता हुआ ॥ १३ ॥

इस प्रकार की वृत्तिवाला पृषध्र एकवार वनमें गया और वहां लगीहुई दवाग्नि को देखकर उसी से देहको दग्धकर वह मननशील ब्रह्मको प्राप्त होगया ॥ १४ ॥

कनिष्ठ भ्राता कविने भी विषयों से स्पृहा को हटा कर बन्धुओं सहितराज्य को छोडकर अपने चित्तमें स्वयं ज्योति परम पुरुष को धारण कर किशोर अवस्था हीमें वन में प्रवेश किया और पर ब्रह्म को प्राप्तहो गया ॥ १५ ॥

और मनुजी के करूष पुत्र से कारूष नामक क्षत्रिय जाति वाले, उत्तरा पथके राजा लोग बडे ब्रह्मण्य और धर्मवत्सल हुए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिस्ततो भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

ओघवतः पिता तत्पुत्रोऽप्योघवानेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवं त्रिभिः श्लोकैः करूषधृष्टनृगाणां वंश उक्तः, नरिष्यन्तस्य वंशमाह—चित्रसेन इति सार्द्धैस्त्रिभिः । तत तस्मादित्यादि पदं व्याख्येयम् । यत्र तु न्यूनत्वं तत्र पूर्वस्य परस्य वा ऽनुषङ्गादिभिर्व्याख्येयम् ॥ १९—२० ॥

(१) नमपुत्रोऽभिबलवान् स्वातिमूलोऽभवद्वसुः ॥ इति विज० ॥

नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ।
(१) भलन्दनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलन्दनात् ॥ २३ ॥
वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमतिं विदुः ।
खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चाक्षुषो ऽथ विविंशतिः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अग्निवेश्य एव कानीनं इति जातूकर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१ ॥ २२ ॥

दिष्टस्य पुत्रो नाभागो वक्ष्यमाणनाभागादन्य इति भ्रान्तिव्युदासार्थमनुवादमात्रम् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ धृष्टस्य वंशं तद्वृत्तं चाह-धृष्टादित्यर्द्धेन । धृष्टान्मानवात् धार्ष्टिसंज्ञं यत्र क्षत्रजात्याश्रयाणि कानिचिदपत्यानि अभूवन्नित्यर्थः । तच्च क्षत्रं क्षितौ ब्रह्मभूयं गतं ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकसम्पत्तिः "ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः" (४।४।५) इति हि शारीरकं सूत्रं तद्गतमस्मिन् लोके परब्रह्मोपासनया तद्भावं प्राप्ये त्यर्थः अथ नृगस्य वंशमाह-नृगस्येति । नृगस्य मानवस्य वंश्यः वंशो भवस्तावत्सुमतिस्ततः सुमतेः भूतज्योतिस्ततश्च वसुः ॥ १७ ॥

वसोः प्रतीकस्तस्य प्रतीकस्य पुत्र ओघवान् ओघवान् पिता यस्य सोऽप्योघवानेव ओघवतः कन्या दुहिता ओघवतीति प्रसिद्धा तामोघवतीं सुदर्शन उवाह उपयेमे ॥ १८ ॥

अथ नरिष्यन्तस्य वंशमाह-चित्रसेन इति । नरिष्यन्तान्मानवात् चित्रसेनस्तस्य चित्रसेनस्य ऋक्षसंज्ञः सुतोऽभवत् तस्य ऋक्षस्य मीढ्वान् ततो मीढुषः कूर्चस्तत्सुतः कूर्चस्य सुतः इन्द्रसेनः ॥ १९ ॥

इन्द्रसेनात् वीतिहोत्रो ऽभवत् तस्य वीतिहोत्रस्य सुतः सत्यश्रवाः अभवत् तस्य सत्यश्रवसः सुतः उरुश्रवाः ततः उरुश्रवसो देवदत्तस्सुतोऽभवत् ॥ २० ॥

देवदत्तस्य तु भगवानग्निः स्वयमेव पुत्रतां प्राप्तः स च कानीन इति प्रसिद्धः महानृषिरभूत् तस्यैव नामान्तरं जातूकर्ण्य इति अग्निवेश्य इति च ॥ २१ ॥

ततोऽग्निवेश्यजातूकर्ण्यापरनामधेयात् कानीनात् हे नृप ! आग्निवेश्यायनमाग्निवेश्यगोत्रम् एतत्कुलमित्येवंविधव्यवहारविषयं ब्राह्मणकुलं जातं वृत्तानुवादपूर्वकं वर्णिष्यमाणकथनं प्रति जानीते, एवं नरिष्यन्त आदिर्येषां तत्पुत्रादीनां ते प्रोक्ताः अथ दिष्टस्य मानवस्य वंशं शृणु कथयतो मम इति शेषः ॥ २२ ॥

दिष्टस्य पुत्रो नाभागः स चायं नाभागः कर्मणा कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकर्मणा वैश्यतां प्राप्तः, कर्मणा वैश्यतां गत इत्यनेन पूर्वकाले शमदमादिकर्मणैव विप्रत्वादिजात्याश्रयत्वमिति सूचितम्. मनुपौत्रान्नाभागादयमन्यो नाभागस्तस्य वंशश्चतुर्थे अध्याये वक्ष्यते तस्य नाभागस्य सुतो भलन्दनः भलन्दनाद्वत्सप्रीतिः सुतोऽभवत् ॥ २३ ॥

वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुः तत्सुतः प्रांशोः सुतः प्रमितिः हे विभो ! प्रमितेः खनित्रः तस्मात्खनित्राच्चाक्षुषः अथ चाक्षुषाद्विविंशतिरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धृष्टान्मनुपुत्रात् नाम्ना धार्ष्टं क्षत्रमभूत् तद्वृत्तमाह—ब्रह्मभूयमिति । ब्रह्मत्वं श्रोत्रियत्वं गतमित्यर्थः । नभस्य मनुपुत्रस्य पुत्रः ख्यातिमूलः तस्य पुत्रः नाम्ना वसुरभवत् ॥ १७ ॥

तत्पुत्रः प्रतीकपुत्रः ओघवान् ओघवतस्तस्य सहोदर्योघवती कन्या चाभवत् सुदर्शनो नाम राजा ॥ १८ ॥

नरिष्यन्तान्मनुपुत्राच्चित्रसेननामा सुतोऽभूत्तस्य चित्रसेनस्य दक्षः ॥ १९-२० ॥

अग्नेर्जातूकर्ण्य इति नाम ॥ २१ ॥

ततो जातूकर्ण्याद्ब्रह्मकुलं जातं तदेवाग्निवेश्यायनमिति नामान्तरेण प्रसिद्धं इक्ष्वाकुप्रभृतीनां चतुर्थं दिष्टवंशम् ॥ २२ ॥

अन्यः अन्यजातीयः कथं वाणिज्यादिकर्मणा वैश्यत्वं गतः दिष्टपुत्रो य इति केचित्पठन्ति वक्ष्यमाणादन्य इति वा ॥ २३-२४-२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं वंश्यः पुत्रः नृगस्य वंश्यः पुत्रः सुमतिः ततो भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

ओघवतः पितेति तत्पुत्रोऽप्योघवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ २० ॥

अग्निवेश्य एव कानीन इति जातूकर्ण्य इति च ख्यातः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अन्य इति भ्रान्तिवारणार्थं वक्ष्यमाणान्नाभागाद्भिन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं गतं प्राप्तं वंश्यः पुत्रः सुमतिः ततः सुमतेः भूतज्योतिर्जातस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

(१) हलनन्दन इति वीर० । (२) खमित्र इति वीर० ।

विविंशतिसुतो[1] रम्भः खनिनेत्रो ऽस्य धार्मिकः ।
करन्धमो महाराज ! तस्यासीदात्मजो नृप ! ॥ २५ ॥
तस्यावीक्षित्सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् ।
संवर्त्तो ऽयाजयद्यं वै महायोग्यङ्गिरः सुतः ॥ २६ ॥
मरुत्तस्य यथा यज्ञो न तथाऽन्यस्य कश्चन ।
सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किञ्चिच्चाऽस्य शोभनम् ॥ २७ ॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः ॥ २८ ॥
मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्राज्यवर्द्धनः ।
सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः ॥ २९ ॥
तत्सुतः केवलस्तस्माद्बन्धुमान्वेगवांस्ततः ।
बन्धुस्तस्याभवद्यस्य तृणबिन्दुर्महीपतिः ॥ ३० ॥
तं भेजेऽलम्बुषा देवी भजनीयगुणालयम् ।
वराप्सरा यतः पुत्राः कन्या चेडविडाऽभवत् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ओघवत्पिता ओघवतः पुत्रोऽप्योघवान् ॥ १८ ॥

त्रिभिः श्लोकैर्मनुपुत्राणां करूषधृष्टनृगाणां वंशानुक्त्वाऽथ- नरिष्यन्तस्य दिष्टस्य च मनुपुत्रस्य वंशमाह—चित्रसेन इत्या- दिना ॥ १९—२० ॥

ततस्तस्य देवदत्तस्य स्वयमग्निर्भगवान् अग्निवेश्यसंज्ञः सुतो ऽभूत् स अग्निवेश्य एव महानृषिः कानीन इति जातू- कर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१ २२ ॥

दिष्टपुत्रो नाभागो ऽभूत् स च वक्ष्यमाणान्नाभागादन्यः कर्मणा कृषिवाणिज्यादिना ॥ २३–२५ ॥

भाषाटीका

धृष्टसे धार्ष्ट नामक क्षत्रिय वंश भया जोकि पृथिवी में ब्रह्मभाव को प्राप्त होगया । और नृग का पुत्र सुमति के भूतज्योति उन के वसु हुए ॥ १७ ॥

वसु के प्रतीक उनके ओघवान् और ओघवान् के पुत्र फिर ओघवान् हुए और कन्या ओघवती हुई जिसको सुदर्शन ने व्याही ॥ १८ ॥

अब नरिष्यन्त का वंश कहते हैं, कि-मनु पुत्र नरि- ष्यन्त के चित्रसेन हुए उनके दक्ष पुत्र हुए उनके मीढ्वान् उनके कूर्च उनके पुत्र इन्द्रसेन हुए ॥ १९ ॥

इन्द्रसेन के वीतिहोत्र हुए उनके सत्यश्रवा उनके उरु- श्रवा उनके देवदत्त हुए ॥ २० ॥

तिन देवदत्तसे भगवान् अग्नि आप ही स्वयं अग्निवेश्य नाम से प्रसिद्ध पुत्र हुए, और वही कानीन इस नाम से और जातूकर्ण्य इस नाम से भी विख्यात एक महान् ऋषि हुए ॥ २१ ॥

हे नृप ! तिन से आग्निवेश्यायन नाम से प्रसिद्ध ब्रह्म- वंश हुआ, यह हमने नरिष्यन्त का वंश कहा । अब दिष्ट का वंश सुनो ॥ २२ ॥

दिष्ट के पुत्र नाभाग हुए ये दूसरे नाभाग हैं ये कर्म से वैश्य होगये, उनके पुत्र भलन्दन भये भलन्दन के वत्स- प्रीति भये ॥ २३ ॥

वत्सप्रीति के पुत्र प्रांशु उनके प्रमति उनके खनित्र उनके चाक्षुष उनके विविंशति हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आङ्गिरसः सुतो महायोगी संवर्तो यमयाजयत्स मरुत्तः ॥२६॥

अस्य यत्किञ्चित्पात्रादिकमासीत तत्तु सर्वं हिरण्मयं शोभन- मासीत् ॥ २७ ॥

अमाद्यदिन्द्रः इत्यादि ॥ २८–३० ॥

(१) कुम्भः । इति वीर०

यस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतम् ।
प्रादाय विद्यां परमामृषिर्योगेश्वरात्पितुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतो यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा अभवन् ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विंविंशतेः पुत्रो दम्भः अस्य दम्भस्य पुत्रः खनिनेत्रः स च धार्मिकः तस्य दम्भः तस्य दम्भस्यात्मजः करन्धमाख्यो महाराज आसीत् हे नृप ! ॥ २५ ॥

तस्य करन्धमस्य सुतोऽविक्षित् तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि–यस्याविक्षितः पुत्रो मरुत्ताख्यः चक्रवर्त्ती कृत्स्नभूमण्डलरूपं चक्रं यस्य वशे वर्त्तते स चक्रवर्त्ती तादृशो बभूव मरुत्तं विशिंषन् संग्रहेण तद्वृत्तमाह–सम्वर्त्त इति । यं मरुत्तमङ्गिरसः सुतो महायोगी संवर्त्तः अयाजयत् ॥ २६ ॥

मरुत्तस्य यज्ञो यथा यादृशः तथा तादृशः कश्चिदप्यन्यो यज्ञो भुवि न—केनचित्कृत इत्यर्थः । मरुत्तस्य यज्ञमेव विशिनष्टि, यत्किञ्चिद्यज्ञोपकरणादिकं तत्सर्वं तत्कृतयज्ञे हि शोभनं हिरण्मयं सुवर्णमयमेवासीत् ॥ २७ ॥

तथा तस्मिन्यज्ञे इन्द्रः सोमेन रसेनाऽमाद्यत् अहृष्यत् तथा द्विजातयो ब्राह्मणाश्च दक्षिणाभिरमाद्यन् किञ्च तत्र यज्ञे मरुतः परिवेष्टारः भोजनपात्रेष्वन्नादीनां प्रदातारः सभायां सीदन्त्युपविशन्तीति सभासदः सभ्याः विश्वेदेवाः ॥ २८ ॥

मरुत्तस्य पुत्रो दमः तस्य पुत्रो राजवर्द्धनाख्यः समभवत् तस्य राजवर्द्धनस्य सुतः सुधृतिः जज्ञे बभूव तस्य नर इति प्रसिद्धः सुतः तस्यैव नामान्तरं सौधृतेय इति तत्सुतः सौधृतेयसुतः केवलः तस्मात्केवलाद्बन्धुमान् जज्ञे इत्यनुषङ्गः ततो बन्धुमतो वेगवान् तस्य वेगवतः बिन्दुः पुत्रोऽभवत् तत्पुत्रं दर्शयन् तं विशिनष्टि, यस्य बिन्दोस्तृणबिन्दुरिति प्रसिद्धो महीपतिः पुत्रो बभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥

भजनीयाः समाश्रयणोपयुक्ता गुणा यस्य तं तृणबिन्दुम् अप्सरःश्रेष्ठा देवस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी अलम्बुषा भेजे अन्ववर्त्तत यतः यस्यामलम्बुषायां तृणबिन्दोः पुत्रा अभवन् इलविलाख्या कन्या चाऽभवत् ॥ ३१ ॥

कन्यां विशिंषन् तस्याः सुतमाह–यस्यामिलविलायां विश्रवाः धनदं कुबेरं सुतमुत्पादयामास स धनदस्तृणबिन्दुर्वा योगेश्वरात्पितुर्विश्रवसो बिन्दोर्वा ऋषेः सकाशात्परमां विद्यामवाप अन्तर्द्धानविद्यां ब्रह्मविद्यां वावापेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य करन्धमस्य पुत्र अवीक्षित् यस्यावीक्षितो मरुत्तः सुतः मरुत्तं विशिनष्टि–संवर्त इति । कोऽसौ संवर्त्तः ? इति तत्राह–महायोगीति ॥ २६ ॥

संवर्तो नामऋषिः कीदृशं यज्ञमकारयत् ? येन महायोगित्वं सम्भाव्यत इत्यतस्तं यज्ञं विशिनष्टि–मरुत्तस्येति । अनेन मरुत्तस्यापि महायोगित्वं श्रीनारायणानुग्रहपात्रत्वं सूचितम् ॥ २७ ॥

द्विजातयो दक्षिणाभिरमाद्यन् संहृष्टा इत्यन्वयः मरुतो देवाः "ऋभवोऽमराश्च मरुतो वृन्दारकाविनिर्जराः" इत्यभिधानं विश्वेदेवा इति विशेषणाद्वायवो वा परिवेष्टारः भोक्तॄणामपेक्षितान्धसादिनिक्षेप्तारः सभायां सीदन्त्युपसंविशन्तीति सभासदः प्रत्यक्षं सभायामुपविश्य सर्वं विचारयन्त इत्यर्थः ॥ २८-३० ॥

अलम्बुषानाम वराप्सरास्तं तृणबिन्दुं भेजे ॥ ३१ ॥

कीदृशी इलिबिलेति तां विशिनष्टि, यस्यामिति । योगेश्वरो विश्रवा ऋषिश्च इलविलायाः पितुस्तृणबिन्दोः परमां विद्यां प्रदाय तामुद्वाह्य यस्यामिलविलायां धनाधिपं वैश्रवणमुत्पादयामासेत्यन्वयः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्य यत् किञ्च किञ्चित् पात्राऽदिकमस्ति आसीत् तत् सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥

द्विजातयो विप्रा अपि अमाद्यन् अहृष्यन् ॥ २८-३० ॥

यतः यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा विशालाद्याः ॥ ३१ ॥

पितुः सकाशात् विद्यां प्रादाय प्राप्य ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यं मरुत्तम् ॥ २६ ॥

मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा तादृशः कश्चन अपि यज्ञः अन्यस्य यजमानस्य नासीत् अस्य यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदपि पात्रादिकं तत्तु सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥

इन्द्रः सोमेन अमाद्यत् अहृष्यत् द्विजातयो विप्राः दक्षिणाभिः अमाद्यन् परिवेष्टारः भोजनादिदातारः सभासदः सभ्याः ॥ २८ । ३० ॥

तं तृणबिन्दुम् अलम्बुषा भेजे अभजत् यतो यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा विशालादयस्त्रयो वक्ष्यमाणाः अभवन् इडविडा कन्या चाऽभवत् ॥ ३१ ॥

स धनदः ऋषेः विश्रवसः सकाशाद्विद्यामवाप ॥ ३२ ॥

विशालः शून्यबन्धुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ।
विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं निर्ममे पुरीम् ॥ ३३ ॥
हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः ।
तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वः सहदेवजः ॥ ३४ ॥
कृशाश्वात्सोमदत्तोऽभूद्योऽश्वमेधैरिडस्पतिम् ।
इष्ट्वा पुरुषमापाग्र्यां गतिं योगेश्वराश्रितः ॥ ३५ ॥
सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ।
एते वैशालभूपालास्तृणबिन्दोर्यशोधराः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

विविंशति के सुत रम्भ हुए तिनके बडे धार्मिक खनि नेत्र हुए हे महाराज ! उन खनिनेत्र के करन्धम राजा पुत्र हुए ॥ २५ ॥

तिन करन्धम के अवीक्षित पुत्र हुए उनके मरुत्त भये जिन को महा योगी आङ्गिर के पुत्र सम्वर्त्त ने यज्ञ कराया ॥ २६ ॥

राजा मरुत्त का जैसा यज्ञ भया ऐसा किसी का नहीं भया, क्योंकि ? इनके यज्ञमें जो कुछ पात्रादिक रहे सो सब सुवर्ण के हुए और बडे शोभा वाले हुए ॥ २७ ॥

उस यज्ञ में इन्द्र सोमपान से मत्त होगये, और द्विजाति लोग दक्षिणाओं से सन्तुष्ट भये, तथा मरुत देवता, परोसने वाले, विश्वेदेवा, और सभासद, ये सबही हर्ष को प्राप्त हुए ॥ २८ ॥

मरुत्त के पुत्र दम हुए, उनके राज्यवर्द्धन हुए, उनके सुधृति हुए, और सुधृति के पुत्र नरनाम से प्रसिद्ध हुए ॥ २९ ॥

नर के पुत्र केवल, उनके बन्धुमान् उनके वेगमान् उनके बन्धु हुए, जिन बन्धु के तृणबिन्दु महीपति उत्पन्न हुए, ॥ ३० ॥

बडी कान्ति वाली अलम्बुषा नामक अप्सरा ने पत्नी होकर उन तृणबिन्दु का सेवन किया, जिस अलम्बुषा में पुत्र भी हुए, और एक इडविडा नाम की कन्या भी हुई ॥ ३१ ॥

उस इडविडा में विश्रवा ऋषिने अपने पिता योगेश्वर से परम विद्या को ग्रहण कर कुबेर को उत्पन्न किया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानेवाऽऽह—विशाल इति । तस्य तृणबिन्दोः सुताः ॥ ३३ ॥

सहदेवजः देवजेन सहितः पाठान्तरे नामान्यत्वमात्रमर्थस्तु स एव ॥ ३४-३५ ॥

वैशालभूपाला विशालस्याऽन्वये जाताः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तृणबिन्दोः सुतान्निर्दिशति । विशाल इति । तत्र विशालाख्यो राजा वंशवर्द्धनो वैशालीं पुरीं निर्ममे ॥ ३३ ॥

तस्यविशालस्य सुतो हेमचन्द्रः तस्य हेमचन्द्रस्यात्मजो धूम्राक्षः तत्सुतो धूम्राक्षस्य सुतस्तु सहदेवः सहदेवस्य पुत्रस्तु कृशाश्वः ॥ ३४ ॥

कृशाश्वात्सोमदत्तः पुत्रोऽभवत् तस्य वृत्तमाह—यः सोमदत्तोऽश्वमेधैरिडस्पतिम् इडाहोमाराध्यं परमपुरुषम् इडा पृथिवी तदुपलक्षितजगत्पतिमिति वा पारस्करादित्वात्साधुः आराध्य योगेश्वरैः प्रार्थनीयां गतिमवाप्य मुक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सोमदत्तात्सुमतिः उद्भूत तत्सुतः सुमतिसुतो जनमेजयः य एते उक्ता वैशालभूपाला विशालान्वये जाताः तृणबिन्दोः कूटस्थस्य यशोधराः कीर्तिवर्द्धनाः एते वैशालभूपाला इत्यनेन तद्वंशजा अन्येपि अगणयाः सन्तीत्यभिप्रेतम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इडस्पतिम् अन्नपतिम् वाक्पतिं वा ॥ ३५ ॥
वैशालभूपालाः विशालवंशे जाता भूपालाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य तृणबिन्दोः सुतः ॥ ३३—३६ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयो नवमस्यामूत् सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य विशालस्य हेमचन्द्रः सुतः तस्य हेमचन्द्रस्य आत्मजः धूम्राक्षः तत्पुत्रात् धूम्राक्षपुत्रात्संयमात् देवजेन भ्रात्रा सहितः कृशाश्वः आसीत् ॥ ३४ ॥

यः सोमदत्तः इडस्पतिं पुरुषमिष्ट्वा अग्र्यां गतिं मुक्तिमाप ॥ ३५ ॥
वैशालभूपालाः विशालवंशजाः भूमिपाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वितीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

हाँ अलम्बुषा में तृणविन्दु के तीन पुत्र हुए विशाल, शून्यवन्धु, और धूमकेतु । इनमें से वंश चलाने वाले वैशाल ने वैशाली पुरी निर्माण करी, ॥ ३३ ॥

उन वैशाल के हेमचन्द्र हुए तिनके, धूम्राक्ष हुए, तिन के पुत्र संयम हुए तिन से कृशाश्व हुए और सहदेवज हुए ॥ ३४ ॥

कृशाश्व से सोमदत्त हुए जोकि-अश्वमेधों से इडस्पति पुरुष का यजन करके, योगेश्वर का आश्रित होकर उत्तम गति को प्राप्त हुआ ॥ ३५ ॥

सोमदत्त के सुमति हुए, तिनके जनमेजय हुए ये तृणविन्दु के यश को धारण करने वाले विशाल वंशी भूपाल हुए ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में द्वितीय अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः स बभूव ह ।
यो वा अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमह ऊचिवान् ॥ १ ॥
सुकन्या नाम तस्यासीत्कन्या कमललोचना ।
तया सार्द्धं वनगतो ह्यगमच्च्यवनाश्रमम् ॥ २ ॥
सा सखीभिः परिवृता विचिन्वत्यङ्घ्रिपान्वने ।
वल्मीकरन्ध्रे ददृशे खद्योते इव ज्योतिषी ॥ ३ ॥
ते दैवचोदिता बाला ज्योतिषी कण्टकेन वै ।
अविद्ध्यन्मुग्धभावेन सुस्रावासृक्ततो बहु ॥ ४ ॥
शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां च तत्क्षणात् ।
राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
अप्यभद्रं न युष्माभिर्भार्गवस्य विचेष्टितम् ।
व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणम् ॥ ६ ॥
सुकन्या प्राह पितरं भीता किञ्चित्कृतं मया ।
द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या निर्भिन्ने कण्टकेन वै ॥ ७ ॥
दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः ।
मुनिं प्रसादयामास वल्मीकान्तर्हितं शनैः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तृतीये मनुपुत्रस्य शर्यातेः कीर्त्यते ऽन्वयः ॥
यत्र सौकन्यमाख्यानं रैवतं च महाऽद्भुतम् ॥ १ ॥

ब्रह्मिष्ठो वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाऽऽह-यो वा इति । द्वितीयमह्नो द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवानुवाच तस्य वंशम् "उत्तान-बर्हिरानर्तः" इत्यादिना वक्ष्यति ॥ १ ॥

आदौ तावत्कन्यावृत्तान्तमाह—सुकन्या नामेत्यादिना ॥ २—३—४—५ ॥

भार्गवस्य च्यवनस्य अभद्रमपराधः ॥ ६—७—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिष्टवंशस्यातिविपुलत्वात्साकल्येन वक्तुमशक्यतामभिप्रेत्याथ शर्यातेर्मानवस्य चरित्रं वंशञ्चाह तृतीयेन—मनोः पुत्रः शर्याति-संज्ञको राजा ब्रह्मिष्ठः वेदार्थनिष्ठो बभूव तदेवाह, यो वै शर्याति-रङ्गिरसां सत्रे आङ्गिरसकर्तृके द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्मोचिवान् श्रौतेऽतीव कुशल इति भावः ॥ १ ॥

तस्य शर्यातेः कमले इव लोचने यस्याः कन्या सुकन्येति प्रसिद्धा संबभूव उत्तानबर्हिरादयः पुत्रा वक्ष्यन्ते तावत्कन्या-वृत्तान्तमाह-स कदाचित्तया सह वनङ्गतः तत्र च्यवनस्य ऋषेराश्रम-मगमत् ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सा कन्या सखीभिः परिवृता वने अङ्घ्रिपान् द्रुमान् विचिन्वन्ती वल्मीकबिले खद्योते इव स्थिते ज्योतिषी ददर्श ॥ ३ ॥

बाला सुकन्या चोदिता सखीभिरिति शेषः। मुग्धभावेन मौग्ध्येन च ते ज्योतिषी कण्टकेनाविध्यदताडयत् ततो वल्मीकबिलयोः सकाशात् बहु रुधिरं सुस्राव ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेव क्षणे सैनिकानाम् मलमूत्रयोर्निरोधो बभूव तदा ताम् निरुद्धशकृन्मूत्रान् सैनिकानालक्ष्य ज्ञात्वा राजर्षिः शर्यातिः विस्मितः स्वपुरुषान् अब्रवीत् ॥ ५ ॥

उक्तिमेवाह—अपीति । युष्माभिर्भार्गवस्य च्यवनस्याभद्रमपराधः विचेष्टितमपि अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः अपराधः कृतः किमित्यर्थः । नो ऽस्माकं सम्बन्धिना केनापि प्राणिना आश्रमदूषणं व्यक्तं कृतं नूनं कृतमन्यथैवमुपद्रवो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवं शर्यातौ पृच्छति सति भीता सती सुकन्या पितरं प्राह किञ्चित् मयाऽभद्रं कृतमिति । किं तदभद्रम्?इत्यत आह, द्वे इति । ते वल्मीकरन्ध्रयोर्दृष्टे द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या इमे वल्मीकान्तर्हितस्य ऋषेः शरीरैकभूते इत्येवम् अजानन्त्या मया कर्ण्या कण्टकेन करणेन निर्भिन्ने ॥७॥

इतीदं दुहितुर्वचः श्रुत्वा शर्यातिः जातं साध्वसं भयं यस्य स वल्मीकान्तर्हितं मुनिं च्यवनं शनैः प्रसादयामास स्तोत्रादिभिः प्रसन्नमकरोत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मिष्ठः ब्राह्मणनिष्ठः वेदनिष्ठो वा तत्फलमाह—यो वा इति । द्वितीयेऽह्नि यो मन्त्रोऽध्येतव्यः सत्रकल्पोक्तफलसिद्ध्यै तं मन्त्रमध्यगादित्ययमर्थो द्वितीयमहरध्यगादित्युच्यते ॥१॥

तस्य शर्यातेः ॥ २ ॥

विचिन्वन्ती मृगयन्ती वल्मीकरन्ध्रे वल्मीकबिले खद्योते खद्योतरूपे ख एव द्योतत इति खद्योतः ॥ ३ ॥

सा सुकन्या मुग्धभावेन अज्ञानवस्तुस्वरूपतया बालभावत्वेन वा कण्टकेन कण्टकाग्रेण ज्योतिषी ज्योतिराश्रयं द्रव्यं चक्षुषी इति यावत्, असृक् रुधिरं ततः विद्धचक्षुषोः ॥ ४ ॥

सैनिकानां राजसेवकानां निरोधः स्तम्भनम् ॥ ५ ॥

युष्माभिर्भार्गवस्याभद्रममङ्गलं विचेष्टितं किमपि कृतमेव न तत्र संशय इत्याह—व्यक्तमिति । नो मध्ये केनापि पुरुषेण तस्य भार्गवस्याश्रमदूषणं व्यक्तं कृतमत इदं सेनाशकृन्मूत्रस्तम्भनं भार्गवस्य विचेष्टितमिति व्यक्तमभूदिति पुनरावृत्त्या योजनीयम् ॥ ६ ॥

ते द्वे ज्योतिषी तत्त्वमजानन्त्या मया कण्टकेन निर्भिन्ने इत्यन्वयः ॥ ७—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—४ ॥

शकृन्मूत्रस्यैव निरोधोऽभूत्तत्पूर्वपल्लवान्तरमित्यत्र कारणं प्राक् निजाश्रममालिन्यहानेच्छा या जाता तामनुसृत्यैव कन्येच्छाया मुनिकृतः क्षुद्रोपद्रवविशेष इति ज्ञेयम् ॥ ५—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शर्यातेर्मनुपुत्रस्य सुकन्या च्यवनं पतिम् ।
लेभे तृतीये शर्यातिवंश्या श्रीरेवती बलम् ॥

ब्रह्मिष्ठः वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाह—य इति । द्वितीयमहः द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् तत्र व्यवस्थामुवाच ॥ १—५ ॥

विचेष्टितं कृतं नोऽस्माकं मध्ये केनापि वा न कृतम् ॥ ६—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्रस्य शर्यातेर्दुहितुः सुकन्यायाः आख्यानम् उत्तानबर्हिप्रभृतीन्पुत्रांश्चाह—शर्यातिरिति तृतीयेन । ब्रह्मिष्ठः वेदार्थज्ञस्तत्रापि कर्मकाण्डेऽतिनिपुण इति सूचयति, यः शर्यातिः अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमहः द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् उवाचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वने अङ्घ्रिपान् विचिन्वन्ति द्रुमान् विलोकयन्तीत्यर्थः ॥४।५॥

भार्गवस्य भृगुपुत्रस्य च्यवनस्य अभद्रम् अपराधः युष्माभिः न विचेष्टितं न कृतम् ? नोऽस्माकं मध्ये केनापि तस्याश्रमदूषणं व्यक्तं निश्चितं कृतमेव ॥ ६ । ७ ॥

जातसाध्वसः उत्पन्नभयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरामानुजौ जयतः ।
श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले,कि—मनुके पुत्र शर्याति राजा वडे वेदके अर्थ को जानने वाले हुए, जिनने आङ्गिरस ब्राह्मणों के यज्ञमें द्वितीय दिवस के करने के कर्म को बतलाया ॥ १ ॥

एक सुकन्या नाम वाली कमल नयनी उनकी कन्या थी उस कन्याको साथ लेकर एक समय वनमें गये वहां भी च्यवन ऋषिके आश्रम में जाते हुए ॥ २ ॥

वह कन्या भी सखियों सहित वनमें नानाप्रकार के वृक्षोंको देखती हुई एक वल्मीक में दो छिद्र देखी और उन उन दोनों छिद्रों में खद्योत की नाईं दो ज्योती भी देखी ॥३॥

तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद्दुहितरं मुनेः ।
कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामन्त्र्य पुरं प्रायात्समाहितः ॥ ९ ॥
सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्ता ऽनुवृत्तिभिः ॥ १० ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य नासत्यावाश्रमागतौ ।
तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ॥ ११ ॥
ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप्यसोमपोः ।
क्रियतां मे वयो रूपं प्रमदानां यदीप्सितम् ॥ १२ ॥
बाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनन्द्य भिषक्तमौ ।
निमज्जतां भवानस्मिन् ह्रदे सिद्धविनिर्मिते ॥ १३ ॥
इत्युक्तो जरया ग्रस्तदेहो धमनिसन्ततः ।
ह्रदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलितविप्रियः ॥ १४ ॥
पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ।
पद्मस्रजः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः ॥ १५ ॥
तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान् सूर्यवर्चसः ।
अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उस राजपुत्री ने दैव की प्रेरणासे भोलापनसे उन दोनों जोतियों को कांटेसे वेध दिया, तब उनमें से बहुत रुधिर बह निकला ॥ ४ ॥

बस तत्काल में सबराजा की सेना वालों के मलमूत्र का निरोध होगया, और पेटफूलने लगे, राजा शर्याति यह चरित्र देखकर बड़ा विस्मित हुआ और पुरुषों से बोला कि- ॥ ५ ॥

तुमलोग यहतो कहो कि—तुमलोगों ने महाराज भार्गव श्रीच्यवन ऋषिजी का कुछ अपराध तो नहीं किया । स्पष्ट कहो कि किसीने उनके आश्रम कामी कोई दूषण तो नहीं किया ॥ ६ ॥

इतने में राजपुत्री सुकन्या पिता से बोली, पिताजी मो अजान से कुछ होगया है ॥ ७ ॥

बस राजा शर्याति पुत्री के वचन सुनकर बड़ा कम्पित होकर वल्मीक के भीतर में स्थित ऐसे च्यवन मुनिको धीरे २ प्रसन्न करने लगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मुग्धेयं मम कन्या क्षन्तव्यं त्वयेत्युच्यमाने कति-वर्षायवस्था:? विवाहः कृतो न वा? इत्यादिवाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै तां दुहितरं प्रादात् ॥ ९-१० ॥

हे ईश्वरौ ! वैद्यौ युवां मह्यं वयस्तारुण्यं दत्तं संपा-द्यतम ॥ ११ ॥

असोमपोः सोमपानरहितयोरपि वां युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णं पात्रं ग्रहीष्ये दास्यामीति युवां सोमेन यक्ष्य इत्यर्थः । "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति" इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धाऽनुपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् ॥ १२ ॥

बाढमित्याभिनन्द्य भवानस्मिन्निमज्जतामित्यूचतुः ॥ १३ ॥

ह्रदं प्रवेशितः तावपि तमपि वृद्धं गृहीत्वा प्रविष्टा-वित्यर्थः ॥ १४-१५ ॥

अश्विनौ शरणं ययौ युवां पृथक् स्थित्वा मत्पतिं दर्शयत-मिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६-१७-१८-१९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

ततस्तस्य च्यवनस्याभिप्रायं मुग्धेयं कन्या त्वया क्षन्तव्यमित्युक्ते सति कतिवर्षाऽस्याः? विवाहः कृतो नवा? इत्यादि तद्वाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा दुहितरं मुनेश्च्यवनस्य प्रादात् ततः कृच्छ्राद् भविष्यद्दुहितृविश्लेषनिमित्तात् क्लेशान्मुक्तः "अर्थो हि कन्या परकीय एव" इत्यादिन्यायानुसन्धानेन मुक्तः तं च्यवनमामन्त्र्य पृष्ट्वा सानुगः पुरीं ययौ ॥ ९ ॥

ततः सुकन्या परमाधिकं कुप्यतीति परमकोपनस्तं नन्द्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युः च्यवनं पतिं प्राप्य तदभिप्रायज्ञा सावधानचित्ता सती अनुवृत्तिभिः प्रीणयामास प्रीतमकरोत् ॥ १० ॥

अथ ततः कस्यचित्कालस्य, कस्मिंश्चित्काले नासत्यावश्विनौ स्वाश्रमं प्रति गतौ सम्यक्पूजयित्वा च्यवनः प्राह, तदेवाह—वय इत्यादिना बाढमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन। हे ईश्वरौ! युवां मे जरया ग्रस्ताय मह्यं वयस्तारुण्यं दत्तं यच्छतं "डुदाञ् दाने" इत्यस्य लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनं यच्छादेशस्तु णित एव तद्विधौ दाणिति णितो निर्देशात् ॥ ११ ॥

तव वयःप्रदानेनावयोः कस्त्वत्कृत उपकारः? इत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह-ग्रहमिति। यद्यप्यसोमपोः सोमपानरहितयोरनेन "अश्विनौ वै देवानामसोमपावास्ताम्" इतिश्रुत्यर्थ उक्तः। वां युवयोः सोमस्य ग्रहं ग्रहीष्ये सोमपूर्णं पात्रं दास्यामि युवां सोमेन यक्ष्यामीत्यर्थः। ऐन्द्रवायव्यङ्गृह्णाति" इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णतेर्यागपर्यवसायित्वात् अतो मम वयस्तारुण्यं स्त्रीणां यदीप्सितं तादृशं रूपं सौन्दर्यञ्च क्रियतां युवाभ्यां सम्पाद्यताम् ॥ १२ ॥

इत्थं तद्वच आकर्ण्य स्ववद्यौवश्विनौ अभिनन्द्य विप्रं च्यवनं बाढमित्यूचतुः अङ्गीकृत्योचतुरित्यर्थः। उक्तिमेवाह-निमज्जतामिति। सिद्धैर्विनिर्मितेऽस्मिन् ह्रदे भवान् निमज्जतां निमग्नो भवतु ॥ १३ ॥

इतीत्थमुक्तश्च्यवनो जरया ग्रस्तदेहः अत एव धमनीसन्ततः धमनीभिर्नाडीभिर्देहोपरि दृश्यमानाभिः व्याप्तः बलिभिः पलितेन च उपलक्ष्यमाणो देहो यस्य सः अश्विभ्यां ह्रदे प्रवेशितः तावपि तमतिवृद्धं गृहीत्वा प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्ततो ह्रदात् त्रयः पुरुषाः अपीच्याः कमनीयाः प्रमदानां स्त्रीणां प्रियाः पद्मानां स्रक् येषां कुण्डलानि येषां सन्तीति तथा शोभनानि वासांसि येषां ते समानरूपाः परस्परमविभजनीयरूपाः उत्तस्थुः ॥ १५ ॥

सूर्यस्येव वर्चो येषां तान् समानरूपान् उत्थितान् त्रीन् पुरुषाननवलोक्य तेषां मध्ये स्वपतिमजानती सुकन्या साध्वी हेतुगर्भमिदं पतिव्रतात्वादित्यर्थः। अश्विनौ शरणं ययौ युवां पृथक्स्थित्वा मम पतिं दर्शयतमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तस्य मुनेः सुकन्या दानलक्षणमभिप्रायं ज्ञात्वा कृच्छ्रान्मुक्तः सुकन्यामुनिभ्यामिति शेषः ॥ ९ ॥

परमकोपनम् अत्यन्तकोपशीलं भोजनसमयमन्तरेणान्यसमयं वृथा नमुञ्चतीत्यभिप्रायेण चित्तज्ञा अप्रमत्तेति सन्ध्यभाव इति ज्ञायते ॥ १० ॥

कस्यचित्कालस्य समागमे दत्तं युवामिति शेषः ॥ ११ ॥

तव वयोदानेनावयोः किं फलमिति तत्राह—ग्रहमिति। ग्रहमाहुतिविशेषम् असोमपोः सोमपानशून्ययोरपि ॥ १२ ॥

भिषक्तमौ वैद्यश्रेष्ठौ ॥ १३ ॥

धमनीभिः सिराभिर्व्याप्तो देह इति शेषः स्वयमश्विनौ च ॥ १४ ॥

अपीच्याः षोडशवर्षप्रायाः ॥ १५ ॥

वरारोहा योषित् सरूपान् योग्यरूपान् ॥ १६—१७-१८ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

मुग्धेयं मम कन्या क्षम्यतामित्युच्यमाने, कीदृशी ते कन्या? तस्या विवाहोऽभून्नवा? इति वक्तुस्तस्याभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै मुनये दुहितरं प्रादात् ॥ ९ ॥ १० ॥

कस्यचित् कस्मिंश्चित् प्रोवाच च्यवनः हे ईश्वरौ! यौवनदाने समर्थौ ॥ ११ ॥

सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं ग्रहीष्ये युवां सोमेन यक्ष्ये इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अश्विभ्यां प्रवेशित इति तमतिवृद्धं गृहीत्वा तावपि प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपीच्या अतिसुन्दराः ॥ १५ ॥

अस्मासु मध्ये स्वपतिं परिचित्य गृहाणेति तैरुक्ते युष्मासु मध्ये यावश्विनौ तौ मां कृपयतां मत्पतिं ज्ञापयतामित्यश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६-१९ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तस्य मुनेरभिप्रायं पाणिग्रहणेच्छामाज्ञाय ज्ञात्वा तस्मै तां दुहितरं प्रादात् ॥ ९—१० ॥

आश्रमागतौ आश्रमप्राप्तौ तौ पूजयित्वा वयो मे इत्यादि प्रोवाच हे ईश्वरौ! स्ववैद्यौ मे मह्यं वयस्तारुण्यं दत्तं संप्रदत्तम् ॥ ११ ॥

असोमपोः "अश्विनौ वै देवानामसोमपौ" इति श्रुतेः। सोमपानरहितयोरपि वां युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं गृहीष्ये युवां सोमेन यक्ष्य इत्यर्थः। "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति" इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धासूपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् तस्मात्स्त्रीणां यदीप्सितं वयस्तारुण्यं रूपं च मे युवाभ्यां क्रियतां सम्पाद्यताम् ॥ १२ ॥

बाढमित्यङ्गीकारेण विप्रमभिनन्द्य आनन्दितं कृत्वा भवानस्मिन् ह्रदे मज्जतामित्यूचतुः ॥ १३ ॥

दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ ।
ऋषिमामन्त्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् ॥ १७ ॥
यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं गतः ।
ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ १८ ॥
राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवन्दनाम् ।
आशिषश्चाऽप्रयुञ्जानो नातिप्रीतमना इव ॥ १९ ॥
चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलम्भितो लोकनमस्कृतो मुनिः ।
यत्त्वं जराग्रस्तमसत्यसम्मतं विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगम् ॥ २० ॥
कथं (१) मतिस्ते ऽवगता ऽन्यथा सतां (२) कुलप्रसूते ! कुलदूषणं त्विदम् ।
बिभर्षि जारं यदपत्रपा कुलं पितुश्च भर्तुश्च नयस्यधस्तमः ॥ २१ ॥
एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता ।
उवाच तात ! जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धमनिमन्ततः धमनीभिः सर्वतो व्याप्तः वलीभिः पलितेन चोपलक्ष्यमाणो विग्रहो देहो यस्य सः अश्विभ्यां ह्रदं प्रवेशित इत्यनेन तावपि तमतिवृद्धं गृहीत्वा ह्रदं प्रविष्टाविति सूच्यते ॥ १४ ॥

अत एव ह्रदात् त्रयः पुरुषाः अपीच्याः कमनीयाः उत्तस्थुः ॥ १५ ॥

स्वपतिज्ञानार्थमश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६-१९ ॥

भाषा टीका ।

तब मुनिका उसी पुत्री के विषै अभिप्राय देखकर राजाने पुत्री को मुनिके लिये समर्पण करदी और बडे भारी दुःखसे छूटकर मुनिसे आज्ञा मागकर अपने पुरको सावधानहो कर गये ॥ ९ ॥

राज पुत्री सुकन्या भी परम क्रोधी च्यवन मुनि रूप पति को प्राप्तहोकर, बडे सावधान होकर चित्तके जानने वाली नाना प्रकार के अनुवर्त्तन करने से मुनिको प्रसन्न करती हुई ॥ १० ॥

कितने एक समयके बीते पर कभी अपने आश्रममें स्वर्ग के वैद्य अश्विनी कुमार आये ऋषिनेभी उनकी पूजा करी और बोले, कि-आपदोनों समर्थ हो हमको युवा अवस्था दीजिये ॥११॥

और बोले, कि—यदि हमारे रूप और वयस् को ऐसा करदो कि—जैसा प्रमदाजन (स्त्री लोग) चाहती हैं। तौ यज्ञ में जो तुमको सोमका भाग नहीं मिलता है उसको हम दिलावेंगे ॥ १२ ॥

दोनों वैद्यों ने इनके वचन को सुनकर और "आप बहुत अच्छा कहते हैं" इस प्रकार ऋषिके वचन का अभिनन्दन कर दोनों वैद्य ऋषिसबोले, कि—आप इस सिद्ध निर्मित तटाक में गोता लगाओ ॥ १३ ॥

इतना कहकर दोनों अश्विनीकुमारों ने जरा ग्रस्त और नसोंसे व्याप्त देहवाले, तथा त्वचा की सलवटें और सफेत केश अत एव विरूप उस ऋषिका तटाक में प्रवेश किया और साथमें आपभी प्रविष्ट हुए, ॥ १४ ॥

तदनन्तर उस कुण्डसे बडे सुन्दर स्वरूप वाले, स्त्रीजनों के प्रिय कमलों की माला पहिने कुण्डलधारणकिये तुल्यरूप और सुन्दर वस्त्रवाले तीन पुरुष निकले ॥ १५ ॥

श्रेष्ठ आरोह (जघन) वाली राजपुत्री ने कुण्डसे निकले हुए सूर्य सदृश कान्ती वाले, तीनों पुरुषों को समान देख कर अपने पति को न पहचान कर विचारी साध्वी अश्विनीकुमारों के शरण हुई अर्थात् हाथ जोड कर बोली, कि—हे वैद्यो आप तीनों में मेरे पति कौन हैं सो कृपा करके आप दोनों अलग कर दीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रलम्भितो वञ्चितः हे असति ! असम्मतमनभीष्टम् ॥ २० ॥

---

(१) मतिस्तेऽवगता इति विज० । (२) मार्गन्त्विदं सत्कुलदूषणम् ।

शशंस पित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलम्भनम्।
विस्मितः परमप्रीतस्तनयां परिषस्वजे ॥ २३ ॥
सोमेन याजयन्वीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत्।
असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

हे सतां कुलप्रसूते! तव मतिरन्यथा तद्विपर्ययेण कथमवगताऽवसन्नाऽध्यवसितेति वा तदेवाऽऽह—कुलदूषणं त्विदमित्यादि॥ २१-२२-२३-२४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततोऽश्विनौ तत्पातिव्रत्येन तोषितौ तस्यै सुकन्यायै पतिं दर्शयित्वा ऋषिमापृच्छ्य तेन स्तूयमानौ त्रिविष्टपं दिवं ययतुः॥१७॥

अथ ततः कदाचित् यक्ष्यमाणो यागंकरिष्यमाणः शर्यातिः च्यवनस्य जामातुराश्रमं गतः तत्र दुहितुः पार्श्वे सूर्यवर्चसं पुरुषं ददर्श॥ १८॥

तदा कृतं पादयोरभिवन्दनं यया तां दुहितरं राजा शर्यातिः प्राह, कथम्भूतः? आशिषः अकुर्वन्नेव नातीवप्रीतं मनो यस्य तादृशः तदवस्थितः॥ १९॥

उक्तिमेवाह—चिकीर्षितमित्यादिना। ते त्वया किमिदं चिकीर्षितं किमिदं कृतमित्यर्थः। सन्नर्थस्त्वविवक्षितः न किं चिद्ध्यकृत्यं मया कृतमित्यत आह—लोकनमस्कृतो मुनिश्च्यवनस्तव पतिस्त्वया प्रलम्भितः वञ्चितः इदमेवाकृत्यं कृतमितिभावः। प्रलोभनं कथं ज्ञातमित्यत्राह—हे असति! या त्वं जराग्रस्तमतएवासम्मतमनभीष्टं पतिं विहाय कञ्चिदमुं पार्श्ववर्तिनमध्वगं पान्थं जारं भजसे असौ न तव भर्ता जराग्रस्तस्यैव त्वद्भर्तुर्मया दृष्टत्वादिति भावः॥ २०॥

हे सतां कुलप्रसूते! ते तव मतिरन्यथा तद्विपर्ययेण कथमवगता अवसन्ना अध्यवसितेति वा तदेवाह, कुलदूषणं त्विदमित्यादि। अपत्रपा निर्लज्जा सती जारं बिभर्षि अनुवर्तसे इति इदं कुलदूषणं कृतम् किञ्च पितुः पत्युः भर्तुश्च कुलमधस्तमो नयसि अधस्तनंतमः प्रायं नरकं नयसि॥ २१॥

इत्येवं ब्रुवाणं पितरं शुचिस्मिता सुकन्या स्मयमाना सत्यु वाच-उक्तिमेवाह—हे तात! एषः मत्पार्श्ववर्ती तव जामाता भृगुनन्दनश्च्यवन एव॥ २२॥

कथं तर्हि तेन प्रवयस्केन एवं विधवयोरूपादिकं प्राप्तमिति पृच्छते पित्रे तद्वयोरूपादि प्राप्त्यादिकं सर्वं शशंस कथयामास ततो विस्मितः शर्यातिर्नितरां प्रीतस्तनयां परिषस्वजे॥ २३॥

ततश्च्यवनो वीरं शर्यातिं सोमेन द्रव्येणायाजयत् सोमयागं कारितवानित्यर्थः। तस्मिन्यागे च्यवनः स्वतेजसा स्वतपो बलेन सोमपानरहितयोरप्यश्विनोः सोमस्य ग्रहमग्रहीत्सोमग्रहेणाश्विनौ राजा याजयामासेत्यर्थः॥ २४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

हे असति, दुर्वृत्ते! जरया ग्रस्तत्वाद्सम्मतम् अध्वगं पान्थम्॥२०॥

अंब पुत्रिके! इयं मतिरन्यथा गता अन्यथोक्तं विवृणोति असतामिति असतां मार्गं गतेत्यर्थः। इदं त्वत्कर्म मत्कुलदूषणं त्वेव किं तत्कर्मेति तत्राह—बिभर्षीति। निर्लज्जाभूत्वा जारं जरयत्युभयकुलमित्युपपतिं बिभर्षि यत्तस्मात् तदेव स्पष्टयति, कुलमिति। नयसि प्रापयसि॥ २१-२३॥

सोमेन हविषा असोमपोः सोमपानरहितयोः॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रलम्भितो वञ्चितः यत् त्वं जराग्रस्तं पतिं विहाय असत्यसम्मतम् अमुं जारं भजसे॥ २०॥

हे सतां कुलप्रसूते! कथं तव मतिरन्यथा भूता सती अवगता अधः पतिता अपत्रपा अतिनिर्लज्जा तमो नरकम्॥ २१॥

स्मयेन साध्वीत्वगर्वेण मानश्चिस्तस्मुन्नतिर्यस्याः सा॥२२-२३॥

सोमेन सोमसञ्ज्ञकेन यज्ञेन वीरं शर्यातिम्॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

त्वया पतिः प्रलम्भितो वञ्चितः यत् यतस्त्वं जराग्रस्तं तं विहाय असम्मतम् अयुक्तं यथा भवति तथा जारं भजसे अनुवर्तसे हे असति! इदं ते किञ्चिकीर्षितं भवति कर्तुमिष्टं भवति नैवेत्यर्थः॥२०॥

हे सतां कुलप्रसूते! ते मतिः अन्यथा असत्कुलप्रसूताया इव कथमवगता अध्यवसिता यतः अपत्रपा निर्लज्जा सती जारं बिभर्षि इदं कुलदूषणं जातम् किञ्च पितुर्भर्तुश्च कुलमधस्तमो नरकं नयसि॥ २१॥ २२॥ २३॥

वीरं शर्यातिं सोमेन अयाजयत् सोमयागं तेन कारितवान् तस्मिन् यागे असोमपोरप्यश्विनोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रञ्च अग्रहीत्॥ २४॥

हन्तुं तमाददे वज्रं सद्योमन्युरमर्षितः।
स वज्रं स्तम्भयामास भुजमिन्द्रस्य भार्गवः॥ २५॥
अन्वजानंस्ततः सर्वे ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः।
भिषजाविति यत्पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ॥ २६॥
उत्तानबर्हिरानर्त्तो भूरिषेण इति त्रयः।
शर्यातेरभवन् पुत्रा आनर्त्ताद्रेवतोऽभवत्॥ २७॥
सोऽन्तःसमुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम्।
आस्थितोऽभुङ्क्त विषयानानर्त्तादीनरिन्दम!॥ २८॥
तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुद्मिज्येष्ठमुत्तमम्।
ककुद्मी रेवतीं कन्यां स्वामादाय विभुं गतः॥ २९॥
कन्यावरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकमपावृतम्।
आवर्त्तमाने गान्धर्वे स्थितोऽलब्धक्षणः क्षणम्॥ ३०॥
तदन्त आद्यमानम्य स्वाभिप्रायं न्यवेदयत्।
तच्छ्रुत्वा भगवान् ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह॥ ३१॥
अहो राजन्निरुद्धास्ते कालेन हृदि ये कृताः।
तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणां गोत्राणि च न शृण्महे॥ ३२॥

भाषाटीका।

तब तो सुकन्या के पतिव्रत पने से सन्तुष्ट होकर पति को बतलाकर दोनों स्वर्ग के वैद्य ऋषि से आज्ञालेकर विमान पर बैठ स्वर्ग को गये॥ १७॥

फिर एक समय राजा शर्याति, यज्ञ करने की इच्छा करके च्यवन ऋषि के आश्रम को गये, और वहां अपनी पुत्री के समीप एक सूर्य समान कान्ति वाले पुरुष को देखते हुए॥ १८॥

पुत्रीने भी पिता को देखकर समीप आकर चरणों में दण्डवत् करी परन्तु राजा ने तो दूसरे पुरुष की शङ्का करके पुत्री को आशीर्वाद भी नहीं दिया और न मनसे प्रसन्न होकर बोले,॥ १९॥

राजा शर्याति बोले, कि-यह तूने क्या किया? जोकि लोकनमस्कृत च्यवन सदृश पति को तूँने ठगा। हे दुष्टे! जरा ग्रस्त होने से उनको तूने अपने इष्ट नहीं समुझे तबही तो इस रस्ता चलते जार पुरुष की सेवा करती है॥ २०॥

हे सत्कुल में उत्पन्न होने वाली! तेरी मति कैसी अन्यथा फिर गई। अरी यह तो बड़ा कुलका दूषण है जोकि-जार पुरुष को तूने स्वीकार किया है और इसी से तू पिता और भर्त्ता के कुल को नरक में गिरावेगी॥ २१॥

पिताजी तो इस प्रकार कहते ही रहे पर सुन्दर स्मित वाली वह सुकन्या हंसती २ पिताजी से बोली, कि-हे पिता जी! यही तो आप के जामाता भृगुनन्दन (च्यवन) हैं॥ २२॥

सुकन्या ने पिता से इतना कह कर जैसे अपने पति को सुन्दर रूप और नवीन अवस्था प्राप्त हुई सो सब समाचार सुनाय, पिताजी सुन कर बड़े विस्मय को प्राप्त हुए और पुत्री पर परम प्रसन्न होकर उसका आलिङ्गन करते हुए॥ २३॥

बस फिर च्यवन ऋषि ने राजा को यज्ञ करवाया और उस यज्ञ में सोमके भाग को नहीं पानेवाले ऐसे अश्विनी कुमारों को अपने तेजसे सोमका भाग ग्रहण करवाया॥ २४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य स इन्द्रः॥ २५-२६-२७॥
विषयान्देशानानर्त्तादीनभुङ्क्ताऽपालयत्॥ २८॥
ककुद्मी ज्येष्ठो यस्मिंस्तत् विभुं ब्रह्माणम्॥ २९॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न लब्धः क्षणो ऽवसरो येन ॥ ३० ॥
आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥
ते त्वया हृदये ये कृतास्ते सर्वे कालेन निरुद्धाः संहृताः ॥३२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं सोमेनाश्विनौ यजन्तं शर्यातिं हन्तुममर्षितः क्रुद्धः शतमन्युरिन्द्रो वज्रमादद तथा भार्गवश्च्यवनः सवज्रं वज्रेण सहितमिन्द्रस्य भुजं स्तम्भयामास प्रतिबबन्ध ॥ २५ ॥

यावश्विनौ भिषजाविति बुद्धया पूर्वं सोमाहुत्यां बहिष्कृतौ सर्वैर्यष्टृभिस्तयोरश्विनोः सोमस्य ग्रहं ततःप्रभृति सर्वे अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः॥ २६ ॥

एवं शर्यातेः कन्याया वृत्तान्तमभिधायाथ पुत्रपौत्रादिपरम्परां तद्वृत्तान्तञ्चाह—उत्तानबर्हिरित्यादिना । उत्तानबर्हिरादयः त्रयः शर्यातेः पुत्राः संबभूवुः तत्रानर्त्ताद्रैवतः संबभूव ॥ २७ ॥

स च समुद्रमध्ये कुशस्थलीसंज्ञां नगरीं निर्माय तस्या एवाधुना द्वारवतीति व्यवहारः तस्यामधिवसन् आनर्त्तादीन् विषयान् देशान् अभुंक्त पालयामास अरिन्दमः विरोधिनो निरस्यन्नभुङ्क्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥

कुकुद्मीति प्रसिद्धो ज्येष्ठो यस्य तत्पुत्राणां शतं तस्य रैवतस्य समभूव एका कन्या च जज्ञे इत्यर्थतो द्रष्टव्यं स रैवतो रेवत्याख्यां स्वां कन्यामादाय पुत्र्याः वरं भर्तारं परिप्रष्टुं दिवं ययौ किमिन्द्रलोकं गतः ? नेत्याह, ब्रह्मलोकमपावृतं स्वस्य गतिप्रतिबन्धकरहितं सत्यलोकं ययावित्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्र ब्रह्मणः सन्निधौ गान्धर्वे गाने आवर्त्तमाने समन्तात्प्रवर्त्तमाने सति अलब्धः न प्राप्तः प्रश्नावसरो येन स रैवतः क्षणमात्रं तूष्णीं स्थितः तदन्ते गानावसाने आद्यं ब्रह्माणमानम्य स्वाभिप्रायं कोवाऽस्याः पतिरित्येवं रूपं न्यवेदयत् व्यजिज्ञपत् तद्रैवतस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य तं रैवतं ब्रह्मोवाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तदेवाह—अहो इत्यादिना इत्यादिष्ट इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अहो इति प्रश्नानुपपत्तिकृतविस्मयद्योतकः आगमनवेलायां त्वया ये जनाः हृदि कृताः हृदये कृताः दृष्टाः मनसा चिन्तिताश्च ते सर्वे कालेन चिरं निरुद्धाः उपसंहृताः तदुपसंहरानन्तरमपि महान्कालो व्यतीत इत्यर्थः । तेषां त्वया हृदि कृतानां ये पुत्रादयस्तेषां गोत्राणि वंशाश्चाधुना न श्रूयमहे मम क्षणमात्रकालेन तत्र महान्कालो व्यतीतः इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तं च्यवनं सद्यो मन्युस्तदानीं जातक्रोधः सवज्रं भुजम् ॥२५॥
अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः पूर्वं सोमग्रहाभावः कथं स्यात् ? इति तत्राह, भिषजाविति ॥ २६–२७ ॥
कुशस्थलीं द्वारवतीम् ॥ २८ ॥
विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥
अपावृतं प्रकाशितं गान्धर्वे गाने अलब्धक्षणः अलब्धावसरः ॥ ३० ॥
तदन्ते गीतावसाने ॥ ३१ ॥
ये हृदि कृतास्ते पुरुषः कालेन निरुद्धाः मृताः, न केवलं त एव न सन्ति तत्पुत्रादयोऽपि न सन्तीत्याह—तत्पुत्रेति । न श्रूयमहे न शृणुमः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आवर्त्तत्यत्र क्षणमिति तस्य पश्चादेव तस्य तत्र गमनात् ॥ ३०— ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सद्योमन्युरविचारात्तत्क्षणजातकोपः ॥ २५—२८ ॥
विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥
अपावृतं रजस्तमोगुणावरणशून्यं न लब्धः क्षणोऽवसरो येन सः ॥ ३० ॥
तदन्ते गान्धर्वसमाप्तौ आद्यं ब्रह्माणम् हृदि ये कृताः आमात्रार्थं मनसि विचारिताः निरुद्धाः संहृताः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सद्योमन्युः सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य सः तं च्यवनं हन्तुं वज्रमादद ॥ २५–२७ ॥
स रेवतः अन्तःसमुद्रेः समुद्रमध्ये नगरीं निर्माय तस्याम् आस्थितः आनर्तादीन् विषयान् देशान् अभुङ्क्त पालयामास ॥२८॥
ककुद्मीज्येष्ठो यस्मिन् तत्पुत्राणां शतं जज्ञे ककुद्मी तु रेवतीं कन्यमादाय विपुलगुणं ब्रह्माणं गतः ॥ २९ ॥
प्रयोजनमाह—कन्यावरमिति । अपावृतं तादृशानां प्रवेशे प्रतिबन्धरहितम् ब्रह्मलोकं सत्यलोकं गत इत्यनुषङ्गः । न लब्धः क्षणः प्रश्नावसरो येन सः क्षणं तूष्णीं स्थितः ॥ ३० ॥
तदन्ते गान्धर्वावसाने आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥
के अहो राजन् ये त्वया हृदि कृतास्ते सर्वे कालेन निरुद्धा उपसंहृताः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

इस बात को देखकर तत्काल में इन्द्रने क्रोधित होकर उनके मारने को वज्र लिया, भृगुनन्दन च्यवन मुनि ने भी इन्द्र के वज्र को भुजा सहित स्तम्भन करदिया ॥ २५ ॥
तब भी अश्विनी कुमारों को वैद्य होने के कारण जो सोमाहुती से बाहिष्कृत किये रहे, सो सब लोग उनके भाग देने को अनुज्ञा देते हुए ॥ २६ ॥

*(मुहूर्त्तं शृण्वतोऽश्राव्यं प्रतियातस्य तेऽनघ ।)
कालोऽभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः ।
तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥ ३३ ॥
कन्यारत्नमिदं राजन्नररत्नाय देहि भो ।
भुवो भारावताराय भगवान् भूतभावनः ॥ ३४ ॥
अवतीर्णो निजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
इत्यादिष्टोऽभिवन्द्याजं नृपः स्वपुरमागतः ॥ ३५ ॥
त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्ष्ववस्थितैः ।
सुतां दत्वाऽनवद्याङ्गीं बलाय बलशालिने ॥
बदर्याख्यं गतो राजा तप्तुं नारायणाश्रमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

उत्तानबर्हि आनर्त्त और भूरिषेण ये तीन पुत्र शर्याति के हुए, और आनर्त्त से रेवत हुए ॥ २७ ॥

हे अरिन्दम ! उस आनर्त्त ने समुद्र के भीतर एक कुशस्थली (द्वारका) नगरी का निर्माण कराकर उस में स्थित होकर आनर्त्त देशों को भोगा ॥ २८ ॥

उन राजा आनर्त्त के सौ पुत्र हुए, उन सबों में ज्येष्ठ होने के कारण ककुद्मी बडे रहे, जब ककुद्मी राजा के कन्या हुई तब अपनी कन्या रेवती को लेकर ब्रह्मलोक चलेगये ॥ २९ ॥

क्यों गये कहे तो–ब्रह्माजी से अपनी कन्या के बरको पूछने के लिये गये पर उस अपावृत ब्रह्म लोकमें ब्रह्माजी की सभा में कोई गन्धर्व गान कररहाथा तब अवकाश न मिलने पर राजा क्षण भर वहां बैठ गये ॥ ३० ॥

उस गान के अन्त में ब्रह्माजी को नमस्कार कर राजा ने अपना अभिप्राय निवेदन किया उस बात को सुनकर ब्रह्माजी भी हंस कर राजा से बोलते भये ॥ ३१ ॥

ब्रह्माजी बोले, कि–अहो राजन् ! आपने अपने हृदय में जिन को देने का विचार किया रहा उन सबों का कालने संहार कर दिया सो उनही का नहीं उनके पुत्र पौत्र नाती पानातियों के गोत्र भी सुनने में नहीं आते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रिणवसप्तविंशतिचतुर्युगानि तैर्विकल्पितो विभक्तः यो देवदेवस्यांशोऽस्ति तस्मै नररत्नाय देहि ॥ ३३ ॥

तदेवाऽऽह भुव इति ॥ ३४—३५ ॥

पुण्यजनत्रासाद्यक्षभयात्पूर्वमेव चिरं पुरं तद्भ्रातृभिस्त्यक्तम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र कीयान्कालो व्यतीत इत्यत्राह-काल इति चतुर्युगविकल्पितः चतुर्युगभेदभिन्नकालस्त्रिनवः व्यतीयात् चतुर्युगानि सप्तविंशति वारमावृत्तानीत्यर्थः । तर्ह्यधुना कस्मै देयेत्यत आह–तद्गिति । तत्तस्मात्त्वया दृष्टानां जनानामधुना अभावादिदानीं देवदेवस्य विष्णोः योऽंशोऽनन्तो महाबलः स एव बलदेवः बलरामरूपेण भुव्यवतीर्णो वर्त्तते ॥ ३३ ॥

तस्मै नरदेवायेदं कन्यारत्नं हे राजन् ! देहि, ननु, भगवतो निवासशय्यासनादिसर्वविधशेषतैकरसोऽनन्तः तां विहाय कस्माद्भुव्यवतीर्ण इत्याशङ्कायां भगवानपि भुवो भारापहरणाय तेन सहावतीर्ण इत्याह–भुव इति । भगवान् षाड्गुण्यपूर्णो

* इलोकार्द्धोऽयमधिकः पठ्यते क्वचित्

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

नारायणोऽपि भुवो भारापहराय प्रयोजनाय स्वांशेन स्वापृथक्सिद्ध-विशेषणभूतज्ञानबलैश्वर्यवीर्यतेजोगुणजातेन ज्ञानादिगुणजात-मजहदेवेत्यर्थः। अवतीर्णः नन्वेवंविधस्य सङ्कल्पमात्रेणापि भूभारा-पनोदनसंभवात्किमवतारेण ? इतिशङ्कां तिराकुर्वन् विशिनष्टि भूतभावनः पुण्यश्रवणकीर्त्तन इति च भूतानि साधुभूतानि भावयति त्रायत इति भूतभावनः साधुपरित्राणार्थावतीर्ण इति भावः। पुण्ये श्रवणकीर्त्तने यस्य सः तथा चोदितं शृण्वतां कीर्त्तयतां च पुण्यसम्पादनेनानन्तस्थिरफलरूपब्रह्मानन्दसाम्राज्यप्रदाना-र्थश्चावतीर्ण इत्यर्थः। इत्यमादिष्टो नियुक्तो नृपो रैवतोऽजं ब्रह्माणं प्रणम्य स्वपुरं कुशस्थलीं ययौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पुण्यजनत्रासात् यक्षभयात् हेतोः दिक्षवस्थितैस्तत्रस्तत्रा-वस्थितैर्भ्रातृभिः पूर्वमेव त्यक्तां स्वां कन्यां रेवतीमनवद्याङ्गीं शोभनाङ्गीं बलशालिने बलरामाय दत्वा हे राजन्! रैवतस्तपस्तप्तुं तदा बदर्याख्यं नरनारायणाश्रमं ययौ ॥ ३६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

प्रतियातस्यागतस्य ते तवाभाव्यं तरस्य श्रोतुमयोग्यं गानं मुहूर्तं मत्वा शृण्वतः कालो यातः अतिक्रान्त इत्यन्वयः! कियानिति तत्राह, त्रिनवेति। त्रिनवभिः चतुर्युगैः विशिष्टत्वेन कल्पितः सप्त-विंशतिचतुर्युगभेदभिन्न इत्यर्थः। तर्हि किं करोमि कन्या चावश्यं दातव्याऽत इमां कस्मै दास्यामीति तत्राह तदिति ॥ ३३-३४ ॥

पुण्यजनत्रासाद्राक्षसभयाद्दिश्ववस्थितैर्भ्रातृभिस्त्यक्तां स्वपुरं निजपुरीमागतः ॥ ३५ ॥

ककुद्मीत्वनवद्याङ्गीं शोभनावयवां सुतां बाहुशालिने बलाय दत्वा तपस्तप्तुं बदर्याख्यं नारायणाश्रमं ययावित्यन्वयः ॥३६॥

इति श्रीमद्भागवे महापुराणे नवमस्यन्धे
श्रीमद्विजध्वजतीर्थकृतपद्रत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

त्रिणवसप्तविंशतिचतुर्युगानि तैर्विशेषतः कल्पितो गणितः ॥ ३३—३५ ॥

त्यक्तमित्यादिप्राक्तनवृत्तान्तः ॥ ३६ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
तृतीयो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

त्रिनवचतुर्युगैः सप्तविंशतिचतुर्युगैर्विकल्पितो विभक्तः ॥३३॥३४॥

निजांशेन बलदेवेन सह अवतीर्णः ॥ ३५ ॥

पुण्यजना यक्षास्तत्त्रासात् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिन्द्धान्तप्रदीपे
तृतीयोऽध्यायप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका।

हे राजन्! इतने में ही सप्तविंशति २७ चतुर्युगी परिमित काल व्यतीत होगया, तस्मात् अब तुम जल्दी जाओ और जो देवदेव आदि पुरुष के अंश से महा बली श्रीबलदेवजी हैं ॥ ३३ ॥

हे राजन्! नरों में रत्न रूप उन बलदेवजी का तुम अप-ना कन्या रूप रत्न देदो। और वे तो सक्षात् भूतभावन भग-वान् ही पुण्य रूप हैं श्रवण और कीर्त्तन जिनका ऐसे स्वयम् निज अंश से भूमि के भार उतारने के लिये अवतार लेकर प्रकट हुए हैं जब ब्रह्माजी ने राजा को इस प्रकार आज्ञा की तब राजाभी ब्रह्माजी को नमस्कार कर के अपने पुर में आये ॥ ३४—३५ ॥

उस पुर को तो बहुत काल से यक्षों के भय से इनके भ्राता लोग छोड़कर दिशाओं में जाय के रहे, राजा ककुद्मीने भी अपनी सुन्दर कन्या को बलशाली श्रीबलदेवजी को सम-र्पण करदी और आप तप करने के लिये बद्रीनाराण आश्रम को जाते हुए ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में प्रथम अध्याय
की, श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्य्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम् ।
यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ १ ॥
भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यं[1] भजाम पितरं तव ।
* (नाभागस्तु पिता पुत्रं प्राह तं ब्रह्मचारिणम् ।)
[2] त्वां ममार्यास्तताभाङ्क्षुर्मा पुत्रक ! तदादृथाः ॥ २ ॥
इमे अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ।
षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यन्ति कर्मणि ॥ ३ ॥
तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः ।
ते स्वर्यन्तो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥
दास्यन्त्यथ ततो गच्छ तथा स कृतवान्यथा ।
तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितम् ॥ ५ ॥
तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं पुरुषः कृष्णदर्शनः ।
उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ॥ ६ ॥
ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्म मानवः ।
स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान्पितरं तथा ॥ ७ ॥
यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् ।
चक्रुर्विभागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते ।
तत्सूनोश्चाम्बरीषस्य कृत्या प्रतिहता यतः ॥

नभगस्य वंशमाह—नभगस्यापत्यं नाभागः नाभागदम्बरीषो महाभागवतोऽभूदिति वक्ष्यंस्तद्धेतुत्वेन वंशप्रवर्त्तकस्य नभगस्य निष्कपटं चरितं तेन तु श्रीरुद्रप्रसादमाह—यं ततमित्यादिना । ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसन्तं नैष्ठिकोऽसाविति मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वे दायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद्गुरुकुलादागतं यं भागार्थिनं कविं विद्वांसं यविष्ठं प्रति ततं तातं पितरं दायं व्यभजन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तत्र नाभागः पृच्छति, हे भ्रातरो मह्यं किमभाङ्क्त व्यभजन्त कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवन्तः ? भ्रातर आहुः तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं तु तव पितरं विभजाम त्वं पितरं गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं गत्वाऽऽह तत हे तात ! आर्याः ज्येष्ठाः मे मम त्वामभाङ्क्षुर्भागत्वेनाक्रुः मदीयोभाग-

---

* श्लोकार्द्धोयमधिकः पठ्यते वीरराघ० (१) भजानेति विज० (२) ममत्वार्या इति पाठान्तरं वीरराघ० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्त्वमित्यर्थः । पाठान्तरे हे तात ! किमिदं ममाभाक्षुः भजाम पितरं तवेत्युक्तवन्त आर्यास्त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिताऽऽह हे पुत्रक ! तत्तैरुक्तं माद्रथाः प्रतारणामात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं माकार्षीः न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥

तथाऽपि तैर्भागत्वेन दत्तोऽहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह—इमहति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । आभिप्लवः षडहो भवति पृष्ठ्यः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेष्वावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसोऽपि ते सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति कवे हे विद्वन् ! ॥ ३ ॥

तान्महात्मनोऽपि त्वम् "इदमित्थारौद्रम्" इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया" इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः स्वसत्रे परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति अथ तस्मात्तानाच्छं गच्छेति तथेत्यादि शुकवाक्यम् यथावत्कृतवान् सत्रपरिशेषितं सत्रावशिष्टं धनम् ॥ ४—५ ॥

पुरुषः श्रीरुद्रः दृश्यत इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥

तर्हि स्म तदेव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच, पुनश्च रुद्र उवाच नौ आवयोरस्मिन्विवादेति ते पितरि प्रश्नः स्यादिति पृष्टवानिति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥

पृष्टस्य मनोर्वाक्यं यज्ञवास्तुगतमिति उच्छिष्टमुर्वरितम् कचित्क्विति दक्षाध्वरे "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेश्च किं च स देव ईश्वरः सर्वमप्यर्हति किम्पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ नभगस्य मानवस्य वंशं तद्वृत्तान्तं चाह—नाभाग इति । नभगस्य मानवस्यापत्यं नाभागः अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः शिवादित्वादण् उभयोराकृतिगणत्वादार्षत्वाद्वा अन्यान्यपत्यानि नभगस्य बभूवुरित्यर्थतो द्रष्टव्यं भ्रातरो दायं व्यभजन् इत्युत्तरग्रन्थानुगुण्यात् नाभागस्य वृत्तान्तं वदन् तं विशिनष्टि—यमित्यादिना । यं नाभागं यविष्ठं कनीयांसं भ्रातरस्तज्ज्येष्ठभ्रातरः बहुकालं गुरुकुले वसन्तं पश्चादागतमपि ब्रह्मचारिणं कविं ज्ञानिनं मत्वा दायं व्यभजन्, विभागकाले तस्मै भागमप्रकल्प्यैव स्वं स्वं पित्र्यं वस्तु विभागं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

ततो भ्रातॄन्प्रति नाभाग आह—हे भ्रातरः ! मह्यं किमभाक्त व्यभजत मदर्थं कं भागं यूयं प्रकल्पितवन्तः इति । ततस्ते भ्रातरः आहुः भजाम पितरं तवेति तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं न वयं विभागे प्रभवः, यदि तवापेक्षा तर्हि तव पितरं "जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्" इत्युक्तविधं विभाजकं भजाम प्राप्नुयाम तत्सन्निधिं गच्छामेत्यर्थः । यदि पिता भागं प्रयच्छेतेति वक्ष्यति तर्हि दास्याम इति भावः भजाम इति पाठान्तरमप्यस्ति तथा भजायेमेत्यपि पाठान्तरम् अस्मिन्पाठे भजाय भाजय पितरमेव भागत्वेन गृहाणेत्यर्थः । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यय आर्षः निवृत्तप्रेषणात् भजेर्णौचि लोपमप्यमैकवचनम् ततो नाभागः पितुस्सकाशमेत्य तमुवाच मम त्वार्या तदा भांक्षुरिति । हे तत तात पितः ! मदार्याः ज्येष्ठभ्रातरः अभांक्षुः विभक्तवन्तः मां त्विनेति शेषः । मम त्वामेव भागं चक्रुरित्यर्थः । किं म आर्यास्तता भाङ्क्षुरिति पाठान्तरं तदा आर्याः ज्येष्ठभ्रातरः किं मे भागं विभक्तवन्तः इत्यर्थः । किं ममार्यास्तता माङ्क्षुरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ततस्तं पिता नभग आह—मा पुत्रक तदादृथा इति । हे पुत्रक ! तस्मिन् दाये आदरं माकृथा इत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि मम जीविकेति पुत्रेण पृष्टः पितोवाच—इम इति । भजाव पितरं तवेति पाठपक्षे मा पुत्रकेत्यादेरयमर्थः हे पुत्रक ! तत्तैरुक्तं माद्रथाः प्रतारणामात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीः नह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः । तथापि तैर्भागत्वेन कल्पितोऽहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह—इमे इति । इमे सान्निकृष्टा आङ्गिरसः सुमेधसः सुबुद्धयोऽधुना सत्रमासते द्वादशाहाख्यं सत्रमनुतिष्ठन्ति तत्र द्वादशाहे सत्रे षष्ठं षष्ठमहः कर्मप्राप्य तेऽङ्गिरसो मुह्यन्ति प्रयोगस्य दुरवबोधत्वात्सूक्तविशेषाज्ञानाच्च मुह्यन्ति इत्यर्थः । षष्ठं षष्ठमुपेत्याह इति द्विर्वचनेन षडहस्य पुनः पुनः प्रयोगोऽपि वेद्य इति प्रतीयते अतएव हि पूर्वतन्त्रे "अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात्" इत्यधिकरणद्वये षडहस्य पुनः पुनः प्रयोगमास्थाय मध्यवशनस्यावृत्तिः कर्त्तव्या न वेलाशंक्य कर्मान्तराव्यवहितषडहावृत्तौ न कर्त्तव्या गवामयानादावभिप्लवादिभिर्व्यपेतावृत्तौ तु कर्त्तव्येत्युक्तं तत्र कर्मणि वैश्वदेवे कर्मणि विश्वदेवताप्रकाशके "इदमित्था रौद्रम्" इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया" इति च द्वे सूक्ते तैरङ्गिरोभिरपरिज्ञाते वर्तेते ॥ ३ ॥

ते सूक्ते त्वं महात्मनोपि तान्प्रति शंसय स्तुवीहि ततः कर्मणि समाप्ते सति स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तोऽङ्गिरसस्स्वसत्रपरिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति अतोद्य तान् गच्छेति, ततः स नाभागो यथा स्वपित्रोक्तं तथैव कृतवान् ततस्तेऽङ्गिरसः सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै नाभागाय दत्वा स्वर्गं ययुः ॥४॥५॥

ततस्तद्धनं स्वीकरिष्यन्तं तं नाभागं कश्चित्पुरुष आगत्य उत्तरतो दिश आगत्योवाच, पुरुषोऽत्र रुद्रः उत्तरग्रन्थानुगुण्यात् तं विशिनष्टि—कृष्णदर्शनः दृश्यते इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य स कृष्णदर्शनः उक्तिमेवाह—ममेदं वास्तुकं वास्त्वति वास्तुकं यज्ञभूमिगतं यज्ञावशेषितं वसु धनं मम मदीयम्॥६॥

इत्येवं रुद्रेणोक्ते सति तर्हि स्म तवैव मानवो नाभागः ऋषिभिराङ्गिरोभिर्ममैवेदं धनं दत्तमित्युवाच ततः पुना रुद्र उवाच स्याच्चौ ते पितरि प्रश्न इति नौ आवयोस्तस्मिन् विवादे ते तव पितरि प्रश्नः स्यात् तव पितैव तर्हिस्मिन् विवादपदे प्रष्टव्य इत्यर्थः । ततो नाभागः पितरमेत्य तथा पृष्टवान् ॥ ७ ॥

पृष्टः पिता तमाह—यज्ञेति । यज्ञभूमिगतमुच्छिष्टं यज्ञावशेषितं सर्वं वसु ऋषयः कचिद्दक्षाध्वरे रुद्राय भागं चक्रुः ततः स एव देवो रुद्रः सर्वं वास्तुकं वस्तु अर्हति तदीयमेव तत्सर्वमित्यर्थः "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेरिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धो नाभागो मनुपुत्र उच्यते नतस्तस्माद्दिष्ट-पुत्रादन्यः कथान्तरसूचको वा वेदसिद्धत्वाद्यशसा ततो व्याप्तो वा नाभानेदिष्ट इत्यन्यः । ततोऽन्यनाम्ना ख्यातः वेद इति शेषो वा नाभानेदिष्टं शंसतीत्यादौ प्राज्ञो मेधावी ज्येष्ठभ्रातरो ब्रह्मचारिणं विवाहानभिमुखं यविष्ठं कनिष्ठं यं नाभागं कविम् आत्मज्ञानित्वेनातिक्रान्तदर्शिनं मत्वा दायं कुलपारम्पर्येण प्राप्तविभागयोग्यं द्रव्यं व्यभजन्यदा कवेर्भागमदत्त्वा तदा स कविर्नाभागोऽव-गम्यैत्य भ्रातॄनाह ॥ १ ॥

हे भ्रातरो मह्यं किमभांक्तेति नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्म-चर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन् सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभांक्तेति ब्राह्मणवाक्यसूचनायाभांक्तेति पदप्रयोगः मम भागं किमर्थं विभक्तवन्तः ? मम भागः को वा कल्पित इति वा प्राक्षीदिति स एतमब्रुवन् भजान पितरं तवेति तव पितरं भज अन गच्छ "अनचेष्टायाम्" इति धातुः यदि तव विभागापेक्षा तर्हि गत्वा तं प्रसाद्य विचारय वयं ‘चामत्य पृच्छाम इत्यर्थः । एतमव निष्ठावन्तं वदितारमित्यब्रुवन् तस्माद्धाप्येतर्हि पितरं पुत्रा दिष्टावो-वदितेत्येवाचक्षत इति च निष्ठावन्तं व्यवस्थागमकं व्यवस्थापकम्, अत एवागस्य वदितारं पितरमब्रुवन्नित्यर्थः । यतो नाभागादयो निश्च-यार्थं पितरं गत्वा ब्रुवंस्तस्मादेतर्हि अद्यापि पुत्राः पितरं निर्णीय व्यवस्थापक इत्याहुरित्यर्थः । स नाभागो गत्वा भ्रातृभि-रुक्तः पितरमपृच्छत्, किमिति ? तत्राह—किं म इति । हे तत तात पितः ! मे भार्या ज्येष्ठास्तद्वस्तु अभांक्षुः किमिति पृच्छामि त्वां यदाहं प्रोषितस्तदार्यास्त्वां व्यवस्थाप्य मे भागमदत्त्वा किमर्थमभांक्षु-रिति वा त्वामन्तरेणाभांक्षुरिति त्वां हवाव मह्यं तताभांक्षुरिति स पिता प्रत्याह—मेति । हे पुत्रक ! तन्मादृथाः तस्मिन् दायविभागे आदरं मा कर्षीरिति तं पिताऽब्रवीन्मा पुत्रक तदादृथा इति ॥ २ ॥

तर्हि मम जीवनोपायः कः ? इति नाभागेन पृष्टः पिता प्रत्याह—इमइति । अद्य इमे सुमेधसः शोभनप्रज्ञा आङ्गिरसः सत्रमासते बहुकर्तृके चिरकालीने यज्ञे दीक्षितास्तिष्ठन्ति हे कवे ! ते ऋषयः षष्ठं षष्ठमहरुपेत्य तास्मिन्नहनि कर्तव्ये वैश्वदेवे विश्वदेवत्ये कर्मणि मुह्यन्ति त्वं महात्मनः तान्प्रति ज्ञातव्ये द्वे सूक्ते शंसय ब्रूहि ते आङ्गिरसः स्वः स्वर्गं यन्तो गच्छन्त आत्मनः सत्रपरिशेषितं स्वसत्रे परिशिष्टं तुष्टिसाधनं द्रव्यं ते तुभ्यं दास्यन्ते, अथ कालक्षेपमन्तरेण त्वं तान् ऋषीन् गच्छ स नाभाग आत्मने पित्रा यथोक्तं तथा कृत-वानित्यर्थः । "आङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्यन्तो दास्यन्तीति तथेति तानु-पत् प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधस इति तमब्रुवन् किं कामो वद-सीतीदमेव वः षष्ठमहः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद्व एतत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तन्मे स्वर्यन्तो दत्तेति तथेति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्य-शंसयत्, ततो वैते प्रयज्ञमजानन् विप्रः स्वर्गं लोकं तद्यदेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति" हे सुमेधसः ! मानवं मां प्रतिगृभ्णीत स्वीकुरुतेति मन्त्रमुक्त्वा कस्मिन्नपि विद्यायामथास्मदपेक्षिते विद्योपदेशकामो यस्य स त्वं किं कामः युष्मदधिकविद्यावत्त्वात् द्वितीयेऽधुना नाभिमत इति तृतीय काम इत्याह—इदमेवेति । प्रथमविकल्पकामोऽपि भवामीत्या-शयेनाह. अथयदिति । सर्वयज्ञेषूपयोगमाह. तद्यदिति । अनुख्यातिः प्रकाशः ते आङ्गिरसः सत्रपरिवेषणं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं ययुरित्यन्वयः । "ते स्वर्यन्तोऽब्रुवन्नेतत्ते ब्राह्मण सहस्र-मितीति" हे ब्राह्मण ! वेदविद्याविशारद ॥ ३-४-५ ॥

कृष्णदर्शनः कृष्णवर्णतया प्रतीयमानः कश्चिल्लोकविलक्षणः पुरुषः रुद्रः यज्ञशालाया उत्तरदिग्भागादभ्येत्य सत्रपरिवेषणं स्वीकरिष्यन्तं नाभागमुवाच कथम् इदं वास्तवं यज्ञशालालक्षण-वास्तुभवं वसु वस्तु ममेति तदेनं समीकुर्वाणं पुरुषः कृष्ण-शस्त्रास्युत्तरत उपोत्थायाब्रवीत् मम वा इदं ममैवास्तुहमिति इति समीकुर्वाणं राशीकृत्य स्वीकुर्वाणं कृष्णशरीरवाससी वास्तुह-वास्तवं मूलभद्रभाषायां हकारवकारयोः पर्यायत्वाङ्गीका-रात् ॥ ६ ॥

मानव इति तर्हि यदि ममेदमिति वदसि ऋषिभिरिदं मम दत्तमित्याह—सोऽब्रवीन्मह्यं वा इदमदुरिति तर्हि स्म मानवे-त्युत्तरत्रापि सम्बध्यते हे मानव ! यदि त्वया प्रतिगृहीतमित्युच्यते तर्हि नौ आवयोस्ते पितरि प्रश्नः स्याद्गत्वा तं पृष्ट्वा निश्चित्य मां ब्रूहीत्युक्तः स नाभागः पितरं गतः तथा पृष्टवान् भो पितरंगिरोभि-र्दक्षिणार्थं वास्तवं मह्यं दत्तं तद्ग्रहणसमये कश्चित्पुरुष आगत्य मदीयमिदं वास्तवम् ऋषिभिर्मह्यं दत्तमिति न त्वया स्वीकर्तव्य-मित्याह अतो यथार्थं वदेति ॥ ७ ॥

नाभागेन पृष्टः पिता प्राह—यज्ञेति । कचिद्दक्षशापप्रसङ्गे ऋषयः यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमवशिष्टं रुद्राय भागं चक्रुर्हि यस्मात् स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्थे नभागाख्यानमम्बरीषकथा तथा ।
दुर्वाससो जटोत्क्षेपहतापश्चक्रेण चोच्यते ॥

मनुपुत्रस्य नभगस्यापत्यं नाभागः यं गुरुकुलादधीत्य आगतं कविं विद्वांसं यविष्ठमनुजं भागार्थिनं प्रति ततं तातमेव दायं व्यभजन् वस्तुतस्तु पैतृकं किमपि धनं तदागमनात् पूर्वमेव स नैष्ठिकोऽभून्नागमिष्यतीति मत्वा सर्वधनस्य स्वैर्विभज्य गृहीतत्वा-दित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्कथामेव प्रश्नोत्तराभ्यामाह—तत्र नाभागः पृच्छति, हे भ्रातरः ! मह्यं किम् अभांक्त व्यभजत कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवन्तः ? भ्रातर आहुः तदानीं तव वैराग्यं श्रुत्वा भागो न प्रकल्पितः इदानीं तु तव पितरमेव भजामः त्वद्भागत्वेन पितरं प्रकल्पयामः त्वं सेवधनोपार्जकं पितरं गृहाणेत्यर्थः । ततश्च स पितरमामन्त्याह, हे तत तात ! आर्या ज्येष्ठाः मम भागं त्वाम्

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अभाङ्क्षुः मदीयो भागस्त्वमभूरित्यर्थः । किं ममार्य्यास्तताभाङ्क्षुरिति पाठे हे तात ! किमिदं ममाभांक्षुः भजाम पितरं तवेत्युक्तवन्तः आर्य्याः त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिता चाह, हे पुत्रक मद्तत्कस्त्वसूनो ! तैरुक्तं तत् मा आद्दथाः नह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥

सरलबुद्धिना मया न पुनस्तेषां पार्श्वे गन्तव्यमिति चेत् तर्हि स्नेहेन तव जीवनोपायमहमेवोपदेक्ष्यामीत्याह—इमे इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । अभिप्लवः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेषु आवर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसोऽपि सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति हे कवे विद्वन् ॥ ३ ॥

तान् महात्मनोपि "इदमित्थारौद्रम्" इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया" इति च त्वं वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय ततश्च ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः तथेति शुकवाक्यम् ॥ ४।५॥

पुरुषः श्रीरुद्रः कृष्णादर्शनः श्यामवर्णः यद्वा स्फूर्तिप्राप्तं कृष्णां सदा पश्यन्तीति सः वास्तुकं यज्ञवास्तुगतम् ॥ ६ ॥

तर्हि तदेव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच पुनश्च रुद्र उवाच नौ अवयोरस्मिन् विवादे ते पितरि प्रश्नः स्यात् पृष्टवानिति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥

पिता उवाच—यज्ञेति । क्वचिदिति दक्षाध्वरे "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेश्च किञ्च स देव ईश्वरः सर्वमप्यर्हति किम्पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्रस्य नभगस्य नाभागो निष्कपटः पुत्रो जातस्तस्य अम्बरीषो महाभागवतः पुत्रोऽभूदिति नाभाग इति चतुर्थेन वर्णयति—नभगस्य बहवः पुत्रा जाताः तेभ्यः पश्चान्नाभागोऽपत्यमभूदित्याह—नाभागो नभगापत्यमित्यादिना—यं नाभागं ब्रह्मचारिणं बहुकालं विद्यालाभार्थं गुरुसमीपे वसन्तं नैष्ठिकोऽयमिति मत्वा भ्रातरः पितृवित्तं सर्वं विभज्य गृहीत्वा पश्चात्कविं प्राप्तविद्यं गुरुसमीपादागतं भागार्थं अविष्टं कनयांसं प्रति ततं पितरं नभगं दायं भागं व्यभजन् ॥ १ ॥

एतदेव प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति, भ्रातर इति । तत्र नाभाग आह—हे भ्रातरः ! मह्यं किमभाङ्क्त व्यभजत ते आहुः तदा विस्मृतोऽस्माभिस्तव भागोऽधुना तव पितरं भजाम विभजाम, स पितरमाह—हे तत ! हे पितः ! आर्याः त्वां मम अभाङ्क्षुः मम भागं चक्रुः पिताऽऽह तत् तैरुक्तं हे पुत्रक ! मा आद्दथाः न हि अहं वित्तविभागवत् तव भोग इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुक्त्वापि तस्य जीविकोपायमाह—इमे इति सपादद्वयेन । हे कवे विद्वन् ! इमे समीपगाः आङ्गिरसः सत्रम् आसते अनुतिष्ठन्ति तत्र अभिप्लवः षडहोभवति पृष्ठ्यः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेष्वावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसः सुबुद्धयोपि ते सूक्तविशेषापरिज्ञानान्मुह्यन्ति ॥ ३ ॥

महात्मनोपि तान्प्रति "इदमित्थारौद्रम्" इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया" इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय ब्रूहि ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः सत्रपरिशेषितं स्वसत्रावशिष्टम् आत्मनो धनम् ॥ ४ ॥

दास्यन्ति तुभ्यमिति शेषः अथ तस्मात् गच्छ स नाभागः तथा पितृवाक्यानुसारेण यथावत्कृतवान् ते आङ्गिरसोऽपि सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै दत्वा स्वर्गं ययुः ॥ ५ ॥

तं नाभागं कृष्णमञ्जनप्रभं दृश्यते इति दर्शनं शरीरं यस्य सः श्रीरुद्रः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥

नाभाग आह—ममेदमृषिभिर्दत्तमिति, रुद्र आह हे मानव ! तर्हि स्म स्यान्नौ ते पितरि प्रश्न इति नाभागोऽपि तथा पितरं पृष्टवान् ॥ ७ ॥

तत्पिता आह—ऋषयः क्वचिद्दक्षाध्वरे यज्ञवास्तुगतं यज्ञभूमिगतम् उच्छिष्टमुर्वरितं रुद्राय भागं चक्रुः अतः स देवः सर्वमर्हति "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेः ॥ ८—९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरामानुजौ जयतः
श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—नभग के पुत्र नाभाग हुए जिन नाभाग को बहुत काल पर्यन्त ब्रह्मचर्य से गुरुकुल में वास करने से नैष्ठिक ब्रह्मचारी जानकर भ्राता लोगों ने धन के विभाग करते समय उनका भाग नहीं लगाया, जब कुछ दिन पीछे गुरु कुल से आये और भ्राताओं से अपना भाग माँगा तब सब भाइयों ने इनको छोटे जानकर इनके हिस्से में पिता को देदिये ॥ १ ॥

उस समय नाभाग ने भाइयों से पूँछा, कि—हे भ्राता ओं ! आपने हमको हिस्से में क्या दिया, तब भ्राता लोग बोले, कि—हमलोगों ने तुमको तुमारे भाग में पिताजी कोदिये । तब नाभाग पिता के पास जाकर बोले, कि—हे पिता जी ! बडे भाइयों ने हमारे हिस्से में तुमको दिये हैं तब पिता बोले, कि—हे पुत्र ! उनके उस खोटे कहने पर आदर न करो उन्हों ने तो केवल प्रतारणा (ठगई) करी है, क्योंकि ? मैं कुछ धनादि के सदृश भाग का वस्तु नहीं हूँ ॥ २ ॥

हे पुत्र ! तौभी कुछ चिन्ता नहीं, तुम देखो आंगिरस ब्राह्मण लोग अबही यहां यज्ञ करते हैं और हे कवे ! ये लोग बडे बुद्धि वाले हैं तौभी वे जिनका जो अभिप्लव कर्म है उस में छटवें दिन का सूक्त भूलजाने से जब २ छटवें दिन का कर्म उपस्थित होता है तब २ वे लोग उस कर्म में मोहित होते हैं ॥ ३ ॥

वहां जाकर उस समय पर जो वे लोग दोसूक्त विश्वेदेव सम्बन्धि भूलें उनको तुम बोलदेना तब वे लोग स्वर्ग के जाने वाले अपने यज्ञ में बचे हुये धनको तुम को दे जांयगे ॥ ४ ॥

नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश ! किल वास्तुकम् ।
इत्याह मे पिता ब्रह्मन् ! शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ९ ॥
यत्ते पिताऽवदद्धर्मं त्वं तु सत्यं प्रभाषसे ।
ददामि ते मन्त्रदृशे ज्ञानं ब्रह्मसनातनम् ॥ १० ॥
* (तस्मादसत्यं न ब्रूयात् परस्वं चापदि क्वचित् ।
सत्येन परिसन्तुष्टो भवामिष्टस्स मे भवेत्) ॥ ० ॥
गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रे परिशेषितम् ।
इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो रुद्रो भगवान् सत्यवत्सलः ॥ ११ ॥
य एतत्संस्मरेत्प्रातः सायं च सुसमाहितः ।
कविर्भवति मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथात्मनः ॥ १२ ॥
नाभागादम्बरीषोऽभून्महाभागवतः कृती ।
नास्पृशद्ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः क्वचित् ॥ १३ ॥

राजोवाच ।

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
न प्राभूद्यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदण्डो दुरत्ययः ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अम्बरीषोमहाभागः सप्तद्वीपवतीं महीम् ।
अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि ॥ १५ ॥
मेने ऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतम् ।
विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इतना कह कर पिता ने कहा कि–लौ अब तुम वहां जाओ । बस इतना सुनकर नाभाग ने भी वहां जाकर जैसा पिता ने सिखाया रहा वैसाही किया, वे आंगिरस ब्राह्मण लोगभी यज्ञ के अन्त में यज्ञ में बचे हुए धनको नाभाग के लिये दे कर स्वर्ग को चल गये ॥ ५ ॥

यज्ञावशिष्ट उस धनको नाभाग के स्वीकार करते समय उत्तर दिशा से एक काले वर्ण का पुरुष आकर बोला, कि यह यज्ञा वशिष्ट वास्तुक द्रव्य तो हमारा है ॥ ६ ॥

तब उस पुरुष से नाभाग बोला, कि हमको यह ऋषियों ने दिया है । तब वह पुरुष नाभाग से बोला, कि–अच्छा तो हमारे तुमारे इस विवाद में तुमारे पिताही से तुम पूछो तब नाभागने भी पिता के समीप जाकर प्रश्न किया ॥ ७ ॥

पिताने कहा कि पाहिले ऋषि लोगों ने दक्ष के यज्ञ में, यज्ञवास्तुगत यज्ञ का उच्छिष्ट जो कुछ है उसका भाग श्रीरुद्र के लिये किया है इस लिये वही श्रीरुद्रदेव यज्ञ का उच्छिष्ट सर्व वस्तु लेने के योग्य हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीरुद्र आह यत्त इति ॥ १० ॥

इदमाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धम् तथाहि वहवृचब्राह्मणम् "नाभाने-

* श्लोकोऽयमधिकः पठ्यते वीर० रीत्या ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीत्" इत्यादि ॥ ११ ॥

अस्याख्यानस्य स्मरणे फलमाह—य एतदिति । आत्मनो गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

क्वचिदपि न प्रतिहतो ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणेन दुर्वाससा निर्मितः कृत्यानलोऽपि यं नास्पृशत् अतोऽसौ महाभागवतोऽतएव कृती पुण्यवान् ॥ १३ ॥

तस्य श्रोतुमिच्छामि चरितमिति शेषः । ब्रह्मदण्डः कृत्यानलो न प्राभून्न समर्थो बभूव ॥ १४ ॥

श्रियं सम्पदम् विभवमैश्वर्यम् अतुलं निरुपमम् ॥ १५ ॥

पुंसामतिदुर्लभमपि तत्सर्वं स्वप्नवत्संस्तुतं निरूपितमनुपादेयं मेने. तत्र हेतुः, विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यद्येन विभवेन तन्नाशेन वा पुमांस्तमो विशति मोहे निमज्जति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो नाभागः पितुर्वच आकर्ण्य वास्तुकं वसुग्रहणार्थमुपायान्तरमपश्यत्, रुद्रं प्रणम्येदमाह—किं हे ईश ! यद्यपि मे पिता वास्तुकं वसु तवैव त्वत्सम्बन्ध्येवेत्याह—तथापि; हे ब्रह्मन् ! शिरसा त्वां प्रार्थये प्रणतेन शिरसा त्वां वास्तुकवसुप्रदानाय प्रसन्नङ्कुर्य्यामिति वदन् प्रणतो बभूव ॥ ९ ॥

ततो रुद्र आह—यदिति । यद्यस्मात्ते तव पिता धर्ममेवाह तथा त्वमपि सत्यमेव प्रभाषसे तत्तस्मान्मन्त्रदृशे वैश्वदेवमन्त्रद्रष्ट्रे ते तुभ्यं सनातनं ब्रह्म ब्रह्मविषयकं ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥

तथा यद्यज्ञपरिशेषितं द्रविणं मया दत्तं गृहाण द्वादशाहस्य सत्रत्वाद्यागत्वाच्च यज्ञवास्तुगतं यत्सत्रपरिशेषितमिति यज्ञसत्रपदयोः प्रयोगः इतीत्थमुक्त्वा भगवान् सत्यवत्सलः सत्यभाषणनिमित्तवात्सल्ययुक्तो रुद्रः तत्रैवान्तर्दधे ॥ ११ ॥

एतदाख्यानसंस्मरणफलमाह—यः पुमानेतदाख्यानं प्रातः सायञ्च समाहितचित्तः संस्मरेत्स कविः शास्त्रजन्यज्ञानी भवति मन्त्रज्ञश्च भवति तथा आत्मनः स्वस्य परस्य च गतिं याथात्म्यं च वेदेति शेषः ॥ १२ ॥

एवं नाभागवृत्तान्तमभिधायाथ तत्पुत्रं तच्चरित्रं चाह—नाभागादित्यादिना यावत्पञ्चमाध्यायसमाप्ति । नाभागादम्बरीषः संबभूव स च महाभागवतः कृती सापराधेष्वप्युपकारकरणशीलः विशेषेण तच्चरित्रप्रश्नावसरप्रदानाय सङ्क्षेपेण तद्वृत्तं वदन् तं विशिनष्टि, नास्पृशदित्यर्द्धेन । क्वचिदपि न प्रतिहतः प्रतिहतिशून्यो विप्रशापोपि यमम्बरीषं नास्पृशत् यद्यपि दुर्वासा न तस्मै शापं ददौ नाप्युक्तकृत्य जटोत्पादितकृत्यायाः शापरूपत्वं तथापि शापवत्कृत्यायास्तन्निग्रहार्थत्वात्कृत्यायां शापशब्द औपचारिको द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

एवमुक्ते लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा—भगवन्निति । हे भगवन् ! राजर्षेर्धीमतस्तस्याम्बरीषस्य श्रोतुमिच्छामि चरित्रमिति शेषः । यत्राम्बरीषे विनिर्मुक्तः प्रयुक्तो दुरत्ययोपि ब्रह्मदण्डः कृत्यारूपो न प्राभूत् न समर्थो बभूव तं बाधितुमिति शेषः ॥ १४ ॥

एवमापृष्टो ब्रह्मदण्डस्याप्रभुत्वमाचिख्यासुस्तावत्तस्य महाभागवतः कृतीत्युक्तं महाभागवतत्वं प्रपञ्चयति—अम्बरीष इत्यादिना आरिराधयिषुरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अम्बरीषो महाभागः श्रीमानतएव सप्तद्वीपयुक्तां महीमव्ययां निरुपद्रवां श्रियं सम्पदम् अतुलमसमानमनितरसाधारणं विभवं भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिमैश्वर्यं वेत्येतत्सर्वमितरेषां दुःखेनापि लब्धुमशक्यं लब्ध्वापि विभवनिर्वाणं विभवस्य निर्वाणमवसानं नाशं विद्वान् तत्सर्वं स्वप्नसम्मितं स्वाप्नवस्तुतुल्यं मेने हेयममन्यतेत्यर्थः । तत्र हेतुः यद्यस्मात् विभवसङ्गात् पुमान् तमो नरकं विशति ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मया त्वविचार्योक्तमित्युक्तो नाभागो गत्वा तं रुद्रं प्रणम्याह—हे ईश ! वास्तुगतं तव किलेति मे पिता प्राह, तस्मादहं शिरसा त्वां प्रसादये क्षमस्वेति वाचा स नाभागः प्रत्याह ॥ ९ ॥

स पुरुषो नाभागं प्रत्याह—यत्त इति । ते पिता सत्यलक्षणं धर्ममवदत् त्वं च सत्यं यथा तथ्यं वदसीति यत्तस्मान्मन्त्रदृशः वैश्वदेवसूक्तं दृष्टवतः ते तव सनातनं सदातनं वेदप्रमाणकं वा ब्रह्मनिरपेक्षम् अन्योपदेशाकांक्षारहितं ब्रह्मविषयं वा ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥

किञ्च यत्सत्रपरिवेषितं द्रविणं तच्च ददामि गृहाण तमब्रवीत् तद्वै नौ तवैव पितरि प्रश्न इति स पितरमेनं पिता अब्रवीन्नन्वु ते पुत्रकादुरित्युरेवम् इत्यब्रवीत्तिन्तु मे पुरुषः "कृष्णाशवास्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं ममैवास्तुहमित्यादितेति तं पिताऽब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तत्तु स तुभ्यं दास्यतीति स पुनरेत्याब्रवीत् तव ह्वाव किल भगव इदमिति मे पिताहेति सोऽब्रवीत्तदहं तुभ्यमेव ददामि य एवं सत्यमवादीः" इति । तस्मादेवं विदुषां सत्यमेव वेदितव्यमिति हे पुत्रक ! तेङ्गिरसस्तवार्त्तुर्नेनु दत्तवन्त एव किमिति पृष्टे स नाभागः म अतुरेव न तत्र सन्देह इत्यब्रवीत् तर्हि किमत्र बाधकमिति तत्राह तत्तु म इति सत्रपरिवेषितं यद्धनं तदिदं ममैवेत्युक्त्वा पिता दत्तवान् स्वीकृतवानित्यर्थः । इत्युक्ते पिता नाभागं प्रत्याह तं पितेति ॥ ११ ॥

फलमाह—य एतदिति । कविस्तत्त्वविज्ञानी मन्त्रज्ञः ऋग्वेदतात्पर्यार्थज्ञानी आत्मनः स्वपरलक्षणस्य वस्तुनो गतिं स्थितिं ज्ञानं वा प्राप्नोतीति शेषः " स एव सहस्रसनिर्मन्त्रोयं नाभानेदिष्ठमुपैनं सहस्रं नमति प्रपष्ठेनाह्ना स्वर्गं लोकं जानाति य एवं वेद" इत्यनेनापि फलश्रुतेरर्थः सूचित इति । यद्वा नाभानेदिष्टः सहस्रसनिः "धनस्य सम्भक्तौ" इति धातोः सहस्रेत्युपलक्षणमनेकजनाय धनदाता "सन लाभे" इतिधातोरनेक

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

विषयज्ञानलाभोपेतः मन्त्रो मन्त्रज्ञानी पुरुषः एवमुक्तमिति-हासार्थं वेद एनं पुरुषमुद्दिश्य सहस्रम् उपनमति षष्ठेनाह्ना षष्ठ-दिनापेक्षितसूक्तपूर्वककृतकर्मणा, स्वर्गं सुखं ज्ञानात्मकं लोकं सर्वाधारं हरिं प्रजानातीति भावः ॥ १२ ॥

कृतं पूर्णं ब्रह्मास्यास्तीति कृती सुकृती वा चक्रेण सुदर्शन-नाम्ना प्रतिहतो निरस्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रथमतस्तस्य विरक्तिमाह—अम्बरीष इति । मह्यादिकं तत्सर्वं स्वप्नसंमितं स्वप्नवदनित्यं मेन इत्यन्वयः । अव्ययां दीर्घ-कालीनां विभवं हिरण्यादिलक्षणाम् अनेनाम्बरीषशब्दार्थोऽपि सूचितः स आविष्करिष्यते अम्बरादिकं रीषं नश्वरमिति ज्ञान-मस्यास्तीत्यम्बरीषः "रुषरिषहिंसायाम्" मत्वर्थे अच्प्रत्ययः अम्बर-वदीषा इच्छा यस्य स तथा आकाशवद्बहुलज्ञान इत्यर्थः व्यत्यासश्छान्दसः अं ब्रह्म तस्य वरिवैरया तत्रेच्छा यस्य स तथा ॥ १५ ॥

एतदेव स्पष्टयति विद्वानिति । विभवनिर्वाणं हिरण्यादि-सम्पदां नाशं क्षणिकं विद्वान् पुमान्यद्यस्माद्विभवान्मुग्धस्तमो विशति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

शिरसा प्रणम्य ॥ ९ ॥

रुद्र उवाच-यत्ते इति । इदं चाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धं तथाच बहूवृचब्राह्मणे "नाभानेदिष्ठं शंसतीत्यादि ॥ १०-११ ॥

गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

यो ब्रह्मशापः कचिदपि न प्रतिहतः अमोघत्वात् सोऽत्र त्वा-मसौदद्दास्त्विति वाग्वज्रसहितकृत्यानलप्रक्षेपरूपे ज्ञेयः ॥ १३ ॥

श्रोतुं चरितमिति शेषः ॥ १४ ॥

पुंसामतिदुर्लभं विभवं च लब्ध्वा तत्सर्वं स्वप्ने संस्तुतमिव मेने यतो विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यत् यतो विभवा-सक्तः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

रुद्र आह-यदिति । मन्त्रदृशे मन्त्रद्रष्ट्रे ते तुभ्यं ब्रह्म बृहत् सनातनं वेदसिद्धं ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥ ११ ॥

आत्मनो गतिम् आत्मविद्यामित्यर्थः । प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

कृती पुण्यवान् कचिदपि न प्रतिहतो न निराकृतः ब्रह्म-शापो ब्राह्मणनिर्मितः कृत्यानलरूपः शापः यं नास्पृशत् ॥१३॥

यत्राम्बरीषे निर्मुक्तः ब्राह्मणप्रयुक्तो प्रचण्डः कृत्यानलः न प्राभूत् न समर्थो बभूव तस्य श्रोतुमिच्छामि चरित्रमिति शेषः ॥ १४ ॥

सप्तद्वीपवतीं महीं श्रियं सम्पदं विभवमैश्वर्यम् अतुलम् अनु-पमम् ॥ १५ ॥

पुंसां दुर्लभमपि तथापि यतः पुमान् तमो विशति तत् सर्वं स्वप्नवदनित्यतया संस्तुतं निरूपितं मेने यतो भवनिर्वाणम् ऐश्वर्य नाशं विद्वान् यद्वा विगतो भवः संसारो यतः स विभवो वासुदेवस्तस्माद्भजनीयान्निर्वाणं मोक्षं विद्वान् ॥ १६ ॥

भाषाटीका।

नाभाग इतना पिता का वचन सुनकर फिर श्रीरुद्र के समीप जाकर प्रणाम कर बोला, कि हे ईश ! हमारे पिताने कहा है यज्ञ शेष वस्तु सब आपही का है तस्मात् हे ब्रह्मन् ! आपको मैं शिर से प्रणाम करि प्रसन्न करता हूं कि आप मेरा अपराध क्षमा करें ॥ ९ ॥

तब श्रीरुद्र बोले, कि—जो तुमारे पिता ने धर्म ही कथन किया और तुम भी सत्य बोलते हो इसी कारण मंत्र द्रष्टा ऐसे तुमारे लिये अब हम सनातन ब्रह्म विषयक ज्ञान देते हैं ॥ १० ॥

और यज्ञ में बचा हुआ यह जो हमारा द्रव्य है इसको भी तुम ग्रहण करो । सत्य वत्सल भगवान् श्रीरुद्र इतना कहकर अन्त-र्ध्यान होगये ॥ ११ ॥

जो पुरुष इस आख्यान को सावधान होकर प्रातःकाल सायं-काल स्मरण करता है वह कवि (ज्ञानी) होता है और मंत्रज्ञ होता है और अपने आत्मा की गति को भी प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

उसनाभाग से अंबरीष महाराज हुए जो बडे सुकृती और महा भागवत हुए । जिनको ब्रह्म शापने भी स्पर्श नहीं किया, जो कि—ब्रह्म शाप कहीं भी प्रति हत (व्यर्थ) नहीं भया ॥१३॥

राजोवाच ॥

राजापरीक्षित बोले, कि—हे भगवान् ! परमज्ञानी उन राजर्षि श्रीअंबरीष के चरित्र के श्रवण करने की इच्छा करता हूं-कि जिसके ऊपर दुरत्यय ब्रह्मदंड का भी प्रभाव न चला ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! महाभाग अंबरीष सप्त-द्वीपवती पृथिवी अचल श्री और अतुलविभव को प्राप्त होकर भी उस सबको स्वप्न सदृश मानते हुए, जो वैभव पुरुष को अति दुर्लभ है, क्योंकि वैभव के परिणाम को जानते रहे, कि-जिसके कारण से पुरुष नरकादि में प्रवेश करता है ॥ १५-१६ ॥

वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्ट्रवत्स्मृतम् ॥ १७ ॥
स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥ १८ ॥
मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥ १९ ॥
पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ २० ॥
एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।
सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ २१ ॥
ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचिताङ्गदक्षिणैः ।
ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीम् ॥ २२ ॥
यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः ।
तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः ॥ २३ ॥
स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमरप्रियः ।
शृण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वेवं जानन्तोऽपि विभवैषिणो दृश्यन्ते, तत्राह—वासुदेवइति । भावं भक्तिं प्राप्तः येन भावेनेदं विश्वं लोष्टवदिति तुच्छं स्मृतम् ॥ १७ ॥

भक्तिमेव सर्वेन्द्रियाणां भगवत्परत्वकथनेन प्रपञ्चयति–सवा इति त्रिभिः । श्रुतिं श्रोत्रमच्युतस्य सत्कथानामुदये श्रवणे चकारेत्यस्य सर्वत्रान्वयः ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानामालयानि स्थानानि तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे श्रीमत्याक्तुलस्यास्तत्पादसरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् तदर्पिते तस्मै निवेदिताम्नादौ ॥ १९ ॥

कामं स्रक्चन्दनादिसेवां दास्ये निमित्ते तत्प्रसादस्वीकाराय न तु कामकाम्यया विषयेच्छया, कथं चकार ? उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिर्यथा भवेत्तथा, अनेन तद्भक्तेषु च परमभावं प्राप्त इत्येतत्स्फुटीकृतम् ॥ २० ॥

सर्वश्चाऽऽत्मेति भावो भावना यस्मिंस्तमात्मनः स्वस्य कर्मणां कलापं समूहं भगवति विदधत्समर्पयंस्तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहितः शिक्षितस्सन् महीं शशास पालयामास अनेनाधिकृतो धर्मोऽपि यथावद्दर्शितः ॥ २१ ॥

किं च यज्ञाधिष्ठातारमीश्वरमश्वमेधैरीजे आराधयामास महाविभूत्योपचितान्यङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैस्ततैर्विस्तृतैः धन्वनि धन्वदेशे निरुदके सरस्वतीमभिस्रोतम् तस्याः प्रतिलोमामित्यर्थः ॥ २२ ॥

किं च यस्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः न च देवानां निमेषाभावाद्वैलक्षण्यं यतोऽनिमिषाश्च व्यदृश्यन्त न निमिषन्तीति तथा आश्चर्यदर्शनौत्सुक्येन तेषां निमेषोपरमादिति भावः ॥ २३ ॥

यस्य यदीयैर्मनुजैरपि स्वर्गो न प्रार्थितस्तस्य तु का वार्ता॥२४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं विरक्तो बभूव अपितु भगवति वासुदेवे तद्भक्तेषु साधुषु लक्षणलक्षितेषु च परमभावं भक्त्यात्मकमभिप्रायं गतः प्राप्तः,भावं विशिनष्टि,येन भावेनेदं विश्वं लोष्टवदनुपादेयममन्यतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

वासुदेवे परं भावं गत इत्येतदेव प्रपञ्चयति–सवा इति । ताम्रमनुष्यदेहस्य सर्वविधभगवत्सेवोपयुक्ततामावेद्य तथैव कृतवान्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्याह—स वा इति त्रिभिः । स वै अम्बरीषः वै शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः मनः कृष्णस्य भगवतः पदारविन्दयोश्चकार तच्चिन्तनप्रवणमकरोदित्यर्थः । वैकुण्ठस्य गुणानामनुवर्णने वचांस्यकरोत् गुणवर्णनप्रवणान्येवाकरोदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं भगवन्मन्दिरमार्जनादिषु व्यापारेषु हस्तावकरोत् आदिशब्देनाराधनादीनां सङ्ग्रहः अच्युतानां सत्कथानां पुण्यावहानां भगवत्कथानां पुण्यप्रदानामुदये श्रवणे श्रुतिं श्रोत्रेन्द्रियं चकार ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानि विग्रहा आलयाः स्थानानि च तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे चकार तस्य मुकुन्दस्य ये भृत्यास्तेषां गात्राणां स्पर्शने निमित्ते अङ्गसङ्गं स्वाङ्गस्य यत्किञ्चिद्वस्तुसंस्पर्शं मुकुन्दभक्तगात्रं चेत् पस्पर्श नेतरदित्यर्थः । श्रीमत्याः तुलस्याः मुकुन्दपादसरोजेन यत्सौरभं तत्पादसरोजसम्बन्धेन यत्सौरभं तस्मिन् घ्राणेन्द्रियं चकार तदर्पिते मुकुन्दाय निवेदितेऽन्नादौ रसनाम् ॥ १९ ॥

हरेः क्षेत्राणि वेङ्कटाद्र्यादीनि तेषां पन्थानो मार्गाः क्षेत्रपथाः "ऋक्पूरब्धूः" इति समासान्तोऽप्रत्ययः तेष्वनुसर्पणे गमने पादौ हृषीकेशपदयोरभिवन्दने शिरो मूर्धानं कामं तदर्पितस्रक्चन्दनादिभिः सेवां दास्ये निमित्ते चकार तत्प्रसादस्वीकारस्तद्दास्यार्थमेव न तु कामकाम्यया विषयेच्छया कृत इत्यर्थः । सर्वमेतत्कथं चकार? उत्तमश्लोकजना भगवद्भक्तास्तदाश्रया रतिः तत्पर्यन्ता रतिर्भक्तिर्यथा भवेत् तथा चकारेत्यर्थः । तथेति पाठे उत्तमश्लोकजनविषया रतिश्च तस्याभवदित्यर्थः । अनेन तद्भक्तेषु च परम्भावकृत इत्येतत्प्रपञ्चितम् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥

एवं सर्वात्मभावं सर्वात्मना करणत्रयेण भावो भावना यस्मिन् तं कर्मकलापमधियज्ञे यज्ञनिर्वाहके भगवति विदधत्समर्पयन् कर्मसमूहस्य भगवदाराधनरूपतामनुसन्दधदित्यर्थः । यद्वा, एवंविधं कर्मकलापं भगवति सर्वात्मभावं सर्वस्यान्तरात्मत्वानुसन्धानं च विदधत् कुर्वन् भगवन्निष्ठैर्विप्रैर्वसिष्ठादिभिरभिहितः एवं कुर्वेवं माकार्षीरित्येवमुक्त इमां महीं सप्तद्वीपवतीं शशास पालयामास ॥ २१ ॥

एवं महाविभूत्या उपचितानि बहूकृतानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैरश्वमेधैर्वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैस्ततैर्विस्तृतैराराधयामास धन्वन् धन्वनि निरुदके देशे विभक्तिलोप आर्षः निरुदकात्तस्माद्देशादभिस्रोतं प्रवाहाभिमुखं यथा भवति तथा यष्टुं सरस्वतीं नदीमगादित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेनानुष्ठितानश्वमेधान् विशिनष्टि—यस्येति । यस्याम्बरीषस्य क्रतुषु अश्वमेधेषु सभ्या ऋत्विजश्च जना गीर्वाणैर्देवैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपिणो व्यदृश्यन्त तथा अनिमिषा इन्द्रादयो देवाः सुवाससः शोभनवस्त्राभरणादियुक्ता व्यदृश्यन्त अलक्ष्यन्त यज्ञस्थानां स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः ॥ २३ ॥

न केवलं तदीयजनानां वस्त्रभूषणादिभिरमरतौल्यमेवापि तु स्वर्गिभ्योऽप्यतिशयितसुखत्वञ्चेत्याह—स्वर्ग इति । उत्तमश्लोकस्य भगवतः चेष्टितमनुगायद्भिः शृण्वद्भिश्च यस्याम्बरीषस्य सम्बन्धिभिर्जनैरमराणां प्रियः स्वर्गोऽपि न प्रार्थितः स्वर्गादप्यतिशयितमुत्तमश्लोकचेष्टितश्रवणगानजं सुखरसमनुभवद्भिः स्वर्गोऽप्युपेक्षित इति भावः तदीयैरेव जनैः स्वर्ग उपेक्षितस्तेनोपेक्षित इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परम्भावमुत्कृष्टां भक्तिं येनाम्बरीषेण इदं विश्वं लोष्टवत् पांसुपिण्डवत् स्मृतं येन भावेन वा ॥ १७ ॥

उत्कृष्टभक्तिमतः प्रवृत्तिं दर्शयति—स वा इति ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गं प्रतिमालक्षणं तेन युक्तस्याऽऽलयस्य पादसरोजसौरभेण युक्तायाम् ॥ १९ ॥

कामकाम्यया विषयतृष्णया उत्तमश्लोकस्य हरेः जनानाश्रयतीति जनाश्रया ताम् ॥ २० ॥

तस्मिन् हरौ निष्ठा मनोयोगलक्षणा येषां ते तथा तादृशैर्विप्रैरभिहितः कर्मकलापं कर्मसमूहं सर्वात्मभावं भक्तिं चोक्तिद्वयं भगवति विदधत् ॥ २१ ॥

सरस्वतीमभिस्रोतं सरस्वत्याः स्रोतो जलप्रवाहः स यथाऽभिमुखो भवति तथा सरस्वतीजलमुद्दिश्येत्यर्थः । उपचिता संवर्द्धिता यज्ञस्याऽङ्गभूता दक्षिणा येषां ते तथा तैः ततैर्विद्यासु निपुणैर्वसिष्ठश्चासितश्च गौतमश्चादिर्येषां ते तथा तैः ॥ २२ ॥

तुल्यरूपाः रूपयौवनवस्त्राभरणादिभिः समानवेषाः अनिमिषाः उन्मीलितलोचनाः ॥ २३ ॥

यस्याम्बरीषस्य मनुजैरमरप्रियः स्वर्गोऽपि न प्रार्थित इत्यन्वयः । तत्र किङ्कारणमिति तत्राह—शृण्वद्भिरिति । अनेन मुकुन्दचरितश्रवणगायनाभ्यामधिकं स्वर्गसुखं न भवत्यतः स्वर्गो न प्रार्थित इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स वै इति त्रिकम् । दास्ये निमित्ते साक्षात्तद्दासभावप्राप्त्यर्थमेव काममभिलाषं चकार न तु तद्व्यतिरेकेण तेनैव वा कामकाम्यया विषयभोगेच्छया चकारेत्यर्थः । कथं तत्राह—येनैव प्रकारेण उत्तमश्लोकजना ये प्रह्लादादयस्तदाश्रया तदाधारा या भगवद्विषया रतिः सा भवेत् ॥ १९—२० ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेणात्मकर्तृककर्मकलापं परे भगवति विदधत् कीदृशन्तम्? सर्वात्मना भावो भक्तिर्यत्र तादृशम् ॥ २१ ॥

ननु, कथं स वै मन इत्यादौ सति यज्ञक्रियाक्यादेकात्मत्वादित्याशङ्क्याह-वसिष्ठादिभिस्ततैरिति । वसिष्ठादिद्वारा कृतैरित्यर्थः । सरस्वतीमिति कर्ममार्गे तस्यामादरो वर्णितः अभिस्रोतमिति क्रमात्तत्सर्वतीर्थक्रमेणेति भावः । धन्वनीति धन्वदेशान्तर्गतेष्वपि तत्तीर्थेष्वित्यर्थः । एतेन तत्रापि पुण्यत्वं ज्ञापितम् ॥ २२—२३ ॥

समर्हयन्तीत्यत्र स्वाराज्यमिन्द्रपदतुल्यता ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

येन परमभावेन प्रेम्णा इदं विश्वं लोष्ट्रवत्स्मृतं परामृष्टं भवेत् ॥ १७ ॥

तस्य प्रेम्णः साधनं भक्तियोगमाह—सवा इति त्रिभिः । मन आदीनां चकारेत्यनेनान्वयः, राज्ये स्वपुरुषानिव मन आदीनि यान्यपि स यत्रयत्र न्ययुङ्क्त तत्रतत्रैव तानि तदाज्ञां शिरसा निधायैवासन्निति साधारणं तस्य राज्ञः साम्राज्यमिति भावः । श्रुतिं श्रोत्रं अच्युतस्य विष्णोः सतां तद्भक्तानां कथोदये च कथोत्कर्षे न तु ज्ञानकर्माद्युत्कर्षे इत्यर्थः । मुकुन्दस्य लिङ्गानां प्रतिमानां च आलयानां मन्दिराणां च मथुरादिनित्यसिद्धधाम्नां च वैष्णवानां च दर्शने श्रीमत्यास्तुलस्यास्तत्पादसरोजसम्पर्केण यत्सौरभं तस्मिन् भगवच्चरणार्पिततुलसीगन्ध इत्यर्थः । तदर्पिते महाप्रसादाऽन्ने रसनां जिह्वां हरेः क्षेत्रं मथुरादिपदस्यापि तन्मन्दिरादि तदनुसर्पणे तत्र तत्र पुनःपुनर्गमने हृषीकेशस्य पदयोश्चरणयोः पदानां भक्तानां चापि वन्दने काममभिलाषं दास्ये हरेरहं दासो भूयासमित्येवं न तु कथं कामकाम्यया विषयभोगेच्छार्थां सप्तम्यर्थे तृतीया, कथं चकार ? उत्तमश्लोकजनाः प्रह्लादादय आश्रयो यस्या-स्तथाभूता निष्कामैव रतिर्यथा येन प्रकारेण स्यादभवद्वा तथा चकारेत्येतत् स वै मन इत्यादिषु सर्वत्रैवान्वितं ज्ञेयम् ॥ १८-२० ॥

तस्य तादृशसाम्राज्यस्वरूपस्यापि भक्त्याभासस्यप्रति निष्प्रपञ्चश्च नाभूदित्याह—एवमिति । सदा प्रतिदिनमेव आत्मनः स्वस्य एवं कर्मकलापं स्मरणकीर्तनमन्दिरमार्जनादिकं विदधत्स्वयमेव कुर्वन् महीं, शशास, कर्मकलापं कीदृशम् ? अधोक्षजे कृष्णे सर्वेण श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिसहितेनैवात्मना मनसा भावो रतिर्यतस्तम् अभियज्ञे तपोज्ञानादिभ्योऽप्यधिको यज्ञः पूजा यस्य तस्मिन् हरिभक्तिनिष्ठ-ब्राह्मणेन अभिहितः त्वमष्टावेव यामान् निर्विक्षेपमेव सर्वात्मना हरिं भज राज्यकर्मणि स्वनियुक्तैर्योग्यपुरुषैरेव महीं शाधि चेति शिक्षितस्तच्छिक्ष्यर्थः ॥ २१ ॥

तथैव राज्याधिकारोचिताश्वमेधादियज्ञकरणं च आदिभरत-वन्निरभिमानस्य तस्य प्रतिनिधिद्वारैवेत्याह—ईजे इति । महाश्रूपरत्वैव हेतुना उपचितानि सम्यगेव निर्व्यूढानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिःस्वप्रतिनिधिभिस्ततैर्विस्तृतैः धन्वनि धन्वदेशे सरस्वतीं सरस्वत्याम् अभिस्रोतं स्रोतोऽभिमुखमभिलक्ष्यते न स्वयन्तु ततो विदूरे स्वराजधान्यां निर्विक्षेपं परिचर्यां कुर्वन्नेवाऽतिष्ठदिति व्यञ्जितम् ॥२२॥

गीर्वाणैः सह तुल्यरूपाः नत्वानिमिषत्वेन देवानां वैलक्षण्यं वाच्यं यतो मनुष्या अपि अद्भुतयज्ञदर्शनादनिमिषा व्यदृश्यन्त दृष्टाः ॥ २३ ॥

यस्य मनुजैः मत्पाल्यमानलोकैः स्वर्गो न प्रार्थितः किं स्वर्गीयभोगादधिकभोगप्राप्त्या ? नेत्याह—शृण्वद्भिरित्यादि ॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भावं भक्तिं परफलाभिसन्धिरहितं येन भावेन ॥ १७ ॥

तस्य वासुदेवे भक्तिमेव निरूपयति—स इति त्रिभिः । अच्युतसत्कथानामुदये भवणे श्रुतिं श्रवणं चकार ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानां विग्रहाणां यानि आलयानि तेषां स्थानानां दर्शने दृशौ नेत्रे तद्भक्तानां गात्राणि चरणादीनि तत्-स्पर्शने अङ्गसङ्गमं मस्तकादिसङ्गमम् श्रीमत्यास्तुलस्याः तत्पाद-सरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् घ्राणम् तदर्पिते तस्मै निवेदितेऽन्नादौ रसनां रसनेन्द्रियं चकार ॥ १९ ॥

हरेः क्षेत्राणि श्रीमथुरादीनि तीर्थानि तदर्थं यत्पदानुसर्पणं शिबिकादियानं विहाय पद्भ्यामेव गमनं तत्र पादौ चकार हृषीकेशपादयोरभिवन्दने शिरः कामं सङ्कल्पं दास्ये चकार न तु कामकाम्यया विषयेच्छया किं बहुना उत्तमश्लोकस्य विष्णोर्ये जनाः पूर्वे भागवताः तदाश्रया तत्कर्तृका यथा रति-स्तथा तस्येति शेषः ॥ २० ॥

तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहित उपादिष्टः एवमुक्तप्रकारेण सर्वं संपूर्णम् आत्मभावं परमात्मभक्तिम् आत्मनः कर्मकलापं नित्य-नैमित्तिकक्रियासमूहं च भगवति सदा विदधत् महीं शशास पालयामास ॥ २१ ॥

किञ्च असौ अम्बरीषः महाविभूत्या उपचितानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः ततैर्विततैः अश्वमेधैरधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारं वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैरीजे आराधयामास धन्वानि निरुदके देशे सरस्वतीमभिस्रोतं सरस्वत्याः प्रतिलोमम् ॥ २२ ॥

किञ्च यस्य क्रतुषु सदस्यादयः अद्भुतदर्शनवशान्निमिषोपर-मादनिमिषाः गीर्वाणैर्देवैः तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थं भक्तियोगेन हरिं प्रीणन् सङ्गान् जहाविति चतुर्थेनान्वयः ॥ २३ ॥

तस्य निष्कामहरिभक्तत्वं कैमुतिकन्यायेनाह—स्वर्ग इति द्वाभ्याम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वह अंबरीष भगवान् श्रीवासुदेव के विषय तथा उनभक्त साधु-जनों के विषय परमभाव को प्राप्त होगये जिस भाव के प्राप्त होने पर यह विश्व लोष्ठ सदृश जान पडता है ॥ १७ ॥

तब तो—

> याने हरी चरण में मन को लगायो ।
> वाणी हु से हरि हि के गुण को जु गायो ॥
> हाथों हु से सदन की करते बुहारी ।
> कानों सु नित्य सुनते हरि कीर्ति भारी ॥ १८ ॥

और इसी प्रकार श्रीमुकुन्द के मूर्त्ति और मंदिरों के दर्शन में नेत्रों को लगाया, और अपने अंग के संगम को भागवत के भक्तों के गात्रस्पर्श में लगाया, और इन्द्रियों को श्रीहरिके चरण-कमल के सौरभ में अर्थात् चरणाब्ज में समर्पित तुलसी के गंध में लगाई इसी प्रकार रसना इन्द्रिय को आपके निवेदित प्रसाद अन्नादिकों में लगाई ॥ १९ ॥

और अपने पगों को श्रीहरि के क्षेत्र गमन में, शिरको हृषी-केश के पदाभिवन्दन में, और अपनी चाहना को आपके दास्य रस की चाहना में लगाई विषयों की इच्छा में नहीं लगाई, कि जिसमें उत्तम श्लोक [श्रीकृष्ण] के जनों में प्रीति हो ॥ २० ॥

(१)समर्द्धयन्ति तान्कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः ।
दुर्लभा नापि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः ॥ २५ ॥
स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः ।
स्वधर्मेण हरिं प्रीणन् सङ्गान् सर्वान् शनैर्जहौ ॥ २६ ॥
गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिपत्तिषु ।
अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनन्तकोशेष्वकरोदसन्मतिम् ॥ २७ ॥
तस्मा अदाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहम् ।
एकान्तभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणम् ॥ २८ ॥
आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया ।
युक्तः साम्वत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतम् ॥ २९ ॥
व्रतान्ते कार्त्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः ।
स्नातः कदाचित्कालिन्द्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत् ॥ ३० ॥
महाऽभिषेकविधिना सर्वोपस्करसम्पदा ।
(२)अभिषिच्याम्बराकल्पैर्गन्धमाल्यार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥
तद्गतान्तरभावेन पूजयामास केशवम् ।
ब्राह्मणांश्च महाभागान् सिद्धार्थानपि भक्तितः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार राजा अंबरीष अपने सर्व कर्म कलापों को अधियज्ञ भगवान अधोक्षज परब्रह्म के विषय सर्वात्मभाव से समर्पण करता हुआ ब्राह्मणों के कहने से इस पृथिवीको भगवन्निष्ठ होकर पालन करते रहे ॥ २१ ॥

और धन्वदेश में सरस्वती जल का उद्देश करके बड़ी विभूति के वृद्धि को प्राप्त हुए, अंग और दक्षिणादिकों से और वसिष्ठ असित गौतमादिकों के विधि विधान द्वारा विस्तारित ऐसे उत्तम आश्रम में अश्वमेध यज्ञों से यज्ञपति ईश्वर श्रीगोविन्द का यजन करते हुए ॥ २२ ॥

जिन अम्बरीष महाराज के यज्ञों में सुन्दर वस्त्र पहिने हुए सभासद और ऋत्विक् जन देवताओं के साथ में तुल्य रूप वाले देख पड़ते हुए यदि कहो कि देव लोग तो अनिमिष रहे? तो वे सब लोग भी आश्चर्य से दर्शन में उत्सुक होने से निर्निमेष रहे ॥ २३ ॥

जिन अम्बरीष महाराज के राज्य में मनुष्यों को भी स्वर्ग की इच्छा नहीं होती रही क्योंकि वे लोग सदा उत्तम श्लोक श्रीहरि के चरित्रों को सुनते रहे और गान करते रहे ॥२४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आस्तां स्वर्गप्रार्थनशङ्काऽपि यद्यतः मुकुन्दं हृदि पश्यतस्तान् जनान्कामा विषया न समर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति, कथम्भूताः स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविता अतिशायिताः अतएव सिद्धानामपि दुर्लभाः यानिति पाठे यान्मनुजान् स्वाराज्येस्यत्रापि द्वितीयान्तपाठे मनुजानां विशेषणम् यमिति पाठे यमम्बरीषं पश्यतामिति पाठे सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥

एवं भगवदाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षा नैव चित्रमित्युपसंहरति स इत्थमिति द्वाभ्याम् ॥ २६ ॥२७ ॥

नन्वेवम्भूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जयेत्तत्राह–तस्मा इति ॥ २८ ॥

तदेवं तस्य वैराग्यादिकं हरिभक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मदण्डो यत्र न प्राभूदिति यदुक्तं तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह–आरिराधयिषुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ २९ ॥

अर्चयत् आडागमाभाव आर्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणांश्च पूजयामास सिद्धार्थानाप्तकामान्पूजानपेक्षानपि ॥ ३२ ॥

(१) नयर्द्धयन्ति यान् कामाः इति वीर० । (२) अभिषिच्य वराकल्पैः इति विज० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आस्तांतावत्स्वर्गप्रार्थनाशङ्कापि सिद्धानां योगीश्वराणामपि दुर्लभाः कामाः काम्यन्त इति कामाः अणिमादयः स्वाराज्यपरिभाविताः स्वाराज्येनाकर्मवश्यत्वावहब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवेन परिभाविताः प्रापिताः मुकुन्दं हृदि पश्यतः उपासीनान् यान् यदीयान् जनान्नवर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति अणिमादयोपि न हर्षयन्ति किमुत न स्वर्गो हर्षयतीति भावः । यमिति पाठे यमम्बरीषं पश्यतामिति पाठे तत्सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥

यस्य सम्बन्धिनो जना एवंविधाः स पार्थिवोऽम्बरीषः तपोयुक्तेन तपः शब्दोऽत्रात्मयाथात्म्यज्ञानयोगपरः "तप आलोचने" इति ज्ञानार्थात्तपधातोर्निष्पन्नत्वात् तद्युक्तेन स्वधर्मेण स्ववर्णाश्रमोचितासङ्गकर्मानुष्ठानेन भक्तियोगेन ज्ञानकर्मानुगृहीतभगवद्भक्तियोगेनेत्यर्थः । हरिं स्वाश्रितानां संसृतिबन्धहरं भगवन्तं प्रीणयन् शनैः सर्वान् सङ्गान् हृद्गतान् देहतदनुबन्धिविषयान् ऐहिकानामुष्मिकांश्च जहौ तत्याज ॥ २६ ॥

सङ्गान् जहावित्येतदेव प्रपञ्चयति—गृहेष्विति । गृहादिषु गजोत्तमरथाश्वादिवस्तुषु अक्षय्येषु वस्त्रादिषु अनवधिकेषु कोशेषु धनभाण्डागारेषु असन्मतिमपुरुषार्थत्वबुद्धिमनित्यत्वबुद्धिं हेयत्वबुद्धिं वा अकरोत् ॥ २७ ॥

एवंभूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जितवान् ? तत्राह—तस्मा इति । एकान्तभक्तियोगेनानन्यप्रयोजनभक्तियोगेन प्रीतो हरिस्तस्मै अम्बरीषाय भीतानभिरक्षतीति तथा नन्द्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युः प्रत्यनीकाः समाश्रितानां विपक्षास्तेषां भयमावहतीति तथा तच्चक्रं सुदर्शनमदात् ॥ २८ ॥

को वैवंविधस्यास्य प्रतिपक्षो बभूव ? यस्य भयावहं हरिश्चक्रमदादित्यपेक्षायां तदुपपादयितुं तावत्प्रस्तावमाह—आरिराधयिषुरित्यादिना । प्राक्छिष्टमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन भगवन्तमाराधयितुमिच्छुर्वीरोऽम्बरीषस्तुल्यशीलया स्वतुल्यस्वभावसद्वृत्तिमत्या भार्यया सह युक्तः सम्वत्सरपर्यन्तं द्वादशीव्रतं दधार चकार ॥२९॥

व्रतान्ते सम्वत्सरमनुष्ठितव्रतान्ते कार्त्तिके मासि अनेन व्रतोपक्रमोपि कार्त्तिकशुद्धद्वादश्यामिति फलितं त्रिरात्रं नवमीदशम्येकादशीषु समुपोषितः दशम्यामेकभुक्तं द्वादश्यामेकभुक्तमेकादश्यामुपवास इत्युपवासत्रयमिति कश्चित्सम्प्रदायः कदाचिद्द्वादश्यामित्यर्थः । कालिन्द्यां यमुनायां स्नात्वा मधुवनाख्ये वने सर्वेषामुपकरणानामाराधनोपकरणानां गन्धपुष्पधूपदीपादीनां सम्पत्समृद्धिर्यस्य तेन महाभिषेकविधिना सहस्रकलशस्नापनविधिना हरिमभिषिच्यार्चयत् अडभाव आर्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आर्चयदित्येव प्रपञ्चयति—वरैः श्रेष्ठैराकल्पैराभरणैर्गन्धैः माल्यैः कुसुमैरर्हणैः अर्घ्याद्यैः केरादिशब्दात्पाद्यादिभिर्धूपदीपनैवेद्यादिभिश्च केशवं तदुगान्तर्भावेन केशवविषयान्तःकरणव्यापारेण पूजयामास तथा महाभागान् विबुधः अत एव सिद्धार्थान् सिद्धः प्राप्तः प्रहर्षार्थः आनन्दो येषां तान् नित्यसन्तुष्टान् पूजानपेक्षानितियावत् तादृशानपि ब्राह्मणांश्च पूजयामास भागवतानप्यर्चयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य काम्यन्त इति कामा विषयभोगा नो अल्पत्वात्नवाञ्छित इति नेत्याह—समृद्धा इति । भोगेच्छूनामलं बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः, समृद्धौ निमित्तमाह स्वाराज्येति स्वराज्येन स्वरूपभूतैश्वर्येण परिभाविताः प्रचोदिताः अत एवास्य सुलभत्वेऽप्यन्येषां दुर्लभा इत्याह—दुर्लभा इति । अत्रापीदमेव निमित्तमाह मुकुन्दमिति ॥ २५ ॥

अपरोक्षज्ञानफलमाह—स इति । स्वधर्मेण प्रजापालनलक्षणेन ॥२६॥

कथं जहावित्यत्राह—गृहेष्विति । असन्त्यमङ्गलानि अनर्थकरणानीति मतिं बुद्धिं चकार ॥ २७ ॥

अपरोक्षज्ञानित्वेपि यावद्देहं मोक्षासम्भवाद्वृद्धिकभक्तिभास्करा द्युत्फुल्लहृदयाम्बुजस्य हरेरम्बरीषेऽनुग्रहविशेषं दर्शयितुमाह, तस्मा इति ॥ २८ ॥

लोकशिक्षाप्रकटनार्थं साम्वत्सरमित्युक्तं न त्वन्यकालनिषेधार्थम् अन्यथा भक्तिलोपः प्रसज्येत ॥ २९—३० ॥

सम्वत्सरव्रतान्तसर्वसाधनसम्पदा महाभिषेकविधिः साम्राज्याभिषेकप्रकारः वराकल्पैरुत्तमाभरणैः ॥ ३१ ॥

तद्भक्तान्तरभावेन श्रीहरिनिष्ठामनस्कत्वेन सिद्धार्थान् कृतकृत्यान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तपोऽत्र द्वादशीव्रतादिगृहादिषु भगवत्सेवानुपयोगिष्विति ज्ञेयम् ॥ २६—२८ ॥

द्वादशीव्रतम् अभीष्टविशेषसिद्ध्यर्थं तद्विशेषम् ॥ २९—५३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च स्वर्गीयभोगादधिके भोगे स्वतःसिद्धेऽपि यदीया मनुजास्तत्र नाऽसज्जन्तेत्याह—समर्द्धयन्तीति । यान् मनुजान् कामा भोगा न समर्द्धयन्ति न हर्षेण वर्द्धयन्ति "ऋधुवृद्धौ" कीदृशाः स्वाराज्यमिन्द्रपदतुल्यं सुखं तेन परितःसर्वतोभावेन वासितः यद्वा स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन मुक्त्यानन्देन वासिता युक्ता अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः तत्र हेतुगर्भं मनुजान् विशिनष्टि—मुकुन्दमित्यादिना । अम्बरीषप्रसङ्गादिति भावः । यानिति पाठे यद्यस्मान्मुकुन्दं हृदि पश्यतः परिभावितानिति पाठे मनुजविशेषणं यमिति पाठे यमम्बरीषम् ॥ २५ ॥

मन्दिरमार्जनजलकलशवहनवैष्णवशुश्रूषणादिना शरीरकष्टं भोगत्यागश्च तपस्तद्युक्तेन स्वधर्मेणेति भक्तियोगेनेत्यस्य विशेषणं चकाराभावादम्बरीषस्य शुद्धभक्तत्वाच्च एकान्तभक्तिभावेनेत्यग्रिमोक्तेश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥

नन्वेवम्भूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जयेत् ? तत्राह—तस्मा इति । प्रीत इति तस्यैकान्तिकभक्तौ विक्षेपाभावार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥

गवां रुक्मविषाणीनां रूप्याङ्घ्रीणां सुवाससाम् ।
पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्करसम्पदाम् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्यैकादशीव्रतनिष्ठया दर्शितयैव सर्वभक्तिनिष्ठां ज्ञापयन्नाह, आरिराधयिषुरित्यादि ॥ २९ ॥

तस्य स्वायुःपर्यन्तमेकादशीव्रतनिष्ठत्वेपि संवत्सरमात्रन्तु मथुरायामेकादशीव्रतं कर्त्तव्यमित्यभिलाष आसीदतस्तत्पूर्त्तौ सत्यां व्रतान्त इति । दशमीद्वादश्योर्विहितेतरभोजनाभावेन एकादश्यां निराहारत्वेन त्रिरात्रमुपोषितः ॥ ३० ॥

सर्वेषामुपस्कराणां सर्वौषध्यादीनां सम्पद्यत्र तेन आकल्पै- र्विभूषणैः ॥ ३१ ॥

मद्भुतान्तरभावेन तदेकमनस्त्वेन ॥ ३२, ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आस्तां स्वर्गप्रार्थनशङ्कापि यतः तान् अम्बरीषमनुजान् स्वाराज्यं ब्रह्मस्वरूपप्राप्तिलक्षणो मोक्षस्तेन माविता अतिशायिताः अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः काम्यन्त इति कामाः सर्वक्लेशविनिर्मु- क्तत्वकालादिभयशून्यत्वस्वरूपानन्दत्वसत्वादयो गुणाः न समर्द्ध- यन्ति, तत्र हेतुः मुकुन्दं हृदि पश्यतः अनेन संसारिभ्यः सिद्धानां सिद्धेभ्यः ब्रह्मस्वरूपप्राप्तिलक्षणमोक्षवतां तेभ्यो मुकुन्दध्यान- निष्ठानामधिकं सुखं ततोपि मुकुन्दध्यानफलभूततद्भावापत्तिलक्षण- मोक्षवतां निरतिशयं सुखमिति द्योत्यते ॥ २५–२८ ॥

महिष्या तुल्यशीलया सह कृष्णमारिराधयिषुः साम्वत्सरं व्रतं षष्ठस्कन्धप्रसिद्धं दधार, तथा—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च तथा भवेत् ।
त्रयोदश्यां मुहूर्त्तार्द्धं वञ्जुली सा हरिप्रिया ॥
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे यदा भवति वञ्जुली ।
एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्व्रतम् ॥
पारणं द्वादशीमध्ये त्रयोदश्यां न कारयेत्” ।

इति पाद्मोक्तं द्वादशीव्रतं च युक्तं साम्वत्सरव्रतान्ते काल- गत्या योजितं दधार चकारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तदेवाह-व्रतान्ते इत्यादिना । कार्तिके मासि व्रतस्य साम्वत्सर- व्रतस्य योऽन्तः समाप्तिः कार्त्तिकशुक्लत्रयोदशीगतायां द्वादश्या- मित्यर्थः, त्रिरात्रं समुपोषितः दशम्यां मध्यान्हे समये एक- भुक्तः यद्यपि “एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्व्रतम्” इति पाद्मोक्तिस्तथाप्यशक्तविषयमेतद्वाक्यमिति मत्वा श्रद्धातिशयेन एकादश्यां द्वादश्यां च व्रतोपवास एवं त्रिरात्रं सम्यगुपो- षितः कृतोपवासः कालिन्द्यां स्नातः कचित् कस्मिंश्चित्स्थाने मधुवने हरिमर्चयदित्यन्वयः ॥ ३०—३१ ॥

सिद्धार्थान् अवाप्तकामांश्च पूजयामास ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्ग तौ कयाही वस्तु है परञ्च जो लोग अपने हृदय में मुकुन्द को देखने वाले है ऐसे लोगों को तौ, बडे २ सिद्धों को दुर्लभ जो विषय भोग हैं वेभी नहीं हर्षजनक होते हैं क्योंकि ! वे सव विषय सुख स्वरूप सुख से तिरस्कृत हो गये हैं ॥ २५ ॥

वह पार्थिव राजा अम्बरीष इस प्रकार तपयुक्त भक्ति- योग से और अपने धर्म से श्रीहरि को प्रसन्न करता हुआ धीरे २ सर्व सङ्गों को छोडता भया ॥ २६ ॥

गृह, दारा, सुत, बन्धु, उत्तम हाथी, रथ, अश्व, और पदाति इत्यादिक सेनामें, तथा अक्षय रत्न, आभरण, आयुधों में और अटूट खजानों में से भी राजा अपनी खोटी बुद्धि अर्थात् ममता को छोडता भया ॥ २७ ॥

राजा अम्बरीष के भक्ति एकान्त भाव से प्रसन्न होकर श्रीहरि ने शत्रुओं की सेना को भय प्राप्त करने वाला अपना सुदर्शन चक्र अपने दास की रक्षा के लिये दिया ॥ २८ ॥

एक समय राजा अपने सदृश स्वभाव वाली रानी सहित श्रीकृष्ण के आराधन की इच्छा से सावधान होकर एक वर्ष तक द्वादशी का व्रत धारण करते हुए ॥ २९ ॥

कार्तिक मास में व्रत के अन्त में तीन रात्रि पर्यन्त उप- वास किया और श्रीयमुनाजी में स्नान करके मधुवन में हरि पूजन करते रहे ॥ ३० ॥

सर्व सामग्री और सम्पत्तियों से महा अभिषेक की विधि से श्रीकृष्ण को अभिषेक कराया और उत्तमोत्तम वस्त्र पहनाये गन्ध धूप दीप मालाओं से पूजा करी ॥ ३१ ॥

और परमात्मा में आन्तरिक भाव से श्रीकेशव का पूजन किया । और समृद्ध ब्राह्मणों को भी फिर अपनी भक्ति से पूजन करते हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रूप्याङ्घ्रीणां रूप्यखुराणाम् पयःशीलादिसम्पदो यासां तासाम् ॥ ३३ ॥

प्राहिणोत्साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट् ।
भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुणवत्तमम् ॥ ३४ ॥
लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे ।
तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षाद्दुर्वासा भगवानभूत् ॥ ३५ ॥
तमानर्चातिथिं भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः ।
ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः ॥ ३६ ॥
प्रतिनन्द्य स तद्याच्ञां कर्त्तुमावश्यकं गतः ।
निममज्ज बृहद्ध्यायन् कालिन्दीसलिले शुभे ॥ ३७ ॥
मुहूर्त्तार्द्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति ।
चिन्तयामास धर्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसङ्कटे ॥ ३८ ॥
ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे ।
यत्कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो वा न मां स्पृशेत् ॥ ३९ ॥
अम्भसा केवलेनाऽथ करिष्ये व्रतपारणम् ।
प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं च तत् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न्यर्बुदानि षट् षष्टिकोटीः ॥ ३४ ॥

तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥

आनर्चार्चितवान् अभ्यवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥

आवश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्म कर्त्तुं गतः बृहद्ब्रह्म ॥ ३७-३८ ॥

धर्मसङ्कटमेवाह—यद्यतो ब्राह्मणातिक्रमे दोषो धर्मः द्वादश्यामपारणेऽपि दोषो व्रतवैगुण्यं यत्कृत्वा यस्मिन्कृते ॥ ३९ ॥

एवं द्विजैस्सह विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । व्रतस्य पारणं समाप्तिं तदशितमाहुरशितं नेति चाहुः श्रुतिश्च "अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितम्" इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः षड्गवां न्यर्बुदानि षष्टिकोटिं साधु यथा तथा विप्रेभ्यः प्राहिणोत्प्रददौ कथम्भूतानाम् गवां रुक्मविषाणानां स्वर्णकचचित-विषाणयुक्तानां राजतालङ्कृतपादानां शोभनानि वासांसि यासां पयः क्षीरं च शीलं सुस्वभावश्च वय अपूर्वप्रसवत्वं च रूपं लाङ्गूलखुरविषाणवैलक्षण्यं च वत्साश्च उपस्कराः दोहनपात्रादीनि च तेषां सम्पत्समृद्धिर्यासां तासां ततः स्वादु मृष्टं गुणवत्तरं षड्रसोपेतमन्नमग्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ ३३—३४ ॥

लब्धाः कामाः दक्षिणादयो यैस्तैर्द्विजैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे, तर्हि तदैव भगवान् दुर्वासास्तस्याम्बरीषस्यातिथिः साक्षादभूत्प्रत्यक्षो बभूव ॥ ३५ ॥

तमागतमतिथिं सम्यक्प्रत्युत्थानादिभिरभ्यर्च्य तस्य पादयोर्मूलमुपागतः प्रयातोऽभ्यवहाराय भोजनाय ययाचे भवताऽत्र भोक्तव्यमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ततः स दुर्वासाः तस्याम्बरीषस्य याच्ञां प्रतिनन्द्यावश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्त्तुं गतः शुचौ शुद्धे कालिन्द्याः यमुनाया जले बृहत् ब्रह्म ध्यायन् निममज्ज स्नानं चकारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदा धर्मज्ञोऽम्बरीषो द्वादश्यां मुहूर्त्तार्द्धेन घटिकामात्रेणावशिष्टायां सत्यां पारणंप्रति सङ्कटे पारणविषयके सङ्कटे द्विजैः सह चिन्तयामास ॥ ३८ ॥

सङ्कटमेवाह—ब्राह्मणातिक्रम इति । ब्राह्मणातिक्रमे ब्राह्मणस्यातिथेरतिक्रमे दोषः अतिथिं निमन्त्र्य तमनादृत्यैव भोजने महान्प्रत्यवायस्तथा द्वादश्यामपारणे च दोषः व्रतवैगुण्यादित्येवंविधं सङ्कटं प्राप्तं तत्र यत्कृत्वा साधु मे भूयात् यत्करणेऽप्यत्यवायसमुदायो यथा चेत्यर्थः । यथा च मे साधु भूयादित्यर्थः यथा चाधर्मो मां न स्पृशेत् तथा ब्रूतेति शेषः ॥ ३९ ॥

एवं द्विजैर्विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । केवलेनाम्भसा व्रतस्याङ्गभूतपारणं करिष्ये एवं सत्यपारणस्य कृतत्वान्न व्रतवैगुण्यं नाप्यतिथ्यतिक्रमणदोषः अनशनादित्याह—प्राहुरिति । हे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विप्राः ! यद्पां भक्षणं तदाशितं नाऽशितंचाहुः श्रुतय इति तथा च श्रुतयः "अपोऽश्नाति तन्नैवप्राशितं तन्नैवप्राशितम्" इत्याद्याः ॥४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शतकोटिसङ्ख्यान्यर्बुदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अभ्यवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥

आवश्यकं नित्यकर्म बृहत् ब्रह्म बृहतेर्मनोढिक् प्रत्ययः ॥ ३७ ॥

धर्मसङ्कटे धर्मापदि प्राप्तायां सत्याम् ॥ ३८ ॥

आमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे दोषोऽस्ति द्वादश्यामपारणे श्रीहरिप्रियद्वादशीभोजनाकरणे च दोषोऽस्ति यत्तस्माद्यत्कृत्वा मे साधु भूयादुभयदोषपरिहारेण श्रेयः स्यात् उभयोरेकातिक्रमलक्षणो अधर्मो वा मां न स्पृशेदिति तद्विजैः सह चिन्तयामास ॥ ३९ ॥

एवं सञ्चिन्त्य द्विजानां हार्दं स्वहार्दं चैकमेवेत्याशयेनाह—अम्भसेति । केवलेन श्रीद्यन्नरहितेन; तत्र किं प्रमाणम् ? इति तत्राह—आहुरिति । हे विप्राः अम्भक्षणं अम्भसा पारणम् अशितं भुक्तं पूर्वव्रतधारणार्थं भुक्तं भवति उत्तरकर्मार्थम् अनशितमभुक्तं भवतीत्याहुर्वेदाः इति हि यत्तदिदं युष्माकं च सिद्धं तस्मात्तेनैव व्रतपारणां करिष्ये इत्यन्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षट् न्यर्बुदानि षष्टिकोटीः ॥ ३४—३६ ॥

बृहत् ब्रह्म ॥ ३७ ३८ ॥

यद्यस्मात् ब्राह्मणातिक्रमे द्वादश्यामपारणे च दोषः तस्मादत्र धर्मसङ्कटे यत् कृत्वेत्यादिभूयात् भवेत् ॥ ३९ ॥

ततश्च विप्रांस्तूष्णीं स्थितान् समाधातुमशक्नुवतोऽभिलक्ष्य स्वयमेव विचार्य स निश्चयमाह—अम्भसेति । हेविप्राः तत् अशितमिति द्वादश्या अनतिक्रमः नाशितमिति ब्राह्मणस्याप्यनतिक्रम इति अत्र श्रुतिश्च "अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितमिति ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पयःशीलादिसम्पदो यासाम् ॥ ३३ ॥

न्यर्बुदं दशकोटयः—

"एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।

न्यर्बुदमर्बुदं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् ॥

जलधिश्चान्त्यं मध्यपरार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः ।

संख्यायाः किल लोके व्यवहारार्थं यथा कृता पूर्वैः ॥

इति वाक्यात् ॥ ३४ ॥

तस्य पारणाय प्रवृत्तस्य तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षो ऽभूत् ॥ ३५ ॥

बहून् सम्पूज्य व्रतपारणाय प्रवृत्तोपि भूयः तमानर्च अर्चितवान् अभ्यवहाराय भोजनाय च यथा प्रार्थयामास ॥ ३६ ॥

आवश्यकमवश्यं करणीयं कर्म कर्तुं गतः बृहद्ब्रह्म ॥ ३७ ॥

एवमल्पां द्वादशीं दृष्ट्वा शीघ्रमुत्थाय आमध्याह्नाः क्रियाः समाप्यापि पारणार्थं प्रवृत्तः दुर्वाससि अनागते पारणां प्रति मुहूर्तार्द्धावशिष्टायां द्वादश्यां सत्यां तस्मिन्धर्मसङ्कटे द्विजैः सह चिन्तयामास ॥ ३८ ॥

धर्मसङ्कटे चिन्तामेवाह—ब्राह्मणातिक्रमे दोषः निमन्त्रितविप्रोपेक्षणे प्रत्यवायरूपो दोषः द्वादश्यामपारणेऽपि व्रतवैगुण्यरूपो दोषः अस्मिन्सङ्कटे यत्कृत्वा मे साधु भूयात् अधर्मो वा मां न स्पृशेत् तच्चिन्त्यताम् ॥ ३९ ॥

एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । अतश्च पारणां समाप्तिं केवलेनाम्भसा करिष्ये तत्केवलाम्भक्षणं हे विप्राः ! अशितमाहुः अशितं नेति चाहुः शिष्टाः शिष्टव्यवहारमूला श्रुतिः "अपोऽश्नाति तन्नैव प्राशितं तन्नैवाप्राशितम्" इति ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

और गायों के सुवर्ण से सींग मँढाकर चांदी से खुर मंढाकर ऊपर सुन्दर रेसमी झूल उढाकर बहुत दुग्ध वाली सीधी थोडी अवस्थाकी बछुडा और ऊपरके उपकरण सहित ॥ ३३ ॥

ऐसी २ साठ कोटि गायें, ब्राह्मण और साधुओं को और गुणवत् अन्नभोजन कराकर उनके घर पहुँचादीनी ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणों ने भोजन कर दक्षिणालेकर राजा को भोजन की आज्ञा दीनी । इतने हीमें साक्षात् दुर्वासा भगवान् अतिथी पधारे ॥ ३५ ॥

राजा ने उनको उठकर आसन देकर पूजा करी और दण्डवत् प्रणाम कर भोजन के लिये प्रार्थना करी ॥ ३६ ॥

दुर्वासाने भी राजाकी याचना को स्वीकार कर श्री यमुनाजी में अपना आवश्यक कर्म करने को गये और वहां पर स्वच्छ कालिन्दी के जल में गोता लगाकर ब्रह्म ध्यान करने लगे ॥ ३७ ॥

अब द्वादशी अर्द्ध महूर्त अवशिष्ट रही राजा धर्म सङ्कट में होकर ब्राह्मणों को बुलाकर विचार करने लगे ॥ ३८ ॥

राजा ब्राह्मणों से बोले, कि-निमन्त्रित ब्राह्मण के अतिक्रमण का दोष जैसे न हो और द्वादशी में नहीं पारण काभी जो दोष है वहभी नहीं हो, हे ब्राह्मणों ! ऐसा उपाय करो कि-जिस्में मेरेलिये दोष न हो और पारण भी होजावे ॥ ३९ ॥

इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चिन्तयन्मनसाऽच्युतम् ।
प्रत्याचष्ट कुरुश्रेष्ठ ! द्विजागमनमेव सः ॥ ४१ ॥
दुर्वासा यमुनाकूलात्कृतावश्यक आगतः ।
राज्ञाभिनन्दितस्तस्य बुबुधे चेष्टितं धिया ॥ ४२ ॥
मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ।
बुभुक्षितश्च सुतरां कृताञ्जलिमभाषत ॥ ४३ ॥
अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत ।
धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः ॥ ४४ ॥
यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमन्त्र्य च ।
अदत्त्वा भुक्तवांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम् ॥ ४५ ॥
एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोषविदीपितः ।
तया स निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम् ॥ ४६ ॥
तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवम् ।
वेपयन्तीं समुद्वीक्ष्य न चचाल पदान्नृपः ॥ ४७ ॥
प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना ।
ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहिमिव पावकः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

ऐसा कहकर बोला, कि-अथवा केवल जल मात्र से व्रत का पारण करूंगा हे विप्रो ! जल भक्षण भोजन किया सा भी है और नहीं किया सा भी है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१-४२ ॥

प्रचलत्कम्पमानं गात्रं यस्य भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य ॥ ४३—४७ ॥

क्रुद्धमहिं पावको दावाग्निरिव ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्थं विनिश्चित्येति शेषः । स राजर्षिरम्बरीषोऽच्युतं मनसा चिन्तयन् धर्मस्य सुसूक्ष्मत्वात् तदज्ञाननिमित्तबाधकपरिहारायाच्युतं चिन्तयन्निति भावः अपः प्राश्य हे कुरुश्रेष्ठ ! द्विजस्य दुर्वाससः आगमनमेव प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥

ततः कृतमावश्यकं माध्याह्निकं येन स दुर्वासाः यमुनायाः कूलात्तीरादागतः राज्ञाऽम्बरीषेणाभिनन्दितोपि ऋषित्वाद्धिया सूक्ष्मया दृष्ट्या तस्य राज्ञः चेष्टितमवज्ञानरूपं बुबुधे विज्ञातवान् ॥ ४२ ॥

ततो मन्युना हेतुना प्रचलद्गात्रं शरीरं यस्य भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य सः सुतरां भृशं बुभुक्षितश्चेति कोपातिशयद्योतनार्थमुक्तं कृताञ्जलिं बद्धाञ्जलिमम्बरीषं प्रत्यभाषत ॥ ४३ ॥

अहो जनाः ! अस्य क्षत्रबन्धोर्धर्मव्यतिक्रमं पश्यत कथंभूतस्य ? क्रूरस्वभावस्य श्रिया सम्पदा गर्वितस्य विष्णोरभक्तस्यापि तस्येष्टं भक्तमात्मानं मन्यमानस्य ॥ ४४ ॥

कोसौ धर्मव्यतिक्रमः ? इत्यत्राह—य इति । योऽयं क्षत्रबन्धुरागतं मामातिथ्येन आतिथ्यार्थमध्ययनेन वसतीतिवत् तृतीया निमन्त्र्यातिथये मह्यमदत्त्वैव भुक्तवानयमेव धर्मव्यतिक्रमः अतस्तस्य धर्मव्यतिक्रमस्य फलं सत्यं तव दर्शये दर्शयामि ॥ ४५ ॥

इत्येवं ब्रुवाणः रोषेण विदीपितां प्रज्वलितां जटामुत्कृत्य उच्छिद्योद्धात्येत्यर्थः । स दुर्वासास्तया जटया तस्मा अम्बरीषाय तं हन्तुमित्यर्थः । कालाग्नितुल्यां कृत्यां निर्ममे मारिकां शक्तिं निर्मितवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ततोऽसिः खड्गो हस्ते यस्याः पदा भुवं वेपयन्तीं कम्पयमानां तामभिमुखमागच्छन्तीं ज्वलितां दीप्तां सम्यगुद्वीक्ष्य नृपोऽम्बरीषः किञ्चिदपि न चचाल ॥ ४७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदा भृत्यरक्षायां निमित्ते सप्तमी भृत्यस्याम्बरीषस्य रक्षार्थमित्यर्थः। महात्मना "प्रयातरक्षायां विलम्बमसहन्निव सदा पश्चायुधीं बिभ्रत्"इत्युक्तविधेन महात्मना परमपुरुषेण चक्रं सुदर्शनं प्रदिष्टमाज्ञापितं सदागत्य तां कृत्यां ददाह यथा क्रुद्धमहिं सर्पं पावको दवाग्निस्तद्वत् यथा दवाग्नेरुपर्यहेः क्रोधो निष्फलस्तथाकृत्या निष्फला बभूवेति दृष्टान्ताभिप्रेतार्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ततः किङ्कृतमिति तत्राह—इतीति । प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भ्रुकुट्या कुटिलं वक्रमाननं यस्य स तथा ॥ ४३ ॥

विष्णोरीशमानिनः ॥ ४४ ॥

अदत्वा अन्नमिति शेषः ॥ ४५ ॥

जटामुत्कृत्य स्वशिरसीति शेषः । तस्मै अम्बरीषाय ॥ ४६ ॥

वेपयन्तीं कम्पयन्तीम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ४३ ॥

वस्तुतस्त्वर्थश्च नृभिः सर्वलोकैः शंसः स्तुतिर्यस्य श्रियापि उन्मत्तस्य मत्तं मदस्तस्मात् दुःशीलस्य न विद्यते भक्तो यस्मात्तस्य ईशे स्वेष्टदेवे मानिनः द्वादश्यनतिक्रमादादरवतः ईशैरिन्द्राद्यैरपि माननीयस्येति वा धर्मस्य व्यतिक्रमं विपर्ययेऽनतिक्रमं पश्यत ॥ ४४ ॥

अस्तीति अदः "यच्चायत्" अदत्वेन भुक्तवत्त्वेनापि न भुक्तवान् तस्य द्वादशीब्राह्मणयोरनतिक्रमस्य फलं मदमोघजटानलस्य वैयर्थ्यं महातेजीयसोऽपि मम चक्रानलदह्यमानत्वं त्वदन्यतः कुतोऽप्यनिस्तारं ब्रह्मणयेनापि भगवता ब्रह्मवादिनोऽपि मम तिरस्कारादिकं दर्शयामि ॥ ४५ ॥

तस्मै तं हन्तुम् ॥ ४६ ॥

पदाम्र चचालेति ब्रह्मतेजसः प्रतिकर्तुमनर्हत्वं सर्वथा सहनार्हत्वं च विभाव्येति भावः ॥ ४७ ॥

चक्रं कर्तृकृत्यां ददाह। ननु, किं राज्ञा स्वरक्षार्थं निवेदितं सदाह ? न हि न हि. प्राक् अम्बरीषस्य भजनप्रारम्भदशामारभ्यैव कापि स्वापकारिलोकेऽप्यनपकारस्वभावं तस्यालक्ष्य पुरुषेण भक्तवत्सलेनैव भगवताविष्टं हे चक्र ! यदास्य प्राणसङ्कटमापतति तदा त्वमेव स्वयमेवास्याभिहन्तारं जहीत्यादिष्टं पावको दवाग्निः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

द्विजागमनं दुर्वाससः प्राप्तागमनं प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥४१-४२॥

प्रचलत् प्रकम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य सः भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य सः सुतरामत्यर्थं बुभुक्षितश्च कृताञ्जलिं बद्धाञ्जलिं राजानमभाषत ॥ ४३ ॥

नृशंसस्य निर्दयस्य ॥ ४४ ॥

तस्य व्यतिक्रमस्य फलं सद्यस्ते दर्शये ॥ ४५ ॥

कालानलोपमां कालाग्नितुल्याम् ॥ ४६—४८ ॥

भाषा टीका।

हे कुरुश्रेष्ठ ! राजा अम्बरीष इस प्रकार ब्राह्मणों की सम्मति लेकर थोडा सा जल मात्र पान करके मनसे गोविन्द का चिंतवन करते हुए दुर्वासा जी की बाट देखते रहे ॥ ४१ ॥

इतने में दुर्वासा ऋषि भी आवश्यक कृत्य करके यमुनाकूल से आये और आने पर राजा ने उनका अभिनन्दन भी किया पर दुर्वासा ने अपनी बुद्धि से राजा की जल पान की चेष्टा को जान लिया ॥ ४२ ॥

बस फिर तो क्रोध से गात्र काँपने लगा और भृकुटी से कुटिल वदन हो गया और भूखे भी अत्यन्त ही रहे, राजा तो हाथ जोडता रहा परंतु उसपर रुष्ट होकर बोले ॥ ४३ ॥

दुर्वासा कहने लगे, कि-अहो सम्पत से उन्मत्त इस निर्दय का धर्म का व्यतिक्रम तो देखो, यह विष्णु का भक्त नहीं है और आप को बडा ईश मानी है ॥ ४४ ॥

जो कि मो आए हुए अतिथि को भोजन के लिये निमन्त्रण देकर भोजन नहीं कराकर जो तु ने भोजन कर लिया उसका फल अवही तेरे लिये दिखाता हूं ॥ ४५ ॥

इतना कह कर रोष से जलते हुए दुर्वासा ने माथे से जटा उखाड कर उस जटा से प्रलय काल की अग्नि के सदृश एक कृत्या उत्पन्न करी ॥ ४६ ॥

वह कृत्या हाथ में खड्ग लिये हुए पग से भूमि को कम्पाती हुई राजा के ऊपर दौडी परञ्च राजा उस को देख कर एक पग भी पिछाडी को नहीं हटे ॥ ४७ ॥

परंच श्रीहरि ने पहिले अपने भृत्य अम्बरीष की रक्षा में जिस चक्रराज को नियुक्त किया रहा उस चक्र ने ही कृत्या को जलादी जैसे कि क्रोधित सर्प को अग्नि जला देवे ॥ ४८ ॥

तदभिद्रवदुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलम् ।
दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया ॥ ४९ ॥
तमन्वधावद्भगवद्रथाङ्गं दावाग्निरुद्भूतशिखो यथाऽहिम् ।
तथाऽनुषक्तं मुनिरीक्षमाणो गुहां विविक्षुः प्रससार मेरोः ॥ ५० ॥
दिशो नभः क्ष्मां विवरान् समुद्रान् लोकान् सपालांस्त्रिदिवं गतः सः ।
यतोयतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श ॥ ५१ ॥
अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित्सन्त्रस्तचित्तोऽरणमेषमाणः ।
देवं विरिञ्चं समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोने ! ऽजिततेजसो माम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

स्थानं मदीयं सह विश्वमेतत्क्रीडावसाने द्विपरार्द्धसंज्ञे ।
भ्रूभङ्गमात्रेण हि सन्दिधक्षोः कालात्मनो यस्य तिरोभविष्यति ॥ ५३ ॥
अहं भवो दक्षभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः ।
सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना मूर्ध्न्यर्पितं लोकहितं वहामः ॥ ५४ ॥
प्रत्याख्यातो विरिञ्चेन विष्णुचक्रोपतापितः ।
दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनम् ॥ ५५ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

वयं न तात ! प्रभवाम भूम्नि यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ।
भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निष्फलमुद्वीक्ष्य ॥ ४९ ॥

अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तम् मेरोर्गुहां विविक्षुरधावत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अरणमेषमाणः शरणमिच्छन् अजिततेजसो हरेश्चक्रात् ॥ ५२ ॥

एतत्सर्वं यस्य भ्रूभङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति कदा क्रीडाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्द्धसंज्ञे काले ॥ ५३ ॥

अतो वयं सर्वे यस्य नियममाज्ञां प्रपन्नाः प्राप्तास्सन्तो लोकहितं यथा भवत्येवं तन्नियमं मूर्ध्न्यर्पितं वहामः अतस्तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः । यस्तदोर्नित्यसम्बन्धात् ॥ ५४—५५ ॥

श्रीरुद्रोऽपि प्रत्याचष्टे—वयमिति चतुर्भिः । भूम्नि महति महत्त्वमेवाह यस्मिन्परमेश्वरे अजा ब्रह्माणस्त एव जीवास्तेषां कोशा उपाधिभूता ब्रह्माण्डविग्रहा ईदृशा दृश्यमानब्रह्माण्डप्रमाणा अन्येऽपि भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु लोकेशाभिमानिना वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽभिमुखं द्रवद्धच्छच्चरेश्चक्रं निष्फलं स्वप्रयासञ्च समुद्वीक्ष्य दुर्वासाः भीतः प्राणपरीप्सया प्राणान्प्राप्तुमिच्छया जीवनेच्छयेतिभावः । दिक्षु दुद्रुवे पलायितवान् ॥ ४९ ॥

तं धावन्तं दुर्वाससं भगवतो रथाङ्गं चक्रमन्वधावत् पृष्ठतोऽनुसृत्य दुद्रुवे यथा उद्भूता ऊर्ध्वं वेपमानाः शिखाः यस्य स दावाग्निरहिमनुधावति तद्वत् तथा अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं चक्रम् ईक्षमाणो मुनिः दुर्वासाः मेरोः पर्वतस्य गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससार प्रदुद्राव ॥ ५० ॥

तदा दिशो नभोऽन्तरिक्षं क्ष्मां विवरान् अतलादिलोकान् समुद्रान् लोकपालैः सहितांल्लोकांश्च ससार त्वनुषक्तः । ततस्त्रिदिवं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गतः प्रदुद्राव एवं यत्रयत्र मेरुगुहादिष्वधावन्मुनिर्दुर्वासास्तत्रतत्र दुष्प्रसहं दुःखेनापि सोढुमशक्यं सुदर्शनं ददर्श ॥ ५१ ॥

ततः स दुर्वासाः यदा कुतश्चित्कुत्रचिदपि अलब्धो नाथो रक्षिता येन सः तदा सन्त्रस्तं भीतं चित्तं यस्य सः शरणं शरणं रक्षकमेषमाणो इच्छुर्देवं विरिञ्चं कमलासनं समगात् तत्र गत्वा हे विधातः ! हे आत्मयोने ! अजितस्य भगवतस्तेजसश्चक्ररूपान्मां त्राहि पालयेति विज्ञापयामासेति शेषः ॥ ५२ ॥

तदाकर्ण्य मदन्तरात्मभूतभगवत्प्रसादलब्धसृष्ट्याद्यधिकारपारमेष्ठ्यस्थानस्तन्नियोज्योऽहं तच्चक्रादनतिक्रमणीयात्पातुमसमर्थः इत्याह ब्रह्मा–स्थानमिति । हे द्विज ! एतन्मदीयं स्थानमिदं जगच्च स्थानस्य जगदन्तर्भूतत्वेऽपि तन्नित्यत्वबुद्धिनिरासाय पृथगुक्तिः यद्यपि तदनित्यत्वोक्त्यैव तदधिपसृष्टविश्वस्यापि भगवता संहार्यत्वं प्रतीयते इति विश्वस्य पृथक्संहार्यत्वं न वक्तव्यं तथापि यथा विश्वं तत्संहार्यं तथैतन्मदीयं स्थानमपीति दृष्टान्तार्थमुक्तं तदेतत्सर्वं सन्दिधक्षोः सन्दग्धुमिच्छोः संजिहीर्षोः यस्य कालशरीरकस्य भगवतो भ्रूविक्षेपमात्रेण तिरोभविष्यति क्षयमेष्यति तस्य तेजसस्त्रातुमहं न प्रभुरिति शेषः । यद्वा तमेव शरणं व्रजेति शेषः । एवमुत्तरत्रापि कदा सन्दिधक्षोः क्रीडावसाने जगद्व्यापाररूपक्रीडाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्धसंज्ञे द्विपरार्धाख्यपरिमाणपरिच्छिन्नकालावसान इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलमहमेव त्वां त्रातुं प्रभुरपितु रुद्रादयोऽपीत्याह–अहमिति । यथाहं न प्रभुस्तथा भवाद्य इति दृष्टान्तार्थं पुनरहमित्युक्तं भवो रुद्रः दक्षभृगुप्रधानाः दक्षभृगू प्रधानौ मुख्यौ येषां ते तान् विशिंषन्बहुव्रीह्यर्थभूतान्यपदार्थानाह—प्रजेशेति । प्रजेशाः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः भूतेशाः भूतपतयः एकादश रुद्रप्रभृतयः सुरेशाः सुरपतय इन्द्राद्या एते मुख्या येषां ते अत्रापि तन्नियोज्या अन्येऽन्यपदार्थतया विवक्षिताः यद्वा अत्रापि तन्नियोज्या इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दक्षभृगुसन्तानजा दक्षभृगुप्रधाना इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दक्षभृगुसन्तानजा अन्यपदार्थत्वेन ग्राह्याः प्रजेशशब्देनेतरेषां समानां मरीच्यादीनां सङ्ग्रहः भूतेशशब्देन रुद्रप्रभवाणां सुरेश इन्द्र एते मुख्या येषां ते तत्सन्तानप्रभवास्तन्नियोज्याश्चेत्यर्थः । एते सर्वे वयं त्वां त्रातुं न प्रभव इत्यत्रापि शेषः तत्र हेतुमाह–यस्य भगवतो नियममशेषनियमनं प्रपन्नाः प्राप्तास्सन्तो लोकहितं यथा भवत्येवं मूर्ध्नार्पितं तन्नियममाज्ञां वहामः कुर्मः ॥ ५४ ॥

एवं विरिञ्चेन प्रत्याख्यातो भगवच्चक्रेणोपतापितश्च दुर्वासाः कैलासगिरिवासिनं शर्वं शरणं गतः शर्वं स्वमपि त्राता भवेति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं प्रार्थितः शर्वस्ततो हरिचक्रात्त्रातुमसामर्थ्यं वक्तुं चतुर्मुखप्रभृतीनां भगवन्महिमार्णवनिमग्नत्वं तत्पूज्यत्वं तत्संज्ञामुखप्रभृतीनां भगवन्महिमार्णवनिमग्नत्वं तत्सुज्यत्वं तत्संख्यां तन्मायामोहितत्वेन तच्चिकीर्षितानभिज्ञत्वं चाह—वयमिति । वयं न प्रभवामः भगवतश्चक्रात्त्रातुमिति शेषः । कुतः ? हे तात ! वयं न प्रभवामः भगवतश्चक्रात्त्रातुमिति शेषः । कुतः ? हि यस्माद्भूरेयर्थे अस्माभिरपि वरणीये यस्मिन्भगवति यस्मिन् ब्रह्माण्डे वयं लोकेशाभिमानिनो भ्रमामः "क्षुद्रा रुद्रपितामह प्रभृतयः कीटाः समस्ताः सुराः" इत्युक्तरीत्या कीटवद्भ्रमामः

इदृशा एतद्ब्रह्माण्डसदृशा अजा ब्रह्माणस्त एव जीवास्तेषां कोशाः ब्रह्माण्डरूपाः सहस्रशः काले "बहुस्याम्" इत्युक्तविधसिसृक्षाकाले भवन्ति उत्पद्यन्ते पुनः सञ्जिहीर्षाकाले न भवन्ति तस्मिन् लयं यान्ति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृत्यां दग्ध्वात्मानम् अभिद्रवत् तच्चक्रं स्वप्रयासं स्वप्रयत्नं प्राणपरीप्सया स्वजीवनरक्षणेच्छया ॥ ४९ ॥

तं दुर्वाससं विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः ॥ ५० ॥

चक्रानुयातो दुर्वासा एतानि स्थानानि बभ्रामेत्याह—दिश इत्यादिना ॥ ५१ ॥

अलब्धो नाथो पालनसमर्थो येन स तथा शरणं शरणं एषमाणः अन्वेषमाणः अजिततेजसः हरेस्तेजोरूपाच्चक्रात् त्राहि रक्ष ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा किमवादीति तत्राह–स्थानमिति । द्विपरार्धसंज्ञे ममायुःपूर्तिलक्षणे हरिक्रीडावसाने आसन्नप्रलय इति यावत् । सह विश्वं चराचरलक्षणप्रपञ्चेन सहितमेतन्मदीयं स्थानं भ्रूभङ्गमात्रेण सन्दिधक्षोः सन्दग्धुमिच्छोः कालात्मनः कालरूपस्य हरेर्यद्विष्यत्कर्म को वा पुरुषस्तत्पश्यति, अपरोक्षीकर्तुं समर्थः न कोपीत्यन्वयः । त्वामुपलक्षीकृत्य मदादिकं सर्वं संहरिष्यतीति ज्ञातुं न शक्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

अतो मदादीनां तदनुमतमेवानुकर्तुं प्रयतनं न त्वन्यदित्याशयेनाह—अहमिति । यन्नियमं यस्याज्ञालक्षणां प्रेरणां तस्येति पूर्वेणान्वयः अर्पितं तेनैवेति शेषः ॥ ५४ ॥

यद्यप्यनेन शङ्करोऽपि प्रत्याख्यातस्तथापि मन्दजनशङ्कानिरासाय दुर्वाससः शङ्करशरणप्राप्तिमाह—प्रत्याख्यात इति । "सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः शर्वः संरोनभाङ्करिः" इत्यतो विष्णुशङ्कानिरासायाह—कैलासेति ॥ ५५ ॥

शङ्करोऽपि स्वाशक्तिमेव वक्तीत्याह—वयमिति । हे तात ! वयं न प्रभवाम त्वां रक्षितुं न समर्थाः स्यामः आद्यन्तवत्त्वादित्याह—भूम्न इति । ईदृशा मादृशा भूम्नः पूर्णानन्दाद्धरेः सृष्टिकाले भवन्ति संहारकाले न भवन्ति हि यस्मात्तस्मात् यदा चेतनस्य भगवदधीनत्वं स्पष्टं तदा किं वक्तव्यमचेतनस्य ? इत्याशयेनाह–यस्मिन्निति । यत्र येषु अजजीवकोशेषु वयं बभ्राम ते अन्ये अचेतना अपि सहस्रशः जीवकोशाः अजो ब्रह्मा स एव जीवः तस्य कोशाः शरीरस्थानीयाः ब्रह्माण्डकोटयो यस्मिन्परे सन्ति स ईशानः स्वदापदः परिहर्ताऽस्माकं वयमिति वाक्यशेषः ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्वे वयमिति स्वस्य गुणावतारत्वेऽप्यावेशावतारत्वमेव मन्यते ॥ ५४—५५ ॥

वयमिति चतुष्कम् तस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ५६—६१ ॥

अहं सनत्कुमारश्च नारदो भगवानजः ।
कपिलोऽपान्तरतमो देवलो धर्म आसुरिः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तच्चक्रं कृत्यां दग्ध्वापि अभि अभिमुखं स्वमपि दग्धुं द्रवत् धावत् वीक्ष्य ॥ ४९ ॥

अनुषक्तं पृष्ठतः सँलग्नमिवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अरणं शरणं एषमाणो अन्विष्यन् ॥ ५२ ॥

द्विपरार्द्धसंज्ञे काले यस्य कालात्मनः कालरूपं यत्स्वरूपं तस्मात् ॥ ५३ ॥

प्रपन्ना वयं लोकहितं यथा स्यात्तथा यन्नियमं यदाज्ञां वहामः अतस्तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं नसमर्थोऽहमिति शेषः । यस्त दोर्नित्यसम्बन्धात् ॥ ५४–५५ ॥

यस्मिन् परमेश्वरे अजा ब्रह्माण एव जीवास्तेषाङ्कोशा उपाधिभूताः ब्रह्माण्डानि अन्येपि वयं भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु लोकेशाभिमानिनो वयं भ्रामामः ॥ ५६ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तच्चक्रमभिद्रवदुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलं ज्ञात्वा दिक्षु दुद्रुवे पलायितवान् ॥ ४९ ॥

अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं चक्रं निरीक्ष्यमाणः मेरोर्गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससार दुद्रुवे ॥ ५० ॥

तदनन्तरं दिगादिकं गतः सः यतो यतो मेरुगुहादिषु धावति अधावत् तत्रतत्र दुष्प्रसहं सुदर्शनं ददर्श ॥ ५१ ॥

अरणं शरणम् एषमाणः अन्वेषमाणः विरिञ्चं समगात् तत्र हे विधातः ! आत्मा परमात्मा योनिर्जनको यस्य सः तथा हे आत्मयोने ! अजितस्य विष्णोस्तेजस्तच्चक्रात् मां पाहि पालयेत्युवाच ॥ ५२ ॥

कालात्मनः कालशक्तेस्सह विश्वम् एतत्सत्यलोकाख्यं मदीयं स्थानं सन्दिधक्षोः दग्धुमिच्छोः यस्य भ्रूभङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति लयमेष्यति कदा क्रीडायाः जगद्व्यापाररूपाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्द्धसंज्ञे प्रलयकाले ॥ ५३ ॥

प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्यानेव नामत अह—अहं भवः दक्षभृगुप्रधानाश्च एतदादिनामकाः सर्वे वयं यस्य लोकहितं लोकानामस्माकमेव सुखकरं नियममाज्ञां प्रपन्नास्सन्तः मूर्द्ध्न्यर्पितं वहामः कुर्मः अतः तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं नाहं प्रभवामीत्यर्थः ॥ ५४ । ५५ ॥

हे तात ! वयं न प्रभवाम त्वद्रक्षां कर्तुं न शक्नुमः यतः यत्र भूम्नि व्यापके परे सर्वोत्कृष्टे वयं ब्रह्मशिवादयः प्रत्येकं सहस्रशः भ्रमामः एतदेवाह-एतद्ब्रह्माण्डस्थात् अजात् अन्ये अजाः चतुर्मुखाः त एव जीवाः तेषां कोशाः ब्रह्माण्डात्मका देहाः ईदृशा एतद्ब्रह्माण्डतुल्याः सहस्रशः यस्मिन् काले सृष्टिकाले भवन्ति जायन्ते प्रलयकाले न भवन्ति प्रलीयन्ते अतस्तमेव शरणं याहीति चतुर्थेनान्वयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

———

भाषा टीका ।

दुर्वासाने प्रयास को निष्फल देखकर और चक्र को अपने ऊपर दौडते देखकर दुर्वासा प्राण बचाने की इच्छा से दिशाओं में भागे ॥ ४९ ॥

भगवान् का चक्र उसके पीछे कैसे दौडा कि—जैसे जलती हुई लपटों वाली दवाग्नि सर्प के पीछे दौडे, दुर्वासा भी पीछे को देखैं तौ चक्र भी सन्नाटे से चला आरहा है ऐसा देखकर दुर्वासा मेरुकी गुहा में घुस जाने की इच्छा कर दौडा ॥ ५० ॥

दुर्वासा दौडते २ दिशायें आकाश, पृथिवी सप्तपाताल, समुद्र, लोकपालों सहित लोकों में तथा स्वर्ग में गया परंच जहां २ दौडा गया तहां २ दुःसह सुदर्शन चक्र को देखता हुआ ॥ ५१ ॥

जब दौडते २ कोई दुर्वासा को रक्षक नहीं मिला तब बड़ा संत्रस्त चित्त होकर शरण की इच्छा से श्रीब्रह्माजी के निकट गया और बोला कि—हे विधातः ! हे आत्मयोने ! अजित [श्रीकृष्ण] के तेज से मेरी रक्षा करो ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले कि—क्रीडा के अन्त में द्विपरार्द्ध पूरे होने पर संहार की इच्छा वाला कालात्मा ऐसे जिसके भ्रूभंग मात्र से मेरा स्थान अर्थात् सत्यलोक सहित यह विश्व क्षण में नष्ट होजायगा ॥ ५३ ॥

और ब्रह्माजी कहने लगे, कि—मैं, महादेव, दक्षभृगु इत्यादिक प्रजापति, तथा प्रजेश भूतेश सुरेशों में मुख्य ये सबही लोग जिसके नियम में बंधे हुए अपने माथे परसोंपे हुए लोक हित को चला रहे हैं अर्थात् हमसे तुमारी रक्षा न होगी ॥ ५४ ॥

इस प्रकार ब्रह्माजी निराश होकर विष्णुचक्र से तपा हुआ दुर्वासा कैलासवासी श्रीसदाशिव की शरण गया ॥ ५५ ॥

श्रीरुद्र उवाच ॥

श्रीरुद्र बोले, कि—हे तात ! उस भूमा पुरुष के ऊपर हम प्रभु नहीं हैं, जिस परमेश्वर में अन्य बहुत से चतुर्मुख रूप जीवों के विग्रह अर्थात् अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड काल २ में होते हैं और लीन भी होजाते हैं और जिसमें हम लोग हजारहों भ्रम रहे हैं ॥ ५६ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, सर्वज्ञस्य तव भ्रमः कुतस्तत्राह—अहमिति ॥ ५७ ॥

मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शिनः ।
विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययाऽऽवृताः ॥ ५८ ॥
तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ।
तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ॥ ५९ ॥
ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ ।
वैकुण्ठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥ ६० ॥
सन्दह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ।
आहाच्युतानन्त ! सदीप्सित ! प्रभो ! कृतागसं माऽव हि विश्वभावन ! ॥ ६१ ॥
अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाऽघं भवतः प्रियाणाम् ।
विधेहि तस्यापचितिं विधातर्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥ ६२ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ! ।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ ६३ ॥
नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ।
श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् ! येषां गतिरहं परा ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पारदर्शिनाः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्मः ॥ ५८—६० ॥

हे सतामीप्सित ! मा मामव पाहि ॥ ६१ ॥

अपराधं निवेदयन् प्रार्थयते—अजानतेति । अघं दुःखम् अपचितिं निष्कृतिम् मद्भक्तद्रोहे निष्कृतिं न पश्यामीति चेत्तत्राऽऽह, यस्य तव नाम्नि कीर्तिते नरकस्थोऽपि मुच्यते तस्य तव किमशक्यमिति भावः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

न आशासे न स्पृहयामि ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहं शर्वः अस्मदादयः सर्वे तथान्ये पारदर्शिनः सर्वज्ञाः सिद्धेशाश्च यस्य भगवतो मायां सङ्कल्पं चिकीर्षितमिति यावत् न विदामः न जानीमः तत्र हेतुर्मायया वृताः ॥५८॥

तस्यैवंविधमहिमशालिनो विश्वेश्वरस्य भगवत इदं शस्त्रं नोऽस्माकमपि दुर्विषहं वयं तत्सोढुमेव न प्रभवः कुतस्तन्निग्रह इति भावः । अतस्तमेवाचिन्त्यविविधविचित्रानन्तमहिमशालिनं शरणागतरक्षादीक्षितं भगवन्तं शरणं याहि स हरिः शरणागतार्तिहरो भगवांस्ते शं सुखं विधास्यति करिष्यति ॥ ५९ ॥

इत्युक्तो दुर्वासाः निराशस्सन् ततः कैलासाद्भगवतो वैकुण्ठाख्यं पदम् अण्डान्तर्गतं श्रीविष्णुलोकं ययौ, पदं विशिनष्टि—यत्पदं स्थानं श्रिया लक्ष्म्या सह श्रीनिवास अध्यास्ते श्रीनिवास इत्यनेन भगवतो लक्ष्म्यनपायित्वमुक्तम्. श्रिया सहाध्यास्त इत्यनेन पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या सह तस्मिँल्लोके ऽवस्थानमुक्तम्. यद्यपि श्रीनिवासोऽध्यास्त इत्येतावतैवालं श्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारत्वस्य निवासशब्दाभिप्रेतस्य तदनपायित्वस्य च लाभात् तथापि श्रीनिवास इत्येतावत्युक्ते रामकृष्णाद्यवतारेषु वैदेह्यादिविवाहात्प्रागमूर्त्तिमत्या इतरैरलक्ष्यमाणया वा लक्ष्म्या सहावस्थानेनानपायित्ववदत्रापि तदुपपत्तेस्तत्र साक्षात्परिदृश्यमानपुरुषकारसान्निध्याभावशङ्कानिमित्तशरणावरणदुश्शकत्वशङ्कापनोदनार्थं श्रिया सहाध्यास्त इत्युक्तम्. तावत्युक्ते कादाचित्कसाहित्यशङ्कानिमित्तशरणावरण समयासान्निध्यशङ्कानिमित्ततद्दुश्शकत्वशङ्का स्यादिति तदपनोदनाय श्रीनिवास इत्युक्तम् ॥ ६० ॥

एवं शर्वेणाभिहितोऽजितस्य भगवतो शस्त्रवह्निना चक्रज्वालया सन्दह्यमानो दुर्वासास्तत्र गत्वा तस्याजितस्य पादयोर्मूले पतितः भयात्प्रचलद्गात्र आह—किम् ? हे अच्युत आश्रितान्न च्यावयतीति तथाभूत ! हे अनन्त अपारमाहिमशालिन् ! हे सदीप्सित सतां भक्तानां निरतिशयेष्ट ! हे प्रभो आश्रितार्तिहरणसमर्थ ! हे विश्वभावन विश्वं शरणागतवर्गमपराधानवेक्षणेन भावयति सुखयतीति तथाभूत ! यद्वा, विश्वं स्वि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिदात्मकं भावयति उत्पादयति जगत्कारणभूतेत्यर्थः । इत्येवं समाश्रयणीयत्वोपयुक्तगुणविशिष्टत्वेन सम्बोध्य स्वकार्पण्यं निवेदयन् स्वरक्षां प्रार्थयते, कृतमागोऽपराध एव न तु रक्षणोपयुक्तगुणलेशो येन तं मामेवंविधार्त्तियुक्तम् अव रक्ष "अवरक्षणे" इतिधातोः "लोट्च" इति प्रार्थनायां लोट् ॥ ६१ ॥

कृतागसमित्युक्तं किं तरत्वया कृतमागः ? इत्यपेक्षायां तद्विज्ञापयन्नेवंविधं कृतागसमपि मां त्रातुं समर्थस्त्वमिति सूचयितुं तन्नाम्नः प्रभावमाह–अजानतेति । ते तव परमं निरतिशयमनुभावं प्रभावमजानता मया भवतः प्रियाणामघं कृतं त्वद्भक्तविषये अपराधः कृत इत्यर्थः । हे विधातः ! तस्याघस्यापचितिं निष्कृतिं विधेहि कुरु अपराधं सोढ्वा पाहीत्यर्थः । युक्तं च तवैतत् यतो यस्य तव नाम्न्यपि उदिते उच्चारितमात्रेऽपि नारकोऽपि मुच्येत नरकप्राप्तिनिमित्तानां पापानां श्रुतिस्मृत्याद्यात्मकत्वदाज्ञातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधरूपत्वात् तत्कर्त्तुर्विमोचने त्वन्नामोच्चारणमेव समर्थं दृष्टम् अतः साक्षात्तव सामर्थ्यं कैमुत्तिकन्यायासिद्धमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं प्राणरक्षार्थं शरणागतं द्विजमवलोक्याह भगवान्–अहमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तत्र स्वत्वमुक्तं "मुच्येत यन्नाम्न्युदितेऽपि नारकः" इति इदन्तु दुरुक्तं भवतः प्रियाणामघं मया कृतमतस्तस्यापचितिं विधेहीति साक्षान्मद्विषयापराधस्य केनचिदानुकूल्येन मया सोढव्यत्वेपि मद्भक्तविषयापराधो मया सोढः कश्चिद्विद्वन्मन्येन "एवमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः" इत्यधिकरणन्यायानभिज्ञेन इष्टः श्रुतो वेत्यभिप्रयन् भक्तविषये स्वस्य पारतन्त्र्यं पारतन्त्र्यहेतून् तन्निमित्तं तद्विषयापराधासह्यत्वञ्चाह–उपायमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । हे द्विज ! अस्वतन्त्र इव राजभृत्य इवाहं भक्तपराधीनः मद्भक्तपरतन्त्रोऽहमित्यर्थः । ननु, राजभृत्यादेः कर्मवश्यत्वाज्जीवत्वाद्धेयार्हत्वात् तन्निमित्तं कदाचित्कं स्वस्वामिराजादिपारतन्त्र्यं युक्तं तव तु निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्यानन्याधिपतेः स्वभृत्यपारतन्त्र्यं हेयतरमनुचितमित्याशङ्कायाः परिहारं समाश्रितवात्सल्यविवशस्य भक्तपारतन्त्र्यं न हेयत्वावहम्. अपितु कल्याणगुण एव समाश्रयणीयत्वोपयुक्तनिरतिशयवात्सल्यगुणप्रपञ्चरूपत्वादित्यभिप्रयन् तावद्भक्तपारतन्त्र्यहेतून् वक्तुमात्मानं भक्तांश्च विशिनष्टि–साधुभिरिति । साध्नुवन्ति एवैः करणैर्मह्यमुपकुर्वन्तीति साधवस्तैर्भक्तैर्ग्रस्तं स्ववशीकृतं हृदयं मनो यस्य सोऽहं लोके ह्यात्मचित्तवृत्त्यनुसारित्वात्पुरुषस्य मच्चित्तस्य च साधुभिर्वशीकृतत्वात् साधुचित्तवृत्त्यनुव्याप्रियमाणात्मचित्तवृत्त्यनुसारितद्विषयव्यापारवानहमित्यभिप्रायः । ननु, नहि लोकेऽन्यचित्तवृत्त्यनुसारिस्वचित्तवृत्तिः पुमान् कश्चिद्दृष्ट इत्याशङ्कायां निरतिशयप्रीतिविषयस्य श्रीपतिस्तथैव लोके दृष्ट इति वक्ष्यमाणदृष्टान्तमभिप्रेत्य स्वभक्तयोर्मिथो निरतिशयप्रीतिविषयत्वं वदन्नात्मानं विशिनष्टि—भक्तजनप्रिय इति अत्र तन्त्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषौ द्वावपि विवक्षितौ भक्तजनाः प्रिया यस्य भक्तजनस्य प्रियेति च तत्राद्ये भक्तजनस्य निरतिशयस्वप्रीतिविषयत्वमुक्तं द्वितीयेन स्वस्य निरतिशयभक्तजनप्रीतिविषयत्वं निरतिशयप्रीतिविषयत्वाद्भक्तजनस्य तदधीनं मद्धृदयं जातमिति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च लोकः स्वाचित् निरतिशयप्रियवस्त्वधीनं कुर्वन्न तूष्णीमास्ते किन्तु तद्विश्लेषं देहतदनुबन्ध्यादिपरित्यागेनापि परिहरन् दृष्टस्तथाहमपीत्याह–नेति । हे ब्रह्मन् ! अहं भक्तजनप्रियोऽहं साधुभिर्मद्भक्तैर्विना आत्मानमिमं चतुर्भुजादिविशिष्टं दिव्यविग्रहमात्यन्तिकीं श्रियं निरतिशयां विभूतिं, यद्वा, आत्यन्तिकीमत्यन्तमाश्रितामनन्यार्हशेषभूतां लक्ष्मीं च नाशासे न स्पृहयामि यद्यपि लोके प्रियतमवस्तुविश्लेषनिमित्तदेहतदनुबन्ध्यादित्यागः क्वचिद्दृष्टचरः परमात्मनि तु भक्तजनविश्लेषसन्निमित्तशरीरादित्यागश्च न दृष्टस्तथापि सम्भावनामात्राभिप्रायेण भगवतैवमुक्तमिति द्रष्टव्यं तथाचोक्तं भगवता दाशरथिना—

> अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते ! सलक्ष्मणाम् ।
> न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥

इति "मित्रभावेन संप्राप्तं नत्यजेयं कथञ्चन" इति च यद्यपि लक्ष्म्या अपि भक्तवत्प्रीतिविषयत्वात् श्रियमपि नाशास इत्युक्तिरयुक्ता तथापि लक्ष्म्यपेक्षयापि भक्तानां स्वनिरतिशयप्रीतिविषयत्वमभिप्रेत्य भगवतैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम्. साधूनामत्यर्थप्रियत्वहेतुं वदन् तान्विशिनष्टि—येषां साधूनामहमहमेव अहंभक्ष इतिवत्सावधारणं परा उत्कृष्टा गतिः उज्जीवनोपायः उज्जीवनोपायोहि प्रियतमः अतो निरतिशयप्रियोज्जीवनोपायत्वेन मामाश्रितत्वात्तेपि मम निरतिशयप्रिया इति युक्तमेवैतदिति भावः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यतोऽप्यवनाशां निवारयति–अहमिति । अहं सनत्कुमारादयः इति सर्वे वयं यस्य हरेर्मायामिच्छां किं विषयामिति न विदाम इत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

दुर्विषहं सोढुमशक्यं तर्ह्यहं किं करोमीति तत्राह—त्वमेवेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

अव रक्ष विश्वभावन सर्ववशीकरणसमर्थ ! ॥ ६१ ॥

तस्याघस्यापचितिं प्रायश्चित्तम् अघपरिहारसामर्थ्यं तवैवेत्याह–मुच्येतेति । नारको नरकस्थो यन्नाम्न्युदिते अघान्मुच्येतेत्यन्वयः ॥ ६२ ॥

आत्मरक्षार्थं दुर्वाससा प्रार्थितो भगवान् लोकसंग्रहार्थमात्ममायां प्रकटयति–अहमिति । अतोऽस्वतन्त्र इव न त्वस्वतन्त्रः स्वतन्त्रस्यास्वातन्त्र्यवचनं कथं सङ्गच्छते ? इति तत्राह साधुभिरिति ॥ ६३ ॥

अस्तहृदयत्वं नाम किमित्यतस्तद्विवृणोति–नाहमिति । साधुभिर्मद्भक्तैर्विनाऽहमात्मानं स्वरूपं नाशासे नेच्छामि तदप्रिये प्राप्ते मज्जीवनेन किं प्रयोजनमिति, कृत्वेति शेषः । यदा स्वात्मानमपि नाशासे तदाऽनन्यशरणां श्रियं नाशास इति किं वक्तव्यमित्याह, श्रियञ्चेति । भक्ताश्चापीदृशा इत्याह येषामिति ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नारको नरकस्थोपि किं पुनस्तवाग्रत एव शरणागत इत्यर्थः । यथोक्तं नारसिंहे "यथा यथा हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति स्म नारकाः । तथा तथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो दिवं ययुः" इति ॥ ६२ ॥

आत्मनः सर्वथा भक्तवशत्वं स्थापयति षड्भिः—तत्र तत्प्रतिजानीते—अहमिति । साधुभिः प्रोज्झितकैतवः मोक्षपर्यन्तकामनारहितैरित्यर्थः । भक्तानां ये जनास्तेपि प्रिया यस्य तमिति क्रमुत्वं दर्शितम् ॥ ६३ ॥

तदेव स्थापयति पञ्चभिः—तत्र स्वानुभवमेव प्रमाणयन् स्वरूपानन्दानुभवस्य भक्तभावनानन्दानुभवाद्गौणत्वं दर्शयति तेन च भक्तभावस्याह्लादिनीसारत्वमभिप्रैति—नाहमिति ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, सर्वज्ञस्य तव कुतो भ्रमस्तत्राह—अहमिति । पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विदुः ॥ ५७–५८ ॥

निराश इति । शिवशिव मद्ब्रह्मतेजस्वित्वाभिमानी रसातलं गतः अन्येनापि ब्रह्मादिना केनाप्यहं न त्रातः मादृद्देवः शम्भुर्मा रक्षिष्यतीत्याशा आसीत् सापि व्यर्था बभूव सम्प्रति यस्य भक्तेन एतां दुरवस्थामहं प्रापितस्तस्यैव विष्णोः सन्निधिर्मम स्वप्राणरक्षार्थं गन्तव्यो बभूव धिङ्मे लज्जां प्राणांश्चेति निर्वेदो ध्वनितः॥६०॥

मा माम् अव पाहि ॥ ६१ ॥

अघमपराधः अपचितिं निष्कृतिम् ॥ ६२ ॥

यथा मदधीनत्वेनास्वातन्त्र्यादब्रह्मरुद्रादयस्त्वां त्रातुं नाशक्नुवन् तथैवाहमपि पराधीनस्त्वां त्रातुं न शक्नोमीत्याह—अहमिति । ननु, त्वं स्वयमेव भक्तपराधीनीभवसि नतु भक्तैस्त्वं पराधीनीकर्तुंमिष्टोऽतस्त्वं स्वतन्त्र एवासीत् सत्यं स्वतन्त्रोऽप्यहं स्वेच्छयैव भक्तपरतन्त्री भवामीति स्वस्वभावस्य प्रायो दुस्त्यजत्वादिवशब्दः [illegible] त्वदर्शनेपि तव करुणा नोदयते इतिचेत् सत्यं करुणा खलु यस्य धर्मस्तन्मन एव मम नास्तीत्याह—साधुभिर्मोक्षपर्यन्तकामनाशून्यत्वादुत्तमैर्भक्तैर्ग्रस्तमात्मवशीकृतं हृदयं यस्य सः विंतितं मोक्षादिकं तेषामरोचकत्वादयोग्यमलक्ष्य मया स्वहृदयमेव दत्ताहस्तं तैरपि सङ्गृहीत्वा स्वहृदयेनैकीकृत्य सादरं स्थापितमिति ध्वनिः । अत एव तेषामनुकम्प्ये एव ममानुकम्पेति भक्तकृपानुगामिनी, भगवत्कृपेति सर्वलोकप्रसिद्धिस्त्वया ज्ञायत एवेत्यनुध्वनिः । भक्तानां जाना अपि प्रिया यस्य किमुत ते इति हे द्विज विप्रवटो इदमपि न किमपि परामृशसीति भावः ॥ ६३ ॥

भक्तास्ते किंवत्प्रीतिविषया इति चेत शृणु तत्त्वमित्याह नाहमिति । यत्र आत्मनि रमणादहमात्मारामः इति प्रसिद्धस्तनात्मानमपि भक्तैर्विना नाशासे नाकांक्षे इति मत्स्वरूपभूतानन्दादपि मद्भक्तस्वरूपानन्दोऽतिस्पृहणीय इति द्वयोरपि चिद्रूपत्वेपि भक्तर्वर्तिन्या भक्तेरनुग्रहाख्यचिद्वृत्तिविपाकरूपायाः सर्वाचित्सारभूतत्वान्ममानन्दस्वरूपस्याप्यानन्दकत्वादाकर्षकत्वाच्च श्रियं षडैश्वर्यसम्पत्तिम् आत्यन्तिकीं नित्यामपि यैर्विना वन्ध्यामिव वेद्मीति भावः । येषां भक्तानामहमेव गतिरेक उपादेय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पारदर्शिनः लोकदृष्ट्या बहुज्ञा अपि यस्य मायामपि न विदाम न विद्मः यं न विद्म इति का कथा तत्र हेतुः यस्य मायया आवृताः ॥ ५८–६० ॥

अच्युतेत्यादिषड्भिः पदैः सम्बोध्य हि निश्चये कृतागसं मा माम् अव रक्ष इत्याह ॥ ६१ ॥

अघमपराधः तस्य अघस्य अपचितिं निष्कृतिं नारको नरकस्थोपि ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

भक्तजनाः प्रियाः यस्य सोऽहम् आत्यन्तिकीम् अत्यन्ततः समाश्रितां श्रियं रमाम् आत्मानं श्रीविग्रहं च मद्भक्तैर्विना नाशासे न स्पृहयामि भक्तहितायैव श्रिया सह श्रीविग्रहेणाविर्भवामीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भाषा टीका ।

फिर शंकर कहने लगे, कि—मैं, सनत्कुमार, नारद, और भगवान् ब्रह्माजी, कपिल, अपांतरतम, देवल, धर्म, और आसुरि ॥ ५७ ॥

और मरीचि से आदि लेकर अन्यपार दर्शन वाले सिद्धेश्वर ये सबही जिसकी माया से घिरे हुए उसकी माया को नही जान सके हैं ॥ ५८ ॥

उन विश्वेश्वर का यह शस्त्र हम लोगों को भी दुर्विषह है इससे उनही श्रीहरि के तुम शरण जाओ वे तुम्हारा कल्याण करेंगे ॥ ५९ ॥

तब तौ वहां से भी निराश होकर दुर्वासा श्रीहरि के वैकुंठ में लोकालोक पर्वत पर गये जहां श्रीजी सहित श्रीनिवास विराजे हैं ॥ ६० ॥

दुर्वासा श्रीहरि शस्त्र के तेज से जलाजाता हुआ ऐसा कांपित होकर भगवान के चरण के संनिधि में पड़ गया और बोला, कि हे अच्युत ! हे अनंत ! हे सज्जनों के इच्छा के विषय ! हे प्रभो ! हे विश्व भावन ! मो अपराधी की रक्षा करो ॥ ६१ ॥

हे भगवन् ! मैने आपका परम प्रभाव को नहीं जानकर आपके प्रिय भक्त का अपराध किया है सो हे विधातः ! उस अपराध का निस्तार आप करो । क्योंकि ? आपके नामोच्चारण से नारकी पुरुष भी नरक से मुक्त होजाता है ॥ ६२ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि—हे द्विज ! मैं भक्तों के पराधीन रहता और इसी से परतन्त्र सा हूं भक्त साधुजनों ने मेरे हृदय को

ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान्वित्तमिमं परम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ६६ ॥
मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम् ॥ ६७ ॥
साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ।
मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥ ६८ ॥
उपायं कथयिष्यामि तव विप्र ! शृणुष्व तत् ।
अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् ।
साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुते ऽशिवम् ॥ ६९ ॥
तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ।
त एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ७० ॥
ब्रह्मंस्तद्गच्छ भद्रं ते नाभागतनयं नृपम् ।
क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे ऽम्बरीषचरिते
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

पकड रखा है और मेरे लिये स्वयं भी भक्तजन बहुत ही प्रिय हैं ॥ ६३ ॥

मैं अपने भक्त और साधुजनों के विना तो अपने आपको भी नहीं चाहता हूं, और उनके बिना मेरी आत्यंतिक श्री की भी चाहना नहीं करता हूं क्योंकि ? उनकी तो परम गति मैं ही हूँ ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इमं परं च लोकं हित्वा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

प्रतीतं प्राप्तमपि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

आत्मनस्तवैवाभिचारो हिंसा यतोभूत्तमेव यातु मशिवमन्शम् ॥ ६९ ॥

तपोविद्यासम्पन्नस्य मम कथमनर्थः समजनि?इति मास्म विस्मयं कार्षीरित्याह—तप इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येषां गतिरहं परेति स्वस्यैव तत्परगतित्वमुक्तं तदाश्रयम् स्वस्य तन्निमित्तां तत्त्यागानर्हतामाह—य इति । ये साधवः प्राणान् प्राणयन्ति जीवयन्ति इति प्राणास्तान् जीवनहेतून् प्राणान् तदनुबन्धिदारादींश्च हित्वा संसृतिहेतव एवैतेन तूज्जीवनहेतव इति विमर्शनेनोज्जीवनोपायताबुद्धिं परित्यज्य मां शरणमुज्जीवनोपायं गताः तत्त्वेनाध्यवसितवन्त इत्यर्थः । अतस्तान् कथं त्यक्तुमुत्सहे शक्नोमि ?

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

न हि कृतज्ञस्य विश्वस्तत्यागउचित इति भावः। यद्यपि भक्तजनत्यागाय न दुर्वासाः शरणं गतोऽपि तु स्वप्राणरक्षायै अतस्तंप्रति कथं तांस्त्यक्तुमुत्सह इत्युक्तिरसंगता तथापि निरतिशयप्रियवस्तुविश्लेषपरिहाराय देहतदनुबन्ध्यादिपरित्यागस्य प्राक् प्रस्तुतत्वात् देहादिपरित्यागेनाप्यविनाभाव्यान् साधून् कथं विनाभूय वर्त्तेयमित्येतदभिप्रायेण कथं तांस्त्यक्तुमुत्सह इत्युक्तम्. यद्वा, भक्तजनप्रतिपक्षत्वबुद्धया कृते आश्रितविपक्षपक्षपाती भगवानिति बुद्ध्या मां त्यजेयुर्भक्ताः अतस्तान् सर्वभावेन भजतः कथं त्यक्तुमुत्सह इत्यभिप्रायेणोक्तम् ॥ ६५ ॥

एवमात्मानं विशिष्याथ भक्तान् विशिनष्टि—मयीति। मयि निरतिशयप्रीतिविषये निर्बद्धमनन्यविषयत्वेन स्थिरीकृतं हृदयं यैस्ते अत एव समदर्शिनः सर्वस्य मदात्मकत्वदर्शिनः साधवः भक्त्या परस्परप्रीत्याविद्धया स्वयमपि प्रीतिरूपया अनन्यप्रयोजनया भक्त्या मां वशे कुर्वन्ति यथा सत्स्त्रियः पतिव्रताः सत्पतिं परदारपराङ्मुखमन्याहंशेषत्ववत्स्त्रीपराङ्मुखं वा वशे कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ६६ ॥

अनन्यप्रयोजनभक्तिनिष्ठत्वमेव व्यनक्ति—मत्सेवयेति। ते साधवः मत्सेवया मद्भक्त्या प्रतीतं साक्षोक्यमादिर्यस्य तत् चतुष्टयं चतुर्विधं सालोक्यसामीप्यसायुज्यसार्ष्टिरूपां मुक्तिमेव नेच्छन्ति कुतोऽन्यत् कालेन विप्लवो नाशो यस्य तदिन्द्रादैश्वर्यमिच्छेयुः तत्र हेतुः सेवया मच्छेषतैकरसानन्दानुभवरूपया भक्त्या पूर्णा निर्वृतान्तःकरणाः ॥ ६७ ॥

किं बहुना साधवो मह्यं मम हृदयं मद्धृदयानुवर्त्तिहृदयाः साधव इत्यर्थः। तथाऽहं साधूनां हृदयं साधुहृदयानुवर्तिहृदयोऽहं ते साधवः मन्मत्तः अन्यत्प्रियं वस्तु न जानन्ति यथाऽहमपि तेभ्यः साधुभ्योऽन्यन्मनागपि ईषदपि प्रियं न जानामि एवं परस्परहृदयानुवर्तिहृदयत्वात्परस्परप्रियत्वाच्च भक्तपारतन्त्र्यं मम युक्तमिति न तद्विषयापराधो मया सोढुं शक्य इति भावः ॥ ६८ ॥

एवं स्वभक्तविषयापराधस्य स्वेनासह्यत्वं सहेतुकमुपपाद्य स्वाश्रितौ तत्कृतप्राणरक्षार्थं शरणागतेर्वैफल्यपरिहारायोपायमाह—उपायमिति। हे विप्र! तव प्राणरक्षणोपायं तत्साधनं कथयिष्यामि तत्कुरुष्व, कोऽसौ? तत्राह—ते तवायमात्माऽपचारः स्वयं कृतापराधः स यतो यद्विषये जातस्तमेवाम्बरीषम्प्रति भवान् गच्छत्विति आत्माभिचार इति पाठान्तरं तत्रान्यहिंसार्थं कृतोऽयमुद्यमः आत्मन एवाभिचारः स्वहिंसार्थमेवाभूदित्यर्थः। तथा हि, लोके साधुषु भक्तेषु प्रहितं प्रयुक्तं तेजः सामर्थ्यं कर्तुः प्रहर्तुरेवाशिवमनर्थं कुरुते ॥ ६९ ॥

तपोविद्यादिसम्पन्नस्य मम कथमनर्थः समजनि? इति मा विस्मयं कार्षीरित्याह—तप इति। तपोविद्या च एते उभे विप्राणां विनीतानां निःश्रेयसकरे निरतिशयपुरुषार्थसाधने दुर्विनीतस्य कर्तुर्निरपराधेष्वपराधकर्तुर्विप्रस्य तु त एव तपोविद्ये एवान्यथा कल्पेते. अनर्थाय भवेतामित्यर्थः ॥ ७० ॥

तत्तस्मात् हे ब्रह्मन्! नाभागतनयमम्बरीषं प्रत्येव गच्छ तमेव महाभागमपराधानामविज्ञातारं क्षमापय ततः शान्तिर्भद्रं तव भविष्यतीति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

इदं भूस्थानं परं स्वर्गादिकम् ॥ ६५ ॥

तदत्यागे भक्त्या वशीकरणमेव कारणं नान्यदित्याह—मयीति ॥ ६६ ॥

इदञ्चात्यागे कारणमित्याह—मत्सेवयेति ॥ ६७ ॥

इतोऽपि मदन्यापेक्षा तेषां नास्तीत्याशयेनाह—साधव इति। मह्यं मम हृदयं प्रियं तुशब्दो हेतौ साधवो मम हृदयम् अहं साधूनां हृदयमिति यस्मात्ते मदन्यं प्रियं न जानन्ति अहमपि तेभ्यः साधुभ्यो मनागत्यल्पमपि प्रियमन्यन्न जानामीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

प्रकृते किमनेनायातमिति तत्राह—भयमिति। आत्मना त्वया कृतोऽभिचारः कृत्याप्रयोगः यतः यस्मै तस्मै प्रयुक्तमात्मानं कथं बाधते? इति तत्राह—साधुष्विति। अहितं प्रयुक्तं क्षुद्रोपद्रवलक्षणं तेजोऽर्चिः "तेजो बले प्रभावेऽग्नौ ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि" इत्यभिधानं प्रहर्तुः प्रयोक्तुरपि भयं कुरुते ॥ ६९ ॥

* विनयशून्यस्य तव विद्यातपसी अनर्थकरे एवाभूतामिति भावेनाह—तप इति। अन्यथा अनर्थकरे ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

तेषु कारणयेऽपि कारणं दर्शयन् अन्यथा स्वस्मिन् कृतघ्नत्वापातं योजयति—ये दारेति। परं सालोक्यादिप्राप्तिपर्यन्तं तदुभयं दृष्टान्तेन च स्थापयति मयीति यतो मयि निर्बद्धहृदयाः अतः साधवः प्रोज्झितकैतवाः अत एव समदर्शनाः अन्यत्र रागद्वेषरहिताश्च ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

तदेवातिशयेन दर्शयति—मत्सेवयेति। कुतोऽन्यदिति सालोक्यादीनां कालेनाविप्लुतत्वं दर्शितम् ॥ ६७ ॥

* अत्र न समाप्यते ऽध्याय एतट्टीका।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं परस्परहृदयस्य तादात्म्यमाह—साधव इति ॥६८—७१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भो ब्रह्मण्यदेव ! ब्राह्मणं मां नोपेक्षस्वेतिचेत्सत्यं तर्हि किं भक्तानुपेक्षे ? भक्तापकारकस्य तव रक्षणेन स्वत एव भक्तास्त्यक्ता भवेयुस्तत्तु नोपपद्यत एवेत्याह—ये इति । भक्ताः खलु ते मदर्थं परमप्रेमास्पदवृत्त्यजदाराद्यासक्तिमप्यत्यजन् ब्राह्मणस्त्वं मदर्थं किमत्यजस्तद् ब्रूहीति भावः । न चाम्बरीषेण किमपि त्यक्तामिति वक्तव्यं यदा त्वयाऽम्बरीषवधार्थं कृत्या विनियुक्ता तदा तेन स्वदेहरक्षापेक्षया पदमात्रमपि नाभिद्रुतं त्वयात्मारामेण महाविरक्तेन स्वदेहरक्षार्थं जगदेव परिक्रान्यता ब्रह्मरुद्रादयोऽपि प्रार्थिताः एतेनैव स्वस्य तस्य च मूल्यं जानीहि किमधिकं त्वमबोधो बोधयितव्य इति ॥ ६५ ॥

युष्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यहं दुर्वास एव तैस्तु वशीकृत एवाहमस्मीत्याह—मयीति । मय्येव हृदयस्य निबद्धत्वात् साधवः निष्कामाः समदर्शनाः स्वस्य परेषां च दुःखादिकं समं पश्यन्तः ॥ ६६ ॥

तेषां निष्कामस्य परमकाष्ठामाह—मत्सेवयेति । प्रतीतं स्वतः प्राप्तमपि कुतोऽन्यदिति सालोक्यादीनां कालेनाविप्लुतत्वं दर्शयति कालविप्लुतत्वं पारमेष्ठ्यादि ॥ ६७ ॥

किञ्च मां सन्तापयते तुभ्यं समुचितं फलं दित्सन्नपि यन्न ददामि एतामेव मे परां ब्रह्मण्यतामवेहीत्याह—साधव इति । मद्भक्तं मम अम्बरीषं ज्वालयितुमिच्छंस्त्वं मत्हृदयमेव ज्वालयितुं प्रवृत्तोऽभूरित्यर्थः । तर्हि त्वदपराध एवायं चेत्त्वच्चरणे पतामि प्रसीदेत्यत आह, साधूनां हृदयन्त्वहं साधूनां हृदयप्रसादे सत्येव मत्प्रसाद इत्यतो याहि तमम्बरीषमेव प्रसादयेति भावः । नन्वम्बरीषो मां निमन्त्र्याभोजयित्वैव भुक्तवानतस्तद्दोषमपि किं न पश्यसीति तत्राह—मदन्यत्ते न जानन्तीति मद्भक्तीर्षितमेवाम्बरीषेण कृतमिति भावः । तर्हि त्वामेवाहं पृच्छामि ब्रूहि ब्राह्मणद्वादश्योर्मध्ये कस्यादरो धर्म इति चेत् याहि तमम्बरीषमेव पृच्छ स एव त्वां धर्मशास्त्रतत्त्वानभिज्ञं बोधयिष्यति मात्र लज्जां कामपि कार्षीस्तादृशो नाहमपि विद्म इत्याह—नाहं तेभ्यः सकाशात् मनागपि अधिकं जानामीत्यर्थः । तेन श्रुतौ पानीयस्याशितत्वानशितत्वयोस्तुल्यदर्शनात् द्वादशीब्राह्मणयोस्तुल्य एवादरः कृतो मद्भक्तेनाम्बरीषेण त्वन्त्वनभिज्ञस्तर्ज्जासीरिति ध्वनिः दुर्वासास्तु फलदर्शनेन द्वादश्या एव भक्तित्वात् सर्वधर्माधिक्यं निर्द्धारयन्नम्बरीषं किमपि न पृष्टवानित्यनुध्वनिः ॥ ६८ ॥

किञ्च तदपि तव निस्तारोपायं स्पष्टमेव ब्रवीमि शृण्वित्याह—अयमिति । यस्य वधार्थं त्वया अभिचारः कृतः तमम्बरीषमेव याहि स एव कृपालुस्त्वां त्रास्यते नान्य इति भावः नन्वाम्बरीषं त्वं स्वदुःखदं मन्येथा इत्याह साधुष्विति ॥ ६९ ॥

तपोविद्यासम्पन्नस्य मम कुतस्तरामम्बरीषात् क्षत्रियात् परित्राणं युज्यते ? इति चेदपात्रस्य तव तपोविद्ये नैव स्तः प्रत्युत ते विपरीते एवेत्याह—तप इति । दुर्विनीतस्य कर्त्तुस्तदाश्रयस्य अन्यथा कल्पेते विपरीतफले भवतः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमस्य चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मयि निर्बद्धं स्थिरीकृतं हृदयमन्तःकरणं येस्तैः ॥ ६६ ॥

प्रतीतं प्राप्तमपि नेच्छन्ति कालविप्लुतम् ऐहिकामुष्मिकं प्राकृतं पदार्थं नेच्छन्तीति किमुत वक्तव्यं सालोक्यादीनां व्याख्या तृतीयस्कन्धव्याख्याने द्रष्टव्या ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

मां शरणागतस्य तव सन्तापहरणुपायं कथयिष्यामि हि यस्मात् आत्माभिचारः आत्मना त्वया कृतो ऽभिचारः हिंसा यतो निमित्तभूतादभूत्तमम्बरीषं याहि गच्छ अशिवमभद्रम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

जो लोग अपने दारा, अगार, [गृह] पुत्र, बन्धु, प्राण, वित्त, और परलोक को भी छोडकर मेरे शरण आये हैं भला मैं उनको कैसे छोडने का उत्साह करूं ॥ ६५ ॥

समदर्शनसाधुजनों का हृदय मेरे विषय में बन्धा रहता है और वे लोग भक्ति से मेरे लिये वश में कर लेते हैं जैसे साध्वी स्त्री अपने सत्पति को वश में कर लेती है ॥ ६६ ॥

और मेरी सेवासे प्राप्त होने वाले सालोक्यादि चतुर्विध मोक्ष को भी नहीं चाहते हैं, केवल मेरी सेवामात्र से पूर्ण रहते हैं फिर और काल कृत परिणाम वाले पदार्थ की क्यों ! चाहना करेंगे ॥ ६७ ॥

साधुजन मेरे हृदय हैं और मैं साधुजनों का हृदय हूं मेरे से औरको वो लोग नहीं जानते हैं, उनलोगों से और को मै भी किञ्चित भी नहीं जानता हूं ॥ ६८ ॥

हे विप्र ! मैं उपायबताऊं सो तुम सुनो वे तुमारी हिंसा जहां से है वहीं तुम जाओ ॥ और एक बात का ध्यानरखो कि—साधुजनों पर चलाया हुआ तेज चलाने वाले काही अमङ्गल करता है ॥ ६९ ॥

भाषाटीका ।

तप और विद्या ये दोनो ब्राह्मणों के नितरां श्रेय कारक हैं पर दुर्विनीत के वेही दोनो कर्ता को अन्यथा फल दायक होजाते हैं ॥ ७० ॥

हे ब्रह्मन् ! तस्मात् अब तुम नाभागतनय (अंबरीष) के समीप जाओ । और महाभाग से अपने अपराध को क्षमा कराओ तब शांति होगी ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में चतुर्थ अध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवताऽऽदिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः ।
अम्बरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥ १ ॥
तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितः ।
अस्तावीत्तद्धरेरस्त्रं कृपया पीडितो भृशम् ॥ २ ॥

अम्बरीष उवाच ।

त्वमग्निर्भगवान् सूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः ।
त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥
सुदर्शन ! नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय ।
सर्वास्त्रघातिन् ! विप्राय स्वस्ति भूया इडस्पते ॥ ४ ॥
त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यज्ञोऽखिलयज्ञभुक् ।
त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ॥ ५ ॥
नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे ।
त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे ॥ ६ ॥
त्वत्तेजसा धर्ममयेन संहृतं तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनाम् ।
दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते त्वद्रूपमेतत्सदसत्परावरम् ॥ ७ ॥
यदा विसृष्टस्त्वमनञ्जनेन वै बलं प्रविष्टोऽजितदैत्यदानवम् ।
बाहूदरोर्वङ्घ्रिशिरोधराणि वृक्णन्नजस्रं प्रधने विराजसे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चमे विष्णुचक्रं तु प्रसाद्य प्राणसङ्कटात् ।
दुर्वासा रक्षितस्तेन तथा तद्वृत्तमीर्यते ॥ ० ॥

॥ १ ॥

स उद्यममिति छेदः सुलोपः पादपूरणार्थः ॥ २ ॥

ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमस्त्वम् मात्राणीन्द्रियाणि च त्वच्छक्त्यैवाऽम्बादयः स्वं स्वं कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सहस्रम् आरा यस्य हे सहस्रार ! स्वस्ति शरणं भूयाः इडस्पते पृथ्वीपते ॥ ४ ॥

ब्राह्मणरक्षणं तव युक्तमेवेत्याह—त्वं धर्म इति । न च तवेयमतिस्तुतिरित्याह—पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य परं तेजः सामर्थ्यं त्वम् अयं भावः "स ऐक्षत" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं सुदर्शनं तत एव च सर्वं आत्मतत्त्वमेव सर्वात्मेति ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अद्भुतकर्माणं त्वां कः स्तोतुं समर्थोऽतस्तुभ्यं केवलं नमो गृणे इत्यन्वयः अद्भुतकर्मत्वमेवाऽऽह—अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादारूपाय अतएवाधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा तस्मै विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेव प्रपञ्चयति–त्वत्तेजसेति द्वाभ्याम् । सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वयैव रूप्यते प्रकाश्यत इति त्वद्रूपम् ॥ ७ ॥

हे अजित ! अनञ्जनेन श्रीहरिणा यदा विसृष्टस्त्वं तदा दैत्यदानवानां बलं प्रविष्टः संस्तेषां बाह्वादीन्भिन्दन्विराजसे पाठान्तरे ऊर्जिता दैत्यदानवा यस्मिन् तद्बलं पूर्वपदेन सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतोपदिष्टोपायश्चक्रतापितो दुर्वासा अम्बरीषमुपेत्य दुःखितस्तस्याम्बरीषस्य पादावग्रहीत् ॥ १ ॥

तस्य दुर्वाससस्तथाविधं व्यसनं समीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितोऽम्बरीषः कृपया नितरां तापितस्तद्विजस्य पृष्ठतोऽनुषक्तं हरेश्चक्रमस्तौषीत्तुष्टाव ॥ २ ॥

स्तुतिमेवाह–त्वमग्निरित्यादिना सर्वास्मित्यतः प्राक्तनेन । तावत् सुदर्शनं प्रसादयितुं सर्वतेजःकारणभूतस्य सर्वात्मकस्य तव तेजसोऽयं द्विजस्त्वदात्मा विषयो न भवतीति सूचनाय च सर्वतेजःकारणत्वेन सर्वात्मकत्वेन च स्तौति–त्वमग्निरिति । यद्यपि "एतदात्म्यमिदं सर्वं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"इत्यादिभिः"नतत्रसूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्" इत्यादिभिश्च ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वं सर्वतेजसामाच्छादकत्वं सर्वतेजःकारणत्वं सर्वतेजसामनुग्राहकत्वमित्यादयो धर्म्माःश्रुताः नतु ब्रह्मनियाम्यस्य सुदर्शनस्य क्वापि श्रुतास्तथापि तस्मिन् "शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत्"(१।१।३५) इति शारीरकन्यायेन "अहमेवासमहमेव वर्त्तामि भविष्यामि च तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मिविप्रः"इत्यादौ ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मविशेष्यकत्वाद्विशेषणबुद्धिशब्दादीनां विशेष्यपर्यन्तस्याकृतिनयसिद्धत्वाद्विशेष्यपर्यन्तसाक्षात्कारनिमित्ततत्तादात्म्यव्यवहारवद्ब्रह्मविशेषणभूतसुदर्शनविषयबुद्धिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तनिमित्ततत्तादात्म्यव्यपदेशाद्वा सौदर्शनस्य पुरुषस्य परमात्माभिन्नत्वाद्वा तस्य सर्वात्मकत्वादिभिर्धर्मैः प्रवृत्तेयं स्तुतिरित्यदोषः त्वमेवाग्न्यादितेजसामनुग्राहकस्तत्कारणभूतश्चेत्यर्थः ।ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिर्यः सोमश्चन्द्रः स त्वमेवेत्यर्थः । अप्पृथिव्याकाशवायुगन्धादितन्मात्रोभयेन्द्रियात्मा त्वमेवेत्यर्थः । त्वमग्निरिति तेजआत्मकत्वं पूर्वमुक्तमित्यबादिभिर्न तस्य सह पाठः ॥ ३ ॥

हे सुदर्शनसहस्रारेत्यसाधारणनामाभ्यां सम्बोधनं हे अच्युतप्रिय! भक्तानामिष्टमेवाच्युतस्येष्टं तदिष्टमेव तथापि प्रियमतो मादिष्टं द्विजप्राणरक्षणं तवापीष्टमेवेति प्रसङ्गो भवेत्यच्युतप्रियेतिसम्बोधनाभिप्रायः। हे सर्वारिघातिन् ! न तु शरणागतघातिन्नित्यभिप्रायः। हे इडस्पते ! पृथिवीपते हे जगत्पालक ! जगत्पालकस्य तव शरणागतद्विजरक्षणं युक्तमेवेति भावः । विप्राय स्वस्ति भूयाः मङ्गलरूपो भव प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

किञ्च सर्वधर्मरक्षकस्य तव शरणागतद्विजरक्षणं युक्तमेवेति सूचयितुं धर्मादिनिर्वाहकत्वेन तदात्मकतया स्तौति–त्वं धर्म इति। श्रुतिर्वेद इत्या धृतिः त्वमेव यज्ञो यज्ञनिर्वाहको यज्ञाराध्यश्च त्वमेव हे सर्वात्मन् ! पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धि तेजस्त्वमेव पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धियच्छत्रुसन्निहीर्षात्मकसङ्कल्परूपमीक्षणापरपर्यायं सामर्थ्यन्त्वमेवेत्यर्थः । तथाचाभियुक्तोक्तिः—

> वाणी पौराणिकीयं,प्रथयति महिमं प्रेक्षणं कैटभारेः–
> शक्तिर्यस्येषुदंष्ट्रानखपरशुमुखव्यापिनी तद्विभूषाम् ॥

इति ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! शोभना नाभिर्यस्य तथाभूतः ते तुभ्यं केवलं नमःनतु त्वां स्तोतुमहं समर्थः अतः केवलं नमस्करोमि इति भावः । कथम्भूताय?इ अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादापालकाय अधर्मशीला ये असुरास्तेषां धूमकेतवे धूमकेतुवदनर्थहेतवे त्रैलोक्यपालकाय विशुद्धं वर्चोयस्य मनोजवाय मनस इव वेगो यस्य अद्भुतं कर्म यस्य ॥ ६ ॥

अद्भुतवर्चस्कत्वमेव प्रपञ्चयन् स्तौति–त्वत्तेजसेति । धर्मनिर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तन्मयेन तव तेजसा महात्मनां साधूनां दृशो ज्ञानस्यावारकन्तमोऽज्ञानं संहृतं निरस्तं प्रकाशः सूर्यादिप्रकाशश्च त्वद्रूपं त्वयैव रूप्यते प्रकाश्यते इति तद्रूपं तथा परावरं उच्चावचं चिदचिदात्मकमेतज्जगच्च त्वद्रूपं त्वच्छरीरकं हे गिरांपते ! एवंभूतस्य तव महिमा दुरत्ययः यद्वा महात्मनां दृश आच्छादकं तमस्त्वत्तेजसा संहृतं तथादृशः प्रकाशः प्रसरश्च कृत इति शेषः । सदसदात्मकं जगत् त्वच्छरीरभूतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

महिम्नो दुरत्ययत्वमेव दर्शयन् स्तौति—यदेति । यदावेत्यर्थः। यदात् त्वमनञ्जनेन निरञ्जनेनाविद्यारूपाञ्जनरहितेन परमपुरुषेण विसृष्ट आदिष्टस्तदा ऊर्जिताः सञ्जातबला दैत्याः दानवाश्च यस्मिन् नत्तद्बलं प्रविश्याजस्रं बाह्वादीन् वृक्णान् छिन्दन् प्रधने युद्धे विशेषेण राजसे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १–२ ॥

मात्राः शब्दादयः ॥ ३ ॥

सहस्राणि अराणि दलानि यस्य स तथा हे सहस्रार ! विप्राय दुर्वाससे इडस्पते अन्नपते ॥ ४—६ ॥

सुनाभ सुदर्शन धूमकेतुरग्निः ॥ ६ ॥

त्वत्तेजसा नमः संहृतं महात्मनां दृशोः प्रकाशश्च संहृतःस्तम्भितः एतत्परावरं सदसत्त्वद्रूपं त्वत्प्रतिमा ॥ ७ ॥

अनञ्जनेन निर्लेपेन ऊर्जितदैत्यदानवं बलं बाह्वादीन् वृक्णान् छिन्दन् प्रधने युद्धे ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥१॥

तस्थौ तैः तत्र सुलोपः पादपूरणं इत्यस्य भावः"सोचि लोपेचेत् पादपूरणम्"(६।१।१३४) इति षष्ठाध्यायप्रथमपादगतसूत्रेणेत्यर्थः अन्यथा"लोपः शाकल्यस्य"(८।३।१९)इति तत्र स्थानीयस्य यस्य लोपे त्रिपादीगतत्वात् "पूर्वत्रासिद्धम्"(८।२।१) इति न्यायेन सन्धिर्न स्यात्॥ २—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

धर्ममयेन तत्तेजसा ऽस्तमः संहर्न महात्मनां सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वत्तेजसैव भवति अत एव ते तव महिमा दुरत्ययः यत एतत् सदपि त्वद्रूपं त्वत् प्रकाश्यमेव ॥ ७८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पादौ स्पृशन् मुनिश्चक्रं प्रसाद्यैवार्चितः स्तुवन्।
भोजितश्चाम्बरीषेण पञ्चमेऽन्ते वनं गतः ॥ ० ॥

॥ १ ॥

तस्य दुर्वाससोऽम्बरीषः उद्यमनं स्तवाद्यर्थमुद्यमं "सोचिलो-पेचेत् पादपूरणम् ॥६।१।२३४॥ इति सलोपे सन्धिः ॥ २ ॥ ३ ॥

हे सहस्रधार ! हे इडस्पते ! पृथ्वीपते ॥ ४ ॥

"ऋतं च सूनृता वाणी सत्यं च समदर्शनम्" पौरुषं वैष्णवं तेजः ॥ ५ ॥

तर्हि भक्तिधर्मसेतुपालाय तुभ्यं द्रुह्यन्तमेनमधार्मिकं विप्र-मवश्यमहं तापयामीत्यत आह—अधर्मशीला ये असुरास्तेषां धूमकेतवे इति धर्मशीला असुरा अधर्मशीला विप्राश्च व्यावृत्ताः हे सुनाभ ! तुभ्यं नमो गृणे स्तोतुं सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ ६॥

ननु, तेजस्विमानिनोऽस्य विप्रस्य चिकित्सा अवश्यकर्त-व्येत्यत आह—त्वत्तेजसा त्वत्तेजो विभूतिरूपेण सूर्यादिना दृशः सर्वचक्षुषस्तथा महात्मनां दृशो ज्ञानस्य च प्रकाशस्त्वत्तेज-सैव भवति त्वद्रूपमेतत् तवैव परमेश्वरत्वान्नहीश्वरः स्वतेजो ऽन्यस्मिन् तेजस्विनि दर्शयेदिति भावः ॥ ७ ॥

ननु, तदप्यनेन सह विहर्तुकामोऽस्मीति चेन्मैवं तवासुर-सङ्ग्राम एव विहाररङ्गभूमिरित्याह-यदेति। अनञ्जनेन श्रीहरिणा हे अजित ! प्रविष्टोर्जितदैत्यदानवामिति——पाठे ऊर्जिता दैत्यदानवा यत्र तद्बलं सन्धिरार्षः ! वृक्णान् छिन्दन् प्रधने सङ्ग्रामे ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अम्बरीषस्य महाभागवतस्य प्रकुपितभगवदस्त्रशान्तिकरत्व-विप्रदोषादर्शित्वविप्रभक्तत्वादीन् गुणान् वर्णयति-एवं भगवता-दिष्ट इति पञ्चमेन ॥ १ ॥

स उद्यमनमिति छेदः "सोचिलोपेचेत्पादपूरणम्" (६।१।२३४) इत्यनेन सलोपः पादपूरणार्थः तस्य दुर्वाससः स अम्बरीषः उद्यमनं हरिचक्रात्प्राणरक्षार्थमुद्यमं वीक्ष्य पादस्पर्शेन विशेषतो लज्जितः कृपया भृशमत्यन्तं पीडितः अस्तावीत् तुष्टाव ॥ २ ॥

सर्वस्य विश्वस्य भगवतो भिन्नस्याऽपि तदात्मकत्वात्तदभिन्नत्वं "एतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "तदनन्यत्वमारम्भणा-शब्दादिभ्यः"(२।१।१५) इत्यादिश्रुतिसूत्रप्रसिद्धम् भगवच्चक्रं तु सुतरां भगवदभिन्नमिति सिद्धान्तविद्राजर्षिः भगवच्चक्रं भगवत्तया भगवत्प्रियायुधतया च स्तौति—त्वमित्यादिना। त्वं भगवानेव अतः अग्न्यादिश्च मात्राणि च इन्द्रियाणि च त्वमेव ॥ ३ ॥

शोभनं दर्शनं यस्य हे सुदर्शन! सहस्रम् आरा यस्य हे सहस्रार ! हे इडस्पते भूमिपते विप्राय स्वस्ति शरणं भूयाः भव ॥ ४ ॥

त्वं धर्मः त्वमृतं सूनृतवाक्यं त्वं सत्यं त्वं यज्ञः क्रियारूपः यज्ञ-भुक् त्वमेव लोकपालः। ननु, एतत्सर्वं मयि कथं घटेत? इत्यत आह त्वं सर्वात्मा सर्वाश्रयभूतः परमात्मा ननु, परमात्मनोऽस्त्रमात्रे मयि परमात्मत्वं कथं घटेत ? इत्यत आह परं सर्वोत्कृष्टं पौरुषं पुरुषसम्बन्धि पुरुषात्मकमित्यर्थः। तेजस्त्वं यद्यदात्मकं तत्तदभिन्नं यथा सूर्यात्मकं प्रभारूपं तेजः सूर्याभिन्नमिति भावः ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अद्भुतकर्मणे तुभ्यं नमो गृणे अखिलानां धर्माणां सेतवे विधारकाय अत एव अधर्मे शीलं येषां तेषामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायति रक्षतीति तथा तस्मै विशुद्धं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥

महात्मनां मुमुक्षूणां दृशः दृष्टेः तमः अज्ञानं धर्ममयेन मुमुक्षु-कर्तृकत्वद्भक्तिलक्षणधर्मजातेन त्वत्तेजसा त्वदनुग्रहेण अपहृतं भवति प्रकाशश्च भवतीत्यर्थः। सदसत् कार्यकारणं परावरं चिद-चिदात्मकं त्वद्रूपम्। हे गिरास्पते ! एवंभूतस्य ते महिमा दुरत्य-यः अनवगाह्यः ॥ ७ ॥

अनञ्जनेन अज्यते इत्यञ्जनं दोषः स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषेण हरिणा वृक्णान् भिन्दन् ॥ ८ ॥

भाषा टीका।

श्रीरुक्मिणीवसुदेवनन्दनो जयत।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब भगवान ने भी दुर्वासा को ऐसी आज्ञा दीनी तब वह भी चक्र से तापित होने वाला, अंब-रीष के शरणजाकर चरण पकडलिये ॥ १ ॥

अंबरीष ने उनका यह उद्यम देखकर अपने पग के स्पर्श करने से अति लज्जित होकर और कृपा से भी अति पीडित होकर श्रीहरि के अस्त्र की स्तुति करने लगे ॥

अंबरीष उवाच ॥

राजा अंबरीष जी बोले, कि— हे चक्रराज ! आप अग्नि हौ भगवान् हौ सूर्य हौ और आप चन्द्र हौ । ज्योतियों के पति हौ आप जल हौ आप क्षिति हौ आकाश हौ वायु हौ तन्मात्रा हौ इन्द्रियें हौ ॥ ३ ॥

हे सुदर्शन ! हे सहस्रार ! हे अच्युत के प्यारे ! आपको नम-स्कार हो। हे सर्वास्त्रों के नाशक ! हे इडस्पते ! आप विप्र के लिये कल्याण कारक होवो ॥ ४ ॥

आप धर्म हौ ऋत सत्य आप हौ आप यज्ञ हौ और यज्ञ भोक्ता भी आपही हौ लोक के पालने वाले और सबके के आत्मा भी आप ही हौ तथा पुरुष संबन्धि पर तेज आप ही हौ ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अखिल धर्म के सेतु ऐसे आपको नमस्कार हो

स त्वं जगत्त्राण ! खलप्रहाणाये निरूपितः सर्वसहो गदाभृता ।
विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि नः ॥ ९ ॥
यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः ।
कुलं नो विप्रदैवं चेद्द्विजो भवतु विज्वरः ॥ १० ॥
यदि नो भगवान्प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः ।
सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
अशाम्यत्सर्वतो विप्रं [1]प्रदहद्राजयाच्ञया ॥ १२ ॥
स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः ।
प्रशशंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिषः ॥ १३ ॥

दुर्वासा उवाच ।

अहो अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे ।
कृतागसोऽपि यद्राजन्मङ्गलानि समीहसे ॥ १४ ॥
दुष्करः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनाम् ।
यैः सङ्गृहीतो भगवान्सात्वतामृषभो हरिः ॥ १५ ॥
यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

आप अधर्म स्वभाव वाले असुरों के जलाने को अग्नि हो त्रिलोक की रक्षा करने वाले विशुद्ध तेजस्वी मनके तुल्य वेग वाले और अद्भुत कर्म वाले आप हैं ॥ ६ ॥

आपके धर्म मय तेज से तमका संहार होगया और महात्माओं को प्रकाश प्राप्त हुआ हे वाणी के पति, हे प्रभो ! आपकी महिमा बडी दुरत्यय है, और यह जो कार्य कारण पर अक्षर है वह आपही का रूप है ॥ ७ ॥

हे अजित ! जिस समय निरंजन हरि तुमको छोडते हैं तब दैत्य दानवों की सेना में प्रविष्ट होकर उनके बाहूं, उदर, ऊरु, चरण, शिर, धड, इन सबों को काटते हुए संग्राम में आप अच्छे विराजते हो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च त्वया भगवन्नियुक्तेन खलानामेव दण्डः कार्यः साधवस्तु रक्षणीया अतो विप्रस्य रक्षणेनास्माननुगृहाणेत्याह—स त्वमिति । हे जगत्त्राण ! स एवम्भूतस्त्वं खलानामेव प्रहारार्थं निरूपितो नियुक्तः अतोऽस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वसुकृतार्पणेन विप्रक्षां प्रार्थयते–यद्यस्तीति द्वाभ्याम् । विप्रो दैवं देवता यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥ ११ ॥

राज्ञस्तस्यैव याच्ञया ॥ १२ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स एवंविधदुरत्ययमहिमा त्वं साधुलोकपरित्राणदुष्कृद्विनाशनयोर्निमित्तयोः गदाभृता भगवता निरूपितः नियुक्तः सर्वसहः शरणागतानां सर्वविधापराधसहः अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्य-

---

(१) अजहादिति वीर० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

हेतवे अन्यथा विप्रहिंसयाऽस्मत्कुलं विनश्येदिति भावः । अस्य विप्रस्य भद्रं मङ्गलं प्राणरक्षणरूपं विधेहि कुरु तद्विप्रभद्रविधानमेवाऽस्माकमस्मद्विषये त्वत्कृतो महाननुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते–यद्यस्तीति द्वाभ्याम्, दत्तं दानमिदं स्मार्त्तस्य कर्मण उपलक्षणम् इष्टं यागादिकमिदं श्रौतस्य स्वनुष्ठितः स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोचितधर्मश्च यदि नोऽस्माकमस्ति यदि वा ऽस्माकं कुलं विप्रा एव दैवं यस्य तथाभूतं चेत्ततो द्विजो विज्वरो भवतु अस्मदीयदत्तादिभिः प्रसन्नो भगवान् सुदर्शनः द्विजं निर्दुःखं कुर्यादिति भावः ॥१०॥

एकः निरस्तसमाभ्यधिकः सर्वेषां कल्याणगुणानामाश्रयो भगवान्नोऽस्माकं यदि सर्वभूतात्मभावेन सर्वात्मकब्रह्मोपासनेन प्रीतोस्ति ततो द्विजो विज्वरो भवतु ॥ ११ ॥

इतीत्थं राज्ञो ऽम्बरीषस्य सम्यक् स्तुवतस्ततस्तद्विष्णोश्चक्रं सुदर्शनाभिधं सर्वतो ऽशाम्यत् प्रशान्तमभूत् राज्ञो ऽम्बरीषस्य याच्ञया विप्रं दुर्वाससमजहात् तत्याज ॥ १२ ॥

शस्त्राग्नेः सुदर्शनाग्नेः तापेन मुक्तः स दुर्वासाः स्वस्तिमान् विज्वरः तमुर्वीशमम्बरीषं परमा आशिषो युञ्जानः कुर्वन् प्रशशंस तुष्टाव ॥ १३ ॥

प्रशंसामेवाह––अहो इत्यादिना राजन्नित्यतः प्राक्तनेन । अहो अत्याश्चर्यमेतत् अनन्तस्य दासानां महत्त्वमधुना मया दृष्टं किं तत् ? यत्कृतापराधस्याऽपि मम । हे राजन् ! अम्बरीष ! मङ्गलानि समीहसे इच्छसीति तत् ॥ १४ ॥

साधूनां भगवद्भक्तानां दुष्करं कर्तुमशक्यं किं न्वस्ति निग्रहाऽनुग्रहादिकं सर्वं सुकरमेवेतिभावः । यद्यस्ति दत्तमित्यादिश्लोकद्वयोक्तप्रार्थनामालक्ष्याह–––महात्मनां साधूनां दुस्त्यजं किन्वस्ति सर्वं सुत्यजमेवेति भावः । तत्र हेतुं वदन् तान् विशिनष्टि–यैः साधुभिः महात्मभिः सात्वतां भक्तानामृषभः प्रियो हरिराश्रितार्तिहा भगवान् संगृहीतो वशीकृतः वशीकृतनिरतिशयानन्दरूपभगवतां भागवतानां न किञ्चिद्दुष्करं दुस्त्यजं वाऽस्तीति भावः ॥ १५ ॥

तथा अलभ्यमपि तेषां नास्तीत्याह–यन्नामेति । यस्य हरेर्नाम्नि श्रवणमात्रेण पुमान् निर्मलो निष्पापो भवति तस्य तीर्थपदः गङ्गादिपुण्यतीर्थाश्रयपादारविन्दस्य भगवतो दासानां किं वा लभ्यमवशिष्यते सर्वं सम्पन्नमेवेतिभावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साधुजनत्राणाय खलप्रहाणाय दुष्टनिग्रहाय च अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे देवताभक्त्युत्पत्तिनिदानाय ॥ ९—१३ ॥

महित्वं महिमा ॥ १४—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रहाणाये प्रकृष्टहान्यर्थम् ॥ ९ १० ॥

तत्र भगवत्प्रीतिमात्रार्थं यद्यत् कृतं तत्तद्बुद्धिं परीक्ष्यते-द्विज इति । द्विजस्य विज्वरीभावं कुर्वीथा इत्यर्थः । अन्यथाऽयं महानत्ययः स्यादिति भावः ॥ ११—२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वहं त्वद्विद्वेषिसंहाराय भगवता नियुक्तस्तत्र न केवलमेतदेवेत्याह–हे जगत्त्राण खलानां प्रहाणाये संहाराय सर्वसहः सर्वबलस्वरूपः यद्वा वात्सल्यात् सर्वमप्यपराधमस्माकं सहस इति सर्वसहः अस्य विप्रस्यापराधः क्षम्यतामिति भावः । न चाऽस्य मद्विद्वेषित्वमित्याह–अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि ॥ ९ ॥

तदपि विप्रमत्यजच्चक्रमालक्ष्य शपथं कुर्वन्नाह–यद्यस्तीति, विप्रदैवं विप्रदेवताकम् ॥ १० ॥

तं शपथममानयच्चक्रमालोक्यासाधारणं शपथमाह-यदीति, सर्वेषु भूतेषु आत्मन इव यो भावस्तेन यदि प्रीतः ॥ ११ ॥

विप्रं सर्वतः प्रदहदप्यशाम्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृतागसोपि त्वदमङ्गलमीहमानस्यापीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दुष्करोऽनुग्रहः दुस्त्यजोऽपराधः सङ्गृहीत इति यथान्यैर्धनानि सङ्गृह्यन्ते तथेत्यर्थः । हरिः सङ्गृहीतोऽपि तदीयं चेतश्चोरयतीत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वसहः शरणागतानां सर्वापराधसहः हे जगत्त्राण ! स त्वं गदाभूता खलप्रहाणाये अस्मच्छत्रुनाशाय निरूपितः अर्थादनुग्रहार्थं नियुक्तः अतः अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि कुरु तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वभूतात्मनि तस्मिन्नेव यो भावो भक्तिस्तेन ॥ ११ ॥

राजयाच्ञया अशाम्यत् शान्तमभूत् ॥ १२—१९ ॥

भाषाटीका ।

हे जगत् की रक्षा करने वाले ! श्रीहरिने आपको सर्व बल रूप समुझकर खलों के नाश करने को नियुक्त किये हैं । इसी से आप हमारे कुल को बड़भागी बनाने के लिये इस ब्राह्मण का कल्याण करो बस हमारे ऊपर यही बड़ा अनुग्रह है ॥ ९ ॥

और जो हमने दान किया हो औ यजन किया हो और जो सुन्दर धर्म का अनुष्ठान किया हो और यदि हमारे कुल में ब्राह्मण ही देवता माने जाते हों तो यह द्विज विगत ज्वर वाला होजावै ॥ १० ॥

राजन्ननुगृहीतोऽहं त्वयाऽतिकरुणात्मना ।
मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मेऽभिरक्षिताः १७ ॥
राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकाङ्क्षया ।
चरणावुपसङ्गृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥ १८ ॥
सोऽशित्वाऽऽदृतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् ।
तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरम् ॥ १९ ॥
प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै ।
दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनाऽऽत्ममेधसा ॥ २० ॥
कर्मावदातमेतत्ते गायन्ति स्वःस्त्रियो मुहुः ।
कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम् ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सङ्कीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः ।
ययौ विहायसाऽऽमन्त्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकम् ॥ २२ ॥
संवत्सरोऽत्यगात्तावद्यावता नागतो गतः ।
मुनिस्तद्दर्शनाकाङ्क्षो राजाऽब्भक्षो बभूव ह ॥२३ ॥
गते च दुर्वाससि सोऽम्बरीषो द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ।
ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा मेने स्ववीर्यं च पराऽनुभावम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो भगवान् सर्व गुणाश्रय एक श्री हरि मेरे ऊपर सर्व भूतात्मभाव से प्रसन्न हों तो यह द्विज विगत ज्वरवाला होजावै ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी, बोले, कि–राजा के इस प्रकार स्तुति करते करते विष्णु का सुदर्शन चक्र राजा की प्रार्थना से शांत होगया जो कि–सर्व जगत् को जलाये देता रहा ॥ १२ ॥

वह दुर्वासा सुदर्शनचक्र के ताप से मुक्त होकर स्वस्तिमान् हुआ, तब तो राजा को आशीर्वाद देते हुए राजा की प्रशंसा करने लगे ॥ १३ ॥

दुर्वासा उवाच ॥

दुर्वासाजी बोले, कि–अहो ! अनंत के दासों का अब मैंने महत्त्व देखा, कि हे राजन् ! मैंने तुमारा अपराध भी किया तौ भी आप मेरे कल्याणों की चेष्टा करते हौ ॥ १४ ॥

ठीक ही है साधु लोगों को क्या दुष्कर है ? और महात्माओं को क्या दुस्त्यज है ? क्योंकि जिनने सात्वतों के पति श्रीहरि को सम्यक् ग्रहण किया है ॥ १५ ॥

जिनके नाम श्रवण मात्र से पुरुष निर्मल होजाता है उन तीर्थ पाद श्रीहरि के दासों को क्या अवशिष्ट रहता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

राजेत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रीतोऽस्मीति श्लोकद्वयं पुनश्च विप्रोक्तिः आत्मनि मेधा येन तेनातिथ्येन ॥ २० ॥

भूरियं तत्रस्थो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्य धैर्यातिशयमाह–गतो मुनिर्यावता नागतस्तावत्संवत्सरोऽतिक्रान्त इति ॥ २३ ॥

द्विजस्योपयोगेन भोजनेनातिपवित्रमाहरद्बुभुजे स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणां परानुभावं भगवतः प्रभावं मेने ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रशस्य स्वस्य कृतज्ञतासूचनाय तत्कृतमुपकारमावेदयति, राजन्निति । हे राजन् ! निरतिशयकरुणाभुक्तचित्तेन त्वया ऽहमनुगृहीतः, कोऽसौ मत्कृतोऽनुग्रहः?तत्राह ममाघमपराधं पृष्ठतः कृत्वा विस्मृत्येत्यर्थः । मे प्राणा अभिरक्षिता इति यदेष एव महाननुग्रहः ॥ १७ ॥

राजा तमित्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः । द्विजस्य प्रत्यागमनप्रतीक्षया अकृत आहारो भोजनं येन स राजा अम्बरीषः तं दुर्वाससं चरणावुपसङ्गृह्य प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा तं द्विजमभोजयत् भोजयामास ॥ १८ ॥

सर्वे कामाः काम्यन्ते इति कामः षड्रसाः यस्मिन् तदाहृतं सादरं यथा भवति तथा आनीतम् आतिथ्यं समर्पितमातिथ्यं भुक्त्वा तुष्टात्मा सन्तुष्टचित्तः स दुर्वासाः नृपमम्बरीषं भुज्यतां भुज्यतामित्युवाच ॥ १९॥

प्रीतोऽस्मीत्यादिश्लोकद्वयं दुर्वाससः उक्तिः । आत्मनि परमात्मन्येव मेधा बुद्धिर्यस्य अनन्यमेधसेति पाठे विपुलबुद्धेस्तवातिथ्येनाहं नितरां प्रीतः सन्तुष्टोऽस्मि तथा तव भागवतस्य दर्शनादिभिरनुगृहीतश्चास्मि ॥ २० ॥

तवैतद्वदातं निर्मलं कर्म स्वःस्वर्गे लोके स्त्रियो मुहुर्मुहुर्गायन्ति गास्यन्ति तथा तव परमपुण्यां कीर्तिमिमं भूर्भूलोकस्यो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥

इत्येवं राजानं प्रस्तुत्य राजानमम्बरीषमामन्त्र्य पृष्ट्वा परितोषितो,राज्ञेति शेषः । दुर्वासा विहायसा मार्गेणाहैतुकं देवं विनतोपलक्षादिभिरनिवर्त्यं द्विपरार्द्धावस्थायिनमित्यर्थः । ब्रह्मलोकं चतुर्मुखलोकं ययौ तत्राम्बरीषस्य गुणान् स्तोतुमिति शेषः ॥ २२ ॥

अम्बरीषस्य धैर्यं दृढसङ्कल्पं चाह–संवत्सरेति । आगतो मुनिर्दुर्वासाः यावता कालेन पुनः दिक्षु भ्रमन्नागतस्तावत्संवत्सरात्मकः कालोऽत्ययगात् व्यतीयाय प्रथमागमनादारभ्य पुनरागमनपर्यन्तः कालः संवत्सरो बभूवेत्यर्थः । तावन्तं च कालं राजाम्बरीषः तस्य मुनेर्दर्शनमेवाकाङ्क्षमाणोऽप एव भक्षयन् बभूव तस्थौ ॥ २३ ॥

दुर्वाससि गते सत्यथाम्बरीषः द्विजोपयोगातिपवित्रं द्विजोपयोगेन द्विजभुक्तावशेषत्वाद्धेतोः परमं पवित्रमन्नमाहारत् बुभुजे ततः ऋषेर्दुर्वाससो व्यसनं चक्रजं तस्माद्विमोक्षणं स्वस्य वीर्यं धैर्यादिलक्षणं चेत्येतत्सर्वं परस्य परमात्मनः प्रभावं प्रभावकृतमेव मेने अमन्यत ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आतिथ्यम् अतिथिप्रियम् अन्नं सार्वकामिकम् अपेक्षिताखिलभोजनम् ॥ १९ ॥

आत्ममेधसा आत्मज्ञानेन ॥ २० ॥ २२ ॥

इतो गतो मुनिर्यावत्तं नृपं नागतः तावत्संवत्सरोऽत्यगात् मुनिदर्शनाकाङ्क्षी राजा च तावदब्भक्षोऽभूत ॥ २३ ॥

सोऽम्बरीषो बुद्ध्या मुनेर्व्यसनान्मोक्षं स्ववीर्यं च परमात्मनोऽनुभावः प्रभावः सामर्थ्यं यस्मिंस्तत्तथा भगवन्महिमोपेतं मेन इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहैतुकमिति । न विद्यन्ते हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठवेदबाह्यमुखा यत्र तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अब्भक्षः पूर्वमम्मात्रं भक्षितवान् राजा तद्दर्शनाकाङ्क्ष एव बभूव न तु तावन्मात्रमपि भक्षितवानित्यर्थः । द्विजोपयोगादिति पवित्रमिति द्विजानां भगवत्प्रधानानामुपयोगेन श्रीभगवतः प्रीत्यतिशयात् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स दुर्वासाः आदृतं यथा स्यात्तथा आनीतमातिथ्यमातिथ्यार्थमन्नादिकम् ॥ १९ ॥

तव दर्शनादिभिः कर्तृभिरनुगृहीतः अत एव प्रीतः अस्मीति वर्तमाननिर्देशात् पूर्वं तु त्वद्दर्शनादिभिर्नैवानुगृहीतोऽहमभूवं एवाभूवं यतस्त्वां निरागसमपि ज्वलयितुं महाक्रोधान्धः कृत्यामसृजं तेन भक्तकर्मकारणेव तद्विषयकभगवत्तुल्यान्येव दर्शनादीनि यदि स्युस्तदैव तानि तपस्विज्ञानिविप्राननुगृह्णन्ति नान्यथेत्यत्राऽहमेव दृष्टान्त इति सिद्धान्तो ध्वनितः तथा आत्ममेधसा आत्मनो मम मेधसा ईदृश्या बुद्ध्या यदम्बरीषचरणग्रहणं प्रति पावनीयं मे बुद्धिर्नाभविष्यत्तदा कथमतरिष्यं तेन चक्रदत्तमहातापोऽपि मम परमोपकारकः संसारतारकभक्तिमार्गज्ञापकोऽभूदिति भावः ॥ २० ॥

अवदातं शुक्लम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मलोकमिति तत्रत्य ब्रह्मानुभाविनः स्वबन्धून् प्रति स्वीयस्वास्थ्यं हरेर्भक्तवश्यतां भक्तानां भक्तेश्च महाप्रभावं वक्तुमिति भावः न विद्यन्ते हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठा यत्र तम् ॥ २२ ॥

गतो मुनिर्यावता कालेन नागतः तावत् तावता संवत्सरः अत्यगात् निष्क्रान्तः ॥ २३ ॥

द्विजस्य उपयोगेन भोजनेन अतिपवित्रम् आहरत् आहारं कृतवान् स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं परस्य भगवत एवानुभावं प्रभावं न तु स्वस्य ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनि परमात्मनि मेधा बुद्धिर्यस्य तेन भगवता अहमनुगृहीतः चक्राद्रक्षितत्वात् तवातिथ्येन दर्शनादिना च प्रीतः प्रसन्नोऽस्मि ॥ २०—२३ ॥

द्विजस्य उपयोगेन भोजनेनातिपवित्रम् आहरत् बुभुजे स्ववीर्यं धैर्यादिकं परानुभावं भगवदनुग्रहकृतम् ॥ २४ ॥

एवं विधानेकगुणः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे ।
क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं[1] ययाऽऽविरिञ्च्यान्निरयांश्चकार ॥ २५ ॥
अथाम्बरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः ।
वनं विवेशात्मनि वासुदेवे मनोदधद्ध्वस्तगुणप्रवाहः ॥ २६ ॥
इत्येतत्पुण्यमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः ।
सङ्कीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तो भगवतो भवेत् ॥ २७ ॥
* (अम्बरीषस्य चरितं ये शृण्वन्ति महात्मनः ।
मुक्तिं प्रयान्ति ते सर्वे भक्त्या विष्णोः प्रसादतः ॥ ० ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे अम्बरीषचरितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! अति करुणा वाले आपने मेरे ऊपर बड़ा अनुग्रह किया क्योंकि ? मेरे अपराध को भूल कर आपने मेरे प्राणों की रक्षा करी ॥ १७ ॥

राजाने भी ऋषि के प्रत्यागमन की आकांक्षा करके आहार भी नहीं किया और आने पीछे चक्रराज के ताप से निर्मुक्त कराकर दुर्वासा को दोनों चरण पकड़के प्रसन्न कर अच्छे प्रकार भोजन कराये ॥ १८ ॥

दुर्वासा भी आदर से लाये हुए अतिथि के सत्कार योग्य गुणवत् अन्नका भोजन कर तृप्तहोकर बड़े आदर से राजा से बोले, कि–हे राजन् ! तुम भी भोजन करो ॥ १९ ॥

हे राजन् ! परमभागवत ऐसे आपके दर्शन, स्पर्शन, आलाप, और भगवत् बुद्धि से किया जो आतिथ्य इस से हम बहुत ही प्रसन्न हैं और आपने हमारे ऊपर बड़ा अनुग्रह किया ॥ २० ॥

इस तुमारे उज्वल कर्मको स्वर्गकी स्त्रियें वारम्बार गान करेंगी और तुमारी परमपुण्य कीर्ति का यह पृथिवी कीर्त्तन करेगी ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजीबोले, कि–दुर्वासा राजा अम्बरीष की इस प्रकार बड़ाई कर बड़ाही सन्तुष्ट होकर राजासे पूछकर आकाश मार्गसे अहैतुक ब्रह्मलोकको गये ॥ २२ ॥

हे राजन् ! जब तक दुर्वासा भागकर फिर नहीं आया उतने में एक संवत्सर व्यतीत होगया पर राजा दुर्वासा के फिर भी दर्शन की आकांक्षा से केवल जल पान किये हुए प्रतीक्षा करते रहे ॥ २३ ॥

दुर्वासा के जाने पर वह अंबरीष द्विज के उप योग में लगने से बचा जो अति पवित्र अन्न उससे आहार करते भये और ऋषि के दुःख को और दुःख की निवृत्ति को भी देखकर राजा अंबरीष इतने बड़े अपने धैर्य को परमात्मा का ही प्रभाव जानते हुए कि कितने बड़े भारी मेरे धीर्यादिक होने का कारण श्रीहरि का अनुग्रह ही है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवंविधा अनेके गुणा यस्य सः आविरिञ्चाद्विरिञ्चपदसहितान्भोगान्निरयप्रायानपश्यदित्यर्थः ॥ २५—२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तविधा अनेके गुणा यस्य स राजाऽम्बरीषः परात्मनि परे-ब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः सह स्ववर्णाश्रमोचितक्रियासमुदायसहकृतामनन्यप्रयोजनां भक्तिं समुवाह चकारेत्यर्थः । भक्तिं विशिनष्टि, यया अनन्यप्रयोजनया वासुदेवभक्त्या आविरिञ्च्यात् विरिञ्चपर्यन्तभोगान्निरयान्निरयप्रायांश्चकार अमन्यत तथा च स्मर्यते "एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः" इति "वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्" इति च ॥ २५ ॥

---

(1) यया विरिञ्चादिमखिलांश्चकार इति विज० पाठ०

* श्लोकोऽयमधिकः पठ्यते विश्व० सारार्थदर्शिनी—पाठेन ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽम्बरीषः स्वतुल्यशीलेषु तनयेषु राज्यं विसृज्य निधाय धीरो जितेन्द्रियो वनं विवेश तत्रान्तरात्मभूते भगवति वासुदेवे मनो दधे एकाग्रचित्तो बभूव ततो ध्वस्तःगुणप्रवाहः संसारो यस्य तादृशः मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमुपवर्णिताम्बरीषोपाख्यानकीर्त्तनादिजं फलमाह–इतीति । इतीत्थमम्बरीषस्य राज्ञ एतद्वर्णितं पुण्यमाख्यानं भक्त्या सङ्कीर्तयन्ननुध्यायंश्च पुमान्भागवतो भवेत् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विरिञ्चः आदिः कारणं यस्य स विरिञ्चादिस्तं प्रपञ्चं यथायोग्यम् अधश्चकार न तु सर्वं तथात्वे—

"ब्रह्मादिभक्तिकोट्यंशादंशो नैवाम्बरीषके ।
नैवास्त्यन्यस्य कस्यापि तथापि हरिरीश्वरः ॥
तात्कालिकोपचेयत्वं तेषां यशस आदिराट्" ।

इति नन्वम्बरीष एव स्तुतिं कृत्वा चक्रनिवर्त्तनं कृतवान् न ब्रह्मादय इत्यत आह–

"ब्रह्मादयश्च तत्कीर्तिं व्यञ्जयामासुरुत्तमाम् ।
मोहनाय च दैत्यानां ब्रह्मादेर्निन्दनाय च" ॥

अन्यार्थं चेति निन्दनाय असुरकृतायेति शेषः । अन्यार्थं अर्थवादार्थं किञ्च फलानिच्छुत्वज्ञापनाय च विष्णवादिभिश्चक्रं न निवर्तितमित्याह–स्वयं विष्णुर्ब्रह्माद्याश्च निराशिष इति अम्बरीषस्य मनुष्याधिकारिषु भक्त्यादिगुणैरुत्तमत्वज्ञापनार्थमपि मानुषेषूत्तमत्वाच्चेति ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणाधिक्यप्रकटनाय च तेषां भक्त्यादिभिर्गुणैरिति अन्यच्च प्रयोजनं । ब्रह्मादेर्विष्ण्वधीनज्ञापनाय च केवलमिति तर्हि दुर्वासाः क इति चेद्रुद्रावतारः "दुर्वासाश्च स्वयं रुद्रः" इति तथापि रुद्रत्वेऽपि असुरावेशादन्यायवचनं तथाप्यन्यायमुक्तवानिति स्वाज्ञाकारित्वेन तस्मिन्ननुग्रहविशेषाच भक्तजनमदविनाशनाय च विष्णुर्निवर्त्तनं नाकारि "तस्याप्यनुग्रहार्थाय दर्पनाशार्थमेव च" इति शास्त्रविरोधः स्यादतो भक्तिविधानार्थं तद्यशोर्थं दुष्टजनमोहनार्थं चेति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

आख्यानफलमाह–इतीति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
विजयध्वजमतेन षष्ठः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तादृशोपद्रवान्तरमाशङ्क्य पुत्रस्य योग्यतां दृष्ट्वा च तत्र स्थितिं विहाय वने मानससेवायामेव मनश्चकारेत्याह—अथेति ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परात्मनीति परमात्मा ब्रह्म भगवानित्येकतत्त्वो यो वासुदेवस्तस्मिन् क्रियाकलापैर्मन्दिरमार्जनाद्यैर्वा भक्त्या आविरञ्च्यात् भोगात् नरकतुल्यात् ॥ २५ ॥

मनोदधत् मनोधातुं वनं विवेश ॥ २६ ॥

ननु,"स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः"इत्युक्तेर्गार्हस्थ्येऽपि सम्पूर्णम् मनो भगवत्यासीदेव. सत्यम् ? भक्तावनुरागिणः खलु महाधनवृष्णोर्वणिज इव स्वभावो भवेत् कोटीश्वरोपि वणिगात्मानं मल्पधनं मन्यमानो धनमुपार्जयितुं यथा समुद्रान्तमपि गच्छति तथैव भक्तोपि भक्तिमुपार्जयितुमिति ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चमो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंविधाः अनेके गुणा यस्य सः क्रियाकलापैः तपोव्रतादिकर्मसमूहैः सह भक्तिं वासुदेवे उवाह यया भक्त्या आविरिञ्च्यात् विरिञ्चपदसहितान् निरयान् चकार निरयतुल्यान् अमन्यत ॥ २५ ॥

राज्यं विसृज्य वनं विवेश तत्र आत्मनि परमात्मनि मनो दधत् ततः ध्वस्तः गुणप्रवाहः संसारो यस्य सः मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥५॥

भाषा टीका।

इस प्रकार के अनेक गुण वाला वह राजा निखिल क्रिया कलापों से परमात्मा पर ब्रह्म श्री वासुदेव के विषे भक्ति योग को धारण करता हुआ जिस भक्ति योग से ब्रह्माजी के वैभव तक को नरक सदृश समुझता हुआ ॥ २५ ॥

तदनंतर बडे धैर्य युक्त राजा अम्बरीष ने अपने समान स्वभाव वाले पुत्रों के ऊपर राज्य छोडकर अपने आत्मा ऐसे भगवान् वासुदेव के विषे मनको धारण करते हुए । इसी से उनके प्राकृत गुणों का प्रवाह सब नष्ट होगया ॥ २६ ॥

यह अंबरीष भूपति का बडा पुण्य आख्यान है इसको जो पुरुष कीर्तन करै और ध्यान करै वह भगवान् का भक्त होता है ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में पंचम अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्त ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

—○:*:○—

श्रीशुक उवाच ।

विरूपः केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुतास्त्रयः ।
विरूपात्पृषदश्वोऽभूत्तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥ १ ॥
रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तन्तवेऽर्थितः ।
अङ्गिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ २ ॥
एते क्षेत्रे प्रसूता वै पुनस्त्वाङ्गिरसाः स्मृताः ।
रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ ३ ॥
क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥ ४ ॥
तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप ! ।
पञ्चविंशति पश्चाच्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ॥ ५ ॥
स एकदाऽष्टकाश्राद्ध इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् ।
मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे ! गच्छ मा चिरम् ॥ ६ ॥
तथेति स वनं गत्वा मृगान् हत्वा क्रियार्हणान् ।
श्रान्तो बुभुक्षितो वीरः शशं चाददपस्मृतिः ॥ ७ ॥
शेषं निवेदयामास पित्रे तेन च तद्गुरुः ।
चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षष्ठारम्भेऽम्बरीषस्य वंशमुक्त्वा ततः परम् ।
षष्ठाद्यष्टभिरध्यायैरिक्ष्वाकोर्वंश उच्यते ॥
तत्र षष्ठे शशादादिर्मान्धात्रन्तो निरूप्यते ।
प्रसङ्गात्सौभरेराख्या मान्धातृतनयापतेः ॥

॥ १ ॥

तन्तवे सन्तानार्थम् ॥ २ ॥

ये अङ्गिरसा जनिता एते रथीतरस्य क्षेत्रे प्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः सन्त अङ्गिरसो वीर्येण प्रसूतत्वादाङ्गिरसाश्च पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवराः मुख्याः स्मृताः यतः क्षत्रोपेता ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषध्रश्च कविश्च विरक्तत्वाच्च वंशप्रवर्तकौ करूषादीनां च सप्तानां वंशाः तारतम्यक्रमेणोक्ताः इदानीमतिवितनमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावः । क्षुतं कुर्वतो मनोर्घ्राणतो जज्ञे "श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्" इति पूर्वोक्तं बाहुल्याभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् पुत्राणां शते ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥

"आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः" तस्मिन्पुरस्तात् समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिर्नृपा अभवन्, हे नृप ! तथैव पश्चाच्च पञ्चविंशतिः मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयः अपरे त्वन्यतो दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥

विकुक्षिरेव शशाद इति विश्रुत इति वक्ष्यति तत्र हेतुमाह—स एकदेति चतुर्भिः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्रियाऽर्हणान् श्राद्धार्हान् मदुदमन्वयत् ॥ ७ ॥

तद्गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणाय श्राद्धोचितसंस्काराय ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तनयेषु राज्यं विसृज्य वनं विवेशेत्युक्तम्, के ते तनयाः ? इत्यत आह मुनिः–विरूपइति । विरूपादयस्त्रयोऽम्बरीषस्य सुताः तत्र विरूपात्पृषदश्वः सम्बभूव पृषदश्वस्य सुतस्तु रथीतरः ॥ १ ॥

तस्य रथीतरस्याप्रजस्य सन्तानरहितस्य सतस्तद्भार्यायां तन्तवे सन्तानार्थमङ्गिरा ऋषिर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वर्चः ब्रह्मवर्चसं ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः तदेषामस्तीति ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् जनयामास ॥ २ ॥

एते रथीतरस्य क्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः सन्तः आङ्गिरसो वीर्येण प्रसूतत्वात् आङ्गिरसाश्च अतो रथीतराणां रथीतरपुत्राणां तत्सन्तानप्रसूतानां च प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः क्षत्रगोत्रान्वयिनो ब्राह्मणप्रवराः क्षत्रब्रह्मोभयगोत्रान्विताः अभूवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषध्रकवी विरक्तत्वात् न वंशप्रवर्त्तकौ करूषादीनां च सप्तानां वंशास्तावत्तत्पृथक्क्रमेणोक्ताः इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावम् । क्षुवतः क्षुतं कुर्वतो मनोः वैवस्वतस्य घ्राणादिक्ष्वाकुरिति प्रसिद्धः सुतो जज्ञे "श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्" इति पूर्वं बाहुल्याभिप्रायेणोक्तमतो नानेन विरोधः तस्येक्ष्वाकोः पुत्रशतं बभूव तत्र ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयस्त्रयः ॥ ४ ॥

एवं स्थिते तेषां शतपुत्राणां मध्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः पुत्राः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि य आर्यावर्त्तः विन्ध्याहिमपर्वतयोर्मध्यदेशः तस्य नृपा राजानो बभूवुः आर्यावर्त्तपुरस्तात्समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेनाधिपतयो बभूवुरित्यर्थः । हे नृप ! तथैव पश्चादार्यावर्त्ते नृपाः पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः बभूवुः आर्यावर्त्तमध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयोऽधिपतयो बभूवुः अपरेऽवशिष्टास्तु अन्यतः दक्षिणोत्तरादिषु नृपा अभवन् ॥ ५ ॥

विकुक्षेरेव शशाद इति नामान्तरं वक्ष्यते तत्र हेतुमाह—स एकदेति चतुर्भिः । कदाचिदिक्ष्वाकुरष्टकाश्राद्धे निमित्ते मांसमानीयतां हे विकुक्षे ! शीघ्रं गच्छ विलम्बं माकार्षीरिति सुतमादिशन् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥

ततः स विकुक्षिस्तथैवानेष्यामीत्युक्त्वा वनं प्रति गत्वा क्रियार्हणान् श्राद्धार्हान् मृगान् हत्वा श्रान्तो बुभुक्षितश्चापगता स्मृतिः श्राद्धार्थं हता इमे मृगा न मया भक्षितुं योग्या इति स्मृतिः ज्ञानं यस्य स वीरो विकुक्षिः शशं मृगमादत्त भक्षितवान् "अटः सर्वेषाम्" इत्यपृक्तहलः आडागमः ॥ ७ ॥

शेषं स्वभुक्तावशिष्टं मांसं स्वपित्रे निवेदयामास स ततस्तेन पित्रा इक्ष्वाकुणा चोदितः प्रोक्षणाय प्रोक्षणेन मांसं संकुरु इत्यादिप्रेरितस्य इक्ष्वाकोर्गुरुर्वसिष्ठ आह–एतन्मांसं दुष्टमुच्छेषणदोषदुष्टमतोऽकर्मकं श्राद्धानर्हमित्याह ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

१ ॥

तन्तवे सन्तानाय आङ्गिरस उत्पत्तिनिमित्तत्वान्नाम्ना आङ्गिरसः २

रथीतराणां रथीतरसन्ततिजातानाम् ॥ ३ ॥

एकवंशं समाप्यान्यवंशं वक्तुं प्रारभते—क्षुवत इति । क्षुतं कुर्वतः घ्राणतः घ्राणोद्गीर्णशब्दात् ॥ ४ ॥

> "आसमुद्रात्पुरस्तात्तु आसमुद्राच्च पश्चिमात् ।
> तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते" ॥

इत्येवंविध आर्यावर्ते पुरस्तात् पूर्वदिक्पालास्तेषां विकुक्ष्यादीनां मध्ये पञ्चविंशतिनृपाः पश्चात्पश्चिमदिक्पालाः पञ्चविंशतिनृपाः अभूवन् मध्ये विन्ध्यहिमवत्पर्वतयोर्मध्ये तेषां मध्ये त्रयः पालकाः अपरे च ये त्रिपञ्चाशदवशिष्टाः सप्तचत्वारिंशन्नृपाः ते अन्यतः दक्षिणत उत्तरतः पालका अभूवन्नित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अपस्मृतिः विवेकरहितः ॥ ७ ॥

अकर्मकं कर्मायोग्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

> षष्ठे शशादेन्द्रवाहयुवनाश्वकथोच्यते ।
> मान्धातुश्च चरित्रान्तः सौभर्याख्यानमद्भुतम् ॥ ० ॥

॥ १ ॥

तन्तवे सन्तानार्थम् ॥ २ ॥

रथीतरस्य क्षेत्रे भार्यायां प्रसूतत्वादङ्गिरसो वीर्यजातत्वात् एते रथीतरप्रवरपुत्रत्वेन प्रसिद्धाः क्षत्रोपेताः द्विजातयो विप्राः द्वे जाती येषां ते इत्यन्वर्थसंज्ञाः ॥ ३ ॥

मनोर्ज्येष्ठपुत्रस्यातिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना । क्षुतं कुर्वतो मनोर्घ्राणतो जज्ञे "श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रान्" इति बाहुल्याभिप्रायेणेति स्वामिचरणाः ॥ ४ ॥

"आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः" तस्मिन् पुरस्तात् समुद्रपर्यन्तं पृथक्पृथङ्मण्डलेषु पञ्चविंशतिर्नृपा अभवन् पश्चाच्च तथैव पञ्चविंशतिः मध्ये ज्येष्ठास्त्रयः अपरे तु अन्यतः अन्यत्र दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥

विकुक्षिः शशादसंज्ञोऽभूत्तत्र हेतुमाह–स इति चतुर्भिः ॥६॥७॥

तद्गुरुर्वसिष्ठो दुष्टमित्यग्रभागस्यैव विकुक्षिणा भुक्तत्वात् ॥८॥९॥

ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाऽभिहितं नृपः ।
देशान्निस्सारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥ ९ ॥
स तु विप्रेण संवादं जापकेन समाचरन् ।
त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परम् ॥ १० ॥
पितर्युपरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् ।
शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अम्बरीषसन्ततिं तदनन्तरामिक्ष्वाकुवंशजान् शशादिमान्धाअन्तनृपतीन् प्रसङ्गात्सौभर्य्युपाख्यानं चाह—विरूप इति षष्ठेन ॥ १ ॥

तन्तवे सन्तत्यर्थम् ॥ २ ॥

एते पूर्वोक्ताः क्षेत्रे रथीतरक्षेत्रे प्रसूताः अर्थात् रथीरतगोत्राः सन्तः अङ्गीरसो वीर्येणोत्पन्नत्वादाङ्गिरसाः पुनरपि रथीतराणा मन्येषां जातानां प्रवराः मुख्याः स्मृताः यतः क्षत्रोपेताः द्विजातयः ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥

क्षुवतः क्षुतं कुर्वतः घ्राणतो जज्ञे "श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्" इति तु बाहुल्याभिप्रायेणोक्तं तस्येक्ष्वाकोः पुत्रशते ज्येष्ठाः पूर्वजाः विकुक्ष्यादयस्त्रयः ॥ ४ ॥

हे नृप ! तेषां शतसङ्ख्याकानां मध्ये आर्यावर्ते विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्ये पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिनृपा अभवन् तथैव पश्चाच्च पञ्चविंशतिमध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा अन्यतो दक्षिणात उत्तरतश्च ॥ ५ ॥

विकुक्षेः शशाद इति नामान्तरं वक्तुमाह—स एकदेत्यादि । आदिशत् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥

स विकुक्षिः क्रियार्हणान् श्राद्धयोग्यान् हत्वा अपगता श्राद्धार्थं हता न भक्षणार्थमिति स्मृतिर्यस्य सः आदत् अभक्षयत् ॥ ७ ॥

तस्य गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणाय श्राद्धोचितसंस्काराय चोदित आह—एतद्दुष्टं भुक्तशेषभूतम् अत एव अकर्मकं श्राद्धानर्हम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीवासुदेवाभ्यां नमः ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—विरूप केतुमान् और शंभु ये तीन पुत्र अम्बरीष के हुए विरूप से पृषदश्व हुये और उनके पुत्र रथीतर हुए ॥ १ ॥

रथीतर के जब संतान नहीं हुई तब उनकी भार्या में प्रार्थना करने से नियुक्त होकर अंगिरामहर्षि ने ब्रह्मवर्चस्वी पुत्र उत्पन्न किये ॥ २ ॥

ये सब रथीतर के क्षेत्र [भार्या] में अंगिरा से उत्पन्न होने से और रथीतरों में श्रेष्ठ तथा आंगिरस कहाने लगे, क्योंकि ? ये तो क्षात्र धर्म युक्त ब्राह्मण हुए ॥ ३ ॥

(यहां तक मनु के पृषध्र आदिक सात पुत्रों का वंश कहा अब बडे विस्तार वाला इक्ष्वाकु का वंश कहते हैं) वैवस्वत मनुमहाराज के छींक आने पर नासिका से एक इक्ष्वाकु नामक पुत्र हुआ। उन इक्ष्वाकु के सौ पुत्र हुए तिनमें विकुक्षि, निमि, और दंडक ये तीन जेष्ठ पुत्र हुए ॥ ४ ॥

हे नृप ! तिनमें से पंचविंशति (२५) तो आर्यावर्त्त से समुद्र पर्यंत पूर्वदेश के राजा हुए और पंचविंशति (२५) पश्चिम के राजा हुए, और ज्येष्ठ तीनों मध्य देश के राजा हुए और जो बचे सेंतालीस (४७) सो उत्तर दक्षिण के राजा होते हुए ॥ ५ ॥

इक्ष्वाकु महाराज ने एक समय इष्टका श्राद्ध में अपने ज्येष्ठ पुत्र विकुक्षि को आज्ञा दीनी, कि—हे विकुक्षे ! देर मत करो शीघ्र जाओ और श्राद्ध के अर्थ पवित्र मांस ले आओ ॥ ६ ॥

"बहुत अच्छा" इतना कहकर विकुक्षि वन को गया और वहां क्रिया योग्य बहुत से मृगों को मारा परंच परिश्रम से थका हुआ रहा और क्षुधार्त्त भी रहा इसी से स्मृति के न रहने से उस वीरने एक शशे को खा लिया ॥ ७ ॥

अब शिष्ट (बाकी) जो बचा सो आकार पिता को सौंप दिया इक्ष्वाकुने पक्क कराकर श्राद्ध के लिये गुरुजी से श्राद्ध की प्रार्थना करी, श्रीवसिष्ठजी जब उस मास से श्राद्ध करने को बैठे तब प्रोक्षण करते समय बोले, कि यह मांस दूषित है यह श्राद्धकर्म के योग्य नहीं है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्यक्तो विधिः सदाचारो येन तम् ॥ ९ ॥

स त्विक्ष्वाकुः जापकेन वसिष्ठेन राज्यभोगेन विरक्तो योगिस्थः तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परं तत्त्वं तदवाप ॥ १० ॥

शासत्पालयन् हरिमीजे ॥ ११ ॥

पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ।
ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः ॥ १२ ॥
कृतान्त आसीत्समरो देवानां सह दानवैः ।
पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः ॥ १३ ॥
वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः ।
वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ १४ ॥
स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान् ।
स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ १५ ॥
तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः ।
प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दैत्यपुरस्य जयात्पुरञ्जयः इन्द्रो वाहो यस्येतीन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति च शशादसुतस्य त्रीणि नामानि तत्तत्कर्मनिमित्तानि ॥ १२ ॥

तान्येव व्याचक्षाण आह—कृतान्त इति सप्तभिः । कृतं निश्चयमन्तयतीति तथा पार्ष्णिग्राहः सहायः ॥ १३ ॥

इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्निन्द्रो लज्जया तदनङ्गीकुर्वन्विष्णोर्वचनात्तस्य वाहनत्वाय महान् वृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४—१६ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो गुरुणाऽभिहितं पुत्रस्य विकुक्षेस्तत्कर्म ज्ञात्वा नृप इक्ष्वाकुस्त्यक्तो विधिः शास्त्रीयनियमरूपो येन तं सुतं रुषा देशान्निःसारयामास ॥ ९ ॥

ततस्तु स इक्ष्वाकुर्जापकेन तपसा सह सम्वादं भगवद्गुणसम्वादं विप्रेण सह समाचरन् तपश्चर्यासहकृतं भगवद्गुणानुवादं गुरुणा सहाकरोदित्यर्थः । ततः स इक्ष्वाकुस्तेन जापकसहकृतेन सम्वादेन योगी राज्यभोगेषु विरक्तः प्रारब्धावसाने कलेवरं त्यक्त्वा यत्परं ब्रह्म तदवाप ॥ १० ॥

एवं पितरीक्ष्वाकौ उपरते मृते सत्यथ विकुक्षिरेत्यागत्येमां पृथिवीं शासत्पालयन् यज्ञैर्हरिमीजे आराधितवान् ततः श्राद्धार्थशशभक्षणनिमित्तात् शशाद इति प्रसिद्धो बभूव ॥११॥

तस्य विकुक्षेः सुतः पुरञ्जयः स एव इन्द्रवाहः ककुत्स्थ इति च ईरितः व्यवहृतः कुत एतन्नामत्रयं प्राप्तमित्यत आह—कर्मभिः क्रियाविशेषैः प्राप्तानि नामानि शृणु कथयतो मत्त इति शेषः । नामानीति बहुवचनेन पुरञ्जयनामापि कर्मनिमित्तमेवेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

पुरञ्जयादिनामनिमित्तानि कर्माणि वक्तुमितिहासमाह—कृतान्त इत्यादिना जित्वेत्यतः प्राक्तनेन । दानवैः सह देवानां कृतान्तः समरः संग्राम आसीत् तस्य विश्वस्यान्तः कृतान्तः प्रलयः तत्कल्पः समर आसीदित्यर्थः । तदा वीरः पुरञ्जयः दैत्यैः पराजितैः देवैर्विश्वेश्वरस्य प्रभोर्विष्णोर्वचनात् पार्ष्णिग्राहः सहायः तत्त्वेन वृतः कृतः पुरञ्जयेनेन्द्रो वाहनत्वेन वृतो महान् वृषभ आसीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥

ततस्तं महान्तं वृषभमारुह्य ककुदि स्थितः उपविष्टः देवैः स्तूयमानो योद्धुमिच्छुः सन्नद्धः कवचितः स पुरञ्जयो दिव्यं धनुर्निशितान् बाणांश्चादाय ॥ १५ ॥

महात्मनः परमपुरुषस्य विष्णोस्तेजसा आप्यायितः उपबृंहितः त्रिदशैर्देवैः सह प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां पुरं न्यरुणत् निरुद्धवान् ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्यक्तविधिम् आचारशून्यम् ॥ ९ ॥

नाम्ना जापकेन विप्रेण सम्वादं तत्त्वविषयं समाचरन् तेन सम्वादजनितेन ज्ञानेन योगी ज्ञानी स इक्ष्वाकुः यत्परं ब्रह्म तदवाप सदेह आप किम् ? नेत्याह त्यक्त्वेति ॥ १० ॥

पुनर्विकुक्षिणा किमकारीति तत्राह—पितरीति । अशासदीजे स हरिं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैरिति केचित्पठन्ति शासद्गीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुत इत्यन्ये शशमत्तीति शशादः पुष्कलदक्षिणैः पूर्णदक्षिणैः ॥ ११ ॥

तस्य विकुक्षेः इन्द्रो वाहो वाहनं यस्य स तथा कर्मभिर्विक्रमलक्षणैः अवाप्तानि ॥ १२—१४ ॥

इन्द्रात्मकवृषभककुदि स्थितः ॥ १५-१७ ॥

———

तैस्तस्य चाभूत्प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम्।
यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभिययुर्मृधे ॥ १७ ॥
तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम्।
विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

समाचरन्, बभूवेति शेषः। समाचरदिति पाठस्तु द्वितीयं स इति पदं सार्थकमेव क्वचिच्च टीकापाठः स यत् परं तत्त्वं तदवापेति ॥ १० ॥

ईजे हरिमिति यजनप्रभावेनैव पितृत्यागदोषं व्यतिक्रान्तवानिति ज्ञेयम् ॥ ११—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

स तु इक्ष्वाकुः ज्ञापकेन ज्ञानदायिना वसिष्ठेन ॥ १० ॥

शासत् पालयन् सन् ॥ ११ ॥

दैत्यपुरस्य जयात् पुरञ्जय इन्द्रो वाहोऽस्येति इन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात् ककुत्स्थ इति कर्मभिरिति यैः कर्मभिर्नामानि शृणु इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कृतस्य विश्वस्य अन्तो नाशो यस्मात्तादृशः समर आसीत् तत्र देवैः पार्ष्णिग्राहो वृतः ॥ १३ ॥

इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तदा दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहत्वेन वृतः सन्निन्द्रो लज्जया तदनङ्गीकुर्वन् विष्णोर्वचनात् तस्य वाहनं महावृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

स पुरञ्जयः वृषं समारुह्येतीन्द्रवाहः ककुदि स्थित इति ककुत्स्थश्चाभूत् ॥ १५ ॥

त्रिदशैः सहितः पुरं न्यरुणत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

त्यक्तो विधिः शास्त्रीयमार्गो येन तम् ॥ ९ ॥

स इक्ष्वाकुः जापकेन वासिष्ठेन सम्वादं भगवत्तत्त्वासम्वादं समाचरन् योगी भगवति लब्धाविसैकाश्रयः सन् कलेवरं त्यक्त्वा परं भगवन्तमवाप ॥ ११ । १२ ॥

कृतानि सुरासुरशरीराण्यन्तयतीति कृतोऽन्योन्यतोन्तोनाशो यस्मिन्निति वा कृतान्तः समरः सङ्ग्रामः आसीत्तदा वीरः शशादसुतः देवैः पार्ष्णिग्राहः सहायः वृतः ॥ १३ ॥

तदा च शशादसुतेनेन्द्रो वाहनत्वेन वृतो विष्णोर्वचनान्महावृषो बभूव ॥ १४ ॥

स पुरञ्जयः सन्नद्धो धृतकवचः ॥ १५ ॥

आप्यायितः उपबृंहितः ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

गुरु के कहे हुए अपने पुत्र के कर्म को सुनकर राजा इक्ष्वाकु ने मारे रोष के विधि को परित्याग करने वाले अपने पुत्र विकुक्षि को देश से निकाल दिया ॥ ९ ॥

तदनन्तर वे इक्ष्वाकु महाराज वसिष्ठजी के साथ संवाद करते २ सब विषयों से विरक्त होकर योगी होकर उस योग बल से कलेवर को छोड़कर परम तत्त्व श्रीहरि को प्राप्त हुए ॥ १० ॥

पिता के परलोक होने पर विकुक्षि ने आकर इस पृथिवी का पालन किया और यज्ञों से हरि का यजन किया तथा शशाद इस नाम से विख्यात हुए ॥ ११ ॥

विकुक्षि के पुत्र पुरंजय हुए उनका नाम इन्द्रवाह और ककुत्स्थ भी रहा अब जैसे कर्म से उनके नाम हुए सो सुनो ॥ १२ ॥

कृत युग के अन्त में देवताओं का दानवों के साथ में बड़ा समर हुआ उस समय दैत्यों से पराजित ऐसे देवताओं ने इन पुरंजय महाराज को अपने सहायक बनाये ॥ १३ ॥

परन्तु पुरंजय ने कहा कि यदि इन्द्र हमारा वाहन होगा तो हम शत्रुओं को मारेंगे इतना सुनकर इन्द्र लज्जित हुआ तब फिर विश्वात्मा प्रभु श्रीविष्णु के समुझाने से वाहन होने को स्वीकार कर इन्द्र बड़े भारी बैल बन गये ॥ १४ ॥

तब राजा भी सन्नद्ध होकर दिव्य धनुष और तीक्ष्ण बाण हाथ में लेकर युद्ध की इच्छा से उस वृषभ के ककुद् [कन्धे] पर आरोहण करके स्थित हुए उस समय सब लोगों ने बड़ी स्तुति करी ॥ १५ ॥

और उस समय परमपुरुष श्रीविष्णु के तेज से आप्यायित होकर देवताओं को साथ लेकर पश्चिम दिशा में जाकर दैत्यों के पुरों को रोक लिया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

येऽभिमुखं ययुस्तान् यमं दर्शयितुं सदेहानेव भल्लैरनयदित्यर्थः ॥ १७ ॥

तद् दृष्ट्वाऽन्ये दुद्रुवुः स्वमालयं पातालम् ॥ १८ ॥

जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये ।
प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः ॥ १९ ॥
पुरञ्जयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः ।
विश्वरन्धिस्ततश्चन्द्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः ॥ २० ॥
शावस्तस्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममे पुरी ।
बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः ॥ २१ ॥
यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली ।
सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः ॥ २२ ॥
धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः ।
धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः ॥ २३ ॥
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत ।
दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुम्भस्तत्सुतः स्मृतः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति एतैः कर्मभिः पुरञ्जयादिनामभिः आहूतो व्याहृतः पाठान्तरे आहूत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

शावस्तिः शावस्तस्य पुत्रः कुवलयाश्वक एव धुन्धुमार इति ख्यातः ॥ २१ ॥

तत्र कारणमाह—य इति । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः सन् हतवान् ॥ २२ ॥

धुन्धुमार इति चेति चकारस्यान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तैर्दैत्यैः पुरवासिभिः सह तस्य पुरञ्जयस्य तुमुलं रोमहर्षणं रोम्णां श्रृण्वतां पश्यतां च लोकानां हर्षणमुद्धूननं यस्मात्तथा-विधं प्रधनं युद्धमासीत् तत्र भल्लैरिषुभिः पुरञ्जयो दैत्यान् यमायानयत् हतवानित्यर्थः । कान् दैत्यान् ? येऽभिमुख-मायुः ॥ १७ ॥

ततोऽन्ये हतावशिष्टा दैत्यास्तस्य पुरञ्जयस्येषूणां पातस्याभि-मुखमागच्छन्तीति शेषः । तं युगान्ताग्निमिवोल्बणं दुःसहं दृष्ट्वा तेन हन्यमानाः स्वकीयमालयं पातालं प्रति दुद्रुवुः ॥ १८ ॥

ततः स राजर्षिः पुरञ्जयो दैत्यान् जित्वा तेषां पुरं धनं सर्वं श्रीस्त्या वज्रपाणये इन्द्राय प्रायच्छत् एवौ इति शब्दो हेत्वर्थकः यतः पुरं जितवान् वृषभस्य ककुदि स्थितः इन्द्र-मेव वाहनत्वेन परिगृहीतवान् ततो हेतोर्नामभिः पुरञ्जयादि-नामभिः पुरञ्जयादिकर्मप्रवृत्तिनिमित्तकैराहूतो व्यवहृतः ॥ १९ ॥

पुरञ्जयस्यानेना इति प्रसिद्धः पुत्रो बभूव तस्यानेनसः सुतः पृथुः ततः पृथोर्विश्वगन्धः पुत्रो बभूव विश्वगन्धात् चन्द्रः तस्य सुतो युवनाश्वः ॥ २० ॥

तस्य युवनाश्वस्य सुतः शावस्तिः तं विशिनष्टि—येन शावस्तिना शावस्तिरिति प्रसिद्धा पुरी निर्मिता शावस्तेस्सुतो बृहदश्वः ततो बृहदश्वात्कुवलयाश्वकः पुत्रः संबभूव ॥ २१ ॥

कुवलयाश्वस्यैव धुन्धुमारेति नामान्तरं नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं कर्माऽऽह—य इति । यः कुवलयाश्वकः बली बलवान् उतङ्कस्य ऋषेः प्रियार्थं प्रियं कर्तुं सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरेकविंशतिसहस्र-संख्याकैः सुतैर्वृत इत्यर्थः । युद्धे धुन्धुं नामासुरमहनत् ॥ २२ ॥

अतः धुन्धुमार इति प्रसिद्धो बभूव तस्य कुवलयाश्वकस्य सुतास्ते सर्वे धुन्धुमारस्य मुखाग्निना जज्वलुः दग्धा बभूवुरित्यर्थः । तेषां मध्ये त्रय एव सुता अवशेषिताः ॥ २३ ॥

ते च सुताः हे भारत ! दृढाश्वादिनामानः तत्र दृढाश्वस्य पुत्रो हर्यश्वस्तस्य हर्यश्वस्य निकुम्भः सुतोऽभवत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य पुरञ्जयस्य इषोः शरस्य पातस्याभिमुखं प्रलयस्याग्नं स्वमालयं स्वगृहं च हित्वा दैत्याः दुद्रुवुरित्यन्वयः ॥ १८ ॥

स राजा पुरं जित्वा सर्वं पुरधनमयच्छदादात् पुनश्च तत्पुरधनं वज्रपाणये प्रत्ययच्छत् दत्तवान् स राजर्षिर्दैत्यपुर-जयात्पुरञ्जय इति नाम्नाऽऽहूतः वृषभरूपेन्द्रस्यास्य वाहनत्वात् इन्द्रवाह इति नाम्नाऽऽहूतः वृषभककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति नाम्नाऽऽहूतः ॥ १९–२६ ॥

बर्हणाश्वो निकुम्भस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनजित् ।
युवनाश्वोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः ॥ २५ ॥
भार्याशतेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृपालवः ।
इष्टिं स्म वर्तयाञ्चक्रुरैन्द्रीं ते सुसमाहिताः ॥ २६ ॥
राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
दृष्ट्वा शयानान्विप्रांस्तान्पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥ २७ ॥
उत्थितास्ते निशाम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो ! ।
पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥ २८ ॥
राज्ञा पीतं विदित्वाऽथ ईश्वरप्रहितेन ते ।
ईश्वराय नमश्चक्रुरहो दैवबलं बलम् ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दृढाश्व इति निकुम्भस्य बर्हणाश्वः कृशाश्वश्चेत्यर्थः ॥ २४—५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यमाय अनयत् यमम्मृत्युं प्रापयामास गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी ॥ १७ ॥

दैत्या अवशिष्टाः आलयं पातालम् ॥ १८ ॥

जित्वा पुरमिति पुरञ्जनः स वज्रपाणिः प्रत्ययच्छत् पुनस्तस्य राजर्षे राजर्षये ददौ अत एव स राजर्षिः नामभिः पुरञ्जयादिभि-राहृतः व्याहृतः आहूत इति पाठे आहूत इत्यर्थः ॥ १९२१ ॥

सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्युक्तः सन्नहनत ॥ २२—२६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येऽभिमुखं ययुस्तान् ॥ १७ १८ ॥

इत्येतैः कर्मभिः पुरञ्जयादिनामभिराहृतः उदाहृतः ॥ १९-२२ ॥

धुन्धुमार इति च ख्यातः ॥ २३—२५ ॥

भाषा टीका ।

उन दैत्यों के साथ राजा का लोमहर्षण बड़ा तुमुल संग्राम हुआ उस समय जो दैत्य लोग भी पुरञ्जय महाराज के सन्मुख स्थित हुए उनों को भाल वाले बाणों से यमराज के दिखाने के लिये देह सहित यमलोक को पहुंचा दिये ॥ १७ ॥

रिपुंजय के बाणों के सन्मुख खड़े होने को उन दैत्यों का सामर्थ्य नहीं हुआ तब जैसे प्रलय काल के उल्बण अग्नि के सन्मुख न ठहर सकें इसी प्रकार सब दैत्य लोग अपने २ घर को छोड़कर भाग चले ॥ १८ ॥

राजा ने भी दैत्यों के पुर, धन, और लक्ष्मी को जीतकर इंद्र को दिया इसी से उन राजर्षि की पुरंजय इत्यादि नाम से प्रसिद्धि हुई ॥ १९ ॥

पुरंजय के पुत्र अनेनासु हुए उनके सुत पृथु हुए पृथु से विश्वरंधि तिनसे चन्द्र तिनके सुत युवनाश्व हुए ॥ २० ॥

युवनाश्व के सुत शाब हुए जिनने शावस्ती पुरी का निर्माण किया, शावस्त के पुत्र बृहदश्व हुए तिन से कुवलयाश्व हुए ॥ २१ ॥

जिनने उतंक के प्रिय करने को एक विंशति [२१] हजार पुत्रों को साथ लेकर धुंधु नामक राक्षस को मारा ॥ २२ ॥

इसी से इन कुवलयाऽश्व का नाम धुंधमार भी हुआ मारते समय धुन्धु असुर के मुख से निकले हुए अग्नि से वे सब पुत्र जल उठे उनमें से तीन अवशिष्ट रहे ॥ २३ ॥

हे भारत ! उनका नाम दृढाश्व, कपिलाश्व, और भद्राश्व, है दृढाश्व के पुत्र हर्यश्व हुए निकुंभ उनके पुत्र हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ तस्मान्निकुम्भात्कृशाश्वः ॥ २५ ॥

भार्याणां शतेन सह अस्य पुत्रार्थमिन्द्रदेवत्यामिष्टिं वर्तयामासुः चक्रुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

तदेवाऽह-राजेति षड्भिः । तर्षितस्तृषितः सन् जलार्थं प्रविष्टो मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ ॥ २७ ॥

व्युदकं निरुदकम् पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥

ततः काल उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणम् ।
युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥ ३० ॥
कन्धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोरूयते भृशम् ।
मान्धाता वत्स ! मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥ ३१ ॥
न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ।
युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अहो ! दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः ॥ २९ ॥ ३० ॥

अयं कन्धास्यति पास्यतीति दुःखितैर्विप्रैरुक्ते सति तस्याभिष्टयामाराधित इन्द्रो मान्धाता पाता हे वत्स ! मारोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार किन्तु कालान्तरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निकुम्भस्य सुतो बर्हणाश्वः तस्य सुतः कृशाश्वः अस्य कृशाश्वस्य सुतः सेनजित् तस्य सेनजितः युवनाश्वस्सुतः समभवत् युवनाश्ववृत्तान्तमाह–स इत्यादिना । युवनाश्वोऽनपत्यः सन्तानरहितोऽत एव निर्विण्णो निर्वेदमापन्नो भार्याशतेन सह वनं प्रति गतः ॥२५॥

तत्र मुनयः अस्य कृपालवः तद्विषयकृपायुक्ता बभूवुः ते ऋषयः सुसमाहितास्सन्तः ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकामिष्टिं पुत्रकामेष्टिं प्रवर्तयाञ्चक्रुः ॥ २६ ॥

तदा राजा युवनाश्वः तर्षितः निशि रात्रौ पिपासुः तद्यज्ञसदनं प्रविष्टः शयानान् तान् विप्रान् दृष्ट्वा मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ पीतवान् ॥ २७ ॥

तत उत्थितास्ते विप्रा निरुदकं कलशं निशाम्य दृष्ट्वा हे प्रभो ! कस्येदं कर्म ? केनेदं पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणं जलं पीतम् ? इति पप्रच्छुः ॥ २८ ॥

तत ईश्वरचोदितेन राज्ञा युवनाश्वेन पीतमिदं जलमिति विदित्वा ते ऋषयः अहो ! दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥

ततः काले पुत्रोत्पत्तिकाले सन्निहिते सति युवनाश्वस्य दक्षिणां कुक्षिं निर्भिद्य तनयश्चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः संबभूव ॥ ३० ॥

अयं कुमारः स्तन्याभावेन नितरां रोरूयते रोदिति अतोऽयं कं धास्यति ? "घट्टपानं" कं पास्यतीत्येवं दुःखितैर्विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रो मामयं कुमारो धास्यति पास्यतीत्युक्त्वा हे वत्स ! मारोदीरिति वदन् देशिनीं तर्जनीममृतस्राविणीम् अदात् कुमारस्य वक्त्रे निहितवान् इन्द्रेणायं मान्धातेत्युक्तत्वात् मान्धातेति प्रसिद्धो बभूव ॥ ३१ ॥

तस्य कुमारस्य पिता च युवनाश्वो विप्राणां दैवस्य चानुग्रहान्न ममार न मृतः ततः स तत्रैव वने तपसाऽनुष्ठितेन सिद्धिं मुक्तिमन्वगात् प्राप ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्षितः उदन्यया युतः मन्त्रपूतं जलम् ॥ २७ ॥

व्युदकं जलरहितं पुंसवनं पुत्रोत्पत्त्यर्थमभिमन्त्रितम् ॥ २८ ॥

ईश्वरप्रहितेन दैवप्रेरितेन ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्तन्यः स्तनपानेच्छुरयं बालो भृशं रोरूयते पुनःपुनरत्यन्तं रोदनं करोति कन्धास्यति कस्य स्त्रीजनस्य स्तनं धास्यतीति मत्वा इन्द्रो हे वत्स ! मारोदीः रोदनं माकार्षीरित्युक्त्वा देशिनीमङ्गुष्ठानन्तरामङ्गुलीमदादतो मान्धातेति नाम ॥ ३१ ॥

तस्य मान्धातुः पिता युवनाश्वः ॥ ३२–३४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तर्षितः तृषार्तः मन्त्राद्विभिर्मन्त्रितं पत्न्यै देयं पपौ ॥ २७।२८॥

दैवबलमेव बलमिति वदन्तः ॥ २९३० ॥

अयं कं धास्यति पास्यतीति विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधितः इन्द्रो मां धाता पाता हे वत्स ! मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदात् ॥ ३१—३६ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स युवनाश्वः अनपत्यः अत एव निर्विण्णः भार्याशतेन वनं गतः ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकाम् इष्टिम् अपत्यार्थे कर्म प्रवर्तयाञ्चक्रुः स्मेत्यान्वयः ॥ २६ ॥

आश्चर्यमेवाह–राजेत्यादिना । मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ पीतवान् ॥ २७ ॥

त्रसदस्युरितीन्द्रोऽङ्ग ! विदधे नाम तस्य वै ।
यस्मात् त्रसन्ति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ॥ ३३ ॥
यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्यवनीं प्रभुः ।
सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ ३४ ॥
ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणैः ।
सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥ ३५
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ।
धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकम् ॥ ३६ ॥
यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥
शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्यामधान्नृपः ।
पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च योगिनम् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुंसवनं पुत्रोत्पादकम् ॥ २८ ॥

अहो दैवबलमेव बलमिति वदन्तः ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥

काले पुत्रजन्मसमये उपावृत्ते आसन्ने ॥ ३० ॥

अयं स्तन्यं प्रति भृशं रोरूयते रोदीति अतोऽयं कं धास्यति "धेट्पाने" पाययतीत्यर्थः । इति ऋषिभिरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रः अयं मां धाता धास्यति वत्स ! मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदात्तन्मुखे इति शेषः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

निकुंभ के पुत्र बर्हणाश्व हुए, तिनके कृशाश्व हुए तिनके सेनजित हुए तिनके युवनाश्व हुए यह युवनाश्व पुत्र न होने से वन को गये ॥ २५ ॥

वनमें सौ(१००)भार्याओं सहित इनको अति दुःखित देखकर परम कृपालु ऋषि लोगों ने सावधान होकर इन्द्र देवता की इष्टि [याग] कराई ॥ २६ ॥

राजा रात्रि में तृषित रहा उठकर जलके लिये यज्ञशाला में गया वहां पर ब्राह्मणों को सोये हुये देखकर, जो मंत्रित जल पत्नी के लिये धरा रहा उसको आप स्वयं पीगया ॥ २७ ॥

हे प्रभो ! राजन् ! उन ऋषियों ने उठ कर पात्र में जल न देखकर पूछा, कि-यह किसका काम है ? यह पुंसवन का जल किसने पिया ? ॥ २८ ॥

तदनन्तर ईश्वर की इच्छा से राजा ने पिया है ऐसा जान कर वो ऋषि लोग ईश्वर को नमस्कार करते हुए और कहने लगे, कि—अहो ! दैव का बल ही बल है ॥ २९ ॥

तब तौ समय पूरे होने पर राजा युवनाश्व की दक्षिण कुक्षि का भेदन कर चक्रवर्त्ती पुत्र हुआ ॥ ३० ॥

उस कुमार के जन्म होने पर ऋषि लोग बोले, विना माता का यह पुत्र किसको धायगा [किसके स्तन को पियेगा] तब इन्द्र बोला, कि "मुझे धायगा" इतना कहकर इन्द्र बोला, कि "हे वत्स ! मतरोओ" इस तरह उसे पुचकार कर उसके मुख में अपनी अमृत की वर्षा करने वाली तर्जनी अंगुली देदीनी ॥ ३१ ॥

और उसका पिता भी ब्राह्मण और देव के प्रसाद से नहीं मरा, फिर उसी जगह पर तप से सिद्धि को प्राप्त हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मान्धातुर्महिमानमाह-त्रसदस्युरिति षड्भिः । अङ्ग हे राजन् ! यस्मान्मान्धातुर्दस्यव उद्विग्नाः कम्पिताः सन्तस्त्रसन्त्यत इन्द्रो यस्य त्रसदस्युरिति नाम विदधे स मान्धाताऽवनीमेकः शशासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३३ ॥

अच्युतस्य तेजसा अप्रच्युततेजसेति वा ॥ ३४ ॥

आत्मविदपि सः यज्ञं विष्णुमीजे; तमेव विशिनष्टि-सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रतितिष्ठत्यस्तङ्गच्छति ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गात्सौभरेश्चरितमाह—तेषामिति यावत्समाप्ति । तेषां स्वसारो मान्धातुः कन्याः ॥ ३८ ॥

तेषां स्वसारः पञ्चाशत्सौभरिं वव्रिरे पतिम् ।
यमुनान्तर्जले मग्नस्तप्यमानः परन्तपः ॥ ३६ ॥
निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ।
जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, महातापसस्य कुतो विवाहप्रसङ्गः ? कथं वा जराजर्जरं तं राजकन्या वव्रिरे ? तदाह–यमुनान्तर्जल इति षड्भिः ॥ ३९ ॥

नृपं मान्धातारम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्ग हे राजन् ! अस्य कुमारस्य त्रसदस्युरिति नामधेयमिन्द्रश्चकार, तत्प्रवृत्तिनिमित्तमाह–यस्मात् यौवनाश्वात्कुमाराद्रावणाद्यो दस्यवो दुष्टाः उद्विग्नाश्चलन्तस्त्रसन्ति बिभ्यति अतस्सोयं त्रसदस्युरिति प्रसिद्धो भवितेति वदन् नाम विदधत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३ ॥

मान्धातुश्चरित्रमाह–यौवनाश्व इत्यादिना । शतबिन्दोरित्यतः प्राक्तनेन । युवनाश्वस्यापत्यं पुमान् यौवनाश्वः मान्धाता प्रभुस्समर्थः सप्तद्वीपात्मकं भूचक्रं यस्य वशे वर्त्तेत इति तथाभूत एक एवाच्युतस्य भगवतस्तेजसा अप्रच्युतेन तेजसेति वा सप्तद्वीपवतीमवनिं भूमिं शशास ॥ ३४ ॥

आत्मवित् देहविलक्षणात्मयाथात्म्यदर्शी सन् भूरयः बह्व्यः दक्षिणाः येषु तैः क्रतुभिर्यज्ञं विष्णुं "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः । ईजे इयाज यज्ञमेव किं विशेषेणाराधितवानित्यतस्तं विशिनष्टि—सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन ॥ सर्वदेवतात्मकत्वं तत्प्राचुर्यं च तच्छरीरकत्वेन तथा च श्रूयते "स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः" इति देवं स्वतेजसा दीप्यमानं सर्वान्तरात्मानं प्राकृतेन्द्रियागम्यम् ॥ ३५ ॥

द्रव्यादिकमेतत्सर्वं यदात्मकं यद्यज्ञात्मकं तं यज्ञमीजे इति पूर्वेणान्वयः । द्रव्यादिभिः सह पठितो यज्ञशब्दः क्रतुपरः द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं मन्त्रो द्रव्यदेवताप्रकाशको वेदभागः विधिश्चोदनात्मको वेदभागः यजमानः कर्ता धर्मः अपूर्वाख्यो देवताप्रसादरूपो वा देशः "समे यजेत" इत्याद्युक्तः कालो वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

यावद्भूमण्डलं सूर्य उदेति उदेत्य प्रकाशयति यद्वा, यावद्यत्र उदेति यत्र च प्रतितिष्ठति अस्तमेति तदवधीकृत्य सर्वमेतद्भूमण्डलं यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रं पालितं क्षेत्रमिति कथयत इत्यर्थः । आचक्रवालमाधिपत्यं कृतवानिति यावत् ॥ ३७ ॥

नृपः मान्धाता नृपेति पाठे हे नृप ! शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्याख्यायां भार्यायां पुरुकुत्सादींस्त्रीन्पुत्रानुत्पादयामासेति शेषः । नृपेति पाठे मान्धातेति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

तेषां पुरुकुत्सादीनां स्वसारः भगिन्यः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः सौभरिमृषिं पतिं वव्रिरे परिजगृहुः । कथं वा तमृषिं वव्रिरे ? इत्यपेक्षायां प्रसङ्गात्सौभरेश्चरित्रमाह–यावदध्यायसमाप्ति । परमुत्कृष्टं तपो यस्य स परन्तपः सौभरिः परन्तपेति पाठे हे परन्तप ! यमुनायामन्तर्जले जलमध्ये निमग्नस्तप्यमानः परन्तप इत्यपि पाठान्तरं तत्र परन्तपः तप्यमानः कुर्वाणाः पाकं पचतीतिवन्निर्देशः ॥ ३९ ॥

कदाचित् मैथुनमेव धर्मो यस्य तस्य मत्स्यश्रेष्ठस्य निर्वृतिं मैथुनसुखं दृष्ट्वा विप्रः सौभरिः जाता समुत्पन्ना स्पृहा मैथुनेच्छा यस्य सः नृपं मान्धातारमागत्यैकां कन्यामयाचत स मान्धाताप्यस्य वैरूप्यमालक्ष्यैवमाह—हे ब्रह्मन् ! स्वयम्वरे कामं यथेच्छं कन्या गृह्णतामिति । या कन्या स्वयं त्वां वृणीते सा परिगृह्यतामित्याहेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यज्ञं श्रीहरिं सर्वदेवप्रधानं सर्वात्मकं मन्त्रतन्त्रद्रव्यादिसर्वव्यापिनम् ॥ ३५ ॥

एतदेव स्पष्टयति–द्रव्यमिति । यं आत्मा व्यापी यस्य तद्यदात्मकम् ॥ ३६–३९ ॥

निर्वृतिमानन्दम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रतितिष्ठति अस्तं गच्छति ॥ ३७ ३८ ॥

ननु, महातपस्विना सौभरिणा कथं ता व्यूढाः कथं वा जराजर्जरितं ता राजकन्या वव्रिरे तत्राह—यमुनेति ॥ ३९ ॥

ततो जलादुत्थाय मथुरामागत्य नृपं मान्धातारम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अङ्ग हे राजन् ! अतः तस्येन्द्रः त्रसदस्युरिति नाम विदधे चकार ॥ ३३ । ३४ ॥

उपास्योपासकभेदादुभयविधमात्मानं वेत्तीत्यात्मवित् यतो यज्ञं विष्णुम् ईजे यज्ञं विशिनष्टि–सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन । ३५ ३६ ।

सोऽप्याह गृह्यतां ब्रह्मन् ! कामं कन्या स्वयम्वरे ।
स विचिन्त्याप्रियं स्त्रीणां जरठोऽयमसम्मतः ।
वली पलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ ४१ ॥
साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् ।
किं पुनर्मनुजेन्द्राणामिति व्यवसितः प्रभुः ॥ ४२ ॥
मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा कन्याऽन्तःपुरमृद्धिमत् ।
वृतश्च राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥ ४३ ॥
तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम् ।
ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम् ॥ ४४ ॥
स बह्वृचस्ताभिरपारणीयतपःश्रियाऽनर्घ्यपरिच्छदेषु ।
गृहेषु नानोपवनामलाम्भःसरस्सु सौगन्धिककाननेषु ॥ ४५ ॥
महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ।
स्वलङ्कृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेऽनुगायद्द्विजभृङ्गवन्दिषु ॥ ४६ ॥
यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः ।
विस्मितः स्तम्भमजहात्सार्वभौमश्रियान्वितः ॥ ४७ ॥
एवं गृहेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः ।
सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यावत् उदेति यावच्च प्रतितिष्ठति अस्तं गच्छति तावत्सर्वं मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥

अथात् उत्पादितवान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

निर्वृतिं मैथुनसुखं नृपं मान्धातारं सोपि मान्धाताऽपि स्वयंवरे कन्यां कामं यथेच्छं गृह्यतामित्याह ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

तदनन्तर इन्द्र ने उस पुत्र का नाम त्रसदस्यु ऐसा धरदिया क्योंकि ? जिससे रावणादिक दस्यु (शत्रु) लोग उद्विग्न हो कर त्रास पाते रहे ॥ ३३ ॥

युवनाश्व के पुत्र मांधाता चक्रवर्त्ती हुए, और अच्युत के तेज से सप्तद्वीप वाली पृथिवी का आप एक ही शासन (पालन) करते रहे ॥ ३४ ॥

और वह आत्मवेत्ता वडी दक्षिणा वाले यज्ञों से सर्व देव मय और सर्वात्मक अतीन्द्रिय यज्ञ पुरुष श्रीहरि का यजन करते हुए ॥ ३५ ॥

द्रव्य, मन्त्र, विधि, यज्ञ, यजमान, ऋत्विज, धर्म, देश, और काल, ये सब यदात्मक हैं जिन परमेश्वर के शरीरभूत हैं ॥३६॥

जहां से सूर्य उदय होते हैं और जहाँतक अस्त को प्राप्त होते हैं वह सब युवनाश्व के पुत्र मान्धाता का क्षेत्र कहाजाता है ॥३७॥

शशविन्दु की पुत्री विन्दुमती नामवाली अपनी रानी में मांधाता महाराज के पुरुकुत्स, अंबरीष, और योगी मुचुकुंद ये तीन पुत्र हुए ॥ ३८ ॥

इनों की पचास वहिनों ने सौभरि ऋषि को वर लिया वह ऋषि यमुना जी में मग्न होकर परम तप करते रहे ॥ ३९ ॥

मैथुन धर्म वाले मत्स्य के मैथुन सुखको देखकर सौभरि को भी स्पृहा उत्पन्न हुई तब सौभरि मांधाता नृपति के समीप जाकर एक कन्या की याचना करते हुए ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सोऽपि मान्धाता स्वयंवरे कामं गृह्यतामित्याह—स विप्रः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्यानेनाहं प्रत्युक्तोऽत आत्मानं तथा साधयिष्यामीति व्यवसितो निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जरठो वृद्धः वलीभिर्युक्तः पलितश्च, एजत्कः कम्पमानशिराः तापसत्वादिना वा असम्मतोऽहमिति कृत्वा ॥ ४१ ॥

तथेत्यस्य प्रपञ्चः सुरस्त्रीणामपीप्सितं किंपुनर्मनुजेन्द्राणां याः स्त्रियस्तासामिति ॥ ४२ ॥

ततः किं वृत्तं तदाह—मुनिरिति द्वाभ्याम् । क्षत्रा प्रतीहारेण पञ्चाशताऽपि राजन्याभिः स एक एव वरो वृतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति—स इति चतुर्भिः । बह्वृच इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तम्. ताभिः सह रेम इत्युत्तरेणान्वयः । क रेमे अपारणीयं धुरन्तं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्धया ऽनर्घ्याः परिच्छदा येषु तेषु गृहेषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलान्यम्भांसि येषां तेषु सरस्सु च कथम्भूतेषु सौगन्धिकानां कल्हाराणां च काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥

कथम्भूतेषु गृहादिषु स्वलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाश्च पक्षिणो भृङ्गाश्च वन्दिनश्च येषु कथम्भूतः महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥

स्तम्भं गर्वम् ॥ ४७ ॥

आज्यस्तोकैर्घृतबिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स विप्रः सौभरिः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्य अनेनाहं प्रत्युक्तः अत आत्मानं सुरस्त्रीणामप्यभीप्सितं साधयिष्यामि इति व्यवसितः निश्चितवान् इति द्वयोरन्वयः स्वस्य स्त्रीणामप्रियत्वे हेतुः जरठो वृद्धः वलिभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कः कम्पमानशिराः एवम्भूतोऽयमिति बुद्ध्या राज्ञाऽहं प्रत्युक्त इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

अत आत्मानं सुरस्त्रीणामप्यभीप्सितं योगप्रभावेन साधयिष्ये किम्पुनर्मनुजेन्द्राणां मनुजेन्द्रस्त्रीणामभीप्सितं साधयिष्य इति किमेतत् इत्यर्थः । इत्थं व्यवसितः व्यवसाययुक्तः प्रभुः समर्थो योगित्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

मुनिः सौभरिः क्षत्रा सूतेन प्रयोज्यकर्त्रा राज्ञा प्रयोजकेन ऋद्धिमत् सर्वसमृद्धिमदन्तःपुरं प्रवेशितः पञ्चाशता पञ्चाशत्संख्याभिः राजकन्याभिस्सर्वाभिरेक एव वरस्सन् वृतः ॥ ४३ ॥

तदा तासां कन्यानां तदर्थे वरनिमित्तमहमेवैनं वृणे ममैवायमनुरूपः पतिर्न तवेत्येवं सौहृदं सौन्दर्यत्वप्रयुक्तं सौहृदमपोह्य तस्मिन् नितरां सुन्दरे वरे गतं निहितं चेतो यासां तासां महान् कलिः कलह आसीत् योगमाहात्म्येन तादृशसुन्दररूपं धृतवानिति भावः ॥ ४४ ॥

तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति—स इति चतुर्भिः । स बह्वृचः आश्वलायनः सौभरिः यद्वा बह्वृच इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तं ताभिः स्त्रीभिस्सह रेम इत्युत्तरेणान्वयः । अपारणीयं धुरन्तं यत्तपः तस्य श्रिया समृद्ध्या हेतुभूतया अनर्घ्याः परिच्छदा उपकरणानि येषु तेषु गृहेषु उपकल्पितेषु तथा नानाविधेषु उपवनेषु अमलान्यम्भांसि येषु तेषु सरस्सु च, कथम्भूतेषु ? सौगन्धिकानां कल्हारादीनां काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥

कथम्भूतेषु ? गृहादिषु स्वलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणो भृङ्गाश्च वन्दिनश्च येषु कथम्भूतः- महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितस्सन् ॥ ४६ ॥

यस्य सौभरेर्गार्हस्थ्यं सम्यगवलोक्य विस्मितः सार्वभौमसम्पदा युक्तः सप्तद्वीपसहिताया भूमेरधिपतिर्मान्धाता कृतस्तम्भं गर्वं जहौ तत्याज किमेतन्मदीयमैश्वर्यमित्यमन्यतेत्यर्थः । यद्वा दुहितॄणां सत्कारवैकल्यचिन्तां जहौ ॥ ४७ ॥

इत्थं गृहेष्वासक्तः सौभरिः नानामुखैर्बहुमुखैर्बहुभिरिन्द्रियैरित्यर्थः । अनेनानेकशरीरपरिग्रहः प्रतिशरीरमिन्द्रियभेदश्च सूच्यते विषयान् शब्दादीन् सेवमानोऽनुभवन्नपि न तुतोष नाप्यमन्यत यथाऽऽज्यस्तोकैर्घृतबिन्दुभिरग्निर्न तुष्यति तद्वत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स सौभरिरयं मुनिः स्त्रीणामसम्मतो जरठः एजत्कम्पमानं कं शिरो यस्य स तथा वलीपलित अत एवाप्रिय इति मत्वा अहं राज्ञा प्रत्युदाहृतः स्वयंवरे गृह्यतामिति प्रोक्तः । इत्थं विचिन्त्यात्मानं मां तथा साधयिष्ये यथा सुरस्त्रीणामभीष्टमिति व्यवसितः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

क्षत्रा कन्यान्तःपुरं प्रवेशितः एकः पञ्चाशता राजकन्याभिर्वृतश्चाभूदिति शेषः ॥ ४३ ॥

कलिः कलहः तदर्थं सौभरिपतिपरिणायनार्थं सौहृदं सुहृद्भावम् अपोह्य परित्यज्य तस्मिन्वरे आसक्तचेतसाम् ॥ ४४ ॥

बह्वृचः सौभरिः गृहेषु ताभिः कन्याभिः रेमे इत्यन्वयः । कीदृशेषु गृहेषु अवारणीयश्रिया अप्रतिघातलक्ष्म्या विराजन्ति शोभमानानि च परिच्छदैरुपकरणैः सहितानि च विराजन्ति सपरिच्छदानि तेषु श्रिया अवारणीयः अनिर्वार्यैः तथापि वरणयोग्य इत्यर्थः इति वा । अमलान्यम्भांस्यमलाम्भांसि प्रसूनानां सौगन्धिकानि सौरभ्ययुतानि नानाविधोपवनानि च अमलाम्भोभिर्युतानि च प्रसूनसौगन्धिकानि च काननानि येषु तानि तथा तेषु अनुगायन्ति द्विजवृन्दानि अनुगायद्द्विजवृन्दानि द्विजानां पक्षिणां वृन्दानि द्विजवृन्दानि तान्येव वन्दिनो येषु तानि तथा तेषु ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एतावदेवानुवर्णयितुं शक्यं नातोऽधिकमित्याशयेनाह—यदिति । स्तम्भमहङ्कारनिमित्तं कर्तव्याकरणलक्षणम् ॥ ४७ ॥

आज्यस्तोकैः घृतबिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एजत्कः कम्पमानशिराः प्रत्युदाहृतः प्रत्याख्यातः इति व्यवसितः निश्चितवान् ॥ ४१—४४ ॥

स कदाचिदुपासीन आत्मापह्नवमात्मनः ।
ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बह्वृच इत्येतादृशसम्पत्तिसृष्टौ मन्त्रसामर्थ्यमेव कारणमिति भावः । अपारणीयमन्यैरशक्यं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्धया सृष्टेषु गृहेषु गृहोपलक्षितेषु विविधपुरेषु महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितो रेमे ॥ ४५ ४६ ॥

स्तम्भं गर्वम् ॥ ४७ ॥

आज्यस्य स्तोकैर्बिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स सौभरिः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्य मान्धात्राऽहं प्रत्युदाहृतः अतोऽहम् आत्मानं स्वदेहं सुरस्त्रीणामपीप्सितं साधयिष्ये इति व्यवसितो निश्चित इति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः, जरठो वृद्धः वलीभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कम्पमानः कं देहलक्षणं आत्मा यस्य सः "को ब्रह्मणि समीरात्मकामग्रन्थिषु" इति मेदिनीकारकोशात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अन्तःपुरे प्रतिहारेण पञ्चाशताऽपि राजकन्याभिः एक एव मुनिर्वृतः पतित्वेन स्वीकृतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तद्गार्हस्थ्यं संक्षेपतो वर्णयति—स इति चतुर्भिः । स बह्वृचः मन्त्रसामर्थ्यः युक्तः महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितो गृहादियुताभिः सह रेमे इत्युत्तरेणान्वयः कीदृशेषु अपारणीयं दुरन्तफलं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्ध्या हेतुभूतया अनर्घ्याः परिच्छदाः भोगोपकरणानि येषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलाम्भस्सु सरस्सु च कथम्भूतेषु सौगन्धिकानां कल्हारादीनां काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥

कीदृशेषु गृहादिषु सुष्ठु अलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणश्च वन्दिनश्च येषु ॥ ४६ ॥

स्तम्भमजहात् गर्वं तत्याज ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

तब मांधाताने भी सौभरि को कहा, कि—हे ब्रह्मन् ! आप स्वयंवर में कन्याओं यथेष्ट ग्रहण करो अर्थात् जो कन्या तुमारे ऊपर प्रसन्न होंगी उनको देंगे इतना सुनकर सौभरि ने विचारा कि–राजा ने मुझको स्त्रियों के अप्रिय असंमत और जरठ तथा मेरे शरीर में वली [सलवटे] देखकर केशों को सफेद और शिर को हिलता हुआ देखकर एक बहाना बनाया है, कि न इस पर कोई प्रसन्न होगी न मैं किसी पुत्री, को दूंगा ऐसा विचारा है ॥ ४१ ॥

इसलिये मे भी अपने रूप को ऐसा बनाऊं कि जिस में मेरा रूप देवताओं की स्त्रियों को भी इच्छित होवे । और राजकन्याओं की तो बात ही क्या है ? ऐसा सौभरि ने अपने मनमें व्यवसाय किया और समर्थ तो रहेंहि वैसे ही बन भी गये ॥ ४२ ॥

राजा की आज्ञा से द्वारी ने कन्याओंके निवास स्थान में ऋषि का प्रवेश कराया तब तो पचास हू राजकन्याओं ने एक ही ऋषि को वर लिया ॥ ४३ ॥

और उनकन्याओं का ऋषि के लिये अपना सुहृदपने को छोडकर भारी कलह हुआ. सब ही कन्याओं का चित्त ऋषि मे लग गया और परस्पर में सभी बोलने लगी, कि—यह तो हमारे अनुरूप है तेरे योग्य नहीं है ॥ ४४ ॥

वो बह्वृच (बहुतऋचाजाननेवाला) सौभरि ऋषि, अपार तपकी समृद्धि से अनर्घ्य (बहुमोल्य) उपकरण वाले गृहों में और नानाप्रकार के कमलों के समूह वाले और अमल जलवाले सरोवर जिनमें ऐसे उपवनों में उन पचास राजकन्याओं के साथ रमण करते हुए ॥ ४५ ॥

कैसे सौभरि के विहार स्थल हैं कि—जिनमें उत्तमोत्तम सेज, आसन, वस्त्र, भूषण, स्नान, उवटन, भोजन, और मालाओं से स्त्री और पुरुष सुन्दर अलंकृत होरहे हैं और नानाप्रकार के पक्षिगण और भ्रमर तथा वन्दीजन जहां गान कर रहे हैं । ऐसे उत्तम विभूति वाले गृहो में सौभरि नित्य रमण करते रहे ॥ ४६ ॥

और तो क्या कहे जिन सौभरि ऋषि की गृहस्थीको देखकर सप्तद्वीपवाली पृथ्वी के पति और सार्वभौम सम्पत्ति युक्त मांधता ने भी गर्व छोड दिया ॥ ४७ ॥

इस प्रकार गृह में रत होकर विविध सुखों से विषयों को भोगते हुए भी सन्तोष को प्राप्त न हुए जैसे घृत के बिन्दुओं से अग्नि नहीं शान्त होती है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह-स कदाचिदिति सप्तभिः । आत्मनो मत्स्यो हेतोरात्मनो ऽपह्नवं तपोहानिं ददर्श ॥ ४९ ॥

अहो इमं पश्यत मे विनाशं तपस्विनः सच्चरितव्रतस्य ।
अन्तर्जले वारिचरप्रसङ्गात्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ॥ ५० ॥

सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ।
एकश्चरन्रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥ ५१ ॥

एकस्तपस्व्यहमथाम्भसि मत्स्यसङ्गात्पञ्चाशदासमुत पञ्चसहस्रसर्गः ।
नान्तं व्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृतमतिर्विषयेऽर्थभावः ॥ ५२ ॥

एवं वसन् गृहे कालं विरक्तो न्यासमास्थितः ।
वनं जगामानुययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ॥ ५३ ॥

तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् ।
सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ॥ ५४ ॥

ताः स्वपत्युर्महाराज ! निरीक्ष्याध्यात्मिकीं गतिम् ।
अन्वीयुस्तत्प्रभावेण अग्निं शान्तमिवार्चिषः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे सौभर्याख्याने
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सच्चासौ चरितव्रतश्च योऽहं तस्य ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥

मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां चेद्यदि प्रसङ्गस्तर्हि तद्व्रतिषु ईश्वरार्थधर्मपरेष्वेव कार्य इति शेषः ॥ ५१ ॥

सङ्गजातं दोषं प्रपञ्चयति—एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात्पञ्चाशदासमभूवमित्यर्थः । ततश्च सुतैः पञ्चसहस्रसर्ग आसम् प्रत्येकं तासु पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः उभयकृत्यान्यैहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् अर्थभावः । पुरुषार्थबुद्धिमान् ॥ ५२ ॥

न्यासोऽत्र सङ्गत्याग एव वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मणि लयम् ॥ ५५ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह; तावदनुतापमाह—स इत्यादिना एवं वसन्नित्यतः प्राक्तनेन । बह्वृचानामाचार्यः स सौभरिः कदाचिदुपासीत उपविष्टः आत्मना मनसा मीनस्य सङ्गाद्धेतोः समुत्थितमात्मापह्नवं स्वरूपानुसन्धानविरोधिनं विषयचापलं दृश्यं आलोकितवान् ॥ ४९ ॥

दर्शनमेव प्रपञ्चयति—अहो इति । अहो हे लोकाः ! तपोनिष्ठस्य सच्चासौ चरितव्रतश्च योऽहं तस्य ममेमं विनाशं पश्यत:, कोऽसौ विनाशः ? तत्राह—अन्तर्जले यो वारिचरो मीनस्तस्य प्रकृष्टात्सङ्गाद्धेतोश्चिरं धृतं ध्यातं ब्रह्मविद्याविषयं विस्मृतमिति यदेष एव विनाशः ब्रह्मविस्मरणमात्मनो विनाशप्रायमेवेति मत्वा विनाशं पश्यतेत्युक्तं तथा च श्रूयते "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इति ॥ ५० ॥

अत एवंवर्तितव्यं मयेत्यभिप्रायेण मुमुक्षोर्वृत्तिमाह—सङ्गमिति । मुमुक्षुः सर्वात्मना करणत्रयेण मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां सङ्गं त्यजेत् बहिः शब्दादिविषयेषु इन्द्रियाणि न विसृजेत् न प्रवर्तयेत् एकोऽसहाय एव चरेत् रहसि एकान्ते चित्तमनन्ते अपरिच्छिन्ने ईशे भगवति युञ्जीत क्वचिदपि सङ्गो न कार्य एव क्वचित्सङ्गश्चेद्भवति प्रसङ्गस्तर्हि तस्मिन्ननन्त एव रतिर्येषां तेषु साधुष्वेव विधेयः ॥ ५१ ॥

स्वावस्थां प्रपञ्चयति—एक इति । प्रथममेकोऽसहाय एव

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहमासमथ ततोऽस्मिन्नासि यो मत्स्यस्तस्य सङ्गात् पञ्चाशद्दारं पञ्चाशता भार्याभिरेकदा सम्बन्धाय पञ्चाशच्छरीरविशिष्टोऽभवं ततश्च पुत्ररूपेण पञ्चसहस्रवर्गे आत्मस्नेषमव्यन्तं विषयानुभवजां तृप्तिमन्तस्य तृप्त्यवधित्वाज्ञ प्रजामि,कथम्भूतः? उभयकृत्यं स्त्रीपुंसकृत्यं तस्मिन्नेव मनोरथो येषां तेषां मायागुणैर्मोहादिभिर्वृता मतिर्यस्य विषयेषु शब्दादिष्वेवार्थभावः पुरुषार्थबुद्धिर्यस्य तथाभूतः ॥ ५२ ॥

एवमित्यादिशुकोक्तिः—इत्थं महान्तं कालं गृहे वसन् ततो विरक्तो न्यासं काम्यकर्मत्यागमाश्रितो वनं जगाम तपसा इति शेषः तं गच्छन्तं सौभरिं पतिरेव देवता यासां ताः पत्न्यश्चानुसृत्य जग्मुः ॥ ५३ ॥

तत्र वने आत्मवित् आत्मयाथात्म्यानुसन्धानपरः सौभरिरात्मकर्शनं शरीरकार्श्यावहमत एव तीव्रमुग्रं तपस्तप्त्वा कृत्वा अग्निभिराहवनीयादिभिः सहैवात्मानं परमात्मनि युयोज लीनमनुसन्दध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ततो हे महाराज ! पत्युः सौभरेराध्यात्मिकीं गतिं परमात्मसम्बन्धिनीमग्निभिः सह प्रत्यगात्मनः परमात्मनि लयानुसन्धानपूर्विकां तत्प्राप्तिरूपां गतिमवलोक्य ताः पतिमनुगताः पत्न्यश्च तस्य पत्युः प्रभावेन परमात्मोपासनप्रभावेन अन्वीयुरनुसृत्य जग्मुर्मुक्ता बभूवुरिति यावत् तद्यथा शान्तं निरिन्धनमग्निमर्चिषश्शिखा अनुलीना भवन्ति तद्वत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मापह्नवं स्वरूपापहारणं तपसास्तिरस्कारं वा ॥ ४९ ॥

वह्निरन्धृतं ब्रह्म तपः तत्प्रक्षालितं च्युतं नष्टमित्यर्थः । "ब्रह्म वदस्तपस्तत्त्वम्" इत्यभिधानम् तत्त्वमनारोपितं रूपं पुंसो ज्ञानमेव तत्सुतं प्रतिबद्धमिति वा ॥ ५० ॥

"लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि" इति वाक्यार्थमनुसन्धान आह–सङ्गमिति । मिथुनव्रजिनात् स्त्रीपुरुषसङ्गोद्भूतपापात् मुमुक्षुः सङ्गं स्नेहलक्षणं त्यजेत. इन्द्रियाणि बहिः शब्दादिविषयेषु न विसृजेत् न प्रयुञ्जीत एकाकी चरन् रहसि एकान्ते अनन्ते ईशे चित्तं युञ्जीत प्रसङ्गश्चेद्यदि प्रसङ्गोपेक्षितस्तर्हि तस्मिन् हरौ रतिर्येषां ते तद्व्रतयस्तेषु साधुषु निर्मत्सरजनेषु प्रसङ्गः स्यादान्वयेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

अहमेक एव तपस्वी अथाम्भसि मज्जलजलि मत्स्यसङ्गात् मत्स्यानां मिथः सङ्गं दृष्ट्वा अथानन्तरं पञ्चाशता स्त्रीभिः सह सुरतप्रसङ्गेन सुतपञ्चसहस्रसङ्ग आसम्, अथो भवकृत्यं पुत्राणां विवाहादिः कन्यकानां प्रदानादिरित्युभयं कर्तव्यं तत्र ये मनोरथाः मनःसङ्कल्पविशेषास्तेषाम् उभयेन स्त्रीपुरुषद्वयेन यत्कृत्यं तत्र विद्यमानानां मनोरथानां वा उभयस्मिन् इह लोके परलोके च यत्कृत्यं तद्विषयमनोरथानां वा अन्तमवसानं न व्रजामि तत्रेदं निमित्तमाह—मायेति । शब्दादिविषये प्रयोजनबुद्धिः "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः ॥ ५२ ॥

एवं विरज्य किमकार्षीत्तत्राह—एवमिति । न्यासं वित्तगृहादित्यागलक्षणम् ॥ ५३ ॥

आत्मकर्शनं देहस्य कृशत्वापादकम् अग्निभिः सहात्मानं देहं कृत्वा परमात्मनि युयोज सायुज्यलक्षणां मोक्षमासवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
(एतन्मतेनाध्यायोऽत्र न समाप्यते ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कदा तादृशस्सन् चित्तं युञ्जीत ? तत्राह—तद्व्रतिष्विति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सहैवाग्निभिरिति आत्मात्मीयं सर्वमेव तदनुगतत्वेन विमान्योत्क्रान्तवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं तस्य गरुडापराधस्य गृहावेशप्रापकस्य भोगान्ते पुनर्विवेकोदयमाह–स इति सप्तभिः । आत्मनः स्वरूपादेव हेतो दात्मन आत्मानन्दस्य अपह्नवं वञ्चनं मीनसङ्गसमुत्थितमिति मीनसङ्गस्य कारणं तु मीनरक्षार्थं गरुडनिवारणरूपोऽपराध एव ज्ञेयः ॥४९॥

ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥

तस्मादन्यो मादृशो मा भवत्विति, तन्निर्वेदमाह—सङ्गमिति द्वाभ्याम् । बहिरिन्द्रियाणि न विसृजेदिति विधानुभवाक्ये: अशक्यानुष्ठानकस्य विधेरप्रामाण्यादिति भावः । तद्व्रतेषु अनन्तभक्तिनिष्ठेषु साधुषु यदि प्रकृष्टः सङ्गः स्यादिति मम तु तदभावादेव गरुडे दोषदर्शनजनितो मिथुनव्रतिनो मनिस्य सङ्गोऽभूदिति भावः । चेत् प्रसङ्ग इत्यत्र नञ् अध्याहार्यः: तस्मात् यदि साधुषु प्रकृष्टः सङ्गः स्यात् तदा असाधुसङ्गं न कुर्यादित्येकश्वरार्थत्याहि ॥ ५१ ॥

सङ्गाज्जातं दोषं प्रपञ्चयन्—एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात् पञ्चाशदात्मं ततश्च सुतैः पञ्चसहस्रसर्गं आसमिति प्रत्येकं तासु पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः उभयकृत्यानि वैदिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् अर्थआत्मः पुरुषार्थबुद्धिः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

न्यासं सङ्गत्यागरूपं वानप्रस्थधर्ममित्यर्थः॥ ५३॥
सहैवाग्निभिरित्यग्निभिः सहैव देहं त्यक्त्वैवेति शेषः॥ ५४॥
अन्वीयुरनुसृताः॥ ५५॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
षष्ठोऽयं नवमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ ६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अधुना तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थधर्ममाह–स इति सप्तभिः। आत्मनः स्वस्य आत्मापह्नवम् आत्मनो बुद्धेः अपह्नवं हानिलाघवं ददर्श॥ ४९॥

बुद्धिलाघवमेवाह–अहो इति। यत् येन आत्मापह्नवेन सन्नासौ चारित्रव्रतश्च तस्य मे इमं विनाशं पश्यत, तदेवाह—चिरं धृतं बहुकालतो बुद्ध्या ध्यातं ब्रह्म प्रच्यावितं विस्मारितम्॥ ५०॥

मिथुनव्रतिनाम् औपस्थ्यसुखासक्तानां सङ्गं त्यजेत् बहिर्विषयेषु इन्द्रियाणि न विसृजेत्, एकश्चरन् ईशे चित्तं युञ्जीत उक्तार्थे साधनमाह, तद्व्रतिषु ईश्वराराधनवृत्तिधारिषु प्रकृष्टः सङ्गश्चेत॥ ५१॥

सङ्गदोषं प्रपञ्चयति--एक इति। अम्भसि तपस्वी अहम् एक आसं पुनर्मत्स्यसङ्गात् पञ्चाशदासम् अभूवं पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात् पुनः पञ्चसहस्रसर्गः आसं तासु प्रत्येकं पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः एवं मायागुणैः रूपादिविषयकरागादिभिर्हृतमतिः अत एव विषये स्त्रीपुत्रादिदर्शनसंस्पर्शादौ अर्थभावः अर्थबुद्धिः अहम् उभयकृत्यमनोरथानाम् ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनवासनानां अन्तं न व्रजामि॥ ५२॥

एवं सङ्गदोषदर्शनेन विषयेभ्यो विरक्तः न्यासं भगवति आत्मभरन्यासमाश्रितः॥ ५३॥

अग्निभिराहवनीयादिभिः सह आत्मानं परमात्मनि युयोज लीनं चिन्तितवान्॥ ५४॥

आध्यात्मिकीं गतिं परमात्मप्राप्तिम्॥ ५५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्ठाऽध्यायार्थप्रकाशः॥ ६॥

भाषा टीका।

वह बहुत सी ऋचाओंके आचार्य सौभरि ऋषि एक समय पर बैठे हुए मीन के संग से होने वाली अपनी बडी तपकी हानि को देखते हुए॥ ४९॥

और सौभरि बोले, कि—अहो! बडा सुन्दर चरित्र वाला व्रतधारी ऐसे मोतपस्वी के तप के नाश को तो देखो? कि–मैंने जल के भीतर जलचर [मीन] के प्रसंग को देखकर बहुत काल से जो तप धारण किया था उसे मैंने नष्ट कर दिया॥ ५०॥

मुमुक्षु पुरुष मिथुन व्रती लोगों का संग छोडे और इन्द्रियों को किसी तरह भी बाहर विषयों में न छोडे। एकाकी विचरता हुआ एकांत में स्थित होकर ईश्वर में चित्त लगावे अथवा उस श्रीहरि में जिनकी वृत्ति लगी हुई है ऐसे साधुजनों का प्रसंग करे यदि मिले तो॥ ५१॥

देखो मैं एकही तपस्वी जल में तप करता हुआ मीन के प्रसंग को देखकर पचास स्त्रियों के संग से पचास रूप वाला होगया और अपने पुत्र रूप से पंच सहस्र शरीर वाला भी होगया तौ भी अब मैं दोनों मनोरथों के अर्थात् ऐहिलौकिक और पारलौकिक मनोरथों के अन्त को नहीं पहुचता हूं क्योंकि? माया के गुणों ने मेरी मति को हरण कर लिया है इसी से विषयों में मेरी अर्थ बुद्धि होरही है॥ ५२॥

सौभरि ने इतना विचार किया और गृह में बसते २ ही विषयों से फिर विरक्त होगये तदनंतर सन्यास लेकर वन में चले गये। उनकी पचासों पत्नी भी पति ही में देवता बुद्धि वाली रही सब उनके साथ बन को गई॥ ५३॥

वहां पर शरीर को कृश करने वाला ऐसा बडा तीक्ष्ण तप करके अग्निओं के सहित अपने आत्माको परमात्मा में युक्त करते हुए॥ ५४॥

तब तो हे महाराज! वे पत्नी लोग भी अपने पति की इस प्रकार की आध्यात्मिक गति को देखकर उनके प्रभाव से अनुगमन करती हुई। जैसे अग्नि के शांत होने पर अर्चि (अग्नि की ज्वाला) आपही शांत होजाती है॥ ५५॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में षष्ठ अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्ता॥ ६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

—○:०:○—

श्रीशुक उवाच ।

मान्धातुः पुत्रप्रवरो योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः ।
पितामहेन प्रवृतो यौवनाश्वश्च तत्सुतः ।
हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मान्धातृप्रवरा इमे ॥ १ ॥
नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः ।
तया रसातलं नीतो भुजगेन्द्रप्रयुक्तया ॥ २ ॥
गन्धर्वानवधीत्तत्र वध्यान्वै विष्णुशक्तिधृक् ।
नागाल्लब्धवरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥ ३ ॥
त्रसद्दस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ।
हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ[1] निबन्धनः ॥ ४ ॥
तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ।
प्राप्तश्चण्डालतां शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा ॥ ५ ॥
सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ।
पातितोऽवाक्शिरा देवैस्तेनैव स्तम्भितो बलात् ॥ ६ ॥
त्रैशङ्कवो हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
यन्निमित्तमभूद्युद्धं पक्षिणोर्बहु वार्षिकम् ॥ ७ ॥
सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः ।
वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मान्धातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमे यत्र गीयते ।
पुरुकुत्सस्य चाख्यानं हरिश्चन्द्रस्य चोत्तमम् ॥

पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः स पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अत एवाऽस्य मान्धातृप्रवरत्वं तत्सुतोऽम्बरीषस्य सुतः इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीता मान्धातृगोत्रस्य प्रवरा अवान्तर-विशेषप्रवर्तकाः यद्वा यौवनाश्वविशेषणम् पितामहेन मान्धात्रा सह आर्षेयवरणे प्रवृतः मान्धाता प्रवरो येषां ते इमे अम्बरीष यौवनाश्वहारीताः यथाऽहाश्वलायनः "हरितकुत्सपिङ्गदर्भभैम-गवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धातारं हैके ब्रुवते मान्धात्रा-ङ्गिरसं मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेति" इति ॥ १ ॥

पुरुकुत्सस्य वंशं कथयिष्यन्नादौ तावत्तस्य विवाहं प्रभावं चाह—उरगैर्भ्रातृभिर्या दत्ता नर्मदा तया ॥ २ ॥

वध्यान्वधार्हान् स च पुरुकुत्सो नागाल्लब्धवरोऽभूत् वरम् आह, इदं नर्मदया रसातलानयनादिकं स्मरतां सर्पादभयम् इति ॥ ३ ॥

देहकृत्पिता त्रसद्दस्योः सुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

[1] त्रिबन्धुर इति वीर० विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अयः शङ्कव इव दुःखहेतवो दोषा यस्याऽसौ त्रिशङ्कुः तदुक्तं हरिवंशे—

"पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ।
अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः" ॥

इति परिणीयमानविप्रकन्याऽपहरणात्क्रुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेन ॥ ५ ॥

तेनैव कौशिकेन ॥ ६ ॥

पक्षिणोराडीबकयोः विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रसर्वस्वमपहृत्य यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठोऽपि विश्वामित्रं त्वमाडीभवेति शशाप सोऽपि त्वं बकोभवेति वासिष्ठं शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

"हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा पुत्र आस" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रस्य चरितमाह—सोऽनपत्य इत्यादि यावत्समाप्ति, कथं शरणं यातः ? तदाह, पुत्रो मे जायताम् ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रासङ्गिकस्सौभरेर्वृत्तान्तोऽनुवर्णितः अथ प्रस्तुतं मान्धातुर्वंशपरम्परां तद्वृत्तान्तं चाह—मान्धातृपुत्रप्रवर इति ! मान्धातुः पुत्राणां पुरुकुत्सादीनां मध्ये श्रेष्ठो योऽम्बरीष इति प्रसिद्धः पुत्रः स पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अत एव तत्सुतः अम्बरीषस्य सुतः युवनाश्वनामाऽभवत् पितामहस्य नाम दध्रे इत्यर्थः । यौवनाश्वस्तु तत्सुत इति पाठान्तरं तदा मान्धातृपुत्रश्रेष्ठोऽप्यम्बरीषः पितामहेन वृतत्वात् तत्पुत्र अम्बरीषयादिशब्दाभिधेयतां विहाय यौवनाश्वशब्दाभिधेयो बभूव इत्यर्थः । युवनाश्वस्यानन्तरापत्यं यौवनाश्विरम्बरीषः "अतइञ्" तस्यापत्यं यौवनाश्वः तस्यापत्यमित्यौत्सर्गिकोऽण् प्रत्ययः तस्य यौवनाश्वस्य सुतो हरित इति प्रसिद्धो बभूव इमे अम्बरीषयौवनाश्वहरिताः मान्धातृप्रवराः मान्धातृसन्तानभूता इत्यर्थः । एवं मान्धातृसुतस्याम्बरीषस्य वंश उक्तः ॥ १ ॥

अथ पुरुकुत्ससन्तानं वक्ष्यन् तावत्सद्वृत्तान्तमाह—नर्मदेति । भ्रातृभिरुरगैर्नागैर्या नर्मदाख्या नागकन्यका पुरुकुत्साय दत्ता तया भुजगेन्द्रैर्भ्रातृभिः प्रचोदितया नर्मदया रसातलं नीतो यः पुरुकुत्सः सः विष्णुशक्तिधृत् भगवदाहितबलः अत एवावध्यानपि गन्धर्वानवधीत् हतवान्, ततो नागात् भुजगेन्द्राल्लब्धः प्राप्तो वरो येन तादृशो बभूव. वरस्वरूपं दर्शयति, सर्पादभयं स्मरतामिममिति. इमं नर्मदया रसातलनयनादिवृत्तान्तं स्मरतां जनानां सर्पादभयं भयाभाव इति मद्वृत्तान्तं स्मरतां सर्पाद्भयं माभूदित्येवंविधं वरं वृणवानस्तं लब्धवानित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पुरुकुत्सस्यापत्यं पौरुकुत्सस्त्रसद्दस्युस्तं विशिंषन् तत्पुत्रमाह—त्रसद्दस्युरनरण्यस्य देहकृत् अनरण्यमुत्पादितवानित्यर्थः । तस्य अनरण्यस्य सुतो हर्यश्वस्तस्मात् हर्यश्वात् अरुणो जज्ञे इति शेषः अथ अरुणात्त्रिबन्धुरः ॥ ४ ॥

तस्य पुत्रः सत्यव्रतः स एव त्रिशङ्कुरिति विख्यातः स च गुरोर्वसिष्ठस्य शापाच्चण्डालतां गतः प्राप्तः पश्चात्कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा तपःप्रभावेन सशरीर एव स्वर्गं गतः अधुनापि दिवि नक्षत्ररूपेण दृश्यते, कथं चण्डालस्य स्वर्लोके अवस्थानम् ? इत्यत्राह—पातित इति । कौशिकतेजसा स्वर्गं प्रापितस्तत्रत्यैर्देवैरवाक्शिराः पातितः पात्यमानः पुनस्तेनैव कौशिकतेजसैव बलात् स्तम्भितः स्वर्गान्तरनिर्माणपूर्वकं कौशिकतेजसा दिव्येव स्थापित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कोः पुत्रो हरिश्चन्द्रः, तद्वृत्तान्तमाह—यन्निमित्तं यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं कारणं यस्य तद्बहुवार्षिकं युद्धं पक्षिणोः पक्षित्वं प्राप्तयोः विश्वामित्रवसिष्ठयोः बभूव विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन सर्वस्वापहारेण हरिश्चन्द्रं यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो हरिश्चन्द्रगुरुर्वसिष्ठः विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप आडिर्बलाका "शरारिराडिरातिश्च बलाका बिसकण्ठिका" इति कोशात. विश्वामित्रोऽपि वसिष्ठं त्वं भासो भवेति शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

हरिश्चन्द्रस्यैव चरित्रान्तरमाह—स इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । स हरिश्चन्द्रोऽनपत्यः अपुत्रः सन्नत एव विषण्णः दुःखितः आत्मा मनो यस्य स नारदस्योपदेशात् वरुणं शरणं गतः, कथं शरणं यातः ? तत्राह—पुत्र इत्यादिना यजाइत्यन्तेन । वरुणं शरणमुपगम्य हे प्रभो ! मम पुत्रो जायतां तथा अनुग्रहाण ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मातामहेन मातुः पित्रा शशबिन्दुना तस्याम्बरीषस्य सुतः मान्धाता प्रवरो येषां ते तथा ॥ १ ॥

भ्रातृभिः उरगैः पुरुकुत्साय मान्धातृज्येष्ठपुत्राय दत्ता भुजगेन्द्रप्रेरितया तया नर्मदया रसातलं नीतः ॥ २ ॥

सः पुरुकुत्सः तत्र रसातले वध्याश्वान् गन्धर्वानवधीदित्यन्वयः । वधार्हा अश्वा येषां ते तथा तान्वा नागाः किमस्मै ददुरिति तत्राह—सर्पादिति । इमं गन्धर्ववधलक्षणं पुरुकुत्सविक्रमं स्मरतां पुंसां सर्पादभयलक्षणं लब्धवर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुरुकुत्सस्यापत्यं पौरुकुत्सः यस्त्रसद्दस्युरनरण्यस्य देहकृत् पिता अनरण्यस्त्रसदस्युसुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य त्रिबन्धुरस्य सुतः सत्यव्रतः त्रिशङ्कुरिति नामद्वयेन विश्रुत इत्यर्थः । गुरोर्वसिष्ठस्य शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेण ॥ ५ ॥

सशरीरः मानुषशरीरसहितः स्वर्गं गतः अद्यापि दिवि व्योम्नि दृश्यते मनुजैरिति शेषः । स्वर्गं गतः कथं मानवैर्दृश्यत इति तत्राह—पातित इति । तेन विश्वामित्रेण बलात्तपः शक्तेः ॥ ६ ॥

त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कोरपत्यं हरिश्चन्द्रो यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं यस्य तन्निमित्तं पक्षिणोः सहायिनोः—"पक्षः पार्श्वमरुत्साध्य सहायबलिभित्तिषु" इति यादवः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति शब्दार्थज्ञानाद्विषण्णमना अनपत्यः स हरिश्चन्द्रो नारदोपदेशात् हे प्रभो ! मे पुत्रो जायतामिति निवेद्य वरुणं शरणं गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मान्धातुरिति सार्द्धकम् । पितामहेन प्रवृतो यौवनाश्वस्तु तत्सुत इत्येव पाठः दृश्यते चायं गौडविदेहेषु अर्थस्तु तस्याम्बरीषस्य सुतो यौवनाश्वः अयमपि मान्धातृसनामेत्यर्थः । विष्णुपुराणे तु युवनाश्व इति नाम यथा गर्भश्च युवनाश्वस्योदरेऽभवत् ततो मान्धाता ऽभवत् इति पूर्वमुक्त्वा तत्रैव गद्यान्तरेणाह, अम्बरीषमान्धातृतनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् तस्माद्धरितः यतोऽङ्गिरसा-हारीत इति टीकायामर्थान्तरे आर्षेयप्रवरेण प्रवृत इति ऋषिभिः स्वगोत्रत्वेन वृत इत्यर्थः । तेन सह तस्याम्बरीषस्य सुतो हारीतः युवनाश्वेन प्रवृत इति ॥ १—३ ॥

त्रसद्दस्युरिति अयमपि मान्धातृसनामेत्यर्थः ॥ ४—७ ॥

श्रीभगवद्दैवतस्य श्रीभागवत एव समञ्जसत्वं बोधयितुं हरिश्चन्द्रस्य चरितमाह—सोऽनपत्य इत्यादिना । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं तत्र स इति युग्मकम् ॥ ८—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तमे, तु हरिश्चन्द्रो मान्धात्रन्वयसम्भवः ।
वरुणं वञ्चयन् पुत्रस्नेहादीजे नृमेधतः ॥

पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः तत्सुतः अम्बरीषपुत्रो यौवनाश्वः इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः मान्धातृप्रवराः मान्धातैव प्रवरो येषां ते ॥ १ ॥

मान्धातृपुत्रस्य पुरुकुत्सस्य वंशं वदन् प्रथमं तस्य विवाहमाह—नर्मदा खलु या उरगैर्दत्ता तया स पुरुकुत्सो रसातलं नीतः ॥ २ ॥

वध्यार्हान् अवधीत् इदं रसातलनयनादिकं स्मरतां जनानां सर्पादभयं स्यात् ॥ ३ ॥

देहकृत् पिता त्रसद्दस्युसुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रयः शङ्कव इति दुःखहेतवो दोषा यस्य स त्रिशङ्कुः तदुक्तं हरिवंशे "पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः" इति परिणीयमानविप्रकन्याहरणार्तं क्रुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ५ ॥

तेनैव विश्वामित्रेणैव स्तम्भितो नाऽधःपपात ॥ ६ ॥

पक्षिणोरिति विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वमपजहार याजयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठः विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप सोपि त्वं बको भवेति शशाप तत्सहतयोर्युद्धमभूत् ॥ ७ ॥

सं हरिश्चन्द्रः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मान्धातृवंशं तत्र पुरुकुत्सस्य हरिश्चन्द्रस्य चाख्यानं चाह, मन्धातुरिति सप्तमेन । योऽम्बरीषः प्रकीर्त्तितः पूर्वत्र स मान्धातुः पुत्रप्रवरः पुत्रेषु पुरुकुत्सादिषु मध्ये श्रेष्ठः स च पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रतया स्वीकृतः तत्सुतः तस्याम्बरीषस्य सुतः यौवनाश्वः तस्य यौवनाश्वस्य हारीतः पुत्रोऽभूत् इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीताः मान्धातृप्रवराः मान्धातृगोत्रस्य प्रवराः अवान्तरविशेषप्रवर्त्तकाः ॥ १ ॥

मन्धातुः पुत्रस्याम्बरीषस्य वंशमुक्त्वा अथ पुरुकुत्सस्य मान्धातुः पुत्रस्य वंशङ्कथयिष्यन् आदौ तद्विवाहमाह—नर्मदेति । नर्मदाख्या उरगभगिनी भ्रातृभिरुरगैः पुरुकुत्साय या दत्ता तया भुजगेन्द्रप्रयुक्तया पुरुकुत्सः रसातलं नीतः ॥ २ ॥

वध्यान् वधार्हान् अवधीत् स च पुरुकुत्सः इदमाख्यानं स्मरतां सर्पाज्ञातविकवचनं सर्पेभ्योऽभयं भवतु इत्येवं नागात् लब्धवरोऽभूत् ॥ ३ ॥

पौरुकुत्सः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसद्दस्युः स च अनरण्यस्य देहकृत् पिता त्रसद्दस्योः पुत्रो ऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य निबन्धनस्य सत्यव्रतः पुत्रः सच सत्यव्रतः त्रिशङ्कुरिति विख्यातः त्रयः शङ्कव इव दुःखहेतवो दोषाः यस्यासौ त्रिशङ्कुः हरिवंशे वसिष्ठवाक्यं "पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः" इति गुरोः शापादिति "येन भार्या हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै । बालबालकामाच्च मोहाच्च प्रहर्षाच्चापलेन च ॥ जहार कन्यां कामात्सः कस्य चित्पुरवासिनः" इत्येवं कृतापराधः पितात्वेनमत्यौवाच श्वपाकैः वर्त्तस्वेति गुरोः शापात् चण्डालतां प्राप्तः इत्यर्थः । तदनन्तरं तु सत्यव्रतः विश्वामित्रकलत्रादिरक्षां दुर्भिक्षे कृतवान् तदनन्तरं विश्वामित्रेण वरं वरस्वेत्युक्तः सशरीरो व्रजे स्वर्गमिति वरं वव्रे विश्वामित्रस्तं याजयित्वा सशरीरं दिवमारोपयामास देवैः सः स्वर्गात्पातितः पुनर्विश्वामित्रेण स्तम्भित इत्याह—कौशिकतेजसेत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कुपुत्रः यो निमित्तं हेतुर्यस्य तत् यन्निमित्तं बहुवार्षिकं युद्धं पक्षिणोरन्योन्यशापवशात् आडीबकरूपयोरभूत् विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रं सर्वस्वापहारेण यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठो विश्वामित्रं त्वमाडी भवेति शशाप विश्वामित्रोपि त्वं बको भवेति वसिष्ठं शशापेत्यन्यत्र प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

वरुणं पुत्रो मे जायतामित्येवं शरणं यातः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीदेवीसमेतश्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि- मांधाता का पुत्र श्रेष्ठ जो अंबरीष कथित हुआ उसको पितामह ने अर्थात् युवनाश्व ने गोद लेलिया

यदि वीरो महाराज ! तेनैव त्वां यजे इति ।
तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ॥ ९ ॥
जातः सुतो ह्यनेनाङ्ग ! मां यजस्वेति सोऽब्रवीत् ।
यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति ॥ १० ॥
निर्दशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
दन्ताः पशोर्यज्जायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ॥ ११ ॥
जाता दन्ता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ।
यदा पतन्त्यस्य दन्ता अथ मेध्यो भवेदिति ॥ १२ ॥
पशोर्निपतिता दन्ता यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ पशुः शुचिः ॥ १३ ॥
पुनर्जातो यजस्वेति स प्रत्याहाऽथ सोऽब्रवीत् ।
सान्नाहिको यदा राजन् ! राजन्योऽथ पशुः शुचिः ॥ १४ ॥
इति पुत्रानुरागेण स्नेहयन्त्रितचेतसा ।
कालं वञ्चयता तं तमुक्तो देवस्तमैक्षत ॥ १५ ॥
रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितम् ।
प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

भाषा टीका

और उस अंबरीष का पुत्र यौवनाश्व हुआ ॥ तिनका पुत्र हारीत तथा ये तीनों मांधाता के गोत्र में श्रेष्ठ हुए ॥ १ ॥

नर्मदा को उसके भाई लोग सर्पों ने पुरुकुत्स को दीनी, तब वह इनको भुजगेन्द्रकी प्रेरणा से रसातल को लेगई ॥ २ ॥

विष्णु शक्ति को धारण करने वाला पुरुकुत्स भी वहाँ पर वधके योग्य गंधर्वों को मारते हुए, तब नागलोगों ने उनको वर दिया, कि—जो तुमारे इस नर्मदा के द्वारा आनयन [आगमन] आदि को स्मरण करेगा उसको सर्पों से भय नहीं होगा ॥ ३ ॥

उन पुरुकुत्स के पुत्र त्रसद्दस्यु हुए तिनके पुत्र अनरण्य हुए तिनके हर्यश्व तिनके निबन्धन हुए ॥ ४ ॥

निबन्धन के सत्यव्रत हुए जिनका त्रिशंकु ऐसा नाम विख्यात हुआ । जो गुरू वशिष्ठजी के शाप से चंडालपने को प्राप्त हुआ परंच विश्वामित्र के तेज से शरीर सहित स्वर्ग को गया जो अब तक भी आकाश में देख पडता है स्वर्ग में आने पर देवों ने बलात्कार (बरजोरी) से वहां ही वैसा ही स्तंभित कर दिया ॥ ५—६ ॥

त्रिशंकुका पुत्र हरिश्चन्द्र हुआ जिसके निमित्त विश्वामित्र और वशिष्ठ का पक्षि रूप से बहुत वर्षों तक युद्ध हुआ ॥ ७ ॥

वह संतान के विना दुःखित होकर नारदजी के उपदेश से वरुण देवता के शरण गया और बोला, कि हे प्रभो ! मेरे पुत्र उत्पन्न होवे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदि वीरः पुत्रो मे जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजामीति भाषया तथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य रोहितो नाम पुत्रो जातः ॥ ९ ॥

जाते पुत्रे स वरुणो जातः सुतो मामनेन यजस्वेत्यब्रवीत् यदा पशुर्निर्दशो निर्गतदशादिवसः स्यादित्यत्र स राजाऽब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ १०—१३ ॥

राजन् हे वरुण ! राजन्यः पशुर्यदा सान्नाहिकः कवचसन्नद्धार्हः सग्रामसमर्थः अथ तदा शुचिः ॥ १४ ॥

इत्येवं तं तं कालं वञ्चयता राज्ञोक्तः प्रार्थितो देवो वरुणस्तं तं कालं प्रत्यैक्षतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

चिकीर्षितमात्मना पशुना वरुणयजनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे महाराज वरुण ! यदि वीरः मम पुत्रो जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजानीति भाषाबन्धनेन शरणं गतः ततस्तथैवास्त्वित्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनान्वयेन हेतुनास्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातः सच रोहित इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥

ततो वरुणस्तव पुत्रस्तु जातस्तेन पुत्रेण पुरुषपशुना मां यजस्वेत्यब्रवीत् एवमुक्तवन्तं वरुणं हरिश्चन्द्र आह—यदा पशुर्निर्दशः निर्गतदशादिनस्तदा मेध्यो भवेत् यागयोग्यो भवेदिति ॥ १० ॥

ततो वरुणस्तथैवास्त्वित्युक्त्वा निर्दशे दशाहस्तु व्यतीतेष्वागत्य यजस्वेत्याह—ततो हरिश्चन्द्रोऽस्य पुरुषस्य पशोर्दन्ता यदि जायेरन् तदा मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

ततो वरुणस्तथैवास्त्वित्युक्त्वा जातेषु दन्तेषु पुनरेत्य दन्ता अस्य जाताः यजस्वेत्युवाच, ततः स हरिश्चन्द्रो यदास्य पुरुषपशोर्दन्ताः पतन्ति तदाऽयं मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १२ ॥

ततस्तथैवेत्युक्त्वा वरुणःपतितदन्तं कुमारमवलोक्याऽस्य दन्तास्तु पतिताः मां यजस्वेत्याह—अथ हरिश्चन्द्रः पुनः पशोर्यदा दन्ता जायेरन् तदा पशुः शुचिर्मेध्यो भवेदित्याह ॥ १३ ॥

ततः पुनर्जातदन्तमवलोक्यास्यदन्तास्तु जाता यजस्वेत्याह वरुणः—ततः स हरिश्चन्द्रो हे राजन् वरुण ! अयं राजन्यः अत एव पुरुषपशुर्यदा सान्नाहिकः सन्नाहयोग्यः आयुधग्रहणयोग्यः युद्धयोग्य इति यावत् तदा शुचिर्मेध्यो भवेदिति ॥ १४ ॥

इति इत्थं पुत्रे अनुरागो यस्य पुत्रे यः स्नेहस्तेन यन्त्रितं वशीकृतं चेतो यस्यात एव तं तं निर्दशादिरूपं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवो वरुणस्तदस्य सन्नाहयोग्यत्वमैक्षत प्रत्यवेक्ष्यमाणो बभूव ॥ १५ ॥

एवं स्थिते तदा रोहितः पितुस्तच्चिकीर्षितमात्मपशुना वरुणयजनमभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुर्जिजीविषुर्धनुः पाणौ यस्य तथाभूतोऽरण्यं जगाम ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विवृणोति—यदीति । हे महाराज ! यदि वीरः पुत्रो जायेत तर्हि तेन पुत्रेण त्वां यजे पुरुषपशुना त्वां यक्ष्ये इति हरिश्चन्द्रेणोक्ते वरुणेनापि तथास्त्वित्युक्ते नाम्ना रोहितः पुत्रो जात इत्यन्वयः । "अथैनमुवाच वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वां यजा इति तथेति स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वायजा इति तथेति तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितोनामा"इति ब्राह्मणं च इममेवार्थमनुवदति ॥ ९ ॥

अथ वरुण आगत्य हरिश्चन्द्रमवादीदित्याह—जात इति । अङ्ग ! ते सुतो जातोऽनेन पुत्रेण मां यजस्वेति । स हरिश्चन्द्रो वक्तिस्मोऽब्रवीदिति "तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति स होवाच यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशोन्वस्त्वथ त्वा यजा इति ॥ १० ॥

तथेति इति निर्दशः दशाहातिक्रान्तः निर्दशे जाते "सह निर्दश आस तं होवाच निर्दशोन्वभूद्यजस्व मानेनेतीति यदा पशोर्दन्ता जायेरन् अथ तदा, पशुः शुचिः स्यादनन्तरं त्वां यक्ष्य इत्यब्रवीत् हरिश्चन्द्रः स होवाच: यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते अथ स मेध्यो भवति दन्तास्त्वस्य जायन्तामथ त्वायजा इति तथेति' इति स वरुण एत्याह हरिश्चन्द्रं अस्य दन्ता जाता अथ मां यजस्वेति तस्य ह दन्ता जज्ञिरे तं होवाचाज्ञतवा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति अज्ञत अजायन्त यदास्य पुत्रस्य दन्ताः पतन्त्यथ स शुद्धोभवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ १२॥

"स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्ते अथ स मेध्यो भवति दन्तान्वस्यपद्यन्तामथ त्वा निपतितः अथ मां यजस्वेति वरुण आह तं होवाचापत्स्यतवा अस्य दन्ता यजस्वेति मानेनेतीति यदा पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते अनन्तरं पशुः शुद्धः स्यादिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत्स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः॥१३॥

पुनर्जायन्ते थ स मेध्यो भवति दन्तान्वस्य पुनर्जायन्तामथ त्वा यजा इति तथेति तस्य दन्ताः पुनर्जज्ञिरे इति अस्य दन्ताः पुनर्जाताः अथ मां यजस्वेति स वरुणो हरिश्चन्द्रमेत्याह तं होवाचाज्ञतवा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति"। यदा राजन्यः क्षत्रियः सान्नाहुकः सन्नाहयोग्यः शस्त्रास्त्रग्रहणयोग्यः कवचवान्वाथ राजपशुः शुचिरिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

स होवाच यदा वै क्षत्रियः सान्नाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति, सन्नाहं तु प्राप्नोथ त्वा यजा इति तथेति सह सन्नाहं प्राप तं होवाच सन्नाहं तु प्राप्तो यजस्व मानेनेति" इति. ननु, हरिश्चन्द्रः किमर्थं कालमक्षिपदिति तत्राह—इतीति । स्नेहपाशबद्धचेतसा दशाहादिलक्षणं तं तं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो वरुणो देवः तमैक्षत प्रत्याह—चेत्यन्वयः । तथात्म यागकालमैक्षतेति वा ॥ १५ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास ततायं वै मह्यं त्वामददादुन्त त्वयाहामिमं यजा इति स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्यमुपातस्थौ स सम्वत्सरमरण्ये चचार इति ब्राह्मणप्रसिद्धं पितुश्चिकीर्षितं वरुणमुद्दिश्यात्मयजनं कर्तुमिष्टं तत्कर्माभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुरात्मजीवनेच्छुः रोहितो धनुरादाय वनं प्राप ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथेति वरं दत्ता वरुणेन हेतुना ॥ ९ ॥

ततश्च स वरुणः जात इत्यादि अब्रवीत् ततश्च राजा पुत्रस्नेहात् वञ्चयन् यदेत्यादि अब्रवीत् निर्दशः निर्गतदशदिवसः स्यात् ॥ १०—१३ ॥

राजन् ! हे वरुण ! राजन्यः पशुः सान्नाहिकः कवचवन्धार्हः स्यात्तदा शुचिः ॥ १४ ॥

तं तं कालं वञ्चयता स्नेहः प्रार्थितो वरुणस्तं तं कालं प्रतीक्षतेन्वयः ॥ १५ ॥ १७ ॥

पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम्।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥
भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेवणैः।
रोहितायादिशच्छक्रः सोऽप्यरण्ये वसत्समाम् ॥ १८ ॥
एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे तथा।
अभ्येत्याभ्येत्य स्थविरो विप्रोभूत्वाऽऽह वृत्रहा ॥ १९ ॥
षष्ठं सम्वत्सरं तत्र चरित्वा रोहितः पुरीम्।
उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमं सुतम् ॥ २० ॥
शुनःशेपं पशुं पित्रे प्रदाय समवन्दत।
ततः पुरुषमेधेन हरिश्चन्द्रो महायशाः ॥ २१ ॥
मुक्तोदरोऽयजद्देवान् वरुणादीन्महत्कथः।
विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन् होता चाध्वर्युरात्मवान् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे महाराज। यदि वीरः पुत्रः स्यात् तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे इति हरिश्चन्द्रेणोक्ते तथेति वरुण आह, तदनन्तरमस्य हरिश्चन्द्रस्य रोहितः पुत्रो जातः ॥ ९ ॥

अङ्ग हे हरिश्चन्द्र! पुत्रो जातः अनेन मां यजस्वेति स वरुणो ऽब्रवीत् यदा पशुः निर्दशो निर्गतदशदिवसः स्यादथ तदा मेध्यो भवेदिति हरिश्चन्द्रो ऽब्रवीत् ॥ १०-१३ ॥

हे राजन् वरुण! सान्नाहिकः कवचसम्बन्धार्हः ॥ १४ ॥

तं तं कालं वञ्चयता स हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवस्तं कालं प्रत्यैक्षत ॥ १५ ॥

रोहितः पितुश्चिकीर्षितं तत्कर्म पुत्रेण पशुना वरुणयजनरूपम् अभिज्ञाय अरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

हे महाराज! यदि मेरे वीर पुत्र उत्पन्न होवे तौ मैं तुमारा उससे यजन करूं। तब वरुण ने भी कहा कि तथाऽस्तु तब इसके रोहित नाम वाला पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ ९ ॥

तब वरुण देवता बोला, कि—हे हरिश्चन्द्र! पुत्र तौ उत्पन्न हुआ अब इससे मेरा यजन कर, तब हरिश्चन्द्र बोला, कि-जब पशु [पुत्र] निर्दश होजावे अर्थात् दश दिवस के ऊपर होजावे तब यजनके योग्य पवित्र होगा ॥ १० ॥

दश दिन होने पर देव आकार बोला, कि-अब यजन करो तब हरिश्चन्द्र बोला, कि—जब इस पशु के दंत उत्पन्न होजावेगे तब पवित्र होगा ॥ ११ ॥

दंत आमने पर देव आकार बोला, कि-दंत आमग से अब यजन कर, हरिश्चन्द्र बोला, कि-जब इसके दंत गिर जावैं तब पवित्र होवै ॥ १२ ॥

दंत गिरने पर देव बोला, कि—दांतों का पतन हुआ अब यजन कर, तब हरिश्चन्द्र बोला, कि-जब पशु के फिर दंत जामैं तब पशु शुचि होवै ॥ १३ ॥

फिर दंत जामने पर देव बोला, कि—दंत फिर जाम गये अब यजन कर तब फिर हरिश्चन्द्र बोला, कि-हे वरुण जब यह कवच पहिर ने के योग्य होजावेगा तब पशु शुचि होजावेगा ॥ १४ ॥

इस प्रकार स्नेह से बंधा हुआ चित्त जिसका ऐसा राजा हरिश्चन्द्र अपने पुत्रके अनुराग से, तिस २ काल को बचाता जाता रहा और वरुणदेव भी उस २ काल की प्रतीक्षा करते रहे ॥ १५ ॥

रोहित ने अपने पिता के उस चिकीर्षित अभिप्राय को जानकर कि मैं घर रहूंगा तौ कभी न कभी वरुण की बलि में जाऊंगा इस प्रकार विचारकर अपने प्राण बचाने की इच्छा से धनुष हाथ में लेकर वन की शरण लीनी ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ततश्च कुपितेन वरुणेन ग्रस्तमत एव जातं महदुदरं यस्य तं पितरं श्रुत्वा ॥ १७ ॥

समां वर्षम् ॥ १८ ॥

द्वितीये च वर्षे वृत्रहा अभ्येत्याभ्येत्य तथैव तं प्रतिषेधत् किञ्चित्किञ्चिदाह ॥ १९—२१ ॥

जमदग्निरभूद्ब्रह्मा वसिष्ठोऽयास्यः सामगः ।
तस्मै तुष्टो ददाविन्द्रः शातकौम्भमयं रथम् ॥ २३ ॥
शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्ष्यते ।
सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य सः महत्सु कथा यस्य सः आत्मवान् जमदग्निरध्वर्युरभूत् ॥ २२ ॥

अयास्यो मुनिः सामग उद्गाता अभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपरिष्टाद्विश्वामित्रसुताख्यानप्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कुपितेन वरुणेन ग्रस्तं ग्राससरूपमेवाह—जातमहोदरमिति । क्रुद्धेन वरुणेनोत्पादितमहोदरमित्यर्थः । एवम्भूतं पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा रोहितः ग्राममेवाथागन्तुमुद्यतः तमिन्द्रः प्रत्यषेधत मागा इत्युक्तवान् ॥ १७ ॥

एवमुक्त्वा शक्रः पुण्यानां तीर्थानां क्षेत्राणां च निषेवणैः भूमेः पर्यटनं रोहिताय आदिशत् ग्रामम्मागाः किन्तु भूमण्डलपर्यटनेनोपायेनानृतदोषजं पितुर्महोदरं निवर्तयेत्यादिदेशेत्यर्थः । सोपि रोहितः शक्रेण यथोक्तं तथैवारण्ये पुण्यतीर्थक्षेत्रेषु कतिचिद्वत्सरान् अचरत् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे चेत्येवं प्रतिवर्षे वृत्रहा इन्द्रः स्थविरो वृद्धो विप्रोभूत्वा अभ्येत्याभ्येत्य प्रत्यषेधत ग्रामं मागाः किन्तु भूमण्डलं पर्यटेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

ततो रोहितः षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीमुपगच्छन् अजीगर्तादाङ्गिरसवंशजात्मध्यमसुतं शुनःशेपमक्रीणात् ॥ २० ॥

तत्र पित्रे हरिश्चन्द्राय प्रदाय स्वप्रतिनिधितया यागार्थं दत्वा समवन्दत प्रणामं प्राप्य सुखं स्थितो बभूव इत्यर्थः । ततो महायशाः महात्मा हरिश्चन्द्रः पुरुषमेधेन क्रतुना ॥ २१ ॥

वरुणादीन् देवानयजत् मुक्तोदरः मुक्तमुपगतमुदरं महोदरं यस्य तथाभूतश्च बभूवेत्यर्थः । तत्र पुरुषमेधे विश्वामित्रो होता बभूव भृगुवंशज आत्मवान् ॥ २२ ॥

जमदग्निरध्वर्युरभवत् वसिष्ठो ब्रह्मा बभूव अयास्यो मुनिः सामगः उद्गाता बभूव एवं महर्षिभिः कारितेन पुरुषमेधेनाऽऽराधित इन्द्रस्तुष्टस्तस्मै हरिश्चन्द्राय शातकुम्भमयं स्वर्णमयं रथमदात्, कथं शुनःशेफः पित्रा प्रचोदितोप्यात्मवधममन्यत ? कथन्तरां विश्वामित्रादयो ब्रह्मर्षयः ब्रह्मर्षिसुतं शुनःशेफमालभन्त ? इत्यपेक्षायामाह—शुनःशेफस्येति । उपरिष्टात् षोडशेऽध्याये शुनःशेफस्य माहात्म्यं स्वप्राणरक्षणाय विश्वामित्रप्रार्थनया तेन संस्तुतानां वरुणादीनां देवतानामनुग्रहादनालम्भनमित्यादिकं सर्वं वक्ष्यते इत्यर्थः । ततः सभार्यस्य भूपतेः हरिश्चन्द्रस्य सत्यमनृतमेव सारो बलं यस्यां तां धृतिं दृष्ट्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदनन्तरं पितरं वरुणग्रस्तमित्यारभ्य प्रदाय समवन्दतेत्यन्तेन ग्रन्थेनाथ इक्ष्वाकुं वरुणोऽग्रहीत् तस्योदरं अभूदित्यादिव्याख्यातप्रसिद्धोऽर्थो मुद्यते एवाश आजगाम प्रशंसायां रूपप्रत्ययविधानात् प्रशस्तपुरुषरूपः विप्र इति यावत् इन्द्रो वृद्धविप्रो भूत्वा तं रोहितमेत्य पर्युपास्य अपरीवर्जन इति सुभाषितवचनं कृतवानगम्यत्वमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र युक्तिमाह—भो रोहित ! नानाश्रान्ताय पुण्यतीर्थक्षेत्रनिषेवणेन नानाविधेन श्रान्तस्य जनस्य श्रीरैहिकामुष्मिकसम्पदस्तीति नृषद्वरः अनुक्तकारीगुर्वादिवचनमकुर्वन् एकमविष्टम् पापीकारो वा जनः पापः इति शुश्रुमः तर्हि सञ्चरमाणस्य एकाकिनश्चोरादिभयं स्यादिति नाशङ्कनीयं चरतः पुंसः इन्द्रः एव सखा भवतीत्यतः चरैव त्वं अटनं कुरुष्वैवं कश्चिद्ब्राह्मणोऽयमप्यनुचरकथमचरैवेति नृपवरोऽनुक्तकारी धर्मकृत्प्रकीर्तित इति इन्द्रेणोपदिष्टो रोहितः किं चकारेति तत्राह सोपीति समा वत्सरान् ॥ १८ ॥

एवं कतिवत्सरान् अरण्ये चचारेति तत्राह—एवमिति । द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचारेति आदिग्राह्यायां चाहिमहार्थे मानं पुष्पिण्यौ जङ्घे चरतः पुष्पिण्यौ गर्भिण्यौ जङ्घयोर्यथाचरति अटति नैकत्रास्ते यथाभूष्णुर्भूष्णुः पुरुषः आत्मा सततं पर्यटनफलग्राहिः फलग्रहीति यथा किन्तत्फलमाप्नोतीति तत्राह शेरतीति । प्रपथे महामार्गे तीर्थयात्राश्रमेण हता अस्य पुंसः सर्वे पाप्मानः शेरे क्षीणा भवन्तीति अतस्त्वमपि चरन् फलं लभस्वेत्यर्थः । चरैवेत्युक्तार्थं आसीनस्य निर्व्यापारस्य भगो भाग्यमप्याप्त आसीनं भवति समृद्धं न भवति तिष्ठत उत्थानं कुर्वतो भग ऊर्ध्वस्तिष्ठति उत्थानं करोति पुरुषकारेणैव निपद्यमानस्य निकृष्टं गच्छतो भगः शेते निद्रां करोति निकृष्टो भवतीत्यर्थः । चरतः पुण्येन यथा सञ्चरमाणस्य पुंसः भगश्चरति चरति प्राप्नोति तमिति शेषः "भगो योन्यां भगो यत्ने वशोर्वीर्यार्कमूर्तिषु" इति" कलिः शयान इत्यादिना कारणगुणाः कार्यपरो योजनीयः तथाहि कलौ जातः शयानः तामसत्वेन शुभप्रवृत्तिशून्यो भवति द्वापरे जातः संजिहानः संशयानः इदं वा अदो वेति तत्त्वं न निश्चिनोति सत्त्वनिष्ठो वापादौ

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्वापरौ युगसंशयाविति त्रेतायां जात उत्तिष्ठन् धर्मार्थकामलक्षणकार्योद्योगी भवति, कृतयुगे जातः कृतविहितं चरन् सम्पद्यते ज्ञानसम्पन्नो भवतीत्यतस्त्वं चरको भवेत्यर्थः । "युगेऽक्षपातेपर्याप्ते कृतं कृविं हितेऽर्थवत्" इति भूमौ चरन् पर्यटन् मधुसुखं विन्दति वै अशनक्लेशोऽपि नास्तीत्याह—स्वादिष्टमुदुम्बरं फलविशेषं चरन् भक्षयन् भूमिपर्यटनं कुर्वतः इत्थं आत्ममाहचरन्निति । श्रवणमननाभ्यां स्वादुपुनःपुनः सेवाबुद्धिजनकम् उदुम्बरम् अत्युत्तमं वरं वरणीयं सर्वगुणाभिरामं हरिंचरन् शरणं गच्छन् मत्वेति वा नित्यमटन्कोऽस्तीति तत्राह—सूर्यस्येति यश्चरन्नविरतमटन् न तन्द्रयते आलस्यं न करोति तस्य सूर्यस्य श्रेमणं अव्याहतगमनशिक्षां पश्य । तवाप्येवमरण्ये चरतः जीवनक्षेमस्स्यादिति वृत्रहा रोहितम् अभिचूतेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

एवं शिक्षितस्तत्रारण्ये षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीमुपगच्छन् रोहितोऽजीगर्तान्मध्यमं सुतं शुनःशेपमक्रीणात् गवां शतं दत्वा स्वीकृतवान् ॥ २० ॥

स्वीकृत्य शुनःशेपाख्यं पशुं हरिश्चन्द्राय पित्रे प्रदाय पितरं समवन्दतेत्यन्वयः षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनयापरीतमरण्यमुपेयाय तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः शुनः पुच्छः शुनः शेपः शुनो लांगूल इति तं होवाच ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णात उवाच नन्विममिति नो एवेममिति कनिष्ठं माता तौह मध्यमे सम्पादयाञ्चक्रतुः शुनःशेपे तस्य ह शतं दत्वा स तमादाय सोऽरण्याद्ग्राममेयाय स पितरमेत्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति तथेति भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाचेति ततः पुरुषपशुप्राप्त्यनन्तरं महायशा हरिश्चन्द्रः पुरुषमेधेन पुरुषपशुहिंसालक्षणयज्ञेन ॥२१॥

वरुणादीन् यजंस्ततः स राजा मुक्तोदरो जलोदररोगरहितोऽभवदित्यन्वयः । तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालभे इति सोऽभिषेचनीय इति तादर्थ्यं सप्तमी वरुणमुद्दिश्येति आलभे आलम्भनम् उपक्रान्तवान् तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गातेति ब्राह्मणार्थत्वेनास्मिन् यज्ञे होत्रादीनाह विश्वामित्र इति ॥ २२ ॥

*अयास्य एव सामगः अयास्यसामगः साम गायतीति सामग उद्गातेत्यर्थः । आत्मा परमात्माऽस्यास्तीति आत्मवान् तस्मै शुनःशेपाय ॥ २३ ॥

उपरिष्टाच्चतुर्दशेऽध्याये भूपतेर्भार्यया सहितस्य सत्यसारं सज्जनहितकरं वाक्यं धृतिं लौकिकमार्गादचलनं दृष्ट्वा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तावदस्य चात्यन्तवैदिककर्मपरत्वं चेत् कथं चिद्ब्रह्म कैवल्यमेव स्यात् नन्तु, भगवत्सम्बन्ध इत्याह—सत्यसारमित्यादि ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समां वर्षम् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीयेऽपि वर्षे पुनः कृपयैवागतः तं वृत्रहा पुनः प्रत्यषेधत् तथैवाह ॥ १९ ॥ २१ ॥

महत्तु कथा यस्य सः ॥ २२ ॥

अयास्यो मुनिः सामग उद्गाताऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपरिष्टात् विश्वामित्रसुताख्यानप्रसङ्गे ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुपितेन वरुणेन ग्रस्तमत एव जातं महदुदरं यस्य तथाभूतं पितरं श्रुत्वा ग्राममेयाय गन्तुमुद्यतः तामिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥

प्रतिषेधप्रकारमाह—भूमेरिति । समां संवत्सरम् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीयादिषु संवत्सरेषु वृत्रहा आह ॥ १९—२१ ॥

वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य महत्तु कथा यस्य स तथा ॥२२—२३॥

उपरिष्टादग्रे दक्षिणाच्छलेनाऽपहृतसर्वस्वस्यापि सत्यसारां धृतिं वीक्ष्य ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

रोहित ने वन में सुना कि—हमारे पिता को वरुण ने कोपकर ग्रस लिया इसी से उदर की वृद्धि होगई है ऐसा सुन कर रोहित ग्राम को आने लगा तब इन्द्र ने आकर उसको रोक दिया ॥ १७ ॥

और इन्द्र ने रोहित से कहा, कि—तीर्थ और क्षेत्रों की सेवा करते हुए भूमि के पर्यटन करने से बड़ा पुण्य है इतना सुनकर फिर रोहित एक वर्ष वन में रह गया, द्वितीय वर्ष लगने पर जब ग्राम में जाने की त्यारी करी तब फिर इन्द्रने आकर समुझाया ॥ १८ ॥

इसी प्रकार तीसरे चौथे पांचमें वर्ष में वृद्ध ब्राह्मण का रूप लेकर वर्ष पूरे होने पर आय आय कर इन्द्र निषेध कर जाता रहा ॥ १९ ॥

इस प्रकार रोहित छै(६) संवत्सर तक वन में विचर कर घर को आते समय में अजीगर्त से मध्यम (बीच का) पुत्र को मोल लिया ॥ २० ॥

उस पुत्र का नाम शुनःशेप रहा उसी को बलिका पशु बना कर पिता के भेटकर दंडवत करी, तब महायश वाले हरिश्चन्द्र ने पुरुषमेध योग से वरुणादि देवों का यजन किया और व्याधि से छूटा उस यज्ञ म वडी जिनकी कथा ऐसे विश्वामित्र जी होता अर्थात् (हवन करने वाले) हुए ॥ २१—२२ ॥

---

(१) मुनिः ।

विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ददावविहताङ्गतिम् ।
मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसापोऽनिलेन तत् ॥ २५ ॥
खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि ।
तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥
हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसुखसंविदा ।
अनिर्देश्याऽप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबन्धनः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

और वडे मनस्वी जमदग्नि अध्वर्यु होते भये, वसिष्ठजी ब्रह्मा हुए, और अयास्य ऋषि सामगान वाले अर्थात् उद्गाता हुए, उस समय इन्द्र वडे प्रसन्न हुए और प्रसन्न होकर उनको सुवर्ण मय रथ देते हुए ॥ २३ ॥

शुनःशेप का महात्म्य आगें कहेगें। सत्यसार वाले भार्या सहित राजा हरिश्चन्द्र के धीरताको देखकर ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अविहताङ्गतिं ज्ञानम् तामेव गतिमाह—सार्द्धाभ्याम् । मनः-पृथिव्यां धारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहंस्तां च हित्वा मुक्त्वा मुक्तबन्धनस्तस्थावित्यन्वयः । मनोमूलो हि संसारः मनश्चान्नमयम् "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः" इति श्रुतेः । अतोऽन्न-शब्दवाच्यायां पृथिव्यां मनोधारयन्नेकीकुर्वंस्तां पृथिवीमद्भि-रेकीकुर्वन्नपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥

तञ्च खे आकाशे तञ्च भूतादावहङ्कारे तञ्च भूतादिमहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिन्विषयाकारं व्यावर्त्य ज्ञानकलां ज्ञानांश-मात्मत्वेन ध्यात्वा तया ध्यानवृत्तिरूपयाऽऽत्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥

निर्वाणसुखसंविदा तां च हित्वा मुक्तबन्धः सन्ननिर्देश्ये-नाऽप्रतर्क्येण स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विश्वामित्रो नितरां प्रीतस्तस्मै अवहितां गतिं सावधानां गति-मात्मज्ञानरूपां ददौ स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगमुपदिश्य तन्निष्ठमचीकरदित्यर्थः । अत्र सभार्यस्य सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वेत्यनेन ब्रह्मसुतालम्भनप्रवृत्तहरिश्चन्द्रविषयककोपेन तद्यज्ञे आर्त्विज्यं प्राप्य दक्षिणाच्छलेन सर्वस्वमपहृत्य पीड्यमानस्यापि तस्य सत्यानुवर्तित्वे दृष्ट्वा प्रीत इतीतिहासार्थोऽभिप्रेतः । अवहितां गतिमेवाह--मन इति, सार्द्धाभ्याम् । हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रोपदिष्टज्ञानयोगनिष्ठाप्रभावेन मन आदीन् पूर्वपूर्वानुत्तरोत्तरेषु पृथिव्यादिषु धारयन् ध्यायन् तया ज्ञानकलया अज्ञानं विनिर्दहन् निःशेषं दहन् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तां ज्ञानकलां हित्वा निर्वाणसुखसंविदा अनिर्देश्याप्रतर्क्येण स्वेन भावेन ध्वस्तबन्धनस्तस्थावित्यन्वयः । मनःपृथिव्यामित्यादेरयमर्थः । "अन्नमयं हि सोम्य! मनः" इति प्रकारेण मनसोऽन्नशब्दवाच्यपृथिव्या-प्यायितस्यैव व्यपारक्षमत्वान्मनोव्यापारः पृथिव्यायत्त इति मनोनि-यमनार्थं पृथिव्यां तत्संश्लिष्टमनुसन्दधे अथाप्ययक्रमानुसन्धानमाह तामिति । तां पृथिवीमद्भिः सह संश्लिष्टामापस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन वायुना तञ्च खे आकाशे संश्लिष्टं तच्च खं भूतादौ तामसाहङ्कारे तमह-ङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वस्यात्मनि तद्व्यापके प्रधाने कार्यं हि कारण-त्वव्याप्यं महत्तत्त्वद्वारा तत्कारणे लयमनुसन्दधान इत्यर्थः । तस्मिन् प्रधाने स्थितां ज्ञानकलां ज्ञानशब्दवाच्यस्य जीवस्य कलां क्रियां ध्यात्वा उपासनात्मकविद्याविशिष्टं प्रत्यगात्मानमनुसन्धायेत्यर्थः । तया विद्यया अज्ञानं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानरूपं विनिर्द-हन् अपनयन् तां हित्वा उपासनरूपकलां हित्वा स्मृतिसन्ततिरूपो-पासनविशिष्टवेषस्य स्वाभाविकत्वाभावादुपायभूतकलाविशिष्टत्वं न स्वरूपान्तर्भूतमिति मत्वेत्यर्थः । ध्वस्तं पुण्यपापात्मकं बन्धनं यस्मात्तथाभूतः निर्वाणसुखसंविदा निर्दुःखसुखरूपज्ञानाख्येना-निर्देश्येन दृष्टवस्तुसजातीयतया निर्देष्टुमशक्येनाप्रतर्क्येण देवोयं मनुष्योयमिति तर्कितुमशक्येनानेन पदद्वयेन प्राकृतनामरूपाभा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनिर्देश्यत्वमुक्तम् स्वेन भावेन भावशब्दस्तद्वृत्तपरः अपहतपाप्म-त्वादिस्वभावविशिष्टेन स्वरूपेणेत्यर्थः । तस्थौ मुक्तो बभूव ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे-
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविहतां अप्रतिषिद्धां गतिं ज्ञानलक्षणां विद्यां भार्यायाः एत-द्वृत्तमप्यस्तीति प्रकाशनाय सभार्यस्येत्युक्तम् उपासनाकाले मन आदितत्त्वाना जडानां स्वस्वकारणे विलयस्तदभिमानिदेवतानां भिन्नानां भिन्नेषु प्रवेशलक्षणो विलयः स्वरूपाणां स्वस्वरूपेष्वे-कीभावलक्षणश्चिन्तनीय इत्यतस्तं प्रकारमाह–मनः पृथिव्यामिति "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" इति श्रुतेः अन्नं पृथिवीत्यतः पार्थिवम्मनः पृथिव्यां विलीयतेति चेतनं मनो धारयन्तां पृथिवीमद्भिरप्सु अम्भस्तेजसा संह्रियते तत्तेजोऽनिलेन ग्रस्यते तं वायुं खे आकाशे अग्निं तच्च खं शब्दादावहङ्कारे तमह-ङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वे तदभिमानिनं तदभिमानिन्यात्मनि चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रविष्टम् ॥ २५ ॥

तस्मिन्महत्तत्त्वे ज्ञानकलां बुद्धितत्त्वं लीयते तदभिमानिनी सरस्वती तत्सायुज्येन स्थीयते इति ध्यात्वा तया बुद्धिकलया ज्ञानस्वरूपचैतन्यं निर्दहन् ॥ २६ ॥

तांबुद्धिमस्वरूपाविषयां हित्वा विध्वस्तं बन्धनं येन स तथा हरिश्चन्द्रः स्वभावेन स्वमहिम्ना निर्वाणे शरीररहिते सुख-संविदो यस्य स, तथा तेन सच्चिदानन्देन अनिर्देश्यं चाप्रतर्क्यं च तत्तथा तेन ब्रह्मणा सह तस्थौ "सहब्रह्मणा विपश्चितेति" इति श्रुतिः "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इति च श्रुतेः । शब्दादौ शब्दकारणे महति आत्मनि हरौ ज्ञानकलां ज्ञानलक्षणा कामधेनुं ज्ञानपूर्णा इति ध्यात्वा तया तथा ध्यातयां अज्ञानं तन्नि-मित्तसंसारं भस्मीकुर्वन् तां संसृतिं हित्वा परित्यज्य निर्वाणसुखसंविदा अशरीरानन्दज्ञानलक्षणेन माहशैरनिर्देश्याप्रतर्क्येण स्वेन स्वभावेन स्वरूपभूतैश्वर्येण तस्थाविति वा ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गतिं ज्ञानम् ॥ २५ ॥

गतिमेवाह–मन इति । "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः" इति श्रुतेः । मनसोऽन्नवर्तित्वादन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां धारयन् तां पृथिवीम् अद्भिरप्सु धारयन् ता अपस्तेजसा तेजसि तत्तेजः अनिलेन अनिले तं वायुं खे तच्च खं भूतादावहङ्कारे तं चाहङ्कारं महा-त्मनि महत्तत्त्वे तस्मिंस्तच्च महान्तं ज्ञानकलायां विद्यायां ध्यात्वा तयैव विद्यया अज्ञानमविद्यां विनिर्दहन् तां विद्यां च हित्वा स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ कीदृशेन निर्वाणसुखस्य सम्पद्यत्र तेन ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अविहतां गतिमात्मविद्यां ददौ तथा स मुक्तोऽभूदित्याह–मन इति सार्द्धाभ्याम् । "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः" इति श्रुतेः । पृथिवी-विकारभूतान्नभोजने मनोऽतिचपलं भवति अतः मनसोऽन्नमयत्वं तच्चापल्यविघातार्थं पृथिव्यां मनो धारयन् मनश्चापल्यसंयुतं अन्नमयं देहं पृथिव्यां कारणभूतायामभिन्नतया ध्यायन्नित्यर्थः तामद्भिरेकीकुर्वन् अपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥

तं च खे तच्च भूतादावहङ्कारे तं च महात्मनि महतीति वक्तव्ये आत्मशब्दग्रहणं महान्तं तस्य आत्मनि कारणे प्रधाने इति द्योतयति ज्ञानकला बुद्धिः सा जडरूपाऽपि ज्ञानस्य ज्ञानस्वरूपस्य जीवस्य कलया ज्ञातृत्वरूपया अन्विततया ज्ञानकलेत्युच्यते तां ध्यात्वा ध्यातृध्येयविभागेन स्वप्रकाशस्वरूपात् जीवात्मनः सक-ाशात्पृथक् चिन्तयित्वा तयैव करणभूतया अज्ञानम् अनात्मसु देहे-न्द्रियमनोबुद्ध्यादिषु आत्मभ्रान्तिं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥

तामपि बुद्धिम् अनात्मभूतां तस्मिन् महात्मनि हित्वा निर्वा-णसुखसंविदा निरुपद्रवसुखात्मकज्ञानेन भावेन स्वस्वरूपेण निर्देश्यं कार्यरूपं प्रधानं तद्भिन्नेनाऽप्रतर्क्यं कारणरूपं प्रधानं तद्भिन्नेन कार्यकारणप्रकृतिविलक्षणेनेत्यर्थः । मुक्तबन्धनस्तस्थौ मुक्तोऽभूदि-त्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

विश्वामित्रजी बहुत ही प्रसन्न हुए, और अविघात वाली गती को देते हुए ॥ तबतो मनको पृथिवी में लगाया पृथिवी को जलोंके साथ एकीभाव किया, जलोंको तेजके साथ मिलाया, तेजको पवन के साथ, मिलाया ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

पवनको आकाशमें, आकाश को तामस अहंकारमें उसको महतत्त्व में उसको प्रधान में भावना करके उसी महत्तत्व मे ज्ञानकी कालका ध्यानकरता हुआ उस ध्यानकी वृत्तिसे अज्ञान को दूर करता भया ॥ २६ ॥

फिर उस ध्यानकी वृत्तिको मोक्षसुखरूप निज ज्ञान से, छोडकर मुक्तबन्धन होकर अनिर्देश्य (जो जनाने में न आवे) तथा अप्रतर्क्य (जो तर्क करने में न आवे) ऐसे अपने स्वरूपसे स्थित होता भया ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में सप्तम अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

—:※:—

श्रीशुक उवाच ।

हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता ।
चम्पापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चात्मजः ॥ १ ॥
(१) भरुकस्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापि बाहुकः ।
सोऽरिभिर्हृतभूराजा सभार्यो वनमाविशत् ॥ २ ॥
वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती ।
और्वेण जानताऽऽत्मानं प्रजावन्तं निवारिता ॥ ३ ॥
आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽन्धसा सह ।
सह तेनैव सञ्जातः सगराख्यो महायशाः ॥ ४ ॥
सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागरो यत्सुतैः कृतः ।
यस्तालजङ्घान्यवनान् शकान् हैहयबर्बरान् ॥ ५ ॥
नावधीद्गुरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः ।
मुण्डान् श्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्द्धमुण्डितान् ॥ ६ ॥
अनन्तर्वाससः कांश्चिदबहिर्वाससोपरान् ।
सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ॥ ७ ॥
और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् ।
तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरन्दरः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टमे रोहितस्योक्तो वंशो यत्राभवन्नृपः ।
सागरः कपिलाक्षेपान्निर्दग्धा यस्य सूनवः ॥

चम्पस्तस्मादभूत् येन चम्पापुरी निर्मिता अतश्चम्पात्सुदेवः ॥१॥

हृता भूर्यस्य ॥ २ ॥

और्वेण ऋषिणा आत्मानं देहम् प्रजावन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥

गरो विषम् तेन गरेण सहैव जातः ॥ ४—५ ॥

गुरुवाक्यमौर्ववचनेन कांश्चिद्दस्यैव विकृतवेषिणश्चक्रे तदेवाऽऽह–मुण्डानिति, मुक्तकेशानर्द्धमुण्डितांश्च ॥ ६—७ ॥

और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रोहितस्य सुतो हरितः तस्माच्चम्पो, जज्ञे इति शेषः । तं विशिनष्टि–चम्पापुरी विनिर्मितेति चम्पेनेतिशेषः। अथ चम्पात्सुदेवो जज्ञे तस्य सुतं वदन् तं विशिनष्टि–यस्य सुदेवस्यात्मजो विजयः॥ १ ॥

तस्य विजयस्य सुतो भेरुकः तस्माद्भेरुकाद्वृकः तस्यापि वृकस्यापि बाहुकः पुत्रस्तस्य वृत्तान्तमाह–स बाहुकः शत्रुभिर्हृतभूर्हृतराज्यश्च सभार्यो वनं प्राविशत् ॥ २ ॥

---

(१) भेरुक इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रैव वृद्धं स्थविरं पञ्चतां मरणं प्राप्तं बाहुकं तत्पत्नी अनुमरिष्यन्ती अनुमरणं कर्त्तुमुद्युक्ता सती आत्मानं स्वदेहं प्रजावन्तं सगर्भं जानता और्वेण ऋषिणा निवारिता ॥ ३ ॥

ततस्तामन्तर्वत्नीमाज्ञाय प्रत्यभिज्ञाय अस्यै सपत्नीभिर्गरो विषमन्धसा अन्नेन सह दत्तः ततस्तेन गरेण सहैव सञ्जातः सगराख्यः पुत्रः गरेण सह जातत्वात्सगर इति प्रसिद्धः स च महद्यशो यस्य तथाभूतः ॥ ४ ॥

चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिरासीत् तं विशिंषन् तद्वृत्तान्तमाह—यस्य सगरस्य सुतैः सागरः समुद्रः कृतः कर्णमत्रखननं ननु निर्माणं प्रियव्रतरथचरणनेमिकृतत्वस्य पञ्चमे कथितत्वात् सागरैः कृतत्वात् समुद्रोपि सागराख्यो बभूव किञ्च यः सगरस्तालजङ्घादिसंज्ञान् यवनान् म्लेच्छान् गुरुवाक्येन गुरोरौर्वस्य वचनगौरवेणेत्यर्थः। नावधीत् न हतवान् किन्तु विकृतवेषिणः विरूपिणः चक्रे,तदेवाह–मुण्डानिति। कांश्चिन्मुण्डान् कांश्चित् श्मश्रुमात्रधरान् कांश्चिच्च मुक्तकेशान् अर्द्धमुण्डितान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कांश्चिच्च न विद्यतेऽन्तर्वासोऽन्तरीयवस्त्रं येषां तान् कांश्चिन्न विद्यते बहिर्वासो बहिः परिधानीयं वासो येषां तथाभूतांश्चक्रे इति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

किञ्च स सगरः और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेनाश्वमेधैः सर्ववेदात्मकं सर्वदेवतात्मकं सर्वान्तरात्मानं सर्वस्य नियन्तारञ्च हरिमयजत आराधितवान् तस्य सगरस्य यज्ञे शततमे उत्सृष्टं पशुमश्वमिन्द्रो जहार हृतवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्माद्धरिताच्चम्पः। तस्माच्चम्पान्निर्मिता पुरी चम्पा नाम अतश्चम्पात् यस्य सुदेवस्य ॥ १ ॥

स बाहुकः ॥ २ ॥

अनुमरिष्यन्ती अनुमरणं कर्त्तुमिच्छन्ती प्रजावन्तं पुत्रवन्तं तस्या आत्मानं देहं जानता इयमन्तर्वत्नीति विदुषेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सहसा हन्तीति साहसो गरोऽत्र गर्भे पुत्रमाज्ञाय सपत्नीभिरस्यै बाहुकपत्न्यै दत्त इत्यन्वयः। तेन गरेण विषेण सह वर्तत इति सगरः ॥ ४ ॥

"यस्य स्यादाज्ञया पृथ्वी चक्रवर्ती स ईर्यते" इति सगरपुत्राः सागरास्तैः कृतत्वात्सागरः समुद्रः तालजङ्घादयो द्वीपान्तरवासिनो निर्देश्याः ॥ ५ ॥

पामरान् मावधीरिति गुरोर्वाक्येन उत्सृष्टं मन्त्रवित्त्वेति शेषः उपाकृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—४ ॥

सगर इति सार्द्धयुग्मकम् ॥ ५ ॥

अवधीदित्यत्र नावधीदिति पाठस्तु स्वामिसम्मतः ॥ ६ ॥

कांश्चिदहन्नवेति व्याख्यानात् । नच श्रीपराशरस्य तथाहि तद्वचं प्राक्तनञ्च इहैवं जग्राहमेत्यादि गुरुवाक्येन वसिष्ठवचसैत्येव विष्णुपुराणमतम् ॥ ७—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टमे सगरः सम्राट् तत्पुत्राः कपिलागसा ।
दग्धास्तत्तु प्रसाद्याश्वमंशुमाननयत् पुरीम् ॥

विनिर्मिता चम्पापुरी येनेति शेषः अतश्चम्पात्सुदेवः ॥ १ ॥ २ ॥

और्वेण ऋषिणा आत्मानं महिष्या देहं प्रजावन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥

अन्धसा अन्नेन सह ॥ ४ ॥

तालजंघाद्या जातिविशेषाः ॥ ५ ॥

गुरोरौर्वस्य वाक्येन विकृतवेषिणः चकार मुण्डानित्यादि ॥ ६—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रोहितवंशे उत्पन्नस्य सगरस्य वृत्तान्तं तस्य पुत्राणां कृतकपिलापराधानां नाशं पौत्रस्यांशुमतो लब्धकपिलप्रसादत्वं च वर्णयति–हरित इत्यष्टमेन । तस्माद्धरिताच्च यः येन चंपापुरी विनिर्मिता ॥ १ ॥

हृता भूर्यस्य स तथा ॥ २ ॥

पञ्चतां मरणं प्राप्ते तन्महिषी अनुमरिष्यती अनुमरणं कर्तुमुद्यता तदा आत्मानं तद्देहं प्रजावंतं सगर्भं जानता और्वेण निवारिता ॥ ३ ॥

अन्धसा अन्नेन सह गरो विषं दत्तः तेनैव गरेण सह जातः ॥ ४ ॥ ५ ॥

गुरुवाक्येन और्ववाक्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

और्वोपदिष्टेन योगन उपायेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीदेवीसमेतश्रीदेवकीनन्दनाय नमः ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–रोहित के पुत्र हरित हुए तिनके चंप हुए जिनने चंपा पुरी बसाई चंप से सुदेव हुए तिनके विजय पुत्र हुए ॥ १ ॥

विजय के भरुक, तिनके वृक, तिनके बाहुक, जब शत्रुओं ने भूमि छुडाली तब भार्या सहित राजा बाहुक वन में प्रवेश करते हुए ॥ २ ॥

राजा वृद्ध होकर पंचता (देहके अन्त) को प्राप्त हुए

सुमत्यास्तनया दृप्ताः पितुरादेशकारिणः ।
हयमन्वेषमाणास्ते समन्तान्न्यखनन्महीम् ॥ ९ ॥
प्रागुदीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलान्तिके ।
एष वाजिहरश्चौर आस्ते मीलितलोचनः ॥ १० ॥
हन्यतां हन्यतां पाप इति षष्टिसहस्रिणः ।
उदायुधा अभिययुरुन्मिमेष तदा मुनिः ॥ ११ ॥
स्वशरीराग्निना तावन्महेन्द्रहृतचेतसः ।
महद्व्यतिक्रमहता भस्मसादभवन् क्षणात् ॥ १२ ॥
न साधु वादो मुनिकोपभर्जिता नृपेन्द्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि ।
कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः ॥ १३ ॥
यस्येरिता साङ्ख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययम् ।
भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥ १४ ॥
योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः ।
तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम पितामहहिते रतः ॥ १५ ॥
असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम् ।
जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगी योगाद्विचालितः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उनके पीछे रानी भी मरने लगी तव और्व ऋषि नें रानी को गर्भवती जानकर अनुमरण से वर्ज दिया ॥ ३ ॥

और ऋषि यह भी जानगये कि—इसकी सपत्नियों ने इस रानी को गर (जहर) दिया है सो भी अन्न के साथ दिया है तब तो उस रानी के जो बालक उत्पन्न हुआ वह भी गर (विष) सहित ही उत्पन्न हुआ इसी से उस महा यशस्वी का नाम सगर हुआ ॥ ४ ॥

सगर महाराज चक्रवर्ती हुए जिनके पुत्रों ने सागर को खनडाला और जिन सगर ने तालजंघ, यवन, शक, हैहय, और बर्बरों को ॥ ५ ॥

गुरू जी अर्थात् और्व ऋषि के वाक्य से नहीं मारा किन्तु उनका विकृत वेष करदिया, किसी २ का मूड तो मूड दिया और डाढी रहने दी कितने एक लोगों के केश छोडदिये किसी २ को अर्धमुंडित करादिये ॥ ६ ॥

और कोई लोगों को विना भीतर के वस्त्र वाले कर-दिये फिर उन सगर ने अश्वमेध यागों से सर्व वेदात्मक और सुरात्मक ऐसे ॥ ७ ॥

तथा अपने आत्मा और नियन्ता ऐसे भी हरि का और्व ऋषि के उपदेश किये हुए याग से यजन किया । परन्तु उस समय पर उनके जो यज्ञ में पशु (घोडा) छोडा उस घोडा को इन्द्र ने चुरा लिया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं चाऽऽह—सुमत्या इति षड्भिः ॥ ९—१० ॥

एष वाजिहर इति ब्रुवन्तोऽभिययुः षष्टिसहस्राणि परिच्छेदकतया सन्ति येषाम् उन्मिमेष लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥ १२ ॥

केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति, तान्निराकरोति । नेति । कुत इत्यत आह—सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वमूर्तौ जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा यस्य तस्मिन् कथं विभाव्यते सम्भाव्यते असम्भावनायां दृष्टान्तः भुवो रजः खे कथं सम्भाव्यते इति ॥ १३ ॥

किञ्च यस्य येनेरिता प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथङ्मतिररिमित्रादिभेददृष्टिः ॥ १४ ॥

एवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रो ऽश्वः

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समानीतः पितृव्योद्धरणप्रयत्नश्च कृत इति दर्शयितुमाह—योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमङ्गैर्वस्तुतस्तु समञ्जस एव स तु केशिन्याः सुनः क्षेत्रजत्वमिव प्रतीतं वारयति तस्यैव नृपस्यात्मनो देहाज्जातः ॥ १५ ॥

तस्य कथामाह—चतुर्भिः । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन् सङ्गाद्धेतोर्योगाद्विचालितोऽत इदानीं जातिस्मरः सन् सङ्गपरिहाराय जनमुद्वेजयन् लोके गर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं कर्माचरन् क्रीडतो बालान्सरय्वां प्रास्यत्प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सगरस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां षष्टिसहस्रसंख्यानां प्रभावं मृत्युञ्चाह—सुमत्या इति षड्भिः । सुमत्यास्तनया दृप्ता बलेन गर्विताः ते च पितुराज्ञाकारिणो यज्ञियमश्वमन्वेषमाणाः समन्ततो महीं न्यखनन् ॥ ९ ॥

एवं खनन्तः प्रागुदीच्याम् ऐशान्यां दिशि, रसातलस्थस्य कपिलस्यान्तिके इन्द्रेण स्थापितमिति शेषः चरन्तं हयमश्वं ददृशुः ततो ऽयमेवास्य हर्ता चोरः सन्नपि मीलिते लोचने यस्य तादृश आस्ते ॥ १० ॥

अतोऽयं पापात्मा हन्यतां हन्यतामित्येवं वदन्तः षष्टिसहस्रिणः सगरात्मजा उद्यतायुधाः सन्तो ऽभिमुखमाययुः तदा मुनिः कपिल उन्मिमेष लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥

महेन्द्रेण हृतं चेतो येषां ते महति कपिले व्यतिक्रमेणापराधेन हतांशवः स्वशरीरेष्वेवोत्पन्नेनाग्निना क्षणाद्भस्मसादभवन् भस्मीभूता बभूवुः ॥ १२ ॥

केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति; तन्निराकरोति—नेति द्वाभ्याम् । नृपेन्द्रस्य सगरस्य पुत्राः मुनेः कपिलस्य कोपाग्निना भर्जिता दग्धा इति न साधुवादः अपि तु स्वापराधाद्दग्धा इत्येव वादः साधुरित्यभिप्रायः, कुतः ? इत्यत आह सत्त्वधामनि केवलशुद्धसत्त्वाश्रये जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा देहो यस्य तस्मिन् कपिले रोषात्मकं तमः कथं विभाव्यते सम्भाव्यते ? असम्भावनायां दृष्टान्तः, रजः, भुव इति शेषः । भुवः सम्बन्धि रजः खे आकाशे यथा न सम्भाव्यते तद्वत्; नहि रजः आश्रयं खमपि तु पादाद्युत्थादिवशादुत्थितं सत् खमिवाभाति तथा सागराणामपराध एव मुनिस्थतया प्रतीतः नतु तस्मिन् दोषस्य प्रसक्तिरिति दृष्टान्ताभिप्रायः ॥ १३ ॥

किञ्च यस्य येन कपिलेनेह लोके ईरिता प्रवर्तिता सांख्यात्मिका नौर्नौका साङ्ख्यस्य भवार्णवतारणोपायत्वान्नौकात्वेन निरूपणं मस्यास्यत इति पाठान्तरं तदा यस्याऽऽस्यतो मुखात्प्रादुर्भूता सांख्यात्मिका दृढा नौरित्यर्थः । भावं विधिमपि, यया नावा मुमुक्षवः संसारबन्धान्मोक्तुमिच्छवो जनाः दुरतिक्रमणीयं मृत्योः सकाशाद्भयं यस्मिन् तं भवार्णवं तरन्ति तस्यैवम्भूतस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य परात्मनः परानुग्रहैकमनसः परमात्मभूतस्य वा कथं पृथक् मतिः शत्रुमित्रादिबुद्धिर्विभाव्यते इत्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥

तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितॄणामुद्धरणोद्योगश्च कृत इति दर्शयितुमाह—य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमङ्गैः वस्तुतस्तु समञ्जसः, सतु केशिन्याः सुतः क्षेत्रजत्वप्रतीतिं वारयति—तस्यैव नृपस्य सगरस्यात्मनो देहाज्जातः तस्यासमञ्जसस्य पुत्रोऽशुमानिति प्रसिद्धः पितामहस्य सगरस्य हिते रतः अंशुमतः पितामहहिते रतत्वकथनेनासमञ्जसस्य तत्प्रतिकूलत्वं सूचितम् ॥ १५ ॥

तदेव दर्शयन् तद्वृत्तान्तमाह—असमञ्जस इति चतुर्भिः । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन् सङ्गाद्धेतोः योगाद्विचालितः अत इदानीं पौर्वदैहिकयोगप्रभावेन जातिस्मरः स्वजन्म स्मरन् पुनः सङ्गपरिहाराय समञ्जसमप्यात्मानमसमञ्जसमिव लोकस्य दर्शयन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सगरस्य सुमतिः केशिनीति द्वे भार्ये तत्र सुमतिर्गरुडस्य स्वसा तस्याः पुत्राः ॥ ९ ॥ १० ॥

षष्टिसहस्रसंख्या येषामस्तीति षष्टिसहस्रिणः उन्मिमेष नेत्रविकासं कृतवान् ॥ ११ ॥

महेन्द्रेण हृतं चेतो येषां ते तथा मुग्धा इत्यर्थः । महतो व्यतिक्रमेण हताः चोरो हन्यतामित्यादिवचनलक्षणापराधेनैव स्वकृतदोषहताः नृपपुत्राः न तु मुनिकोपदग्धाः ॥ १२ ॥

शारदजलधवलितप्रसन्नमूर्तौ हरौ तमोगुणकारणस्य क्रोधस्य प्रवेशासम्भवाद्धत्क्रोधसम्भूतपापाटवीदहनवादिन्याह—न साधुवाद इति । नृपेन्द्रपुत्रा मुनिकोपभर्जिता इत्ययं साधुवादो नास्ति असम्भवात्कथमिति तत्राह, सत्त्वधामनीति । शुद्धस्फटिकविशदधाममूर्तौ श्रीकपिलदेवे रोषमयं तमः कथञ्चिद्भाव्यते उत्पत्तुमवकाशं लभते ? न कथमपि. किञ्च जगत्पवित्रीकरणसमर्थस्वभावे "आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि" इति यादवः । कथमिव भुवो रजः पार्थिवो धूलिः खे यथेत्ययं लुप्तोपमः वेदे दृष्टत्वात् ॥ १३ ॥

इतोपि तमोगुणकार्यस्य कोपस्य हरावनवसरः इत्याशयेनाह यस्येति । इह जगति सद्गुणप्रदाय यस्य येनेरिता ग्रन्थरूपेण कथिता दृढा अपेक्षितफलदानाय समर्थाऽन्यत्र नूतनत्वेन चालिष्ठा सांख्यमयी सम्यग्ज्ञानमयी नौस्तरी यया ज्ञाननावा मुमुक्षुर्मुक्तियोग्यः पुरुषः मृत्युपथं मृत्योर्मार्गं दुरत्ययं ज्ञाननावमन्तरेणातितुमशक्यं भवार्णवं तरते तादृशी येन सन्दृब्धेत्यर्थः । तस्य परात्मभूतस्य साक्षात्नारायणावतारस्य विपश्चितः शुद्धज्ञानवतः श्रीकपिलस्य पृथङ्मतिः रोषरूषिता मतिः कथं सम्भाव्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

योऽसमञ्जस इत्युक्तः हे नृप ! स केशिन्याः सगरभार्यायाम् आत्मजः पितामहः सगरः ॥ १५ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि योगी योगाभ्यासनिपुणो समञ्जसः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सङ्गाद्धेतोः योगादीश्वरोपासनालक्षणाद्विचलितो हि यस्मात्तस्मात पूर्वजातिं स्मरतीति जातिस्मरः आत्मानमसमञ्जसम् असमञ्चतः सङ्गतमनतिरमणीयं दर्शयन् सङ्गं जहाविति शेषः १६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

समुद्रार्चीमित्यर्द्धकम । तद्देशत्र्यंशस्य समुद्ररेखाया गङ्गासागरदेशे परिवृत्या युज्यते, श्रीकपिलपरिव्रज्यायाश्चैवमेव वा समाधेयम ॥ १०—३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तस्य द्वे भार्य्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं चाह षड्भिः ॥ ६—११ ॥

स्वशरीरेष्वेव योग्निस्तृतीयं महाभूतं तेनैव महदपराधादति वर्द्धमानेन दग्धाः महेन्द्रेतीन्द्रेणैव एष चौर इति विज्ञापनात् ॥ १२ ॥

अत्र कपिलस्य कोपं वदन्तोऽज्ञा एवेत्याहुः—नेति । मुनिकोपभर्जिता इति न साधूनां वादः किन्त्वसाधूनामज्ञानादेवेत्यर्थः यतः सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वमूर्त्तौ जगदपि पवित्रं दर्शनादिना यतस्तथाभूत आत्मा देहो यस्य तस्मिन् तमः कथं विभाव्यते सम्भाव्यते असंभावनायां दृष्टान्तःभुवोरजःखे कथं सम्भाव्यते खमिदं रजस्वलमिव मुनिरयं कोपीत्यज्ञानामेवोक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्य ईरिता येन प्रवर्त्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः प्राकृती मतिः परमात्मनो हि मतिः परमात्मरूपैव स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नृपस्य सगरस्यात्मजो योऽन्यो ऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्याः पुत्रः ॥ १५ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एष वाजिहर इत्यादिवदन्तो ऽभिययुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥

षष्टिसहस्राणि परिच्छेदकतया सान्ति येषां ते उद्यताऽऽयुधाः सन्तः अभिमुनेरभिमुखं ययुः आजग्मुः तदा मुनिः उन्मिमेष नेत्रोन्मीलनं कृतवान् ॥ ११ ॥

महद्व्यतिक्रमेण स्वकृतेन हताः ॥ १२ ॥

मुनिकोपभर्जिता इति न साधुवादः खे भुवो रजो यथा न सम्भाव्यते तथा सत्त्वधामनि अप्राकृतसत्त्वाश्रये जगतां पवित्रः शुद्धिकरः आत्मा देहो यस्य तस्मिन् रोषमयन्तमः कथं विभाव्यते ? ॥ १३ ॥

यस्य येन ईरिता प्रवर्त्तिता मृत्योः पन्था नानावासनारूपो यस्मिन् तं तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः अरिमित्रादिभेददृष्टिः कथं घटेत ? इति शेषः ॥ १४॥१५॥

असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी भगवद्ध्यानयोगवान् सङ्गत् दुस्सङ्गाद्धेतोः योगात् भगवद्ध्याननिष्ठातो विचालितः अत एव इदानीं जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मृतिमान् सन् सङ्गपरिहाराय आत्मानं असमञ्जममप्रशस्तमिव लोकस्य दर्शयन् ज्ञातीनां च विप्रियं कर्माचरन् जनमुद्वेजयन् क्रीडतो बालानादाय सरय्वां प्रास्यत् प्राक्षिपदित्युभयान्वयः ॥ १६॥१७ ॥

भाषा टीका ।

(सगरकी दोभार्या सुमति और केशिनी) तहां सुमति के पुत्र बडे दर्पवाले और पिता के आज्ञाकारी रहे, उनो ने अश्व के ढूढते से में चारों तरफसे पृथिवी खोद डाली ॥ ९ ॥

पृथिवी को खोदते२ ईशान कोणमें श्रीकपिल देव के समीप अपना घोडा देखा तव सगर तनय बोले, कि—वस यही हमारे घोडाको चुराने वाला चोरहै देखो कैसा आंख मूंदकर ध्यान लगाकर बैठा है ॥ १० ॥

मारो मारो इसपापी को, इस प्रकार साठ हजार सगर पुत्र अपने२ आयुध लेकर श्रीकपिल देवजी के सन्मुख आए इतने में मुनि श्रीकपिलदेव जी ने भी नेत्र खोले ॥ ११ ॥

तवतो महेन्द्रने कपट से हराचित्त जिनका ऐसे वो सव महत्पुरुष के व्यतिक्रम (अपराध) से हत होकर, अपने शरीर से निकली हुई अग्नि से तत्क्षण में भस्म होगये ॥ १२ ॥

यदि किसीको यह भ्रम भया हो कि मुनिके कोपसे राजपुत्र दग्ध हुए सो नहीं जानना चाहिये, यह कुछ श्रीकपिलदेवकी वडाई नहीं है, क्योंकि ? वे तो सत्त्वके धाम हैं उनके विषै रोष भय तम की किस प्रकार भावना करी जावे ? वो तो जगत् के पवित्र करने वाले और आत्मा है जैसे आकाश में पृथिवी के रज का सम्बन्ध नहीं इसी भांत भगवान में तम नहीं ॥ १३ ॥

जिन श्रीकपिलदेव की कथन करी हुई सांख्य शास्त्रमयी दृढ नौका वनी है जिससे मुमुक्षु जन मृत्यु का पंथ ऐसे संसार रूप समुद्र को तर जाते हैं । उन ज्ञान की सीमा वाले परमात्मास्वरूप कपिल भगवान् की पृथक् मति कैसे हो सके ? ॥ १४ ॥

जो असमञ्जस इस प्रकार कहा जाता वह राजपुत्र केशिनी रानी का पुत्र रहा, उनके पुत्र अंशुमान हुए वे अपने पितामह के बडे हित में निरत हुए ॥ १५ ॥

और असमंजस तो अपने को ऊपर से असमञ्जस सरीका दिखाते रहे परंच ये जातिस्मर अर्थात् पूर्वजन्मकी जाति के स्मरणकरते रहे पूर्व जन्म में योगी रहे किसी सङ्ग से योगसे विचालित हो गये ॥ १६ ॥ १७ ॥

आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियम् ।
सरय्वां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनम् ॥ १७ ॥
एवं वृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै ।
योगैश्वर्येण बालांस्तान्दर्शयित्वा ततो ययौ ॥ १८ ॥
अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान्पुनरागतान् ।
दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन् ! राजा चाप्यन्वतप्यत ॥ १९ ॥
अंशुमांश्चोदितो राज्ञा तुरङ्गान्वेषणो ययौ ।
पितृव्यखाताऽनुपथं भस्मान्ति ददृशे हयम् ॥ २० ॥
तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमधोऽक्षजम् ।
अस्तौत्समाहितमनाः प्राञ्जलिः प्रणतो महान् ॥ २१ ॥

अंशुमानुवाच ।

न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुद्ध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ।
कुतोऽपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥ २२ ॥
ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान्विपश्यन्त्युत वा तमश्च ।
यन्मायया मोहितचेतसस्ते विदुः स्वसंस्थं न बहिः प्रकाशाः ॥ २३ ॥
तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ।
सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं हि मूढः परिभावयामि ? ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य सः ॥ १८-१९ ॥

पितृव्यखातमनु यः पन्थास्तं ययौ भस्मान्ति भस्मसमीपे ॥ २० ॥ २१ ॥

"अजानन्तोऽप्यजानन्तोऽप्यनुकम्पया वयमिति । तुष्टाव षड्भिरीशानमंशुमानेवमाशयः ॥ अजनो ब्रह्माऽपि त्वामद्यापि न पश्यति न च बुध्यते कथम्भूतमे आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरम्, कैर्हेतुभिः ? समाधियुक्तिभिः समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति युक्तिभिः परोक्षमपि सम्यङ्न बुध्यत इत्यर्थः । अपरेऽर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः अर्वाचीनत्वे हेतुः तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्नराणां सर्गास्ते सृष्टास्तत्रापि वयमप्रकाशा अज्ञाः कुतः पश्यामेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपरे तर्हि किं पश्यन्ति तत्राह—ये देहभाजस्ते स्वस्मिन्सम्यक् स्थितमपि त्वां न विदुः किं तु गुणानेव विपश्यन्ति अथवा न गुणान् अपितु तम एव पश्यन्ति यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषामतो बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषाम् बुद्धिपरतन्त्रतया आप्रत्स्वप्नयोर्विषयान् पश्यन्ति सुषुप्तौ तम एव केवलं न तु निर्गुणं त्वां सर्वत्र हेतुः यद्वतः यस्य तव मायया वा मोहितं चेतो येषां ते ॥ २३ ॥

तथाऽप्यहं विचारेण ज्ञास्यामीति चेत्तत्राऽऽह, तं त्वामहं विमूढः कथं परिभावयामि विचारयामि, कथम्भूतम् ? ज्ञानघनं शुद्धज्ञानमूर्तिं स्वत एव प्रध्वस्तौ मायागुणनिमित्तौ भेदमोहौ येषां तैर्विभाव्यं विचिन्त्यम् । अयं भावः ज्ञानघनत्वान्न तावज्ज्ञानविषयत्वम् विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं न विचारे समर्थ इति ॥ २४ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लोके गर्हितं ज्ञातीनाञ्च विप्रियं कर्माऽऽचरन् कुर्वन् जनमुद्वेजयन् भीषयन् क्रीडतो बालानादाय सरय्वां नद्यां प्रास्यत् प्राक्षिपत् ॥१७॥

एवंविधवृत्तोऽत एव पित्रा पुत्रस्नेहमपोह्य परित्यक्तः निर्वासितः पुनर्योगप्रभावेन तान् प्रक्षिप्तान् बालान् दर्शयित्वा ययौ ॥ १८ ॥

तदा पुनरागतान् बालान् दृष्ट्वा अयोध्यावासिनः सर्वे जनाः विसिस्मिरे विस्मयं गतवन्तः, हे राजन् ! राजा सगरः अन्वतप्यत

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो ! ! बत तत्प्रभावमजानता मया स निर्यापित इत्यनुतप्तवान् ॥ १९ ॥

अथांशुमतः कथामाह–राज्ञा सगरेण तुरगान्वेषणे निमित्ते चोदितो आदिष्टोंऽशुमान् पितृव्याणां सम्बन्धी यः खातस्तमनु यः पन्थास्तं ययौ तत्र भस्मान्ते भस्मसमीपे हयमश्वं ददर्श ॥ २० ॥

तत्रोपविष्टमधोक्षजावतारभूतं कपिलाख्यं मुनिमवलोक्य महात्मा अंशुमान् प्रणतः कृतप्रणामः प्राञ्जलिः समाहितमनाः तुष्टाव ॥ २१ ॥

स्तुतिमेवाह, नेत्यादिभिष्षड्भिः। तावत्त्वत्प्रभावमजानन्तोपि वयं त्वयाऽनुकम्प्या इत्यभिप्रयन् तुर्ष्णत्येन स्तौति, यस्य परमानस्तव तत्त्वं याथात्म्यं जनः समाध्यादिभिरुपायैरद्धा स्फुटं न बुध्यते न जानाति यतो योगिजन एव न बुध्यते कुतः कथमपरेऽन्येऽयोगिनो वयं तस्य तव मन आदिभिर्विशेषेण सृज्यन्ते इति मनःशरीरधीविसर्गाः हिरण्यगर्भादयः तैः सृष्टा अप्रकाशा देहावयवमात्रगोचरज्ञानवन्तः बुध्यन्ते तत्र शरीरं प्रधानं धीः सङ्कल्पविशेषः अजन इतिपाठान्तरं तत्र अजनोऽजो ब्रह्मा समाध्युपायैस्त्वामद्यापि न जानाति कुतस्तस्याजनस्य मनश्च शरीरं च धीश्च ताभिर्यैः विविधाः देवतिर्यङ्नरादीनां सर्गास्तेषु सृष्टाः तत्रापि वयमज्ञा न जानीम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपरे तर्हि किं बुध्यन्ते इत्यत्राह–य इति। ये देहभाजस्ते त्रिगुणप्रधानाः गुणाश्रयपरवशाः गुणान् शब्दादीन् पश्यन्ति विषयानेवानुध्यायन्तीत्यर्थः। उत वा अपि च तमःशब्दः प्रधानपरः प्रधानकार्यं शरीरं च पश्यन्ति न तु स्वसंस्थं स्वात्मनि स्थितं त्वां विदुः तत्र हेतुं वदन् देहभाजो विशिनष्टि–यस्य तव मायया मोहितं चेतो येषां ते अत एव बहिःप्रकाशाः परागर्थज्ञानिनः गुणाश्रयपरवशत्वाद्भगवन्मायामोहितत्वेन परागर्थैकज्ञानित्वाच्च न त्वां विदुरपितु देहं तदुपभोग्यान् विषयांश्च विदुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सामान्यतो लोकस्य परमात्मयाथात्म्यावेदित्वमुक्तं स्वस्मिन्नुपसंहरन् उक्तानुक्तगुणैर्विशिंषन्स्तौति–तमिति। तमुक्तविधं ज्ञानघनमानन्दात्मकज्ञानैकरसं स्वभावत उत्पत्तेरारभ्य-प्रध्वस्तः मायामयभेदेषु प्रकृतिकार्यशरीरभेदेषु मोहभ्रान्तिज्ञानम आत्माभिमान इति यावत् स येषां तैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिरपि केवलविभाव्यं चिन्तनीयं नतु दृष्टमित्यभिप्रायः त्वामहं मूढः कथं परिभावयामि मनसा विचारयामि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असमञ्जसत्वं दर्शयति–आचरन्निति। किं तज्ज्ञातीनां विप्रियं कुर्मेति तत्राह—सरय्वामिति। जनमुद्वेजयन् कम्पयन् तीरे क्रीडतो बालान् सरय्वां नद्यां प्रास्यत् प्राक्षिपदित्यन्वयः १७॥

ततः किमभूदिति तत्राह—एवमिति। योगैश्वर्येण युष्मद्बाला एते इति तान्वीजलमग्नान् बालान् दर्शयित्वा ततः स्थानादपायादित्यन्वयः ॥ १८ ॥

विसिस्मिरे विस्मयं चक्रुः अथासमञ्जसे गते राजा चान्वतप्यत पश्चात्तापं प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

पितरि गतेंऽशुमता किमकारीति तत्राह—अंशुमानिति। पितृव्या असमञ्जससहोदराः तेषामनुमार्गे पितृव्याणां शरीरभस्म हयमपि ददर्श इत्यन्वयः। भस्मान्तेतिपाठे भस्मसमीपे हयं दृष्टवानित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्तौत् स्तुतवान् ॥ २१ ॥

स्तुतिर्द्वेधा; विद्यमानगुणविषयाऽविद्यमानगुणविषया च, तत्र द्वितीयापि विद्वदविद्वद्विषयभेदेन द्विविधा; उभयस्या अपि स्तुतिफलं न लभ्यते विदुष आत्मन्यविद्यमानगुणकथनेन ह्रिया स्तोतरि द्वेषसम्भवादविदुषोऽज्ञानेन मुखविकासादिसम्भवेपि स्तोतुः स्तुतिफलप्रदानशक्तिसामग्र्यभावादतः प्रथमैव श्रेयसीति भावेन स्तौति—न पश्यतीति। अजनोऽजो विरिञ्चः यस्य परमात्मनोंशं त्वां न पश्यति अनन्तत्वेन साक्षादपरोक्षीकर्तुं न शक्नोति तर्हि परोक्षतो जानाति किं नेत्याह—नेति। समाधियुक्तिभिरेकाग्रीकृतचित्तयोगैरद्यापि न बुद्ध्यते सम्यक् न जानातीत्यन्वयः। "पश्यन्तोपि न पश्यन्ति मेरोरूपं विपश्चितः" इतिवत् न यस्य तत्त्वमिति पाठे परमात्मनो यस्य तव तत्त्वं न बुद्ध्यत इति न किन्तु बुद्ध्यते तथापि सम्यक् न जानातीत्यर्थः "कश्छन्दसां योगमावेद धीरः कोधिष्ण्यां प्रतिवाचं पपाद" इति श्रुतेः। न पश्यतीति रूपस्य नानोपायविशारदज्ञानस्य परमात्मनस्तव तत्त्वं न बुद्ध्यते इति वा एकस्याभावेप्यन्यस्य सम्भवः किं न स्यात्तथा दृष्टत्वादित्याशङ्क्येतरविषयोऽयं न्यायो न परमात्मविषय इति भावेनाह—कुत इति। अपरे विरिञ्चादितरे समाधियुक्तिरहिताः कुतो हेतोः पश्यन्ति ? जानन्ति दर्शनादिसद्भावेन किमपि लिङ्गमित्यर्थः। अनेन चोद्यं कथं परिहृतमिति तत्राह, तस्येति तस्य विरिञ्चस्य मनसः शरीराच्च विसर्गः विशिष्टा सृष्टिर्येषां मरीच्यादीनां ते मनःशरीरविसर्गाः तैः सृष्टेषु शरीरावयवेषु श्रोत्रादिषु प्रकाशो अभिमानित्वेन स्थितिलक्षणो येषां दिक्सूर्यादीनां ते मनःशरीरविसर्गसृष्टावयवप्रकाशाः इन्द्रादयो मरीच्यादयः उभयेपि प्रत्युक्ताः अत्र जनो न पश्यति न बुद्ध्यते इत्यङ्गीकारे कुतोऽपरे इत्येतद्गतार्थत्वेनासङ्गतं स्यादिति बहुवचनमेवावशिष्यते इति पदच्छेदेन विरिञ्च एव ग्राह्यः ॥ २२ ॥

ये देहभाजः शरीरिणस्ते त्रिगुणप्रधानाः सत्त्वप्रधाना रजःप्रधानास्तमःप्रधाना इति त्रिविधाः। तत्र रजःप्रधानाः राजसा मानुषाः त्रिगुणप्रधानाः धर्मार्थकामपरायणाः गुणान् सर्गादीनेव पश्यन्ति न मोक्षं तमःप्रधानास्तामसाः असुराः यस्य हरेर्मायया बन्धशक्त्या मोहितचेतसः अन्यथा ज्ञानपूर्णबुद्धयः तमो वा अन्धतम एव विशिष्टं पश्यन्ति अनुभवन्ति अत्र निमित्तमाह—न इति। ते स्वसंस्थं स्वहृदि स्थितं विष्णुं न विदुरिति यत्तस्मादिति शेषः। तर्ह्यचेतनाः किं ते ? इति। नेत्याह—बहिरिति। बहिरन्द्रियैरेव प्रकाशो येषां ते तथा अनात्मज्ञानिन इत्यर्थः। "आत्मैवमद्वैत" इति श्रुतेः। ज्ञानाश्रयत्वेन चेतनत्वेपि यथार्थज्ञानं नास्तीति भावः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ये सत्त्वप्रधानाः सात्त्विकप्रकृतयः तैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यम् उपास्यन्तं तत्तद्योग्येभ्यस्तत्फलदातारं त्वामहं कथं परिभावयामि चिन्तयामि चिन्तने काऽनुपपत्तिरिति तत्राह—विमूढ इति। सामान्यज्ञाते वस्तुनि विशेषजिज्ञासा सङ्घटीति मम तु तदेव नास्त्यतस्त्वद्विषयज्ञानाभाव एवानुपपत्तिरित्यर्थः। सनन्दनादीनामपि देहभाक्त्वाविशेषात्तत्परिभावना कथं स्यादिति तत्राह–प्रध्वस्तेति। प्रध्वस्तो मायामयः प्रकृतिहेतुकः भेदमोहः अनात्मन्यात्मत्वमोहो यैस्ते तथा तैः निरस्तमिथ्याज्ञानैरित्यर्थः। अनेन देहभाक्त्वेऽपि विशेषोऽस्तीति दर्शितम्. "कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः" इति स्मृतिः॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

गर्हितम् आचरन्निति सङ्गपरिहारायेत्यर्थः॥ १७॥

असमञ्जसपुत्रोंऽशुमान् पितृव्यखातमनु यः पन्थास्तं भ्रन्ति अन्तिके॥ १८-२१॥

त्वदज्ञानादपराधिनः पूर्वे दग्धा इति नाद्भुतमित्याह—नेति आत्मनो जीवात् परं त्वाम् अजनो ब्रह्मापि न पश्यति नापि बुद्ध्यते अपरे अर्वाचीना वयं कुतो बुद्ध्यामहे मन आदिभिर्ये विसर्गा देवादिसर्गास्तेषु सृष्टा अप्रकाशा अज्ञाः॥ २२॥

गुणान् जागरस्वप्नयोर्विषयान् पश्यन्ति सुषुप्तौ तु तम एव केवलं नतु निर्गुणं त्वां स्वस्मिन्नेव सम्यक् तिष्ठतीति स्वसंस्थं बहिःप्रकाशाः बहिर्ज्ञानवन्तः॥ २३॥

स्वभावत एव नतु साधनैः प्रध्वस्तौ मायागुणनिमित्तौ भेदमोहौ यैस्तैः॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एवम्भूतं वृत्तं चेष्टितं यस्य सः॥ १८—२१॥

अजनो ब्रह्मा आत्मनः स्वस्मात् परं पूर्ववर्तिनं स्वजनकं त्वाम् अद्यापि समाधियुक्तिभिर्न पश्यति न च बुद्ध्यते तत्पुत्रः दीर्घकालतः समाधिभिर्युक्तिभिश्च अपरोक्षतया वा कार्त्स्न्येन त्वां न जानाति अपरे तत्पुत्रपौत्राः तेभ्यो ऽप्यतिनिकृष्टाः तस्याजनस्य मनश्च शरीरं च धीश्च ताभिर्ये विविधाः ये देवतिर्यङ्नरादीनां सर्गास्तेषु सृष्टाः अप्रकाशाः अज्ञा वयं कुतस्त्वां जानीमेत्यन्वयः॥ २२॥

ननु, मां न जानन्ति चेत्तर्हि ते कुत्रासक्ता इत्यत आह—ये इति। ये देहभाजः बद्धजीवाः त्रिगुणाः शब्दादयो विषयाः प्रधाना इष्टा येषां ते गुणान् विषयानेव पश्यन्ति उत वा तमो नरकं यद्वा तमः सर्वतः पृथिव्यादिरूपेण प्रसृतेः प्रधानं सर्वविषयमूलभूतां त्वन्मायां च पश्यन्ति एवं त्वन्मायया माहतचेतसः बहिःप्रकाशाः बहिर्दृष्टयः ते स्वसंस्थं त्वां न पश्यन्तीत्यन्वयः॥ २३॥

स्वभावत एव प्रध्वस्तो मायामयेषुभेदषु ऐहिकामुष्मिकपदार्थेषु मोहो येषां तैः सर्वज्ञैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं विचिन्त्यम् अहं विमूढः ज्ञानघनं त्वां कथं विभावयामि विचारयामि गरुडयोग्ये कार्ये मत्कुणस्येव महर्षिचिन्तनार्हे त्वयि मम का विचारशक्तिरित्यर्थः॥ २४॥

भाषाटीका।

वही असमंजस हुए लोक में ज्ञानी लोगों को जो विप्रिय और गर्हित हो ऐसा कर्म करने लगे। जनों को उद्वेग करने के लिये खेलते हुए बालकों को सरजूजी में फेंकने लगे॥ १७॥

इस प्रकार के ढंग देखकर स्नेह छोडकर पिताने असमंजस का परित्याग करदिया असमंजस भी अपने योगबल से सरयूमें गिराये हुए बालकों को सर्वत्र देकर चल दिये॥ १८॥

अयोध्यावासी सब लोग अपने २ बालकों को फिर आये हुए देख कर बडे विस्मय को प्राप्त हुए॥ हे राजन्! और राजा सगर को भी बडा अनुताप हुआ॥ १९॥

राजा ने अंशुमान् को आज्ञा करी तब अश्व के अन्वेषण करने को वह गया और अपने पितृव्य (काका) लोग पृथिवी खोदते हुए जिस मार्ग होकर गये थे उसी मार्ग में जाते २ भस्म की ढेरी के समीप में घोडा देखा॥ २०॥

और वहां पर बैठे हुए अधोक्षज भी कपिलमुनि को देख कर प्रणाम कर मनको समाहित कर हाथ जोडकर अंशुमान् स्तुति करने लगे, क्योंकि? आखिर तो महान् हैं॥ २१॥

अंशुमानुवाच॥

अंशुमान् बोले, कि—हे भगवन् यह जन, आत्मा से पर ऐसे आपको नहीं देखते हैं, और समाधि योग से भी आप अब तक नहीं जाने गये, तब फिर हम लोग तो उनके मन बुद्धि और शरीर से जो सृष्टि हुई उस सृष्टि से रचे हुए अर्वाचीन अज्ञजन कैसे आपको जानैं॥ २२॥

जो देहधारी सत्व रज आदि त्रिगुण प्रधान हैं वे लोग गुणों को देखते हैं अथवा तम (अज्ञान) को देखते हैं और अपने में स्थित ऐसे आपको नहीं देखते हैं, क्योंकि? आपके माया से उन का चित्त मोहित होरहा है अत एव बहिर्दृष्टि वाले हैं॥ २३॥

स्वभाव से अत्यन्त नष्ट हुआ है माया के गुणों से किया हुआ भेद मोह जिन का ऐसे सनंदनादिक मुनियों के भावना करने के योग्य ज्ञानघन ऐसे आपको मैं मूढ किस प्रकार विचार सक्ता हूं॥ २४॥

प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गमनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ।
ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां पुरुषं पुराणम् ॥ २५ ॥
त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु ।
भ्रमन्ति कामलोभेर्ष्यामोहविभ्रान्तचेतसः ॥ २६ ॥
अद्य नः सर्वभूतात्मन् ! कामकर्मेन्द्रियाशयः ।
मोहपाशो दृढश्छिन्नो भगवंस्तव दर्शनात् ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं गीताऽनुभावस्तं भगवान् कपिलो मुनिः ।
अंशुमन्तमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ! ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अश्वोऽयं नीयतां वत्स ! पितामहपशुस्तव ।
इमे च पितरो दग्धा गङ्गाम्भोऽर्हन्ति नेतरत् ॥ २९ ॥
तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य हयमानयत् ।
सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समापयत् ॥ ३० ॥
राज्यमंशुमति न्यस्य निःस्पृहो मुक्तबन्धनः ।
और्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे सगरोपाख्याने
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे प्रशान्त ! तस्मात्त्वां पुरुषं पुराणं केवलं नमामेत्यन्वयः पुराणपुरुषत्वे हेतुः मायायाः गुणाः कर्माणि च विश्वसृष्ट्यादीनि लिङ्गानि च अक्षादिरूपाणि यस्य तम् प्रशान्तत्वे हेतुः सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां पुण्यपापाभ्यां वा विमुक्तम् अतोऽनामरूपं तत्तत्कृत-नामरूपशून्यं किं तु ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो देहः शुद्धसत्त्व-मूर्तिर्येन तम्, यद्वा हे प्रशान्तमायेति हे अगुणेति च सम्बोध्य कर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैर्लिङ्गानि यस्येति योज्यम्, यद्वा प्रशान्ता मायागुणादयो यस्मिन्नित्येकमेव पदम् ॥ २५ ॥

भ्रमार्थं श्लाघते—त्वन्मायेति द्वाभ्याम् । कामादिभिर्विभ्रान्तानि चेतांसि येषां ते इमे सर्वे गृहादिषु भ्रमन्ति ॥ २६ ॥

हे सर्वभूतात्मन् ! मोऽस्माकं त्वत्कृपयैव घटितात्त्वद्दर्शनाद्दति-दृढोऽपि मोहमयः पाशश्छिन्नः कथम्भूतः कामादीनामाशय आश्रयः त्वत्प्रसादेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अश्वं लब्ध्वाऽपि साकाङ्क्षं प्रत्याह इमे चेति ॥ २९ ॥

तं परिक्रम्येति शुकोक्तिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतोऽहं भावयितुमप्यनर्हस्ततस्त्वां केवलं नमस्करोमीत्याह—प्रशान्तेति । मायागुणाः प्रकृतिगुणाः सत्त्वादयः कर्मलिङ्गं कर्म

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतदेहश्चेत्येते यस्य प्रशान्ता न विद्यन्ते स प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गः तमनामरूपं जात्यादिभिस्तत्प्रयुक्तदेवादिनामाभिश्च वर्जितं सदसद्भिर्मुक्तं शुभाशुभफलमुक्तं चेतनाचेतनधर्म्मैरस्पृष्टं वा ज्ञानोपदेशाय नतु सुखदुःखानुभावाय गृहीतं स्वेच्छोपात्तं लिङ्गशरीरं येन तं पुराणं पुरुषं त्वां नमामहे ॥ २५ ॥

यन्मायेति यस्य मायारचितेषु गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या भोगस्थानादिबुध्या भ्रमन्ति तं त्वां नमामहे इति पूर्वेणान्वयः । भ्रमणे हेतुं वदन् तत्कर्तॄन् विशिनष्टि—कामादिभिर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते इति तत्र कामो रागः लोभोऽनलंबुद्धिः ईर्ष्या कामोपभोगविरोधिष्वक्षमः मोहश्चित्तविकारः ॥ २६ ॥

तद्दर्शनात्स्वस्य कृतार्थतामाविष्करोति—अद्येति । हे सर्वभूतात्मन् ! हे भगवन् ! तव दर्शनादद्याऽधुना नोऽस्काकं कामाः काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषया विषयस्पृहा वा कामः कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि तत्करणानीन्द्रियाणि तेषामाश्रयो मूलभूतो मोहः देहात्मभ्रान्त्यादिरूपो दृढो निर्मोच्यः छिन्नः आशय इति पाठान्तरं तदा कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां शब्दादिकामानां ग्राहकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि तेषां तत्प्रभावत्वात् तान्येवाशयमाश्रयो यस्य स मोहात्मकः पाशः मोहस्यात्मगतत्वेऽप्युभयेन्द्रियप्रवृत्तिमूलकत्वेनोभयेन्द्रियाश्रयत्वमुक्तम् ॥ २७ ॥

हे नृप ! इत्थं गीतःसङ्गीतः संस्तुतोऽनुभावः प्रभावो यस्य स भगवान् कपिलो मुनिस्तमंशुमन्तं मनसाऽनुगृह्येदं वक्ष्यमाणमुवाच॥ २८ ॥

तदेवाह—अश्व इति । हे वत्स ! अंशुमन् ! अयमश्वस्तव पितामहस्य सगरस्य यज्ञीयः पशुर्नीयतां भस्मराशीन् दर्शयित्वा इमे च तव पितरः पितृव्याः दग्धास्ते च गङ्गाम्भ एवार्हन्ति नेतरच्चाम्भः गङ्गाम्भसैवैषां क्रियाः कार्याः नेतरेण अनेनैषामुत्तारणमित्यर्थः॥२९॥

एवमुक्तवन्तं कपिलं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसा प्रसाद्य प्रणिपत्यांशुमान् हयमानीतवान् तेन पशुना हेतुना क्रतुशेषं सगरस्समापयत् ॥ ३० ॥

ततो राज्यमंशुमति न्यस्य निधाय निस्स्पृहः देहतदनुबन्धिषु स्पृहारहितः मुक्तं बन्धनं बन्धकमहम्ममत्वादिकं येन तादृशः और्वेणोपदिष्टो मार्गः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरूपः तेन न विद्यते उत्तमा यस्यास्तां गतिं मुक्तिं लेभे लब्धवान् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्वां न मामह इत्यन्वयः । त्वामिति क इति तत्राह—पुरुषमिति । तर्हि देवदत्तवच्चिरन्तनःकश्चिदयं स्यादिति नेत्याह, अनामरूपमिति । प्राकृतनामादिरहितं तत्कुत इति तत्राह—प्रशान्तेति । प्रशान्तानि उपरतानि मायागुणाः सत्त्वादयः कर्माणि तन्निमित्तव्यापाराः लिङ्गं शरीरं यस्य सः तथा तत्कारणत्वेन मृद्वदभिन्नत्वम्, एतत्कथं घटते ? इति तत्राह—सदिति सतो ब्रह्मणः असतः परमाण्वादेः "विमुक्तं भिन्नं रुक्मवर्णम्" इति श्रुतेः । शरीरत्वेन नामरूपदर्शनात्तदभावकथनं कथमिति तत्राह, ज्ञानेति: लोकानुग्रहार्थं शरीरग्रहणं न तु कर्मनिमित्तम् अत एव नित्यदुःखाभावः ॥ २५ ॥

त्रिविधानां जीवानां स्वभावाभिभवो नास्तीति दर्शनाय मानुषस्वभावमाह—यन्मायेति । यस्य हरेर्मायया प्रकृत्या इच्छया वा रचिते निर्मिते लोके भूम्यादौ रचितगृहादिषु वस्तुबुद्ध्याऽनश्वराणीति मनसा भ्रमन्ति परिवर्तन्ते के मानुषा इति शेषः । निमित्तमाह—कामेति । कामो विषयाभिलाषः लोभो धर्मादिविषयार्थत्यागानिच्छा ईर्ष्या अक्षमा मोहो वैचित्यम् एतैर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते तथा अनेनान्यद्वयं व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

उपसंहरति अद्येति अद्य नोऽस्माकं पुत्रादिषु दृढो मोहपाशः अज्ञानहेतुकः स्नेहपाशश्छिन्न इत्यर्थः । कामाकर्मेन्द्रियेष्वा शेत इति कामकर्मेन्द्रियाशयः ॥ २७ ॥ १८ ॥

अर्हति अपेक्षते ॥ २९—३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रशान्तानि मायासम्बन्धीनि गुणकर्मलिङ्गानि यतः तं तथैव अनामरूपं मायिकनामरूपरहितम् । २५ ॥ २६ ॥

कामादीनामाशयः आश्रयः ॥ २७—२८ ॥

नेतरादिति नान्यथा निस्तार इत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् त्वां केवलं नमामः कथम्भूतं प्रशान्ताः स्वप्रभावं कर्तुं गशक्ताः माया प्रकृतिः गुणाः सत्त्वादयः कर्मलिङ्गाः सुरासुरादयो यस्मिन् तम् "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुत्युक्तं नामरूपात्मकं जगत् तद्भिन्नमनामरूपं प्राकृतनामरूपरहितमित्यर्थः । सदसद्भिर्मुक्तं शुभाशुभफलास्पृष्टम् तथापि ज्ञानोपदेशाय गृहीतः आविष्कृतो देहो येन तम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनादितो मायामोहिताः जीवाः संसारे भ्रमन्ति तत्र त्वत्कृपया त्वद्दर्शनं वयं प्राप्य कृतार्था इत्याह-त्वन्मायेति द्वाभ्याम् । कामादिभिर्विभ्रान्तानि चेतांसि येषां ते सर्वे इमे गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या उपादेयबुद्ध्या लोके भ्रमन्ति ॥ २६ ॥ कामो वासनात्मकः सङ्कल्पः कर्माणि च इन्द्रियाणि च तेषामाशयः आश्रयो नो ऽस्माकं मोह आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाज्ञानं स एव पाशः तव दर्शनात् अद्य अधुना छिन्नः तव दर्शनात् वयं कृतार्था इत्यर्थः ॥ २७—३० ॥

अनुत्तमां निरतिशयाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

———

भाषाटीका ।

हे प्रशांत ! माया के सत्त्वादि गुणों से जो कर्म सृष्ट्यादिक है वही आपका परत्व सूचक लिङ्ग (लक्षण) है तथा प्राकृत नाम रूप से रहित हैं और कार्य कारण से विमुक्त जिनका स्वरूप और ज्ञान के उपदेश करने के लिये ग्रहण किया देह जिनने ऐसे पुराण पुरुष आपको नमस्कार हो ॥ २५ ॥

आप की माया से रचित इस लोक में गृहादि वस्तुओं में परमार्थ बुद्धि करके चेतन, भ्रम को प्राप्त होते हैं, कारण कि-काम लोभ, ईर्षा, मोह, इनसे विभ्रांत चित्त वाले हैं ॥ २६ ॥

हे सर्व भूतात्मन् ! अब मेरा काम, कर्म, इन्द्रिय और अन्तःकरण में पडा रहा जो मोह रूप दृढ पाश [फांस] सो हे भगवान् ! वह आपके दर्शन से छिन्न होगया ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे नृप ! जब अंशुमान ने श्री कपिल देवजी का इस प्रकार प्रभाव गाया तब भगवान् श्री कपिल देव जी बुद्धि से अनुग्रह करके अंशुमान से बोले ॥ २८ ॥

श्री भगवान उवाच ॥

भगवान् श्रीकपिल देवजी बोले, कि-हेवत्स ! तुमारे पितामहके यज्ञ का पशु यह अश्व तुम लेजाओ और यह तुमारे पितर (काका) लोग दग्ध हुए भये श्रीगंगाजी के जल को चाहते हैं अन्य कुछ नहीं ॥ २९ ॥

तब अंशुमान् श्री भगवान की परिक्रमा देकर शिरसे प्रणाम करके प्रसन्न कर अश्व को घर ले आये । सगर ने भी उस पशु से अवशिष्ट यज्ञ को समाप्त किया ॥ ३० ॥

और राजा सगर अंशुमान पर राज्य छोडकर निःस्पृह और मुक्तबन्धन होकर और्वऋषि के उपदिष्ट मार्ग से सर्वोत्तम गति को प्राप्त हुए ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में अष्टम अध्याय की
वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

———

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

———○:*:○———

॥ नवमोऽध्यायः ॥

—○:०:○—

श्रीशुक उवाच ।

अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गानयनकाम्यया ।
कालं महान्तं नाशक्नोत्ततः कालेन संस्थितः ॥ १ ॥
दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत्तपः ॥ २ ॥
दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदाऽस्मि ते ।
इत्युक्तः स्वमभिप्रायं शशंसावनतो नृपः ॥ ३ ॥
कोऽपि धारयिता वेगं पतन्त्या मे महीतले ।
अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप ! यास्ये रसातलम् ॥ ४ ॥
किं चाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यघम् ।
मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥

भगीरथ उवाच ।

साधवो न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः ।
हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः ॥ ६ ॥
धारयिष्यति ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणाम् ।
यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु ॥ ७ ॥
इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसा तोषयच्छिवम् ।
कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवमेऽंशुमतो वंशः खट्वाङ्गावधिवर्ण्यते ।
गङ्गा भूतलमानिन्ये यस्य पौत्रो भगीरथः ॥ ० ॥

यथा सगरः पौत्राय राज्यं दत्त्वा तपस्तेपे तथांऽशुमांश्च स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा महान्तं कालं तपस्तेपे इति चकारस्यार्थः नाशक्नोत् गङ्गामानेतुमिति शेषः संस्थितो मृतः ॥ १ ॥

कालं मृत्युमेयिवान् प्राप्तः ॥ २ ॥

तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ते वरदास्मीति गङ्गयोक्तः सन् स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस कथयामास ॥ ३ ॥

आह गङ्गा कोऽपि गगनात्पतन्त्या मे वेगं धारयिता धारयिष्यति ॥ ४ ॥

किञ्च आमृजन्ति क्षालयिष्यन्ति तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥

अघं हरन्ति हरिष्यन्ति अघं भिनत्तीत्यघभित् ॥ ६ ॥

आत्मा कथम्भूतः ? यस्मिन्निदं विश्वमोतं ग्रथितमूर्ध्वतन्तुषु शाटीव पट इव प्रोतं च तिर्यक्तन्तुषु पट इव असौ सर्वाधारस्त्वद्वेगं धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्यथ गङ्गामुक्त्वा तच्छ्रुत्वेति पाठे श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवमानोनाश्वः पितामहदत्तराज्योऽयंशुमान् पितॄणां समुत्तरणार्थं गङ्गामानेतुमिच्छया महान्तं कालं तपस्तेपे चक्रे नाशक्नोत् गङ्गामानेतुं न प्रबभूव किन्तु कालेनोपसंहृतो मृतो बभूव ॥ १ ॥

अथ तस्यांशुमतः सुनो दिलीपोपि तद्वत् पितृवत्तपः कुर्वन् गङ्गामानेतुमशक्त एव कालं मृत्युमेयिवान् प्राप्तवान् अथ तस्य दिलीपस्य सुतो भगीरथः स सुमहत्तपश्चक्रे ॥ २ ॥

ततस्तेन तपसा प्रसन्ना गङ्गा दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः। ते तुभ्यं वरदाऽस्मीति तं भगीरथमुवाचेति शेषः। इत्थं गङ्गयोक्तो नृपो भगीरथः प्रणतः स्वकीयमभिप्रायं शशंस उक्तवान् ॥ ३ ॥

पुनस्तं गङ्गोवाच—कोन्विति द्वाभ्याम्। महीतले पतन्त्या मम वेगं कानु धारयिता? कोपीति पाठे अपि शब्दः सम्भावनायां कोवा धारयितेत्यर्थः। न चेद्धारयिता कोपि न विद्यते चेत् तर्हि हे नृप! भूमितलं भित्वा रसातलं यास्ये गमिष्यामि ॥ ४ ॥

भूमितल एव किं न प्रवहसीत्यत्राह—किञ्चेति। किञ्चाहं भुवं यास्ये भूमौ न प्रवहामीत्यर्थः। तत्र हेतुः, नरा भूमिष्ठाः अघं पापं मय्यामृजन्ति शोधयन्ति प्रक्षिपन्ति तन्नरैस्त्यक्तमघमहं क मृजामि प्रक्षिपामि? हे राजन्! तत्र विचिन्त्यतामुपाय इति शेषः ॥ ५ ॥

ततो भगीरथ आह—साधव इति द्वाभ्याम्। न्यासिनः काम्यकर्मत्यागिनः शान्ता जितेन्द्रियाः ब्रह्मिष्ठाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः ब्रह्मातिशयितं ब्रह्म ब्रह्मिष्ठं तेन तदुपासका लक्ष्यन्ते ब्रह्मविदग्रेसरा इत्यर्थः। अतएव लोकपावनाः साधवस्तवाघं नरैस्त्यक्तम् अङ्गसङ्गात् स्नानरूपाद्धरन्ति तर्हि ते क मृजन्तीत्यत्राह—तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिरिति। तेषु साधुषु अघभिद्धरिरास्तेहि तर्हि हरिरपि क मृजतीत्याशङ्काऽघभिदित्यनेन परिहृता अघं भिनत्ति निरस्यति नाशयतीति यावत् नत्वघमादायान्यत्र प्रक्षिपतीति अभिप्रायः ॥ ६ ॥

एवं किञ्चाहमित्यादेरुत्तरमुक्तमथ कोन्वित्यादेरुत्तरमाह-धारयिष्यतीति। रुद्रो रुद्रशरीरकः परमात्मा तव वेगं धारयिष्यति तस्य धारणायामसामर्थ्यशङ्कां वारयन्विशिनष्टि—शरीरिणां ब्रह्मादिस्थावरान्तानामात्मा अन्तःप्रविश्य प्रशासनेन धारकः किंबहुना यस्मिन् परमात्मनि इदं विश्वं प्रोतं शरीरतया समवेतं यथा तन्तुषु शाटी तद्धारकस्तत्विश्वधारकस्याकलितश्रम एव विमर्त्तलाविशुकविश्वस्य त्वद्वेगधारणायां सामर्थ्यं कैमुत्यन्यायसिद्धमिति भावः ॥ ७ ॥

इत्येवंविधं तस्य भगीरथस्य वच आकर्ण्य तं भगीरथं पुनर्गङ्गोवाच, तर्हि मद्वेगस्य धारणार्थं महेशानं रुद्रशरीरकं परमात्मानं प्रसादय प्रसन्नं कुर्विति तद्गङ्गावचः श्रुत्वा स नृपो भगीरथस्तपसा शिवमतोषयत्, हे राजन्! अल्पीयसैव कालेन तस्य भगीरथस्य ईशानो रुद्रः प्रसन्नो बभूव ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

महदपराधपङ्कप्रक्षालनेनात्मजनोद्धाराय महान्तं कालं तपस्तेपे इत्यन्वयः। संस्थितो मृतः ॥ १ ॥

कालमेयिवान् मरणं प्राप्तः ॥ २ ॥

प्रसन्ना देवी ते वरदाऽस्मीति निगद्य स्वात्मानं तमुद्दिश्य प्रदर्शयामास ॥ ३ ॥ ४ ॥

किञ्च रसातलप्रवेशलक्षणानर्थ एव न, अन्योऽप्यस्तीत्याशयेनाह—किञ्चेति। कुतो नरकपातिरिति तत्राह–नरा इति। पापिनो नराः स्नानादिना मय्यघमामृजन्ति शोधयन्ति पापं निक्षिप्य स्वयं शुद्धा भवन्ति। हे राजन्! तदघं मृजामि शोधयामि केति शेषः। क निक्षिप्य शुद्धा भवामि अत्रास्मिन्नर्थे विविच्यतां नराणामघसंहर्त्र्यहं मदघसंहर्ता क इति विवेकः क्रियतामित्यन्वयः ॥ ५ ॥

उत्तरमाह—साधव इति। शमदमादिलक्षणसम्पन्नाः साधवोऽत एव निराशिषः स्वर्गादिसुखलक्षणाशारहिताः कुत इति तत्राह—ब्रह्मिष्ठा इति। इष्ठन् प्रत्ययान्तं चैतद्ब्रह्मणि पूर्णा भगवद्भक्त्येति शेषः। अमी अतिशयेन ब्रह्मपूर्णाः ब्रह्मिष्ठाः ब्रह्मणैव स्थिता इत्यर्थं छान्दसः तथात्वे ब्रह्मस्था इति स्यात्तस्मादर्थमिष्ठन्नतस्तमनुसृत्यैवं कृतं लोकपावना एवंविधाः ये खल्वघं प्राप्तास्ते अङ्गसङ्गात्पादप्रक्षालनादिना हस्ताद्यङ्गसम्बन्धात्पापिनामघं हरन्तीति शेषः। तेषां स्वहृदि स्थितहरिसान्नित्पापं नास्त्येव तव किं वक्तव्यमनवरतपद्मनाभपादसरोजनिजवासाया इत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वितीयं प्रश्नं परिहृत्य प्रथमं परिहरति—धारयिष्यतीति। शरीरिणामात्मा ऽहङ्काररूपेण स्वरूपभूत इव शाटी कन्थागुम्फितः त्रिपुटिका वा ॥ ७ ॥

तथाल्पीयसा कालेन शिव आशु अतुष्यतेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

१—४ ॥

किञ्चेति मया निमित्तभूतया अघं पापं मृजन्ति नाशयन्ति तदघं तत्सङ्गानभिरुचेर्जातं मनसो दुःखमित्यर्थः। गङ्गाप्रसङ्गे पापात्यन्तनाशस्य कोटिशः पुराणादिप्रसिद्धेः अंहोदुःखव्यसनेष्वघमित्यमरकोशात् ॥ ५ ॥

साधवः स्वाधिकारप्राप्तशास्त्रीयाचारनिरताः न्यासिनः कर्म तत्फलाऽनासक्ताः शान्ताः शुद्धान्तःकरणाः ब्रह्मिष्ठा वेदविचारदक्षाः स तेष्वास्त इति अघानि अघ आदीनि भिनत्तीति तथा सदा साधूनां सङ्गात् तत्सङ्गात् तत्स्फूर्त्तेस्तद्दुःखं न भवितेति भावः ॥ ६—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भगीरथो ऽनयद्गङ्गां सौदासो राक्षसोऽभवत्।
हरिं मुहूर्त्तात् खट्वाङ्गः प्रापेति नवमे कथा ॥ ० ॥

तथेति राज्ञाऽभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ।
दधारावहितो गङ्गां पादपूतजलां हरेः ॥ ९ ॥
भगीरथः स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीम् ।
यत्र स्वपितृणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते ॥ १० ॥
रथेन वायुवेगेन प्रयान्तमनुधावती ।
देशान्पुनन्ती निर्दग्धानासिञ्चत्सगरात्मजान् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथा सगरः पौत्रे राज्यं न्यस्य तपस्तेपे तथैवांशुमांश्च दिलीपे स्वपुत्रे राज्यं न्यस्य तपस्तेपे इत्यर्थे चकारः ॥ १ ॥

यथांशुमान् तद्वत् ॥ २ ॥

देवी गङ्गा स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं कोऽपीति गङ्गोक्तिः आमृजन्ति चालयिष्यन्ति तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ३—५ ॥

अङ्गसङ्गात् स्नानात् हरन्ति हरिष्यन्ति, तेषां तदघं को हरिष्यतीति चेत् हरिरेव अघभित् तेन हरिं विना तीर्थतपः प्रायश्चित्तादिभिः पापं वस्तुतो न नश्यतीत्यजामिलोपाख्यानोक्तः सिद्धान्तो दृढीकृतः ॥ ६ ॥

रुद्र इत्यधुनापि त्वं यस्य शिरसि तिष्ठस्येवेति भावः यस्मिन्निदं विश्वमोतं ग्रथितम् ऊर्द्धतन्तुषु शाटीव प्रोतं च तीर्यक्तन्तुषु शाटीवेति तस्येश्वरत्वं दर्शितम् ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीगङ्गावतरणं अंशुमतो वंशं च खट्वाङ्गावधिवर्णयति, अंशुमानिति नवमेन । महान्तं कालं तपस्तेपे तथापि न शक्तो-गङ्गामानेतुमिति शेषः ॥ १ ॥

कालमन्तकालम् ॥ २ ॥

देवी गङ्गा तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास नृपोऽपि अवनतस्सन् स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस ॥ ३ ॥

गङ्गोवाच—क इत्यादि ॥ ४ ॥

आमृजन्ति चालयिष्यन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तं वेगं रुद्रो धारयिष्यति तत्रापि आत्मा परमात्मा हरि-रास्ते यस्मिन् आत्मनि इदं विश्वमोतं ग्रथितमूर्द्ध्वतन्तुषु शाटीव पट इव प्रोतं च तिर्यक्तन्तुषु पट इव ॥ ७।८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीशचरणौ शरणं प्रपद्ये ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—गंगाजी के आने की कामना से राजा अंशुमान ने बड़ा तप किया तप करते २ महान् काल व्यतीत होगया गंगाजी के ले आने को समर्थ नहीं हुए इतने में काल पूरे होने से देहान्त को प्राप्त हुए ॥ १ ॥

उनके पुत्र दिलीप महाराज भी अंशुमान् के तरह गंगा लाने में समर्थ न होकर परलोक गये ॥ दिलीप के पुत्र भगी-रथ ने महान् तप किया ॥ २ ॥

तब श्री गंगा देवी दर्शन देकर बोलीं, कि मैं तेरे ऊपर प्रसन्न हूं तूं वर मांगले इस प्रकार गंगाजी ने जब भगीरथ को कहा तब राजा भी प्रणत होकर अपना सब अभिप्राय कहता हुआ ॥ ३ ॥

तब फिर श्री गंगाजी बोली, कि— हे नृप ! जब मैं महीतल में ऊपर से पड़ूंगी तब मेरा कोई भी वेग को धारण तो करेगा ? नहीं तो मैं भूतल को भेदन कर रसातल को चली जाऊंगी ॥ ४ ॥

हे राजन् ! अथवा मैं पृथिवी पर नहीं जाऊंगी क्यों कि ? मनुष्य अपना पाप मेरे विषै धोवेंगे, फिर उस पापको मैं कहां धोऊंगी आप यह तो विचार करो ॥ ५ ॥

भगीरथ उवाच ॥

राजा भागीरथ बोले, कि—साधुजन, सन्यासी, शांत ब्रह्मनिष्ठ लोक को पवित्र करने वाले महात्माजन अपने अंग के संग से तुमारे अघों को हर लेंगे, क्योंकि—उनके विषै अघ हरन करन वाले श्रीहरि विराजते हैं ॥ ६ ॥

और आपके वेग को श्रीरुद्र धारण करेंगे जो रुद्र जीवों को आत्मा के सदृश प्रिय हैं और जिन रुद्र अंतर्यामी में यह विश्व ओत प्रोत होरहा है जैसे कि—तंतुओं में वस्त्र ॥ ७ ॥

इतना कह कर राजा भगीरथ ने तप से शिवजी को प्रसन्न किये, हे राजन् शिवजी भी थोड़े ही काल में राजा पर प्रसन्न होगये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

राज्ञाऽभिहितं तथेत्यङ्गीकृत्य हरेः पादेन पूतं जलं यस्याः ॥ ९—११ ॥

यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डहता अपि।
सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः ॥ १२ ॥
भस्मीभूताङ्गसङ्गेन स्वर्याताः सगरात्मजाः।
किंपुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः ॥ १३ ॥
न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितम्।
अनन्तचरणाम्भोजप्रसूताया भवच्छिदः ॥ १४ ॥
सन्निवेश्य मनो यस्मिंश्छ्रद्धया मुनयोऽमलाः।
त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातास्तदात्मताम् ॥ १५ ॥
श्रुतो भगीरथाज्जज्ञे तस्य नाभोऽपरोऽभवत्।
सिन्धुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

प्रसङ्गाद्गङ्गामाहात्म्यमाह—चतुर्भिः। यत् यस्या जलस्पर्शमात्रेण तच्च केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् ब्रह्मणा स्वकृतेन दण्डेन हता अपि ॥ १२ ॥

तां श्रद्धया ये सेवन्ते इति शेषः तत्प्रपञ्चयति भस्मीभूतेनाङ्गेन यः सङ्गस्तेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

अनन्तस्य विशेषणं सन्निवेश्येति त्रैगुण्यं देहसम्बन्धम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततो राज्ञा भगीरथेनाऽभिहितः गङ्गाया वेगं धारयेति विज्ञापितः सर्वस्य लोकस्य हितकरः शिवस्तथेति विभर्म्यहमित्युक्त्वा अवहितः सावधानः हरेः पादावनेजनेन पूतं जलं यस्यास्तां गङ्गां दधार अत्र शिवशब्दः शिवमात्रपरो न तु विशेष्यभूतपरमात्मपर्यन्तः गङ्गाया हरिपादपूतजलत्वविशेषणसामर्थ्यात् यद्वा पूर्वत्रापि रुद्रेशानादिशब्दाः विशेषणभूतरुद्रमात्रगोचराः आत्मा शरीरिणामित्यादि तु अष्टमूर्तित्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ ९ ॥

ततो राजर्षिर्भगीरथो यत्र पितॄणां देहाः भस्मीभूताः शेरते आसते तत्र भुवनपावनीं गङ्गां निन्ये स्म आनयत् ॥ १० ॥

वायोरिव वेगो यस्य तेन रथेन प्रयान्तं भगीरथम् अनुधावन्त्यनुगच्छन्ती गङ्गा देशान् मार्गस्थानपि पुनन्ती निर्दग्धान् सगरात्मजानसिञ्चत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मभूते ब्रह्म दर्षो वा कपिले यो दण्डः स्वकृतापराधरूपस्तेन हता दग्धा अपि सगरात्मजाः यस्या गङ्गाया जलस्पर्शमात्रेण हेतुना केवलं देहभस्मभिरेव निमित्तभूतैः यज्जलस्पृष्टदेहभस्मभिर्हेतुभूतैर्दिवं जग्मुः ब्रह्मदण्डहता अपीत्यनेन—

न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च।
नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥

इति तार्तीयवचनोक्तरीत्या ब्रह्मदण्डहतानां नारकैरपि निग्राह्यत्वं तेषामप्युत्तारकत्वेन गङ्गाजलस्य निरतिशयपावनत्वञ्चोक्तम् ॥ १२ ॥

एतदेव किंपुनर्न्यायेन दर्शयति—भस्मेति। भस्मभूतानामङ्गानां यः सङ्गो गाङ्गाम्भःसङ्गः तेनैव हेतुना सगरात्मजाः स्वः स्वर्गं याताः ये धृतं व्रतं गङ्गाम्भःस्नानरूपं यैः ते श्रद्धया देवीं गङ्गां सेवन्ते ते दिवं यान्ति इति किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सकलाघापहारिणा मुक्तिहेतुभूतजलस्पर्शाया गङ्गायाः स्वर्गप्राप्तिमात्रहेतुत्वे नाश्चर्यं कार्यमित्याह—नहीति। अनन्तस्य भगवतः चरणाम्भोजात्प्रसूताया अतएव भवच्छिदः पापनिवर्तनसम्यग्ज्ञानप्रवर्तनद्वारा भवं संसारं भिनत्तीति तथाभूतायाः स्वर्धुन्याः स्वर्नद्याः गङ्गाया यन्माहात्म्यमुदितमुक्तं तदेतत्परमाश्चर्यं नहीति उक्तविधं माहात्म्यमनन्तचरणाम्भोजप्रसूतत्वप्रयुक्तमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथानन्तचरणाम्भोजमाहात्म्यं दर्शयितुं तद्विशिनष्टि—यस्मिन्निति। अमलाः निर्मलान्तःकरणाः मुनयो यस्मिन्ननन्तचरणाम्भोजे श्रद्धया मनो निवेश्य दुस्त्यजं त्रैगुण्यं त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यं त्रिगुणान् हित्वा प्रकृतिसम्बन्धं हित्वेति यावत् सद्यस्तदैव तदात्मतामनन्ततुल्यस्वभावतां मुक्तिमित्यर्थः याताः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भगीरथात् श्रुताख्यः पुत्रो जज्ञे तस्य श्रुतस्य नाभाख्यः पुत्रोऽभूत् ततो नाभावरात् सिन्धुद्वीपस्तस्मात् सिन्धुद्वीपात् अयुतायुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

राज्ञाभिहितः शिवः ॥ ९ ॥ १० ॥

ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात् ।
दत्त्वाऽक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥
ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयन्तीपतिर्नृपः ।
आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् ।
वसिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रयान्तं भगीरथम् अनुधावती पृष्ठतः आयान्ती ॥ ११ ॥
देहभस्मभिः सार्कम् ॥ १२ ॥

भस्मीकृताङ्गस्य स्वर्धुन्याः सङ्गेन ॥ १३ ॥

श्रीनारायणचरणसङ्गलब्धमेवास्या माहात्म्यं नान्यतोऽतो नैतच्चित्रमित्याह-नह्येतत् इति । इह सगरात्मजकथाप्रसङ्गे गङ्गा-माहात्म्यमुदितमतएव भवच्छिदः संसारच्छेदाः जन्मच्छेद्या वा "भवो भद्रे हरे प्राप्तौ सत्तासंसारजन्मसु" इति ॥ १४ ॥

संसारच्छेदनमाहात्म्यं श्रीहरिनिष्ठं गङ्गाया उपचार इत्या-शयवानाह-सन्निवेश्येति । तदात्मतां तत्सायुज्यलक्षणां मुक्तिं तत्स्वामिकतां वा ॥ १५ ॥

एवं भगीरथस्य गङ्गानयनादिमाहात्म्यमुक्त्वा तत्सन्ततिं कथयति-श्रुत इति । तस्य श्रुतस्य नाभस्य वरः सुतः ततः अयुतायोः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथेति यत्रयत्र गङ्गा यास्यति तत्तत्रेऽहमेवेति मच्छिरस्येव सा सुखेन यात्वित्यर्थः ॥ ९—१३ ॥
इह यदुदितं सगरात्मजोद्धरणं परमत्याश्चर्यं न भवति॥१४॥
यस्मिन्ननन्ते ॥ १५—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरेः पादेन पूतं जलं यस्यास्ताम् ॥ ९-११ ॥

ब्रह्मणि एव वाजिहरञ्चोर इत्याद्यवज्ञारूपः स्वकृतो यो दण्डस्तेन हता अपि केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् यस्या जलस्य स्पर्शमात्रं तेन दिवं याताः ॥ १२ ॥

स्वः स्वर्गं याताः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मिन् अनन्ते त्रैगुण्यं प्राकृतमण्डलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भगीरथ ने जो आप से प्रार्थना करी सर्वलोक के हित परा-यण श्री शिवजी ने भी राजासे तथास्तु कहकर सावधान होकर श्रीहरि के चरण से पवित्र जलवाली श्रीगंगाजी को शीशपर धारण करी ॥ ९ ॥

तब वह राजर्षि भगीरथ भी भुवन पावनी श्रीगंगाजी को जहां अपने पितरों के देह भस्म होकर पडे रहे तहां पर लेगये ॥ १० ॥

वायु सदृश वेग वाले रथ पर बैठकर आगे चलने वाले भगीरथ के पीछे दौडती हुई अपने दिव्य विमल जलों से देशों को पवित्र करती हुई जले हुए सगर पुत्रों को सींचती भई ॥ ११ ॥

जिनके जलके स्पर्श मात्र से ब्रह्म रूप श्री कपिलदेव के विषै अपने किये हुए अपराध से नष्ट हुए भी सगरपुत्र स्वर्ग को गये तिसमें भी केवल देह के भस्म मात्र से जल स्पर्श हुआ देह से भी नहीं ॥ १२ ॥

भस्मी भूत अंग के संग से सगरात्मज स्वर्ग को चले गये तो फिर जीवते हुए जो पुरुष धृतव्रत होकर श्रद्धा से श्रीगंगाजी का सेवन करते हैं उनका वैभव क्या कहैं ॥ १३ ॥

स्वर्धुनी (श्रीगंगा) का यह कुछ बडा आश्चर्य नहीं है जो यहां कहा है क्योंकि वह तो साक्षात् अनंत के चरण कमल से उत्पन्न हुई है और इसीसे संसार के बन्धन को काटने वाली है ॥ १४ ॥

जिन श्रीहरि में श्रद्धा से मन को लगाकर निर्मल मुनिजन दुस्त्यज त्रिगुणमय संसार को छोडकर तत्काल में तदात्मत्व (हरि के भाव) को प्राप्त होगये ॥ १५ ॥

हां फिर भगीरथ महाराज के पुत्र श्रुत हुए तिनके नाभ हुए तिनसे सिंधुद्वीप भये तिनके पुत्र अयुतायु भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नलस्य सखा अयात्प्राप्तः तत्सुतः ऋतुपर्णस्य सुतः ॥ १७ ॥
तत्पुत्रः सौदासः ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

किन्निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः ।
एतद्वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो यदि ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

सौदासो मृगयां कश्चिच्चरन्रक्षो जघान ह ।
मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया ॥ २० ॥
स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे ।
गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् ॥ २१ ॥
परिवेक्ष्यमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा ।
राजानमशपत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि ॥ २२ ॥
रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् ।
सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ २३ ॥
वारितो मदयन्त्यापो रुशतीः पादयोर्जहौ ।
दिशः खमवनीं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न रहो न रहस्यम् ॥ १९ ॥

मृगयां चरन् कश्चिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच स भ्राता पलाय्य गतः ॥ २० ॥

अघमनिष्टं सूदः पाचकस्तद्रूपधरः सन् राज्ञो गृहे वर्त्तमानः ॥ २१ ॥

अभक्ष्यमञ्जसा विलोक्य एवं नरमांसव्यवहारेण ॥ २२ ॥
वसिष्ठ एव तं शापं द्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ २३ ॥

रुशतीः तीक्ष्णाः अपः स्वपादयोर्जहौ नान्यत्र तत्र हेतुः दिश इति एवमनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम् मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सहनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽयुतायुषः ऋतुपर्णः सम्बभूव, तं विशिनष्टि-यः ऋतुपर्णो नलस्य सखा, तयोः परस्परोपकर्तृत्वरूपं सखित्वं दर्शयति-नलादश्वविद्यामश्वशिक्षाप्रतिपादिकां विद्यामगात् प्राप्तवान्, किंकृत्वा ? तस्मै नलायाऽक्षहृदयं द्यूतशास्त्ररहस्यं दत्वा तस्य ऋतुपर्णस्य सुतः सर्वकामः ॥ १७ ॥

ततः सर्वकामात्सुदासो जज्ञे इति शेषः । तत्पुत्रः सुदासस्य पुत्रो मदयन्त्याः पतिः हे नृप ! यं मदयन्तीपतिं मित्रसहमाहुः तमेव कल्माषाङ्घ्रिश्चाहुः स एव क्वचित्कदाचित् वसिष्ठस्य शापाद्रक्षो बभूव स्वकर्मणा अनपत्यः औरसपुत्ररहितश्च बभूव क्षेत्रजस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तं तद्वृत्तान्तं विस्तरेण बुभुत्सया परिपृच्छति राजा-यन्निमित्त इति । महात्मनः सौदासस्य गुरुशापः यदेव निमित्तं यस्य तादृशो बभूव तदेतच्छापस्य निमित्तं वेदितुमिच्छामि तद्यदि न रहस्यं कथयितुं योग्यं चेत्कथ्यताम् ॥ १९ ॥

एवं पृष्ट आह मुनिः-सौदास इत्यादिना वसिष्ठस्तदनुज्ञात इत्यतः प्राक्तनेन । मृगयैव शीलं यस्य सः सौदासो मित्रसहः चरन् रक्षो हतवान् रक्षसो भ्रातरन्तु न जघान किन्तु मुमोच ततः स रक्षसो भ्राता गतस्सन् राज्ञः सौदासस्याघं भ्रातृहननरूपमपराधं चिन्तयन् प्रतिचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया राज्ञो गृहे यः सूदः पाचकः तद्रूपधरो भोक्तुमिच्छवे गुरवे वसिष्ठाय पक्वं नरामिषं निन्ये ॥ २० ॥ २१ ॥

ततो भगवान् वसिष्ठः परिवेक्ष्यमाणं भोजनपात्रे निक्षिप्यमाणं नरामिषमत एवाभक्ष्यमञ्जसा आशु विलोक्य ज्ञात्वा क्रुद्धो राजानं मित्रसहमशपत् किमिति एवम् एवङ्कारयंस्त्वं रक्षो भविष्यसीति ॥ २२ ॥

ततस्तन्नरामिषं परिवेक्ष्यमाणं सूदरूपधरेण रक्षसा कृतं नतु राज्ञा कारितमिति विदित्वा स्ववाक्यानृतत्वपरिहाराय शापं द्वादशवर्षावधिकं चक्रे ततः सोऽपि सौदासोऽप्यञ्जलिना अपः जलमादाय गुरुं वसिष्ठं शप्तुं समुद्युक्तः मदयन्त्या निवारितः रुशतीस्तीक्ष्णाः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताः कमनीया अपः स्वपादयोर्जुहौ तत्याज, तत्र हेतुः दिशः खमाकाशं सर्वामवनिं भूमिञ्च जीवप्रचुरं जगत्पश्यन्नेव तत्तस्मादेव स्वपादयोर्जहावितिभावः । नृपः सौदासः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऋतुपर्णः अयात्प्राप्तवान् तत्सुतः ऋतुपर्णसुतः ॥ १७ ॥

यं सुदासपुत्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रक्षो राक्षसं मृतं भ्रातरं प्रतिचिकीर्षया भ्रातृहन्तृहननलक्षणप्रतिकारेच्छया ॥ २० ॥

सूदरूपधरः पाचकवेषधरः नरामिषं नरमांसम् ॥ २१ ॥

एवंविधः ॥ २२ ॥

रक्षःकृतं राक्षसकृतम् ॥ २३ ॥

रुषतीः क्रूराः मन्त्रितत्वात् "रुषरिष हिंसायाम्" हिंसयन्तीर्वा "रुश् शब्दे" हतं चिकीर्षाम इति शब्दयन्तीर्वा माघमासे रटन्त्याप इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न रहो यदीति श्रीमद्वसिष्ठस्यैव तत्र दोषवत् प्रतीतिश्चेत्तदा नोद्घाटनीयमित्यर्थः ॥ १९—२० ॥

सूदरूपधरः तमाविष्टः सन्नित्यर्थः । अपरिचितस्य पाकानधिकारात् ॥ २१—४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अयात् "या प्रापणे" प्राप्त इत्यर्थः । अश्वहृदयं द्यूतविद्यारहस्यं अस्मै नलाय ॥ १७—१९ ॥

किञ्चिद्रक्षः कञ्चिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच स भ्राता ॥ २० ॥

राज्ञो यः सूदः पाचकस्तद्रूपधरः ॥ २१ ॥

अभक्ष्यं नरमांसम् ॥ २२ ॥

सर्वज्ञतया रक्षसैव कृतं न तु राज्ञेति विमृश्य तत् शपनं द्वादशवार्षिकं चक्रे सोऽपि सौदासोऽपि ॥ २३ ॥

रुषतीः क्रोधाग्निरूपाः स्वपादयोरेव नान्यत्र दिगादीनां दाहप्रसङ्गात् एतेन कल्माषपादत्वं मित्रसहत्वं च दर्शितं मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सहनात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नलस्य सखा नलसखः तस्मै नलाय अक्षहृदयं अक्षविद्यां दत्वा अश्वविद्याम् अयात् प्राप्तः ॥ १७ ॥

तत्पुत्रः ऋतुपर्णपुत्रः सुदासः ॥ १८ ॥

रहः रहस्यं न चेत्तर्हि कथ्यताम् ॥ १९ ॥

अथ सौदासस्य मित्रसहत्वं कल्माषाङ्घ्रित्वं वसिष्ठशापात् राक्षसत्वं स्वकर्मणाऽनपत्यत्वं च वर्णयति—सौदास इत्यादिना, भ्रातरं रक्षसः मुमोच न जघान स रक्षोभ्राता प्रतिचिकीर्षया सुदासवधाय गतः सुदासगृहे प्रविष्टः ॥ २० ॥

सूदः पाचकस्तद्रूपधरः गुरवे वसिष्ठाय ॥ २१ ॥

परिवेक्ष्यमाणं भोजनपात्रे निक्षिप्यमाणम् अभक्ष्यमञ्जसा विलोक्य ॥ २२ ॥

सोऽपि सुदासोऽपि अपो जलमञ्जलिनाऽऽदाय गुरुं शप्तुमुद्यतः ॥ २३ ॥

तदा मदयन्त्या वारितः रुशतीः तीक्ष्णा अपः स्वपादयोर्जहौ पदयोर्जहाविस्यत्र हेतुः दिश इत्यादि, अनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम् मित्रस्य कलत्रस्य क्रोधवेलायामपि वचनसहनात् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिन से ऋतुपर्ण भये जो नलके सखा होकर उनको अक्ष विद्याका रहस्य बतलाकर नल से अश्वविद्या को प्राप्त हुए उन ऋतुपर्ण का पुत्र सर्वकाम हुआ ॥ १७ ॥

सर्वकामके पुत्र सुदास हुए तिनके पुत्र मदयंती रानी के पति राजा सौदास भये जिनको मित्रसह भी कहते हैं और किसी कारण से कल्माषांघ्रि भी कहते हैं वो वसिष्ठ जी के शाप से राक्षस हुए और अपने कर्म से निपुत्री भी हुए ॥ १८ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि–महात्मा सौदास को किस निमित्त से गुरूजी का शाप हुआ यह मैं जानने की इच्छा करता हूं यदि गोप्य न हो तौ ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–किसी समय सौदास ने सिकार खेलते समय किसी राक्षस को मारा और उसके भ्राता को छोड दिया वह राक्षस का भ्राता राजा से भाई के बदले लेने की इच्छा कर चला गया ॥ २० ॥

वह राजा का अनिष्ट विचारता हुआ राजा के घर में रसोइया का रूप धर कर भोजन की कामना वाले गुरूजी को मनुष्य का मांस पक करके देता हुआ ॥ २१ ॥

भगवान् वसिष्ठ ने परोसे हुए उस अभक्ष्यको देखकर क्रोध कर राजाको शाप दे दिया कि–जा इसी तरह तू भी राक्षस हो जा ॥ २२ ॥

तदनन्तर वसिष्ठ जीने उस कर्म को राक्षस का किया भया जान कर शापकी अवधि द्वादशवर्षकी करदीनी, राजा भी निरपराधी होने से क्रुद्ध होकर अञ्जली में जल लेकर गुरुजी को शाप देने को उद्यत हो गया ॥ २३ ॥

तब तौ रानी मदयन्ती ने समझा कर वर्ज दिया परन्तु वह

राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः ।
व्यवायकाले ददृश वनौकौ दम्पती द्विजौ ॥ २५ ॥
क्षुधार्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याऽऽहाकृतार्थवत् ।
न भवान्राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ २६ ॥
मदयन्त्याः पतिर्वीर ! नाधर्मं कर्तुमर्हसि ।
देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् ॥ २७ ॥
देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः ।
तस्मादस्य वधो वीर ! सर्वार्थवध उच्यते ॥ २८ ॥
एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः ।
आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् ।
सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः ॥ २९ ॥
सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! ।
कथमर्हति धर्मज्ञ ! वधं पितुरिवात्मजः ॥ ३० ॥
तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः ।
कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सम्मतो भवान् ॥ ३१ ॥
यद्ययं क्रियते भक्ष्यस्तर्हि मां खाद पूर्वतः ।
न जीविष्ये विना येन क्षणं च मृतकं यथा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तीक्ष्ण जो अंजली में जल रहा राजा ने उसको अपने पग के ऊपर डालदिया । क्योंकि ? दिशायें, आकाश, और पृथिवी इन सबों को राजा ने जीवमय देखा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं राक्षसत्वे कल्माषांघ्रित्वे च कारणमुक्त्वा स्वकर्मणा अनपत्य इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—व्यवायकाल इत्यादिना, कर्मणा अप्रज इत्यन्तेन । वनमोको निवासो ययोस्तौ वनौकसौ च तौ दम्पती च पृथक् पदत्वे सकारलोप आर्षः ॥ २५ ॥

अकृतार्थवद्दीनवत् ॥ २६ ॥

अकृतार्थमसमाप्तरतिम् ॥ २७ ॥

सर्वभूतानामात्मेति भावनयाऽऽराधयितुमिच्छुः यद्वा सर्वभूतानामात्मभावेन भूतेषु स्थितमपि गुणैरन्तर्हितं ब्रह्मेति सम्बन्धः पाठान्तरे अन्तर्हितः सोऽहमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २८—३० ॥

भ्रूणस्य श्रोत्रियस्य गर्भस्य सत इति वा बभ्रोर्गोः सतां मतो भवान् वधं कथं साधु मन्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्षणमपि येन विना न जीविष्यामि सोऽयं यदि भक्ष्यः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मृतप्रायां मां पूर्वं भक्षय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राक्षसं भावं रूपमापन्नः प्राप्तः गुरुशापाद्धेतोरिति शेषः । पादे कल्माषतां नैल्यं विकारं च गतः शापार्थजलप्रक्षेपाद्धेतोरिति शेषः । ततः कदाचिद्वनमेवौकः स्थानं ययोः तौ दम्पती भार्यापती द्विजौ मैथुनकाले ददर्श ॥ २५ ॥

तदा क्षुधा अशनायया पीडितः राक्षसरूपः सौदासो मिथुनीभूतं द्विजं जगृहे, भक्षितुमिति शेषः । तदा तस्य द्विजस्य पत्नी अकृतार्थमसमाप्तरतितृष्णां पतिं वेत्तीति तथाभूता सत्युवाच, तदेवाह–नेत्यादिना । एवं करुणभाषिणया इत्यतः प्राक्तनेन । भवान्न राक्षसः किन्तु साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः श्रेष्ठः ॥ २६ ॥

मदयन्त्याः पतिः अतो हे वीर ! अधर्मं विप्रहननरूपं कर्तुं नार्हसि अपत्यकामायै मे मह्यं पतिं तत्रापि द्विजं तत्राप्यकृतार्थं देहि ॥ २७ ॥

हे राजन् ! अयं मानुषो देहः पुरुषस्य जीवस्याखिलानां पुरुषार्थानां साधनभूतः यत एवं तस्मादस्याखिलार्थस्य मानुषदेहस्य वधो, हे वीर ! सर्वार्थानां वध इत्युच्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चैष त्वया गृहीतो मत्पतिर्ब्राह्मणस्तत्रापि विद्वान् वेदशास्त्रार्थवित् न केवलं विद्वान् अपितु तपःशीलाभ्यामन्यैश्चाक्रोधादिभिर्गुणैरन्वितः सर्वभूतानामात्मभावेन अन्तरात्मतया गुणैः सर्वज्ञत्वादिभिः सहैव भूतेषु देवमनुष्यादिषु अन्तर्हितं हृदयकुहरे निविष्टं महापुरुषादिशब्दवाच्यं ब्रह्माराधयितुमिच्छुरुपासीन इत्यर्थः । सत्रन्तनिर्देशस्तु उपासनदशायामपि ब्रह्मज्ञानस्येष्टतमत्वज्ञापनाय ॥ २६ ॥

सोयमेवम्भूतो ब्रह्मर्षिवर्यो राजर्षिश्रेष्ठात् तत्रापि विमोराधिकृतराज्यात्से त्वत्तः कथं वधमर्हति सर्वथा नार्हत्येवेत्यर्थः । यथा पितुः सकाशादात्मजो वधं नार्हति तद्वत् ॥ ३० ॥

तस्योकविभस्य पापस्य भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यायिनः "वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियोऽङ्गाध्याय्यनूचानः कल्पाध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः" इत्यादिप्रयोगात् ब्रह्मवादिनः ब्रह्मोपदेष्टुः वेदाध्यापकस्य वा वधं साधूनां सम्मतो भवान् कथं मन्यते सम्मतमितिशेषः । यथा बभ्रोर्धेनोर्वधं भवान्न सम्मतं मन्यते तथा अस्यापि वधं न सम्मतं मन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वथा अयं ब्राह्मणस्त्वया भक्षः क्रियते भक्ष्यते इत्यर्थः । तर्हि पूर्वतः तद्भक्षणात् प्रागेव मां खाद अद्धि अनेन विनाऽहं क्षणमपि न जीविष्ये यथा मृतकं कुणपं जीवेन विना तद्वदहमप्यनेन विनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कल्माषतां वनमाषवर्णांवस्तां व्यवायकाले सुरतसमये ॥२५॥ द्विजपत्नी राक्षसस्य कृपाजननायाऽवध्यत्वे स्वानेकानि कारणान्याह—न भवानित्यादिना ॥ २६–३० ॥

भ्रूणस्य स्वस्य स्वयमेव पुत्रस्य ब्रह्मवादिनः ब्रह्मज्ञानिनः षडङ्गवेदाध्यायिनो वा बभ्रुः सौरभेय्याः "माहेयी सौरभेयी च बभ्रुः स्यात्कपिलांत्विषि"इत्यभिधानम् ॥ ३१ ॥

येन पत्या मृतकं प्राणरहितशरीरं प्राणमन्तरेण ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वनौकसौ च तौ दम्पती चेति तौ पृथक् पदपाठे सलोप आर्षः २५—२६ ॥

अकृतार्थम् असमाप्तरतिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

गुणैर्दृष्टिनिष्ठैः सत्त्वादिभिर्हेतुभिः अन्तर्हितमदृश्यम् ॥ २६ ॥

तं त्वत्तः ॥ ३० ॥

ब्रह्मवादिनो भ्रूणस्य पुत्रस्य अस्य पिताऽपि ब्रह्मवादीत्यर्थः „भ्रूणोऽर्भके स्त्रीगर्भे" इत्यमरः बभ्रोर्गोः ॥ ३१ ॥

तदप्यनिवृत्तं दृष्ट्वा पुनः प्राह—यद्ययमिति । येन प्राणेनेव विनेत्यर्थः । ततश्च यथा मृतकं शवस्तथाहं भविष्यामि इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वनमेवौकः स्थानं ययोस्तौ वनौकसा च दम्पती वनौकोदम्पती ॥ २५ ॥ २६ ॥

अकृतार्थम् अकृतगर्भाधानम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

सर्वभूतात्मभावेन गुणैः सर्वप्रेरकत्वादिभिर्भिवेष्टातर्हि तं ब्रह्म आराधयितुमिच्छुः योऽसे कथं वधमर्हतीत्युत्तरेणान्वयः॥२९॥३०॥

यथा भ्रूणस्य गर्भस्य यथा बभ्रोर्गोः तथा तस्योकविभस्य अपापस्य साधोः वधं सम्मतः सतां सम्मतो भवान् कथं साधु मन्यते भ्रूणस्येति ब्रह्मवादिनो विशेषणं वा तदा भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यायिन इत्यर्थः । "वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः साङ्गाध्याय्यनूचानः कल्पाध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः" इति प्रयोगात् ॥ ३१ ॥

यदि अयं भक्ष्यः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मां मृतकतुल्यं पूर्वतः प्रथमं भक्षय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषाटीका ।

वस उसीसमय से राजा राक्षस भाव को प्राप्त होकर पाद में कल्मषको प्राप्त हुआ इसी से राजा का नाम कल्माषपाद हुआ राक्षसपने में राजा वन में विचरता रहा वन में रहने वाले ब्राह्मण ब्राह्मणी को रति समय में राजाने देखा ॥ २५ ॥

तबतो क्षुधार्त्त रहाई उन दोनों में से ब्राह्मणको पकड़ लिया तब अकृतार्थ के नाई ब्राह्मणी बोली, कि आप राक्षस नहीं हो आपतो इक्ष्वाकुवंशियों में महारथी हो ॥ २६ ॥

हे वीर ! आप रानी मदयन्ती के पति हो आप अधर्म करने के योग्य नहीं हो । मैं पुत्र की कामना वाली हूं और मेरा पति भी अभी विषयों से कृतार्थ नहीं भया ऐसे मेरे पति ब्राह्मण को मों ब्राह्मणी के लिये दीजिये ॥ २७ ॥

हे राजन् ! यह मनुष्य का देह पुरुष को सर्व अर्थ देने वाला है तस्मात् हे वीर ! इसका वध करना सर्व अर्थ के नाश करने के बराबर है ॥ २८ ॥

तिस्में यह ब्राह्मण है और विद्वान् है तप शील गुण युक्त है और महापुरुष संज्ञक ब्रह्म की आराधना की इच्छा वाला है जो ब्रह्म सबभूतो के आत्मभाव से गुणों के द्वारा सर्व भूतों के अंतर्हित है ॥ २९ ॥

हे धर्मज्ञ ! वह यह ब्रह्मर्षि वर्य आप सदृश राजर्षि प्रवर से किस प्रकार वध योग्य है ? जैसे पिता से पुत्र कभी भी वध को नहीं प्राप्त होसक्ता है ॥ ३० ॥

ऐसे निष्पाप साधुका, और उदरस्थ गर्भ का और ब्रह्मवादी का वध आप सदृश संमत पुरुष कैसे मान सके हो जैसे कि गौ के वध को योग्य नहीं मानते हैं ॥ ३१ ॥

एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत् ।
व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः ॥ ३३ ॥
ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् ।
शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपिता सती ॥ ३४ ॥
यस्मान्मे भक्षितः पाप ! कामार्त्तायाः पतिस्त्वया ।
तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ ! दर्शितः ॥ ३५ ॥
एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा ।
तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिं गता ॥ ३६ ॥
विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः ।
विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः ॥ ३७ ॥
ततः ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाऽप्रजाः ।
वसिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामधात् ॥ ३८ ॥
सा वै सप्त समा गर्भमबिभ्रन्न व्यजायत ।
जघ्नेऽश्मनोदरं तस्याः सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ॥ ३९ ॥
अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ।
नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलको भवत् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और यदि तुम इसका भक्षण करते हो तो प्रथम मोको क्यों न खालो क्योंकि ? फिर मै तो मृत सदृश ही हूं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ॥ ३३—३४ ॥

आधानान्मैथुनात् । हे अकृतप्रज्ञ ! मृत्युर्मया दर्शितः ॥३५—३७॥
तदेवं कर्मणा अप्रजाः ॥ ३८ ॥

अबिभ्रदधारित्यर्थः । न व्यजायत न प्रासूत अतो वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान स उत्पन्नः सुतोऽश्मकः ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामात्परिरक्षितोऽतो नारीकवच इत्युक्तः निःक्षत्रे सति क्षत्रवंशस्य मूलमभवदतो मूलक इति श्लोकः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तस्याः करुणभाषिण्याः अनाथवद्विलपन्त्याः सत्याः शापेन मोहितः सौदासो द्विजं व्याघ्रः पशुमिवाखादत् भक्षितवान् ॥३३॥

ततः पुरुषादेन रक्षसा सौदासेन भक्षितं दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारं पतिं वीक्ष्य ब्राह्मणी आत्मानंप्रति शोचन्ती कुपिता सती उर्वीशं सौदासमशपत् ॥ ३४ ॥

किमिति ? यस्मात्कामार्तायां मम पतिरपापो निरपराधस्त्वया भक्षितस्तस्मात् हे अकृतप्रज्ञ विवेकशून्य ! तवाप्याधानान्मृत्युर्दर्शित इति, यदा गर्भाधानं कर्तुमुद्युक्तोऽसि तदा मरणं प्राप्स्यसीति ॥३५॥

एवं मित्रसहं सौदासं शप्त्वा ब्राह्मणी पतिलोकपरायणा पतिलोकं कामयमानेत्यर्थः । तस्य पत्युरस्थीनि समिद्धे प्रज्वलितेऽग्नौ प्रास्य पातित्वा भर्त्तुर्गतिं प्राप्ता ॥ ३६ ॥

ततो द्वादशवत्सरान्ते विगतशापः स सौदासो मैथुनायोद्यतः ब्राह्मणीशापं विज्ञाप्य प्रत्यभिज्ञाप्य महिष्या मदयन्त्या सम्यङ्निवारितः ॥ ३७ ॥

तत आरभ्य स सौदासः स्त्रीसुखं तत्याज मृत्युभयादितिशेषः अतएवोक्तेन कर्मणा अप्रजाः औरसरहितो बभूव एवंस्थिते तेन सौदासेनानुज्ञातो वसिष्ठो मदयन्त्यां प्रजामधात् गर्भाधानमकरोत् ॥ ३८ ॥

ततः सा वै मदयन्ती सप्त समाः वत्सरान् गर्भमबिभ्रत् तदापि न व्यजायत अपत्यमितिशेषः । तदा सौदासः तस्या मदयन्त्याः

ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र ऐडविडस्ततः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्यभूत् ॥ ४१ ॥
यो देवैरर्थितो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयः ।
मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं सन्दधे मनः ॥ ४२ ॥
न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः ।
न श्रियो न मही राज्यं न दाराश्चाऽतिवल्लभाः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उदरमश्मना पाषाणेन जघ्ने स उदराग्निर्गतस्तेनाश्मघातेन निमित्तेनाश्मक इति कथ्यते व्यवह्रियते ॥ ३६ ॥

अश्मकान्मूलको जज्ञे तस्यैव नारीकवच इति नामान्तरं नामद्वयनिमित्ते दर्शयति । योऽश्मकस्य पुत्रः निःक्षत्रे भार्गवेण रामेण क्षत्रोत्पाटने क्रियमाणे स्त्रीभिः परिरक्षितः अतो नारीकवच इत्युक्तः पुनः क्षत्रकुलस्य मूलत्वान्मूलकनामाचाभवदित्युक्तः ॥ ४० ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे अकृतप्रज्ञ ! अशिक्षितबुद्धे ! तव मृत्युरेवं गर्भाधानसमये दर्शितो भवेदापातादतर्कितात्कालादिति शेषः ॥ ३५ ॥

प्रास्य निक्षिप्य ॥ ३६ ॥

ब्राह्मण्याः शापं विज्ञाय स मित्रसहः स्त्रीसुखं स्त्रियं दूरीकृत्य कर्मणा मैथुनलक्षणेन प्रजां सन्ततिं तत्याज, तर्ह्यस्य केन विधिना पुत्रो जातः? इति तत्राह–वसिष्ठ इति । तेन सौदासेन अनुज्ञातः मद्रार्यायां पुत्रमुत्पादयेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

समाः संवत्सरान् ॥ ३९ ॥

निःक्षत्रे परशुरामेण दुष्टक्षत्रियसंहारे कृते सति ॥४०॥४१॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

करुणभाषिण्याभिनादत्त ॥ ३३ ॥

दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ॥ ३४ ॥

आधानात् मैथुनात् मृत्युर्मया दर्शितो भविष्यति ॥ ३५–३८ ॥

अबिभ्रद्धार न व्यजायत न प्रासूत वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान ततः स सुतः ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिरावृत्य परशुरामात् रक्षितः पुनः क्षत्रवंशस्य मूलत्वात् मूलकः ॥ ४०—४१ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिधिषुं गर्भाधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥

आधानात् मैथुनात् प्रदर्शितो मयेति शेषः ॥ ३५—३९ ॥

सप्त समाः संवत्सरान् अबिभ्रत् दधार न व्यजायत न प्रासूत अश्मना पाषाणेन जघान वसिष्ठ एवेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिः परिरक्षितः परशुरामात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

———

भाषा टीका ।

वह विचारी ब्राह्मणी इस प्रकार करुणा पूर्वक अनाथ के तरह विलाप करती रही पर जैसे व्याघ्र पशु को खा जावै इसी प्रकार शाप मोहित होकर वह सौदास ब्राह्मण को खा गया ॥३३॥

ब्राह्मणी ने अपने गर्भ धारण करने वाले पति को पुरुषाद [मनुष्य खाने वाले] से भक्षित देखकर अपने शरीर का सोच करती हुई कुपित होकर राजा को शाप देती हुई ॥ ३४ ॥

कि—हे पापी ! जिससे तू ने मो कामार्त्त ब्राह्मणी के पति को भक्षण कर लिया इसी से हे निर्बुद्धे ! तेरी मृत्यु भी गर्भाधान करने से मैंने दिखाई अर्थात् मैथुन करेगा तो तूँ मरेगा ॥ ३५ ॥

इस प्रकार राजा को शाप देकर पति लोक परायण वह ब्राह्मणी पति के अस्थियों को जलती हुई अग्नि में छोड़कर आप भी उसी में जलकर भर्त्ता की गति को गई ॥ ३६ ॥

बारह वर्षके पीछे शाप दूर होने पर राजा मैथुन को जब उद्यत हुआ तब रानी ने ब्राह्मणी के शाप का स्मरण कर राजा को निवारण किया ॥ ३७ ॥

तिसके पीछे राजा ने स्त्री सुख छोड़ दिया और अपने कर्म ही से निपुत्री हुए तब प्रार्थना कर वसिष्ठ जी के द्वारा नियोग से संतान उत्पन्न कराई ॥ ३८ ॥

रानी ने सप्त वर्ष तक गर्भ धारण किया जब प्रसव नहीं भया तब वसिष्ठजी ने रानी के उदर को अश्म (पाषाण) से कूटा तब बालक उत्पन्न हुआ इसी से उसका नाम अश्मक हुआ ॥ ३९ ॥

अश्मक से मूलक हुए जब परशुराम जी पृथिवी को निःक्षत्र करने लगे तब इनकी रक्षा स्त्री लोगों ने कीनी इसी से इनका नारी कवच भी नाम है मूलक के निःक्षत्र होने पर क्षत्रियों के मूल भी ये ही हुए इससे इनका नाम मूलक हुआ ॥ ४० ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं; प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यताम्? इति, देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति, तदुत्तरमा दैवदत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥

न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् ।
न पश्याम्युत्तमश्लोकादन्यत्किञ्चन वस्त्वहम् ॥ ४४ ॥
देवैः कामवरो दत्तो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः ।
न वृणे तमहं कामं भूतभावनभावनः ॥ ४५ ॥
ये विक्षिप्तेन्द्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् ।
न विन्दन्ति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतदेव स्वसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकं तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति–नेति सप्तभिः । कुलदैवात् ब्रह्मकुलात्सकाशान्मे प्राणादयो नातिवल्लभाः नातिप्रियाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम ॥ ४४ ॥

भूतभावनो हरिस्तस्मिन्नेव भावना यस्य सोऽहं तं कामं न वृणे ॥ ४५ ॥

तत्र हेतुः—य इति । विक्षिप्तानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते देवा अपि ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मूलकाद्दशरथः, तस्माद्दशरथात् ऐलबिलः पुत्रः तत ऐलबिलाद्विश्वसहाख्यो राजा जज्ञे तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि—यस्य विश्वसहस्य खट्वांगाख्यश्चक्रवर्ती संबभूव ॥ ४१ ॥

अथ खट्वाङ्गं विशिंषन् तद्वृत्तान्तमाह—य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो खट्वांगो युधि युद्धे दुर्जयः जेतुमशक्यः अतएव देवैरर्थितः सहायत्वेन प्रार्थितः दैत्यानवधीत् ततो देवैर्वराय चोदितः स्वस्यायुः मुहूर्तमात्रावशिष्टं ज्ञात्वा स्वपुरमागत्य मनःसन्दधे मनसा आलोच्य निश्चितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्य मनःसन्धानप्रकारमेव दर्शयति–नेत्यादिना इति व्यवहित इत्यतः प्राक्तनेन । ब्रह्मकुलान्मम प्राणा नातिवल्लभा इत्यन्वयः ब्रह्मकुलमेव मम प्राणेभ्योऽपि प्रियमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं कुलदैवाद्भगवतः आत्मजादयो न वल्लभाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम मतिर्बाल्येऽपि क्वचिदापद्यपि अधर्मे न रमते नारमत इह लोके किञ्चिदपि वस्तूत्तमश्लोकाद्भगवतोऽन्यत्पृथग्भूतं नापश्यं तत्सर्वं वस्तु भगवदात्मकमेव दृष्टवानस्मीत्यर्थः । नावश्यमिति पाठान्तरं तदा किञ्चिदपि वस्तूत्तमश्लोकाद्भगवतोऽन्यन्नापश्यं नोपादेयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यद्यपि त्रिभुवनेश्वरैः देवैर्मह्यं कामानुगुणो वरो दत्तस्तथाप्यहं तं कामं वरं न वृणे न वृणुयां तत्र हेतुं वदन् आत्मानं विशिनष्टि, भूतभावनभावनः भूतानि देवादीनि भावयति सत्तादिमन्ति करोतीति भूतभावनो भगवान् तं भावयति भजतीति तथाभतोऽहमित्यर्थः—

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

इत्युक्तरीत्या देवैर्दीयमानो वरो मम भगवत्प्राप्तिविरोधीति भावः ॥ ४५ ॥

तर्हि देवादयः स्वर्गादिकमेवोत्कृष्टं किमिति मन्यन्ते ? इत्याशङ्क्याह—य इति । य इमे देवास्ते विक्षिप्तेन्द्रियधियः देहात्माभिमानिनः अतस्ते शश्वत्सदा स्वहृदि स्थितमप्यन्तरात्मानं निरतिशयप्रियं न विन्दन्ति किन्तु वैषयिकमेव सुखं परं मन्यन्ते इति भावः । देवा एव न जानन्ति किमुतापरे न विन्दन्तीति॥४६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

खट्वाङ्गो दैत्यान् निहत्य स्वपुरं गत्वाऽऽयुर्मुहूर्तावधिकं ज्ञात्वैवं मनः सन्दधे ॥ ४२ ॥

कथं तदिति तत्राह—न म इति । कुलदैवात् ब्राह्मणकुलात् मे प्राणादयो नातिवल्लभा इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम मतिः वस्त्वप्रतिहतम् ॥ ४४ ॥

भूतभावनस्य हरेर्भावनात् उपासनादन्यत्परं कर्म मोक्षसाधनत्वेन न वृणे ॥ ४५ ॥

अविक्षिप्तेन्द्रियधियः आत्मानं हरिम् ॥ ४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यद्देवेत्येवार्थः न चिन्तयामीति सुरनरपालनविक्षेपस्य पूर्वं स्थितत्वात् ॥ ४४—४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणुष्वेत्युक्ते खट्वाङ्ग उवाच प्रथमं तावत् ममायुर्ब्रूत ? इति; देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति, तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥

मुहूर्तमध्य एव प्रथमं खट्वाङ्गः स्वगतमाह—नेति पञ्चभिः । ब्रह्मकुलात् कीदृशात् कुलस्य मदीयस्य दैवात् ॥ ४३ ॥

मह्यं मम वस्तु स्वस्योपादेयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथेशमायारचितेषु सङ्गं गुणेषु गन्धर्वपुरोपमेषु ।
रूढं प्रकृत्यात्मनि विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥
इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया ।
हित्वाऽन्यभावमज्ञानं ततः स्वं भावमाश्रितः ॥ ४८ ॥
यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितम् ।
भगवान् वासुदेवेति यं गृणन्ति हि सात्वताः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे खट्वाङ्गचरितं नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतो भूतभावने हरावेव भावना यस्य सः ॥ ४५ ॥
अवरणे हेतुमाह—य इति ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वरय इत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं प्रथमं मे आयुः कथ्यतामिति, देवैरुक्तं मुहूर्त्तमिति. तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥

कुलदैवात् ब्रह्मकुलात् सकाशात् मे प्राणादयो नातिवल्लभाः प्रियाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम अन्यत् अतदात्मकम् ॥ ४४ ॥

भूतानि भावयति उत्पादयतीति सर्वकर्त्ता हरिः तस्मिन् भावना भक्तिः यस्य सोऽहं तं कामं वरं न वृणे न वृणुयाम् ॥ ४५ ॥

देवानामपि परमेश्वरे भक्तिर्दुर्लभा किमुतेतरेषां सा मम तत्प्रसादाज्जाताऽतः तं प्रपद्ये इत्याह ये इति द्वाभ्याम् ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

मूलक के दशरथ हुए तिनके ऐडविड हुए तिन से राजा विश्वसह हुए जिनके पुत्र खट्वांग महाराज चक्रवर्ती हुए ॥ ४१ ॥

जिनने देवों की प्रार्थना से बहुत काल तक युद्ध में दैत्यों को मारा और आप दुर्जयरहे देवों के शत्रु नष्ट होने पर उनोंने कहा कि वर मांगो तब राजा ने कहा कि हमारी आयु कितनी है तब देव बोले, कि—दो घड़ी है, बस इतना जानकर कुछ वर नहीं लिया और देवों के दिये हुए विमान में बैठकर अपने पुर को आये मन को परमेश्वर के अनुसन्धान में लगाया ॥ ४२ ॥

और राजा ने यह निश्चय किया, कि-हमारे कुल के देवत अर्थात् परम पूजनीय ऐसे ब्रह्मकुल से अधिक हमको अपने प्राण, पुत्र, संपत, मही, राज्य, स्त्रीयें, ये कोई भी प्रिय नहीं है ॥ ४३ ॥

बाल्य अवस्था में भी हमारी मति कभी अधर्म में नहीं रमती रही और अब मैं उत्तमश्लोक श्रीहरि से अन्य किसी वस्तु को नहीं देखता हूं ॥ ४४ ॥

त्रिभुवन के ईश्वर ऐसे देवों ने मेरे लिये यथेष्टवर दिये, मैं उन वरों को नहीं चाहता हूं क्योंकि? भूत भावन श्रीहरि मात्र में मेरी भावना हैं ॥ ४५ ॥

जो विक्षिप्त इन्द्रिय बुद्धि वाले देवलोग भी अपने हृदय में सदा स्थित और अपने परम प्रिय ऐसे अपने आत्मा जो साक्षात् परमात्मा तिनको नहीं प्राप्त होते हैं। तो फिर और लोग विचारे कहां से प्राप्त होसके हैं ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ तस्मात्प्रकृत्या स्वभावेनाऽऽत्मनि रूढं गुणेषु सङ्गं विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

अन्यभावं देहाद्यभिमानरूपमज्ञानं हित्वा ॥ ४८ ॥

स्वभावमेवाऽऽह—यत्तदिति । शून्यवत्कल्पितम् वागाद्यविषयत्वात् वासुदेव इति यं गृणन्ति ब्रह्मण एव भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृततनोर्वासुदेवत्वात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तस्मादहमिह लोके भगवन्मायया रचितेषु गन्धर्वनगरतुल्येष्वनित्येषु गुणेषु शब्दादिविषयेषु प्रकृत्यात्मनि प्रकृत्यात्मके प्रकृतिपरिणामात्मके शरीरे च रूढं सङ्गं त्यक्त्वा विश्वभर्तुर्भगवतः भावेन भक्त्या तं विश्वभर्त्तारं प्रपद्ये प्राप्स्यामीति ॥ ४७ ॥

इत्यमुया नारायणेन गृहीतया तद्विषयया बुद्ध्येत्यर्थः । व्यवसितः निश्चितवान् अन्यभावम् अन्यत्र देहादौ भावो येन स्यात्तदन्यथाभावम् अज्ञानं हित्वा देहं त्यक्त्वेत्यर्थः । ततस्स्वं भावमाश्रित आविर्भूतगुणाष्टकस्वभावः ॥ ४८ ॥

अशून्यम् इत्यत्रप्रमाणशून्यम् ननु शून्यमितिविक् प्रमाणेन सिद्धं न तु यथाविषाणादिवत् तुच्छमित्यर्थः । यद्वा, शून्यं रहितं निर्गुणं न भवतीत्यशून्यमनन्तकल्याणगुणाकरमित्यर्थः । शून्यकल्पितं कल्पितं कल्पना भावेक्यः विभूतिगतजात्यादिकल्पना यस्मिन् शून्या तत्तथोक्तम् अनेन हेयगुणराहित्यमुक्तं यत्तद्ब्रह्ममयं भगवान् वासुदेव इति गृह्णन्ति सात्वतास्तदाश्रिता इत्यनुषङ्गः स्वं भावमाश्रित इति प्रत्यगात्मनः शुद्धस्वभावाविर्भाव उक्तः एवं मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमनेन बहुनोक्तेनाप्येवं मम सिद्धान्त इति सन्दधाति—अथेति । अथाऽहं तं श्रीहरिं प्रपद्य इत्यन्वयः । किं कृत्वा ? ईशस्य हरेर्मायया विकृतेः पृथिव्यादिपञ्चभूतैः रचितेषु गुणेषु देहेन्द्रियादिषु गन्धर्वपुरोपमेषु नश्वरेषु आत्मनि मनसि प्रकृत्या स्वतएव रूढं सङ्गं स्नेहलक्षणं पाशं हित्वा, त्यागे साधनमाह विश्वभर्तुरिति भावेन भक्त्या ॥ ४७ ॥

सर्वस्मादन्यस्य हरेर्भावस्यमेकत्वविषयमज्ञानं हित्वा स्वं भावं स्वतन्त्रं भावं स्थितः ॥ ४८ ॥

भावशब्दस्य श्रीत्याद्यनेकार्थेषु वृत्तेरत्र विवक्षितः कः ? इति तत्राह—यत्तदिति । उत्तरलिङ्गविवक्षया यत्तदिति वेदान्तिनो यं भावं परं ब्रह्मेति गृणन्ति योगिनः सूक्ष्ममिन्द्रियागोचरमाकाशवदिति सङ्गिरन्ते, केचिद्वैदिकाः शून्यनाम्ना कल्पितं जल्पन्ति न तत्सत्यमित्याह-अशून्यमिति । सात्वताः पाञ्चरात्रिकाः यं भगवन्तं वासुदेव इति नाम्ना गृणन्ति तं भावमास्थित इत्यन्वयः"ब्रह्मविदाप्नोति परं तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्" "ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इत्यादेः शून्यं सत्यमवाच्यमिति च ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नारायणगृहीतयेति नारायणाविष्टयेत्यर्थः । अत एव मुहूर्त्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसार्थयादित्युक्तम् ॥ ४८—४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्थिरत्वेन गन्धर्वपुरतुल्येषु रूढं सङ्गं हित्वा प्रकृत्या स्वभावेनैव आत्मनि मन्मनसि विश्वकर्त्तुर्भगवतो यो भावो भक्तिस्तेनैव तं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

नारायणेनैव कर्त्रा गृहीतया यत्र बुद्धौ नान्यस्याधिकार इत्यर्थः, तया बुद्ध्यैव ततोऽज्ञानत्यागानन्तरं स्वं भावं पूर्वश्लोकनिश्चितं प्रपत्तिरूपं दास्यमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स एष को यस्मिन् दास्यमित्यपेक्षायामाह—यत्तद्ब्रह्मेति । यस्य तत्प्रसिद्धं ब्रह्म परमतिशयेन सूक्ष्मं निर्विशेषं स्वरूपमित्यर्थः । शून्यवत् कल्पितं वागाद्यविषयत्वात् यं च वासुदेव इति गृणन्ति तस्मिन्नित्यर्थः । देहं त्यक्त्वा तं प्रापेति ज्ञेयं "खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः । मुहूर्त्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्" इति पूर्वोक्तेः ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गन्धर्वपुरोपमेषु क्षणभङ्गुरेषु गुणेषु विषयेषु प्रकृत्या स्वभावेन रूढं सङ्गं हित्वा विश्वभर्तुः भावेन भक्त्या तं विश्वभर्त्तारं भगवन्तं प्रपद्ये प्राप्स्यामीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

नारायणगृहीतया नारायणादेव प्राप्तया बुद्ध्या अन्यद्भावं विषयाभिनिवेशम् अज्ञानम् आत्मानात्मपरमात्मादिकं च हित्वा स्वं भावं निजजीवात्मभावे आश्रितः देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणं निजरूपमाश्रित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तदनन्तरं यत्परं ब्रह्म तदाश्रित इत्यनुषंगः"निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" "मम साधर्म्यमागताः"इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं भगवत्साम्यं प्राप्त इत्यर्थः । कीदृशं परं ब्रह्म ? अशून्यम् अनन्तकल्याणगुणसंयुतम् शून्यकल्पितं शून्ये रागद्वेषादिरहिते हृदि भजनकाले कल्पितं समर्थितं ध्यातमित्यर्थः । अत एव मुक्तिकाले प्राप्तमिति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् ईश्वर की माया से रचित गन्धर्व पुरोपम इन विषयो में स्वभाव से लगी हुई इस आसक्ति को विश्वके सरण पोषण करने वाले के भाव से छोडकर उसी श्रीहरि की मैं शरण जाता हूं ॥ ४७ ॥

इस प्रकार व्यवसाय युक्त बुद्धि को नारायण में लगा कर अन्य भाव को छोडकर अर्थात् सकल वसुधा पतित्व आदि की वासना को छोडकर अपने स्वभाव का आश्रय लिया अर्थात् अपना जीवका असाधारण जो दास्य भाव उसमें स्थित होते हुए ॥ ४८ ॥

जो ब्रह्म पर है और सूक्ष्म है और जो अशून्य होकर अर्थात् सर्व गुणाकर सर्व गुण सम्पन्न होकर भी अभक्तों के लिये शून्य वत् कल्पित हुए हैं और जिनको सात्वत [पंचरात्र शास्त्र निष्ठ भक्त] जन, भगवान् [षड्गुण सम्पन्न] वासुदेव अर्थात् सब के हृदय में बसने वाले ऐसे पर तत्व कहते हैं ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में नवम अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं. भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

खट्वाङ्गाद्दीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः ।
अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोऽभवत् ॥ १ ॥
तस्यापि भगवानेष साक्षाद्ब्रह्ममयो हरिः ।
अंशांशेन चतुर्धाऽगात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति सञ्ज्ञया ।
तस्याऽनुचरितं राजन्नृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ॥ ३ ॥

गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्भ्यां प्रियायाः—
पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो यो हरीन्द्रानुजाभ्याम् ।
वैरूप्याच्छूर्पणख्याः प्रियविरहरुषाऽऽरोपितभ्रूविजृम्भ—
त्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुः खलदवदहनः कोसलेन्द्रोऽवतान्नः ॥ ४ ॥

विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः ।
पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।
आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टिं सज्जीकृतं नृप ! विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥ ६ ॥
जित्वाऽनुरूपगुणशीलवयोऽङ्गरूपां सीताऽभिधां श्रियमुरस्यभिलब्धमानाम् ।
मार्गे व्रजन् भृगुपतेर्व्यनयत् प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिरराजबीजाम् ॥ ७ ॥
यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्त्रैणस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्यः ।
राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्तसङ्गः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दशमे प्राह खट्वाङ्गवंशे श्रीरामसम्भवम् ।
तच्चरित्रं च लङ्केशं हत्वाऽयोध्यागमावधि ॥ १ ॥

खट्वाङ्गाच्च दीर्घबाहुः ॥ १ ॥ २ ॥

ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि संक्षेपतः कथ्यमानं शृणु ॥ ३ ॥

ग्रन्थकोटिभिराकीर्णमद्भुतं रामविक्रमम् ।
अध्यायद्वयतो वक्ष्यन्नेकश्लोके समस्यति ॥

स कोसलेन्द्रः श्रीरामो नोऽस्मानवतात्पातु, कथम्भूतः ? यो गुर्वर्थे पितुः सत्यस्य पालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् पद्मवदति- सुकुमाराभ्यां पद्भ्यां; तदेवाह—प्रियायाः पाणिनाऽपि स्पर्शे नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां प्रतिवनं व्यचरत् हरीन्द्रो हनुमान्

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सुग्रीवो वाऽनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजिताऽपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य शूर्पणखया वैरूप्यात्कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोः तथा प्रलोभितेन रावणेनापहारात्प्रियेण कलत्रेण यो विरहस्तेन या रुट् तयाऽऽरोपितयोर्भ्रुवोर्विजृम्भेणैव त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात् ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुर्येन ततः खलाः रावणादय एव दवो वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥

संक्षेपतो वर्णितं रामचरितमादित आरभ्य विस्तरेणाह—विश्वामित्राध्वर इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति। पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेक्ष्यैव हता इत्यर्थः। यच्छब्दानां स कोसलेन्द्रोऽवतादित्यनेनैवान्वयः ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे येषां श्रेयस्यकं धनुरिक्षुयष्टिमिव लीलयैवाऽऽदाय सज्जीकृतमारोपितं विकृष्य मध्ये बभञ्ज, हे नृप! उग्रं कठिनं गरिष्ठम्। तदाह वाह्यकैर्या त्रिभिः शतैरुपनीतम्, बालगजस्य लीलेव लीला यस्य सः ॥ ६ ॥

अनुरूपाणि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरस्यभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भङ्गमहानादश्रवणक्षुभितस्य भृगुपतेर्दर्पं व्यनयदपनीतवान्। कथम्भूतस्य? त्रिस्सप्तकृत्वो ऽराजबीजशून्यां मह्यं योऽकरोत्तस्य ॥ ७ ॥

इदानीं गुर्वर्थे इति श्लोकं विवृण्वन्नाह—य इति। कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतम्, ततः श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितस्तदा सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा सभार्यो वनं ययौ दुस्त्यजस्यापि सद्यस्त्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

खट्वाङ्गाद्दीर्घबाहुर्जज्ञे तस्माद्दीर्घबाहोः रघुः स च पृथु विपुलं भवो यशो यस्य तथाभूतः तस्मात्स्वाङ्गरोरजः महाराजो जज्ञे तस्मादजाद्दशरथः संबभूव ॥ १ ॥

तस्यापि दशरथस्यापि साक्षात्परब्रह्माभिन्नो भगवान् हरिः सुरैः प्रार्थितोऽशांशेन सह चतुर्धा पुत्रतां प्राप्तः "भगवान् ब्रह्ममयो हरिः पुत्रतां प्राप्तः" इत्यनेन श्रीरामस्य षाड्गुण्यपूर्णत्वमुक्तम्. अंशांशेन सह पुत्रतां प्राप्त इत्यनेन भरतादीनां तदंशावतारत्वमुक्तम्. एवञ्च भरतादीनामपि स्वांशावतारत्वात्तैस्सह चतुर्धा पुत्रतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयन्नवताराणां नामान्याह—रामेति। रामादिसंज्ञया चतुर्धा पुत्रतामगादिति पूर्वेणान्वयः। तस्य श्रीरामस्य सीतापतेरनुचरितं हे राजन्! तत्त्वदर्शिभिस्तत्त्वार्थदर्शिभिः ऋषिभिः वाल्मीकयादिभिर्भूरि बहुलं यथा भवति तथा वर्णितं त्वया तन्मुहुः श्रुतम् अतस्तत्र विस्तरतः कथयामः तथापि संग्रहेण कथ्यमानं शृण्वित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

इतोऽध्यायद्वयेन श्रीरामचरितं विवर्णयिषुस्तावदेकेन श्लोकेन संगृह्णन् तत्कर्तृकामात्मरक्षां प्रार्थयते—गुर्वर्थे इति। यः श्रीरामः गुर्वर्थे गुरोः पितुरर्थे वचस्सत्यतापालनार्थे त्यक्तं राज्यं येन सः पद्भ्यामदतिसुकुमाराभ्यां पद्भ्यां; तदेवाह—प्रियायाः सीतायाः पाणेः स्पर्शो नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां प्रतिवनमचरत् हरीन्द्रानुजाभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां मृजिता अपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य शूर्पणखयाः वैरूप्यात् कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोस्तया प्रलोभितेन रावणेनापहारात् प्रियेण कलत्रेण यो विरहः विश्लेषस्तेन या रुट् तया आरोपितायाः कुटिलिकृताया भ्रुवो विजृम्भेणैव त्रस्तो भीतोऽब्धिः समुद्रो यस्मात् ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुर्येन ततः खलाः दुरात्मानः राक्षसादय एव दवो वनं तस्य दहनः स एवम्भूतः कोसलेन्द्रो नोऽस्मानवतात् पातु ॥ ४ ॥

एवं सङ्गृहीतं श्रीरामचरितमादित आरभ्य वर्णयति—विश्वामित्रेत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति। विश्वामित्रस्याध्वरे यज्ञे मारीचाद्याः निशाचराः नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठाः लक्ष्मणस्य पश्यत एव तमप्यनपेक्ष्यैव येन श्रीरामेण हताः यच्छब्दानां स कोसलेन्द्रोऽवतात् इति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

य इति। हे नृप! लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे यः श्रीरामः सीतायाः स्वयम्वरगृहे उग्रं कठिनं गरिष्ठं यत्तदेवाह—त्रिशतोपनीतं किङ्कराणां शतत्रयेणानीतमैशं रौद्रं धनुरादाय सज्जीकृतमारोपितं विकृष्य बालगजस्येव लीला यस्य सः इक्षुदण्डमिव मध्ये बभञ्ज भग्नमकरोत् ॥ ६ ॥

आत्मनः स्वस्य यानि रूपादीनि तेषामनुरूपाणि रूपादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरसि अभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भङ्गेन स्वाधीनाङ्कृत्वा धनुर्भङ्गमहानादश्रवणक्षुभितस्य भृगुपतेर्मार्गवस्य रामस्य प्ररूढं दर्पं मार्गे व्यनयदपनीतवान् कथंभूतस्य यो भृगुपतिः त्रिरित्युपलक्षणं त्रिस्सप्तकृत्वः अराजबीजां राजबीजशून्यां महीमकरोत् तस्य ॥ ७ ॥

इदानीं गुर्वर्थे इति श्लोकं विवृण्वन्नाह—य इति। कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन दशरथेन तदपेक्षितं वरद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुतं तत्र श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासश्चेति वरद्वयं प्रार्थितं तदा सत्यरूपेण पाशेन परिवीतस्य परिवृतस्य पितुर्दशरथस्य स्त्रैणस्य स्त्रीवश्यस्यापि निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे ततः सभार्यस्सानुजश्च राज्यादीन् त्यक्त्वा वनं ययौ दुस्त्यजानामपि राज्यादीनां सहर्षत्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेतीति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

॥१॥

ब्रह्ममयः वेदमुख्यार्थभूतः स्वमंशेन लक्ष्मणादिषु अंशांशेन ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्त्वदर्शिभिः ऋषिभिः वर्णितं तस्य सीतापतेर्भूरिफलतो महत्तरमनुचरितम् ॥ ३ ॥

त्वया पुनःपुनः श्रुतमपि शृणुष्व इत्याशयेनाह–गुर्वर्थं इति । गुर्वर्थे पित्रर्थं पद्मपद्भ्यां पद्मोपमचरणाभ्यां मृजितपथिरुजः मार्जितमार्गक्लेशः हरीन्द्रानुजाभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां वैरूप्या-त्सिकाच्छेदलत्तुणात्प्रियायाः सीतायाः विरहोद्भूतरुषा आरोपितभ्रूविजृम्भः उन्नमितभ्रूभङ्गः लङ्कायां हनुमतः आविर्भावं श्रुत्वा खला एव दवः खलदवः तस्य खलदवस्य दाहे दहनेऽग्निः "दवो दावो वनारण्यवह्नयोः" इति यादवः । एवंविधो भगवान् कोसलेन्द्रनाम्ना *मुख्यवतीर्णो इत्यन्वयः । अवताश इति केचित्पठन्ति ॥ ४ ॥

एकपद्येन सूत्रवत्सङ्क्षिप्तरामचरितमादित एवाभिविस्तरप्रपञ्चयति–विश्वामित्रेति । येनैव ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ सभायाम् ईशस्य शिवस्य विद्यमानं त्रिशतैरनेकैः पुरुषैः उपनेयं समीपम् आनेतुं योग्यं सज्जीकृतं त्वया सहितं कृतम् ॥ ६ ॥

उरसि अभिलब्धमानां प्राप्तमानां आत्मनः स्वस्य रूपादिभिरनुरूपां वा सीताभिधां श्रीलक्ष्मीस्तां जित्वा प्राप्य *अर्जित *इतिवत् मार्गे व्रजन् रामो हतराजबीजां निर्मूलितक्षत्रसन्ततिं महीं कृतवतो भृगुपतेः परशुरामस्य प्ररूढं दर्पम् उन्नतमदं व्यनयदपनीतवानित्यन्वयः ॥ ७ ॥

यो रामः सत्याख्यपाशेन परिवीतस्य परिवेष्टितस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा पितृसम्भावनार्थं जगृह इत्यन्वयः, "अपि जुगुप्सितार्थो वा जुगुप्सायाम्" किं निमित्तमित्यत उक्तं, स्त्रैणस्येति स्त्रीजितस्य सभार्य इत्यनेन तस्या अपि बहुमानातिशयं । सूचयति–असूनिवेत्यनेन । राज्यलक्ष्म्यादीनाम् अशक्यत्याज्यतां दर्शयति, मुक्तसङ्ग इत्यनेन । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतिसिद्धनित्यासङ्गतां दर्शयति, अधिवासम् अयोध्याम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

पथरुज इत्यनेन पथशब्दोऽकारान्तो ऽप्यस्तीति लक्ष्यते ॥ ४—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

> दशमे रघुनाथस्य जन्मकर्मयशोऽमृतम् ।
> सर्वं नृपायामास संक्षेपेण महामुनिः ॥ १ ॥

॥१॥

एष त्वया क्षमात्मगर्भे इह, स्वर्यः । अंशांशेन अंशाश्च अंशां-

शाससमूहश्च अंशांशः तेन अंशांशेन तत्रापि यथा वासुदेवस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

> "कात्स्न्येन वक्तुं लिखितुं शक्या शेषगणेशयोः ।
> या रामलीलाऽध्यायाभ्यां सा श्लोकेनापि कीर्त्यते ॥

गुरोः पितुः सत्यपालनार्थं त्यक्तराज्यस्सन् पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्भ्याम् अनुवनं वने वने व्यचरत् अतिसौकुमार्यमेवाह, प्रियायाः पादयोः परमसुकुमारयोरपि स्पर्शं न क्षमेते इति ताभ्यां हरीन्द्रो हनुमान् सुग्रीवो वा अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजिताऽपनीता पथरुजो मार्गश्रमो यस्य सः शूपर्णख्या वैरूप्यात् कर्णनासाच्छेदनाद्धेतोः रावणेनापहारात् प्रियेण कलत्रेण यो विरहस्तेन या रुट् मन्युः समुद्रेणाप्रदानात् कोपस्तया आरोपितयोः भ्रुवोः विजृम्भणेव त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात्, स खला रावणादयः एव दवो वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥

अतिसंक्षेपेण वर्णितं रामचरितमादितः आरभ्य किञ्चित् विस्तरेणाह–विश्वामित्रेत्यादिना अध्यायद्वयेन । निशामायया चरन्तीति ते नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठाः ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं माहेशं धनुः इक्षुयष्टिमिव लीलयैवादाय सज्जीकृतं सत् विकृष्य मध्ये बभञ्ज कीदृशं वाहकानां त्रिभिः शतैरुपनीतम् ॥ ६ ॥

जित्वा प्राप्य उरसि अभिलब्धो मान आदरः पूर्वमेव यया तां भृगुपतेः परशुरामस्य दर्पं व्यनयत् विगतीचक्रे त्रिः त्रिस्सप्तकृत्वो महीं राजबीजशून्यां चक्रे ॥ ७ ॥

य इति कदाचित् पूर्वं कैकेय्यां तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतं ततः श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितः अतः सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुः स्त्रैणस्य स्त्रियै कैकेय्यै सत्याऽनुरोधवशात् हि तस्य निदेशं सभार्योऽपि जग्राह दुस्त्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ खट्वाङ्गवंशेऽवतीर्णस्य श्रीमद्रामचन्द्रस्य भगवतश्चरित्रं वर्णयति–खट्वाङ्गादित्यध्यायद्वयेन ॥ १ ॥

तस्य दशरथस्यापि एष अत्र वर्णितः साक्षात् भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः ब्रह्ममयः वेदैकवेद्यः अंशांशेन भरतादिरूपेण सह चतुर्धा पुत्रत्वमगादित्यन्वयः ॥ २ ॥

ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं तस्य श्रीरामस्यानुचरितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि सङ्क्षेपतो मया कथ्यमानं शृणु इति भावः ॥ ३ ॥

बहुविस्तृतं रामायणं समाहृत्याध्यायद्वयेन वक्ष्यन् प्रथममेकेन श्लोकेन समस्यति–गुर्वर्थे इति । यः श्रीरामः गुर्वर्थे पितुः सत्यवादित्वपालनार्थं त्यक्तराज्यः पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्भ्यां प्रियायाः श्रीसीतायाः पाणिस्पर्शो नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्याम् अनुवनं प्रतिवनं व्यचरत् हरीन्द्रानुजाभ्यां कपीन्द्रलक्ष्मणाभ्यां मृजिता

*अवतीर्ण इतिपाठः । *अर्जितइत्यत्र जितइत्यस्य प्राप्त इत्यर्थः तद्वत् जित्वेत्यस्य प्राप्येति

रक्षःस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् ।
जघ्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदण्डपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपनीता पथि रुक् मार्गश्रमो यस्य शूर्पणखायाः वैरूप्यार्थकर्णनासिकाच्छेदहेतोः प्रियविरहेण शूर्पणखाप्रलोभितरावणकृतेन कलत्रवियोगेन या रुट् तया आरोपितयोः कुटिलीकृतयोर्भ्रुवोर्विजृम्भणेन त्रस्तो जातभयो ऽब्धिर्यस्मात् तत्प्रार्थनया तदुपरि बद्धः सेतुर्येन ततः खलाः दुर्वृत्ताः रावणादय एव दवो वनं तद्दहनः स कोसलेन्द्रो नो ऽस्मान् अवतात् रक्षतु ॥ ४ ॥

अथादित आरभ्य विस्तरेणाह—विश्वामित्राध्वर इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेक्ष्यैव हताः येनेत्यादीनां स कोशलेन्द्रो नो ऽवतादिति पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ ५ ॥

हे नृप ! बालगजस्येव लीला यस्य स तथाविधो यः लोके तदानीन्तना ये वीरास्तेषां समितौ समाजे पेशं शैवम् उग्रं कठिनं सीतास्वयम्वरगृहे त्रिशतैर्वाहकैः उपनीतं धनुरादाय सज्जीकृतं विकृष्येक्षुदण्डमिव मध्ये बभञ्ज ॥ ६ ॥

यश्चानुरूपाणि स्वगुणशीलाद्यनुरूपाणि गुणशीलादीनि यस्याः उरसि अभिलब्धो मानो यया तां प्रियं सीताभिधां जित्वा त्रिरित्युपलक्षणं त्रिःसप्तकृत्वः अराजबीजां महीमकृताऽकरोद्यस्तस्य भृगुपतेर्जामदग्न्यस्य धनुर्भङ्गरवश्रवणाविरूढमन्योः प्ररूढं दर्पं व्यपनयत् अपनीतवान् ॥ ७ ॥

संग्रामे जलार्थिनं दशरथं प्रति कैकेय्या मन्थराख्यया दास्या सहितया पृष्ठतो गत्वा जलमर्पितं तदा च राज्ञोक्तं वरं वरयेति तयोक्तं कल्पान्तरे सति प्रयोजने ऽपेक्षितं वरं स्वीकरिष्यामीति तदनन्तरं श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये मन्थराप्रबोधितया भरतस्य राज्यं रामश्चतुर्दशवर्षाणि वने वसत्विति प्रार्थितम्, तदा सत्यपाशपरिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे तदा राज्यं श्रियं सम्पदं प्रणयिनः प्रीतिसम्बद्धान् सुहृदश्च असून् प्राणवत् प्रियतमान् त्यक्त्वा सभार्यः वनं ययौ मुक्तसङ्ग इव यथा मुक्तसङ्गस्यैव दुःखदत्वं दर्शितं स तु मुक्तसङ्ग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका

श्रीसाकेतविहारिणे नमः ॥

पराऽभ्रात्सुच्छिन्तदमभिवसन्दुग्धजलधेः—
स्फुरत्सीताविद्युद्विलासितवपुर्लिङ्गविभान् ।
कृपाधारां मुञ्चन् भवदवविदग्धार्त्तिशमनो—
हृदाकाशे नित्यं मम निवसतात्कोऽपि जलदः ॥ ० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—खट्वांग महाराज से दीर्घबाहु हुए, तिन से बड़े भारी यशस्वी रघुमहाराज हुए, तिन अज हुए अज के पुत्र महाराज दशरथ हुए ॥ १ ॥

तिन दशरथ महाराज के साक्षात् परब्रह्म श्री हरि, देवता लोगों की प्रार्थना से पुत्रपने को प्राप्त हुए और अपने अंशांश से चार रूप को धारण करते हुए ॥ २ ॥

राम, लक्ष्मण, भरत, और शत्रुहन इन संज्ञाओं से प्रकट हुए, हे राजन् ! तिन सीता पति का चरित्र तत्त्वदर्शी बहुत से ऋषि लोगों के मुख से वर्णन किया हुआ तुमने बहुतबार सुना है ॥ ३ ॥

(अब एक श्लोक में श्रीशुकदेवजी सब रामायण कथा कथन पूर्वक आशीस मांगते हैं) जिनने पिता की सत्य की प्रतिज्ञा पालन करने के लिये राज्य को छोड़कर श्रीजानकीजी के कर कमलों के स्पर्श को न सहने वाले अति मृदुल चरण कमलों से वन २ के प्रति विचरना स्वीकार किया और दंडकारण्य में आकर जिनके पंथ के श्रम को मारुति और लक्ष्मण ने दूर किया, और शूर्पणखा के नाक कान के छेदन के कारण से हुआ जो प्रिया (श्रीजानकीजी) का विरह तासे जो उत्पन्न भया जो रोष तिससे जब आपने भ्रुकुटि चढाई तब समुद्र त्रास को प्राप्त हुआ तदनंतर सेतु बांधकर खलों (राक्षसों) के नाश करने को जो दावाग्नि हुए वे कोसलेन्द्र श्रीराघवेन्द्र हम सब लोगों की रक्षा करो ॥ ४ ॥

(उसी राम चरित को श्रीशुकदेवजी अब कुछ थोड़े विस्तार से वर्णन करते हैं) कि—विश्वामित्र के यज्ञ में जिनोंने राक्षसों में बड़े बली मारीच आदिक निशाचरों को लक्ष्मणजी के देखते देखते मार दिये ॥ ५ ॥

हे नृप ! लोक प्रसिद्ध बड़े २ वीरों के समाज में सीताजी के स्वयंवर की जगह जिस धनुष को (काष्ट की मंजूषा में धरे हुए को) तीन सौ मनुष्य खैंचकर लाये उस धनुष को जिन श्रीराघवेन्द्र ने उठाकर चढाकर खींचकर बीच से तोड़ दिया जैसे हाथी का छौना विलास पूर्वक ईख को उठाकर तोड़ देवै ॥ ६ ॥

अपने अनुरूप गुण, शील, अवस्था, अंग, रूप, वाली और पूर्व काल में वक्षस्थल में प्राप्त हुई प्रतिष्ठा जिनको ऐसी सीता नाम वाली लक्ष्मी जी को जीतकर आयोध्या के मार्ग में जाते हुए जो श्रीराम, इक्कीसवार पृथिवी को निःक्षत्र करने वाले परशुरामजी के अति कर बढे हुए दर्प को दूर करते हुए वे हमारी रक्षा करै ॥ ७ ॥

सत्य की फांसी में फंसे हुए अपने स्त्रैण (स्त्री लोलुप) पिता की भी आज्ञा को भार्या सहित जो श्रीराम शिर से धारण करते हुए, तथा राज्य लक्ष्मी और प्यारे सुहृद और निवास को त्यागकर वन को गये जैसे कि मुक्त समस्त संग त्यागीजन अपने प्राणों को भी छोड़ जाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रक्षसो रावणस्य स्वसुः शूर्पणखाया अशुद्धबुद्धेः सीता-

सीताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेन सृष्टं विलोक्य नृपते ! दशकन्धरेण ।
जघ्नेऽद्भुतैणवपुषाऽऽश्रमतोऽपकृष्टो मारीचमाशु विशिखेन यथा कमुग्रः ॥ १० ॥
रक्षोऽधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् ।
भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ ११ ॥
दग्ध्वाऽऽत्मकृत्यहतकृत्यमहन् कबन्धं सख्यं विधाय कपिभिर्दयितागतिं तैः ।
बुद्ध्वाऽथ वालिनि हते प्लवगेन्द्रसैन्यैर्वेलामगात्स मनुजोऽजभवार्चिताङ्घ्रिः ॥ १२ ॥
यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसम्भ्रान्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः ।
सिन्धुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत् ॥ १३ ॥
न त्वां वयं जडधियोऽनुविदाम भूमन् ! कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् ।
यत्सत्त्वतः सुरगणा रजसः प्रजेशा मन्योश्च भूतपतयः स भवान् गुणेशः ॥ १४ ॥
कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीरपत्नीम् ।
बध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥ १५ ॥
बद्ध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपीन्द्रकरकम्पितभूरुहाङ्गैः ।
सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लङ्कां विभीषणदृशाऽविशदग्रदग्धाम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जिघृक्षोः कामातुराया इति वा रूपं व्यकृत विकारमनयत् तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्या बन्धवो येषु तांश्चतुर्दशसहस्रं जघान अपारणीयमलङ्घ्यमसह्यं कोदण्डं पाणौ यस्य सः ॥ ९ ॥

सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सीतां हरिष्यता स्वस्माद्भीतेन स्वाश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं निसृष्टं मारीचं विलोक्य जघान, कथम्भूतम् ? अद्भुतेणवपुषा स्वर्णहरिणदेहेनोपलक्षितम् अत एव प्रलोभनेनाश्रमस्तेनापकृष्टस्सन् कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः ॥ १० ॥

ततश्च रक्षोऽधमेन रावणेनासमक्षमपनीतायाम् प्रियया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवद्वने चचार, किमभिप्रायस्सन् ? इत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदर्कां गतिं प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥

आत्मार्थेन कृत्येन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य तं जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कबन्धं स्वग्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् अथ वालिनि हते तैः कपिभिर्दयितायाः गतिं बुद्ध्वा अजभवाभ्यामर्चितावङ्घ्री यस्य स मनुजो वेलां समुद्रतीरमगात् ॥ १२ ॥

तत्र त्रिरात्रमुपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिन्धुर्यदा नोपस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृतो यः कटाक्षस्तस्य पातेन सम्भ्रान्ता नक्रा मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णः ग्रस्तः स्तम्भितो घोषो येन सः सिन्धुरेतद्वक्ष्यमाणं बभाषे अर्हणमर्घ्यादिकं रूपी मूर्तिमान् ॥ १३ ॥

भाषणमेवाऽऽह–न त्वामिति द्वाभ्याम् । एतावत्पर्यन्तं तु निश्चितं त्वां न विदाम न जानीम इत्यर्थः । इदानीं तु ज्ञातोऽसीत्याह–यदिति पृथक्पदम् यस्येत्यर्थः यद्गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः सुरगणादयो भवन्ति स भवानिति ॥ १४ ॥

कामं यथेच्छं जलमाक्रम्यापि प्रयाहि अवमेहं पुरीषप्रायम् त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं जहि हे वीर ! यद्यपि तव जलं प्रतिबन्धकं न भवति तथापीह सेतुं बध्नीहि तर्हि किमर्थं ? ते यशसो विस्ताराय; तदेवाऽऽह–यं सेतुमुपेत्य दुष्करं कर्मावेक्ष्य त्वद्यशो गास्यन्ति भूपास्तम् ॥ १५ ॥

तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह–बद्ध्वेति । विविधैरद्रीणां कूटैः शृङ्गैः सेतुं बद्ध्वाऽग्रे सीतान्वेषणे हनुमतैव दग्धां लङ्कामाविशत्, कथम्भूतैः ? शृङ्गैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैः विभीषणस्य दृशा बुद्ध्या; कैः सहाऽऽविशत् ? सुग्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रक्ष इति । रक्षसो रावणस्य स्वसुर्भगिन्याः शूर्पणख्याः अशुद्धबुद्धेः सीताजिघृक्षोः कामातुराया वा रूपं व्यकृत विकृतमकरोत् तस्याः शूर्पणख्याः खरादिप्रमुखाः बन्धवो येषु तान् चतुर्दश-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सहस्रं सहस्राणि बन्धूनित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः । सहस्रमित्यत्र वचन-व्यत्ययश्चार्षः जघान हतवान् आर्षत्वात् सापेक्षस्यापि बन्धुशब्दस्य वृत्तिः नित्यसापेक्षत्वाद्वा तथाचोक्तं हरिणा "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते" इति. कथम्भूतः? अवारणीयमलङ्घ्य-मसह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः तत इतस्ततो वनं सञ्चरन् कृच्छ्रमुवास वनवासस्य दुःखरूपत्वप्रदर्शनाय कृच्छ्रमिवो-वासेत्युक्तिः नित्यानन्दरूपस्य तस्य दुःखाभावात् ॥ ९ ॥

सीतेति । सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितः हृच्छयः कामो यस्य तेन दशकन्धरेण रावणेन । सीतां जिघृक्षुणा स्वयं तत्र गन्तुं भीतेन सृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोक्य हे नृपते ! अद्भुतमेणस्यैव वपुर्यस्य तेन सीतया क्रीडार्थमपेक्षितेन मारीचेनाश्रमतः स्वा-श्रमादपकृष्टः प्रलोभनपूर्वकमाश्रमतोऽपकृष्टः सन् आशु विशिखेन बाणेन तं मारीचं जघ्ने हतवान् यथा कं दक्षमुख्यो रुद्रस्तद्वत ॥ १० ॥

रक्ष इति । तदा रक्षोऽधमेन रावणेनासमक्षं रामलक्ष्मणयो-रिति शेषः । मृगानयनार्थं रामस्य तद्वृत्तान्तज्ञानार्थं लक्ष्मणस्य च प्रेषितत्वात् तयोरसान्निध्ये सति वने वृकवत् वृकेनेव वैदेहराजदुहितरि सीतायामपयापितायामपहृत्य लङ्कां प्रति प्रापितायां सत्यां प्रियया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृप-णवत् दुःखीव वने चचार, किङ्कुर्वन् ? इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदर्कां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥

दग्ध्वेति । आत्मनः श्रीरामस्य यत्कृत्यं प्रयोजनं सीतानिर्मो-चनरूपं तेन निमित्तेन हतं रावणेन सह युद्धे हतं गृध्रं जटायुषं दग्ध्वा कबन्धम् अहन् जघान ततः कपिभिर्वानरैः सह सख्यं विधाय कृत्वा अथ वालिनि हते सति तैः कपिभिर्दयि-तायास्सीताया गतिं बुध्वा अजभवाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्यामर्चितावङ्घ्री यस्य तथाभूतोऽपि स श्रीरामः मनुजावतारूपत्वात् प्लवगेन्द्राणां कपीन्द्राणां सैन्यैः सह वेलां तीरं समुद्रस्येति शेषः अगात् जगाम ॥ १२ ॥

यदिति तत्र त्रिरात्रमुपवासेनापि प्रतीक्षितः सिन्धुर्यदा नोपस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन सम्भ्रान्ताः नक्रा मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णस्तब्धितो घोषो येन स सिन्धुरर्हणामर्थ्यादिद्रव्यं शिरसि परिगृह्य निधाय रूपी मूर्तिमान् पादारविन्दमुपगम्य शरणं गत्वा एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ १३ ॥

भाषणमेवाह—न त्वामिति द्वाभ्याम् । हे भूमन् ! तं प्रायोपविष्टं त्वामेतावत्पर्यन्तं जडधियो वयं कूटस्थं निर्विकारं जगतामधीश-मादिपुरुषं न विद्मः न जानीमः । इदानीं तु ज्ञातोसीत्याह, यदिति । यदिति पृथक्पदं लुप्तषष्ठ्यन्तं यस्य तव निवास्यास्सत्वतः सत्त्व-गुणात्सुरगणा इतिशेषः । रजसो गुणात्प्रजेशाः प्रजापतयः मन्यो-स्तमसः भूतपतयो रुद्रादयः स भगवान् गुणेशः सत्वादिगुणानां नियन्तेत्यधुनाऽहं मन्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काममिति । कामं यथेच्छं जलमाक्रम्यापि प्रयाहि गच्छ विश्र-वसः प्रजापतेरवमेहं पुरीषप्रायं त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं दशकन्धरं जहि हे वीर ! पत्नीं सीतामवाप्नुहि यद्यपि तव मदीयं जलं न प्रतिबन्धकं भवति तथापि सेतुं बधान किमर्थ-मित्यत्राह—ते तव यशसो विभूत्यै विस्ताराय तथाहि दिग्विजयिनो भूपाः यं सेतुमुपेत्य दुष्करं त्वत्कर्मावेक्ष्य त्वद्यशो गास्यन्ति ॥ १५ ॥

तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह—बद्ध्वेति । कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैर्विविधानामद्रीणां कूटैः शिखरैरब्धौ सेतुं बद्ध्वा रघुपतिः सुग्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः कपिभिः सह अनीकैरिति पाठे सैन्यैः सहेत्यर्थः । अग्रे सीतान्वेषणसमये हनुमतैव दग्धां लङ्कां विभीषणदृशा बुद्ध्या तत्प्रदर्शितमार्गेणेतिभावः आविशत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रक्षस्स्वसुः शूर्पणख्याः रूपं व्यकृत कर्णनासिकाच्छेदनलक्षण-विकारं कारितवान् अटमानः वन इति शेषः ॥ ९ ॥

शूर्पणखीमुखात्सीतायाः सौन्दर्यादिविषयकथायाः श्रवणेन दीपितः प्रज्वलितो हृच्छयः कामो यस्य स तथा तेन दशकन्धरेण रावणेन सृष्टं प्रतिपाद्य प्रेषितम् "उत्सर्जनविसर्जनेन विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्" इत्यभिधानं । कृतैणवपुषा विरचित-मृगाकारेणाश्रमतः समीपे विचरन्तं विलोक्य सीतया प्रकृष्टः उल्लिखितो मोदितो वशीकृत इति यावत् आश्रमतोऽपकृष्टः दूरं नीतो रामो विशिखेन मारीचम् आशु जघ्न इत्यन्वयः । उग्रो नरसिंहो हिरण्यकशिपुनामानम् अरिं "उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधा-वान्" इति श्रुतिः । रुद्रोन्धकाख्यं रिपुं वा "उग्रः कपर्दी श्री-कण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्" इत्यभिधानम् ॥ १० ॥

निर्ङ्क्त्यादिराक्षसविवक्षया रक्षोधमेन रावणेन विपिने वृक-वात्स्थितेन वृणोत्यावृणोत्यात्मानामिति वेषान्तरेण स्थितेनेत्यर्थः । असमक्षमप्रत्यक्षं रामस्येति शेषः । वैदेहराजदुहितरि सीताया-मपयापितायामपनीतायाम् अवने नियुक्तेन भ्रात्रा लक्ष्मणेन रहि-तायामिति शेषः । प्रियया सीतया वियुक्तः लोकदृष्ट्येति शेषः स्त्रीसाङ्गिनां रतिमितरिथं प्रथयन् प्रख्यापयन् चचार अनेन विटजनशिक्षणार्थमेवं दर्शितमिति ज्ञायते प्रथयन्नित्युक्तेः । कि-मर्थमेवं कल्पना ? तत्स्वभावानुभवात्किं न स्यादिति चेन्न—

> "नित्यपूर्णसुखज्ञानस्वरूपोऽसौ यतो विभुः ।
> ततोऽस्य राम इत्याख्या तस्य दुःखं कुतोऽण्वपि ॥
> तथापि लोकशिक्षार्थमदुःखो दुःखवर्तिवत् ।
> अन्तर्हितां लोकदृष्ट्या सीतामासीत्स्मरन्निव" ॥

इति स्मृतिविरोधात् प्रियया वियुक्तत्वदर्शनमपि लोकदृष्ट्यपे-क्षयेति ज्ञातव्यं । तत्कुतोवगतमिति चेत्—

> "ज्ञानार्थे पुनर्नित्यसम्बन्धः ह्यात्मनः श्रिया ।
> अयोध्याया विनिर्गच्छन् सर्वलोकस्य चेश्वरः ॥
> प्रत्यक्षं तु श्रिया सार्धं जगामानादिरव्ययः" ॥

इति स्मृत्या ज्ञातव्यम् । एवमन्यत्रापि प्रमाणसामर्थ्यात्सर्वत्राप्यनु-सन्धेयोऽन्यार्थ इति विशदं समस्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

इतोपि श्रीरामः साक्षान्नारायणावतार एव. न देवदत्ताद्यन्य-तमः तस्य प्रियावियोगादिना दुःखप्रकटनमसुरजनमोहनाय

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मानुषावतारदेवताजनशिक्षणाय चैवैतदन्यैः श्लोकैरेव ज्ञातुं सुशकमित्याशयेन तन्माहात्म्यं प्रकटयति--यद्रोषेति । यस्य रामस्य रोषेण तीव्रश्च परिवृत्तश्च कटाक्षः यद्रोषतीव्रपरिवृत्तकटाक्षस्तस्य पातेन लक्ष्यैकवत्त्विषयीकरणेन सम्भ्रान्ता इतस्ततोऽनवस्थिता नक्राश्च मकराश्च यस्मिन् स तथा भयेन गीर्णो नष्टो घोषो यस्मिन् स तथा मन एव तूष्णीं स्थित इत्यर्थः। अर्हणमर्घ्यपाद्यादिपूजासाधनम् रूपी करचरणादिविशिष्टावयवोपेतः ॥ १३ ॥

जडवदचेतनवद्धीर्येषां ते तथा ज्ञानपूर्वप्रवृत्तिशून्या इत्यर्थः जडाधारा इत्यर्थोऽपि ग्राह्यः अनेन तावदेवास्मत्तः प्रयोजनमिति सूचयति--वेदान्ते जगत्कारणस्य ब्रह्मत्वं निरणायि रामस्य तदभावात्तत्त्वं कथमिति चेत्तदस्यास्त्येवेत्याह--त्वमिति। यस्त्वं सत्त्वगुणात्सुरगणान् अस्राक्षीः रजोगुणात् प्रजेशान् मनुष्यानसृजः मन्योस्तमोगुणाच्च भूतपतयः भूतपतीन् ब्रह्मराक्षसादिलक्षणयासुरान् उदभावयः स परमाद्यवादिमहत्तत्त्वांतजगतः कर्ता भवाङ्गान्यः गुणैः प्रवर्त्तमानस्य गुणनिमित्ताभिमत्वे नाशङ्कनीयः गुणानां तदधीनत्वादित्याशयेनाह---गुणेश इति क्रोधस्य तमःकार्यत्वात्तेन तल्लक्षयति ॥ १४ ॥

यथाऽवमेहो विष्ठा शरीरान्निर्गता शुनामुपभोगाय भवति तथा इममपि विश्रवसो देहान्निर्गतत्वेनावमेहस्थानीयस्त्वच्छरनिर्भिन्नहृदयः शुनामशनाय स्यादित्यतो विश्रवसोऽवमेहमित्युक्तं त्रैलोक्यस्य रोदनकरणत्वात् त्रैलोक्यरावणम् हे वीर ! इह मयि वितर्ये विस्ताराय यं सेतुम ॥ १५ ॥

विविधाद्रिकूटैर्नानाविधपर्वतशृङ्गैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणां वृक्षाणाम् अङ्गानि शाखोपशाखालक्षणानि येषु तानि तथा तैः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति अनेन प्रकारेण परमभक्तानुकम्पोद्दीपनप्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां या गतिश्चेष्टा विलापाद्या तामेव प्रथयन् विस्तारयन् चचार इतस्ततो बभ्राम इदमेवोक्तं प्रिययेति वक्ष्यते च दयितेत्यादि ॥ ११ ॥

सङ्गतोऽनुजः श्रीलक्ष्मणो यत्र तादृशः ॥ १२-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रक्षसो रावणस्य स्वसुः शूर्पणखायाः रूपं व्यकृत कर्णनासाच्छेदेन विकारमनयत् जघ्ने जघान अपारणीयम् अन्यैरसह्यं कोदण्डं पाणौ यस्य सः ततश्च अटमानः वने भ्रमन् कृच्छ्रं सकष्टमुवास ॥ ९ ॥

ततश्च शूर्पणखामुखात् श्रुत्वा सीतां हरिष्यता रावणेन स्वस्माद्भीतेन स्वस्याश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं विसृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोक्य जघान, कथम्भूतम् ? अद्भुतैणवपुषा स्वर्णहरिणशरीरेणोपलक्षितं स्वयं कथम्भूतः ? आश्रमतोऽपकृष्टः दूरं गतः कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः ॥ १० ॥

रक्षोऽधमेन रावणेन वृकवत् वृकेणेव असमक्षं परोक्षत एवापयापितायाम् अपहृतायां सत्यां प्रियया प्रेमवत्या सीतया वियुक्तः विप्रलम्भशृङ्गाररसाश्रयलम्बत्वीभूतः। प्रेमाणमेव विप्रलम्भरसमयीभूतमास्वादयन् तदनुभावसात्त्विकसञ्चार्यादिकं विलापमूर्च्छोन्मादादिकं प्रकटयन्नेव चचार कथम्भूतः ? इतीत्यनेनैव प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां गतिं विलापादिदुःखोदर्कां प्रथयन् बहिर्दर्शिनो जनान् प्रख्यापयन् अन्तर्दर्शिनस्तु गतिं प्रख्यापयन् इति प्रथामात्रमेतत्र तु वस्तुत इत्यर्थः,"चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ" इति रामतापनीश्रुत्यादिप्रमाणेन चिदानन्दमयमनोबुद्धीन्द्रियशरीरस्य परब्रह्मणस्तस्य दुःखसम्भावनापि शास्त्रयुक्तिप्रतिकूलेति पञ्चमस्कन्धीयकिंपुरुषवर्षरामप्रसङ्गव्याख्यानयुक्त्या जानन्त्येव ॥ ११ ॥

आत्मार्थेन कुलेन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कबन्धं स्वग्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् अथ वालिनि हते सति तैः कपिभिर्दयितागतिं बुद्ध्वा वेलां समुद्रतीरं मनुजो रामः ॥ १२ ॥

तत्र त्रिरात्रोपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिन्धुर्यदा नोपतस्थे तदा स्वैश्वर्य्यं सस्मारेत्याह—यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधविलासेन विवृत्तो विकटो यः कटाक्षपातस्तेन सम्भ्रान्ता विपन्ना नक्रा मकराश्च यस्य सः भयेन गीर्णः ग्रस्तः स्तम्भितो घोषो येन सः अर्हणमर्घ्यादिपूजोपहारम् ॥ १३ ॥

जडधियो जलाधित्वादज्ञाः स्वशासितमप्राप्य त्वां न विद्मः। पशवो हि लकुडप्रहारमनवाप्य मनुष्यं यथा न गणयन्ति तथेति भावः। नन्वधुना परिचितोऽस्मि न वा तत्राह—यदिति। पृथक्पदं यस्येत्यर्थः। मन्योस्तमसः तस्य गुणस्य गुणरूपप्रधानस्य ईशः नियन्ता ॥ १४ ॥

विश्रवसोऽवमेहं मूत्रतुल्यं त्रैलोक्यं रावयति क्रन्दयतीति तथा तं यं सेतुमुपेत्य गायन्ति त्वद्यशो गास्यन्ति ॥ १५ ॥

अद्रिशृङ्गैः कीदृशैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैः विभीषणस्य दशा बुद्ध्या ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रक्षसः रावणस्य स्वसुः अशुद्धबुद्धेः भगवत्प्रियां जिघृक्षोः रूपं व्यकृत विकारमनयत् तस्याः खरत्रिशिरोदूषणमुख्या ये बन्धवस्तान् चतुर्दशसहस्रं जघ्ने जघान हतवान् अपारणीयम् असह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः अटमानः सञ्चरन् कृच्छ्रं यथा तथा उवास संसारिणां दुःखदत्वं द्योतयितुं कृच्छ्रमुवासेत्युक्तं परमेश्वरस्य दुःखाभावात् ॥ ९ ॥

हे नृपते ! सीताकथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सृष्टं नियुक्तम् अद्भुतैणवपुषोपलक्षितं मारीचं तेनैवाऽऽश्रमतोऽपकृष्टः विलोक्य आशु जघ्ने जघान यथा कं दक्षम् उग्रो वीरभद्रः ॥ १० ॥

तदा रक्षोऽधमेन रावणेन वृकवत् वृकेणेव असमक्षं चौर्येण

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैदेहराजदुहितरि अपयापितायाम एवं प्रियया वियुक्तः भ्रात्रा सह वने चचार, किं कुर्वन् ? इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखाद्यकां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥

आत्मार्थेन श्रीरामार्थेन कृतेन सीतानिर्मोचनप्रयत्नेन हतानि कृत्यानि संसारप्रापकानि कर्माणि यस्य तं जटायुष तच्छरीरं ददाहेत्यर्थः । जटायुर्मुक्तोऽभूदिति भावः । कबन्धं राक्षसं च अहन् जघान ततः कपिभिः सुग्रीवादिभिः सह सख्यं विधाय अथ वालिनि सुग्रीवविरोधिभूते हते तैः कपिभिः दयितागतिं बुध्वा अजभवाभ्यामर्चिताङ्घ्री, यस्य तथाभूतः सः श्रीरामः मनुजः मनुवंशे आविर्भूतः प्लवगेन्द्रसैन्यैः सह वेलां समुद्रतीरमगात ॥ १२ ॥

लङ्कां जिगमिषुः श्रीरामः समुद्रतीरे त्रिरात्रमुपवासं कृतवान् तदाऽप्यनागतं समुद्रं प्रति रोषं चकार, तदा यस्य श्रीरामस्य रोषविभ्रमेण कोपलीलया विवृत्तस्य प्रस्फुरितस्य कटाक्षस्य पातेन सम्भ्रान्ताः नक्रा मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णस्वनैर्भूतो ध्वानो येन सः सिन्धुः रूपी मूर्तिमान् सन् अर्हणम् अर्घ्यादिकं शिरसि परिगृह्य पादारविन्दमुपगम्य एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ १३ ॥

हे भूमन् ! जडधियः वयम् अत एव त्रिरात्रमिह वसन्तं कूटस्थं निर्विकारमादिपुरुषं जगतामधीशं तु निश्चितं न विदाम इदानीं तु जानीमः यदिति पृथक्पदं यस्य सत्त्वादितः सुरगणादयः सगुणोशत्वादिगुणानियन्ता भवानिति ॥ १४ ॥

कामं यथेष्टं सेतुं विनैव जलमाक्रम्यापि प्रयाहि विश्रवसः अवमेहं पुत्रापसदं त्रैलोक्यं, रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं दशकन्धरं जहि हे वीर ! तथापि दिग्विजयिनो भूपाः समुपेत्य तत्र यशो गायन्ति गास्यन्ति तम् इह मयि ते यशसो वितत्यै बध्नीहि ॥ १५ ॥

एवं समुद्रेणोक्तो रघुपतिः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणां द्रुमानामग्राणि येषु तैर्विविधाद्रिकूटैः उदधौ सेतुं बद्धा अग्रे हनुमता दग्धां लङ्कां विभीषणदृशा विभीषणानुमत्या सुग्रीवादिभिः सह अविशत् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

दुष्ट बुद्धि वाली राक्षस की बहिन ऐसी सूपनखा की नाक कान काटकर उसको कुरूप बनाकर उसके खर, त्रिशिरा, दूषण जो मुख्य बंधु लोग तिनको और चौदह हजार बडे २ राक्षसों को जिनने मारा, और शत्रुओं को असह्य कोदंड [धनुष] को हस्त में लेकर दुःख से भी वन में पर्यटन करते हुए वास करते भये ॥ ९ ॥

हे नृपते ! सीता जी के सौभाग्य को सुनकर कामी होने वाले रावण के रचे हुए कपट मृगको देखकर उस को लीला रस में अद्भुत मृग अर्थात् सुवर्ण का मृग जानकर आश्रम से पीछे २ दौडकर उस मरीच को तत्काल में बाण से मारते हुए जैसे ब्रह्मा के पीछे दौड़ कर महादेव ने ब्रह्मा को मारा ॥ १० ॥

इतने बीच में राक्षसाधम रावण के उस विपनमें वृक जन्तु के तरह जनकराज पुत्री के हरण करने पर आप प्रियतमा से वियोग को प्राप्त हुए, और भ्राता लक्ष्मण के साथ दीन सदृश स्त्रीसङ्गी लोगों की दुःख परिणाम वाली गति को जनाते हुए विचरते भये ॥ ११ ॥

तदनंतर अपने कार्य के अर्थ रावण के साथ युद्ध करने वाले ऐसे जटायुजी का शास्त्रीय दहनादि रूप कृत्य करके आगे चल कर कबन्ध को मारते हुए तत्पश्चात् आगे चलने से सुग्रीवादि वानरों के साथ मित्रता कर बाली को मार वानरोंके द्वारा अपनी प्रिया श्रीजानकी की खबर मंगाकर ऋच्छ वानरों की अपार सेना को साथ लेकर मनुज सहित वह मनुज सागर के तट पर गया, कि जिसके चरण को सब काज तज शंकर और अज (ब्रह्मा) सर्वदा ही भजते हैं और अर्चन भी करते हैं ॥ १२ ॥

समुद्र के तटपर तीन दिन रह कर उपवास करने पर भी जब समुद्र नहीं उपस्थित हुआ तब आपने रोष की लीला से नेत्र उघाड कर जब समुद्र पर कटाक्ष फेंका बस इतने में ही जिसके भीतर जलजन्तु रहने वाले नाके मगर आदिक रहे थे सो सब ही अरबल बखल होगये समुद्र ने मारे डरके घोष (शब्द) के रुदन छोड दिया और मूर्त्तिमान होकर मस्तकपर पूजा की सामग्री धर कर चरणों के समीप आकर इस प्रकार बोलता हुआ ॥ १३ ॥

समुद्र बोला, कि—हे भूमन् ! जड बुद्धि ऐसे हमने अब तक आपको नहीं जाना रहा कि कूटस्थ आदि पुरुष सब जगत के अधीश्वर आपही हैं, हे भगवन् ! जिन आपके सत्त्व गुण से सुरगण हुए रजोगुण से प्रजेश [मरीची आदिक] हुए और क्रोध से रुद्र हुए वो आप साक्षात् तीनों गुणों के नियन्ता हो ॥ १४ ॥

हे महाराज ! आप इच्छा पूर्वक पधारो और विश्रवा की खोटी संतान, तथा तीनों लोक को रोदन कराने वाला, ऐसे रावण को मारो—और आपके यश के विस्तार करने के लिये सेतु भी बांधिये, जिस सेतु तक आकर दिग्विजयी भूपति लोग आपके यश को गाया करेंगे ॥ १५ ॥

तब इतना सुनकर श्रीरामचन्द्रजी बडे २ कपीन्द्रों के करों से कंपित हुई शाखायें जिनकी ऐसे वृक्षों वाले अनेक पर्वतों के शिखरों से समुद्र में सेतु बांधकर, सुग्रीव, नील, हनुमान इत्यादि जोधाओं के अनीकों [सेनाओं] सहित विभीषण की सलाह से हनुमान् जी जलाई हुई लंका में प्रवेश करते हुए ॥ १६ ॥

सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ।
निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुम्भशृङ्गाटका गजकुलैर्ह्रदिनीव घूर्णा ॥ १७ ॥
रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ।
पुत्रं प्रहस्तमतिकायमकम्पनादीन् सर्वानुगान् समहिनोदथ कुम्भकर्णम् ॥ १८ ॥
तां यातुधानपृतनामसिशूलचापप्रासर्ष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ।
सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् ॥ १९ ॥
तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे द्वन्द्वं वरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः ।
जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदाद्याः सीताऽभिमर्शहतमङ्गलरावणेशान् ॥ २० ॥
रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ।
स्वःस्यन्दने द्युमति मातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ २१ ॥
रामस्तमाह पुरुषादपुरीष ! यन्नः कान्ताऽसमक्षमसताऽपहृता श्ववत्ते ।
त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि काल इव कर्तुरलङ्घ्यवीर्यः ॥ २२ ॥
एवं क्षिपन् धनुषि सन्धितमुत्ससर्ज बाणं स वज्रमिव तद्धृदयं बिभेद ।
सोऽसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्धाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः ॥ २३ ॥
ततो निष्क्रम्य लङ्काया यातुधान्यः सहस्रशः ।
मन्दोदर्या समं तस्मिन् प्ररुदत्य उपाद्रवन् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततश्च सा लङ्का घूर्णा प्रचलिता बभूव, कथंभूता, ? वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्याम् निर्भज्यमाना धिषणादयो यस्यां सा तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः कोशः द्वारं गृहादीनाम्, गोपुरं पुरद्वारम् सदः सभा वलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी विटङ्कः कपोतपालिका धिषणं वेदिकादि शृङ्गाटकं चतुष्पथम् ॥ १७ ॥

रक्षःपती रावणः पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत् प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥

असिशूलादिभिर्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् मरुत्सुतो हनुमान् ऋक्षो जाम्बवान् ॥ १९ ॥

ते रघुपतेरनीकपाः अङ्गदाद्याः सर्वे रावणस्येभादिभिर्वरूथं सैन्यं तत्र द्वन्द्वं यथा भवति तथा अभिपत्य सङ्गम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः, कान् ? सीताया अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् ॥ २० ॥

स्वबलस्य नष्टिं नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन् यानकं पुष्पकं विमानं रथं वाऽऽरुह्य श्रीराममभिससार अथ तं स्वःस्यन्दने स्वर्गस्थे इन्द्रस्य रथे मातलिनेन्द्रसारथिनोपनीते द्युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानमहनदहन् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसपुरीषप्राय यद्यस्मादपहृता श्ववत् श्वा यथाऽसमक्षं गृहं प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् तस्मात्ते जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुस्तेऽद्य काल इवालङ्घ्यवीर्योऽहं फलं यच्छामि अधर्मकर्तुः पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा ॥ २२ ॥

रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव विमानात्पुष्पकात् न्यपतदिति वा ॥ २३ ॥

राक्षसस्त्रीणां विलापमाह—तत इति पञ्चभिः । मन्दं स्वल्पमुदरं यस्यास्तया रावणभार्यया सह ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सेति । सा श्रीरामेण सकपिसैन्येन प्रविष्टा लङ्का गजकुलैर्ह्रादिनी यथा घूर्णा भवति तद्वत् घूर्णा बभूव, कथम्भूता ? वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्यां निर्भज्यमाना धिषणादयो यस्यां सा तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीःकोशः द्वारं गृहादीनां, गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा वलभी प्रासादादिपुरो-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भागच्छादिनी विटङ्कः कपोतपालिका धिषणी वेदिकादि ध्वजहेमकुम्भौ प्रसिद्धौ शृङ्गाटकश्चतुष्पथः ॥ १७ ॥

रक्ष इति । रक्षःपती रावणः तद्विघूर्णनं दृष्ट्वा निकुम्भादीन् एकैकशः स्वस्वबलसहितान् पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च सर्वाननुगान् भृत्यान् समाह्विनोत् प्रायुंक्त अथ कुम्भकर्णं च समाह्विनोत् ॥ १८ ॥

तामिति । तामसिशूलादिभिर्दुर्गमां यातुधानानां पृतनां सेनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् तत्र मरुत्सुतो हनुमान् ऋक्षो जाम्बवान् ॥ १९ ॥

त इति । ते रघुपतेरनीकपाः सर्वे अङ्गदाद्याः रावणस्येभादीनां गजादीनां यूथैर्यद्वरूथं सैन्यं तद्द्वन्द्वं यथाभवति तथा अभिपद्य सङ्गम्य द्रुमैर्गिरिभिर्गदादिभिरिषुभिश्च सीताया अभिमर्शनेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् निकुम्भादीन् जघ्निरे ॥ २० ॥

रक्ष इति । अथ रक्षःपती रावणः स्वबलस्य नाशं नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धस्सन् यानकं विमानमारुह्य श्रीराममभ्यपतत् अथ स्वस्स्यन्दने इन्द्रस्य रथे मातलिना इन्द्रसारथिना उपनीते समानीते द्युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानं श्रीरामं क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याग्रैर्निशितैर्बाणैरहनत् तताड तनादित्वादेव सिद्धे क्नुग्रहणेन गणकार्यस्यानित्यत्वादार्षत्वाद्वा शपोलुक् अभावः ॥ २१ ॥

तमेवं ताडयन्तं रावणं श्रीराम आह—किमिति । हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसेषु तेषां वा पुरीषप्राय यस्मान्नोऽस्माकमसमक्षं कान्ता असता दुरात्मना त्वया शुनेवापहृता शुना यथा असमक्षं गृहं प्रविष्टेन किमपि वस्त्वपह्रियते तद्वदिति दृष्टान्तार्थः, तस्मात् जुगुप्सितस्य, कर्मणः इतिशेषः । कर्तुस्ते निर्लज्जस्य तवाद्य कालो मृत्युरिवालंघ्यवीर्योऽहं फलं यच्छामीति ॥ २२ ॥

एवमित्थमधिक्षिपन् धनुषि सन्धितं बाणमुत्ससर्ज प्रायुंक्त स बाणो वज्रमिव तस्य रावणस्य हृदयं बिभेद स रक्षो रावणः दशाभिर्मुखैरसृक् रुधिरं वमन् जने पश्यति जने हाहेति वादिनि सति विमानात् पुष्पकादपतत् यथा सुकृती क्षीणपुण्यः स्वर्लोकात् पतति तद्वत् ॥ २३ ॥

तत इति । ततो यातुधान्यः राक्षस्यो मन्दोदर्या सह लङ्कायाः निष्क्रम्य प्ररुदन्त्यस्तत्र रावणसमीपे उपाद्रवन् आजग्मुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदा सा लङ्का रामेणाविष्टा तदा गजकुलैर्घूर्णा ह्रदिनीव घूर्णाऽभूदिति शेषः । विहरन्त्यस्मिन्निति विहारं क्रीडास्थानं कोष्ठमन्तर्गृहं सद्द्वारं सभाद्वारं प्रशस्तसाधारणद्वारं वा गोपुरं पुरद्वारं सदः सभास्थानं वलभी गृहाच्छादनान्तर्नाली दारुभिः परिती । निर्मिता गोपानसीति कीर्त्यते विटङ्कः पक्षिपङ्क्तिका वानरेन्द्राणां बलेन सेनया रुद्धा आवारिताः विहारादयो यस्याः सा तथा

"आच्छादनं स्याद्वलभीगृहाणां गोपानसी दारुषु वक्रसंस्था ।
निम्नं वलीकं पटलान्तमाहुः कपोतपाली च विटङ्कसंज्ञम्" ॥

इति हलायुधः—

"गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।
कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम्" ॥

इत्यमरः । निर्भज्यमाना वानरेन्द्रबलेन निर्भिद्यमाना धिषणाध्वजाः गृहालङ्कारहेतवः हेमकुम्भाः सुवर्णकलशाः शृङ्गाटकाः गृहमुखाग्रतोन्नतत्रिशूलाङ्कुरहैकदेशाः यस्यां सा तथा ध्वजोपरिस्थहेमकुम्भैर्युक्ताः शृङ्गाटकाः चतुष्पथा वा ॥ १७ ॥

तद्वानरेन्द्रबलकृतं कर्म समाह्विनोदुपातयत् ॥ १८ ॥

या रावणेन प्रेरिता तां यातुधानपृतनां राक्षससेनाम् ॥१९॥

रघुपतेस्ते अनीकपाः सेनानायकाः वरूथं रथगुप्तिमभिपत्य प्राप्य इभाश्च पत्तयश्च रथाश्चाश्वाश्च योधाश्च यस्मिन् तदिभपत्तिरथाश्वयोधं द्वन्द्वं द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् इभादिभ्यां क्रियमाणं युद्धम् अभ्युपगम्य राक्षसबलं जघ्नुरित्यन्वयः "रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरो ना युगन्धरः" इति यादवः । कीदृशं बलं सीताभिमर्शेन सीतापरामर्शेन सीताया अपहारेणेत्यर्थः । हतं नष्टं मङ्गलं पुण्यं यस्य स तथा स चासौ रावणः सीताभिमर्शहतमङ्गलरावणः स एवेशो यस्य तत्तथा तत् ॥ २० ॥

द्युमति तेजोवति स्वः स्वर्गादवतीर्णे स्यन्दने रथे विभ्राजमानं क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैः "अर्द्धचन्द्रः क्षुरप्रः स्यात्" इति । प्रासः कुन्तः ऋष्टिः प्रसिद्धा शक्तिः शतमारणी तोमरः लोहमयद्विफलः निस्त्रिंशः खड्गः पट्टिशः लोहदण्ड इत्यर्थः । शतघ्नी चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता केचित् शतघ्नीमयःकण्टकसंकुलां महाशिलां वदन्ति भुशुण्डी वृत्तायःकलशश्रिता दारुमयी हस्तिवरो गजत्रासहेतुरष्टमुनयः देवदण्डोऽश्वत्रासकरो ऽरत्निमात्रः द्रुघणो मुद्गरः तत्र शक्त्याद्यस्त्रं हस्तमुक्तं शरादिकं पत्रमुक्तं शरादिकं पत्रमुक्तं मुक्तामुक्तं नागपाशादिकम् अमुक्तं छुरिकादिकमिति चतुर्विधमायुधं प्रसङ्गात्कथितम् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसाधम ! "अपकृष्टं पुरीषं स्यात् विष्ठयज्ञिष्कममच्युत" इति असता अप्रशस्तकर्मणा त्वया कान्ता सीता नः अस्माकमसमक्षम् अस्मान्वञ्चयित्वाऽपहृतेति यस्मादद्य त्यक्तत्रपस्य निर्लज्जस्य रक्षस्त्वेन, जुगुप्सितस्य ते तत्र तस्य कर्मणः फलं कर्तुमनेकार्थत्वाद्धातूनां दातुमिच्छामि तत्राधुना तल्लङ्घनमशक्यमित्याशयेनाह—काल इति । कालोऽन्तकः "कालो मृत्यौ यमे" इति यादवः "वीर्यं पराक्रमे तेजस्यन्नमाहात्म्ययोरपि" इति रावणः ॥ २२ ॥

सुकृती भुक्तपुण्यः स्वर्गादिव ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्याः विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः कोशः द्वारं गृहद्वारं गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा वलभी प्रासादोर्ध्वशिखरगृहं विटङ्कः कपोतपालिका ततश्च निर्भज्यमाना धिषणाद्या यस्यां धिषणी वेदिकादि शृङ्गाटकं चतुष्पथं घूर्णा घूर्णिता ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीसारार्थदर्शिनी।

पुत्रमिन्द्रजितं समहिनोत् युद्धार्थं प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥

अन्वितः श्रीरामः ॥ १९ ॥

ते रघुपतेरनीकपा अङ्गदाद्याः सर्वे रावणस्य इभादिभिर्यद्वरूथं सैन्यं तत्र द्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः कान् ? सीताया अभिमर्शेन हरणेन हतं मङ्गलं यस्य तथाभूता रावण एव ईशो येषां तान् ॥ २० ॥

यानकं पुष्पकं विमानं रथं वा स्वस्स्यन्दने स्वर्गीयरथे दीप्तिमति मातलिना इन्द्रसारथिना उपनीते भ्राजमानं रामम् अहनत् अहन् क्षुरवैः शरैः ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसानां पुरीषतुल्य ! यद्यस्मादपहृता श्ववत् शुना यथा असमक्षमेव गृहं प्रविश्य वस्तमपह्रियते तद्वत् अद्य जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुः कालो यम इव अहं ते फलं यच्छामि ॥ २२ ॥

स बाणः तस्य रावणस्य स रावणः रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव न्यपतत् ॥ २३ ॥

मन्दोदर्य्या रावणभार्य्यया ॥ २४—२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यां श्रीरामः अविशत् सा लङ्का गजकुलैः ह्रदिनीव घूर्णा धर्षिता वानरैरिति शेषः एतदेवाह वानरेन्द्रबलैः रुद्धा विहारादयो यस्यां सा तत्र विहाराः क्रीडाभूमयः कोष्ठानि धान्यादीनाम् श्रियः नानाविभूतयः द्वाराणि गृहादीनाम् यद्वा श्रीयुक्तानि द्वाराणि गोपुराणि पुरद्वाराणि सदःशब्देन सभाः वलभ्यः प्रसादाग्रे पुरोभागाच्छादिन्यः विटङ्काः कपोतपालिकाः पुनः कथंभूता निर्भज्यमानाः धिषणादयो यस्याः सा तत्र धिषणानि वेदिकादीनि ध्वजाः हेममयाः कुम्भाः शृङ्गाटकाः चतुष्पथाः ॥ १७ ॥

रक्षःपतिः रावणः तत् लङ्कायाः धर्षणं दृष्ट्वा निकुम्भादीन् पुत्रमेवलोक्य इन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत् प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥

सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामः असयादिभिर्दुर्गां तां यातुधानपृतनामगात् ॥ १९ ॥

तदा ये अङ्गदाद्याः रघुपतेः अनीकपाः ते सर्वे रावणस्येभादिभिर्यद्वरूथं सैन्यं तद्द्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य सीतायाः अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् द्रुमादिभिर्जघ्नुः ॥ २० ॥

स्वबलनाशं स्वकीयसैन्यनाशम् अवेक्ष्य यानकं पुष्पकमारुह्य रामम् अभिससार अभ्यपतत् अथ द्युमति सप्रभे स्वःस्यन्दने स्वर्गस्यन्दने इन्द्ररथे मातलिना इन्द्रसारथिनोपनीते विभ्राजमानं क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याग्रैः निशितैरुज्ज्वलितैर्बाणैः अहनत् अहन् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष रक्षःपुरीषप्राय ! यद्यस्मात् श्वा यथा कस्यचित् किञ्चिदसमक्षमपहरति तथा ते त्वया नः कान्ता अपहृता तस्मात् अलङ्घ्यवीर्यः अनतिक्रमणीयप्रभावोऽहम् कालः जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुर्यथा फलं प्रयच्छति तद्वत् जुगुप्सितस्य अद्य यच्छामि ॥ २२ ॥

विमानात् पुष्पकात् सः न्यपतत् यथा रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती न्यपतति तद्वत् ॥ २३ ॥

मन्दोदर्या समं सह ॥ २४—२७ ॥

भाषाटीका।

तब उस लंका की क्या दशा हुई सो कहते हैं कि–वानरेन्द्रों की सेना ने जब लंकामें प्रवेश किया तब उसने विहार स्थल, धान्य के कोठे, संपत्तिये, [खजाने] द्वार, गोपुर, सभायें, और अटा अटारी ये तथा कपोतों के बैठने की जगें इत्यादि सर्वस्थलों रोक लिये, और अब कोई वीर लोग बडे २ धिषणों [महलों] को ढहाने लगे कितने एक ध्वजाओं को तोड कर गिराने लगे कितने एक सोने के कलशों को चौंतरे चौराहे इन सबों को तोड फोड कर गिराने लगे, उस समय लंका ऐसी जान पडी कि जानों गजों के यूथों ने तलाई को मचाई हो ॥ १७ ॥

राक्षसों का पति रावण भी यह चरित्र देखकर निकुंभ, कुंभ, धूम्राक्ष, दुर्मुख, सुरांतक नरांतक, इत्यादिक जोधाओं को और अपने पुत्र प्रहस्त को और भी अतिकाय विकंपनादिकों को भी सेनाओं के सहित युद्ध के निमित्त भेजता हुआ तदनंतर कुंभकर्ण को भी भेजता हुआ ॥ १८ ॥

जब वह सेना बाहर निकलने लगी तब उस यातु धानों के सेना को असि, शूल, चाप, प्रास, ऋष्टि, शक्ति, शर, तोमर, खड्ग, इत्यादिक शस्त्रों से बडी दुर्गम और भयानक देखकर, आप भी सुग्रीव, लक्ष्मण, मरुत्पुत्र, (हनुमान्) गन्धमादन, नील, अंगद, ऋक्ष, पनस, इत्यादि वीरों को लेकर उस सेना के ऊपर जाते हुए ॥ १९ ॥

रावण की सेना के समीप पहुंचकर वे श्रीरघुपति के सेना पति लोग अपने २ समान युद्धके योग्य राक्षसों को देख द्वन्द्व युद्ध के लायक जोडीके राक्षसों से भिडकर समस्त अंगदादिक वीर वृक्षों से, और पर्वत, गदा, बाण, आदिकों से राक्षसों को मारने लगे, कैसे हैं वे राक्षस लोग कि—श्रीसीताजी के स्पर्श मात्र से, नष्ट मंगल होगया रावण रूप ईश (स्वामी) जिन का ॥ २० ॥

जब राम दलने मारते २ बहुत से राक्षसों को नष्ट कर दिये तब राक्षसेश्वर रावण ने अपनी सेना का नाश देखकर, बडा रोष किया और रथमें बैठकर श्रीरामके ऊपर चढाई करके चला, इतने में इन्द्र के सारथि मातलि के लाये हुए स्वर्ग के बडी कांति वाले स्यन्दन पर श्रीराघवेन्द्र भी अच्छी प्रकार विराजमान होकर स्थित हुए और आपके ऊपर रावण तीक्ष्ण बाण चलाने लगा ठीक है वीर लोग प्रथम हाथ नहीं छोडते हैं ॥ २१ ॥

अपने ऊपर बाण चलाते हुए को देखकर, श्रीराघवेन्द्र रावण से बोले, कि—हे राक्षसों के मैल ! जैसे स्वामीः के न रहने पर श्वान घर में घुसकर कुछ वस्तु लेजावे इसी भांत जो तूं हमारी कांता को हमारे शून्य काल में हरण कर लाया है सो अब

स्वान्स्वान्बन्धून्परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् ।
रुरुदुः सुस्वरं दीना घ्नन्त्य आत्मानमात्मना ॥ २५ ॥
हा हताः स्म वयं नाथ ! लोकरावण ! रावण ! ।
कं यायाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता ॥ २६ ॥
नैवं वेद महाभाग ! भवान् कामवशङ्गतः ।
तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमाम् ॥ २७ ॥
कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन ! ।
देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स्वानां विभीषणश्चक्रे कोसलेन्द्रानुमोदितः ।
पितृमेधविधानेन यदुक्तं साम्परायिकम् ॥ २९ ॥
ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे ।
क्षामां स्वविरहव्याधिं शिंशुपामूलमास्थिताम् ॥ ३० ॥
रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्याऽन्वकम्पत ।
आत्मसन्दर्शनाह्लादविकसन्मुखपङ्कजाम् ॥ ३१ ॥
आरोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ।
विभीषणाय भगवान् दत्वा रक्षोगणेशताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

अलंघ्य वीर्य वाला में निर्लज्ज ऐसे तोको काल के सदृश तेरे निन्दित कर्म का फल अबही देता हूँ ॥ २२ ॥

इस प्रकार अधिक्षेप करते हुए, धनुषके ऊपर बाणका सन्धान कर छोड दिये, श्रीराघव का वह अमोघबाण वज्र के तरह रावण के हृदय को भेदन करता हुआ, तबतौ रावण भी दशों मुख से रुधिरका वमन करता हुआ रथ पर से नीचे गिरपडा जैसे क्षीणपुण्य वाला सुकृती विमान से गिरे बस रावण के गिरने पर राक्षसों ने सब जगह हाहाकार करने लगे ॥ २३ ॥

तदनन्तर लङ्का में से मन्दोदरी के साथ हजारों राक्षसी निकल कर सब रावण के समीप को दौडती आईं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परैरर्दिता पीडिता ॥ २६ ॥ २७ ॥

गृध्राणामन्नं भक्ष्यः नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥

साम्परायिकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

आत्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसन्मुखपङ्कजं यस्यास्ताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकम् भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । तत्र लक्ष्मणस्य बाणैरर्दितान् हतान् स्वान् स्वान् बन्धून् परिष्वज्य आत्मना आत्मानं घ्नन्त्यः दीनाः दुःखिताः सुस्वरं रुरुदुः ॥ २५ ॥

रोदनप्रकारमेवाह--हाहेति त्रिभिः । हेति खेदद्योतकमव्ययं हे नाथ ! हे लोकरावण ! वयं हताः स्म हतप्राया बभूविम अधुना परैः शत्रुभिरर्दिता पीडिता त्वया हीना रहिता लङ्का लङ्कास्थो जनः कं शरणं यायात् ॥ २६ ॥

नवाहेति । हे महाभाग ! भवान् कामवशङ्गतः सीतायास्तेजसः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभावं, तेजोरूपं वा प्रभावं न वै वेद न ज्ञातवान् येन तेजोऽनुभावेनेमां दशां नीतः प्राप्तवानसि ॥ २७ ॥

कृतेति । हे कुलनन्दन ! वयमेषा लङ्का च विधवा कृता येनेत्यनुषङ्गः अयं शयानः त्वद्देहः गृध्राणां कृतः, भक्ष्य इति शेषः । आत्मा तु नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥

स्वेति । ततः कोसलेन्द्रेण श्रीरामेणानुमोदितो विभीषणः पितृमेधविधानेन पितृमेधविधिना यदुक्तं विहितं तत्साम्परायिकं प्रेतकर्म स्वानां रावणादीनां चक्रे ॥ २९ ॥

तत इति । ततो भगवान् श्रीरामः अशोकवने च आश्रमस्तस्मिन् शिंशुपाया मूलमाश्रितां मूले स्थितां स्वस्य विश्लेषः एव व्याधिर्यस्यास्तामत एव क्षामां कृशाम ॥ ३० ॥

प्रियतमां भार्यामवलोक्यानुकम्पितवान् आत्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन च आह्लादस्तेन विकसन्मुखं पङ्कजमिव यस्यास्तां सीताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकमारोप्य भ्रातृभ्यां वालिरावणभ्रातृभ्यां सुग्रीवः विभीषणाभ्यां सह हनुमता युक्तो यानमारुरोह रक्षोगणाधिपत्यम् आकल्पान्तमायुर्लङ्काञ्च विभीषणाय दत्वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अर्दितान् हिंसितान् "अर्द हिंसायाम्" आत्मानं देहम् उदरमिति यावत् आत्मना देहेन हस्तेन ॥ २५ ॥ २६ ॥

नीतो येन तं नैव वेद ॥ २७ ॥

वयं च विधवाः कृताः देहः गृध्राणाम्, आत्मा जीवो जीवनाय कृतः गृध्रप्राणरक्षणेनापि पुण्यं स्यादिति तत्राह-नरकहेतव इति, नरकदुःखानुभवार्थं भवति ॥ २८ ॥

पितृमेधविधानेन श्रवदाहादिविधिना साम्परायिकं परलोकसुखसाधनम् ॥ २९ ॥

क्षामामित्यादिकमसुरमोहनार्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भ्रातृभ्यां लक्ष्मणविभीषणाभ्यां विभीषणस्य भ्रातृत्वमुपचारः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततो ददर्श सीतामिति शेषः ॥ ३०—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अयं भक्ष्यं नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥

साम्परायिकमौर्द्ध्वदेहिकम् ॥ २९—३१ ॥

सीताम् आरोप्य भ्रातृभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्याम् आरुरुहे यानं पुष्पकं हनुमद्युतः हनुमता सह युतं साहित्यं प्राप्य "शुभिक्षणे" भावक्रियन्ताल्ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥

साम्परायिकम् और्द्ध्वदेहिकं स्वानां रावणादीनां चक्रे ॥ २९ ॥

स्वस्य विरहेण वियोगेन व्याधिर्यस्याः अत एव क्षामां कृशाम् ॥ ३० ॥

दीनां वीक्ष्य अन्वकम्पत तदनन्तरम् आत्मसन्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसत् प्रसृमितं मुखपङ्कजम् यस्यास्ताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकम् आरोप्य पश्चात्स्वयं हनुमद्युतः भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां सह आरुरुहे सुग्रीवस्य श्रीरामभ्रातृत्वं सख्यंविधाय कपिभिरित्यनेनोक्तं रक्षोगणेशतामाकल्पमायुः लङ्कां च विभीषणाय दत्वा विभीषणेन सहैव पुरीं ययौ पादुके भरतोऽगृह्णात् चामरव्यजनोत्तमे विभीषणः स सुग्रीव इति वक्ष्यमाणात् कथंभूतः चीर्णव्रतः तीर्णवनवासलक्षणं व्रतं येन सः ॥ ३२ ३३ ॥

भाषा टीका ।

संग्राम में लक्ष्मणजी के बाणों से मरे हुए अपने २ पतियों को आलिङ्गन करके बहुत दीन होकर छाती कूट कूट कर सुन्दर स्वरसे रोने लगीं ॥ २५ ॥

हा नाथ ! हे लोकके रुवाने वाले ! हे रावण महाराज ! हमसब आप के बिना हतहुई और अब यह लङ्का शत्रुओं से पीडित होकर किस के शरण जावै ॥ २६ ॥

हे महाभाग ! आप काम के वश होकर सीता का ऐसा तेज और प्रभाव नहीं जानते रहे इसी से इस दशा को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

हे कुलनन्दन ! इस लङ्का को और हमको आपने दोनों को विधवाकर दीनी और अपने देह को गृध्रों का भोजन करदिया और आत्मा नरकके लिये तयार किया ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-उस समय कोसलेन्द्र राजाधिराज श्रीरामचन्द्रजी के अनुमोदन [समुझाने]से अपने बन्धुओं का पितृमेध विधान से जो शास्त्रोक्त अन्तकाल का कृत्य है उसको विभीषणजी करते हुए ॥ २९ ॥

तदनंतर भगवान् श्रीरामचन्द्रजी अशोक वाटिका के विषे, अतिकृश, मानो मूर्त्तिमती विरह की व्याधि होवे, इस प्रकार की शिंशुपा वृक्ष के मूलके समीप बैठी हुई अति दीन अपनी प्रियतमा भार्या श्रीसीता को देखकर बडी अनुकंपा करते हुए और उसी समय अपने दर्शन से भया जो आह्लाद उससे विकास को प्राप्त हुआ मुखपंकज जिनका ऐसी श्री जानकीजी को देखते हुए ॥ ॥ ३०-३१ ॥

तदनंतर विभीषणजी को लंका का राज देकर राक्षस गणों के ईश बनाकर श्री सीताजी को पुष्पक विमान पर चढ़ाकर भ्राता से भी अधिक मित्र सुग्रीव और भ्राता लक्ष्मणजी के सहित तथा हनुमानजी के सहित भगवान् भी विमान पर बैठते हुए ॥ ३२ ॥

लङ्कामायुश्च कल्पान्तं ययौ चीर्णव्रतः पुरीम् ।
अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ॥ ३३ ॥
उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा ।
गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलाम्बरम् ॥ ३४ ॥
महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थण्डिले शयम् ।
भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ ३५ ॥
पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् ।
नन्दिग्रामात्स्वशिबिराद्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ।
स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजै रथैः ॥ ३७ ॥
सदश्वैरुक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः ।
श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ ३८ ॥
पारमेष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ।
पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः ॥ ३९ ॥
पादुके न्यस्य पुरतः प्राञ्जलिर्बाष्पलोचनः ।
तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आयुश्च दत्वा तेनापि सहैव ययौ ॥ ३३ ॥

गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनं भ्रातरं भरतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्वशिबिराद्ग्रामं विना अयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवांस्तस्मात्सकाशाद्गीतादिभिर्युक्तो रामं प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययौ ॥ ३६ ॥

ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिः स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ता यासां ताभिः पताकाभिर्हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि ॥ ३७—३८ ॥

पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि प्रेम्णा प्रक्लिन्नं हृदयमीक्षणे नेत्रे च यस्य ॥ ३९ ॥

नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चीर्णमनुष्ठितं व्रतं पितुरनुशासनरूपं येन स भगवान् श्रीरामः पुरीमयोध्यां विभीषणेन सहैव ययौ, कथम्भूतः? पथि लोकपालैरिन्द्रादिभिरर्पितानि यानि कुसुमानि तैरवकीर्यमाणः ॥ ३३ ॥

शतधृत्यादिभिर्ब्रह्मादिभिः मुदा हर्षेण उपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः पुरीं ययावित्यन्वयः। गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनं वल्कलमम्बरं यस्य जटा अस्य सन्तीति तथा स्थण्डिले दर्भैरास्तीर्णे भूप्रदेशे शेत इति तथाभूतं भ्रातरं भरतं श्रुत्वा महाकारुणिको भगवान् अतप्यत परितताप भरतः प्राप्तं पुरीमागच्छन्तं तं श्रीराममाकर्ण्य पादुके स्वशिरसि निधाय पौरैरमात्यैः पुरोहितैः गीतैः वाद्यानां निस्स्वनैः ॥ ३४—३६ ॥

ब्रह्म वेदं मुहुर्मुहुः घोषेण उच्चैस्स्वरेण पठद्भिः ब्रह्मवादिभिः स्वर्णासक्ताः कक्ष्याः प्रान्ताः यासां ताभिः पताकाभिः रथैः स्वर्णकवचधारिभिर्भटैः श्रेणीभिस्ताम्बूलिकैः वाराङ्गनाश्रेष्ठाभिरुपायनोद्वहैरुपायनधारिभिर्भृत्यैश्च सहाग्रजं श्रीरामं स्वशिबिरान्नन्दिग्रामात् प्रत्युद्यतः अभिमुखं ययावित्यन्वयः। रामं विनाऽयोध्यामप्रविशन् भरतो नन्दिग्रामे स्वस्य वासं निर्मितवान् तस्मात् शिबिरात् ययावित्यर्थः। कथम्भूतैः रथैर्हैमैः स्वर्णमयैः चित्रा ध्वजा येषु सन्तः समीचीना अश्वाः येषां रुक्ममयाः सन्नाहाः बन्धना येषु तैः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पारमेष्ठ्यानि महाराजार्हाणि नानाविधानि छत्रचामरादीनि उपादाय प्रत्युद्यत इति पूर्वेणान्वयः। प्रेम्णा प्रक्लिन्नमार्द्रीभूतं हृदयमीक्षणे च यस्य सः ॥ ३९ ॥

प्रीत्या पादुके पुरतो निधाय पादयोरपतत् ततः प्राञ्जलिः

रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः ।
तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बाष्पलोचनस्तस्थाविति शेषः ततः श्रीरामः तं भरतं दृढं गाढं यथा तथा दोर्भ्यामालिङ्ग्य नेत्रजैर्हर्षाब्धिबिन्दुभिः स्नापयन् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चीर्णव्रतः पूर्णवनवासव्रतः ॥ ३३ ॥

शतधृत्यादिभिः ब्रह्मादिभिः गोमूत्रेण सह पक्वयावकाहारं भ्रातरं भरतम् ॥ ३४—३६ ॥

स्वर्णकक्ष्यैः सुवर्णमयीः कक्ष्याः उदरबन्धो येषां ते तथा तैर्हैमैर्हेमालङ्कृतैश्चित्रा नानावर्णा ध्वजाः येषां तैः ॥ ३७ ॥

रुक्मसन्नाहैः स्वर्णनिर्मिताः सन्नाहाः कवचानि येषां तैः पुरटं सुवर्णं श्रेणीभिरङ्गरक्षकैर्भृत्यैर्दासैः पारमेष्ठ्यान्यनर्घत्वेन प्रशस्तानि भाण्डानि अश्वाभरणानि पिठराद्युपकरणानि च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गोमूत्रयावकं गोमूत्रपक्वयवान्नभोजिनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्वशिबिरात् स्वीयसैन्यस्थानात् गीतादिभिर्युक्तः पठतां ब्रह्मवादिनां वेदघोषेण च स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ता यासां तासिः पताकाभिः पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचयुक्तैः पारमेष्ठ्यानि छत्रचामरादिराजचिह्नानि पण्यानि बहुमूल्यानि रत्नादीनि च ॥ ३६—४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गोमूत्रपक्वयवान्नभोजिनं वल्कलमम्बरं यस्य तम् ॥ ३४ ॥

जटाः अस्य सन्तीति जटिलस्तं भ्रातरं तं श्रुत्वा अतप्यत् ॥ ३५ ॥

भरतः अग्रजे प्राप्तमाकर्ण्य पादुके शिरसि न्यस्य गीतादिभिस्सह नन्दिग्रामात् प्रत्युद्ययौ अभिमुखं ययाविन्यन्वयः रामं विना अयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवान् तस्मात् स्वशिबिरात् गीतैर्वाद्यानां निःस्वनैश्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिश्च सह स्वर्णप्रयाः कक्षाः प्रान्ताः यासां ताभिः पताकाभिः हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि हैमैः स्वर्णमयैः चित्रा ध्वजा येषु ॥ ३७ ॥

सन्त अश्वा येषां रुक्ममयाः सन्नाहा येषु तैः ॥ ३८ ॥

पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि प्रक्लिन्नं हृदयम् ईक्षणे नयने च यस्य सः ॥ ३९ ॥

पादुके पुरतो न्यस्य पादयोर्निपतत् रामोपि तं भरतं नेत्रजैः जलैः स्नापयन् आश्लिष्य ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और विभीषण को कल्पका और कल्पांत आयु को देकर व्रताचरण करने वाले श्रीकोसलेश मार्ग में लोकपालों के वर्षाये हुए पुष्पों से सुशोभित होते हुए ॥ ३३ ॥

और विमान के चढने के पूर्व में बडे आनन्द से ब्रह्मादिक देवताओं ने श्रीराम के चरित गान किये और स्तुतिकरी ॥ जब विमान पर विराजमान होकर विमान को चलाया और नंदिग्राम के समीप जब विमान पहुंचा तब वहां पर अपने भ्राता भरतजी की ऐसी चर्या सुनी कि एक मुष्टिजवों के गोमूत्र में रांधकर भोजन करते हैं और वल्कलों को पहिनते हैं ॥ ३४ ॥

तब तो महाकारुणिक श्रीराघव बडा अनुताप करते हुए, और पुरवासी लोगों से मंत्रियों से तथा पुरोहितों से भ्राता भरत के जटा धारण के तथा पृथिवी में सोने के समाचार सुन कर श्रीरामचन्द्र को और भी दुःख भया ॥ ३५ ॥

भरतजी ने भी श्रीराम के आगमन के समाचार सुनकर बडे हर्ष में डूबकर प्रभु की पादुकाओं को अपने माथे पर धर कर अपने निवास नंदिग्राम से गाजे बाजे के कोलाहल से अपने बडे भ्राता श्रीरामचन्द्रजी के सन्मुख चले, ॥ ३६ ॥

और वेद वेदांग जानने वाले ब्राह्मणों के झुंड के झुंड वेद पाठ करते हुए आगे चले, और सोने की ध्वजायें जिनों में शोभा देती हैं ऐसे सुनहरी साज के रथों के सहित ॥ ३७ ॥

तथा सुनहरी साज के सजे हुए उत्तम घोडाओं सहित सुनहरी कवच वाले जोधाओं सहित सेठ साहूकारों सहित, बारमुखी, और पैदल भृत्य लोगों सहित ॥ ३८ ॥

राजाओं के योग्य छत्र चामरादि चिन्हों को और छोटी मोटी बाजार की वस्तुओं को लेकर सब लोगों सहित भरतजी आपके चरणों में भेटकर आर्द्र हृदय और आर्द्र नेत्र वाले होकर चरणों में गिर पडे ॥ ३९ ॥

प्रभु के सन्मुख पादुका धरदीनी और हाथ जोडकर नेत्रों में आंसु भर लाये ॥ तब तो भरतजी को दोनों हाथों से बहुत काल पर्यंत आलिंगन कर श्रीराघव भरत को नेत्रों के जलों से स्नान कराते हुए ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

येऽर्हसत्तमाः कुलवृद्धास्तेभ्योऽपि नमनं चक्रे ॥ ४१—४२ ॥

धुन्वन्त उत्तरासङ्गान् पतिं वीक्ष्य चिरागतम् ।
उत्तराः कोसला माल्यैः किरन्तो ननृतुर्मुदा ॥ ४२ ॥
पादुके भरतोऽगृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे ।
विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥ ४३ ॥
धनुर्निषङ्गाञ्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमण्डलुम् ।
अबिभ्रदङ्गदः खड्गं हैमं चर्मर्क्षराण्नृप ! ॥ ४४ ॥
पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ।
विरेजे भगवान्राजन् ग्रहैश्चन्द्र इवोदितः ॥ ४५ ॥
भ्रातृभिर्नन्दितः सोऽपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीम् ।
प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् ॥ ४६ ॥
गुरून्वयस्यावरजान् पूजितः प्रत्यपूजयत् ।
वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतुः ॥ ४७ ॥
पुत्रान् स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः ।
आरोप्याङ्केऽभिषिञ्चन्त्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—पादुके इति सार्द्धैस्त्रिभिः ॥ ४३ ॥

धनुश्च निषङ्गौ च तान् ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४—४५ ॥

गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः ॥ ४६ ॥

वयस्यानवरजांश्च यथावदनुक्रमेण समुपेयतुः ॥ ४७ ॥

बाष्पौघैरभिषिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् विजहुः शेषं स्पष्टम्॥४८ ५६।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो ये चार्हसत्तमाः नमस्कार्याः कुलवृद्धास्तेभ्यश्च स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिर्नमस्कृतश्च ॥ ४१ ॥

उत्तराः कोसला उत्तरकोसलदेशस्था जनाः चिरागतं पतिं श्रीराममवलोक्य माल्यैः पुष्पैः किरन्तः उत्तरासङ्गानुत्तरीयान् विधुन्वन्तश्चालयन्तो ननृतुः ॥ ४२ ॥

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—त्रिभिः सार्द्धैः । भरतः पादुके अगृह्णात् विभीषणः सुग्रीवश्च व्यजनोत्तमे अगृह्णतां मरुत्सुतो हनुमान् श्वेतातपत्रम् ॥ ४३ ॥

धनुश्च निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः अगृह्णादित्यनुषङ्गः । सीता तीर्थकमण्डलुमबिभ्रत, हे नृप ! अङ्गदः खड्गं हैमं स्वर्णखचितं चर्म खेटम् ऋक्षराट् जाम्बवान् अबिभ्रत् ॥ ४४ ॥

हे राजन् ! भगवान् श्रीरामः पुष्पकस्थः स्त्रीभिः परिवृतः वन्दिभिः स्तूयमानश्च यथोदितश्चन्द्रो ग्रहैर्गुरुशुक्रादिभिर्विराजते तथा विरेजे बभ्राजे ॥ ४५ ॥

भ्रातृभिर्भरतादिभिः नन्दितोऽनुमोदितः उत्सवेन सहितश्च स भगवान् पुरीमयोध्यां प्राविशत् ततो राजभवनं प्रविश्य गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः स्वमातरं कौसल्याम् ॥ ४६ ॥

गुरून् वसिष्ठादीन् वयस्यान् वयस्याधिकान् अवरजांश्च कुलीनान् यथायोग्यं तैः पूजितः प्रत्यपूजयत् तथा वैदेही लक्ष्मणश्च यथावत् यथायोग्यं पूजयन्तौ पूजितौ च सम्यगुपेयतुः राजभवनमित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥

मातरः कौसल्यादयः सुतान् प्राप्य स्वाः स्वकीयाः तन्वः देहाः प्राणान् प्राप्य यथोत्थिता भवन्ति तद्वदुत्थिताः सत्यः अङ्के आरोप्य हर्षजैर्बाष्पबिन्दुसङ्घैः सिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् विजहुः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततस्तत्र ये विप्रा अभवंस्तेभ्यः ॥ ४१ ॥

उत्तरासङ्गम् उत्तरीयवस्त्रं धुन्वन्तः कम्पयन्तः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

निषङ्गं तूणीरम् ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४—४७ ॥

गत्वा गतान् प्राणानवाप्य तन्वः तनवः यथोत्थिता भवन्ति तथा विरहशुचः ॥ ४८ ॥

जटा निर्मुच्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः।
अभ्यषिञ्चद्यथैवेन्द्रं चतुस्सिन्धुजलादिभिः ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

पादुकेत्यर्द्धकं बाष्पलोचनोऽभूदिति शेषः ॥ ४३–५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

उत्तराः कोसलाः अयोध्यावासिनः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् धुन्वन्तः कम्पयन्तो ननृतुः ॥ ४२ ॥

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह-पादुके अगृह्णात् भरतोऽग्रवर्ती विभीषणसुग्रीवौ पार्श्वद्वयवर्त्तिनौ चामरव्यजनहस्तौ श्वेतच्छत्रधारी हनुमान् पृष्ठवर्ती ॥ ४३–४५ ॥

गुरुपत्नीः कैकेयाद्याः स्वमातरं कौसल्यां च ॥ ४६ ॥

गुरूनन्यांश्च गुरुलोकान् वन्दित्वा वयस्यानवरजांश्च प्रत्यपूजयन् तैः पूजितस्सन् यथावत् यथोचितं वन्दनादिभिः सम्यगुपेयतुः ॥ ४७—५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो येऽर्हत्तमास्तेभ्यश्च नमश्चक्रे कथम्भूतः ? प्रजाभिर्नमस्कृतः ॥ ४१ ॥

पतिं श्रीरामं वीक्ष्य उत्तराः कोसलाः उत्तरकोसलदेशवासिनः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् धुन्वन्तो भ्रामयन्तः माल्यैः किरन्तः ननृतुः ॥ ४२ ॥

पुरीप्रवेशोत्सवं वर्णयति-पादुके इत्यादिना। चामरव्यजनोत्तमे सुग्रीवसहितो विभीषणः अगृह्णात् उभे उभौ अगृह्णताम् ॥ ४३ ॥

धनुर्निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः मातरं कौसल्याम् ॥ ४६ ॥

गुरून् वसिष्ठादीन् वयस्यान् अवरजांश्च वैदेही लक्ष्मणश्च यथावत् यथोचितं पूजयन्तौ पूजितौ च समुपेयतुः राजभवनमित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥

पुत्रान् श्रीरामादीन् मातरः श्रीकौसल्याद्याः बाष्पौघैरानन्दाश्रुप्रवाहैरभिषिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् जहुः ॥ ४८—५६ ॥

भाषा टीका।

और जो पूजनीय कुल वृद्ध वसिष्ठ आदिक ब्राह्मण लोग आये उन सबों को लक्ष्मण और सीताजी समेत स्वयं आप श्रीराघव नमस्कार करते हुए, और प्रजा लोग सब आपको नमस्कार करते हुए ॥ ४१ ॥

उत्तर कोसल देश वासी जन बहुत काल में आए हुए अपने पति को देखकर अपनी २ ओढने की पिछोरियों को फिर फिरा कर आनंद से नाचने लगे और अपने प्रभु के ऊपर मालाओं की वर्षा करने लगे ॥ ४२ ॥

उस समय में भरतजी ने पादुका उठा लीनी, विभीषण ने चौर लिया सुग्रीव ने उत्तम व्यजन ग्रहण किया और हनुमान जी श्वेत छत्र को धारण करते हुए ॥ ४३ ॥

धनुष और वाणों से भरे हुये दोनों तरकसों को शत्रुहनजी ने लिये सीताजी तीर्थों के कमंडलु को लेती हुई हे नृप! अंगदने खड्ग लिया और जांबवानने सुवर्णमय ढाल ग्रहण कीनी ॥४४॥

फिर नंदिग्राम से पुष्पक विमान में सब लोग चढकर जब चले तब हे राजन्! पुरवासिजन और स्त्रीजन और परिजन सहित भगवान् श्रीराघव कैसी शोभा को प्राप्त हुए कि जैसे तारागणों में चन्द्र मा उदय हो। उस समय वंदीजन भी आपकी स्तुति करने लगे ॥ ४५ ॥

श्रीरामचन्द्रजी भी अयोध्यामें पहुँचकर भ्राता लोगों से अभिनंदित होकर नानाप्रकार के उत्सव वाली पुरी में प्रवेश करते हुए तदनन्तर राज भवन में प्रवेश कर जितनी दशरथ महाराज की केकयी प्रभृति रानी रहीं उनको तथा अरुन्धती प्रभृति विप्र पत्नियों को और अपनी माताको भी नमस्कार कर पूजा करते हुए ॥ ४६ ॥

तथा गुरुजनों की पूजा करते हुए तथा अपने सखा लोग और छोटे भ्राताओं से आप पूजित होकर उनसभी प्रति पूजन करते हुए तथा वैदेही और लक्ष्मणजीभी सबों को यथा योग्य मिलते भेटते हुए ॥ ४७ ॥

दशरथ महाराज की साडे तीन सौ रानी श्रीरामचन्द्रजीकी मातायें अपने पुत्रों को आए हुए देखकर जैसेप्राणों के आने पर शरीर सचेत होजाते हैं इसी प्रकार सचेत होकर अपने पुत्रों को गोदमें बैठा कर नेत्र जलों से अभिषेक कराती हुई अपने शोकको त्यागकरती भई ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं कृतशिरस्स्नानः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः ।
स्वलङ्कृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥ ५० ॥
अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः ।
प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ।
जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥ ५१ ॥
त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवत् ।
रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥ ५२ ॥
वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ।
सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ! ॥ ५३ ॥
नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ।
मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥ ५४ ॥
एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः ।
स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन् स्वयमाचरन् ॥ ५५ ॥
प्रेम्णाऽनुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ।
धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीताऽहरन्मनः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे रामचरिते
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो गुरुर्वसिष्ठः कुलवृद्धैः समं सह विधिवत् जटाः निर्मुच्य चतुस्सिन्धुजलादिभिः आदिशब्दाद्गङ्गायमुनाजलादिभिश्च श्रीरामम् इन्द्रमिवाऽभ्यषिञ्चत् ॥ ४९ ॥

एवं कृतं शिरःस्नानं येन शोभने वाससी यस्य सः सुष्ठु यथा तथा अलङ्कृतः श्रीरामः स्वलङ्कृतैः सुवासोभिः भ्रातृभिः भार्यया च तथाभूतया बभौ ॥ ५० ॥

ततो भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सिंहासनमग्रहीत्, तदा विषयवासिन्यः प्रजाः स्वधर्मनिरताः, तदेवाह वर्णानामाश्रमाणां च ये गुणधर्माः पञ्चमहायज्ञादयः तैरन्विताः बभूवुः पिता यथा पाति तद्वद्रामः प्रजाः जुगोप ताश्च तं रामं पितरं मेनिरे अमन्यत ॥ ५१ ॥

तदा त्रेतायां वर्त्तमानायां त्रिपाद्धर्मयुक्ते त्रेतायुगे प्रवर्त्तमानेऽपि चतुष्पाद्धर्मयुक्तकृतयुगतुल्यः कालो बभूव भूतानां सुखकरे श्रीरामे धर्मज्ञे राजनि सति ॥ ५२ ॥

तदा वनादयः सर्वे प्रजानां कामदुघाः काम्यमानफलादिप्रदाः आसन् तत्र वर्षाणि रम्यकादीनि द्वीपाः सिंहलादयः सिन्धवः समुद्राः हे भरतर्षभ ॥ ५३ ॥

तदा अधोक्षजे श्रीरामे राजनि सति तदा आध्यादयः अनिच्छतां मृत्युश्च नासन् तत्र आधिर्मनःपीडा व्याधिः शरीरजा दुःखमर्ताऽपुत्रमरणास्मृत्यात्मकं प्रतिकूलं ज्ञानं शोकः वर्त्तमानेष्टवस्तुविश्लेषजः भयमागाम्यनिष्टदर्शनजं यद्यप्याधिनिषेधेनैवैतत्त्रयं निषिद्धं तथापि तत्प्रपञ्चार्थमिदं क्लमो ग्लानिः॥५४॥

एकपत्नीव्रतधरः स्त्र्यन्तरपरिग्रहरहितः राजर्षेरिव चरितं यस्य सः शुचिः रागादिप्राकृतगुणरहितः गृहस्थस्य विहितान् स्ववर्णाश्रमानुकूलांश्च धर्मान् लोकस्य शिक्षयन् स्वयमाचरत् लोकसङ्ग्रहार्थमाचरदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रश्रयेण विनयेनावनता नम्रा भावज्ञा अभिप्रायज्ञा सती सीता प्रेमादिभिर्भर्तुः श्रीरामस्य मनो जहार तत्र प्रेम प्रीतिः अनुवृत्तिः परिचर्या शीलं सुस्वभावः सद्वृत्तिश्च धीर्मेयं ह्रीर्लज्जा ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुर्वसिष्ठः ॥ ४६—५० ॥

सिंहोपपदमासनम् । ग्रहणे हेतुमाह, भ्रात्रेति. भ्रात्रा भरतेन ॥ ५१—५३ ॥

अनिच्छतां मरणमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अनुवृत्त्या शुश्रूषया शीलेनानुकूलस्वभावेन प्रश्रयेण विनयेन अवनता ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
दशमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भरत जी सहित श्रीराम के जटाओंके उतारने के पीछे कुलवृद्धों के सहित कुलगुरु श्रीवसिष्ठजी ने चारों समुद्रों के जलों से इन्द्र के नाईं श्रीराघव का अभिषेक किया ॥ ४९ ॥

इस प्रकार सुन्दर माथे से स्नानकर सुन्दर वस्त्र माला अलङ्कारों को भार्यासहित धारणकर वस्त्र भूषणों से अलंकृत अपने भ्राताओं सहित श्रीरामचन्द्रजी परमशोभा को प्राप्त होते हुए ॥ ५० ॥

भ्राता भरत ने बहुत प्रणाम करके श्रीरामको जब प्रसन्न किये तब श्रीराघवने राजासन को ग्रहण किया उस समय पर प्रजा लोग अपने २ धर्म में निरत और वर्णाश्रम के गुणों से युक्त होकर वर्त्तते रहे। ऐसी प्रजाका श्रीरामचन्द्रजी पिता के सदृश पालन करते हुए और सकल प्रजाएँ भी श्रीराम को पिता सदृश मानती रही ॥ ५१ ॥

सर्वप्राणियों के सुख देने वाले धर्मज्ञ श्रीरामचन्द्र के राज्यहोने पर त्रेताके वर्त्तमान होने पर भी कृतयुग सदृश काल होता भया ॥ ५२ ॥

हे भरतश्रेष्ठ ! उस समय पर वन, नदियें, गिरि, और भारतादिक वर्ष, जम्बू इत्यादि द्वीप और समुद्र ये सबही प्रजाओं के कामना पूर्ण करने वाले होते हुए ॥ ५३ ॥

अधोक्षज श्रीरामको राजा होने पर जनों को आधि, (मनको ताप) व्याधि, जरा, ग्लानि, दुःख, शोक, भय, क्लम ये सब नहीं होते हुए। तथा नहीं इच्छा करने वालों की मृत्युभी रामराज्यमें नहीं हुई [अर्थात् सब प्रजा साथही में साकेत धाम गये] ॥ ५४ ॥

श्रीराघव भी एकपत्नी व्रत धारण कर राज ऋषियों के चरित वाले परम शुचि होकर अपने गृहमेधीय धर्म की शिक्षा करते हुए आप भी आचरण करते हुए ॥ ५५ ॥

और परम सती श्रीसीता जी भी प्रेमसे, अनुवर्तन से, शील से, बुद्धि से, लज्जा से, सदा नम्र होकर अपने प्रभु के अभिप्राय को जानती हुई भर्त्ता के मनको हरन करती भई ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में दशम अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

—○:o:○—

श्रीशुक उवाच ।

भगवानात्मनाऽऽत्मानं राम उत्तमकल्पकैः ।
सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान्मखैः ॥ १ ॥
होत्रेऽददाद्दिशं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥ २ ॥
आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा ।
मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥ ३ ॥
इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः ।
तथा राज्यपि वैदेही सौमङ्गल्यावशेषिता ॥ ४ ॥
ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ।
प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥ ५ ॥
अप्रत्तं नस्त्वया किं नु भगवन्! भुवनेश्वर! ।
यन्नोन्तर्हृदयं विश्य तमो हंसि स्वरोचिषा ॥ ६ ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे ।
उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये ॥ ७ ॥
कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो रात्र्यामलक्षितः ।
चरन्वाचोऽशृणोद्रामो भार्यामुद्दिश्य कस्य चित् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततश्चैकादशे योध्यामावसन्ननुजैः सह ।
यज्ञादि यच्चकारेशो रामस्तदनुवर्ण्यते ॥

॥ १—२ ॥

तदन्तरा तासां दिशां मध्ये यावती भूस्तां ब्राह्मण एवार्हतीति मन्यमानः ॥ ३ ॥

अयं श्रीरामः तत्तदा सौमङ्गल्यमाभरणादिकं तावन्मात्रमवशेषितं यस्याः तद्व्यतिरिक्तं हिरण्यादिसर्वं ददावित्यर्थः ॥४-५॥

किमप्रत्तं किमदत्तम्? सर्वं दत्तमित्यर्थः। विश्य प्रविश्य ॥६॥

न्यस्तदण्डैर्मुनिभिरर्पितौ चित्ते न्यस्तावङ्घ्री यस्य तस्मै तेष्वर्पितावङ्घ्री येनेति वा ॥ ७—९ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवान् श्रीरामः उत्तमैर्वसिष्ठादिभिः कल्पितैः कारितैः मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं स्वमात्मानमेवात्मनैवाचार्यवान् सन् ईजे इयाज ॥ १ ॥

होत्र इति । तत्र होत्रे प्राचीं दिशं दक्षिणामदात् ब्रह्मणे तु दक्षिणां दिशम् अध्वर्यवे प्रतीचीं सामगायिने उद्गात्रे तूदीचीम् दिशत् ॥ २ ॥

तदन्तरं तासां दिशामन्तरा मध्ये यावती भूमिरवशिष्टा तां

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वामाचार्याय ददौ, कथम्भूतः ? इदं कृत्स्नं भूमण्डलं ब्राह्मणोऽर्हति प्रतिग्रहीतुमिति शेषः । इतीत्थं मन्यमानः निस्पृहश्चाति तथा समीचीनानलङ्कारांश्चाददात् एवं सर्वं दत्त्वा केवलं वासोभ्यां परिधानीयोत्तरीयाभ्यामवशेषितः, तथा राज्ञी वैदेही सीतापि भर्तुरभिप्रायज्ञा सर्वानलङ्कारान् प्रदाय केवलं सौमङ्गल्यमात्रेणावशेषिता बभूव ॥ ३ ॥ ४ ॥

ते होत्रादयो ब्राह्मणा ब्राह्मणा एव दैवतं यस्य तस्य श्रीरामस्य सत्सु तद्वदान्यत्वयुक्तं वात्सल्यमवलोक्य प्रीताः क्लिन्नधियः आर्द्रचित्तास्सन्तः तस्मै रामाय प्रत्यर्प्य प्राच्यादिदिश इतिशेषः दिशः प्रतिग्रहीतुं वयं नार्हा इति विज्ञाप्येत्यर्थः । नत्र प्रतिगृह्य प्रत्यर्प्येत्यर्थः । दत्तद्रव्यप्रत्यादानदोषापादनात् एवञ्च दिग्द्वयादिर्वा देरपि प्रतिग्रहीतुं होत्रादीन् प्रार्थितवानित्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं समाषिरे ॥ हे भगवन् त्वया नोऽस्माभ्यमप्रत्तमप्रदत्तं किन्तु सर्वमपि प्रदातुमुद्युक्तोसीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्तो विशिंषन्ति परमेश्वरः परो मा यस्मात्स परमश्चासावीश्वरश्च स्वतएवाप्तसमस्तकामस्य तव किमेतैरितिभावः । किञ्च निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षप्रदानाय तत्साधनसम्यज्ज्ञानविरोध्यज्ञानमस्माकमन्तर्हृदये प्रविश्य हंसि निरस्यसि, केन ? स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन तस्यैवम्भूतस्य आत्मपर्यन्तवदान्यस्य कियदेतत्प्राच्यादिदिक्प्रदानमिति भावः ॥५।६॥

त्वद्गुणान्वर्णयितुं न शक्नुम इत्यभिप्रायेण कैश्चिद्गुणैर्विशिंषन्तो नमस्कुर्वन्ति—नम इति । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्यये "येचाभावकर्मणोः" इति प्रकृतिभावः स चासौ देवः स्वतेजसा दीप्यमानः ब्रह्मण्यानां देवः श्रेष्ठो वा अकुण्ठमेधसे नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानाय उत्तमश्लोकानां धुर्योऽग्र्यः मुख्यः न्यस्तदण्डैर्भूतद्रोहरहितैः सर्वभूतसुहृद्भिर्मुनिभिरर्पितो चित्ते निहितावङ्घ्री यस्य न्यस्तदण्डेष्वर्पिता वङ्घ्री येनेति वा तस्मै श्रीरामाय तुभ्यं नमः इति ॥ ७ ॥

एवं सीतया सह दशवर्षसहस्राणि राज्यमुपास्य श्रीरामः कदाचिल्लोकजिज्ञासुः किंवदन्तीं ज्ञातुमिच्छुः गूढः प्रच्छन्नवेष इतरैरलक्षितो रात्र्यां तत्रतत्र पुर्यां चरन् कस्यचित्पुरुषस्य वचो भार्यामुद्दिश्योच्यमानमशृणोत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आचार्यवानित्यनेन गुरुकुलवासित्वं शिक्षितत्वं च सूचयति, "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इति श्रुतेः ॥ १—३ ॥

सौमङ्गल्यं मङ्गलसूत्रमेवावशेषितं यस्याः सा तथा ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा देवाः पूज्या इति भावो यस्य स तथा तस्य वात्सल्यं स्नेहपारवश्यं भक्तिक्लिन्नधियः द्रवचित्ताः प्रत्यर्प्य दत्तं पुनर्दत्त्वा ॥ ५ ॥

ननु, दत्तं नालमिति मत्वा प्रत्यर्पितम् ? इतोऽधिकं प्रियमस्मद्योग्यमेव दत्तमतोऽन्यन्नापेक्षितमिति मत्वा वा ? न प्रथमः, यदृच्छालाभसन्तुष्टिमतामस्माकम् अनलम्बुद्धिदोषो नास्ति यतोऽतो द्वितीय एवाभिमत इत्याशयेनाह—अप्रत्तमिति । हे भगवन् ! त्वम् अस्मद्भक्त्यान्तर्हृदि संविश्य यथा निद्रा सुखसाधनं तथा स्थित्वा स्वरोचिषा ज्ञानलक्षणप्रकाशेनाज्ञानलक्षणं तमो हंसि नाशयसि यतो ऽतस्त्वया नोऽप्रत्तमदत्तं किञ्चिन्न किमपि इत्यतोऽधिकं भूदानादिकं न भवति ज्ञानधनस्यानश्वरत्वाद्धहार्यत्वाच्च भूपालत्वात्तत्कर्म तवैव योग्यं तस्मिन्कर्मण्यनधिकारिणो वयं तस्मादयोग्यत्वात्प्रत्यर्पणेन स्वीकारेणापहारदोषपङ्कलेपो नास्ति भवत इति स्वीकृत्य कृद्दत्तं कर्तव्यमधिकृतत्वादिति भावः ॥६॥

त्वमकर्मण्यनश्वरं धनं दत्तवान् वयं तत्प्रतिकर्तुं न शक्नुमः किन्तु तुभ्यं नमनलक्षणं धनं दास्याम इत्येतावदेवेत्याशयेनाह—नम इति । न्यस्ततत्त्वाय स्वकेषु निक्षिप्तस्वरूपाय अर्पिताङ्घ्रये स्वकीयेष्विति शेषः । न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये इति पाठे न्यस्तमनोवाक्कायदण्डाः सन्न्यासिनः तेष्वर्पितोऽङ्घ्रिर्ज्ञानलक्षणा गतिर्येन स तथा तस्मै "अघि लघि गत्यर्थौ" इति धातुः उत्तमश्लोकस्य हरेः धुरं वहतीति उत्तमश्लोकधुर्यस्तस्मै ॥ ७ ॥

कस्यचित्पुंसो वचः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवानात्मनात्मानमयीज इति श्लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १–७ ॥

अथ वैराग्यलीलाव्यञ्जकं मर्त्यलोकपरित्यागलीलारम्भं कर्तुं लक्ष्यमाह—कदाचिदिति । कस्यचिदिति कस्यचित् कुतश्चित् कस्मादागतस्य तत्र वसतोऽसरलस्वरवस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मखांश्चकार तत्याज सीतां सा विवरं गता ।
भ्रातॄन् दिग्विजयेऽयुङ्क्त राम एकादशे प्रभुः ॥

आत्मनात्मानमिति यज्ञसाधनस्य यजनीयस्य च स्वाभिन्नत्वाभावात् ॥ १ ॥ २ ॥

तदन्तरा तासान्दिशां मध्ये यावती भूस्तां शेषभूतां ब्राह्मणजातिमेव यद्दानपात्रीकरोति तत्र हेतुः इदं कृत्स्नमेव भूतलं ब्राह्मण एवार्हति यतो निस्पृह इति मन्यमानः ॥ ३ ॥

तदलङ्कारेति देहस्थालङ्कारवस्त्रव्यतिरिक्तानामन्येषामलङ्कारादीनामपि दत्तत्वात् सीता तु देहावच्युताद्यलङ्कारादिकं ददाविन्याह—सौमङ्गल्यं नासाभरणचूडादिमात्रमवशेषितं यस्याः सा ॥ ४ ॥ ५ ॥

किम् अप्रत्तम् अपितु सर्वमेव प्रदत्तं यद्यस्माकं हृदयं प्रविश्य असौ ऽनेनपृथ्वीराज्येनालमिति भावः ॥ ६ ॥

न्यस्तदण्डेभ्यो निर्वैरभक्तेभ्योऽर्पितावङ्घ्री येन तस्मै ॥७—९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यज्ञानुष्ठानादिरामचरितं वर्णयति—भगवानित्येकादशेन । उत्तमानि कल्पकानि उपकरणानि येषु तैः ॥ १ ॥ २ ॥

शेषामवशिष्टां तदन्तरा तासां मध्ये यावती भूस्तां ब्राह्मणा एवार्हन्तीति मन्यमानैः आचार्याय ददौ ॥ ३ ॥

नाहं बिभर्मि त्वां दुष्टामसतीं परवेश्मगाम् ।
स्त्रीलोभी बिभृयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ॥ ९ ॥
इति लोकाद्बहुमुखाद्दुराराध्यादसम्विदः ।
पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् ॥ १० ॥
अन्तर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ ।
कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रिया मुनिः ॥ ११ ॥
अङ्गदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ ।
तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते ॥ १२ ॥
सुबाहुः श्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः ।
गन्धर्वान्कोटिशोजघ्ने भरतो विजये दिशाम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्येवं अथम श्रीरामः तस्तदा अलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः तथा वैदेही अपि सौमङ्गल्येन आभरणाकिञ्चन अवशेषिता ॥ ४ ॥

संस्तुतं श्लाघनीयं वात्सल्यं विप्रवत्सलत्वम् ॥ ५ ॥

नोऽन्तर्हृदयं विश्य प्रविश्य तमोऽज्ञानं हंसि एवम्भूतेन त्वया नोऽस्मभ्यमप्रत्तमदत्तं किं न किमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

न्यस्ताः वाग्देहचेतःसुप्रयोजिताः मौनानीहातिलापारूपाः दण्डा यैस्तैः अर्पितौ चित्ते संस्थापितौ अङ्घ्री यस्य तस्मै नमः ॥ ७—९ ॥

———

भाषाटीका ।

श्रीसीतादेवी समेताय श्रीराघवेन्द्राय नमः ।

श्रीशुकउवाच ।

श्री शुकदेवजी बोले, कि–भगवान् श्रीरामचन्द्रने सर्वदेवमय देव ऐसे अपने आत्माको आचार्यवान् होकर उत्तमकल्प वाले यज्ञों से यजन करते हुए, ॥ १ ॥

प्रभु श्रीरामचन्द्रजीने होताके लिये पूर्वदिशादीनी, और जो यज्ञमें ब्रह्मा हुए उनकोदक्षिणादिशादीनी ऐसे ही अध्वर्यु को प्रतीची [पश्चिमदिशा] और साम गान वाले को उदीची [उत्तरदिशा] देते हुए ॥ २ ॥

और इस के मध्य में जो भूमिरही वह सब आचार्य को देदी और आपने यही निश्चयकिया कि निस्पृह विद्वान ब्राह्मण इस सब वैभव को योग्य होसक्ताहै ॥ ३ ॥

यज्ञों के अनन्तर श्रीराघवेन्द्र के समीप ब्राह्मणों के देने से पहिने हुए वस्त्र और आभूषण मात्र शेष रहे तथा रानी श्रीसीता देवी के भी विग्रह परभी उतनेही केवल सौभाग्य के सूचन करने वाले परिमित वसन भूषण अवसिष्ट रहे और बाकीके श्रीजीने भी सब दान करदिये ॥ ४ ॥

परञ्च वह सब ब्राह्मण लोग तौ ब्राह्मणादेव श्रीराघवेन्द्रजू के स्तुती करने योग्य वात्सल्य को देखकर अत्यन्तही प्रसन्न हुए, और आर्द्र चित्त होकर फिर प्रभु को सब वैभव प्रत्यर्पण [भेट] कर इसप्रकार बोलते हुए ॥ ५ ॥

हे भगवान् ! हे भुवनेश्वर ! आपने हम लोगों को क्या नहीं दिया जो आपने हमारे अंतर हृदय में प्रवेश कर हमारे अज्ञान रूप तुमको अपने ज्ञान रूप प्रकाश से दूर कर दिया ॥ ६ ॥

ब्राह्मणदेव अकुंठित बुद्धि वाले उत्तम कीर्ति वालों के धुरंधर और न्यस्तदंड अर्थात् परम कारुणिक जो अपराध होने पर भी क्षुभित होकर किसी को दंड न देवें ऐसे महात्माओं के हृदय में अपने चरण कमल को अर्पण करने वाले ऐसे श्रीराघव को नमः हो ॥ ७ ॥

इत्यादिक स्तुतिकर विप्र लोग अपने २ गृह को गये तब एक समय प्रभुने लोक चरित जानने की इच्छा से रात्रि में गुप्त अलक्षित होकर विचरते २ अपनी भार्या को उद्देश कर कहने वाले किसी पुरुष की ऐसी वाणी सुनी, कि ॥ ८ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असम्विदोऽज्ञात् प्राचेतसो वाल्मीकिस्तस्याऽऽश्रमं प्राप्ता॥१०॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी क्रियाः जातकर्माद्याः ॥ ११—१५ ॥

तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ।
शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ।
हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥ १४ ॥
मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवासिता ।
ध्यायन्ती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वा भगवान्रामो रुन्धन्नपि धिया शुचः ।
स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ईश्वरोऽपि शुचो रोद्धुं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्वचो दर्शयति—नेति । परस्य पुरुषान्तरस्य वेश्म गच्छति पुनःपुनरिति तथा अतएव दुष्टामसतीं व्यभिचारिणीं त्वामहं न बिभर्मि, परवेश्मगामपि सीतां रामोऽबिभ्रत् ततस्त्वं किं श्रेष्ठः ? इति वदन्तीं प्रत्याह—स्त्रैण इति । हि यस्माद्रामः स्त्रैणः अतः सीतां बिभृयात् अहं तु पुनः स्त्रीपारवश्यरहितः त्वां न भजामीति ॥ ९ ॥

इतीत्थम् अमंविदः तत्त्वानभिज्ञात् अतएव बहुमुखात्नाना-विधवादिनो दुराराध्यात् लोकाद्भीतेन पत्या श्रीरामेण त्यक्ता सीता प्राचेतसस्य वाल्मीकेराश्रमं प्राप्ता ययौ, कथम्भूता ? अन्त-र्वत्नी गर्भिण्येव सीता गतेत्यन्वयः ॥ १० ॥

ततः काले प्रसवकाले सा सीता यमौ सुतौ सुषुवे तौ च कुशो लव इति ख्यातौ तयोः कुशलवयोर्मुनिः प्राचेतसः जातकर्मादिक्रियाः चक्रे ॥ ११ ॥

तथाङ्गदादयो द्वौ द्वौ पुत्रौ लक्ष्मणादीनां सम्बभूवतुः ॥१२॥

दिशां विजये दिग्विजयकाले कोटिशो गन्धर्वान् भरतो हतवान् तदीयं गन्धर्वाणां सम्बन्धि सर्वं धनमादाय राज्ञे श्रीरामायार्पयामास तथा शत्रुघ्नश्च मधोरसुरस्य पुत्रं लव-णाख्यं राक्षसं हत्वा मधुवने मथुरानाम पुरीं निर्ममे ॥१३॥१४॥

मुनौ वाल्मीकौ तनयौ कुशलवौ निक्षिप्य मुन्यधीनौ कृत्वा भर्त्रा श्रीरामेण विवासिता निर्वापिता सीता श्रीरामस्य चरणौ ध्यायन्ती विवरं भुव इति शेषः । प्रविवेश ॥ १५ ॥

तद्विवरप्रवेशमाकर्ण्य भगवान् श्रीरामस्तस्याः सीतायाः तांस्तान् गुणान् स्मरन् धिया शुचं शोकं रुन्धन्नपीश्वरोऽपि रोद्धुं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बहुमुखादन्योन्यशिक्षानियतत्वेनानेकशब्देन प्रधानादत एव दुराराध्याद्दुःसाध्यात् कार्यनिष्पत्तिरहितादित्यर्थः । अतएवासंविदः अन्यसंवादशून्यात् अर्थादानरहिताद्वा लोकाच्छ्रुत्वा लोकापवाद-भीतेन रामेण त्यक्ता सा सीता प्राचेतसः प्रचेतसो वरुणस्यापत्यं वाल्मीकिः तस्याश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी यमौ यमलौ क्रियाः क्षत्रयोग्याः जात-कादिकाः ॥ ११—१४ ॥

मुनौ वाल्मीकौ विवरं भूबिलम् ॥ १५—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लोकात् राष्ट्रान्तरस्थात् भीतेन शङ्कमानेन ॥ १०-१५ ॥

स्त्रीसङ्गिनां गतिमित्यादि पूर्वमुक्तं यथार्थत्वे दृढयंस्तदीय-मन्तःकरणं दर्शयति—तच्छ्रुत्वेति । ईश्वरोपीत्यपरत्राप्यन्वयः अहो तस्या भक्तिगुणानां महिमेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

असंविदः ज्ञानशून्यात् प्राचेतसो वाल्मीकिः ॥ १० ॥

अन्तर्वत्नी गर्भवती ॥ ११-१४ ॥

भर्तुर्विच्छेददुःखमसहिष्णुः भुवो विवरं प्राविशत् ॥ १५ ॥

ईश्वरोपि रोद्धुं नाशक्नोदिति तस्य प्रेमवश्यत्वस्वभावादिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकात् प्राकृतजनात् बहुमुखात् बहुषु मायिकेषु देहगेहा-दिषु मुखं मुखोपलक्षितं भाषणादिचेष्टितं यस्य तस्मात् श्रीराम-

स्त्रीपुम्प्रसङ्ग एतादृक्सर्वत्र त्रासमावहः ।
अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः ॥ १७ ॥
तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभुः ।
त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥ १८ ॥
स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः ।
स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥ १९ ॥
नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्ञयाऽऽत्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ।
रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥
यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनाऽपि गायन्त्यघघ्नमृषयो दिगिभेन्द्रपट्टम् ।
तन्नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादाम्बुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये ॥ २१ ॥
स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा सम्विष्टोऽनुगतोपि वा ।
कोसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पदाम्भोजपराङ्मुखादित्यर्थः । अत एव असंविदः अतत्त्वज्ञात् दुराराध्याद्दुष्कीर्तिकरादित्यर्थः । भीतेन स्वकीर्तिरक्षाऽशिष्टमार्गे संस्थापनानर्हात् परेणेत्यर्थः । प्राचेतसो वाल्मीकेः श्रीजानकीरामस्वरूपगुणाद्यभिज्ञस्य आश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

काले प्रसवकाले क्रियाः जातकर्माद्याः ॥ ११—१४ ॥

विवरं प्रविवेश भूमिद्वारैव वैकुण्ठादागता तद्विवरद्वारेण वैकुण्ठं गतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

शुचा शोकाश्रुणा रुन्धन्नपि रोद्धुं नाशक्नोत् ईश्वरः सर्वदा निःशोकः स्वेच्छयैव लोकगतिं तथाभूतया चेष्टया दर्शयामासेति भावः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

पराये गृह में रहने वाली खोटी दुष्टनी ऐसी तो कूं मैं नहीं रखसकाहूं स्त्री के लोभी राम भलाई सीता को राखैं मैं तो कदापि तेरे को नहीं ग्रहण करूंगा ॥ ९ ॥

इस प्रकार के बहु मुख और दुराराध्य अज्ञानी लोक से भय भीत होकर पति ने (श्रीरामने) सीताजी का परित्याग कर दिया तब सीताजी लक्ष्मण के द्वारा वाल्मीक महर्षि के आश्रम को प्राप्त हुई ॥ १० ॥

गर्भवती सीताजी ने समय पूरे होने पर यम (युगल) पुत्र उत्पन्न किये तिन में एक का नाम कुश एक का लव रहा उन दोनों की अखिल क्रिया और संस्कार महर्षि वाल्मीकजी करते हुए ॥ ११ ॥

जैसे श्रीराम के दो पुत्र हुए इसी रीति लक्ष्मणजी के भी दो पुत्र हुए एक अंगद दूसरे चित्र केतु । हे महीपते ! इसी भांति तक्ष और पुष्कल दो पुत्र भरतजी के हुए ॥ १२ ॥

सुबाहु और श्रुतसेन ये दो पुत्र शत्रुहनजी के हुए । भरतजी ने दिग्विजय के समय पर किरोड़न गंधर्वों को मारे ॥ १३ ॥

और उनका धन लाकर सब राजा (श्रीराम) को समर्पण किया, शत्रुहनजीने भी मधु के पुत्र लवणासुर राक्षस को मार कर मधुवन के विषे मथुरा नामक पुरी बसाई ॥ १४ ॥

सीताजी ने अपने भर्त्ता से प्रवास पाकर दोनों पुत्रों को मुनि को सौंपकर रामके चरणों का ध्यान करती २ पृथिवी के विवर में प्रवेश करती हुई ॥ १५ ॥

ऐसा सुनकर भगवान् रामचन्द्र भी अपनी बुद्धि से शोक को थांमते हुए, तौ भी सीताजी के निज २ गुणों को स्मरण करते २ ईश्वर होकर भी शोक रोकने को समर्थ नहीं होते भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न चातिचित्रमेतत् स्त्रीपुंसोः प्रसङ्ग आसक्तिः त्रासमावहतीति तथा विभक्तिरलुगार्षः पाठान्तरं सुगमम्. किमुतेति प्रासंगिकोक्तिः ॥ १७ ॥

अग्निहोत्रमजुहोत् प्रभुः रामः ॥ १८ ॥

आत्मज्योतिर्निजं धाम ॥ १९ ॥

जलधिबन्धनमस्त्रपूगैश्च रक्षसां वध इतीदं कविभिर्यद्वर्णितमपि यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुः अधिकसाम्याभ्यां

पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् ।
आनृशंस्यपरो राजन्! कर्मबन्धैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

कथं स भगवान्रामो भ्रातॄन्वा स्वयमात्मनः ।
तस्मिन्वा तेऽन्ववर्त्तन्त प्रजाः पौराश्च ईश्वरे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तथैवेदमपि युक्तं चैतदित्याह, सुराणां याच्ञयाऽऽत्ता स्वीकृता लीलार्था तनुर्येन तस्य ॥ २० ॥

एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन्प्रणमति—यस्य यशो नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं तत्पर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपालाः देवाः वसुपाला वसुधापालाश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं रघुपतिम्, पाठान्तरे तत्तस्य रघुपतेर्नाकपालादिभिर्जुष्टं पादाम्बुजं प्रपद्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स रामः संविष्ट उपवेशितोऽनुगतो वा यैस्ते कोसलदेशवासिनः सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः ॥ २२ ॥

आनृशंस्यपर उपशमनिष्ठः सन् विमुच्यते ॥ २३ ॥

स रामः स्वयं कथमवर्तत ? भ्रातॄन्प्रति वा कथमवर्तत ? कथं भूतान् आत्मन आत्मांशभूतान् तस्मिन्वा ईश्वरे ते भ्रात्रादयोऽनु अनन्तरं कथमवर्तन्त ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न चातिचित्रमेतदित्याह—ईश्वराणामपि स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः एतावान् एतादृक्, कीदृक् ? सर्वत्रैवं भयावहः भयशब्दः शोकोपलक्षकः ईश्वराणामपि भयावहः किमुत ग्राम्यस्य गृह एव चेतो यस्य तस्य ॥ १७ ॥

तत ऊर्ध्वं विवरप्रवेशश्रवणानन्तरं ब्रह्मचर्यं धारयन् स्त्र्यन्तरपरिग्रहं वर्जयन् प्रभुः श्रीरामः त्रयोदशाब्दानां सहस्राणि अग्निहोत्रमविच्छिन्नं यथा तथा अजुहोत् जुहाव । ननु,श्रीरामायणे"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा"इत्येकादशवर्षसहस्राणि श्रीरामावतारावस्थानमुक्तम्; अत्र तु त्रयोदशाब्दसाहस्रमिति तेन विरोधः, नैवं तत्र हि दशवर्षसहस्राणि इत्यनेन तावन्तं कालं सीतया सहावस्थितिरुच्यते दशवर्षशतानीत्यनेन तु तावन्तं कालं तया विनाऽवस्थानमुच्यते अत एव हि कोटिल्योक्तिः सीतया विना रामस्य एकैकवर्षशतस्य वर्षसहस्रतुल्यताख्यापनाय सहस्रमिति चात्कम् एवंदृश्यते च तत्र दशाब्दानां त्रिगुणितानां दशानामुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य कार्त्स्न्येनावतारसहचरितकालोऽत्र गणितः ॥ १८ ॥

ततो वनवासदशायां दण्डकारण्यकण्टकार्दितं स्वपादपल्लवं स्मरतां जनानां हृदि विन्यस्य निधाय स्मर्तव्यं कृत्वेत्यर्थः । श्रीरामः आत्मज्योतिः स्वयंप्रकाशं ज्योतिर्मयं स्थानं परमपदाख्यमगात् ॥ १९ ॥

अस्त्रपाणेः कोदण्डपाणेः रघुपतेः श्रीरामस्य रक्षोवधो जलधिबन्धनश्चेतीदं यशः स्तुतिर्न भवति, तत्र हेतुः, अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य निस्समाभ्यधिकप्रभावकस्येत्यर्थः । तस्य किं कपयो वानराः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तदेदमपि युक्तं चैतदित्यभिप्रायेण विशिनष्टि, सुराणां याच्ञया आत्ता उपात्ता लीलार्था तनुर्येन तस्य ॥ २० ॥

एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन् शरणं व्रजति—यस्यामलमघघ्नं पापहरं पादाम्बुजमाहात्म्यमिति विशेष्यमध्याहार्यं नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु यश एव धनं येषां ते तथाभूता अपि ऋषयो मार्कण्डेयादयः यशोधनापीति सन्धिरार्षः गायन्ति यन्माहात्म्यं दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं तत्पर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपाला देवाः वसुपालाः वसुधापालकाः वैश्रवणादयो वा तेषां किरीटैर्जुष्टं पदाम्बुजं यस्य तं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये पाठान्तरे तत्तस्य रघुपतेः जुष्टं पदाम्बुजं शरणं प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यजैनैः श्रीरामः संस्पृष्टः सन्दृष्टः संविष्टः उपसेवितः संवीत इतिपाठेऽपि स एवार्थः अनुगतो वा ते सर्वे कोसलदेशवासिनः यत्र यत्स्थानं योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः मुक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीरामचरित्रश्रवणफलमाह—पुरुष इति । हे राजन्! आनृशंस्यपरः उपशमनिष्ठः पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् श्रोत्रेन्द्रियवृत्तिभिः परिच्छिन्दन् कर्मबन्धैः पुण्यापुण्यात्मककर्मरूपबन्धनैः संसृतिहेतुभिः प्रमुच्यते मुक्तो भवति ॥ २३ ॥

यद्यपि"अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः"इत्यनेन भ्रातॄणां रामस्य च परस्परच्छन्दानुवर्त्तनम् एकपत्नीव्रतधर इत्यादिना राज्यपरिपालनदशायां तस्यावस्थानप्रकारश्चेत्यादिकं सर्वमुक्तमेव तथापि तदेव पुनर्विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति राजा—कथमिति ? स रामः कथम् अवर्ततेतिशेषः । भ्रातॄन् आत्मनः जानपदान् देशवासिनो जनांश्च कथमादिशत् ? भ्रातॄन् जनांश्च कथमन्ववर्ततेत्यर्थः । ते जनाः भ्रातरश्च पौराः प्रजाश्च तस्मिन्नीश्वरे श्रीरामे विषये कथमन्ववर्तन्त ? इति त्रयः प्रश्नाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपिपदेन लोकशिक्षार्थं सम्भावित एव नत्वनुभूत इत्याह—तत इति । अस्या भूमेर्निर्देशानन्तरम् अखण्डितम् अग्निहोत्रमजुहोत् पूर्वं क्वचित् खण्डितमित्यर्थो नैव किन्तु ततः पूर्वं च ब्रह्मचर्यं धार्यमित्यस्याप्यूर्ध्वरेतस्त्वं नार्थः । किन्तु ब्रह्मणा लक्ष्म्या सीतया सहचर्यं चरणावर्तनं धारयन् कुर्वन्नेव "मम योनिर्महद्ब्रह्म" इति वचनात् अन्यथा त्रयोदशसहस्रमित्युक्तिरसंगता स्यात् सर्वात्मना राज्यकरणस्य तावत्त्वात्तस्मात्क्षितिमण्डलं त्रयोदशसहस्रमब्दं ब्रह्मलोकसमं कृत्वा—

"नक्षत्रमासगणितं त्रयोदशसहस्रकम् ।
ब्रह्मलोकसमं चक्रे समस्तं क्षितिमण्डलम्" ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । ऊर्ध्वाधः शब्दयोश्च वैयर्थ्याच्च ॥ १८ ॥

ततोऽयोध्याया अगाद्वैकुण्ठमिति शेषः । अंशुकैः सूर्यकिरणैः बुद्धं विकासितं पद्ममिव शोभमानं स्वपादपल्लवं स्मरतां पुंसां हृदि विन्यस्य निधिवन्निधाय आत्मज्योतिः स्वभावप्रकाशः ॥ १९ ॥

रघुपतेरिदं यशो वक्ष्यमाणलक्षणं न किं तन्निषेध्यमिति तत्राह—रघ इति । राक्षसवधो यः यश्च जलधिबन्धनं इदमिति रघुपतिः कीर्त्यावीति तत्राह—विश्वेति. किंप्रयोजनमुद्दिश्य रघुपतिनामरूपग्रहणमित्याशङ्क्य न किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्याशयेनाह—लीलेति. शरीरग्रहणेन किमपि दुःखादिकमस्यास्तीत्याशयेनाह—अधिकेति. सर्वस्मादधिकं शान्तमानन्दपूर्णं नित्यमुक्तं धाम स्वरूपं यस्य स तथा तस्य यत एवम्विधमाहात्म्यो रघुपतिरतोऽस्त्रपाणामनुष्पाणस्तस्य कपयः शत्रुहनने सहायाः बलभूताः किन्नेत्यर्थः ॥ २० ॥

न केवलं नृपसभासु गायन्ति अपितु दिगिभेन्द्रपाते दिग्गजानां पातः सञ्चारो यस्मिन् लोकालोकप्रदेशेपीत्यनेन सर्वत्रेत्याह, नाकपाला इन्द्रादयः वसुपालाः कुबेराद्यः ॥ २१ ॥

यैः स्पृष्टः नमनादिना दृष्टो वा चक्षुरादिना श्रुतो वा श्रोत्रादिना संवित्तः सम्यक् ज्ञातो वा वा अनुगतो पृष्ठतो यातो वा कोसलाः अयोध्यावासिन इत्युपलक्षणं सर्वेऽपीति ग्राह्यं यत्र योगिनो भक्तिज्ञानयोगवन्तो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुरित्यन्वयः ॥ २२ ॥

पुरुषमात्रस्य श्रुतिमात्रेणापि रामनाम्नः कर्मबन्धमोक्षः स्यादित्याशयेनाह—पुरुष इति । आनृशंस्यपरो हिंसाकर्मपरोऽपि अनेन—

"रामो रामो राम इति सर्वेषामभवत्तदा ।
सर्वो राममयो लोको यदा रामस्त्वपालयत्" ॥

इति वाक्यमसूचि ॥ २३ ॥

तत्रैवं राजा पृच्छति—कथमिति । स भगवान् भ्रात्रादिषु कथं केन योगेन रामो रमयितृत्वेनावर्तत ? औरसवद्यथौरसः स्वदेहोत्पन्नः पुत्रः पित्रादौ कलभाषणादिना रतिप्रदत्वेन जिह्वासुखनाममयत्वेन प्रवर्तते, तथायमपि केन प्रकारेण रामो रतिप्रदः प्रजास्ववर्तत ? किञ्च, रामो बालवत्क्रीडावान् कथं केन भावेनेश्वरेणेयमिति सर्वजनबुद्धाववर्तत ? इतीदं प्रश्नत्रयं परिहर्तव्यमिति शेषेणान्वयः ॥ २४ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नन्वन्यत्रापि स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रसङ्गे तादृशत्वं दृश्यते, तत्राह—स्त्रीति । एतादृक् किन्तु नेति काक्वर्थः कुतः न हि ईश्वराणां कर्मयोगाविमिश्राणामपि सर्वत्र परत्र चेह च त्रासं संसारभयमावहति ग्राम्यस्य तु सुतरामेवेत्यर्थः । तयोस्त्वेष भावः । सर्वपुरुषार्थाधिकप्रेमसारमय एवेति भावः । यद्वा काकुं विनैवायमर्थः एतादृक् एतत्तुल्यत्वेन सम्भाव्यमानो यः स्त्रीपुंप्रसङ्गः स तु सर्वत्र त्रासमावह इति अत्र स्त्रीपुमिति समासान्तकार्याभाव आर्षः त्रासमिति पुंभावश्चानुकूलमुद्वहतीतिवत् अनुकितु कृद्योगे षष्ठ्येव स्यादिति साध्यार्षीयकल्पा ॥ १७ ॥

श्रीरामस्यानुरागं बाहिरीहयापि दर्शयति । तत ऊर्ध्वमिति तत ऊर्ध्वमखण्डितब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत् तां विना निर्वेदादितिभावः । त्रयोदशसाहस्रन्तु अग्निहोत्रमखण्डितमजुहोत् ॥ १८ ॥

तदनन्तरञ्च तद्वियोगहेतुलोकप्रवादमयं नरलोकं त्यक्त्वा नित्यतत्संयोगमयं निजलोकमारूढवानित्याह—ये लोकस्वेच्छया केचित्यक्तास्तेषाञ्च सन्ततं स्वयमेवासौ महाप्रेम्णा स्फुरति स्मेति चाह स्मरतामिति विद्धं विद्धत्वेन प्रेम्णैव प्रतीतमित्यर्थः । शिखतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलितां मनः कान्त गच्छतीतिवत् इति पित्राज्ञापालनमर्यादास्मरणम् आत्मनो ज्योतीरूपं स्ववैकुण्ठम् ॥ १९ ॥ २० ॥

तदेवमुत्तरोत्तरं गुणविशेषं स्मरति चतुर्भिः । तथापि तस्य लौकिकलीलामाधुर्यावेशमनुस्मृत्य जीवन्मुक्ताद्या अपि परमसुखावेशाद्गायन्तीत्याह—यस्येति । तथाच वक्ष्यते श्रीकृष्णलीलायां "स्थित्युद्भवान्त" इत्यादौ तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यत इति ॥ २१ ॥

अथ श्रीसीतादीनां पुनस्तन्मिलनं कैमुत्येनाह—स यैरिति कोसला इत्युपलक्षणमेव योगिनस्तद्भक्तिसिद्धाः ॥ २२–३६ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्ये कामासक्ताः स्त्रियं रमन्तस्तु संसार एव मज्जन्तीत्याह, स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः समासान्ताभाव आर्षः ईश्वराणां ब्रह्मादीनामपि सर्वत्र इह लोके परलोके च त्रासं संसारमावहतीति सः षष्ठ्यभाव आर्षः प्रसङ्गस्य प्राकृतत्वात् काममूलकत्वाच्चेति भावः । एतदेवाह—एतादृक् एतयो रामसीतयोरिव दृष्टः केनचिद्वेशेन व्यावहारिकेणैव न तु तात्त्विकेन तत्त्वतयोरपीत्यर्थः । प्रसङ्गस्याप्राकृतत्वात् प्रेममूलकत्वाच्चेति भावः । अत एवेश्वराणामिति न त्वीश्वरस्यापीत्युक्तम् ॥ १७ ॥

ततश्च तदानीतनान् स्वपुरस्थान् नीरैवाप्तसांतलीलां चकार ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्चान्यदेशस्थितानामनुरागिभक्तानां हृदि दण्डककण्टकैर्विद्धं पादमिति ते कण्टकास्तेषां हृदयेव सहस्रगुणा लपन्तस्तान् मूर्च्छितान् कुर्वन्त्यपि बुद्धयैवेति तेषु रामस्य दया नाभूदिति व्याजस्तुतिः आत्मन एव न तु मायया ज्योतिर्यत्र तत् परं प्रपञ्चागोचरं स्वधाम्नः प्रकाशमगादित्यर्थः ॥ १९ ॥

नरलीलत्वेनैव चमत्कारकं तस्य यशोमाधुर्य्यमास्वाद्यते नत्वैश्वर्यद्दृष्ट्येत्याह—नेदमिति । अा सम्यगेव आसतनोर्नित्यगृहीतलीलाविग्रहस्य रक्षसो रावणस्य वध इतीदं यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुः अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः ? तेन नरलीलत्वमाधुर्य्येणैव सर्वमेतदुपपद्यते इति भावः ॥ २० ॥

रामं प्रपद्यमानस्य सर्वोत्कर्षमाह—यस्य निर्मलं यशः नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति दिगिभेन्द्रपट्टं पट्टशब्दस्यासनवाचित्वात् दिग्गजेन्द्रारूढमित्यर्थः । तेन यशसः सर्वदिग्विजयित्वेनासीत्युक्तं नाकपालाः देवेन्द्राद्याः वसुपालाः नरेन्द्राश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं जुष्टामिति रघुपतेरिति पाठे तस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

संविष्टः सख्यात् यैः सहोपविष्टः शयितो वा ते कोसलदेशवासिनः योगिनो भक्तियोगवन्तः स्थानं वैकुण्ठम् ॥ २२ ॥

आनृशंस्यपरः क्रौर्य्यशून्योऽमत्सर इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मनो भ्रातॄन् प्रति कथमवर्त्तत ? स्वयं वा कथमवर्त्तत ? तस्मिन् ते भ्रात्रादयः कथमवर्त्तन्त ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकगतिमेव दर्शयति—स्त्रीति । ईश्वराणां समर्थानां देवादीनामपि स्त्रीपुंप्रसङ्गः स्त्रीपुंसोः प्रकृष्टः सङ्गः सर्व आसवर्द्धनः किमुत ग्राम्यस्य ॥ १७ ॥

अग्निहोत्रमजुहोच्च प्रभुः कर्मसाध्यानन्दनिरपेक्षः लोकसङ्ग्रहार्थं तथा कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मज्योतिः स्वप्रकाशरूपं स्थानं वैकुण्ठम् अगात् ॥ १९ ॥

आत्ता आविष्कृता लीलार्था ततुर्येन तस्य रघुपतेः अस्त्रपूगैः रक्षोवधो जलनिबन्धनं चेदं कविभिरग्रयथैमिव वर्णितं यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम यस्य तस्य किं कपयः सहकारिणः ? अयमर्थः यथा कपीनां सुग्रीवादीनामाश्रयणं समर्थानामपि कार्यं पराश्रयणेन सिद्ध्यतीति लोकविद्या तथेदं सर्वं लोकशिक्षार्थं लीलामात्रमिति ॥ २० ॥

एवं विधं रामचरितं जनकल्याणायेत्याह एवम् श्रीरामचन्द्रमस्कुलेशरणं व्रजति—यस्येति । यस्य यश अमलं आत्मविन्नृणां श्रीनृणां च मुदितम् दिगिभेन्द्राणां वक्षमवत् यत्स्वरूपं दिगिभेन्द्रपदर्न्स्वासम् अमलं यशः नृपाणां सदस्सु ऋषयोऽधुनापि गायन्ति तत् तस्य रघुपतेः पादाम्बुजं, शरणं व्रजामि कथम्भूतम् नाकपाः कुंभैर्यस्मिन् स नाकः सत्यलोकस्तत्पालो ब्रह्मा वसुशब्देन धनभूताः पशवस्तत्पा च पशुपालः पशुपतिः शिवः तयोः किरीटाभ्यां जुष्टं सेवितम् ॥ २१ ॥

यैः श्रीरामः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टः उपवेशितः अनुगतश्च ते कोसलाः यत्र योगिनः श्रीरामध्यानयोगनिष्ठाः गच्छन्ति तत्र ययुः ॥ २२—२३ ॥

स रामः स्वयं कथमवर्त्तत ? आत्मनः भ्रातॄन्प्रति वा कथमवर्त्तत ? चकारात्पौरेषु प्रजासु श्रीरामः कथमवर्त्तत ? तस्मिन् श्रीरामे ईश्वरे सर्वस्वामिनि नानास्वभावाः ते भ्रातरः प्रजाः पौराः कथमवर्त्तन्त ? ॥ २४ ॥

भाषा टीका

श्री अवधूत वेष शुक मुनि कहने लगे, कि—स्त्री पुरुष का प्रसंग इस प्रकार का सर्वत्र ईश्वरों को भी त्रास देने वाला है, तो फिर रात दिन घर में चित्त वाले ग्रामीण पुरुषों का तो क्या कहना ॥ १७ ॥

तापीछे प्रभुने तेरह हजार वर्ष तक अखंडित ब्रह्मचर्य धारण कर अग्निहोत्र हवन किया ॥ १८ ॥

आपके स्मरण करने वाले अनुरक्त भक्तों के हृदय में दंड कारण्य के कण्टक जिनमें चुभे हुए ऐसे कोमल अपने चरण पल्लवों को विन्यास [धर कर] तदनंतर अपने नित्यधाम को पधारते हुए ॥ १९ ॥

मुनि बोले, कि—देवताओं की याचना से लीला विग्रह को धारण करने वाले, श्रीरघुपति का यह कुछ यश नहीं है जो कि अस्त्र समूहों से राक्षसों का बध करना, और समुद्र को बांधना क्योंकि जिनके न कोई सम और न अधिक ऐसे तेजस्वी आप हैं फिर क्या उनके शत्रुओं के नाश करने में कुछ कपी लोग सहाय होसके हैं? न कदापि ॥ अथवा राक्षस बध सेतु बंधन आपका यश नहीं, तो फिर उनका क्या यश है ? तहां शुक मुनि कहते हैं यही सर्वोत्कृष्ट यश है कि सर्वतंत्रस्वतंत्र सर्वकार्यसमर्थ होकर भी वानर जाति से भी सहाय लेना दिखाकर उनको बड़े बनाये फिर मनुष्यों की क्या कहें इतना आपका सौलभ्य का यश है ॥ २० ॥

जिन का पापनाशक यश आज दिन भी राजसभाओं में ऋषि लोग गाते हैं, कैसा आपका यश है कि—दिग्गजों का पट्ट वस्त्र के तरह आभरणरूप होरहा है । अर्थात् दिशाओं के अन्त तक गया जाता है, ऐसे स्वर्गपाल वसुपाल आदि सकललोकपालों के किरीट से सेवित जिनके चरणकमल, ऐसे रघुपति के मैं शरण हूं ॥ २१ ॥

जिन लोगोंने श्रीराम का स्पर्श किया जिनों ने एक वार दर्शन किया, और जो कभी साथ बैठ गये अथवा जिनने एकवार विराजमान कराये जो एकवार भी पीछे २ चले वे कोसल देशवासी उस स्थान को गये जहां बड़े २ योगी जन जाते हैं ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अथादिशद्दिग्विजये भ्रातॄं[1]स्त्रिभुवनेश्वरः ॥
आत्मानं दर्शयन्स्वानां पुरीमैक्षत सानुगः ॥ २५ ॥
आसिक्तमार्गां गन्धोदैः करिणां मदशीकरैः ॥
स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव ॥ २६ ॥
प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु ॥
विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥
पूगैः सवृन्तै[2]रम्भाभिः पट्टिकाभिः सुवाससाम् ॥
आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणाम् ॥ २८ ॥
तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः ॥
आशिषो युयुजुर्देव ! पाहीमां प्राक् त्वयोद्धृताम् ॥ २९ ॥
ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ॥
आरुह्य हर्म्याण्यरविन्दलोचनं ह्यतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३० ॥
अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः पूर्वराजभिः ॥
अनन्ताऽखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदम् ॥ ३१ ॥
विद्रुमोदुम्बरद्वारैर्वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तिभिः ॥
स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भ्राजत् स्फटिकभित्तिभिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! राम चरित का यह प्रभाव है कि पुरुष रामचरित को श्रवणों से धारण करता हुआ ही शान्ति परायण होकर कर्मबन्धनों से छूटजाता है ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित पूंछने लगे, कि—हे मुने ! भगवान् श्रीरघूत्तम अपने भ्राताओं से कैसे वर्त्तते रहे ? और आप स्वयं कैसे वर्त्तते रहे ? और श्रीराघवेन्द्र के विषयमें भ्राता लोग पुरवासी तथा प्रजा लोग कैसे वर्त्तते रहे ? ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञाऽनुसारितया प्रवृत्तिरुक्ता अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरम् ॥ २५ ॥

पुरीं वर्णयति-त्रिभिः । गन्धोदकैर्मदबिन्दुभिश्चाऽऽसिक्ता मार्गा यस्यां सुतरां मत्तामिव सम्मूढां वा इति वितर्कः पाठान्तरे वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः ॥ २६-२७-२८ ॥

पौराणां तस्मिन्वृत्तिमाह—तमुपेयुरिति । वराहरूपेण त्वयोद्धृतामिमां पृथ्वीं पाहीति ॥ २९ ॥

प्रजानां तस्मिन्वृत्तिमाह—ततः प्रजा इति ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेति यावत्समाप्ति । स्वगृहं प्रविष्टः संस्तस्मिन् रेम इति पञ्चमेनान्वयः । गृहं वर्णयति, सार्द्धैस्त्रिभिः । अनन्ता येऽखिलानां रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यम् अनर्घ्यो उरवः परिच्छदा यस्मिन् ॥ ३१ ॥

विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः स्वच्छैः स्थलैः तृतीयान्तानां मण्डितामिति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु वृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अथ सिंहासनोपवेशनानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः श्रीरामो दिग्वने दिक्पालने निमित्ते भ्रातॄनादिशत् अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञानुवृत्तिरुक्ता ततः स्वानां कौसल्यादीनाम् आत्मानं दर्शयन् सानुगः पुरीमयोध्यामैक्षत ॥ २५ ॥

(१) त्रिदशेश्वर इति विज० । (२) सवृन्तेति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पौराणां तस्मिन् अनुवृत्तिलक्षणमपि वक्तुं तैरलङ्कृतां पुरीं वर्णयति, आसिक्तमार्गामिति त्रिभिः । गन्धोदकैः चन्दनोदकादिभिः स्वामिनं प्राप्तं प्राप्तराज्यमालोक्य सुतरां मत्तानामिव स्थितानां करिणां मदोदकशीकरैश्चासिक्ताः मार्गाः यस्यां मत्तां वेति पाठान्तरं तत्र सुतरां मत्तामिवेति पुरीविशेषणं वाशब्दो वितर्के ॥ २६ ॥

प्रासादादिषु विन्यस्तैः स्वर्णकुम्भैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥

पूगैस्संवृताः या रम्भाः कदलयस्ताभिः नित्यसापेक्षत्वात् संवृतशब्दस्य समासः यद्वा, पूगैश्च पत्रफलपुष्पादिसंवृताभिः रम्भाभिश्च वाससां पट्टिकाभिश्च मण्डितामिति पूर्वेणान्वयः । आदर्शैर्दर्पणैरंशुकैः स्रग्भिश्च कृतानि कौतुकानि मङ्गलार्थानि तोरणानि यस्यां तां पुरीमैक्षतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

पौराणां तस्मिन् वृत्तिमाह—तत्राईणानि पूजासाधनानि पाणिषु येषां तैः पौरास्तत्र तत्र तं श्रीराममुपेयुरुपजग्मुः देव ! प्राक् वराहावतारे त्वयोद्धृतां पृथिवीं पाहीति प्रार्थयमानाः आशिषो युयुजुः प्रयुक्तवन्तः ॥ २९ ॥

तस्मिन् प्रजानामनुवृत्तिमाह—तमिति । चिरादागतं पतिं श्रीरामं वीक्ष्याकर्ण्य स्त्रियो नराश्च प्रजाः दिदृक्षया उत्सृष्टा गृहा याभिस्ताः हर्म्याण्यारुह्य अतृप्तानि नेत्राणि यासां ताः अरविन्दलोचनं श्रीरामं कुसुमैरवाकिरन् यद्वा चिरागतं पतिं द्रष्टुमिच्छया उत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराश्च प्रजा हर्म्याण्यारुह्य वीक्ष्याऽतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह-अथेति, यावदध्यायसमाप्ति । स्वगृहं प्रविष्टः तस्मिन् भगवान् स्वारामधीराणामात्मारामसुनिजनश्रेष्ठानामृषभो अभिनायकः रामः प्रिया चेष्टा यस्यास्तया स्निग्धया निरतिशयानुरागवत्या सीतया सह रेमे इति पञ्चमेनान्वयः । गृहं वर्णयति-पूर्वराजभिरिक्ष्वाकुप्रभृतिभिर्जुष्टं सेवितं प्रीतिविषयीकृतं वा अनन्ता निरवधिका ये अखिला रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यं समृद्धम् अनर्घ्यो उरवः परिच्छदा यस्मिन् विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः । वैदूर्यमणिमयस्तम्भानां पङ्क्तिभिः स्वच्छैरिन्द्रनीलमणिमयैः स्थलैः प्रदेशैः दान्ताः घर्षणेन निर्मलीकृता स्फटिकाः तन्मयीभिर्भित्तिभिः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रथमतृतीयप्रश्नौ परिहरति—अथेति । अथ राज्याभिषेकानन्तरं भ्रात्रादौ स्वाज्ञाकारित्वेनाऽवर्तत त्रिदशेश्वर इत्यनेन मानवेश्वरत्वं किमवक्तव्यमित्यसूचि तेन लोकाऽनुकरणायेयं क्रीडेति कथितमित्यर्थः । द्वितीयं परिहरति—आरमानमिति । स्वारमसन्दर्शनेन जनस्यानन्दजनकत्वेन राम इति बुद्धिं जनयामासेत्यर्थः पुरीनिरीक्षणं च समकालकम्पिपरचमप्रदर्शनाय ॥ २५ ॥

गन्धोदैः चन्दनादिगन्धद्रव्यमिश्रजलैः सक्ताः मार्गाः यस्यां निहम प्राप्तं स्वामिनमालोक्य सुतरां हर्षेण मत्तामिव करिणीं मदशीकरैः मदजलबिन्दुभिर्वा मत्तामिव स्थिताम् ॥ २६ ॥

चैत्यं पाषाणादिभिर्बद्धं वृक्षमूलस्थलं यज्ञशालास्थलं वा ॥ २७ ॥

संवृतैः फलस्तबकसहितैः पूगैः क्रमुकैः रम्भाभिः कदलीस्तम्भैः आदर्शैः दर्पणैरंशुकैर्वस्त्रैः स्रग्भिः मालाभिश्च कृतकौतुकानि रचितमङ्गलानि च तोरणानि यस्यां सा तथा ताम् ॥ २८ ॥

प्राक् वराहाऽवतारे त्वया पातालादुद्धृतां भुवमिति शेषः ॥ २९—३१ ॥

विद्रुमैरुदुम्बरैस्ताम्रैः कृतद्वारैः "ताम्रं शुल्वं मर्कटास्यं रक्तं कांस्यमुदुम्बरम्" इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भ्रातॄन् दिग्विजये आदिशदिति भ्रातॄणां तद्दर्शनरूपं स्वसुखमपि परिहाय तदाज्ञापालनरूपा तस्मिन्ननुवृत्तिरुक्ता रामस्यापि तेषु स्नेहासद्देऽप्याधिकारदानरूपा वृत्तिरुक्ता, स्वानां स्वाः प्रजाः पौराश्चेति प्रजासु पौरेषु च स्वदर्शनकृपावलोकादिदानरूपा तस्य वृत्तिरुक्ता । पुरीमैक्षतेति स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरम् अत एतस्येक्षणीयां पुरीं वर्णयति—आसिक्तेत्यादि । सुतरां मत्तामिव समृद्धां, वेति वितर्के वासितां गामिवेति पाठे । वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः । समासान्ताभाव आर्षः ॥ २५—२८ ॥

पौराणां तस्मिन्ननुवृत्तिमाह—तमिति । इमां पृथ्वीं प्राक् वराहरूपेण ॥ २९ ॥

प्रजानां तस्मिन् वृत्तिमाह—तत इति । चिरागतमिति वनवासादागमनसमयमवदर्शनमिदं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरं विस्तरेण पुनराह—अथेत्यादिना ॥ ३१ ॥

विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तरमाह-अथेति । अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः भ्रातॄन् दिग्विजय आदिशत् अनेन श्रीरामस्य भ्रातॄन् प्रति विगतधर्माविरुद्धो आज्ञाप्रदत्त्वेन वृत्तिरुक्ता तेषां तदाज्ञापालकत्वेन तस्मिन् वृत्तिरुक्ता अस्य श्रीरामस्य पौरादिषु तस्मिन् पौरादीनां च वृत्तिम् आत्मानमित्यादिना कुसुमैरवाकिरन्नित्यन्तेनाह ॥ २५ ॥

गन्धोदैः करिणां मदशीकरैर्मदबिन्दुभिश्च आसिक्ता मार्गा यस्याम् प्राप्तं स्वामिनं प्राप्तमालोक्य सुतरां मत्तामिव ॥ २६—२८ ॥

इमां पृथिवीं त्वया वराहमूर्तिना ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेत्यध्यायशेषेण । स्वगृहं प्रविष्टः रेमे इति पञ्चमेनान्वयः ॥ ३१ ॥

चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ।
मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कान्तकामोपपत्तिभिः ॥ ३३ ॥
धूपदीपैः सुरभिभिर्मण्डितं पुष्पमण्डितैः ।
स्त्रीपुम्भिः सुरसङ्काशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ॥ ३४ ॥
तस्मिन् स भगवान्रामः स्निग्धया प्रिययेष्टया ।
रेमे स्वाराममधीराणामृषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥
बुभुजे च यथा कालं कामान्धर्ममपीडयन् ।
वर्षपूगान्बहून्नृणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे श्रीरामोपाख्याने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

विद्रुममणिमयाः उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि त्रिभुवनके ईश्वर श्रीराघवने राजगादी के कछु दिनपीछे दिग्विजय के लिये भ्राता लोगों को पठाये, और आपभी एक समैं अनुचरों सहित अपने पुरवासियों के लिये अपने दिव्यसौन्दर्य के अनुभव देने को पुरी केदेखने को सिधारे ॥ २५ ॥

पुरी में भी वीथी और राजमार्ग सब चन्दन के जलों से और हाथियो के मद से सींचे गये हैं, पुरी भी कैसी जान पडती कि मानो अपने स्वामी को आते हुए देख कर अत्यन्त मत्त हो गई-हां ॥ २६ ॥

प्रासाद, गोपुर, सभा, चैत्य, और देव गृहों में कलश मङ्गल के लिये धरे हैं जामें और पताकाओं से मंडितहो रही है ॥ २७ ॥

फिर वह पुरी, पूग (सुपारी) और कदली (केलों) के फल सहित वृक्षोंसे और सुन्दर वस्त्रों की पट्टिकाओं (पड़दाओं) से और देखने योग्य वस्त्रों से सुशोभित हो रही है और नानाप्रकार के माला और तोरण बाँधकर जिस में कौतुक किया गया है ॥ २८ ॥

इसप्रकार की सजी बजी उस अयोध्या पुरी में जब प्रभु पधारे तब जिस २ मार्ग में आपका शुभागमन हुआ तहां २ पुरवासी जन पूजा और भेटों को हाथ में लेकर आशिषों को देते हुए, कि–हे देव ! जिसका पूर्व समय में आप ने रसातल से उद्धार किया अब आप उसी पृथिवी की रक्षा कीजिये ॥ २६ ॥

तबतो प्रजाओं ने अपने पति को बहुत दिनों में आये हुए देख कर निरन्तर देखने की इच्छा से पुरुष और स्त्रियें सब अपने घरों को छोडकर दर्शन के लिये साथ हो लिये और कितने नर नारी अटा अटारीन पै चढगये और कमललोचन श्रीराघवेन्द्र के दर्शन कर नेत्रों की तृप्तिको नहीं पाकर पुष्पों की वर्षा करते भए ॥ ३० ॥

तदनन्तर नगर पर्यटन कर प्रभूने अपने महलों में प्रवेश किया जो आपका श्रीगृह अपने पूर्व राजाओं से सेवित रहा और अनंत अनेक तरह के खजानों से भरा हुआ बहुमोल्य बहुत भोग के उपकरणों से पूरित होरहा है ॥ ३१ ॥

फिर वह अपना महल कैसा है कि जिसमें मूंगा की देहली वाले दरवाजे बने हैं, वैडूर्य मणि के खंभों की पंक्तियें शोभा देरही हैं, मरकत मणि के स्थल और स्फटिक मणि की भित्तियों से भी महल शोभित हो रहा है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

वाससां मणिगणानां चांशुकैर्दीप्तिभिः क्वित चैतन्यं तद्रु-
मुल्लासैरुज्ज्वलैः मल्ला चित्रिति क्वचित् वैदूर्यस्तम्भादिषु यथा शोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः। कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ॥ ३३ ॥

भूषणानां भूषणभूतैः ॥ ३४—३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नृणां मध्ये यद्वा नृणां नृभिरभिध्यातमङ्घ्रिपल्लवं यस्येति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विचित्राभिः स्रग्भिः पताकाभिश्च वाससां मणिगणानामंशुकैः पङ्क्तिभिः चित्रैस्तन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः यद्वा चिदिति पृथक्पदमव्ययम् क्वचिद्वैदूर्यस्तम्भादिषु यथाशोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः सुरभिभिर्धूपैर्दीपैश्च मण्डितं पुष्पाणि मण्डनमलङ्कारो येषां भूषणैर्भूषितास्तैः सुरसङ्काशैः देवतुल्यैः स्त्रीपुम्भिः समासान्ताभावस्तस्यानित्यत्वात् आर्षत्वाद्वा जुष्टं सेवितं कामान् यथाकालमुचितकालमनतिक्रम्य बहून् वर्षगणान् बुभुजे कथम्भूतस्सन् ? स्वधर्मं वर्णाश्रमोचितमपीडयन् अनुपरुन्धन् अत्यजन्नित्यर्थः । नृणामितिशेषे षष्ठी नृभिरभिध्यातमङ्घ्रिपल्लवं यस्य तथाभूतस्सन् ॥ ३३—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कान्तं शोभितं पट्टिकाभिर्वितानैः ॥ ३३ ॥

भूषणानामपि भूषणैः ॥ ३४ ॥

स्वारामाः शोभनोद्यानानि तत्र चारो येषां ते स्वारामचारास्तेषामृषभः निरन्तरं चारुतरोद्यानेषु सञ्चरताम् ईश्वर इत्यनेनातीव सौख्यं सूचयति—अनेनापि सीतावियोगो नास्तीत्युक्तं भवति । किञ्च सीतया नित्यरमणात्स्वयं सुखरूपत्वात्प्रजानां सुखहेतुत्वात्सर्वजनचित्तविलयत्वेन राम इति भावः ॥ ३५-३६ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
(विजयध्वजरीत्या नवमः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैः चितश्चिच्छक्तेरुल्लासैर्विलासैश्चिन्मयैरिति सर्वेषां विशेषणमिदं पुर्या अप्राकृतत्वात् कान्ता कामनीया भोगानां उपपत्तिः सिद्धिर्यैतस्तैरित्यपि सर्वेषां विशेषणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तस्मिन् स्वगृहे ॥ ३५ ॥

नृणां नृभिः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकादशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैः दीप्तिभिः चित्रैस्तन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः यद्वा चिदुल्लासैश्चिच्चैतनमात्रस्योल्लास आनन्दविशेषो येभ्यस्तैः कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगोपकरणविभूतयस्ताभिः ॥ ३३ ॥

पुष्पाणि एव मण्डनानि अलङ्कारास्तैश्च मण्डितं भूषणानामपि भूषणभूतैः स्त्रीपुम्भिर्जुष्टम् ॥ ३४—३५ ॥

नृणां नृभिः अभिध्याताङ्घ्रिपल्लवस्सन् सीतया सह रेमे ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

चित्र विचित्र मालायें उत्तमोत्तम परदे, बहुमोल्य वस्त्र, इन से और नाना प्रकार के मणिगणों की दीप्ति से और चैतन्य सदृश उज्वल मुक्तामणियों से और नाना प्रकार के भोगसामग्रियों से मण्डित होरहा है ॥ ३३ ॥

और सुगन्धित धूप दीपों से मण्डित है । तथा पुष्पों से अलङ्कृत देवता सदृश नर नारियों से सेवित है जो नर नारी भूषणों के भी भूषण है अर्थात् भूषणों की शोभा भी उनके शरीर में धारण करने से ही होती है ॥ ३४ ॥

ऐसे पुरुष और स्त्रियों से शोभित उस उत्तम महल के विषैं आत्माराम और धीरों में श्रेष्ठ रघुकुलोत्तंस श्रीचक्रवर्त्ति कुमार जगत के रमाने वाले श्रीरामचन्द्र प्रिय चेष्टा वाली भोरी भारी अथवा अति सुन्दर ऐसी श्रीजानकी जी के साथ रमण करते हुए ॥ ३५ ॥

और जिस प्रकार को पीडा न हो तिसी रीत से वर्षों के समूहों तक अर्थात् बहुत वर्षों तक समयर पर भोगों को भोगते हुए और मनुष्य उनके सदा चरण कमलों का ध्यान धरते रहे ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में एकादश अध्याय की वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

———

श्रीशुक उवाच ॥

कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः ॥
पुण्डरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वा ऽभवत्ततः ॥ १ ॥
देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः ।
ततो बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भवः ॥ २ ॥
खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ॥
ततो हिरण्यनाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥ ३ ॥
शिष्यः कौसल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्यगाद्यतः ॥
योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रन्थिभेदकम् ॥ ४ ॥
पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत् ॥
सुदर्शनोऽथाऽग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥ ५ ॥
योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः ॥
कलेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ॥ ६ ॥
तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य सन्धिस्तस्याप्यमर्षणः ॥
महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोऽन्वजायत ॥ ७ ॥
ततः प्रसेनजित्तस्मात्तक्षको भविता पुनः ॥
ततो बृहद्बलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते ॥
एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोन्वयः ॥ १ ॥

कुशस्य रामपुत्रस्यातिथिः सुतोऽभवत् तत्सुतः तस्य सुतः ॥१॥

अर्कसम्भवोऽर्कस्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥

ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः कथम्भूतः जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥

तदाह,यतः सकाशात् कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिराध्यात्मं योगमध्यगात् महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिंस्तं हृदयग्रन्थेर्भेदकञ्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

मरुं विशिनष्टि–योऽसाविति । पुनर्भावयिता भावयिष्यति॥६॥७॥
पित्राऽभिमन्युना ॥ ८—११ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुशस्य श्रीरामसुतस्यातिथिः सुतोऽभवत्तस्मादतिथेः निषधाख्यः तत्सुतः निषधसुतः नभः अथ नभात्पुण्डरीकः तत्पुत्रः पुण्डरीकपुत्रः क्षेमधन्वा ॥ १ ॥

ततः क्षेमधन्वनः देवानीको ऽभवत्ततो देवानीकात् हीनः अथ तत्सुतो हीनसुतः पारियात्रः ततः पारियात्राद्बलस्तस्माद्वज्रनाभः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मात् वज्रनाभः स चार्कस्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥

तत्सुतो वज्रनाभसुतः खगणस्तस्मात्खगणाद्विधृतिः सुतोऽभवत् ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः समभवत् स च योगाचार्यस्य जैमिनेः शिष्यः ॥ ३ ॥

यतो हिरण्यनाभादध्यात्मशास्त्रं कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरधिगतवान्, अध्यात्मं विशिनष्टि, योगं योगाख्यं महोदयं महानुदयो ऽभ्युदयो यस्मात् हृदयग्रन्थिमज्ञानं भिनत्तीति तथाभूतम् ॥ ४ ॥

हिरण्यनाभस्य पुष्यः सुतस्ततः पुष्यात् ध्रुवसन्धिरभवत् अथ ध्रुवसन्धेः सुदर्शनस्तस्मादग्निवर्णस्तस्य सुतः शीघ्रः तस्यापि सुतो मरुत् ॥ ५ ॥

मरुतं विशिनष्टि—योऽसाविति । योऽसौ मरुत् योगेन सिद्धः जितकायः कलापग्रामाख्यं ग्राममाश्रितोऽधुनाप्यास्ते किमर्थमित्यत आह—कलेर्युगस्यान्तेऽवसाने नष्टं सूर्यवंशं पुनर्भावयिता भावयिष्यति पुत्रपौत्रादि परंपरया प्रवर्त्तयिष्यति तदर्थं तत्रास्ते इति भावः ॥ ६ ॥

तस्मान्मरुतः प्रसुः तस्य सुतस्सन्धिः तस्यापि मर्षणस्सुतः तत्सुतो सुमहान् तस्मात् सुमहतो विश्वसाह्वो जज्ञे ॥ ७ ॥

ततो विश्वसाह्वात् बृहद्बलः जज्ञे इत्यनुषङ्गः, तं विशिनष्टि, यस्तु बृहद्बलः समरे सङ्ग्रामे ते पित्रा हतः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ श्रीरामपुत्रस्य कुशस्य सन्ततिमनुक्रामति—कुशस्य चेति । चशब्दः सन्ततेरविच्छेदं सूचयति ॥ १-३ ॥

अध्यात्मं परमात्मविषयं महानुदयो मोक्षलक्षणो यस्मात्स तथा एतदेव विशिनष्टि—हृदयेति । ऋषिर्ज्ञानी ॥ ४ ॥

तस्याग्निवर्णस्य शीघ्रनामा सुतः मरुन्नामा सुतो यस्य स मरुत्सुतः तस्य शीघ्रस्य मरुत्सुतोऽभूदिति वा ॥ ५-६ ॥

तस्मान्मरुत्तः ॥ ७ ॥

समरे ते तव पित्रा अभिमन्युना हतः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अस्मिन्नध्यायं न विद्यते ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वादशे कुशवंशस्य सुमित्रान्तस्य कीर्तनम् ।
समाप्तश्चेक्ष्वाकुसूनोर्विकुक्षेरयमन्वयः ॥
॥ १ ॥

अर्कसम्भवः अर्कस्यांशात् सम्भूतः ॥ २ ॥

हिरण्यनाभस्तु जैमिनेः शिष्यस्सन् योगाचार्योऽभूदित्यन्वयः यतो हिरण्यनाभात् कौसल्यो याज्ञवल्क्यः ऋषिः अध्यात्मं योगम् अध्यगात् ॥ ३—५ ॥

यो मरुः प्रसुश्रुतं पुत्रमुत्पाद्य कलापग्राममाश्रितोऽद्याप्यास्ते भावयिता पुनः पुत्रमुत्पाद्य प्रवर्तयिष्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मान्मरोः ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीरामपुत्रस्य कुशस्य वंशं वर्णयति—कुशस्येति द्वादशेनाध्यायेन ॥ १ ॥

अर्कसम्भवः अर्कस्य अर्कांशादुत्पन्नः ॥ २ ॥

हिरण्यनाभो जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥

यतो हिरण्यनाभात् महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिन् तत् हृदयग्रन्थेर्भेदकम् आध्यात्म्यं योगं कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरध्यगात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

यः मरुः भावयिता भावयिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पित्राऽभिमन्युना ॥ ८—१४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरघुकुलोत्तंसाय पुंसे नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—श्रीरामके पुत्र राजा कुशके अतिथि पुत्र हुए, तिनके निषध, तिनके सुत नभ हुए, नभके पुत्र पुंडरीक हुए तिनके पुत्र क्षेमधन्वा होते भये ॥ १ ॥

क्षेमधन्वा के पुत्र देवानीक हुए, तिनसे अनीह तिनके पुत्र पारियात्र हुए, तिनसे बल तिनसे स्थल तिनसे सूर्य के अंश से उत्पन्न होने वाले वज्र नाभ हुए ॥ २ ॥

उनके सुत खगण हुए, तिनसे विधृति तिन से हिरण्य नाभ हुए, जो कि जैमिनि ऋषि के शिष्य होकर योगाचार्य हुए ॥३॥

जिन हिरण्य नाभ से कौशल्य याज्ञवल्क्य ऋषि ने अध्यात्म योग का अध्ययन किया, कि जिस योग से बड़ी २ सिद्धियें प्राप्त होवैं । और जो योग हृदय की ग्रंथियों को भली भाँति भेदन कर सके ॥ ४ ॥

और हिरण्यनाभ के पुष्य हुए पुष्य के पुत्र ध्रुवसन्धि हुए उनके पुत्र सुदर्शन और अग्निवर्ण हुए उनके शीघ्र उनके मरुत पुत्र हुए ॥ ५ ॥

जो मरुत योग से सिद्ध होकर कलाप ग्राम में बैठे हुए हैं, कलि के अन्त में फिर विच्छिन्न हुए सूर्य वंश को [illegible] करेंगे ॥ ६ ॥

उन मरुत के प्रसुश्रुत पुत्र हुए, उन के संधि और संधि के अमर्षण हुए, उन के पुत्र सहस्वान् और सह[illegible] विश्वसाह्व पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ७ ॥

एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् ।
बृहद्बलस्य भविता पुत्रो नाम बृहद्रणः ॥ ९ ॥
(१)उरुक्रियस्ततस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति ।
प्रतिव्योमस्ततो भानु(२)र्दिवाको वाहिनीपतिः ॥ १० ॥
सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोऽथ भानुमान् ।
प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोऽथ तत्सुतः ॥ ११ ॥
भविता मरुदेवोऽथ सुनक्षत्रोऽथ पुष्करः ।
तस्यान्तरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ॥ १२ ॥
बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतञ्जयः ।
रणञ्जयस्तस्य सुतः सञ्जयो भविता ततः ॥ १३ ॥
तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो लाङ्गलस्तत्सुतः स्मृतः ।
ततः प्रसेनजित्तस्मात् क्षुद्रको भविता ततः ॥ १४ ॥
रणको भविता तस्मात्सुरथस्तनयस्ततः ।
सुमित्रो नाम निष्ठान्त एते बार्हद्बलान्वयाः ॥ १५ ॥
इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।
यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्याम् इक्ष्वाकुवंशवर्णनंनाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

विश्वबाहु के प्रसेनजित उनके तक्षक पुत्र हुए उनके बृहद्बल पुत्र हुए जिनको तुम्हारे पिता अभिमन्यु ने युद्ध में मारडाला ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्तस्मादमित्रजित् ॥ १२—१४ ॥
निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अन्तः ॥ १५ ॥
तदेवाह, इक्ष्वाकूणामिति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एते कथिताः इक्ष्वाकुवंशजा भूपाला अतीता अतिक्रान्ताः, अथानागतान् भाविनः इक्ष्वाकुभूपालान् मया कथयिष्यमाणान् शृणु बृहद्बलस्य सुतो नाम्ना बृहद्रण इति प्रसिद्धस्तस्य बृहद्रणस्योरुक्षतस्तस्योरुक्षतस्य वत्सप्रीतः सुतो भविष्यति ततो वत्सप्रीतात् प्रतिव्योमः ततः प्रतिव्योमात् भानुः, तस्माद्देवाकः स च वाहिन्याः सेनायाः पतिः ॥ ९ ॥ १० ॥

ततो देवाकात्सहदेवः ततः बृहदश्वः स च वीरः अथ बृहदश्वात् भानुमान् भानुमतः प्रतीकाश्वः तत्सुतः प्रतीकाश्वसुतः सुप्रतीकः ॥ ११ ॥

अथ सुप्रतीकान्मरुद्देवः सुतो भविता तस्मात्सुनक्षत्रः तस्मात्पुष्करः तस्य पुष्करस्यान्तरिक्षः तत्पुत्रोऽन्तरिक्षपुत्रः सुतपाः ततस्तस्मात्सुतपसोऽमित्रजित् भविता ॥ १२ ॥

(१) उरुक्षत इति । (२) देवाकः इति च वीर० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यामित्राजितो बृहद्राजस्तस्माद्बृहद्राजाद्बर्हिषः तस्माद्बर्हिषो धनञ्जयः तस्य धनञ्जयस्य सुतो रणञ्जयस्ततो रणञ्जयात् सृञ्जयस्सुता भविता ॥ १३ ॥

तस्मात्सृञ्जयाच्छाक्यः तस्माच्छाक्यात् शुद्धोदः अथ तत्सुतः लाङ्गलः स्मृतः ततो लाङ्गलात् प्रसेनजित् तस्मात् प्रसेनजितः क्षुद्रकः भविष्यति ततः ॥ १४ ॥

क्षुद्रकात्कुणको भविता तस्मात्कुणकात्सुरथस्तनयो भविष्यति तस्मात्सुमित्र इति प्रसिद्धः सुतो भविता स तु निष्ठान्तः निष्ठा वंशस्य स्थितिः तस्या अन्तः अन्तिमावधिभूतः एते बृहद्बलस्य भवितेत्यादिनोक्ताः बार्हद्बलाद्बृहद्बलगोत्रजा भाविनो नृपाः ॥१५॥

सुमित्रस्य निष्ठान्तत्वमेवाह, अथमिक्ष्वाकूणां वंशः सुमित्रोऽन्तोऽन्तावधिर्यस्य तथाभूतो भविष्यति, कुतः ? यतस्तं सुमित्रं राजानं प्राप्य कलौ युगे संस्थामुच्छेदं प्राप्स्यति वंश इत्यनुषक्तः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनागतानुत्पत्स्यमानान् तस्येत्येतत्पूर्वोत्तरत्र सम्बन्धयितव्यम् ॥ ९-११ ॥

तस्य सुतपसः सुतोऽमित्रजित् ॥ १२—१४ ॥

सुमित्रो नाम राजा निष्ठायाः वंशावलेरन्तो ऽवधिभूतः तत्र समाप्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति-इक्ष्वाकूणामिति । सुमित्रोऽन्तोऽवसानं यस्य स तथा संस्थां नाशं समाप्तिं वा "संस्था व्यवस्था प्रणिधिः समाप्त्याचारमारिषु" इति ॥१६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
विजयध्वजटीका द्वयमः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पित्रा अभिमन्युना ॥ ९--१४ ॥

नामनिष्ठयोर्वाचकवाच्ययोरन्तो नाशो यस्मात् सः तस्माद्वंशो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा नास्त्येव ननु कथाचन कीर्त्या नितरां तिष्ठन्तीति नामनिष्ठां बृहद्बलसुतादयस्तेषामपि अन्तः प्रवाहसमाप्तिर्यस्मात् सः ॥ १५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्ठायाः वंशस्थितेरन्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥१२ ॥

भाषा टीका ।

ये सब इक्ष्वाकु वंशी भूपाल व्यतीत होगये अब आगे जो होने वाले हैं उनको सुनो । बृहद्बल के पुत्र बृहद्रण ऐसे प्रसिद्ध नाम वाले होंगे ॥ ९ ॥

बृहद्रण के उरुक्रिय होंगे तिनके वत्सवृद्ध होंगे, तिनके प्रतिव्योम तिनसे भानु तिनसे दिवाक वाहिनीपति होंगे ॥ १० ॥

तिनसे सहदेव तिनसे बडे बीर बृहदश्व तिनसे भानुमान् भानुमान् के प्रतीकाश्व तिनके पुत्र सुप्रतीक होंगे ॥ ११ ॥

तिनसे मरुदेव तिनसे सुनक्षत्र तिनसे पुष्कर तिनके अन्तरिक्ष, तिनके सुतपा, तिनके अमित्रजित होंगे ॥ १२ ॥

तिनके भी बृहद्राज होंगे तिनसे बर्हि तिनसे कृतञ्जय तिनसे रणञ्जय तिनके पुत्र संजय होंगे ॥ १३ ॥

तिनसे शाक्य तिनसे शुद्धोद तिनसे लाङ्गल होंगे तिनसे प्रसेनजित तिनसे क्षुद्रक होंगे ॥ १४ ॥

तिनसे रणक होंगे तिनसे सुरथ तनय होंगे तिनसे सुमित्र नाम वाले राजा होंगे बस इनहीं तक वंश की स्थिति रहेगी ये जो कहे सो सब राजा वार्हद्बल के वंश के हुए ॥ १५ ॥

बस यह इक्ष्वाकुओं का वंश सुमित्र राजा तक ही होगा क्योंकि ? इस राजा को प्राप्त होकर कलियुग में यह वंश संस्था (नाश) को प्राप्त होगा ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में द्वादश अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

निमिरिक्ष्वाकुतनयो वसिष्ठमवृतर्त्विजम् ।
आरभ्य सत्रं सोऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्मि भोः! ॥ १ ॥
तं निर्वर्त्यागमिष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ।
तूष्णीमासीद्गृहपतिः सोऽपीन्द्रस्याकरोन्मखम् ॥ २ ॥
[१]निमिश्चलमिदं विद्वान् सत्रमारभतात्मवान् ।
ऋत्विग्भिरपरैस्ताव[२]न्नागमद्यावता गुरुः ॥ ३ ॥
शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वर्त्य गुरुरागतः ।
अशपत्पतताद्देहो निमेः पण्डितमानिनः ॥ ४ ॥
निमिः प्रतिददौ शापं गुरवेऽधर्मवर्तिने ।
तवापि पतताद्देहो लोभाद्धर्ममजानतः ॥ ५ ॥
इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः ।
मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ॥ ६ ॥
गन्धर्वस्तुषु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः ।
समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानूचुः समागतान् ॥ ७ ॥
राज्ञो जीवतु देहोऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि ।
तथेत्युक्ते निमिः प्राह माभून्मे देहबन्धनम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इक्ष्वाकोरेव पुत्रस्य निमेर्वंशस्त्रयोदशे ।
वर्ण्यते जज्ञिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादयः ॥ ० ॥

निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयन् कथामाह, निमिरित्येकादशभिः । सत्रमारभ्य वसिष्ठमृत्विजमवृत वव्रे ॥ १ ॥

तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य, प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेति गृहपतिः निमिः ॥ २ ॥

इदं जीवितं चलमस्थिरं विद्वान् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य मखं निर्वर्त्यागतो गुरुः शिष्यस्य व्यतिक्रममन्यायं वीक्ष्य निमेर्देहः पतात्वित्यशपद् ॥ ४ ॥ ५ ॥

उर्वशीदर्शनात्स्कन्नं रेतस्ताभ्यां कुम्भे निषिक्तं तस्मात्प्रपितामहो वसिष्ठो जज्ञे तदाह, मित्रावरुणयोरिति । तथाच श्रुतिः "कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्" इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च तर्हि जीवत्वित्यूचुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं—

"क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्रशतज्येष्ठविकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"—

---

(१) निमिरसत्रमविद्वान् इति । (२) यावत्तन्नागमद्गुरुः इति च विज० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युपक्रान्तानामिक्ष्वाकुसुतानां विकुक्षेर्वंशः कथितः अथ निमेर्वंशं विवक्षुस्तावन्निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयितुं तत्कथामाह–निमिरित्यादिना अराजकभयमित्यतः प्राक्तनेन । इक्ष्वाकोस्तनयो निमिः कदाचित्सत्रमारभ्य वसिष्ठमृत्विजम् अवृत त्वमृत्विक् भवेति वसिष्ठमुवाचेत्यर्थः । ततः स वसिष्ठः भो हे निमे ! प्राक् त्वद्वरणात्प्रागेवाहं शक्रेण वृतोऽस्मि ॥ १ ॥

अतस्तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य निष्पाद्य कारयित्वेत्यर्थः आगमिष्यामि तावत्पर्यन्तं त्वं प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेत्याह–ततो गृहपतिः निमिः तूष्णीमासीत्किञ्चिदप्यवदंस्तस्थौ ततः स वसिष्ठः शक्रस्य मखमकरोत् ॥ २ ॥

तदा निमिरात्मवान् प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यविदत एवेदं जीवितं चलमनित्यं जानन् चलमितिपाठे इदं गुरोर्वचः आर्त्विज्याकरणे मिथ्याहेतुं जानन्नित्यर्थः । यावद्गुरुर्वसिष्ठो नागतः तावदन्यैः ऋत्विग्भिः सत्रमारब्धवान् ॥ ३ ॥

शिष्य इति । ततो गुरुर्वसिष्ठः शक्रस्य मखं निर्वर्त्यागतः शिष्यस्य निमेर्व्यतिक्रमं गुरुवाक्यातिक्रमं वीक्ष्याऽशपत्, किमिति ? पण्डितमात्मानं मन्यत इति तथा तस्य निमेर्देहः पततां वियुज्यतामिति. निमे इति पाठे, हे निमे ! पण्डितमानिनस्तव देहः पततामित्यर्थः ॥४॥

निमिरिति । तदाकर्ण्य निमिरपि धर्मोऽनुवर्तिने गुरवे वसिष्ठाय प्रतिशापं ददौ, किमिति ? वित्तलोभाद्धर्ममजानतस्तवापि देहः पततामिति ॥ ५ ॥

इतीति । इतीत्थं वदन् निमिरध्यात्मकोविदः स्वं देहं तत्याज तथा अस्मत्प्रपितामहः वसिष्ठोऽपि त्यक्तदेहः पुनर्मित्रावरुणायोरुर्वशीदर्शनात्स्कन्नवीर्ययोस्तस्याः जज्ञे अत्रोर्वशीदर्शनान्मित्रावरुणयोः स्कन्नं रेतः ताभ्यां तत्कुम्भे निषिक्तं तस्माज्जज्ञे अस्मत्प्रपितामह इतीतिहासोऽनुसन्धेय इतिभावः ॥ ६ ॥

अथ तं त्यक्तं निमेर्देहं सुगन्धिवस्तुषु परिमलद्रव्येषु गन्धतैलेषु निधाय मुनिसत्तमा ऋत्विजः सत्रे यागे सति । अथानन्तरं तत्र समागतान् देवानूचुः ॥ ७ ॥

किमिति ? यदि यूयं प्रभवः जीवयितुं समर्थाः प्रसन्नाश्च तर्हि राज्ञो निमेरयं देहो जीवत्विति. ततो देवैस्तथेति जीवत्वयं देह इत्युक्ते सति निमिः प्राह, तदेवाह—माभूदित्यादिना विदेह उष्यतामित्यतः प्राक्तनेन । देहबन्धनं देहयोगः पुनर्मम माभूत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अवृत वव्रे स वसिष्ठोऽपि तं शक्रस्य यागं निवर्त्य समाप्य प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ १—२ ॥

सन्नेत्रायत इति सत्र त्रायति वा सत्रं ब्रह्म तद्विदां मध्ये विद्वान्नेषां संशयच्छेत्ता अपरैर्वसिष्ठव्यतिरिक्तैः तावदागमदित्यादिना गुरुर्धर्मापेक्षया नियतत्वदर्शनात्तत्प्रतिसन्धानमगणय्य शिष्याय शापदानमधर्म इतिकरवाऽधर्मवर्तिन इत्युक्तम् ॥ ३—४ ॥

लोभात् पौरोहित्यविषयात् ॥ ५ ॥

ततः किमभूदिति तत्राह–मित्रावरुणयोरिति । यो मित्रावरुणयोरुर्वश्यां जज्ञे सः मम प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ ६ ॥

तद्देहं तस्य निमेर्देहं गन्धवस्तुषु गन्धवासिततैलेषु हरिद्रादिद्रव्यविशेषेषु निधाय सत्रनामयागे ॥ ७ ॥

देहलक्षणबन्धनम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—७ ॥

अथ त्रयोदशे निमिः प्राहेति योगबलेन लिङ्गशरीरमवलम्ब्यैवेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निमेरिक्ष्वाकुपुत्रस्य वंशमुक्त्वा त्रयोदशे ।
समापितः सूर्यवंशो विष्णुवैष्णवसत्कथः ॥
॥ १ ॥

प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥

इदं जीवितं च चलमस्थिरं विद्वान् यत आत्मवान् सुबुद्धिः ॥ ३ ॥

निर्वर्त्य शक्रस्य मखं निष्पाद्य आगतः शिष्यस्य निमेर्व्यतिक्रमं स्ववश्याऽनपेक्षाम् ॥ ४ ॥

अधर्मवर्तिने लोभात् इन्द्रतो मत्तोऽपि दक्षिणाकांक्षारूपात् ॥ ५ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः देहं त्यक्त्वा मित्रावरुणयोर्जज्ञे इति उर्वशीदर्शनतस्तदीयरेतः कुम्भे निहितादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्" इति ॥ ६ ॥

तद्देहं निमिशरीरम् ॥ ७ ॥

यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च तर्हि जीवत्वित्यूचुः तथेति देवैरुक्ते सति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इक्ष्वाकुपुत्रस्य निमेर्वंशमाह—निमिरितित्रयोदशेन । निमिः सत्रमारभ्य वसिष्ठम् ऋत्विजम् अवृत वव्रे ॥ १ ॥

तं शक्रमखं निर्वर्त्य निष्पाद्य तावन्मां प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिः निमिः ॥ २ ॥

इदं जीवितम् ॥ ३ ॥

निर्वर्त्य शक्रमखमिति शेषः ॥ ४–५ ॥

इति अनेन गुरुशापेन निमिः स्वं देहम् उत्ससर्ज तथाऽस्मत्प्रपितामहः वसिष्ठस्त्यक्तदेहः उर्वश्यामुर्वशीदर्शनात् कुम्भे निहितवीर्ययोर्मित्रावरुणयोः पुत्रः तथा अगस्त्यसहितो जज्ञे तथा च श्रुतिः "कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्" इति ॥ ६ ॥

तस्य निमेर्देहम् ॥ ७ ॥

हे प्रभवः ! यदि प्रसन्नाः यूयं तर्हि जीवतु ॥ ८–९–१० ॥

यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।
भजन्ति चरणाम्भोजं मुनयो हरिमेधसः ॥ ९ ॥
देहं नावरुरुत्सेऽहं दुःख(१)शोकभयावहम् ।
सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥ १० ॥

देवा ऊचुः ॥

विदेह ! उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणाम् ।
उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ॥ ११ ॥
अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥ १३ ॥
तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नन्दिवर्द्धनः ।
ततः (२)सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते ! ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

अब इस तेरहवें अध्याय में इक्ष्वाकु के पुत्र निमि का वंश कहते हैं कि जिस वंश में बडे २ ब्रह्मज्ञानी जनक प्रभृति राजा लोग हुए ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-इक्ष्वाकु के पुत्र निमिने यज्ञ का आरंभ करके वसिष्ठ महाराज को ऋत्विज स्वीकार किये, तब वसिष्ठजी ने कहा कि—हेनिमे ! पहिले इन्द्रने अपने यज्ञके लिये हम को वरण कर लिया है ॥ १ ॥

इस लिये उस यज्ञको संपूर्ण करके जब तक हम आवैं तब तक हमारी प्रतीक्षा करो, इतना सुनकर राजा भी चुप चाप रहा वसिष्ठजी भी इन्द्र का यज्ञ करते भये ॥ २ ॥

जब तक गुरुजी इन्द्र के यहां से नहीं आये तब तक राजा निमिने इस शरीर को चल जानकर और ही ऋत्विजों से यज्ञ का आरंभ करते हुए क्योंकि ? आत्मज्ञानी रहे ॥ ३ ॥

वसिष्ठजी भी इन्द्र के यज्ञ से निवृत्त होकर आये और आकर अपने शिष्य के व्यतिक्रम को देखकर अपने शिष्य निमि को यह शाप देते हुए कि पंडितमानी निमि का देह पतन होजाओ ॥ ४ ॥

तब निमि ने भी अधर्मवर्त्ती गुरुको शाप देदिया कि-" लोभ से धर्म को नहीं जानने वाले ऐसे तुमारे देह का भी पतन होजाओ ॥ ५ ॥

इस प्रकार शाप देकर निमि भी वसिष्ठ के शाप से देह को त्याग करते हुए क्योंकि अध्यात्म कोविद जो रहे । और वसिष्ठ जी भी उर्वशी में मित्रावरुण देव से उत्पन्न हुए । अर्थात् यज्ञ समय में उर्वशी के देखने से मित्र और वरुण के वीर्य पतन होने पर एक कुंभ में निषेक कर दिया तिससे फिर वसिष्ठ हुए इसी से मैत्रावरुणि कहाये ॥ ६ ॥

जब राजा निमि ने देह छोड दिया तब मुनि लोगों ने गंध वाली वस्तुओं में राजाके देह को धरवा दिया और यज्ञके समाप्त होने पर आये हुए देवों से ब्राह्मण लोग बोले, कि ॥ ७ ॥

हे देव लोगो ! यदि आप समर्थ लोग प्रसन्न हुए हों तो यह राजा का देह जी जावै देवों ने कहा कि " तथास्तु " [ऐसाही होवे] तब राजा निमि बोले, कि-नहीं मेरे लिये देह का बंधन मत होवै ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्त्यपितु मोक्षायैव भजन्ति ॥९॥१० ॥

निमिर्विदेह एव सन्नुष्यतां वसतु कामं यथेच्छम् एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितमस्य भविष्यति न च देहबन्ध इति भावः सचाध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्त्तकत्वेन लक्षितोऽ वर्त्तेत इति शेषः ॥ ११ ॥

तदेवं मृतादपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति—अराजकभय-मिति ॥ १२ ॥

---

(१) मोहभयाश्रयम् ।　(२) सुकेशः इति च वीर० पाठः ।

तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः[1] सुधृत्पिता ।
सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्वोऽथ मरुस्ततः ॥ १५ ॥
मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतिरथो यतः ।
देवमीढस्तस्य सुतो [2]विश्रुतोऽथमहाधृतिः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह, जन्मनाऽसाधारणेन जन एव जनकः यद्वा स्वदेहद्वारा जनकत्वात्स निमिर्जनकोऽभूदित्यर्थः । मिथिला येन निर्मिता इत्यनेन व्युत्पत्त्यन्तरमर्थादुक्तम् ॥ १३ ॥ १४॥

सुधृत् सुधृतिस्तस्य पिता ॥ १५—२० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र हेतुं वदन्नाह-यस्येति।मुनयो वियोगभयकातराः देहयोगे सति पुनर्वियोगः स्यात् अतो वियोगभयदुःखोदर्कत्वात् पूर्वं यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्तीत्यर्थः। किन्तु हरिमेधसो भगवतः चरणाम्भोजमेव भजन्ते हरिराश्रितानां संसृतिबन्धं हरतीति तथा स चासौ मेधास्तेषाम् इष्टप्रापणानिष्टपरिहारोपयुक्तज्ञानवान् तस्य ॥ ९ ॥

देहमिति। अतोऽहं दुःखादिनिमित्तभूतं देहं नावरुरुत्से अवरोद्धुं गृहीतुं नेच्छामि यतो देहस्यावरोधाद्स्य देहिनः सर्वदा पुनः पुनरिति भावः। मृत्युरनुवर्त्तत इति शेषः। यथोदके वसतां मत्स्यादीनां मृत्युः पौनःपुन्येन तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥

इत्थमुक्ता देवा ऊचुः, तदेवाह–निमिर्विदेह एव सन् अध्यात्मसंस्थितः सूक्ष्मदेहास्थितिमान् कामं यथेच्छं शरीरिणां लोचनेषून्मेषनिमेषाभ्यां लक्षितस्तत्प्रवर्त्तकत्वेन सूचित उष्यतां स्थीयताम् एवञ्च युष्माभिः प्रार्थितमस्य जीवितमपि भविष्यति न च स्थूलदेहसम्बन्ध इति भावः ॥ ११ ॥

तदेवं मृतादपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति–अराजकभयमिति। नृणामराजकत्वनिमित्तं भयं मन्यमानाः संभावयन्तो ये महर्षयो निमेर्देहं ममन्थुः मथितवन्तः ततः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥

तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह—जननादिति । जननादितरसाधारणजन्मनो निमित्ताज्जनकपदाभिधेयो बभूव यद्वा स्वदेहद्वारा जनयितृत्वाज्जनकः विदेहतः जीववियुक्ताद्देहाज्जातत्वाद्विदेहाख्यः मन्थनाज्जातत्वान्मिथिलः येन मिथिलशब्दाभिधेयेन निर्मितत्वात्पुर्यपि मिथिलाख्या बभूवेत्यर्थः ॥१३॥

तस्मादिति। तस्मान्मिथिलादुदावसुर्व्यजायतेत्यनुषङ्गः। तस्योदावसोर्नन्दिवर्द्धनः पुत्रो बभूव ततो नन्दिवर्द्धनात् सुकेशस्तस्यापि देवरातः पुत्रः हे महीपते ! ॥ १४ ॥

तस्माद्देवरातात् बृहद्रथः तस्य बृहद्रथस्य महावीर्यः तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि–सुधृत्पितेति। सुधृतस्य पुत्रस्य पितेत्यर्थः । सुधृतः पुत्रो धृष्टकेतुः अथ धृष्टकेतोर्हर्यश्वः ततो हर्यश्वान्मरुः ॥ १५ ॥

मरोः पुत्रः प्रतीपकः तस्मात्प्रतीपकात्कृतरथो जातः तं विशिनष्टि तत्पुत्रमाह–यतः कृतरथाद्देवमीढो जात इत्यनुषङ्गः तस्य देवमीढस्य सुतो विधृतः अथ विधृतान्महाधृतिः ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमिति देहबन्धो माभूदिति तत्राह-यस्येति। यस्य देहस्य योगं सम्बन्धम् यस्य वियोगभयेन कातराः व्यग्रचित्ताः हरिः भक्तजनापहरणशीला मेधा धारणावती धीः "धीर्धारणावती मेधा" इत्यमरः। बुद्धिर्यस्य स तथा तस्य हरिवत्सूर्यवत्प्रकाशमाना मेधा यस्येति वा तस्य विष्णोः मुनयो वाचंयमाः ॥ ९ ॥

तं देहं नावरुरुत्से स्वीकर्तुं नेच्छामि दुःखं तीव्रवेदना शोकः मन्युः "मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम" इत्यमरः । भयं सञ्चलनम् ततोऽपि देहग्रहणेच्छा नेत्याह— सर्वत्रेति ॥ १० ॥

अदेहस्याऽस्य वासः कथङ्घटते ? अधिष्ठानाद्यभावादिति तत्राह-लोचनेष्विति । लोचनेष्वस्य सद्भावः कथञ्ज्ञायते ? इति तत्राह-उन्मेषणेति । किमस्य कर्म ? इति तत्राह—अध्यात्मेति । परमात्मोपासना युक्तः ॥ ११-१२ ॥

नामनिर्वचनपूर्वकं जनकस्य वंशं कथयति—जननादित्यादिना । मथनेन जननमस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मिथिलेति निपातनं शवानां शयनमस्मिन्निति श्मशानमितिवत् मिथिला पुरी ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुधृत्पिता सुधृतो जनकः ॥ १५-१७ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ९ ॥

अस्य वियोगो भविष्यतीति भयेन कातरा विक्लवात्मानः सन्तो यस्य योगमात्रं किमुत तत्सम्बन्धिनानाजन्म नानाजातीयसुखं न वाञ्छति किन्तु भजन्ति केवलम् । ननु, चरणाम्भोजं भजन्तीति सेवा सुखेच्छा दर्शिता सेवा च देहं विना न सम्भवति, तर्हि कथं तदुपयुक्तं देहमपि न वाञ्छति ? नेत्याह, देहमिति । दुःखावहमेव न कामये तदीयपरमसेवोपयुक्तदेहस्तु पार्षदरूप एव स च नित्यसुखात्मक एवेति भावः । आश्रयादिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १० ॥

देवा ऊचुरिति देवास्तु यत्किञ्चिदेव समादधत ऊचुरित्यर्थः । राज्ञो जीवतु देहोऽयामिति सुप्रार्थितस्य राज्ञा तन्निषेधस्य च करणेऽसङ्कटत्वापातात् तदीयपरमाभीष्टस्य च दातुं शक्यत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

(१) सुधृत्पिता । (२) विधृतः इति च वीर० पाठः ।

कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाऽथ तत्सुतः ।
स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥
ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् ।
सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः ॥ १८ ॥
कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ।
धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ ॥ १९ ॥
कृतध्वजात्केशिध्वजः खाण्डिक्यस्तु मितध्वजात् ।
कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अराजक इति ततः स्ववाक्यं चान्यथं ते चक्रुरिति भावः ॥ १२-२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भजन्तीति देहाभावे चरणाम्भोजभजनासम्भवान्मम भगवत्पार्षददेहोऽस्त्विति प्रार्थनारूपो गूढो ध्वनिः ॥ ९ ॥

नावरुरुत्से न धर्तुमिच्छामि उदके उदकेऽपि जलचरादन्यस्मादन्यत्र स्थले स्वभावाच्च मृत्युरित्यर्थः देवा ऊचुरिति देहो जीवत्विति मुनीनां प्रार्थितं न जीवत्विति राज्ञः पार्षददेहो भवत्विति तृतीयप्रार्थितस्य दातुमशक्यत्वादुभयमेव दित्सन्त ऊचुरित्यर्थः ॥ १० ॥

निमिर्विदेह एव उष्यतां वसतु वाञ्छितो ज्ञातः सन् लोचनेषु अध्यात्मसंस्थित इत्याभ्यां जीवितं देहबन्धाभावश्चेत्युभयथा प्रार्थितं सेत्स्यतीति भावः ॥ ११—१२ ॥

जन्मना असाधारणेन जायत इति जनकः ॥ १३—१४ ॥

सुधृतेः पिता सुधृतिपिता ॥ १५-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निमिर्विदेहः स्थूलदेहरहित एव अध्यात्मसंस्थितः सूक्ष्मदेहसंस्थितः शरीरिणां लोचनेषु उन्मेषणनिमेषाभ्यां स्वप्रयोज्याभ्यां प्रयोजकतया लक्षितः सूचितः कामं यथासुखम् उष्यतां स्थीयताम् एवं सति युष्मत्प्रार्थितमस्य जीवितं भवत्विति भावः ॥ ११ ॥

निर्जीवनिमिदेहात्सद्वंशमाह—अराजकभयमित्यादिना ॥ १२ ॥

स च कुमारः अलौकिकेन जन्मना जन एव जनकसंज्ञां गतः जीवसम्बन्धरहितो देहो यस्य स निमिर्विदेहः तज्जोऽपि विदेह उपचारात्तत्कुमारोऽपि विदेह इत्युच्यते मथनाज्जातो मिथिल संज्ञोऽभूत् ॥ १३—१४ ॥

सुधृतिपिता सुधृतेः पिता ॥ १५—२० ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि ? मुनिजन वियोग के भय से कातर होकर जिस देह के योग की इच्छा नहीं करते और श्रीहरि में बुद्धि को लगाकर श्रीहरि के चरण कंज को भजते हैं ॥ ९ ॥

इस कारण से मैं देह को नहीं स्वीकार करूंगा क्योंकि यह देह दुःख शोक और भय को देने वाला है और सब जगे इसकी मृत्यु है जैसे मत्स्य लोगों को जल में सर्वत्र मृत्यु है ॥ १० ॥

इतना वचन निमि का सुनकर—

देवा ऊचुः ॥

देव लोग बोले कि—हे निमि महाराज ! तुम देह धारियों के लोचनों में वास करौ और अध्यात्म संस्थित होकर निमिष उन्मेष द्वारा मालूम हुआ करौ ॥ ११ ॥

अब महर्षि लोगों ने मनुष्यों को अराजक भय मानकर निमि के देह का मंथन किया तब निमि के शरीर से पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १२ ॥

जन्म लेने से वह जनक कहाया विना देह वाले से उत्पन्न हुआ इससे विदेहज कहाया और मथन से हुआ इसकारण मिथिल भी कहाया, जिनने मिथिलापुरी का निर्माण किया ॥१३॥

हे महीपते ! तिन से उदावसु हुए, तिनके पुत्र नंदिवर्द्धन हुए तिन से सुकेतु हुए तिनके भी देवरात हुए, ॥ १४ ॥

तिनसे बृहद्रथ हुए, तिनके महावीर्य, तिनसे सुधृति, सुधृति के धृष्टकेतु तिनसे हर्यश्व और मरु सुत हुए ॥ १५ ॥

मरु से प्रतीपक हुए तिनसे कृतिरथ उत्पन्न हुए, तिनसे देवमीढ तिनसे विश्रुत तिनके महाधृति ॥ १६ ॥

खाण्डिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो भीतः केशिध्वजाद्द्रुतः ।
भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः ॥ २१ ॥
शुचिस्तत्तनयस्तस्मात्सनद्वाजस्ततोऽभवत् ।
ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोऽथ पुरुजित्सुतः ॥ २२ ॥
अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सुपार्श्वकः ।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमधिर्मिथिलाधिपः ॥ २३ ॥
तस्मा (१) त्समरथस्तस्य सुतः (२) सत्यरथस्ततः ।
आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसम्भवः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१ ॥ २२ ॥
तत्तस्मात्सुपार्श्वकः ॥ २३ ॥
अग्निसम्भवोऽग्नेरंशात्सम्भूतः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो महाधृतेः कृतिरातः तस्मात्कृतिरातान्महारोमा जातः तत्सुतो महारोम्णस्सुतः स्वर्णरोमा तस्य स्वर्णरोम्णः ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥

ततो ह्रस्वरोम्णः सीरध्वजो जज्ञे तस्मिन् सीरध्वजशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—यतो ह्रस्वरोमस्य यज्ञार्थं महीं भुवं कर्षतः कर्षणतस्ततः सीराल्लाङ्गलाग्रात्सीता दाशरथेर्भार्या पूर्वं भूमिष्ठा सती जाता प्रादुर्भूता तस्मान्निमित्ताद्ध्रस्वरोमस्सीरध्वजशब्दाभिधेयो बभूव सीर एव ध्वजवत् ख्यातिहेतुर्यस्य स सीरध्वजः॥१८॥

तस्य सीरध्वजस्य पुत्रः कुशध्वजः ततः कुशध्वजात् धर्मध्वजः पुत्रः । हे नृप ! धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ, तौ च कृतध्वजमितध्वजाख्यौ ॥ १९ ॥

तत्र कृतध्वजात्केशिध्वजो बभूव मितध्वजात् खाण्डिक्यो जातः हे राजन् ! कृतध्वजसुतः केशिध्वजो ब्रह्मविद्यायां प्रवीणः ॥ २० ॥

खाण्डिक्यस्तु कर्मयोगयाथात्म्यवित् स च केशिध्वजात् भीतो गतः तस्य केशिध्वजस्य सुतो भानुमान् पुत्रो बभूव तत्सुतो भानुमत्सुतः शतद्युम्नः ॥ २१ ॥

तस्मात् शतद्युम्नात् शुचिस्तनयोऽभूत् ततः शुचेः सनद्वाजोऽभवत् सनद्वाजादूर्ध्वकेतुः अथोर्ध्वकेतोरजः स च पुरुजित्सुतो यस्य तथाभूतः ॥ २२ ॥

तस्यापि पुरुजितोऽपि सुतो ऽरिष्टनेमिः तस्य श्रुतायुस्तस्य पार्श्वगः ततः पार्श्वगाच्चित्ररथः तस्य चित्ररथस्य क्षेमाद्धिः स च मिथिलाधिपः इदं पूर्वेषामपि विशेषणम् ॥ २३ ॥

तस्मात् क्षेमाद्धेः हेमरथस्सुतः तस्मात् सत्यरथः तस्मादुपगुरुरासीत् तस्मादुपगुरोरुपगुप्तः स चाऽग्निसम्भवः अग्नेरंशात्सम्भूतः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सीता जननहेतुत्वेन सीरं ध्वजं गमकं ज्ञापकं यस्य स सीरध्वजः "ध्वज गतौ" इति धातुः ॥ १८-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कर्षतो यस्य सीता रामपत्नी सीराग्रतो लाङ्गलाग्रतो जाता तस्मादेव हेतोः सीरमेवध्वजः कीर्तिध्वजको यस्य सः ॥१८-२०॥
द्रुतः पलायितः ॥ २१ ॥
तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २२ ॥
तत् तस्य ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

केशिध्वजादात्मविद्याविशारदात् भीतः सन् द्रुतः अन्यत्र गतः तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१-२२ ॥
तत्तस्मात् ॥ २३ ॥
अग्निसम्भवः अग्न्यंशादुत्पन्नः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तिनके कृतिरात तिनसे महारोमा तिनसे स्वर्णरोमा, तिनसे ह्रस्वरोम उत्पन्न हुए ॥ १७ ॥

तिनसे सीरध्वज उत्पन्न हुए यज्ञ के अर्थ पृथिवी का कर्षण करते रहे इतने में सीर [हल] के अग्र से सीता जो उत्पन्न हुईं इससे सीरध्वज कहाये ॥ १८ ॥

(१) हेमरथः ॥ (२) सत्यरथः इति च वीर० पाठः ।

वस्वनन्तोऽथ तत्पुत्रो युयुधो यत्सुभाषणः ।
श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्माद्दतः सुतः ॥ २५ ॥
शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतिहव्यो धृतिस्ततः ।
बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी ॥ २६ ॥
एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः ।
योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि ॥ २७ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे निमिवंशानुवर्णनं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

तिनके पुत्र कुशध्वज हुए, तिनसे धर्मध्वज नृप हुए, धर्मध्वज के दो पुत्र हुए कृतध्वज और मितध्वज ॥ १९ ॥

कृतध्वज से केशिध्वज हुए, मितध्वज से खांडिक्य हुए, हे राजन्! कृतध्वज के पुत्र केशिध्वज ब्रह्मविद्या विशारद हुए, ॥२०॥

और खांडिक्य कर्म के तत्त्व को जानने वाले हुए पर केशिध्वज से भयभीत होकर भाग गये फिर केशिध्वज के पुत्र भानुमान् हुए तिन के पुत्र शतद्युम्न हुए, ॥ २१ ॥

तिनके तनय शुचि हुए तिन से सनद्वाज हुए, सनद्वाज से ऊर्ध्वकेतु हुए तिनसे अज तिन से पुरुजित पुत्र हुए ॥ २२ ॥

तिनके श्री अरिष्ट नेमि हुए तिनके श्रुतायु हुए, तिनके पार्श्वक हुए तिन से चित्ररथ उत्पन्न हुए जिनके पुत्र क्षेमधि मिथिला के पति हुए ॥ २३ ॥

तिन से समरथ हुए, तिनके सुत सत्यरथ हुए, तिनसे उपगुरु के अग्नि के अंश से होने वाले उपगुप्त हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यस्मात्सुभाषणः ॥ २५ ॥ २६ ॥
योगेश्वरा याज्ञवल्क्यादयस्तेषां प्रसादेन ॥ २७ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत उपगुप्ताद्वस्वनन्तः पुत्रोऽभवत् ततः सुवर्चाः यत् यस्मात् सुभाषणो जज्ञे ततः सुभाषणाच्छ्रुतो जज्ञे तस्माच्छ्रुतात् जयः तस्माज्जयाद्विजयः अस्य विजयस्य सुतो धृतः, ऋतः इति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

तत्सुतो ऋतसुतः शुनकः अनघ इति पाठान्तरं ततो वीतिहव्यः ततश्च धृतिः धृतेर्विपुलाश्वः तस्य कृतिः तस्य कृतेः महावशी जज्ञे ॥ २६ ॥

हे राजन् ! एते कथिता मैथिलाः मिथिलवंशजाः आत्मविद्यायां विशारदाः योगीश्वरप्रसादेन भगवत्प्रसादेन गृहेषु सन्तोऽपि द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिर्विमुक्ता बभूवुः ॥ २७ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गृहेषु स्थिता अपि योगेश्वरस्य याज्ञवल्क्यस्य प्रसादेन जनकादयो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभावैः मुक्ता आत्मारामा इत्यर्थः ॥२७॥
इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीसारार्थदर्शिनी ।

अग्निसम्भवः अग्न्यंशसम्भूतः यत् यस्य ॥ २५—२७ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रयोदशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत् यस्मात् ॥ २५-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोदशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

तिन के पुत्र वसुनंत हुए, तिनके पुत्र युयुधान तिनसे सुभाषण तिनसे श्रुत तिनसे जय तिनसे विजय तिन से ऋत पुत्र हुए, ॥ २५ ॥

तिनके शुनक हुए, तिनसे वीतिहव्य तिनसे धृति धृति से बहुलाश्व, तिनके कृति तिनके महावशी ॥ २६ ॥

हे राजन् ! ये सब मैथिल राजा लोग आत्म विद्या में विशारद हुए और याज्ञवल्क्यादि योगेश्वरों के प्रसाद से सभी राजा लोग गृह में रहकर भी सुख दुःखादिद्वंद्वों से मुक्त हुए ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में त्रयोदशमध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-भाषा टीका समाप्ता ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

—०:*:०—

श्रीशुक उवाच।

अथातः श्रूयतां राजन्! वंशः सोमस्य पावनः।
यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्त्तयः॥ १॥
सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात्।
जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः॥ २॥
तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल।
(१)विप्रौषध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः॥ ३॥
सोऽयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयम्।
पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरद्बलात्॥ ४॥
यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात्।
नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः॥ ५॥
शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सासुरोडुपम्।
हरो गुरुसुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः॥ ६॥
सर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्वयात्।
सुरासुरविनाशोऽभूत्समरस्तारकामयः॥ ७॥
निवेदितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत्।
तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वत्नीमवैत्पतिः॥ ८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

चतुर्दशात्त्रिभिः सोमवंशमाह समासितः।
यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्त्तयः॥१॥
चतुर्दशे गुरोः पत्न्यां तारायां सोमजाद्बुधात्।
जातास्त्वैलाः षड्वंश्यामायुमुख्यानजीजनत्॥ २॥

॥ १॥ २॥

दृग्भ्य आनन्दाश्रुभ्यः अत एवाऽमृतमयः। किलेत्याश्चर्ये पाठान्तरे दृशो नेत्रात्। वक्ष्यमाणापेक्षकारणमाह विप्रेति॥ ३॥

सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाप्रारम्भमाह—पत्नीमिति सार्द्धैर्नवभिः॥ ४॥

तत्कृतेन तन्निमित्तम्॥ ५॥

सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह—शुक्र इति। असुरैः सहितः उडुपमग्रहीदित्यर्थः। सन्धिरार्षः। गुरोः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत्। आङ्गिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिः॥ ६॥ ७॥

निवेदितो विज्ञापितः विश्वकृद्ब्रह्मा अवैदबुध्यत॥ ८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदेवं सूर्यवंशमनुवर्ण्याथ सोमवंशमनुवर्णयितुं प्रतिजानन् राज्ञः शुश्रूषामुत्पादयति मुनिः—अथेति। हे राजन्! अथ सूर्यवंशवर्णनानन्तरं मया कथ्यमानः सोमवंशः श्रूयतां,त्वयेति शेषः। श्रोतव्यताख्यापनाय वंशं विशिनष्टि—पावन इति। तत्र हेतुमाह,

---

(१) विप्रौषध्युडुगणानाम् इति विज० वीर०।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्मिन्निति । कीर्त्यत इति कीर्तनं यशः पुण्यं कीर्तनं येषां ते ऐलादयः पुरूरवादयो नृपाः यस्मिन् सोमवंशे कीर्त्यन्ते ॥ १ ॥

तत्र वंशस्य पूर्वावधिं वक्तुं सोमात्प्राक्तनानाह—सहस्रशिरस इति । सहस्रं शिरांसि यस्य तस्य पुंसः अनिरुद्धरूपिणः परमपुरुषस्य गर्भोदकेषु शयानस्य नाभिरेव ह्रदः तस्मिन् यदुत्पन्नं सरोरुहं जगत्पद्मं तस्माज्जातस्य धातुः चतुर्मुखस्य सुतोऽत्रिरासीत् स चात्रिः गुणैः पितृसमः चतुर्मुखतुल्यः ॥ २ ॥

तस्मादत्रेः दृग्भ्यः आनन्दाश्रुभ्यः सोमश्चन्द्रः पुत्रोऽभवत् अत एवामृतमयः किलेत्याश्चर्ये पाठान्तरे दृशो नेत्रात्, न चैव "चन्द्रमा मनसो जातः" इति श्रुतिविरोधः तस्यैवात्र जन्मान्तरकथनात्; वक्ष्यमाणादर्पस्य कारणं वदन् सोमं विशिनष्टि—विप्रेति, ब्रह्मणा सोमो विप्रादीनां पतिः कल्पितः कृतः पतित्वेन कृत इत्यर्थः अम्बुगर्भाः कुमुदादयः ॥ ३ ॥

यस्सोमो भुवनत्रयं विजित्य राजसूयेनायजत सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाद्वारेणाह—सार्द्धैस्त्रिभिः पत्नीमिति । बृहस्पतेः पत्नीं तारां नाम तारेतिप्रसिद्धां दर्पाद्बलात्प्रसह्य हृतवान् ॥ ४ ॥

स सोमो यदा देवानां गुरुणा बृहस्पतिना पुनःपुनर्याचितोऽपि मदाद्दर्पात् नात्यजत्, तारामिति शेषः । तदा तत्कृते तन्निमित्तं देवानां दानवानां च विग्रहो द्वेषः जज्ञे ॥ ५ ॥

सुरासुराणां विग्रहजन्मप्रकारमाह—शुक्र इति । बृहस्पतेर्द्वेषात् शुक्रः सासुरः असुरैः सहितः उडुपमुडूनि नक्षत्राणि पातीति तथा तं सोममग्रहीत् स्वपक्षपातिनमकरोदित्यर्थः। सख्यिहार्दः तथा हरो रुद्रः सर्वैर्भूतगणैर्वृतः गुरोरङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिं स्नेहादग्रहीत् अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यो हर इति हि प्रसिद्धिः अतो गुरुसुतमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

तदा सर्वैर्देवगणैरुपेतो महेन्द्रो गुरुं बृहस्पतिमन्वगात् अनुससार एवं स्थिते तदा सुराणामसुराणां च विनाशो यस्मात्समरः सङ्ग्रामः तारकामयः तारका तारा तस्याः निमित्तभूतायाः आगतत्वात्तारकामयः ततः आगत इत्यधिकारे मयट्चेति मयट् अभूत् बभूव ॥ ७ ॥

अथ सोमं निर्भर्त्स्य अङ्गिरसा विश्वसृट् ब्रह्मा विज्ञापितो बभूव ततस्तद्भयात्सोमस्तारां भर्त्रे बृहस्पतये प्रायच्छत् अदात् तदा पतिर्बृहस्पतिर्भार्यामन्तर्वत्नीं गर्भिणीमवैदबुध्यत आह चेति शेषः ॥ ८ ॥

तत्कृते तारार्थम् ॥ ५ ॥

असुरैः सह वर्तमानः सासुर उडूनां नक्षत्राणां पतिः उडुपः शुक्रविशेषणं सासुर इति सन्धिश्छान्दसः बृहस्पतेर्द्वेषात् बृहस्पतिद्वेषाद्द्वेषात् हरः गुरुरङ्गिरास्तस्य सुतो बृहस्पतिस्तत्स्नेहात् ॥ ६ ॥

सुरासुराणां विनाशो यस्मिन्स तथा तारकामयः तारकार्थे विद्यमानः ॥ ७ ॥

अजो ब्रह्मा बृहस्पतिस्तारामाहेति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथेति इत्यादि । श्रुतसूर्यवंशानुज्ञातपुरुषार्थं प्रति "अथातो ब्रह्म जिज्ञासा" इतिवत् स्वयं भगवदाविर्भावाद्युपदवंशकथनारम्भे माङ्गल्यायानन्तर्यहेतुविशेषयोर्बोधनाय च सोमस्य शङ्खधरस्यापि पावनो वंशः बद्धो सोमस्य उमासहचरस्य शिवस्यापि "यत्पादनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्" इतिवत् स्वयं भगवदाविर्भावात् अस्तु तावत्तत्सम्बन्धेन तादृशत्वं स्वतोऽप्यतः प्रशस्तमित्याह यस्मिन्निति ॥ १ ॥

तदेतत् परमानन्दविलसितं तथैव मुहुर्घोषितमपि श्रीमारायणमारभ्य संहितुमारभते सहस्रेति ॥ २—६ ॥

सुरासुरयोर्विनाशो यस्मात्तादृशः तारकामयस्तारकाकारणा इत्यर्थः ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तारायां स्वगुरोः पत्न्यामिन्दुना जनिताद्बुधात् ।
जात ऐलः षड्वर्ष्यां पुत्रान् प्राप चतुर्दशे ॥

॥ १—२ ॥

दृग्भ्य आनन्दाश्रुभ्यः अत एवामृतमयः दृश इति च पाठः "अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । सोमं दुर्वाससं दत्तमात्मेशब्रह्मसम्भवान्" इति चतुर्थोक्तेः । सा पुनस्ते स्वगर्भे दधारेति केचित् सङ्काले आनन्दाश्रुण्यपि तस्यामाधित्सयैव पत्युः पुत्रत्वेन तस्या एव सुत इत्यपरे ॥ ३—५ ॥

सासुरः असुरैः सहितः उडुपं चन्द्रमग्रहीत् तस्यैव पक्षे बभूव सन्धिरार्षः गुरुसुतमिति अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिरिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ६—७ ॥

अजो ब्रह्मा सोमं निर्भर्त्स्य तस्मात् सकाशात् तारां निष्कास्य स्वभर्त्रे बृहस्पतये स च पतिः तां अन्तर्वत्नीं गर्भवतीम् अवैत् ज्ञातवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ सूर्यवंशकथनानन्तरं यतो वंशज्ञानं पुरुषार्थसाधनमत इति हेत्वर्थः गुणविशिष्टपुरुषज्ञानमन्तरेण वंशज्ञानेन कथं पुरुषार्थः स्यात् ? इत्यतः शिष्यप्रवृत्त्यर्थं तद्वदयान् संक्षिप्याह-यस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥

इयमेव वार्ता सर्वत्र नान्या सर्वैः सम्भाविता स सोम इति वा किलेत्युक्तम् "वार्ता सम्भाव्ययोः किल" इत्यमरः । यो देवो विप्राणामोषधीनाम् अम्बुगर्भाणां कुमुदादीनां पतिः पोषकः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सोमवंशानुकथने शिरोमणिभूतपुरुषराजरहस्य पुराणादिक्रमेण पुरूरवसो जन्म चरित्रं पुत्रांश्चाह—अथात इति चतुर्दशेन ॥ १—२ ॥

दृग्भ्यः आनन्दाश्रुभ्यः सोमः पुत्रोऽभूत् अत एवामृतमयः ॥ ३ ॥

(१) त्यज त्यजाशु दुष्प्रज्ञे ! मत्क्षेत्रादाहितं परैः ।
नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं (२) सान्तानिकः सति ॥ ९ ॥
तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् ।
* (तस्यां जज्ञे दस्युहन्ता कुमारः कनकप्रभः ॥ ० ॥)
स्पृहामाङ्गिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च ॥ १० ॥
ममायं न तवेत्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः ।
पप्रच्छुर्ऋषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ॥ ११ ॥
कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकलज्जया ।
किन्न वोचस्यसद्वृत्ते ! आत्मावद्यं वदाशु मे ॥ १२ ॥
* (न त्वां तु भस्मसात्कुर्यामात्मावद्यविगूहनीम् ॥ ० ॥)
ब्रह्मा तन्तु विनिर्भर्त्स्य क्षेप्तारं मातुरन्तिके ।
तामाहूय समप्राक्षीद्रह एव तु सान्त्वया ॥ ०)
ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राक्षीच्च सान्त्वयन् ।
सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सोमस्य सुतो बुधोऽभूदिति कथाद्वारेणाह—सोऽयजादिति, सार्द्धैर्नवभिः ॥ ४ ॥

तत्कृते तन्निमित्ते सुरदानवविग्रहो जज्ञेऽभूत् ॥ ५ ॥

सासुरः शुक्रः उडुपं चन्द्रमग्रहीत् सासुरोडुपमित्यत्र सन्धिरार्षः हरः गुरोः अङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् ॥ ६ ॥

तारका तारा एव आमयः नाशहेतुर्यस्मिन् सः ॥ ७ ॥

अजो ब्रह्मा अङ्गिरसा निवेदितो विज्ञापितः पतिः बृहस्पतिः अन्तर्वत्नीम् भवेत् अबुध्यत ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी, बोले, कि—हे राजन् ! अब यहां से आगे चन्द्र का पवित्र वंश सुनो, जिसमें पुरुष कीर्ति ऐल आदिक भूप कीर्त्तन किये जाते हैं ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुष के नाभि रूप सरोवर में कमल हुआ, तिस से उत्पन्न होने वाले ब्रह्माजी से अत्रि महर्षि हुए गुणों से पिता के समान हुए ॥ २ ॥

उन अत्रि ऋषि के नेत्रों से अमृतमय चन्द्रमा पुत्र उत्पन्न हुए ब्रह्माजी ने ब्राह्मणों का सम्पूर्ण औषधियों का और तारागणों का उनको पति बनाया ॥ ३ ॥

चन्द्रमा ने राजसूय यज्ञ करके त्रिलोकी को जीतकर गर्व से बृहस्पति के पत्नी तारा को बलात्कार हरण कर लिया ॥ ४ ॥

जब सब देवों के गुरू बृहस्पति ने बारम्बार चन्द्रमा से अपनी भार्या की याचना भी करी तो भी मद के जोर से उसने नहीं दीनी इसी कारण देव और दानवों में बड़ा भारी विरोध भया ॥ ५ ॥

शुक्राचार्य बृहस्पति के द्वेष से असुरों के सहित चन्द्रमा के सहायता के लिये खड़े हुए, और हर भी अपने गुरु अंगिरा के पुत्र बृहस्पति के स्नेह से सब भूतगणों को संग लेकर इन के पक्ष पर खड़े हुए ॥ ६ ॥

सम्पूर्ण देवताओं को संग लेकर महेन्द्र अपने गुरु के संग हुए उस समय तारका मय संग्राम बड़ा भारी हुआ जिसमें बहुत देव दानवों का विनाश भया ॥ ७ ॥

जब बृहस्पति ने ब्रह्माजी से इन सब बातों को निवेदन किया तब ब्रह्माजी ने चन्द्रमा को बहुत धमकाये, फिर चन्द्रमा ने तारा को बृहस्पति के लिये दीनी तारा के पति बृहस्पति जी उसको गर्भवती जान गये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बृहस्पतिराह—त्यज त्यजेति । परैराहितं गर्भं ; गर्भं त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह—नाहमिति । सान्तानिकः सन्तानार्थी सान्तानिकेति पाठे हे सत्पुत्रे इत्यर्थः ॥ ९–१२ ॥

(१) गर्भं त्यजाशु इति वीर० पाठः । (२) सान्तानिकेऽसति इति वीर० विजय० * इमे श्लोका विजयध्वजतीर्थ पाठाः ।

तस्यात्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप ! ।
बुद्ध्या गम्भीरया येन पुत्रेणापोडुराण्मुदम् ॥ १४ ॥
ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः ।
तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ १५ ॥
श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान् सुरर्षिणा ।
तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रहः एकान्ते ॥ १३ ॥

पुरूरवस उर्वश्यामायुप्रमुखाः षट् पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह–तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४–१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह–गर्भमिति । हे दुष्प्रज्ञे ! मत्क्षेत्रभूतायां त्वयि परैराहितं हेतुगर्भमिदं परैराहितत्वादाशु गर्भं त्यज; गर्भे त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह–नाहमिति । सान्तानिके सन्तत्याध्यायके पुत्रे असति अविद्यमाने सति अहं स्त्रियं त्वां न भस्मसात्कुर्यां न भस्मीकरोमीति ॥ ९ ॥

ततो व्रीडिता लज्जिता तारा जनकस्य चन्द्रस्येव प्रभा यस्य तं कुमारं तत्याज प्रसूतवती ततः तस्मिन् कुमारे आङ्गिरसो बृहस्पतिः सोमश्च स्पृहाश्चक्रे चेत्रेत्वाद्वीर्यजत्वाच्चेत्युभयत्र हेतुद्वयं बोध्यम् ॥ १० ॥

एवं स्पृहया ममैवायं सुतो न तवेत्येवं तस्मिन् पुत्रनिमित्तमुभेरङ्गिरससोमयोर्विवदमानयोः सतोर्देवा ऋषयश्च पप्रच्छुस्तामिति शेषः । तदा व्रीडिता सा तारापि नैवोचे नोवाच ॥ ११ ॥

ततो मातरं तारां कुमारः क्रुद्धः प्राह–किमिति ? हे असद्वृत्ते ! त्वं व्यर्थया लज्जया मिथ्या लज्जया वा किं नावोचः नोक्तवती अधुना कस्यापत्यं पुत्रः,अहमिति शेषः । तन्मे मह्यं वदेति । अत्र "न त्वान्तु भस्मसात्कुर्यामात्मावद्यविगूहिनीम्" इति क्वचित्पठ्यते आत्मावद्यमात्मदोषं विगूहन्त्याच्छादयन्ती तथा तां शेषं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

एवं मातुः समीपे निर्भरर्त्स्याभिक्षेप्तारं तं कुमारं वीक्ष्य ब्रह्मा चतुर्मुखः रह एकान्ते तां ताराम् आहूय सान्त्वयन् अनुनयन् समप्राक्षीत् कस्याऽयं सुत इति पृष्टवान्, पृष्टा च सा शनकैः लज्जया शनैः सोमस्येत्याह–चन्द्रस्य सुत इत्युवाच ततः सोमः तं सुतमग्रहीत् ब्रह्मणा अनुज्ञातोऽगृह्णात् ॥ १३ ॥

हे नृप ! आत्मयोनिः ब्रह्मा तस्य कुमारस्य बुध इत्यभिधां नामधेयं चक्रे, तस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह–बुद्ध्येति । उडुराट् चन्द्रः येन यतो गम्भीरया बुद्ध्या पुत्रेण हेतुना मुदं हर्षमाप प्राप्तवान् ततोऽयं बुध इति ॥ १४ ॥

ततो बुधात्पुरूरवाः जातः, कोऽसौ? य इलायां सुद्युम्नः स्त्रीरूपे उक्तः जात इत्युक्तः प्रथमाध्याये सोऽयमित्यर्थः । पुरूरवस ऊर्वश्यामायुःप्रमुखाः पुत्रा जज्ञिरे इति वक्तुं कथामाह–तस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तस्य पुरूरवसो रूपादीन् इन्द्रभवने सुरर्षिणा नारदेन गीयमानान् श्रुत्वा उर्वशी देवी स्मरशरार्दिता कामार्ता तस्य पुरूरवसः समीपमुपेयाय आजगाम तत्र रूपं सौन्दर्यम् औदार्यं वदान्यता शीलं सुस्वभावः सद्वृत्तिश्च द्रविणं धनं विक्रमः पराक्रमः गुणशब्देन गाम्भीर्यधैर्यादीसङ्ग्रहः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मत्क्षेत्रात्सद्गर्भं त्यज कुत इति तत्राह–आहितमिति । सान्तानिके पुत्रे तस्मिन् कुमारे ॥ ९–११ ॥

अलीकलज्जयाऽनृतनिमित्तलज्जया न वोचसि न कथयसि असद्वृत्ते दुराचारे ! अमङ्गलस्वरूपे ! वा "वृत्तं स्वरूपे चरिते वृत्तं छन्दो विधाय्य च" इति. किं वक्ष्यामि ? इति तत्राह–पितरमिति । आत्माऽवद्यविगूहनीमित्यनेन भस्मीकरणायोग्यत्वे सूचितेऽपि मातृशब्दवाच्याईत्वात् भस्मसान्न कुर्यामिति वक्ति ॥ १२ ॥

सान्त्वया वाचा तारा जनकं वक्तीत्याह–सोमस्येति ॥१३॥

तं कुमारम् आत्मा परमात्मा योनिर्जनको यस्य स तथा नामकरणे निमित्तमाह, बुद्ध्येति ॥ १४ ॥

उदाहृतः पूर्वमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्यज त्यजेति गृहागमनानन्तरं गुरुवचनम् ॥ ९ ॥ १० ॥

ममायं न तवेति तु पुनः सभागमने द्वयोर्विवादः तस्मिन् पुनर्जाते सदसि ॥ ११–१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बृहस्पतिरुवाच–त्यज त्यजेति । परैराहितं गर्भं मत्क्षेत्रादस्मात्त्यज दूरीकुरु । गर्भे त्यक्ते मां भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीमाश्वासयन्नाह–नाहमिति । सान्तानिकः सन्तानार्थी त्वयि सन्तानमुत्पादयितुमना अस्मि इत्यर्थः । सान्तानिके इति पाठे सम्बोधनम् ॥ ९–११ ॥

आत्मनोऽवद्यं दोषं किं न वदसि ॥ १२ ॥

रह एकान्ते ॥ १३—१६ ॥

मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् ।
निशाम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥ १७ ॥
धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ।
स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे ! आस्यतां करवाम किम् ।
संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥

उर्वश्युवाच ।

कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर ! ।
यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया ॥ २० ॥
एतावुरणकौ राजन् ! न्यासौ रक्षस्व मानद ! ।
संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥
घृतं मे वीर ! भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वाऽन्यत्र मैथुनात् ।
विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बृहस्पतिराह–हे दुष्प्रज्ञे ! परैराहितं गर्भं त्यज त्यज सान्तानिकः सन्तानार्थी ॥ ९ ॥ ११ ॥

हे असद्वृत्ते ! आत्मावद्यम् अलीकलज्जया वृथा लज्जया किं नावोचासि ॥ १२ ॥

रहः एकान्ते ॥ १३—१७ ॥

भाषा टीका ।

तब बृहस्पति ने कहा कि हे दुष्प्रज्ञे ! [हे दुष्ट बुद्धि वाली !] दूसरे का निक्षिप्त गर्भ को हमारे क्षेत्र से शीघ्र ही त्याग कर, नहीं तो तेरे को मैं अपने क्रोधाग्नि से भस्म करूंगा जिससे मैं संतानार्थी नहीं हूं ॥ ९ ॥

लज्जित होकर तारा ने कनकसदृश कांति वाला पुत्र अपने गर्भ से त्याग किया उस कुमार में बृहस्पति और चंद्रमा दोनों स्पृहा किये ॥ १० ॥

यह पुत्र हमारा है तुमारा नहीं है ऐसे बड़े जोर से कह २ कर दोनों परस्पर में विवाद किये, तब सब ऋषि और देवता तारा से पूछे कि यह कुमार किसका है तब लज्जा से उनने नहीं बतलाया ॥ ११ ॥

फिर कुमार ने कोप सहित माता से पूछा कि हे असद्वृत्ते ! अपने किये हुए दोष को तू क्यों नहीं कहती हमसे शीघ्र बताओ ॥ १२ ॥

इसके अनंतर ब्रह्माजी ने एकांत में बोलाकर बहुत सांत्वन पूर्वक उससे पूछा तब उनने चन्द्रमा का है इस प्रकार धीरे से कहा, उस कुमार को चन्द्रमा ने ग्रहण किया ॥ १३ ॥

हे राजन् ! आत्मयोनि ब्रह्माजी ने उनका बुध ऐसा नाम करण किये जिनके बुद्धि वा गंभीरता देखकर पुत्रको प्राप्त होकर चंद्रमा बड़े प्रसन्न हुए ॥ १४ ॥

उनसे इलामें पुरूरवा उत्पन्न हुए जिनको कहि आये, उनके रूप गुण उदारता शील द्रव्य पराक्रमों को ॥ १५ ॥

इंद्रके भवन में नारदजी से सुनकर उर्वशी काम के बाणों से विद्ध होकर उनके पास में आई ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपागच्छेत्तत्राऽऽह–मित्रावरुणयोः शापान्नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना सती ॥ १७ ॥ १८ ॥

नौ आवयोः रतिरस्त्विति ॥ १९ ॥

यस्य तवाङ्गान्तरं वक्ष आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छया ह स्फुटं न च्यवते नापयाति अस्मादिति वा ॥ २० ॥

अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् ।
को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ २३ ॥
तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः ।
रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शापावसाने भाषाभङ्गमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति, द्वाभ्याम् । उरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्षस्व यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः अतो विजातीयत्वं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥

हे वीर ! घृतं मे भक्ष्यं स्यात् "अमृतं वा आज्यम्" इति श्रुतेः । देवानां चामृताशित्वात् मैथुनादन्यत्र विवाससं त्वां नेक्षिष्ये इति प्रतिपेदेऽङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपगच्छेत् ? तत्राह—मित्रावरुणयोरिति । मित्रावरुणयोः शापात् नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना प्राप्ता सती नरलोकवासित्वं वा प्राप्ता इत्यर्थः । सा च ललना ऊर्वशी कन्दर्पमिव रूपिणां सुन्दरं पुरुषश्रेष्ठं पुरूरवसं निशाम्य दृष्ट्वा धृतिं धैर्यं विष्टभ्यावलम्ब्य तस्य पुरूरवस अन्तिके समीपे उपतस्थे स्थितवती ततः स नृपतिः पुरूरवास्तां ललनां विलोक्य हर्षेणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य हृष्टानि उदञ्चितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्य तथाभूतः श्लक्ष्णया मृद्व्या वाचा देवीमूर्वशीमुवाच ॥ १७ ॥ १८ ॥

तदेवाह—स्वागतमिति । हे वरारोहे ! ते त्वया स्वागतं हि ? आस्यताम् उपविश्यतां किङ्करवाम त्वत्प्रियेया वयमित्यर्थः । मया सह सङ्गच्छस्व सङ्गता भव नौ आवयोः शाश्वतीः समाः रतिरस्तु इति ॥ १९ ॥

एवमुक्तोर्वश्याह—कस्या इति । हे सुन्दर ! त्वयि कस्याः स्त्रियः मनो दृष्टिश्च न सज्जेत सर्वस्या अपि मनो दृष्टिश्च सज्जेतैवेत्यर्थः । आसक्तौ हेतुं वदन् विशिनष्टि—यस्य तवाङ्गान्तरं वक्षो रिरंसया रन्तुमिच्छया आसाद्य प्राप्य नारी न च्यवते नापयाति यदस्मादिति वा यदङ्गमरमासाद्येति पाठान्तरं तत्र रमाः श्रीः सौन्दर्यलक्ष्मीरिति यावत् सा रन्तुमिच्छयेव त्वच्छरीरे आसाद्य यत् यस्य तवाङ्गात् पुनः न च्यवते नापयातीत्यर्थः ॥ २० ॥

मित्रावरुणशापावसाने भाषाभङ्गमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति द्वाभ्याम् । हे राजन् ! एतावुरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ न्यस्तावितिपाठे मयेति शेषः । मया त्वदन्तिके निहितावित्यर्थः । मम पुत्रतुल्यावेमावित्यभिप्रायः । पुत्रयोर्नीयमानयोर्हृतापत्या चेति च वक्ष्यमाणत्वात् तौ रक्षस्व पालय तद्रक्षणमेवास्मत्सम्माननमित्यभिप्रायेण सम्बोधयति—हे मानदेति । भवता सहाऽहं रंस्ये यावदिमौ भवान् रक्षिता तावदिति शेषः । यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥

हे वीर ! घृतममृतं मम भक्ष्यं स्यात् "अमृतं वा आज्यम्" इति श्रुतेः । मैथुनात् मैथुनकालादन्यत्र काले त्वां विवाससं नग्नं नेक्षे यदा त्वं विवाससमात्मानं मैथुनादन्यत्र दर्शयिष्यसि तदा गमिष्यामीतिभावः । एवं कृतं तया भाषाबन्धनं तथैवास्त्विति महामनाः पुरूरवाः प्रतिपेदे अङ्गीचकार ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहो इति । अहो अत्याश्चर्यं तवेदं रूपं सौन्दर्यं भावोऽभिप्रायविशेषश्च नरलोकविमोहनं नरलोकं विमोहयति तथा तदुभयमिति शेषः । अतस्त्वां स्वयमागतां देवीं को नु मनुजो न सेवेत सर्वोऽपि मनुजः सेवेतैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तयेति ततस्तया यथायोग्यं रमयन्त्या क्रीडयन्त्या ऊर्वश्या सह पुरुषश्रेष्ठः पुरूरवाः सुरा विहरन्त्येषु इति तथा तेषु चैत्ररथप्रभृतिषु आदिशब्देन नन्दनपारिभद्रादिसङ्ग्रहः कामं यथेष्टं रेमे ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आगमने कारणान्तरमाह—मित्रेति ॥ १७ ॥ १८ ॥

नौ आवयोः शाश्वतीः समाः बहून् संवत्सरान् रतिः ग्राम्यविषया क्रीडाऽस्तु ॥ १९ ॥

मनोहरत्वे निमित्तमाह—यदङ्गादिति । रमा यस्य हरेरङ्गाद्याति न च्यवते निलक्षितवक्षःस्थलत्वात् स हरिस्त्वयाऽयो दृष्ट इत्यन्वयः । लक्ष्मीकान्तस्य सन्निधिपात्रत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

उरणकौ मेषौ न्यस्तौ निक्षेपकल्पनया स्थापितौ तस्माद्रक्ष संरक्ष्ये सम्यक् त्वया सह रतिं करिष्ये अस्माकमियमेव व्रतकल्पितेत्याह—श्लाघ्य इति । यः श्लाघ्यः कमनीयः स एव स्त्रीणां वरः पतिरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

समयं बध्नाति—नेक्ष इति । मैथुनादन्यत्र सुरतसमयमन्तरेण त्वां विवाससं नग्नं नेक्षे न पश्याम्यन्यथेतो गमिष्यामीति शेषः । पुरूरवा उत्तरमाह—तथेति । एवमुक्तं तथेति प्रतिपेदे अभ्युपगतवान् ॥ २२ ॥

तस्योक्तिं हर्षोल्लासं दर्शयति—अहो इति । भावं शृङ्गारादिकं न रीयन्त इति नरा अमरास्तेषां लोकः समूहः तमपि विमोहयतीति नरलोकविमोहनम् एवंविधां त्वाम् ॥ २३ ॥

सुराणां विहारो येषु ते तथा तेषु ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

धृतिं विष्टभ्य तद्दर्शनेन जातस्तम्भादिविकारस्तम्भनाय धैर्यमवलम्ब्य ॥ १८ ॥ १९ ॥

रममाणस्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया ।
तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान् बहून् ॥ २५ ॥
अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान् समचोदयत् ।
उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते ॥ २६ ॥
त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते ।
उर्वश्या उरणौ जह्रुर्न्यस्तौ राजनि जायया ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मनो दृष्टिश्च न च्यवत इति पूर्वेणैवान्वयः ॥ २०-२७ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मित्रावरुणयोस्तद्दर्शनजनितकामविकारयोः ऊर्वशि ! त्वं मानुषीव मनुष्यभुक्ता भवेत्यभिशापात् नरलोकतां नरलोकम् ॥ १७-१८ ॥

नौ रतिरस्तु ॥ १९ ॥

यद्यस्मात् अङ्ग हे राजन् ! अन्तरं रहसि अवकाशम् आसाद्य प्राप्य रिरंसया मनश्च्यवते विकृतीभवति ॥ २० ॥

शापाऽवसानमिषेण स्वर्गे जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह, एताविति द्वाभ्याम् । उरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्ष, यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृत इति विजातीयत्वं स्त्रीणामस्माकं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥

घृतं मे भक्ष्यमिति "अमृतं वा आज्यम्" इति श्रुतेर्देवानां चामृताशित्वात् त्वा त्वां तत्तस्या वचनं तथास्त्विति प्रतिपेदे अङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥

भावो भावहावादिः ॥ २३—२५ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्टभ्य आलम्ब्य ॥ १८ ॥
नौ आवयोः रतिर्भवतु ॥ १९ ॥

त्वयि मनो दृष्टिश्च कस्याः स्त्रियः न सज्जेत अपि तु सर्वासां सज्जेतैव यस्य तव अङ्गान्तरं वक्षः आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छया मनो दृष्टिश्च ह स्फुटं न च्यवते, नापयाति ॥ २० ॥

मित्रावरुणशापावसाने भाषाभङ्गमिषेण पुनः स्वर्लोकं गन्तुकामायाः भाषाबन्धमाह—एताविति द्वयेन । उरणकौ मेषौ निक्षेपरूपौ रक्ष पालय भवता सह संरंस्ये यावदिमौ भवान् रक्षितेति शेषः ॥ २१ ॥

घृतं मे भक्ष्यं स्यात् "अमृतं वा आज्यम्" इति घृतस्यामृतत्वश्रवणात् मैथुनान्मैथुनकालादन्यत्र त्वा विवाससं नेक्षे न निरीक्षिष्ये यदा मैथुनकालादन्यत्र विवाससमात्मानं त्वं दर्शयिष्यसि तदा गमिष्यामीति भावः तद्भाषाबन्धवाक्यं तथेति तथाऽस्त्विति प्रतिपेदे स्वीकृतवान् ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

———

भाषा टीका ।

मित्रा वरुण के शाप से मनुष्य लोक को प्राप्त हुई, कंदर्प समान रूपवान पुरुषश्रेष्ठ पुरूरवा को देखकर मोहित होगई ॥ १७ ॥

धैर्य को धारण कर वह ललना उनके पास आई उसको देख कर बडे हर्ष के मारे राजा के नेत्र विकसित होगये और शरीर में रोमाञ्च होगये और बडे प्रेम पूर्वक उस देवी से वचन बोले ॥ १८ ॥

राजोवाच ॥

राजा बोले, कि–हे वरारोहे ! तुमारा आवना बहुत अच्छा हुआ, आवो तुमारे लिये हम क्या करें । हमारे सहित बहुत काल पर्यन्त रमण करो ॥ १९ ॥

उर्वशीबोली, कि– हे सुन्दर! कौन ऐसी कामिनी होगी जिसका चित्त आपमें आसक्त नहो आपके वक्षस्थल को प्राप्त होकर कौनका मन विहार करने से हट सके ॥ २० ॥

परन्तु हेराजन् ! हे मानद ! हमारा धरोहर इन दोनो भेडाओं को आप रक्षा करो, स्त्रियों के सदा प्रिय होकर रहने वाले आपके सङ्ग में रमण करूंगी ॥ २१ ॥

हे वीर ! हमारा भक्ष्य केवल घृत है और मैथुन के समयको छोडकर अन्य समय मे तुमको नग्न नहीं देखसक्ती हूं इनतीन वचनों को सुनकर राजा ने अङ्गीकार करलिया ॥ २२ ॥

और पुरूरवा उर्वशी के रूप को देखकर आश्चर्य पूर्वक बोले, कि–हे देवि ! मनुष्य लोक को अति मोहोत्पादक तुम्हारा रूप वा भाव आश्चर्यमय है, अपने से ही आई हुई तुम्हे कौन मनुज नहीं सेवन करेगा ? ॥ २३ ॥

इस प्रकार पुरुषश्रेष्ठ पुरूरवा ने देवों के चैत्ररथादि विहार भूमियों में यथेच्छ रमण कराने वाली उर्वशी के सङ्ग रमण करने लगे ॥ २४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तस्या मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितस्सन् ॥ २५ ॥

निशम्याऽऽक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ।
हताऽस्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ॥ २८ ॥
यद्विश्रम्भादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः ।
यः शेते निशि सन्त्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥ २९ ॥
(मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्गात्रवेष्टितौ ।
अतीव कातरो हातुं मामयं याति लम्पटः ॥ ० ॥)
इति वाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुञ्जरः ।
निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ॥ ३० ॥
ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः ।
आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥ ३१ ॥
ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन् विमना इव ।
तच्चित्तो विह्वलः शोचन् बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मह्यं मम ॥ २६ ॥

महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तिमाह—हतास्मीति सार्द्धेन । नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥

यथा नारी तथा सन्त्रस्तः शेते ॥ २९ ॥ ३० ॥

विद्युतो विशिष्टद्युतिमन्तो व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त यद्वा तदैव तडितः प्रकाशन्ते इत्यर्थः । नग्नमैक्षत अतो भाषाभङ्गान्निर्जगामेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रममाणा इति । पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध इव देहगन्धो यस्यास्तया ऊर्वश्या सह नित्यं रममाणः तस्याः मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितस्सन् बहूनब्दगणान् मुमुदे ॥ २५ ॥

आनेतुमिति । ततः कदाचिदिन्द्रः ऊर्वश्या रहितं मह्यं ममास्थानं नातीव शोभते इति विचार्येति शेषः । ऊर्वशीमानेतुं गन्धर्वान् समचोदयत् प्रेषयामास ॥ २६ ॥

त इति । ततस्ते गन्धर्वाः महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इति स्मृतिः । तमसि अन्धकारे निद्रायां वा प्रत्युपस्थिते सत्प्राप्ते सति राजनि पुरूरवसि न्यस्तौ पाल्यत्वेन निहितौ ऊर्वश्या उरणकौ मेषौ मायया जहुरपहृतवन्तः ॥ २७ ॥

निशम्येति । तदा नीयमानयोः पुत्रयोरुरणयोराक्रन्दितं रोदनं निशम्य आकर्ण्याऽऽहेतिशेषः जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तिमाह. हतास्मीति सार्द्धेन । कुत्सितनाथेन नपुंसा नपुंसकेन अवीरमात्मानं वीरं मन्यत इति वीरमानी तेनानेनाहं हतास्मि ॥ २८ ॥

यस्याऽस्य कुनाथस्य विश्रम्भात् विश्वासादहं दस्युभिर्हृते अपत्ये पुत्रौ यस्याः सा नष्टप्राया अभवं यथा नारी दिवा अह्नि सन्त्रस्ता सती शेते तथा योऽयं पुमानपि शेते ॥ २९ ॥

अत्रान्तरा कचित्पुस्तकेषु—

"मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्गात्रवेष्टितौ ।
अतीव कातरो हातुं मामयं याति लम्पटः" ॥

इत्यधिकः श्लोकः पठ्यते । तत्रायमपि तस्याः परुषोक्तिरूप एव मद्गात्रे वेष्टितौ बाहू मुञ्च मुञ्च अपगच्छ अयं मां हातुं कातरो भीतः लम्पटश्च यातीति निन्दा ॥ ० ॥

इतीदृशैर्वाग्रूपैः सायकैरिषुभिः प्रतोदैरङ्कुशैः कुञ्जर इव विद्धः पुरूरवा निस्त्रिंशं खड्गमादाय विवस्त्रो नग्नः रुषा निशि रात्रौ अभ्यद्रवत् ॥ ३० ॥

तदा ते गन्धर्वाः उरणौ तत्र विसृज्य विद्युतः विद्युत इव विद्योतन्ते स्म यद्वा विसृज्य जग्मुरिति शेषः तदा विद्युतस्तडितोपि विद्योतन्ते स्म इत्यर्थः । तदा मेषावादायागच्छन्तं नग्नं पतिं सा ऊर्वशी ददर्श ततो भाषाभङ्गान्निर्जगामेति च ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

ततः ऐलः पुरूरवाः शय्यायां जायामपश्यन् दुःखितमनास्तस्यामेव चित्तं यस्य सः विक्लवः अधृष्टः शोचन् उन्मत्तवन्महीं बभ्राम ॥ ३२ ॥

स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः।
पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः॥ ३३॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मह्यं क्लृप्तं ममास्थानं सभा एवं मत्वा गन्धर्वान् समचोदयत्॥ २६॥

जाययोर्वश्या॥ २७॥

नपुंसा नपुंसकेन निर्वीर्येणेत्यर्थः॥ २८॥

हृतापत्या हृतपुत्रा यो निशि नारी यथा सन्त्रस्ता शेते दिवा पुमान् पुरुषत्वाभिमानी तथा संत्रस्तः शेते अहि पुरुषः॥२९॥

इत्येवं वाक्सायकैः वचनबाणैर्विद्धस्ताडितः प्रतोदैरङ्कुशैः कुञ्जेषु रन्तुं शीलमस्येति कुञ्जरः॥ ३०॥

तत्र तस्मिन् समये ते गन्धर्वाः स्वविद्युता प्रद्योतन्त (१)प्रकाशन्त आलोकविषया आसन्नित्यर्थः॥ ३१॥

बभ्राम "भ्रमु अनवस्थाने" इति धातुः। पर्यटनं कृतवान्॥३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

निशम्येति त्रिकम्। देवी आहेति शेषः। यद्वा निशम्योवाचेति शेषः। यद्वा देवीत्यत्र छान्दसस्तृतीयायाँ लुक् तेन देव्या इति वाक्सायकैर्विद्ध इति तृतीयेनान्वयः। यो दिवा दिवसे पुमान् पुंभावख्यापकोऽपि निशि रात्रौ तु नारीव सन्त्रस्तः केवलं शेते गृहान्तर्द्वारं पिधाय स्वपिति न चेतस्ततो रक्षार्थं भ्रमतीत्यर्थः॥ २८-३१॥

तच्चित्तो विक्लव इति पाठे सम्बन्धोक्तिमतः विक्लवो विह्वल इति व्याख्यानात्॥ ३२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

मह्यमास्थानं मम सभा॥ २६॥

महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इति स्मृतेः॥ २७॥

पुत्रयोर्मेषयोः नपुंसा नपुंसकेन यत्र विस्रम्भात् वीरोऽयमिति विश्वासात्॥ २८॥

निशि नारी यथा तथा शेते सन्त्रस्तः चोरान्मेषावानेतुमसमर्थः तस्माद्दिवैव यः पुमान्॥ २९॥

निस्त्रिंशं खड्गम्॥ ३०॥

विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त तदैव नग्नमैक्षतेति भाषाभङ्गान्निर्जगामेति ज्ञेयम्॥ ३१—३३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पद्मकिञ्जल्कगन्धवद्गन्धो यस्यास्तया॥ २५॥

मह्यं मम॥ २६॥

ते महारात्रे "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः" इत्येवं लक्षणे तत्रापि तमसि अन्धकारे उपस्थिते उरणौ जह्रुः अपहृतवन्तः॥ २७॥

आक्रान्दितं रोदनं नपुंसा नपुंसकेन॥ २८॥

यथा नारी तथा सन्त्रस्तः दिवा अह्नि निशि च पुमान् सन् शेते अयं निद्राभिभूतः स्त्रीवत्सर्वतो भीतश्चातस्त्यक्तुं योग्य इति भावः॥ २९॥ ३०॥

ते उरणौ विसृज्य विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त तडित्प्रकाशं कृत्वा गता इत्यर्थः। तदा सा मेषावादाय आयान्तं पतिं नग्नम् ऐक्षत अतो भाषाभङ्गात् स्वर्लोकं गतेति ज्ञेयम्॥ ३१॥ ३२॥

भाषाटीका।

पद्मसदृश गन्धवाली उस देवी के मुखके गन्ध से मोहित होकर बहुत काल पर्यन्त रमण करते हुए बड़े हर्ष को प्राप्त भये॥ २५॥

जब इन्द्र ने स्वर्गमें उर्वशी को नहीं देखा तब गन्धर्वों से कहा कि उर्वशी बिना हमारा स्थान अति शोभित नहीं होताहै॥ २६॥

ऐसा इन्द्र का वचन सुनकर गन्धर्वों ने अत्यंत अँधेरी रात्री मे आकर उर्वशी के दोनो मेढाओं को हरण करलिया जिन मेढों को उर्वशीने प्रथम राजा के इहां धरोहर रखी थी॥ २७॥

तदनंतर जब गन्धर्व उर्वशीके दोनों पुत्रों का हरण कर ले चले, तब उन दोनो का आक्रन्दन (शब्द) सुनकर उर्वशी बोली कि—वृथा वीरमानी इस नपुंसक कुनाथ के विश्वास से मैं मारी गई॥ २८॥

हमारे पुत्रों को चोट्टों ने चुरा लिये मै केवल इस के विश्वास से नष्ट भई, यह रात्रि मे डरता हुआ स्त्री की नाई सोता है दिन मात्र में मे पुरुष होकर रहता है॥ २९॥

इस प्रकार पुरुरवा राजा उर्वशी के वाक्य रूप बाणों से विद्ध हुए जैसे हाथी अकुंश से व्यथित हो। उस रात्रि में उसी समय खड्ग हाथमे लेकर नगनही बड़े क्रोधित होकर उन चोट्टोंके पीछे दौड़े॥ ३०॥

फिर उन गन्धर्वों ने दोनो मेषों को छोड़कर बिजली चमका दी तब तक राजा दोनो मेषों को लेकर चले इतने मे उर्वशी ने अपने पति (राजा) को नग्न देख लिया॥ ३१॥

राजा पुरूरवा अपने शय्या के पास आये और अपनी कान्ता को नहीं देखकर बहुत उदास से हुए, और बहुत विह्वल होकर शोच करते हुए उन्मत्त होकर पृथ्वी में विचरने लगे, उस उर्वशी में फँसे हुए चित्त को नहीं निवृत्त कर सके॥ ३२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तस्या सखीश्च पञ्च वीक्ष्य सूक्तं शोभनं वचनम् अयं जाये" इत्यादि॥ ३३॥

(१) दीप्तिमकुर्वन्त।

(१)अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ।
(२)मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥ ३४ ॥
(३)सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि ! दूरं हृतस्त्वया ।
खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥ ३५ ॥

उर्वश्युवाच ।

मा मृथाः पुरुषोऽसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वृका इमे ।
क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥ ३६ ॥
स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ।
घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि विस्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ ३७ ॥
विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः ।
नवन्नवमभीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥ ३८ ॥
संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं मयेश्वरः ।
वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥ ३९ ॥
अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् ।
पुनस्तत्र गतोऽब्दान्ते उर्वशीं वीरमातरम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवार्थित आह—अहो इति द्वाभ्याम् । अनिर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमप्राप्य पाठान्तरे मां निर्वृतिमगमयित्वा मन्त्राननुक्त्वेति वा वचांसि कृणवावहै गोष्ठीः करवावहै ॥ ३४ ॥

सुदेहोऽतिकमनीयोऽयं मम देहः ॥ ३५ ॥

पुरूरवो मा मृथा इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थत आह, मा मृथा इति चतुर्भिः । माम्रियस्व पुरुषोऽसि अतो धैर्यमावहेति भावः । इमे वृकाः प्रसिद्धा इन्द्रियाणि वा त्वा इति त्वां मास्म अद्युर्भक्षयेयुः इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रिये निमित्ते साहसं यासाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तं सान्त्वयति—संवत्सरान्त इति ॥ ३९ ॥

अपराणीतिवचनादन्तर्वत्नीमुपालभ्य ज्ञात्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पृथ्वीमटन् स पुरूरवाः कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यास्तीरे तामूर्वशीं तत्सखीश्च पञ्च पश्यन् प्रहृष्टं वदनं यस्य सः सूक्तं शोभनं वचः प्राह ॥ ३३ ॥

तदेवाह—अयीति द्वाभ्याम् । अयीत्यव्ययम् सम्बोधनार्थकम् अयि जाये हे भार्ये ! तिष्ठ तिष्ठ घोरे दुःखे त्यक्तुं पातयितुं, मामिति शेषः नार्हसि अद्यापि मन्त्राः रहःसल्लापाः अनिर्वृत्ताः असमाप्ताः वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै कृपणावादसहितसल्लापविशेषमावां कुर्वावेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

हे देवि ! त्वया हेतुभूतया दूरं हृतः नीतः सुदेहः कमनीयो देहः ममेति शेषः । अत्र पतति एवं सति तं देहं वृकाः गृध्राश्च खादन्ति खादिष्यन्ति एवञ्च त्वत्प्रसादस्यास्पदं विषयो न भविष्यति इदं तत्प्रसादं पुनः सम्भावयतो राज्ञो वचः सुदेवोऽयमिति पाठान्तरं तदा अयमर्थः, पुरूरवाः स्वयमेवात्मानमपरोक्षवन्निर्दिशति, सुदेवः पुरूरवश्शरीरस्थश्चेतनो वर्णितः वृकाः इन्द्रियाणि बाधकत्वात् गृध्राः "गृधु अभिकांक्षायाम्" लोलुपा इत्यर्थः । तच्छन्द उर्वशीविषयः ॥ ३५ ॥

अथोर्वशी प्राह—मामृषेति। त्वं मृषापुरुषः मिथ्याप्रतिज्ञः पुरुषो मासीः माभूः धीरो भवेत्यर्थः। मा मृथा इतिपाठे मा म्रियस्वेत्यर्थः। एवञ्चेमे वृकास्त्वां मास्माद्युः मा खादिषुः न खादिष्यन्तीत्यर्थः । क्वापि स्त्रीणां सख्यं न स्थिरं यथा वृकाणां तद्वत् स्त्रीणामपि हृदयम् ॥ ३६ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—अकरुणाः कृपारहिताः क्रूरस्वभावाश्च दुर्मर्षाः क्षमारहिताः प्रिये निमित्ते साहसं यासां ताश्च हि यस्मादल्पाऽर्थेऽल्पप्रयोजने निमित्ते विस्रब्धं विश्वस्तं पतिं भ्रातरं वा घ्नन्ति ॥ ३७ ॥

विधायेति । किञ्चालीकविस्रम्भं कपटविश्वासमज्ञेषु स्वाभिप्रायानभिज्ञेषु विधाय त्यक्तं सौहृदं याभिस्तथाभूताः नवन्नवं कान्तमभीप्सन्त्यः कामयमानाः पुंश्चल्यः व्यभिचारिण्यः स्वैरा स्वच्छन्दा वृत्तिर्यासां ताश्च भवन्ति अतो मत्सख्यं त्यजेति भावः ॥ ३८ ॥

---

(१) अयि । (२) मन्त्रा अद्याप्यनिर्वृत्ताः इति च वीर० विज० पाठः । (३) सुदेव इति विज० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संवत्सरेति। हे ईश्वर भर्त्तः! भवान् संवत्सरान्ते एकस्यां राज्यां मया सह वसतु तथा सति अपरायप्यपि अपत्यानि नौ आवयोर्भविष्यन्ति अपराणीति वचनात् स्वस्या अन्तर्वत्नीत्वमावेदितम् ॥३९॥

अन्तर्वत्नीमिति। तद्वचनात्तां देवीमन्तर्वत्नीं गर्भिणीमुपालक्ष्य स पुरूरवाः स्वां पुरीं ययौ. ततः पुनः संवत्सरान्ते तत्र राज्ञः समीपमागता बभूव ततस्तामुर्वशीं वीरस्य पुत्रस्य मातरं पुत्रेण सहागतामिति भावः। ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्या उर्वश्याः पञ्च सखीः पुरूरवाः उर्वशीं दृष्ट्वा किं चकारेति तत्राह—प्राहेति । किं तत्सूक्तमित्यर्थतस्तत्प्रतिगृह्णाति, अहो जाये तिष्ठेति। "हये जाये मनसा"इत्यारभ्य "हविषा यजाति, स्वर्गे उत्त्वमपि मादयासे" इत्यन्तमुत्तरप्रत्युत्तरात्मकं सूक्तमुर्वशीवशीकरणाभिप्रायेण प्राहेत्यर्थः। हये अहो जाये मनसा तिष्ठ मनःपूर्वकं पूर्ववत्तिष्ठ मां त्यक्तुं नार्हसीति शेषः। हे घोरे! सुरतशौण्डे! ये परतरे अहन् अहनि उत्तरोत्तरत्र दिवसे मयः सुखंकरश्च न कुर्वन्त्येव एते नौ आवयोः सुरतमन्त्राः करुणोक्तिपूर्वकाः नु अद्याप्यनुदितासः अनिवृत्ता अपरिसमाप्ताः इति यस्मादतो नैतदुचितमतो मिश्राणि सल्लापलक्षणानि वचांसि कृणवावहै करवावहै ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सारसंग्रहाभिप्रायेण मध्ये काश्चनर्चो विहाय "सुदेवो ऽद्य प्रपतेत्" इत्येतामृचमर्थत उदाहरति, सुदेव इति। हे देवि! योऽहं परावतं परवन्तं दीर्घश्छांदसः। दूरं देशं इतः त्वया सह परमां गतिं गन्तवै गन्तुमेव तस्य मे अयं सुदेवः गतिलक्षणज्ञानसाधनं शरीरम् अत्र कुरुक्षेत्रे अस्यामवस्थायां वा प्रपतेत् प्रपतिष्यति कुतः अनावृत् आधार रहितः। अथ पतनानन्तरं निर्ऋतेर्भूमेरुपस्थे पृष्ठे शयीत पतेत्। अथ निर्जीवमेनं शरीरं मांसस्य भक्षणसंभ्रमाकुलाः वृकाः अद्युः खादन्ति पतित्वा शयित्वापि कथं चित्सप्राणं चेद्वृका इन्द्रियाणि खादन्ति इति "सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्त वा उ अथा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृकारभसासो अद्युः"इति हये जायेत्यस्या उत्तरं किमेतावाचेति तवैतया वाचा किं कृणवै किं कुर्वः आवयोः पूर्ववत्सङ्गमानुपपत्तेः किं निमित्तं तत्राह-अहमिति। अहमुषसामग्र्येव प्राक्रमिषं यथा प्रथमोषसः अतिक्रान्तत्वात्पश्चात्तनानामुषसां योगो न घटते तथाऽऽवयोरपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तर्ह्यहं किं करोमीति तत्राह-पुरूरव इति।हे पुरूरवः!पुनः पश्चादस्तं गृहं परेहि गच्छ इदानीमेव कर्तव्यं त्यर्थस्त्यर्थः। "अस्तमेयायेति" श्रुतेः। किमर्थं पश्चाद्गमनमिति तत्राह—दुरापनेति। यथा वातो वायुर्ग्रहीतुमशक्यः तथा ऽहमपि दुरापना दुर्ग्रहेत्यर्थः। इति मृदुवचनोत्तरेणायं गृहं न यातीत्यभिसन्धाय कठिनोत्तरेण निवर्तयिष्यामीति मत्वा "पुरूरवो मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन्" न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति

सालावृकाणां हृदयान्येतेत्येतदर्थम् उत्तरत्वेनोर्वशी वक्ति—मा मृथा इति। हे पुरूरवः! त्वं मा मृथाः मरणं न प्राप्नुहि गूढा चेमं करोति पुरुष इति पुल्लिङ्गशक्तिमत्त्वेन बालिष्ठत्वात् कामनिमित्तमरणं तव न युक्तम् अबलायाश्चेदबलत्वेन कथञ्चित्सम्भावितं स्यादित्यर्थः। अनेनार्थतः मा प्रपप्त इत्येतद्विवृतं भवति प्रपत्व इति पतनेर्लुङ्लुङन्तं रूपं कामपारवश्येन भृशं पतितो माभूः अभ्यासस्य दीर्घाभावश्छान्दसः। इमे अशिवासः अशिवाः अशुद्धिहेतवो वृका वृकासो त्वा त्वां मोचन् उक्षतिरत्र भक्षणार्थः मास्माद्युर्न लालाजलेन प्रोक्षयित्वा भक्षयेयुरित्यर्थः। स्त्रैणानि स्त्रीसम्बन्धीनि सख्यानि—

"ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं स्नेहलक्षणम्" ॥

इति स्नेहलक्षणानि न सन्ति सदातनानि न भवन्ति वै क्वापि यथेत्यनेन सालावृकाणामिति लुप्तोपममिति सूचयति, हृदयमिति जातावेकवचनं यथा सालावृकाणां हृदयानि एता एतान्यपि स्त्रीणां हृदयानि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एते इत्युक्तमेव विवृणोति—स्त्रिय इति। "किं क्रूरं स्त्रीहृदयं पुनरपि किं क्रूरमङ्गनाहृदयम्" इत्येताद्विशब्देन दर्शितं।प्रिये प्रेष्ठेऽपि साहसं बलात्कारलक्षणं कर्म यासां तास्तथा एतदेव विविच्य दर्शयति, घ्नन्तीति विस्रब्धम् विश्वस्तम् ॥ ३७ ॥

अलीकविस्रंभं कपटविश्वासम् अज्ञेषु पुरुषेषु अत्यन्तसौख्यदाः तत्तत्कालोपभोग्यसुखप्रदानत्वादात्यन्तिकसुखदाः पुंश्चल्य इत्यस्य विवरणं स्वैरवृत्तय इति इष्टजनशिक्षामनुपाकर्णयं स्वेच्छानियतमद्यपानादिवृत्तयः ॥ ३८ ॥

मया सहैकरात्रं वत्स्यति सुरतलीलामनुभविष्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सूक्तं वेदस्थं यत् सूक्ताख्यं तदीयं वचनं तदेव प्राह ॥ ३३–३५ ॥

कुत इति तत्राह—वृकाणां हृदयं यथा तथैव स्त्रीणामित्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्त्रिय इति युग्मकम्। प्रिये निजाभिरुचिते साहसं यासां ताः ॥ ३७–४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अद्यापि अनिर्वृत्य न निर्वृताभूत्वा मद्दत्तां निर्वृतिमप्राप्य मां त्यक्तुं नार्हसि अनिर्वर्त्येति पाठे मां निःशेषेण अवर्त्तयित्वा अजीवयित्वेत्यर्थः। यदि वा त्यक्ष्यसि तदपि क्षणं तावद्वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै ॥ ३४ ॥

पश्यन्त्यास्तस्या दयामुत्पादयति—सुदेव इति ॥ ३५ ॥

मा मृथाः न म्रियस्व पुरुषोऽसीति नपुंसकलक्षणमधैर्यं त्यजेति भावः। इमे वृका इति वृकाः खलु न वृकाः किन्त्विन्द्रियाण्येव

उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशाम् ।
अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥ ४१ ॥
गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति ।
तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप ! ।
उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने ॥ ४२ ॥
स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहांस्तां ध्यायतो निशि ।
त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्त्तत ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वृका दुर्वारास्त्वां मास्म अद्युः भक्षयेयुः अजितेन्द्रियो माभूरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र त्वं विस्रभ्य दुर्लभं मानुष्यं विफलयसि तासामस्माकं स्त्रीजातीनां स्वभावं श्रृणित्वाह-स्त्रिय इति द्वाभ्याम्। दुर्मर्षा अपराधाऽसहिष्णवः प्रियार्थमधर्मादावपि साहसं यासां ताः ॥ ३७—३८ ॥

प्रबोधयितुमशक्यं पुनः सान्त्वयति-सम्वत्सरान्त इति ॥३९॥

अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्येति तस्या अपराधीति वचनात् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूक्तं शोभनं वाक्यं वेदप्रसिद्धम् "अहो जाये" इत्यादि ॥३३॥

तदेवार्थतः आह--अहो इति द्वाभ्याम् । अहो जाये! भार्ये तिष्ठ तिष्ठ हे घोरे! त्वं माम् अनिर्वृत्य त्वद्रतां निर्वृतिं सुखमगमयित्वा त्यक्तुं नार्हसि अद्य अपि निश्चितं वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै ॥ ३४ ॥

सुदेहः शोभनो ऽयं मम देहः पतति एनं वृकाः इन्द्रियलक्षणाः गृध्राः आकाङ्क्षावन्तः खादन्ति पूर्वं तव प्रसादोदयो यस्मिन् तस्येदानीमास्पदमाश्रयो नास्ति ॥ ३५ ॥

"पुरोरवो मामृथा" इत्यादि तस्याः सूक्तं तदर्थतः आह—मा मृथा इत्यादिचतुर्भिः । मा मृथा मा म्रियस्व इमे वृकाः इन्द्रियलक्षणाः त्वा त्वां मास्म अद्युः भक्षयेयुः यतः पुरुषोसि इन्द्रियसंयमनं कर्तुं योग्योऽसि ॥ ३६ ॥

अकरुणाः निर्दयाः क्रूराः कुटिलाः दुर्मर्षाः क्षान्तिशून्याः प्रिये इन्द्रियार्थे साहसं चापल्यं यासां ताः प्रियं साहसं हठाचरणं यासां ता इति वा ॥ ३७ ॥

अभीप्सन्त्यः कामयमानाः स्वैरं यथेच्छं पुंश्चल्यो यासां ताः ॥ ३८ ॥

हे ईश्वर भर्तः! अपराधीत्यनेन स्वस्याः अन्तर्वत्नीत्वं सूचितम् ॥ ३९—४१ ॥

भाषा टीका ।

कोई काल में कुरुक्षेत्र के विषय सरस्वती में स्नान करती हुई प्रसन्न मुख कमल वाली पांच सखियों के सङ्ग उर्वशी को देखकर राजा पुरूरवा सुन्दर उक्ति से बोले ॥ ३३ ॥

अहो जाये! अहोघोरे! खडी रहो खडी रहो अबभी तुमहम को सुखसे तृप्त नही करके बीच मे छोडने योग्यनहीं हो आओ भला हमतुम कुछ बातें तो करें ॥ ३४ ॥

हे देवि! यह सुन्दर शरीर तुम्हारे कृपाका पात्र नहीं है दूरसे तुम ने इस को त्याग दिया है इससे यह शरीर यहां ही गिर जावगा इसको वृकजन्तु खांयगे ॥ ३५ ॥

उर्वश्युवाच ॥

इतना सुन कर उर्वशी बोली, कि—हे राजन्! तुम पुरुष हो मरो मत, तुमको वृक (बघेरे) न भक्षण करें परंच स्त्रियों की प्रीति कहीं नहीं होती है जैसे वृकों का हृदय ॥ ३६ ॥

स्त्रियां प्रायकरके निर्दय कठोर हृदय वाली होती हैं थोड़ेही कारण से बडा भारी क्रोध करती हैं अति साहस वाली होती है अपने मे विश्वास करके रहने वाले पति को भी थोडेही प्रयोजन के कारण मार डालती हैं ॥ ३७ ॥

अज्ञानी विषयी पुरुषों को पहिले दृढ विश्वास कराकर फिर सुहृदता त्याग कर देती हैं और पुंश्चली स्वेच्छासञ्चार करने वाली स्त्रियां नये नये पुरुषों से प्रीत जोड़ती हैं ॥ ३८ ॥

इतना कहकर उर्वशी फिर बोली, कि—हे ईश्वर! एकवर्ष पीछे आपके समीप में एक रात्री रहूंगी और भी तुम्हारे तब पुत्र होंगे ॥ ३९ ॥

पुरूरवा उर्वशी को गर्भवती जानकर पुर को चलागया, फिर उस जगह एक वर्ष के अन्त में वीर पुत्र की माता ऐसी उर्वशी को प्राप्त हुआ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तल्लोकानुवर्त्ती प्राप्स्यतीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः स तु तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन्नेयमुर्वशी किन्त्वग्निस्थालीत्यबुद्ध्यत ॥ ४२ ॥

ततश्च तां स्थालीं वने स्थापयित्वा गृहान् गत्वा निशि निशि

स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ।
तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥ ४४ ॥
उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् ।
आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥ ४५ ॥
तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ।
त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तामेव ध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां त्रयी अवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

ततः स्थालीस्थानं प्राप्तस्सन् शम्यागर्भं जातमश्वत्थं विलक्ष्य अस्मिन्नसावाग्निरस्तीति विशेषेण लक्षयित्वा तेनाऽश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वाऽग्निं ममन्थेति शेषः "शमीगर्भादग्निं ममन्थ" इति श्रुतिः ॥४४॥

मथनप्रकारमाह——अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन्नुत्तराऽरणिमात्मानम्ध्यायन्नुभयोर्मध्ये यत् काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् तथा च मन्त्रः "उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवाः" इति ॥ ४५ ॥

तस्य तेन कृताग्निमन्थनाद्विभावसुरग्निर्जातः, कथम्भूतः? जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपस्सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपलभ्य दृष्ट्वा यद्वा पुत्रवतीं प्रत्यभिज्ञाय हर्षेण युक्तो राजा तया सह तां निशाम् उवास अथैनं विरहातुरं विश्लेषासहिष्णुं पुरूरवसम् ऊर्वशी प्राह ॥ ४१ ॥

किमिति? त्वमिमान् गन्धर्वानुपधाव स्तुत्या प्रीतान् कुरु ते च तुभ्यं मां दास्यन्ति मल्लोकप्राप्तिसाधनं दर्शयिष्यन्तीति ततो हे नृप! तस्य पुरूरवसः संस्तुवतः सतः गन्धर्वाः प्रीतास्सन्तः तस्मै अग्निस्थालीम् अग्न्याधानार्थं,पात्रविशेषं ददुः ततस्तामग्निस्थालीमुर्वशीप्राप्तिसाधनभूतां मन्यमानः स पुरूरवाः वने विचरन् अबुध्य प्राज्ञास्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्थालीं वन एव न्यस्य निधाय गृहान् गत्वा निशि रात्रौ तत्रोवास अथ त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भे प्रवृत्ते सति पुरूरवसो मनसि त्रयी वेदः अवर्तत प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

ततः स पुरूरवाः स्थालीस्थानं गतस्सन् शम्या गर्भं जातमश्वत्थं विलक्ष्य स्वमनसि परिवर्तमानया "शमीगर्भादग्निं मन्थति" इति श्रुत्या शमीगर्भस्याश्वत्थस्याग्निमथनसाधनतामवबुध्येत्यपि द्रष्टव्यं तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी मन्थनकाष्ठे कृत्वा ऊर्वशीलोकेच्छया॥४४॥

मन्त्रतः मथनप्रकाशकमन्त्रप्रयोगपूर्वकमधरारणिमूर्वशीम् उत्तरारणिं स्वात्मानम् उभयोररण्योर्मध्ये यत्काष्ठं त्रिवृः तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् ममन्थेति शेषः ॥ ४५ ॥

तस्य तेन कृताग्निमथनाद्विभावसुरग्निर्जातः, कथम्भूतः? जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात्तथाभूतः स विभावसुस्त्रय्या विद्यया तद्विहितेन आधानसंस्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपस्सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समुवास सम्भोगलक्षणं सुरतमनुभूतवान् स्त्रियो ह्यकरुणा इत्यारभ्य तथा ऽनिशामित्यन्तोनोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४१ ॥

उपधाव शरणं गच्छ "धावुगतिशुद्ध्योः" त्रिकरणशुद्ध्यां स्तुतिं कुर्वित्यर्थः । "इति त्वा देवा इम आहुरैल! यथेम तद्भवसि मृत्युबन्धुः प्रजात देवान् हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयास" इति अग्निस्थालीम् अग्निस्थापनयोग्यपात्रम् उर्वशीं मन्यमानो वने चरन् तामुर्वशीं नाबुध्यत नेयमुर्वशी किन्त्वियमग्निस्थालीति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स पुरूरवाः अग्निस्थालीं वने न्यस्य निक्षिप्य निशि गृहान् गत्वा तां निशामध्युषितोऽभूत् अथ परस्मिन् दिवसे त्रेतायां संप्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भसमये जाते सत्युर्वशीं चिन्तयतस्तस्य राज्ञो मनसि अग्न्याधानादि साङ्गयज्ञप्रकाशवेदत्रयं प्रकाशितमभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तदर्थं विचार्याग्निस्थालीप्रदानाभिप्रायं ज्ञात्वा अग्निस्थालीस्थानं गतः तत्र पुरूरवाः शमीगर्भं शमीवृक्षेणाधिष्ठितम् अश्वत्थं विलक्ष्य विशेषतो दृष्ट्वा स्थालीशमीजाताग्निस्त्वश्वत्थो जात इति विज्ञाय शमीगर्भमश्वत्थं छित्वा तेन शमीगर्भाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा उत्तराधरारणिभेदेन निधाय उर्वशीलोकप्राप्तीच्छया ॥ ४४ ॥

फलविशेषार्थं जनिष्ठो "अपोनर्यः सुजातः प्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः" इति मन्त्रार्थत्वेनोर्वशीं ध्यायन् उर्वशीमधरारणिम् आत्मानं पुरूरवश्शब्दोपलक्षितमुत्तरारणिं च चिन्तयन् उभयोररण्योर्मध्ये यत्प्रजननसाधनं तच्च मनसा ध्यायन्नरणीं निर्ममन्थेति शेषः । प्रभुरित्यनेन सर्वध्यानादिसामर्थ्यं दर्शयति ॥ ४५ ॥

मथितमाह—तस्येति । तस्य राज्ञो निर्मथनाज्जातवेदा जात इति तत्प्रभृति जातवेदानामाग्नेरिति सूचितं स विभावसुरग्निस्त्रय्या विद्यया वेदत्रयसंज्ञया प्रतिपाद्यो राज्ञा पुत्रत्वे कल्पित इत्यन्वयः । त्रिभिराहवनीयादिरूपैर्वर्तत इति त्रिवृत् अथवाऽऽरभ्यविज्ञानाम् अकारोकारमकारसमाहारोङ्काररूपेण वर्तत इति त्रिवृत् ॥ ४६ ॥

तेनाऽयजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् ।
उर्वशीलोकमन्विच्छन् सर्वदेवमयं हरिम् ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इत्यत्रायुर्वशीमननं तत्प्राप्त्या तत्प्राप्तिरेव जातेति मननावेशात् बोधश्चाति परिचये सतीति ज्ञेयम् ॥ ४३-४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य तस्मिन् गन्धर्वान् स्तुवति सति तुष्टा गन्धर्वा अग्नेनाग्निना कर्म कृत्वा तम्राग्ध्रायुर्वशीं प्राप्स्यसीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः स तु उर्वश्यामत्यावेशात् कामान्धस्तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन् सङ्गसमये नेयमुर्वशी किंत्वग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४१—४२ ॥

निशि आ सम्यक् तामुर्वशीमेव ध्यायतस्तस्य त्रेतारम्भे त्रयी अवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूदिति कामिन एव कर्म काम्यमित्यभिव्यञ्जितम् ॥ ४३ ॥

ततश्च स्थालीं यत्र न्यस्ता तत्स्थानं गतस्सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य तेनैवाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा अग्निं ममन्थेति शेषः । "शमीगर्भादग्निं मन्थति" इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

मथनप्रकारमाह—अधरारणिमुर्वशीम् ध्यायन्नुत्तरारणिं चात्मानं ध्यायन् उभययोर्मध्ये यत् काष्ठं तत् प्रजननं पुत्रं ध्यायन् तथा च मन्त्रः "उर्वश्यायुरसि पुरूरवाः" इति ॥ ४५ ॥

तस्य तत्कर्तृकाग्निमथनात् विभावसुरग्निर्जातः जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् स च त्रय्या विद्यया संस्कृतो राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उर्वशीप्रापकं कर्मानेनाग्निना कृत्वा तां प्राप्स्यतीत्याशयेनाग्निस्थालीम् अग्निपात्रं ददुः स पुरूरवाः तामग्निस्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानो वने चरन् नेयमुर्वशीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥

ततो वने स्थालीं न्यस्य गृहान् गत्वा निशि आध्यायतः आसमन्ततः पूर्ववृत्तान्तं चिन्तयतः त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां मनसि त्रयी कर्मबोधकं वेदत्रयम् अवर्तत प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

तत्र पुरूरवाः स्थालीस्थानं गतः शम्यागर्भे अश्वत्थमुत्पन्नं विलक्ष्य अग्निस्थालीप्रभावजमश्वत्थमवधार्य तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया अग्निं ममन्थेति शेषः । "शमीगर्भादग्निं ममन्थ" इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

किं कुर्वन् अग्निं ममन्थेत्यत्राह—मन्त्रतो मथनमन्त्रप्रयोगतः प्रभुः मन्त्रप्रयोगपूर्वकाग्न्युत्पादनकुशलः अधरारणिमुर्वशीमुत्तरारणिमात्मानमुभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं च ध्यायन् ॥ ४५ ॥

उत्तरस्य पुरूरवसः निर्मथनात् विभावसुर्जातः, कीदृशः ? जातं वेदो धनं भोग्यं वस्तु यस्मात्सः स च विभावसुः त्रय्या विद्यया तद्विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वेन कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

भाषाटीका ।

उर्वशी को प्राप्त होकर आनन्द से युक्त होकर रातभर उर्वशी के साथ वास करता हुआ । तदनन्तर प्रातःकाल में उर्वशी, दीन विरहातुर ऐसे पुरूरवा से बोली कि— ॥ ४१ ॥

तूं इन गन्धर्वों को प्रसन्न करले ये लोग मेरे को तेरे लिये देदेवेंगे । हे नृप ! तब राजा बहुत गन्धर्वों की स्तुति करने लगा तब प्रसन्न होकर गन्धर्वों ने एक अग्नि की स्थाली दीनी पुरूरवा उस स्थाली (टोकनी) को उर्वशी जानकर उसे साथ लेकर वनमें विचरता रहा एक समय विचरते २ जानता हुआ कि यह उर्वशी नहीं है किन्तु अग्नि की स्थाली है ॥ ४२ ॥

तब स्थाली जानकर वनमें एक स्थल में धर कर गृह को गया सदा रात्रि में उसी का ध्यान करता रहा इसी प्रकार रहते २ त्रेता युग का जब प्रारंभ हुआ तब पुरूरवा के हृदय में वेदत्रयी की प्रवृत्ति हुई ॥ ४३ ॥

तब तो वन में स्थाली के स्थानपर आकर शमी वृक्ष के गर्भ में उत्पन्न होने वाले अश्वत्थ को देखकर उर्वशी के लोक की कामना से उस अश्वत्थ से दो अरणी बना कर ॥ ४४ ॥

मंत्र से अधराऽरणि (नीचे की समिध) को उर्वशी और उत्तर अरणि (ऊपर की समिध) को अपने आत्मा का ध्यान करता हुआ और दोनों अरणियों के मध्य में जो काष्ठ उसको पुत्र का ध्यान करता हुआ ॥ ४५ ॥

इस प्रकार ध्यान कर मंथन करने से जात वेदा अग्नि प्रकट भया तब राजा पुरूरवा ने वेदत्रयी विद्या के आधान संस्कार से त्रिवृत् आहवनीय आदि रूप से तीन भेद को प्राप्त होनेवाले अग्नि को अपना पुत्र कल्पन किया, तिससे यज्ञेश भगवान् अधोक्षज सर्व देव मय श्रीहरि का उर्वशी के लोक की कामना से यजन करता हुआ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदाह—तेनेति ॥ ४७ ॥

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।
देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४८ ॥
पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ।
अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे ऐलोपाख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु नादिवेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवयजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथं सादिरिव वर्ण्यते तत्राह—एक एवेति द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः । देवश्च नारायण एक एव अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसो नाम ॥ ४८ ॥

वेदत्रयी तु पुरूरवसः सकाशादासीत् एयिवान् प्राप अयं भावः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदाह—तेनेति । तेन विभावसुना बह्नफलदं सर्वदेवताशरीरकम् अग्निनतिहरं भगवन्तमधोक्षजमुर्वशीलोककामयमानः पुरूरवा अयजत आराधितवान् ॥ ४७ ॥

ननु नादिवेदबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवतायजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथमाधुनिकः स्यादिति वर्ण्यते? तत्राह, एक एवेति द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एव नान्यः अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसाख्यः ॥ ४८ ॥

हे नृप ! त्रयी वेदत्रयं तु त्रेतामुखे पुरूरवसः सकाशादेवासीत् अयम्भावः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽध्यात्मनिष्ठाः, रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः पुरूरवसः सकाशात्प्रकटो बभूवेति, ततो राजा पुरूरवाः अग्निरूपया प्रजया पुत्रेण हेतुभूतेन गन्धर्वलोकमेयिवान् प्राप ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेन त्रिवृताऽग्निना उर्वशीसालोक्यं सर्वदेवमयं सर्वदेवोत्तमम् ॥ ४७ ॥

पुराकृतैः "अकारो वै सर्वा वाक्" इति सर्ववाङ्मयः प्रणवोऽप्येकः ॥ ४८ ॥

त्रयी त्रिप्रकारा अग्निना प्रजया पुत्रत्वेन कल्पितेनाग्निना ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुरा ब्राह्मकल्पस्य प्रथमसत्ययुग इत्येवार्थः । स्वायम्भुवमारभ्य वेदादिवर्णानां भेदव्यवहारश्रवणात् ॥ ४८ ॥

पुरूरवस एवेति तु तद्व्यवहारम्भस्य तत्र त्रेतामुखे तस्मादेव तत्सत्प्रवर्त्तनं तद्वत् पूर्वपूर्वमन्यतोऽन्यत इत्यभिप्रायात् अत एव पुरुषाद्वर्णचतुष्टयोत्पत्तिश्च किञ्चित् काल व्यवधानतो ज्ञेया ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेनाऽग्निना ॥ ४७ ॥

ननु, वेदत्रयबोधितः कर्ममार्गः प्राङ्नासीत् सत्यं प्रकटो नासीदित्याह—एक एवेति, द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एव अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैको हंसो नाम यतः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठा एवेति ॥ ४८ ॥

त्रेतामुखे त्रेतारम्भे पुरूरवसः सकाशादेव कर्ममार्गप्रादुर्भावः । एवं स्वायम्भुवमन्वन्तरादावपि बहुचतुर्युगव्यापकराजत्व

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वङ्क्यः प्रियव्रतादिभ्य एव तत्र तत्र त्रेतारम्भे कर्मप्रादुर्भाव इत्यपि ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्दशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेन विभावसुना ॥ ४७ ॥

अग्निरेक एव लौकिकः वर्णो हंसः ॥ ४८ ॥

प्रजया पुत्रभूतेन ॥ ४९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

पूर्वकाल में एकही वेद प्रणव (ॐकार) वाङ्मय रहा और देव भी नारायण ही एक रहे, और कोई अन्य नहीं रहा, ऐसे ही अग्नि भी एक और वर्ण भी एक ही रहा ॥ २८ ॥

हे नृप ! त्रेता युग में पुरूरवा के मुख से वेदत्रयी हुई राजा पुरूरवा भी अग्नि रूप प्रजा से गन्धर्व लोक को प्राप्त हुआ ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में चतुर्दश अध्याय
की, श्रीवृन्दावनस्थ पं०भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायुरयोऽथ विजयो जयः ॥ १ ॥
श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतञ्जयः ।
रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥ २ ॥
भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
तस्य जन्हुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ।
जह्नोस्तु पूरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ३ ॥
ततः कुशः कुशस्यापि कुशाम्बुर्मूर्तयो वसुः ।
कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशाम्बुजः ॥ ४ ॥
तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः ।
वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥ ५ ॥
एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम् ॥ ६ ॥
इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणान्तिकम् ।
आनीय दत्त्वा तानश्वानुपयेमे वराननाम् ॥ ७ ॥
स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया ।
श्रपयित्वोभयैर्मन्त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे गाधिरैलपुत्रान्वयेऽजनि ॥
यद्दौहित्रसुतो रामः कार्तवीर्यमहन् रुषा ॥ १ ॥

॥ १ ॥

सुप्रहत्वायाल्पादिक्रमेण श्रुतायुप्रभृतिषण्णां वंशानाह— श्रुतायोरित्यादिना । एकः एकसंज्ञः अमितस्तत्संज्ञः ॥ २ ॥

जह्नोः पूरुस्तस्य बलाकस्तस्याजकः ॥ ३—४ ॥

गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति "गाधेरभून्महातेजाः" इत्यादिना तत्र तावत्तदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशसम्भवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्तान च परशुरामावतारचरितमाह—तस्य सत्यवतीमित्यादिना । विसदृशमननुरूपं भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥

दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः कर्णो येषां सर्वेस्मिन्नङ्गे चन्द्रस्येव वर्चो येषां न चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः कुशिकाः कौशिका वयम् ॥ ६-७ ॥

उभयैर्मन्त्रैः पत्न्यै ब्राह्मैर्मन्त्रैः श्वश्र्वै तु क्षात्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ऐलस्य पुरूरवसः ऊर्वशीगर्भात् संवत्सरान्ते सकृद्रात्रौ सङ्ग-

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ताया ऊर्वश्या उदरात्, हे नृप! षडात्मजा आसन् ते चायुरादिसंज्ञाः ॥ १ ॥

श्रुतायोरिति । तत्र श्रुतायुप्रभृतीनां षण्णां वंशाननुपादिक्रमेणाह—श्रुतायोः पुत्रो वसुमान् सत्यायोः पुत्रस्तु धनञ्जयः श्रुतञ्जयेतिपाठान्तरं एकसंज्ञश्चेति द्वौ पुत्रौ जयस्य तु तनयो विभुः अमितेति पाठान्तरं तदा तत्सञ्ज्ञः ॥ २ ॥

विजयस्य तु भीमः पुत्रः तस्य तु काञ्चनः आयोस्तु पुत्राः सप्तदश वक्ष्यन्ते ततः काञ्चनात् वसुमतो वा होतृको जज्ञ इति शेषः। तस्य होतृकस्य सुतो जन्हुः तं विशिनष्टि—यो जन्हुः गण्डूषीकृत्य गङ्गामपिबत् जह्नोस्तु पुत्रः पूरुः तत्पुत्रः पूरुपुत्रो बलाकः तस्यात्मजस्त्वजकः ततोऽजकात् कुशः कुशस्य तु कुशाम्बादयश्चत्वारः पुत्राः तत्र कुशाम्बाद्गाधिरासीत् अंशे ॥ ३-४ ॥

गाधेः पुत्रोऽपि विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूत् इत्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति"गाधेरासन्महान्तेजा" इत्यादिना तत्र तावदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशभवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्त्या परशुरामावतारतच्चरित्रादिकञ्चाह-तस्य सत्यवतीमित्यादिना। तस्य गाधेः कन्यां दुहितरं सत्यवत्याख्यामृचीकाख्यो द्विजो भार्गवोऽयाचत ततो गाधिर्वरं विसदृशं कन्याया अननुरूपं दृष्ट्वा भार्गवमृचीकमुवाच॥५॥

किमिति ? एकत इति. दक्षिणवामयोरेकतः एकस्मिन्पार्श्वे श्यामः कर्णौ येषां चन्द्रस्येव वर्चो येषां तेषां हयानामश्वानां सहस्रं कन्यायाः शुल्कं दीयतां न चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः कुशिकाः कौशिका वयमिति ॥ ६ ॥

इतीत्थमुक्तस्तस्य गाधेर्मति ज्ञात्वा मामननुरूपं दृष्टवतोऽस्यैवं मतिरभूदिति ज्ञात्वा वरुणस्यान्तिकं गतः तत आनीय याच्ञया, प्रतिगृह्येत्यादिः तान् तदुक्तविधानश्वान् दत्वा वराननां सत्यवतीमुपयेमे ॥ ७ ॥

स इति । ततः कदाचित्स ऋषिः ऋचीकः पुत्रकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया पत्न्या श्वश्र्वा पत्नीमात्रा च प्रार्थितः उभयैः ब्राह्मैः क्षात्रैश्च मन्त्रैश्चरुं अपाचयित्वा पत्न्याः पुत्रार्थं ब्राह्ममन्त्राभिमन्त्रितमेकं चरुं श्वश्र्वास्तु पुत्रार्थं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितमपरं चरुं पाचयित्वेत्यर्थः । मुनिः ऋचीकः स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ब्रह्मणोऽत्रिरत्रेः सोमः सोमाद्बुधः बुधात्पुरूरवाः तस्य पुत्रानाह—ऐलस्य चेति ॥ १-३ ॥

कुशाम्बुजो गाधिरित्येकस्य नामद्वयम् ॥ ४ ॥

भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥

कुशिकानामन्वयो यस्य स तथा कुशिकान्वयः समय इति वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्वश्र्वा भार्यामात्रा उभयैः सात्त्विकराजसभेदाभिन्नैर्मन्त्रैः चरुं अपाचयित्वा प्रपच्याभिमंत्र्य तवेदं तव मातुरिदमिति निगद्य संस्थाप्य स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—२ ॥

जह्नोरिति सार्द्धकम् । जह्नोस्तु पूरुस्तस्याथ बालकश्चात्मजोऽजक इत्येव पाठः सर्वत्र पाठान्तरं तु कुत्रापि न दृश्यते टीका तु निर्गलितार्थत्वेन सङ्गच्छते ॥ ३—४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ऐलवंशभुवो गाधेर्दौहित्रात्मज ईश्वरः।
अर्जुनं धेनुहर्त्तारं रामः पञ्चदशेऽवधीत् ॥
॥ १ ॥

आयोर्वंशं विस्तृतमुपरिष्टाद्वक्ष्यन् प्रथमं श्रुतायुप्रभृतीनां षण्णां वंशान् संक्षिपन्नाह-श्रुतायोरिति । एकश्चेत्येकसंज्ञः ॥ २-३॥

तनयः तत्संज्ञः ॥ ४ ॥

गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्याये वक्ष्यते । तस्य कन्यावंशप्रसङ्गेनैव परशुरामावतारं वक्ष्यन् प्रथमं ऋचीक ऋषिचरितमाह—तस्येति । कुशिका इति कुशस्य वंश्या वयं क्षत्रिया अपि सर्वतोऽपि कुलीना इति भावः । दक्षिणवामयोर्मध्ये एकतः श्यामः कर्णौ येषां तेषाम् ॥ ५—७ ॥

उभयैर्मन्त्रैर्ब्राह्मैर्मन्त्रैः पत्न्यै चरुं दत्वा श्वश्र्वै तु क्षात्रैर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ज्येष्ठस्यैलपुत्रस्य आयोर्वंशे स्वयं भगवानाविर्भूतः सर्वशो विततोऽतः सूचीकटाहन्यायेन पश्चाद्वर्णनं भविष्यत्येवं ज्येष्ठेषु नहुषययातिप्रभृतिष्वपि श्रेयमत आयुव्यतिरिक्तानामैलपुत्राणां वंशान् तत्र जातायाः सत्यवत्याः पौत्रस्य परशुरामस्य जन्म श्रीपरशुरामकृतं कार्तवीर्यवधं च वर्णयति-ऐलस्येति पञ्चदशेन ॥ १ ॥

एक एकाख्यः ॥ २ ॥

जन्होः पुरुस्तत्पुत्रो बलाकः बलाकस्यात्मजश्च अजकः ॥ ३ ॥ ४ ॥

विसदृशमननुरूपं मत्वा भार्गवमृचीकमब्रवीत् ॥ ५ ॥

एकतः उभयोः कर्णयोः प्रत्येकमेकभागतः श्यामौ कर्णौ येषां सर्वस्मिन् अङ्गे चन्द्रवद्वर्णो येषां तेषां सहस्रं कन्याशुल्कं दीयतां यतो वयं कुशिकाः कुशिकानां कन्याऽल्पव्ययेन प्राप्तुं न शक्येति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

उभयैर्मन्त्रैः ब्राह्मैः क्षात्रैश्च ॥ ८ ॥

भाषाटीका।

श्रीरुक्मिणीशचरणौ हृदि भावयामि।

श्रीशुक उवाच।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे नृप! ऐल (पुरूरवा)महाराज के

तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती ।
श्रेष्ठं [1]मत्वा तया ऽयच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयम् ॥ ९ ॥
तद्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः ।
घोरो दण्डधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ॥ १० ॥
प्रसादितः सत्यवत्या मैवम्भूदिति भार्गवः ।
अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ११ ॥
सा चाभूत्सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी ।
रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् ॥ १२ ॥
तस्यां हि भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः ।
यवीयान् जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥
यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलान्तकम् ।
त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् ॥ १४ ॥
[2]दुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्य [3]मनीनशत् ।
रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतेऽहसि ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

किं तदंहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः ।
कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उर्वशी के गर्भ से छै पुत्रहुए, आयु, श्रुतायु, सत्यायु, रय, विजय, और जय, ॥ १ ॥

श्रुतायु के पुत्र वसुमान् हुए, रय के सुत एक हुए, जय के तनय मित हुए ॥ २ ॥

विजय के पुत्र भीम हुए तिनके काञ्चन तिनके होत्रक तिन से जन्हु पुत्र हुए जो गङ्गाजी को कुल्ला कर गये। जन्हु के पुरु तिन के पुत्र बलाक तिनके पुत्र अजक हुए ॥ ३ ॥

तिन से कुश और कुश के भी कुशाम्बु, तनय, वसु, और कुश नाभ, ये चार पुत्र हुए और गाधि कशांबुज अर्थात् कशाम्बुके पुत्र हुए ॥ ४ ॥

तिनकी सत्यवती कन्याकी ऋचीक ऋषि ने याचना करी, गाधिने कन्या के असदृश वर को जान कर भार्गव (ऋचीक) ब्राह्मणसे गाधिराजा बोले, कि ॥ ५ ॥

एक एक कर्ण श्याम जिन का हो ऐसे चन्द्र सदृश कान्ति वाले एकसहस्र अश्व कन्याका शुल्क (मूल्य) दीजिये, क्यों कि हमलोग तो कौशिक हैं हमारे लोगों की कन्या अल्प शुल्क से नहीं मिल सकी है ॥ ६ ॥

ऐसा जब कहा तब ऋचीक इनकी इस प्रकार की संमति को जानकर वरुण के समीप गये, और वैसे ही अश्व-लाकर राजा को देकर उन की वरानना कन्या ऋचीक ने व्याहली ॥ ७ ॥

उन ऋचीक ऋषिसे पुत्र की कामना से उनकी पत्नी ने तथा सासु ने भी प्रार्थना करी, मुनीने भी दो प्रकार के मन्त्रो से चरु को सिद्ध कर स्नान करने को गये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तृस्नेहाधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा तया मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वचरुं मात्रे अयच्छत्प्रादात् मातुश्चरुं क्षात्रमन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वयमदादात् ॥ ९ ॥

कष्टं जुगुप्सितं तदेवाऽह—ते पुत्रो घोरो भविष्यति भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ १० ॥

एवं माभूदिति प्रसादितो भार्गव आह—अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१) मन्वानया । (२) हतं । (३) अधार्मिकम् । इति च वीर० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२ ॥

भार्गवऋचीकाज्जमदग्नेः सुताः ॥ १३—१४ ॥

अनीनशन्नाशयामास, तदेवाह—रजस्तमोवृतमिति । पाठान्तरे सुगमम् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावदिति । तावत् यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तुः स्नेहाऽधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मन्वानया मात्रा याचिता सत्यवती स्वञ्चरुं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वमात्रे प्रायच्छत् प्रादात् मातुस्तु चरुं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदात् आदत् भक्षितवती दीर्घव्यत्ययआर्षः ॥ ९ ॥

तत आगतः मुनिः ऋचीकः तच्चरुविनिमयरूपं कर्म विज्ञाय पत्नीं प्राह, किमिति ? त्वं कष्टं जुगुप्सितमकार्षीः अतस्तव पुत्रो दण्डधरो घोरो भविता तव भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ १० ॥

प्रसादित इति । ततः सत्यवत्या मैवंभूदेवं न निगृहाणेति प्रार्थितो भार्गवः आह–किमिति ? "अथ तर्हि भवेत्पौत्रः"इति. तर्हि पौत्रो घोरो भविता पुत्रस्तु शान्त एवेत्यर्थः । तत सत्यवत्याः जमदग्निः जज्ञे ॥ ११ ॥

सा चेति । सा च सत्यवती कौशिकी सुमहापुण्या लोकपावनी नदी बभूव कौशकीरूपेण स्रस्यन्देत्यर्थः । अथ जमदग्निर्यो रेणोः सुतां रेणुकाख्याम् उवाह उपयेमे ॥ १२ ॥

तस्यां हीति । तस्यां हि रेणुकायां भार्गवऋचेर्जमदग्नेर्वसुमदादयः सुता जज्ञिरे इति शेषः । तेषां वसुमदादीनां यवीयान् कनीयान् राम इत्यभितः प्रख्यातस्तं विशिनष्टि–यमिति । यं रामं वासुदेवांशं वासुदेवांशावेशावतारम् आहुः तदवतारयाथात्म्यवेदिन इति शेषः । कथंभूतम् ? हैहयानां कार्तवीर्याऽऽदीनां कुलस्याऽन्तं नाशं करोतीत्यन्तकः नाशकः । यो राम इमां महीं त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां क्षत्रबीजरहितां चक्रे ॥ १३ ॥ १४ ॥

दृप्तमिति । फल्गुन्यल्पे अंहस्यपराधे कृतेऽपि क्षत्रं क्षत्रकुलमहन् हतवान्, कथंभूतम् ? दृप्तं गर्वितं पृथिव्याः भारं भारावहम् अब्रह्मण्यं ब्राह्मणेष्वसाधु रजस्तमोभ्यां वृतम् ॥ १५ ॥

तत्र फल्गुन्यपि कृते अंहसि क्षत्रमहानित्युक्त्या लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा–किमिति ? अकृतात्मभिः दुरात्मभिः राजन्यैः कृतं तदंहः किं किं स्वरूपं कीदृशं च येनांहसा हेतुना पौनःपुन्येन क्षत्रियाणां कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तावत्तदा आत्मीयचरुं श्रेष्ठं मत्वा तया स्वमात्रा याचिता सत्यवती स्वचरुं मात्रे ददौ मातुश्चरुं स्वयमदत्स्वीकृतवती ॥ ९ ॥

तव पुत्रो घोरो दण्डधरः ते भ्राता ब्रह्मवित्तमः ॥ १०–१२ ॥

सा कौशिकी सत्यवती नदी बभूवेति शेषः ॥ १३ ॥

भार्गवऋचेर्जमदग्नेर्यवीयान् कनिष्ठः ॥ १४ ॥

क्षत्रवधे मुख्यं कारणमाह—दृप्तमिति । अहन् हतवान् फल्गुन्यल्पे अंहस्यपराधे ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यावत् स्नात्वा मुनिर्नाऽऽगतस्तावदेव सत्यवत्यां भर्तृस्नेहाधिक्यात् तस्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा अनया मात्रा याचिता सत्यवती मात्रे स्वचरुं ब्रह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितम् प्रयच्छत् । मातुश्चरुं क्षत्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदत् भक्षितवती ॥ ९ ॥

कष्टं जुगुप्सितं दण्डधरः क्षत्रियो भविष्यति ब्रह्मवित्तमो ब्राह्मणः स च विश्वामित्र उत्तराऽध्याये वक्ष्यते ॥ १० ॥

एवं माभूदिति प्रसादित ऋचीक उवाच—अथेति । तर्हि पौत्रो दण्डधरो भविष्यति. स च परशुराम एव. ततो हेतोः पुत्रो जमदग्निर्मुनिरभूत् ॥ ११ ॥

सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२—१४ ॥

अनीनशद्भुवो भारमब्रह्मण्यमधार्मिकमिति । हतक्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीनशदिति च पाठद्वयम् ॥ १५—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यवती स्वचरुं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं तया मात्रा श्रेष्ठं मत्वा याचिता सती मात्रे अयच्छत् मातुश्चरुं क्षात्रमन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वयम् आदत् ॥ ९ ॥

कष्टमयुक्तम् ॥ १० ॥

एवं माभूदिति सत्यवत्या प्रार्थितो भार्गव आह–तर्हि पौत्रो घोरो भवेद्भविष्यति । अथ ततो भार्गवात् जमदग्निरभवत् ॥ ११ ॥

सा सत्यवती कौशिकी नदी अभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारम् ॥ १४ ॥

भुवो भारमनीनशत् नाशयामास । तदेवाह–अब्रह्मण्यं रजस्तमोवृत्तम अहन् ॥ १५ ॥

अभीक्ष्णशः पुनःपुनः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जब तक ऋषि स्नान कर नहीं आने पाये तब तक सत्यवती से माता ने अपना चरु मांगा. सत्यवतीने भी अपने ऊपर अपने पति की अधिक प्रीति समुझ कर अपने चरु को उत्तम मान कर अपनी माता को देदिया जोकि ब्रह्म मन्त्र से अभिमन्त्रित रहा और क्षत्रिय मन्त्र से अभिमन्त्रित माता का जो चरु रहा उसको आपने भक्षण किया ॥ ९ ॥

स्नान से आकर मुनि इस समाचार को जान कर पत्नी से बोले, कि–तूने यह बडा कष्ट किया, तेरा पुत्र बड़ा घोर दण्डधारी उग्र होगा और भ्राता अतिकर ब्रह्मवेत्ता होगा ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ।
दत्तं [(१)]नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः ॥ १७ ॥
बाहून्दशशतं लेभे दुर्द्धर्षत्वमरातिषु ।
अव्याहतेन्द्रियौ [(२)]जः श्रीतेजोवीर्ययशोबलम् ॥ १८ ॥
योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः ।
चचाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा ॥ १९ ॥
स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन्रेवाम्भसि मदोत्कटः ।
वैजयन्तीं स्रजं बिभ्रद्रुरोध सरितं भुजैः ॥ २० ॥
विप्लावितं स्वशिबिरं प्रतिस्रोतस्सरिज्जलैः ।
नामृष्यत्तस्य तद्वीर्यं वीरमानी दशाननः ॥ २१ ॥
गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ।
माहिष्मत्यां सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा ॥ २२ ॥
स एकदा तु मृगयां विचरन्विजने वने ।
यदृच्छयाऽऽश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २३ ॥
तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् ।
ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तबतो सत्यवती ने अपने पति भार्गव (ऋचीक) को प्रसन्न किये और कहा, कि – महाराज ! ऐसा न होवे ऐसी कृपाकरौ । तब ऋषि बोले, अच्छा तो ऐसे गुणवाला पौत्र होगा तब जमदग्नि शांत पुत्र हुए ॥ ११ ॥

और वह सत्यवती तो महापुण्यवाली लोकपावनी कौशिकी नदी होगई ॥ जो रेणु की पुत्री रही रेणुका उसको जमदग्नि ने विवाह लीनी ॥ १२ ॥

तिस्के विषै भार्गव ऋषि से वसुमान् आदि पुत्र उत्पन्न हुए तिन पुत्रों के मध्य में छोटे परशुराम इस नाम से विख्यात राम हुए ॥ १३ ॥

जिनको बुधजन वासुदेव का अंश कहते हैं और हैहय राजाओं के कुलांतक भी कहते हैं । जिनने इस पृथिवी को इक्कीस वार विना क्षत्रियों की कर दीनी ॥ १४ ॥

जो अब्रह्मण्य दुष्टक्षत्रिय पृथिवी के भाररूप रहे उन लोगों का नाश करते हुए । और जो लोग रजोगुण तमोगुण की वृत्ति वाले रहे उनको थोडे अपराध करने पर भी मारते हुए ॥ १५ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि–ऐसा भगवान् श्रीपरशुरामजी का अभागे अजित मनस्क क्षत्रियों ने क्या अपराध किया रहा कि जिससे वारंवार क्षत्रियों का कुल नष्ट हुआ ॥ १६ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह-हैहयानामिति षड्भिः । परिकर्मभिः परिचर्यादिभिर्दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य ॥ १७ ॥

अव्याहतमिन्द्रियादिकं च लेभे ॥ १८ ॥

यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणाः ॥ १९ ॥

रेवाम्भसि नर्मदाजले सरितं नर्मदाम् ॥ २० ॥

रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वंस्तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः तस्यास्तस्याः सरितो जलैर्विप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं न सेहे ॥ २१ ॥

ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तस्सन् गृहीतः

(१) नारायणांशांशम् इति वीर० (२) ब्रज इति विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

माहिष्मत्यां स्वपुर्यां कपिरिव सन्निरुद्धश्च पुनश्चाऽवज्ञया येन मुक्तः ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह–स एकदेत्यादिना ॥ २३ ॥

अर्हणमातिथ्यादि हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पृष्टो मुनिः कार्त्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य हेतुमैश्वर्यादिकमाह–हैहयानामितिषड्भिः । हैहयानां जनपदानाम् अधिपतिः पुरुषर्षभोऽर्जुनः कार्तवीर्यः परिकर्मभिः परिचर्याभिः नारायणांशांशावतारभूतं दत्तं दत्तात्रेयम् आराध्य ॥ १७ ॥

दशशतं सहस्रं बाहून् अरातिषु शत्रुषु दुर्धर्षत्वं दुःसहत्वम् अव्याहतामिन्द्रियादिकं योगेश्वरत्वमैश्वर्यं च लेभे लब्धवान् इन्द्रियादीनां समाहारद्वन्द्वस्ततोऽव्याहतशब्देन कर्मधारयः तत्र ओजो बुद्धिबलं तेजः शरीरकान्तिः वीर्यमिन्द्रियबलं यशः कीर्तिः बलं शरीरबलम् ऐश्वर्यं विशिनष्टि यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणाः एवं लब्धसहस्रबाह्वादिरर्जुनः पवनो यथा तद्वत् लोकेष्वव्याहतगतिर्विचचार ॥ १८–१९ ॥

स्त्रीभिरिति । स कदाचित्स्त्रिय एव रत्नानि तैरावृतः वैजयन्तीस्रजं बिभ्राणः रेवाम्भसि नर्मदाया जले क्रीडन् मदोद्रिक्तः सरितं रेवां भुजैः रुरोध ॥ २० ॥

विप्लावितमिति । तदा दशाननो रावणो दिग्विजयाय माहिष्मत्या अर्जुनपुर्याः समीपे नर्मदायां शिबिरे देवपूजां कुर्वन् तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः प्रत्युद्गतप्रवाहायाः सरितो नर्मदाया जलैराप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्मादपि वीरमात्मानं मन्यमानः तस्य कार्त्तवीर्यस्य तद्वीर्यं नामृष्यत् न ममर्ष किन्तु तमभ्यद्रवादिति शेषः ॥ २१ ॥

गृहीतइति । ततः कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तो दशाननः स्त्रीणां समक्षं येनार्जुनेन लीलया गृहीतः माहिष्मत्यां पुर्यां संनिरुद्धः पश्चान्मुक्तश्च यथा कपिर्गृहीतो मुच्यते तद्वत् अनेन रावणादप्यातिशयितवीर्यैश्वर्यत्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह—स एकदेत्यादिना । सोऽर्जुन कदाचिद्विपिने सुचिरं मृगयां विचरन् कुर्वन् यदृच्छयाः जमदग्नेराश्रमस्थानमुपागमत् ॥ २३ ॥

तस्मा इति । तस्मै आगताय नरदेवायार्जुनाय सैन्यामात्यवाहनसहिताय स मुनिर्जमदग्निस्तपोधनो हविष्मत्या कामधेन्वा अर्हणमातिथ्यमाहरच्चक्रे ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्थं दत्तात्रेयं परिकर्मभिः परिचर्याभिराराध्य ॥ १७ ॥

अरातिषु दुर्धर्षत्वं वरम् अजश्रीरौत्पत्तिकी श्रीर्यश्च तेज आदयोऽणिमादयश्च गुणाः सन्ति अव्याहतगतिश्चचार इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रेवायाः नर्मदायाः अम्भसि रुरोध प्रवाहस्तम्भनं कृतवान् ॥ २० ॥

स्वशिबिरं रावणस्य सेनाविमोचनस्थानं प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः प्रतीपगमनं स्रोतः प्रवाहो येषां तानि तथा प्रतिस्रोतांसि च सरिज्जलानि प्रतिस्रोतस्सरिज्जलानि तैर्विप्लावितं प्रवाहवेगेन नीतं वीक्ष्येति शेषः । "स्रोतोऽम्बुनिर्गमद्वारे इन्द्रियेषु जलस्रुतौ" इति च ॥ २१ ॥

यथा केनचित्कपिर्मुक्तः पुनर्बद्धो भवति तथाऽयं दशमुखो येनार्जुनेन माहिष्मत्यां सन्निरुद्धोऽभूदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

हविर्धान्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे देवपूजां कुर्वन् तेन प्रवाहस्याऽवरोधात् हेतोः प्रतिस्रोताः प्रतिकूलप्रवाहिनी सरिद्रेवा तस्या जलैः प्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं न सेहे तेन सार्कं योद्धुमगमदित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततश्च स रावणस्तेन पराजित्य गृहीतः ॥ २२ ॥

एवंवीर्योऽपि सोऽर्जुनः परशुरामेण हत इति वक्तुं तत्कृतमपराधं दर्शयति, स इति ॥ २३ ॥

हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुर्धर्षेणार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पमूलमाह–हैहयानामित्यादिना । परिकर्मभिः परिचर्यादिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

यत्राणिमादयो गुणाः तदैश्वर्यं च लेभे ॥ १९ ॥

रेवाम्भसि नर्मदाजले ॥ २० ॥

तदा दिग्विजये प्रवृत्तो वीरमानी दशाननस्तत्रागतः शिबिरस्थः देवपूजनपरः प्रतिस्रोतःसरिज्जलैः प्रतिलोमस्रोतसः सत्याः सरितो जलैः स्वशिबिरं विप्लावितं वीक्ष्येति शेषः । तस्यार्जुनस्य तादृशं वीर्यं नामृष्यत न सेहे ॥ २१ ॥

तदैव कृतकिल्बिषः क्रीडायां युद्धारम्भेन कृतविघ्नो दशाननो येनार्जुनेन लीलयैव कपिवदवज्ञया गृहीतः सन्निरुद्धो मुक्तश्च ॥ २२ ॥

तं मद्दत्कृतमपराधमाह–स इत्यादिना ॥ २३ ॥

अर्हणमातिथ्यादिकम् हविष्मत्या होमधेन्वा आहरत् सम्पादितवान् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि–हैहय वंशिओं का अधिपति क्षत्रियों में श्रेष्ठ अर्जुन नाम से प्रसिद्ध रहा, उसने श्रीनारायण के अंश भगवान् दत्तात्रेयजी को परिचर्याओं से प्रसन्न किये ॥ १७ ॥

और प्रसन्न कर दश सैकडा (एक सहस्र) बाहुओं को प्राप्त हुआ, और शत्रुओं में दुर्धर्षता को तथा अव्याहत(प्रतिघात शून्य) इन्द्रियें, ओज, तेज, वीर्य, यश, और बलको भी प्राप्त हुआ ॥ १८ ॥

स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा आत्मैश्वर्यातिशायनम् ।
तन्नाद्रियताऽग्निहोत्र्यां साभिलाषः सहैहयः ॥ २५ ॥
हविर्धानीमृषेर्दर्पान्नरान् हर्तुमचोदयत् ।
ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् ॥ २६ ॥
अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः ।
श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाऽहिरिवाऽऽहतः ॥ २७ ॥
(१)घोरमादाय परशुं सतूणं चर्म कार्मुकम् ।
अन्वधावत दुर्द्धर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम् ॥ २८ ॥
तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ।
ऐणेयचर्माम्बरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं विशन् ॥ २९ ॥
अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः ।
अक्षौहिणीः सप्तदशातिभीषणास्ता राम एको भगवानसूदयत् ॥ ३० ॥
यतो यतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोऽनिलौजाः परचक्रसूदनः ।
ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः ॥ ३१ ॥
दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे रामकुठारसायकैः ।
विवृक्णचर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहय आपतद्रुषा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

और जिसमें योगेश्वरत्व ऐश्वर्य और अणिमादिक गुण रहे, अनिषिद्ध गमन वाला लोकों में पवन के सदृश विचरता रहा ॥ १९ ॥

बहुत सी अति उत्तम, स्त्रियों के सहित नर्मदा के जल में मदोत्कट होकर क्रीडा करता रहा, वैजयंती माला को धारण किये हुए अपनी भुजाओं से नर्मदा को रोकता भया ॥ २० ॥

(इतने में ऊपर की तरफ कहीं रावण नर्मदा के तट पर अपना तंबू लगाकर कुछ महादेव की पूजा पत्री करता रहा जब नर्मदा का जल सहस्र बाहु के बाहुओं से रुककर ऊपर को बढा तब) स्रोत के सन्मुख चलते हुए नर्मदा के जलसे रावण का शिबिर और सब सामग्री डूबने लगी तब वीरमानी दशानन उस के उस वीर्य को नहीं सहता हुआ ॥ २१ ॥

और उसके समीप जाकर उसके कुछ पराभव करने में जब प्रवृत्त हुआ) तब स्त्रियों के समक्ष कृतापराध उस रावण को अर्जुन ने पकड लिया और माहिष्मती अपनी पुरी में कारागार में बंदरके नाईं बंदकर दिया फिर कभी कपी के तरह छोड भी दिया ॥ २२ ॥

वह राजा सहस्रार्जुन एक समय विपिन में विचरता हुआ वनही में जमदग्नी के आश्रम में प्रवेश करते हुए ॥ २३ ॥

उस हविष्मती के नरदेव के लिये तपोधन मुनि ने पूजा भेट दीनी और सेना मंत्री वाहनों सहित राजा का निमंत्रण किया और यथेष्ट भोजनादि सत्कार किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदैश्वर्यं नाद्रियत तस्मिन्नातुष्यत् यतोऽग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः सहैहयो हैहयैः सह वर्त्तमानः ॥ २५ ॥

दर्पाद्धेतोः ऋषेर्हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुं हर्तुं नरानचोदयत् प्रेरितवान् ॥ २६ ॥

तद्दौरात्म्यं हविष्मत्या हरणं क्रोधयुक्तोऽहिरिव चुक्रोध ॥ २७॥

सतूणं कार्मुकं चर्म चादाय ॥ २८ ॥

ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य ॥ २९—३० ॥

प्रहरन् परश्वधो यस्य मनश्चानिलश्च तयोरिवौजो वीर्यं यस्य परेषां चक्रं सैन्यं सूदयतीति तथा छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषाम् हताः सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

विवृक्णाश्चर्मादयो यस्य ॥ ३२ ॥

(१) परशुं योजयामास इति विजय० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । तदा सोऽर्जुन आत्मनः ऐश्वर्यादप्यतिशयितं मद्भुतं वीर्यं सामर्थ्यं दृष्ट्वा तदर्हणां नाद्रियत नादृतवान् किन्तु स हैहयोऽर्जुनः अग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषो भटान् दृष्ट्वा ऋषेर्हविर्धानीं धेनुं हर्तुमचूचुदत ते चोदिता नराः सवत्सां क्रन्दतीं क्रोशन्तीं हविर्धानीं बलात्प्रसह्य माहिष्मतीं पुरीं निन्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथेति । अथ राजन्यर्जुने निर्याते निर्गते सति पूर्वं क्वचिद्गतो रामः पितुराश्रममागतः तस्यार्जुनस्य तद्दौरात्म्यं श्रुत्वा आहतस्ताडितः अहिः सर्प इव चुक्रोध क्रुद्धो बभूव ॥ २७ ॥

घोरमिति । ततो घोरं भीषणां परशुं सतूणं कार्मुकं चर्म कवचं चादाय मृगेन्द्रः सिंहो यूथपं गजं प्रतीव दुराधर्षोऽन्वधावत् अर्जुनं पृष्ठतोऽनुसृत्याधावत् ॥ २८ ॥

तमिति । ततस्तमापतन्तं भृगुवर्यं रामं पुरीं विशन्नर्जुनो ददर्श, कथम्भूतम् ? ओजसा उपलक्षितमिति शेषः । ओजसा आपतन्तमिति वा बाणपरश्वधौ बाणपरशू आयुधे यस्य तम् ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य, तम् अर्कस्येव धाम तेजो यासां ताभिर्जटाभिर्युतम् ॥ २९ ॥

अचोदयदिति । ततोऽर्जुनः हस्त्यादिभिः गदाभिश्चातिभीषणाः सप्तदशाक्षौहिणीः सेनाः अचूचुदत ऋष्टिशतघ्निशक्तयः आयुधविशेषाः ताश्चाक्षौहिणीर्भगवान् रामो भार्गव एकोऽसहाय एव असूदयत् जघान हस्तिनो गजाः पत्तयः पदातयः रथानामेकविंशतिसहस्राणि अष्टौ शतानि सप्ततिश्चैका एवं गजानामपि नराणां तु शतसहस्राणि नव सहस्राणि च पञ्चाशदधिकानि त्रीणि शतानि च अश्वानां तु सहस्राणि षट् षष्टिः षट्चेति सङ्ख्ययैका ऽक्षौहिणी ज्ञेया तथाचोक्तं महाभारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये-

"एको रथो गजश्चैकः नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहिण्यास्तु संख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चाष्टौ च तथाभूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणं तावदेवात्र निर्दिशेत् ॥
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाऽश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट्चाहुर्यथावदभिसंख्यया ॥
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।

इति ॥ ३० ॥

यत इति । प्रहरन् परश्वधो यस्य अनलस्येव ओजस्तेजो यस्यासौ रामः परेषां चक्रं सैन्यमण्डलं सूदयतीति तथाभूतो यत्र यतो यत्र यत्र सैन्यैः विचक्रमेति शेषः । ततस्ततस्तत्र तत्र छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां हताः सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

ततो रामस्य कुठारेण सायकैश्च विवृक्णा छिन्ना वर्मादयो यस्य तत्स्वसैन्यं रुधिरौघेण कर्दमो यस्मिन् तस्मिन् रणाजिरे युद्धाङ्गणे निपातितं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रुषा आपतत् तत्र विग्रहो देहः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मनः स्वस्य ऐश्वर्यमतिशायिनं अतीत्य वर्तमानं तदैश्वर्यं नाद्रियत् अनादरं कुर्वन् अग्निहोत्र्यां धेनुं प्रति साभिलाषः इच्छां कुर्वन् ॥ २५ ॥

हविर्धानीं धेनुं नरान् पुरुषान् हर्तुं नेतुम् अयोजयान्नियुक्तवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

योजयामास उत्तेजितं कृतवान् कार्मुकं गृहीत्वेति शेषः । रथे योजयामासेति वा ॥ २८ ॥

ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनं तदेवाम्बरं यस्य स तथा तम् आत्मनः स्वस्य धाम तेजो यासां ताः तथा ताभिर्जटाभिर्युक्तं तं पुरीमापतन्तम् ॥ २९ ॥

अर्जुनो या अक्षौहिणीरचोदयद्रामस्ता असूदयदित्यर्थः ॥ ३० ॥

मनोवदनिलवदोजो वेगो यस्य स तथा मनोवेग अनिलवद्वष्टम्भ इति वा "ओजोऽवष्टम्भ बलयोः" इति यादवः ॥ ३१ ॥

विग्रहो देहः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत् अर्हणासाधनमैश्वर्यं दृष्ट्वा तत् अर्हणां नाद्रियत, यतोऽग्निहोत्र्यां कामधेनौ ॥ २५ ॥

हविर्धानीं कामधेनुं हर्तुम् ॥ २६—२८ ॥

पुरीं प्रविशन्नेवार्जुनो ददर्श ॥ २९ ॥

हस्त्यादिभिर्गदादिभिश्च भीषणा अक्षौहिणीरचोदयत् प्रेषयामास ॥ ३० ॥

प्रहरन् परश्वधो यस्य सः मनोऽनिलयोरिवौजो वेगो यस्य सः प्रथमं सैन्यस्याऽतिबाहुल्ये दृष्टे मनस इवात्मनो वेगः कृतः तस्मिन्नल्पप्राये सति किञ्चिद्भ्रमणार्थमनिलस्येवेत्यर्थः । तत्र तत्र वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

हैहयोऽर्जुनः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहैहयः हैहयैः सहवर्तमानः सोऽर्जुनः आत्मवीर्यातिशायिनं तद्वीर्यं दृष्ट्वा तदर्हणां नाद्रियत् नादृतवान् यतो अग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः ॥ २५ ॥

अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिर्धनुःषु बाणान्युगपत्स सन्दधे ।
रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तान्येकधन्वेषुभिराच्छिनत्समम् ॥ ३३ ॥
पुनः स्वहस्तैरचलान् मृधेऽङ्घ्रिपानुत्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि ।
भुजान् कुठारेण कठोरनेमिना चिच्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ॥ ३४ ॥
कृत्तबाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृङ्गमिवाहरत् ।
हते पितरि तत्पुत्रा अयुतं दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३५ ॥
अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा ।
समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां समर्पयत् ॥ ३६ ॥
स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च ।
वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुम् ॥ २६—२७ ॥

सतूणं कार्मुकं धनुः चर्म ऐणेयं चाददाद ॥ २८ ॥

पुरीं विशन्नर्जुनः ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनम् अम्बरं यस्य तम् अर्कस्येव धाम द्युतिर्यासां ताभिर्जटाभिर्युतं भृगुवर्यं ददर्श ॥ २९ ॥ ३० ॥

मनोऽनिलयोरिवौजो वीर्यं यस्य परचक्रं शत्रुसैन्यं सूदयतीति तथा एवंभूतोऽसौ परशुरामः यतो यतो यत्र यत्र प्रहरत्परश्वधो निक्षिप्तपरश्वधो जातः ततस्ततः छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां हताः सूता वाहनानि च येषां ते शत्रवो निपेतुः ॥ ३१ ॥

विवृक्णाश्छिन्नाश्चर्मादयो यस्य तथाभूतं सैन्यं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रणाजिरे आपतत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तब तो उस वीर राजा हैहय ने इस प्रकार ऋषि का वैभव देखा फिर-अपने ऐश्वर्य को भी उल्लंघन करने वाला ऋषि का ऐश्वर्य है ऐसा विचार कर ऋषि के सत्कार का तो आदर न किया पर अग्नि होत्र की साधन रूप ऋषि की धेनु में अभिलाषा करता हुआ ॥ २५ ॥

और दर्प से ऋषि की हविर्धानी (धेनु) को हरण के लिये मनुष्यों को आज्ञा देता हुआ, तब राजा के किंकर लोग भी बछड़ा सहित उस धेनु को बलात्कार (जोरी) से माहिष्मती-पुरी को लेचले ॥ २६ ॥

राजा के गये पीछे परशुरामजी आश्रम में आये और उस राजा के दुरात्मापने को सुनकर ताडित सर्प के नाईं क्रोध करते हुए ॥ २७ ॥

और घोर परशु को हाथ में लेकर तथा तूण (भाते) सहित धनुष, और चर्म (ढाल) को लेकर दुर्धर्ष मृगेन्द्र, हाथियों के यूथ पति पर जैसे दौड़े तिस प्रकार राजा के पीछे दौड़ते हुए ॥ २८ ॥

राजा ने भी पुरी के प्रवेश के समय पर धनुषबाण को धारण किये परशु हाथ में लिये मृगचर्म का वस्त्र लपेटे तथा कर्म तेज और जटाओं से देदीप्यमान, और अपने ऊपर दौड़कर आने वाले भृगुवर्य (परशुराम) को देखा ॥ २९ ॥

तब तो राजा ने, गदा, असि, बाण, ऋष्टि, शतघ्नि, शक्ति, इत्यादिक आयुधों के सहित अत्यंत भयानक गज रथ तुरग पदाति इस प्रकार की चतुरंगणी सेना सप्तदश (१७) अक्षौहिणी परशुरामजी पर भेजी। परंच भगवान् राम ने उस सेना को एकले ने ही समाप्त करदी ॥ ३० ॥

जहां २ पर शत्रुओं के सेना के नाश करने वाले मन पवन सदृश वेग वाले परशुरामजी अपने परशु का प्रहार करते जाते तहां २ सूत वाहनों सहित बड़े २ वीरों के भुजा ऊरू और कंधरा कट कट कर पड़ते जाते ॥ ३१ ॥

तब राजा अपनी सेना को, राम के कुठार और बाणों से कटे हुए हैं ढाल, ध्वजा, चाप, और विग्रह, जिसका ऐसी, और रणभूमि में रुधिर के प्रवाह की कीच में पड़ी हुई देख-कर संग्राम में आपही आकूदा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चशतेषु धनुःषु सोऽर्जुनो रामाय सन्दधे एकमेवाऽधनुर्यस्य सः पाठान्तरे एक एव धन्वः सन्धाने येषां तैरिषुभिः तानि धनूंषि समं सह तत्क्षणमेवाच्छिनत् ॥ ३३ ॥

राम राम ! महाबाहो ! भवान् पापमकारषीत् ।
अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मृधे साधनभूतानचलानङ्घ्रिपांश्चोत्क्षिप्याभिधावतस्तस्य भुजांश्चिच्छेद अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥

समर्पयत् समार्पयत् ॥ ३६-३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । अथ पञ्चशतेषु धनुष्षद्‌बाहुभिर्बाणान् युगपत् सोऽर्जुनो रामाय सन्दधे अथास्त्रभृतामग्रणीः राम एकधन्वी तान् बाणान् इषुभिः सममेकदा समच्छिनत् सञ्चिच्छेद ॥ ३३ ॥

पुनरिति । पुनः स्वहस्तैरचलानङ्घ्रिपांश्चोत्क्षिप्य मृधि संग्रामे वेगादभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना कुठारेण रामः अहस्त्रिव प्रसभं बलाच्चिच्छेद ॥ ३४ ॥

कृत्तेति । कृत्ता छिन्ना बाहवो यस्य तस्यार्जुनस्य शिरः गिरेः सकाशात् श्रृङ्गमिव जहार एवं पितर्यर्जुने हते सति तस्यार्जुनस्य पुत्रा अयुतसङ्ख्याकाः भयाद्ग्निहोत्री होमधेनुं सवत्सां उपाहृत्य समीपमानीय रामाय समर्प्येत्यर्थः । दुद्रुवुः पलायाञ्चक्रिरे ततो राम आश्रममुपेत्य परिक्लिष्टां धेनुं पित्रे जमदग्नये समर्पयत् ॥ ३५—३६ ॥

तत्स्वेन कृतं कर्म पित्रे भ्रातृभ्यश्च शुश्राव वर्णयामास तद्रामोपवर्णितं कर्म श्रुत्वा जमदग्निरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

तदेवाह—रामरामेति यावत्समाप्ति । हे राम, राम, महाबाहो, ! भवान् पापं कृतवान्, किन्तत् ? यत्सर्वदेवमयं नरदेवमर्जुनं वृथा हतवानसीति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथागत्यार्जुनः पञ्चशतेषु धनुष्षु बाहुभिः बाणान्युगपदेकप्रयत्नेन सन्दधे । अस्त्रभृतां सम्यगग्रणी रामः समं युगपदेकस्मिन् धनुषि बद्धेषुभिः सन्धितद्वारैस्तान् पञ्चशतशरान् अच्छिनदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

पुनः रामः स्वहस्तैरचलान् गिरीन् अङ्घ्रिपान् वृक्षान् मृधे उत्क्षिप्य प्रहृत्य युधि वेगादभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना शितधारेण चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उपावर्त्य निवर्त्य इतस्ततः आकर्षणादिना परिक्लिष्टां क्लेशोपेताम् ॥ ३६-३९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रामाय रामं हन्तुं रामस्तु तानि धनूंषि समं बाणैः सहितान्येव अच्छिनत् ॥ ३३ ॥

अचलान् पर्वतान् अभिधावतस्तस्य अहेः फणानिवेत्यर्थः ॥ ३४—३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सोऽर्जुनो बाणान् युगपत् रामाय पञ्चशतेषु धनुष्षु सन्दधे रामः एकधन्वा एकमेव धनुर्यस्य सः इषुभिः समं तत्क्षणमेव तान् अच्छिनत् ॥ ३३ ॥

अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४—३८ ॥

भाषा टीका ।

तत्पश्चात् सहस्रार्जुनने राम के लिये पांचसौ धनुषोंके विषे हजार बाहुओं से एक बार पांचसौ बाणों का सन्धान किया, परन्तु अस्त्र धारियों में श्रेष्ठ और अग्रणी ऐसे राम (परशुराम) जीने एक ही धनुष से मारे बाणों के अति-लाघव से एक ही बार अर्जुन पांच सौ धनुष काटकर गिरा दिये ॥ ३३ ॥

फिर अपने हाथों से अचल बड़े २ वृक्षों को उखाड़कर वेगसे दौड़ने वाले सहस्रार्जुन के ऊपर फेंकते हुए और युद्ध के विषे रामने सहस्रार्जुन की भुजाओं को कठोर धार वाले कुठार से बरजोरी काटते हुए जैसे सर्प के फणों-को काटते होवें ॥ ३४ ॥

हजारों हाथों के कटने पर उसके माथे को पर्वतकी शिखरके नाईं गिरादिया, पिता के मरनेपर उसके दश हजार पुत्र मारे भय के भाग गये ॥ ३५ ॥

पराये वीर को मारने वाले परशुराम जी बछड़ा सहित अग्निहोत्रकी साधन भूत धेनुको लौटा लाये और आश्रम में आकर राजा के लेजाने से दुःखपाने वाली धेनुको पिता के लिये समर्पण करते हुए ॥ ३६ ॥

और परशुराम जी ने माहिष्मती पुरी में जाकर जो अपना पराक्रम किया सो भी पिता और भ्राताओं से कहते हुए, तिस को सुनकर परशुरामजी के पिता जमदग्नि कहने लगे ॥ ३७ ॥

जमदग्नि बोले कि—हे राम ! हे राम ! हे महाबाहो ! तुमने बड़ा पाप किया, क्योंकि ? तुमने सब देवमय नरदेव राजा को वृथा मारडाला ॥ ३८ ॥

वयं हि ब्राह्मणास्तात ! क्षमयाऽर्हणतां गताः ।
यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदम् ॥ ३९ ॥
क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ।
क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥ ४० ॥
राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाऽच्युतचेतनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अर्हणतां पूज्यताम् ॥ ३९ ॥
सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥
तीर्थसंसेवया चकाराद्यमनियमैश्च अच्युते चेतना चित्तं यस्य सः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतागसो हननं न पापमित्यत्राह–वयमिति । वयं ब्राह्मणा हि "घातुं न घातुको विप्रः" इत्युक्तविधाहीति भावः । क्षमया हेतुभूतयाऽर्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः, क्षमां प्रस्तौति–ययेति । लोकगुरुर्देवो ब्रह्मा यया क्षमया पारमेष्ठ्यं परमेष्ठियोग्यं पदं स्थानम् अगात् प्राप्तवान् ॥ ३९ ॥

क्षमयेति । क्षमयैव ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मकुलसम्बन्धिनी शम-दमादिसंपत् यथा सौरी सूर्यप्रभा तथा रोचते प्रकाशते. भगवान् हरिरीश्वरोऽपि क्षमिणां क्षमावतामेवाऽऽशु तुष्यते प्रसन्नो भवतीति भावः ॥ ४० ॥

राज्ञ इति । किञ्च मूर्द्धाभिषिक्तस्य सार्वभौमस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो वधो ब्रह्मवधाद्विप्रवधादपि गुरुर्नितरां पापरूपः अतस्त्वं मुच्यसे मत्वाऽति न्यस्ता चेतना ज्ञानं यस्य तथाभूतस्तीर्थानां गङ्गादीनां संसेवया अंहस्तत्पापं जहि अपाकुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा सौरी सूर्यसम्बन्धिनी प्रभा रोचते तथा ब्राह्मी ब्राह्मण-सम्बन्धिनी लक्ष्मीः क्षमा प्रकाशते ॥ ४० ॥
मूर्द्धावसिक्तस्य चक्रवर्तिनः ब्रह्मवधात् ब्राह्मणहननादच्युते श्रीनारायणे बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ ४१ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
(विजयध्वजरीत्या त्रयोदशः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीसारार्थदर्शिनी ।

अर्हणतां पूज्यत्वम् ॥ ३९ ॥
ब्राह्मी ब्राह्मणसम्बन्धिनी लक्ष्मीः शोभा क्षमयैव रोचते द्योतते सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥
चकाराद्यमनियमादिभिश्च श्लेषेण न च्युता चेतना चिच्छक्ति-र्यस्य तथाभूत ईश्वरोऽपि लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ ४१ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमेऽयं पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अर्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः लोकगुरुर्ब्रह्मा पदं स्थानम् ॥ ३९ ॥
ब्राह्मी ब्रह्मविद्यारूपा लक्ष्मीः श्रीः सौरी सूर्यस्य प्रभेव रोचते प्रकाशते ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मवधादपि गुरुर्गरीयान् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका

हे तात ! हम ब्राह्मणलोग तो क्षमा से ही पूज्यता को प्राप्त हुए हैं जिस क्षमा से लोकगुरु देव ब्रह्मा परमेष्ठी पद को पहुचे हैं ॥ ३९ ॥

क्षमासे ब्राह्मणों की लक्ष्मी दीप्ति को प्राप्त होती है, जैसे सूर्य की प्रभा। और क्षमावान् लोगों पर भगवान् श्रीहरि ईश्वर शीघ्र ही प्रसन्न होजाते हैं ॥ ४० ॥

मूर्धाभिषिक्त राजा का वध ब्राह्मण के वध से भी अधिक होता है, इसलिये हे राम ! तुम अच्युत में चित्त लगा कर तीर्थ सेवन करने से पापों को त्यागकरो ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में पञ्चदश अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनन्दन ! ।
संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाऽऽश्रममाव्रजत् ॥ १ ॥
कदाचिद्रेणुका याता गङ्गायां पद्ममालिनम् ।
गन्धर्वराजं क्रीडन्तमप्सरोभिरपश्यत ॥ २ ॥
विलोकयन्ती क्रीडन्तमुदकार्थं नदीं गता ।
होमवेलां न सस्मार किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥
कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशङ्किता ।
आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ।
घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥
रामः सम्बोधितः पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहाऽवधीत् ।
प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक्समाधेस्तपसश्च सः ॥ ६ ॥
वरेण च्छन्दयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ।
वव्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चाऽस्मृतिं वधे ॥ ७ ॥
उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवाञ्जसा ।
पितुर्विद्वांस्तपो वीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षोडशेऽर्जुनसुतैर्जमदग्नौ हते मुहुः ।
रामात्क्षत्रवधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य चान्वयः ॥ ० ॥

॥ १ ॥ २ ॥

किञ्चिदीषच्चित्ररथे गन्धर्वराजे स्पृहा यस्याः सा किञ्चिन्न सस्मारेति वा ॥ ३ ॥

कलशं पुरोधायाऽग्रे निधाय ॥ ४ ॥

व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ॥ ॥ ५ ॥

आज्ञाऽतिलङ्घिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे सम्बोधितः सन् मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः प्रभावज्ञः यदि न हन्म्यां तर्हि मामपि शप्तुं समर्थः यदि तु हन्यान्तर्हि मयि सन्तुष्टः संहतानपि जीवयितुं समर्थः इति जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नन्वतिनिन्दितं तत्कथं कृतवांस्तत्राह—पितुर्विद्वानिति पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पित्रोपशिक्षित आदिष्टो रामस्तथेत्यङ्गीकृत्य हे कुरुनन्दन ! संवत्सरं तीर्थचर्यां चरित्वा कृत्वा पुनराश्रममाययौ ॥ १ ॥

कदाचिदिति । एवं स्थिते कदाचिद्रेणुका गङ्गां प्रति गता तस्यां कांश्चित् अप्सरोभिः सह क्रीडन्तं पद्ममालिनं चित्ररथाख्यं गन्धर्वराजमपश्यत ॥ २ ॥

उदकार्थं जलाहरणार्थं नदीं गङ्गां गता रेणुका क्रीडन्तं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

विलोकयन्ती सती किञ्चिदीषत् चित्ररथे स्पृहा यस्यास्तथाभूता होमवेलां पत्युरग्निहोत्रहोमसमयं न सस्मार विस्मृतवती ॥ ३ ॥

कालात्यय इति। ततः कथञ्चित् तं कालातिक्रमं विलोक्य विदित्वा मुनेः पत्युः सकाशादात्मनः शापमाशङ्कमाना रेणुका त्वरया आगत्य कलशं पुरः पत्युरग्रे निधाय कृताञ्जलिस्तस्थौ ॥ ४॥

व्यभिचारमिति। ततो मुनिः जमदग्निः पत्न्याः व्यभिचारं ज्ञात्वा प्रकुपितः पुत्रानब्रवीत्, किमिति? हे पुत्रकाः! पापिनीं हनत मारयतेति. एवमुक्तास्ते पुत्रा न चक्रिरे मातुर्वधमिति शेषः ॥ ५ ॥

ततः पित्रा सञ्चोदितः आज्ञालिलङ्घिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे परिचोदितः स रामः मात्रा सह भ्रातॄनवधीत्, कथमेवमकार्यं कृतवानिति शङ्कां निराकुर्वन् रामं विशिनष्टि–मुनेः पितुर्यः समाधिस्तस्य तपसश्च सम्यक् प्रभावं जानातीति तथाभूतः यदि न हन्यां मामपि शप्तुं प्रभुः यदि वा हन्यां तर्हि पुनः प्रसादितः पिता मृतान् जीवयितुं समर्थ इति जानन्निति भावः ॥ ६ ॥

ततः प्रीतः सत्यवत्याः सुतो जमदग्निः वरेण छन्दयामास अध्ययनेन वसतीतिवद्वरेणेति हेत्वर्थे तृतीया वरार्थं चोदयामासेत्यर्थः। राममिति शेषः। ततः पित्रा वराय चोदितः रामः हतानां पुनर्जीवनं तेषामात्मवधे अस्मृतिं विस्मृतिं च वव्रे ॥ ७ ॥

ततस्ते भ्रातरः समातृकाः निद्रान्त इवाञ्जसा कुशलिनो जीवन्त उत्तस्थुः, नन्वनुचितं कथं कृतवान्? तत्राह–पितुरिति। पूर्वोक्त एवाभिप्रायः शब्दार्थः स्फुटः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

चरित्वा कृत्वा ॥ १ ॥

याता गङ्गामिति शेषः ॥ २ ॥

किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा, ईषच्चित्ररथे स्पृहावती जाता ॥ ३ ॥

कलशं भर्तुः पुरो निधाय तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्थौ ॥ ४ ॥

हनत हताकुरुत तां हतिम् ॥ ५ ॥

मुनेः समाधेः तपसश्च सम्यक् प्रभावज्ञः प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यादिति ॥ ६ ॥

छन्दयामास वशीचकार "वशाभिप्राययोः छन्दः" इति च वधेः अस्मृतिं वयं रामेण हता इति स्मृतिशून्यत्वलक्षणं वरं च ॥ ७ ॥

रामेण एते वसुमदादयो जीवन्ति चेज्जीवन्तु नो चेत्स्वर्यान्तामिति मत्वा सुहृद्वधो नाकारि किन्तु स्वसार्वज्ञमीश्वरत्वेन दोषाभावं च प्रकटयितुमिति भावेनेत्याह–पितुरिति। "वीर्यं पराक्रमे रेतस्यपमाहात्म्ययोरपि" इत्यभिधानात्. पितुस्तपो माहात्म्यं जानता कृतमिति भावः। साक्षान्नारायणावतारस्य निरवद्यस्य सकलगुणाकरस्य भार्गवरामस्य क्षत्रहत्यादिदोषमार्जनाय तीर्थसेवा मातृभ्रातृवधात् स्वाज्ञाकारित्वेन प्रसन्नात् पितुर्वरदानमित्यादिकं कथं घटत इतीत्थं शङ्का—

"जामदग्न्यो वरं वव्रेऽनन्तशक्तिरपि स्वयम्।
पितुर्मान्यत्व सिद्ध्यर्थं लोके लोकेश्वरः प्रभुः" ॥

(१) इत्यादिवाक्येन परिहर्तव्या इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

१ ॥

कदाचिदिति कार्तवीर्यवधात् पूर्वमेवेत्यर्थः। रेणुकावधानन्तरं क्रोधे त्यक्ते च तस्य कामधेनुहरणमिति स्कान्दे प्रसिद्धः ॥ २॥

किञ्चित् काचित् कौतुकमयेव न तु काममयी चित्ररथे स्पृहा यस्याः अत्र ब्रह्माण्डपुराणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

अतः पतिपरिचरणव्यत्यय एवात्र व्यभिचारो ज्ञेयः ॥ ४—१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

जमदग्निर्हतो यैस्तान् रामोऽर्जुनसुतानहन्।
निःक्षत्रकृत् षोडशेऽत्र विश्वामित्रकथा ततः ॥
॥ १—२ ॥

किञ्चिदिति न सस्मारेत्यस्य विशेषणं होमवेलायाः किञ्चिन्मात्रं विस्मरणमभूदित्यर्थः। तत्र हेतुः चित्ररथे गन्धर्वराजस्य रथे दर्शनकौतुकार्थं स्पृहा यस्याः सा ॥ ३ ॥

शापविशङ्किता हन्त हन्त किञ्चिन्मात्रविस्मरणात् एव मे होमवेलापीयतीव्यतीतेति भयविह्वला ॥ ४ ॥

होमवेलायाः प्रागेव जलमानेष्यामीति तस्या वचनस्य व्यभिचारं ज्ञात्वा स्वनित्यकर्मासिद्ध्या च प्रकर्षेण कुपितः हे पुत्रकाः! एनां हतेत्युक्तास्ते पुत्रा न चक्रिरे तस्या हननमिति शेषः ॥ ५ ॥

आज्ञालङ्घिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे नियुक्तोऽवधीत् नन्वेवमाज्ञापालनमपि जुगुप्सितं तत्राह–प्रभावज्ञः अस्य वधस्योदर्क एवं भविष्यतीति सर्वज्ञत्वेन जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

वरेणेति वरं वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः। वव्रे इति मृता इमे जीवन्तु मत्कर्तृकं वधं च न स्मरन्त्वित्यहं वृणे इत्युक्तवान् ॥ ७–८

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

रामस्य तीर्थयात्रां पित्राज्ञानुवर्तित्वम् अर्जुनपुत्रैर्जमदग्निवधे कृते क्रुद्धेन श्रीपरशुरामेण त्रिस्सप्तकृत्वः कृतं क्षत्रवधं च पित्रोपशिक्षित इति षोडशेन वर्णयति ॥ १ ॥ २ ॥

किञ्चित् चित्ररथे स्पृहा यस्याः अत एव तं विलोकयन्ती होमवेलां अग्निहोत्रसमयं न सस्मार ॥ ३ ॥

कलशं निधाय पुरो भर्तुरग्रे तस्थौ ॥ ४ ॥

व्यभिचारं स्पृहापूर्वकं परनिरीक्षणं योगबलेन ज्ञात्वा ॥ ५—१० ॥

---

(१) आपापमपि देवेशं पितरस्सञ्जिवर्तयन्। अजानन्तोऽस्य महात्म्यं मोहितास्तस्य मायया ॥ मोहयन्मायया लोकं चक्रे चापचितिं वधे। पुण्यपापादिनिर्मातुः कुतः पापादिसङ्गतिः इति श्लोकतात्पर्यम्।

येऽर्जुनस्य सुता राजन् ! स्मरन्तः स्वपितुर्वधम् ।
रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ॥ ९ ॥
एकदाऽऽश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते ।
वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ॥ १० ॥
दृष्ट्वाऽग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिम् ।
भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः ॥ ११ ॥
याच्यमानाः कृपणया राममात्राऽतिदारुणाः ।
प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबन्धवः ॥ १२ ॥
रेणुका दुःखशोकार्ता निघ्नन्त्यात्मानमात्मना ।
रामरामेहि तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥ १३ ॥
तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यार्त्तवत्स्वनम् ।
त्वरयाऽऽश्रममासाद्य ददृशे पितरं हतम् ॥ १४ ॥
तद्दुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहितः ।
हा तात ! साधो ! धर्मिष्ठ ! त्यक्त्वाऽस्मान् स्वर्गतो भवान् ॥ १५ ॥
विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् ।
प्रगृह्य परशुं रामः क्षत्रान्ताय मनोदधे ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

श्रीरुक्मिणीरमणमनिशं हृदि चिन्तयामि ॥

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे कुरुनन्दन ! पिता ने जब राम को इस प्रकार शिक्षा दीनी तब राम भी उसी प्रकार अंगीकार कर एक संवत्सर पर्यन्त तीर्थ यात्रा करके फिर आश्रम को आते हुए ॥ १ ॥

किसी समय जमदग्नि की पत्नी रेणुका गंगाजी में गई वहां पर कमलों की माला वाले गंधर्व राज को अप्सराओं के साथ क्रीडा करते हुए देखती हुई ॥ २ ॥

रेणुका तौ जल लेने को नदी में गई रही पर अप्सरों के साथ क्रीडा करने वाले गंधर्वराज को देखने लगी, और होम की वेला को स्मरण न रहा और देखने से किंचित् चित्ररथ गंधर्वराज में स्पृहा भी होगई ॥ ३ ॥

फिर तौ इतने में काल का बहुत अति क्रम देखकर मुनि के शाप से शंकित होकर शीघ्र आकर कलश को मुनि आगे में धरकर हाथ जोडकर खड़ी होगई ॥ ४ ॥

मुनि ने भी अपनी पत्नी का मानसिक व्यभिचार जान कर कुपित होकर अपने पुत्रों से बोले, कि—हे पुत्र हो ! तुम लोग इस पापिनी तुमारी माता को मारडालो इतना सुनकर पुत्रों ने कुछ न किया ॥ ५ ॥

तब पिता ने परशुरामजी से कही, कि—बेटा ! तुम भाइयों सहित माता को मारडालो बस पिता की आज्ञा सुनते मात्र पिता के तप और समाधि के प्रभाव को जानने वाले परशुरामजी ने परशु हाथ में लेकर तडाक २ उन सबों के माथे काट डाले ॥ ६ ॥

तब सत्यवती के पुत्र जमदग्नि महाराज ने प्रसन्न हो कर कहा, कि-पुत्र ! वरमांगले ॥ तब परशुरामजी ने भी यही वर मागा, कि—ये मरे हुए सब जी जावें और इनको " परशुराम ने हमको मारा " ऐसा स्मरण भी न होवै ॥ ७ ॥

तब तौ वे सब ही निद्रा लेकर पीछे जैसे जाग पड़ें इस प्रकार सब उठ खड़े हुए ॥ यदि कहो कि परशुरामजी ने ऐसा अनुचित कर्म क्यों किया ? तहां शुकदेवजी कहते हैं, कि—परशुरामजी ने पिता के तपोबल को जानकर सुहृदों का बध किया कुछ उनके मारने ही की बुद्धि से नहीं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह—येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥

भगवत्यावेशिता धीर्येन तम् ॥ ११—१५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुःखादीनां वेगेन विमोहितः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह-येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना । हे राजन् ! अर्जुनस्य ये सुता रामवीर्येण पलायितास्ते स्वपितुर्वधं रामस्य कृतं स्मरन्तः क्वचिदपि शर्म सुखं न लेभिरे ॥ ९ ॥

एकदेति । कदाचित् सभ्रातरि रामे स्वाश्रमात्क्वनं गते सति वैरं सिसाधयिषवः प्रतिचिकीर्षवः लब्धच्छिद्राः लब्धावसरा उपागमन् अर्जुनसुता इत्यनुषङ्गः ॥ १० ॥

तत्राश्रमे अग्न्यगारे अग्निहोत्रशालायामासीनं भगवत्यावेशितधियं समाहितमनसं मुनिं जमदग्निं दृष्ट्वा पाप एव निश्चयो येषां ते ऽर्जुनसुताः जघ्नुः हतवन्तः ॥ ११ ॥

याच्यमाना इति । कृपणाया राममात्रा रेणुकया याच्यमानाः एनं न मारयतेति शेषः अतिदारुणाः नितरां क्रूराः बलाच्छिर उत्कृत्य छित्वा ते क्षत्रबन्धवः निन्युः नीतवन्तः ॥ १२ ॥

रेणुकेति । तदा रेणुका दुःखशोकार्ता दुःखं मानसिकः क्लेशः शोको बाह्यस्ताभ्यामार्ता पीडिता आत्मना आत्मानं घ्नन्ती ताडयन्ती सती रामरामेत्येवमुच्चैश्चुक्रोश आजुहाव ॥ १३ ॥

हा रामेत्यार्तस्वरं दूरस्थाः सुताः श्रुत्वा त्वरया आश्रममासाद्य हतं पितरं ददृशुः ॥ १४ ॥

त इति । ते जमदग्निसुताः दुःखादीनां वेगेन विमोहिता बभूवुरिति शेषः तत्र दुःखं मानसिक उपतापः रोषः क्रोधः अमर्षो ऽक्षमा आर्तिर्दैन्यं शोको रोदनं ततो रामः हा तातेत्यादिरूपेण विलप्य पितुर्देहं भ्रातृषु निधाय पितुर्देहं रक्षतेति भ्रातृनादिश्येत्यर्थः । स्वयं परशुं प्रगृह्य क्षत्रान्ताय क्षत्रकुलनाशाय मनो दधे सङ्कल्पञ्चकार ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लब्धच्छिद्राः लब्धावसराः ॥ १० ॥

विषयादाहृत्य भगवत्येव निवेशितबुद्धिम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

आत्मना यत्नेनात्मानं देहैकदेशमुदरं "यत्नेऽर्कौ मतौ वाते" इति यादवः । आत्मशब्दः पूर्वार्थे ॥ १३ ॥

दूरस्थाः स्वामिसेवाकृताः ॥ १४ ॥ १५ ॥

क्षत्रान्ताय ऽविशेषेण क्षत्रियकुलनाशाय ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ते दुःखेत्यर्द्धकम् । अत्र तदुःखेति पाठः स्वाम्यसम्मतः तच्छब्दस्य ममस्तत्वेऽप्यनुपादानात् ते सरामा जमदग्निपुत्रा इति सम्बन्धोक्तौ च ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निरपराधायाः पतिव्रताशिरोमणेः रेणुकाया वधमादिष्टवतो जमदग्नेरपि वधरूपं तदपराधफलन्दर्शयन्नाह-येऽर्जुनस्येति ॥ ९ ॥

स्वभर्तुः प्राणान् याच्यमानाः ॥ १०—१२ ॥

तत्तदा भ्रातृवत् ॥ १३ ॥

अन्यस्या आर्ताया इव तस्या मातुः स्वरं उपश्रुत्य ददर्श ददर्श ते भ्रातरः विमूर्च्छिता बभूवुः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवति ध्येये आवेशिता धीर्येन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

दुःखादीनां वेगेनोद्रेकेन विमोहितः ॥ १३—१६ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जो अर्जुन के पुत्र लोग रहे वे सब अपने पिता के वध का स्मरण करते हुए भी राम के पराक्रम से पराभव को प्राप्त होकर कहीं भी सुख को प्राप्त नहीं होते भये ॥ ९ ॥

एक समय पर अपने भ्राताओं के सहित समिधा, कुश, फल आदिक लेने को राम तो वन में गये रहे । इतने में सहस्रार्जुन के पुत्र वैर साधने की इच्छा से आग्रत होकर आश्रम में आ पहुंचे ॥ १० ॥

और वहां पर अग्नि शाला में कुंड के समीप में विराजे हुए, भगवान् उत्तमश्लोक श्रीहरि में चित्त लगाये हुए जमदग्नि ऋषि को देखकर उन पाप के निश्चय वाले अर्जुन के पुत्रों ने ऋषी मारने का आरंभ किया ॥ ११ ॥

दीन विचारी राम की माता रेणुका बहुत याचना भी करती पर क्षत्रियों में नीच ऐसे वे अति दारुण दुष्ट, जमदग्नि ऋषि का माथा काटकर लेगये ॥ १२ ॥

रेणुका सती विचारी दुःख शोक से दीन आर्त होकर अपनी छाती कूटती हुई पुकारी, हे राम ! हे राम ! हे तात ! कहां गये जल्दी आओ इस प्रकार ऊंचे स्वर से चिल्लाने लगी ॥ १३ ॥

परशुरामजी दूर से ही "हा राम" इस तरह का आर्त शब्द सुनकर बड़े शीघ्र आश्रम में आकर पिता को मरा हुआ देखते भये ॥ १४ ॥

पिता के मरण से भया जो दुःख रोष, अमर्ष, आर्त्ति, और शोक, तिसके वेग से अत्यंत मोहित होकर । हा तात ! हा साधो ! हे धर्मिष्ठ ! आप हमको छोड़कर स्वर्ग चले गये ॥ १५ ॥

परशुरामजी इस प्रकार बहुत विलाप कर पिता के देह को भ्राताओं के समीप धर कर स्वयं आप हाथ में परशु लेकर क्षत्रियों के नाश का संकल्प करते हुए ॥ १६ ॥

गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियम् ।
तेषां स शीर्षभी राजन् ! मध्ये चक्रे महागिरिम् ॥ १७ ॥
तद्रक्तेन नदीं घोरामब्रह्मण्यभयावहाम् ।
हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमङ्गलकारिणि ॥ १८ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
स्यमन्तपञ्चके चक्रे शोणितोदान् [(१)] ह्रदान्नव ॥ १९ ॥
पितुः कायेन सन्धाय शिर आदाय बर्हिषि ।
सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥ २० ॥
ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ।
अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशम् ॥ २१ ॥
अन्येभ्योऽवान्तरदिशः कश्यपाय च मध्यतः ।
आर्यावर्त्तमुपद्रष्ट्रे सदस्येभ्यस्ततः परम् ॥ २२ ॥
ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः ।
सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् ॥ २३ ॥
स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणम् ।
ऋषीणां मण्डले सोऽभूत्सप्तमो रामपूजितः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्ताम् हे राजन् ! स रामस्तेषां शीर्षभिर्माहिष्मत्या मध्ये महान्तं गिरिं चक्रे ॥ १७ ॥

तेषां रक्तेनाब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे, तथाऽपि सर्वक्षत्रियवधे किं कारणं ? तदाह–हेतुं कृत्वेति सार्द्धेन । अमङ्गलकारिण्यन्यायवर्तिनि सति ॥ १८ ॥

त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं ततो राम स्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धः ॥ १९—२३ ॥

संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिन्हं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा स ऋषीणां मण्डले सप्तम ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गत्वेति । ततः स रामः ब्रह्मघ्नैर्विहृता श्रीर्यस्यास्तां माहिष्मतीं गत्वा तस्याः पुर्य्याः मध्ये हैहयानां शिरोभिः महागिरिं चक्रे चकार ॥ १७ ॥

तद्रक्तेनेति । तेषां रक्तेन अब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं च चक्रे, तथापि सर्वक्षत्रवधे किं कारणम्? तत्राह–हेतुं कृत्वेति सार्द्धेन । क्षत्रे अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधं हेतुं निमित्तं कृत्वा प्रभू रामः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं पृथ्वीं निःक्षत्रियां क्षत्रबीजरहितां कृत्वा स्यमन्तपञ्चकाख्ये देशे शोणितोदकान् ह्रदान् पञ्चेतिशेषः चक्रे हे नृप ! अत्र शोणितोदान् ह्रदान् नृपेतिपाठस्तु साम्प्रदायिकः ह्रदान्नवेति स्वपपाठः तद्देशे स्यमन्तपञ्चकशब्दप्रवृत्तौ शोणितोदकह्रदपञ्चकसमीपवर्तित्वस्यैव निमित्तत्वात्. नवेति पाठे स्यमन्तनवकशब्दप्रयोगापत्तेः । तथा चोक्तं महाभारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये–

"स्यमन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम ।

इति पृष्टो मुनिः सूत आह–

त्रेताद्वापरयोस्सन्ध्यो रामः प्रहरतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
स्यमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥
स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितृन् सन्तर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम ॥
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति निषिधुस्ततः स विरराम ह ॥
तेषां समीपे यो देशो ह्रदानां रुधिराम्भसाम् ।
स्यमन्तपञ्चकमिति तत्पुण्यं परिकीर्त्यते ॥
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥" इति ॥

(१) ह्रदान्नृप इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र तेषां समीपे यो देश इति समीपशब्देन शमन्तशब्दार्थ उक्तः शमन्तः समनन्तरः समीपदेशः परितो दश इतियावत् तेषां रुधिराम्भसामित्यनेन पञ्चकशब्दार्थः षष्ठीसमासश्च प्रदर्शितः शमन्तशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु आर्षः येन लिङ्गेनेत्यनेन तदेव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं अतो नृपेत्येव पाठः साधुः अन्यथोदाहृतभारतविरोधापत्तेः । ननु, रुधिरोदकह्रदपञ्चकनिर्माणानन्तरभावितद्देशस्य तन्नामधेयं,तत्कथं "शमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान्" इति भारतवचनं प्रकृतं श्रीभागवतवचनञ्चोपपद्यते इति चेन्न सूत्रशाटिकादिसंज्ञावद्भाविसंज्ञाविज्ञानादुपपत्तेः त्रिस्सप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुदरताडनं कृतं ततो रामस्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धिमवेक्ष्य तत्र तत्र त्रिस्सप्तकृत्व इत्युच्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

पितुरिति । ततः पितुश्शिर आदाय तद्बर्हिषि यज्ञे पितुः कायेन सह संयोज्य मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं देवं परमात्मानमयजत ॥ २० ॥

ददाविति । ततः प्राचीं दिशं होत्रे दक्षिणां तु दिशं ब्रह्मणे प्रतीच्याशां प्रतीचीं दिशम् अध्वर्यवे उत्तरां दिशमुद्गात्रे अवान्तरदिशः आग्नेयादिदिशः अन्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः मध्यमां दिशं काश्यपाय तत्राप्यार्यावर्तं विन्ध्यहिमवत्पर्वतमध्यमदेशं उपद्रष्ट्रे, तत आर्यावर्तात्परं परितस्थं देशं विभज्येतिशेषः सदस्येभ्यो ददौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत इति । ततश्चावभृथस्नातः क्रत्ववसानिके अवभृथाख्ये कर्मणि स्नातः विधूतान्यशेषाणि किल्बिषाणि येन तथाभूतः विगताभ्रः सूर्य इव सरस्वत्याख्यायां ब्रह्मनद्यां रेजे ॥ २३ ॥

स जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा रामेण पूजितः सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमः ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मध्नैर्ब्राह्मणहन्तृभिः विहता नष्टा श्रीर्यस्याः सा तथा तां शीर्षभिः तस्यां प्रविश्य मध्ये माहिष्मतीमध्ये ॥ १७ ॥

अब्रह्मण्यानां ब्राह्मणद्वेषिणां भयङ्करीं नदीं चक्र इति गतेनान्वयः । निमित्तमाह–हेतुमिति । अमङ्गलकारिणि सति ॥ १८ ॥

स्यमन्तपञ्चके कुरुक्षेत्रे शोणितान्येवोदकानि येषु ते तथा तान् ह्रदान् जलैरगाधप्रदेशान् ॥ १९ ॥

शिरः कायेन सन्धाय बर्हिषि यज्ञे आधाय दर्भबन्धनविशेषे वा सर्वदेवमयं सर्वदेवोत्तमम् ॥ २० ॥ २१ ॥

उपद्रष्ट्रे न्यूनातिरिक्तकर्मसाक्षिणे परम् अवशिष्टम् ॥ २२ ॥

विधूताशेषकिल्बिषत्वमौपचारिकं लोकशिक्षार्थत्वात् नाम्ना सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां वेदमय्यां नद्यां व्यभ्रः मेघच्छायानिर्मुक्तः अंशुमानादित्यः जनेति पदाध्याहारेणावभृथस्नानविधूताऽशेषकिल्बिषजन इति वा अवभृथस्नानेन विधूतमशेषं किल्बिषं यस्य स तथा अवभृथस्नानविधूताऽशेषकिल्बिषो जनो यस्य स तथा अनेनावभृथस्नानेन जनस्याऽशेषतः किल्बिषं विधूतं भवतीति दर्शनाय रामेणाऽवभृथस्नानमकारीति सूचितं भवति ॥ २३ ॥

जमदग्निस्तु संज्ञानलक्षणां ज्योतिर्मयलक्षणां स्वयोग्यं देहमाकारविशेषं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमो ऋषिरिति शेषः अभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गत्वेत्यर्द्धकम् । घोरां भयानकां स्वतः विशेषतस्त्वब्रह्मण्यानां भयावहामित्यर्थः ॥ १७—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्मघ्नैर्हेतुभिः विहता श्रीर्यस्यास्तां स रामः महागिरिं नदीं च चक्रे ॥ १७ ॥

अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधमेव निमित्तीकृत्य त्रिस्सप्तकृत्व इति रेणुकायास्तावत्कृत्व एवोदरताडनादिति भावः ॥ १८—२२ ॥

अवभृथस्नानेन विधुतमशेषं किल्बिषं यस्मात् स इति सरस्वत्या एव निरघत्वं गङ्गाया इव जातमिति भावः ॥ २३ ॥

संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं यस्य तादृशं देहं लब्ध्वा ऋषीणां मण्डले—

"कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः" इति ॥

तत्र जमदग्निरेव सप्तम ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्ताम् तेषां ब्रह्मघ्नानां मध्ये माहिष्मत्या इति शेषः ॥ १७ ॥

तद्रक्तेन नदीं च चक्रे पितृवधहेतुं कृत्वा क्षत्रेऽमङ्गलकारिणि सति त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्रियां कृत्वा शोणितोदान् चक्रे इति सार्द्धद्वयान्वयः ॥ १८—२३ ॥

जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मरणं भगवद्ध्यानं तस्माल्लक्षणं स्वरूपं यस्य तं भगवद्ध्यानेन निष्पन्नं स्वदेहं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तदनंतर ब्रह्मघातियों से नष्ट हुई शोभा जिसकी इस प्रकार की माहिष्मती पुरी को परशुरामजी गये, और हे राजन् ! और वहां जाकर अपने पिता के द्रोहियों के माथे काट काट कर बीच में एक बडा भारी पर्वत करते हुए ॥ १७ ॥

और अब्रह्मण्य लोगों को भय प्राप्त होने वाली, उन लोग के रुधिर से घोर नदी वहां की । और अपने पिता के बध को केवल व्याज (मीष) मात्र कर अन्याय से वर्तने वाले क्षत्रियों के समूह को राम ने मार ॥ १८ ॥

जामदग्न्योऽपि भगवान्रामः कमललोचनः ।
आगामिन्यन्तरे राजन् ! वर्तयिष्यति वै बृहत् ॥ २५ ॥
आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः ।
उपगीयमानचरितः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥ २६ ॥
एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन् बहुशो नृपान् ॥ २७ ॥
गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ।
तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥ २८ ॥
विश्वामित्रस्य चैवासन्पुत्रा एकशतं नृप ! ।
मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥ २९ ॥
पुत्रङ्कृत्वा शुनश्शेपं देवरातं च भार्गवम् ।
आजीगर्त्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥ ३० ॥
यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ।
स्तुत्वा देवान्प्रजेशादीन्मुमुचे पाशबन्धनात् ॥ ३१ ॥
यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनश्शेपः स भार्गवः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

बडे समर्थ परशुरामजी ने इक्कीशवार पृथिवी को निःक्षत्रिय (विना क्षत्रियों की) करके क्षत्रियों के रुधिर से गिनती में नौ हृद (कुंड) बनाये ॥ यहां ऐसी प्रसिद्धि है कि- जब २ राम की माता रेणुका को अत्यंत पति के वियोग का दुःख होता और जब २ वह अपनी छाती पीटने लग जाती, तब २ परशुरामजी से माता का दुःख नहीं सहा जाता, तब आप परशु- उठाकर पृथिवी के क्षत्रियों को काट जाया करते इस प्रकार इक्कीसवार भया ॥ १९ ॥

क्षत्रियों के वध के अनंतर परशुरामजी पिता के शिरको काय (धड) के साथ संयुक्त कर सर्वदेवमय परमात्मा को अग्नि के विषे यज्ञों से यजन करते हुए ॥ २० ॥

उस यज्ञ में परशुरामजी ने प्राची दिशा होता को दीनी दक्षिण दिशा ब्रह्मा को दीनी, अध्वर्यु को पश्चिम दिशा, और उद्गाता को उत्तर दिशा दीनी ॥ २१ ॥

और ऋषिन को अवान्तर दिशायें दीनी, कश्यपजी को मध्य दिशायें दीनी, उपद्रष्टा को आर्यावर्त्त दिया, और उस से आगे की भूमि सभासद ब्राह्मणों को दीनी ॥ २२ ॥

तिस पीछे ब्रह्म नदी सरस्वती में यज्ञान्त स्नान से अशेष कल्मषों को दूरकर बिना मेघ के सूर्य के नाईं परशुराम जी बडी दीप्ति को प्राप्त होते भये ॥ २३ ॥

यज्ञ के अन्त में परशुरामजी के पिता जमदग्नि ऋषि स्मृति चिन्ह वाले अपने देह को प्राप्त होकर परशुराम जी से पूजित होकर सप्त ऋषियों के मण्डल में एक ये भी सप्तम ऋषि होते भये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बृहद्ब्रह्म वेदम् वेदप्रवर्त्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भुवो भारमहन् भारमेवाऽऽह—नृपानिति ॥ २७ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रस्तुतमाह—गाधेरिति। महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥

ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति" इतिवत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते तथा च श्रुतिः "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इत्यादिः तत्र च विश्वामित्रपुत्रेषु भार्गवस्याऽऽजीगर्तस्य देवरातस्य ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबोधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तम् प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदो न तु वंशान्तरम् तथा च स्मृतिः—

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

"एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात्" ॥

इति ॥ २९ ॥

तत्कुतो भृगुवंशसंभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्य तदुपपादयन्नाह–पुत्रं कृत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । पूर्वमजीगर्तसुतत्वे मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात्तस्य कृपया सुतानाह–ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति ॥ ३० ॥

एतदेव स्पष्टयितुं विशिनष्टि–य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

भार्गवोऽपि गाधिषु गाधेर्वंशजेषु देवरात इति ख्यातः ॥३२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जमदग्न्येति । भगवान् जामदग्न्यः कमललोचनो रामोऽपि हे राजन् ! आगामिन्यन्तरे बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अधुना तु महेन्द्राख्ये अद्रौ पर्वते आस्ते, कथम्भूतः ? न्यस्तः त्यक्तः दण्डः क्षत्रवधादिरूपो येन प्रशान्ता धीर्यस्य सिद्धादिभिरुपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः ॥ २६ ॥

रामचरित्रं निगमयति–एवमिति । हे नृप ! इत्थं भगवान् विश्वात्मा हरिरीश्वरो भृगुष्ववतीर्य भुवः पृथ्व्याः परं भारमधिकं भाररूपं क्षत्रं बहुशो हतवान् नृपानिति पाठे भारमेवाह–नृपानिति । बहुश इत्यनेन कश्चिदवशेषितः स्यादिति सूच्यते तदेवोक्तं पुरस्तात्–

"अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ।
नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥ "

इति ॥ २७ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परशुरामचरित्रमुपवर्णितमुपसंहृत्य प्रस्तुतं गाधेर्वंशमाह–गाधेरिति । गाधेरभूद्विश्वामित्राख्यः पुत्र इति शेषः । तं विशिनष्टि, महत्तेजो यस्य, क इव ? समिद्धो ज्वलितोऽग्निरिव यो विश्वामित्रस्तपसा हेतुभूतेन क्षत्रं क्षत्रजातिं त्यक्त्वा ब्रह्मवर्चसं लेभे ब्रह्मर्षितां प्राप्त इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मवर्चसावहतपश्चर्यायां हेतुः ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितचरुप्रभाव इति भावः ॥२८॥

विश्वामित्रस्येति । हे नृप ! विश्वामित्रस्य च पुत्रा एकशतं सम्बभूवुः तत्र मध्यमो मधुच्छन्दः तत्सम्बन्धादन्येऽपि सर्वे तद्भ्रातरो लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति" इति वन्मधुच्छन्दो नामान एव बभूवुः तथा श्रुतिः "विश्वामित्रस्यैक शतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इत्यादि ॥ २९ ॥.

यत्प्रतिज्ञातं "शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात् प्रवक्ष्यते" इति तदवसरप्राप्तं वक्तुं विश्वामित्रस्य कश्चिद्वृत्तान्तमाह—पुत्रमिति । स विश्वामित्रः आजीगर्त्तिम अजीगर्तस्य सुतं भार्गवगोत्रजं देवैर्दत्तप्राणत्वाद्देवरातापरनामधेयं शुनःशेप पुत्रं कृत्वा पुत्रत्वेन परिगृह्य स्वसुतानेकशतसंख्याकानाह—किमिति ? एष शुनश्शेपः ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां युष्माभिर्ज्येष्ठभ्रातृत्वेनाभ्युपगम्यतामिति । अत्रेदं कथाशरीरमनुसन्धेयं शुनःशेपो भृगुकुलप्रसूतत्वात् भार्गवः स एव देवरातः देवैर्दत्तप्राणत्वात् स एवाजीगर्त्तिः आजीगर्तस्य मध्यमः पुत्रः मध्यमत्वादेव पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतो हरिश्चन्द्रपुत्रेण रोहितेनानीतो यज्ञीयपशुत्वेन हरिश्चन्द्राय समर्पितः तेन यूपे बद्धः प्राणरक्षणार्थं विश्वामित्रमेव शरणं गतः तदुपदिष्टमन्त्रस्तुतवरुणादिभिर्दत्तप्राणो बभूव तञ्च विश्वामित्रः कृपया पुत्रत्वेन परिगृह्य मध्यमस्य मधुच्छन्दसो ज्येष्ठान् स्वपुत्रान् इमं ज्येष्ठं कुरुतेत्युक्तवान् ततस्तैः प्रत्याख्यातस्तान् म्लेच्छा भवतेति शप्ताः, कनिष्ठानाह—ततस्तथेत्यङ्गीकृत्य पञ्चाशता कनिष्ठैस्सह मधुच्छन्दास्तं ज्येष्ठत्वेन परिजग्राह—तदेतदत्रोच्यते, पुत्रं कृत्वेत्यादिना यावत्समाप्ति । तदेवं शुनश्शेपस्य विश्वामित्रपुत्रेषु ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबोधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तं प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदः न तु वंशान्तरं तथा च स्मृतिः—

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

इति ॥ ३० ॥

तत्र कथं भृगुवंशजस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादनाय प्रवृत्तोऽयं पुत्रं कृत्वेति श्लोकः स च व्याख्यातः यदुक्तं ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति तदेव स्फुटयितुं शुनश्शेपं विशिनष्टि–य इति द्वाभ्याम् । यो वै शुनश्शेपः विक्रीतः पितृभ्यामिति शेषः । हरिश्चन्द्रकर्तृके मखे पुरुषपशुर्बभूव यश्च जलेशादीन् वरुणादीन् स्तुत्वा विश्वामित्रोपदिष्टमन्त्रैरिति शेषः शुनश्शेपः पाशबन्धनान्मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

यश्च देवयजने वरुणादेवताराधनात्मके हरिश्चन्द्रमखे देवैर्वरुणादिभिः रातो दत्तो दत्तप्राण इति यावत् गाधिषु गाधिवंशजेषु देवरातेति ख्यातः स शुनश्शेपो भार्गवः भृगुवंशजः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आगामिन्यन्तरे भविष्यन्मन्वन्तरे बृहद्ब्रह्म वेदलक्षणं वर्तयिष्यति वेदप्रवर्तको भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भुवः परं भारं केवलं भारभूतान् नृपानहन् संहृतवान् ॥ २७ ॥

महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥

तस्य विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन् तेषामेकोत्तरशतपुत्राणां मध्ये यो मध्यमः स तु मधुच्छन्दो नाम तेन मधुच्छन्दसा संयुक्ता ये पञ्चाशत्पुत्राः ते मधुच्छन्दसनामानो भवन्ति नान्ये "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः" इत्यादिश्रुतयं चेममेवार्थं वक्ति ॥ २९ ॥

"शुनःशेपस्य माहात्म्यम् उपरिष्टात्प्रवक्ष्यते" इत्युक्तं प्रपञ्चयितुमाह–पुत्रं कृत्वेति । अत्र काचिदैतिह्यवदन्ती, मम पुत्रो भवेति विश्वामित्रेणोक्तो यमाजीगर्तः शुनःशेपोऽहं त्वत्पुत्राणां ज्येष्ठश्चेत्तव पुत्रः स्यां तत्रापि मध्यमो न स्यां नापि कनिष्ठ इति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विश्वामित्रमाह–तदैवमस्त्विति विश्वामित्रः शुनःशेपं पुत्रं कृत्वाऽन्यानौरसान् पुत्रानब्रवीत् एष शुनःशेपो युष्माकं ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां भवद्भिरिति शेषः । इति शुनःशेपशब्दं शृण्वतां शुनीजातीयोऽयं किम्? इत्यन्यथा प्रतीतिं निवारयति–भार्गवमिति । भृगुवंशोद्भवः, अनेनापि सा कथं निवारिता स्यात् ? इत्यत आह–आजीगर्तमिति । अजीगर्तस्य मुनेरपत्यं तर्हि विश्वामित्रस्य पुत्रत्वे का सङ्गतिरित्यतो देवरातमिति विश्वामित्राय देवैः रातं दत्तं विश्वामित्रस्य दत्तपुत्रत्वेन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनेन विशेषणत्रयेण ज्येष्ठत्वकल्पनायां वैशिष्ट्यमुक्त्वा वैशिष्ट्यान्तरं चाह–य इति । यः शुनःशेपः हरिश्चन्द्रयज्ञे अजीगर्तेन पित्रा रोहिताय विक्रीतः पुरुषाख्यः पशुरभूत् यश्च ब्रह्मादिदेवांस्तुत्वा तत्प्रसादात्पाशबन्धनात्संसाराख्यपाशबन्धनात् यूपसम्बन्धिरज्जूबन्धनात् आत्मानं मुमुचे मोचयामास कर्मकर्तरिप्रयोगः "कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम" इत्यारभ्य "अस्मेरयिनिभापये" इत्यन्तवेदवाक्येन स्तुत्वा ऋग्भाष्ये एतासामृचामर्थं आचार्यैरेव विस्तरेणोक्त इति नाऽस्माभिः प्रपञ्च्यते ॥ ३१ ॥

देवरातशब्दनिर्वचनेन विश्वामित्रस्य तत् सम्बन्धमाह—य इति । यः देवयजने यज्ञे यद्दैवैः रातो रक्षितस्तैरेव गाधिसुताय विश्वामित्राय रातो दत्तः तस्मात्स देवरात इति ख्यातः प्रसिद्धः इत्यतोऽयं भार्गवः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं मध्ये मध्येऽपि निजनिजाभीष्टां भगवदवतारकथां गीत्वा झटिति निजाभीष्टतमभगवदाविर्भावास्पदयदुवंशवर्णनाय प्रसक्तवंशं समापयितुमाह—गाधेरिति ॥ २८ ॥

एकशतं एकाधिकशतम् टीकायां प्राणभृत इति तत्र प्राणभृत्पदप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृतैकैकेष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्प्राधान्येनान्या अपि तथोच्यन्त इति गन्तव्यम् ॥ २९—३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वृहत् ब्रह्म वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥

प्रासङ्गिकीं कथां समाप्य प्रस्तुतमाह–गाधेरिति ॥ २८ ॥

एकशतं एकाधिकं शतं तथा च श्रुतिः "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांस:" इति ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति"इति वत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते इष्टकाचयने यागे प्राणभृत्प्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृता एकेष्टका प्राणभृदुच्यते तत्र पुनस्तत्प्राधान्येनान्या अपीष्टका यथा प्राणभृत उच्यन्ते तथैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

स च विश्वामित्रः भार्गवं भृगुवंशोद्भवम् अजीगर्तसुतं शुनःशेपं कृपयैव पुत्रं कृत्वा सुतानौरसान् प्रत्याह–ज्येष्ठ इत्यादि ॥३०॥

नन्, शुनःशेप एव कस्तत्राह— य इति । हरिश्चन्द्रस्य मखे पुत्रमेधे कर्तव्ये पुत्रेण रोहितेनैव यः पुरुषपशुरानीतः कनिष्ठज्येष्ठयोः स्नेहवद्भ्यां पितृभ्यां शुनःशेपनामा मध्यमः पुत्रो विक्रीतः स च प्रजेशादीन् देवांस्तुत्वा पशुपाशबन्धनात् मुमुचे मुक्तः ॥ ३१ ॥

अतो भार्गवोऽपि पंचाशता कनिष्ठैः विश्वामित्रकृपापात्रीभवन् गाधिषु गाधेर्वंशेषु देवरात इति ख्यातस्तापसोऽभूत् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यति ॥२५॥२६॥

परं केवलं भुवो भारं नृपान् अहन् ॥ २७ ॥

गाधिकन्यान्वयमुक्त्वाऽथ गाधिसन्ततिमाह–महातेजा विश्वामित्रः गाधेः पुत्रोऽभूत् यः क्षात्रं क्षत्रजातिमुत्सृज्य ब्रह्मर्षित्वं लेभे ॥ २८ ॥

विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसन् तत्र मध्यमो मधुच्छन्दाः तत्सम्बन्धात् ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन "प्राणभृत उपदधाति"इति वत् मधुच्छन्दसः नामतो बभूवुः तथा च श्रुतिः "विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायाꣳसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयाꣳसः" इत्यादि ॥ २९ ॥

"शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्ष्यते" इति यदुक्तं तद्दर्शयन् अजीगर्तपुत्रं शुनःशेपमपि विश्वामित्रः पुत्रत्वेन स्वीकृतवानित्याह–पुत्रं कृत्वेत्यादिना । भार्गवं भृगुवंशजम् आजीगर्तम् अजीगर्तपुत्रं देवरातं अजीगर्तस्य त्रयः पुत्राः तत्र ज्येष्ठे पितुः कनिष्ठे मातुश्च स्नेहाधिक्यान्मध्यमः शुनःशेपः मातृपितृभ्यां धनं गृहीत्वा हरिश्चन्द्राय दत्तः स हरिश्चन्द्रेण वित्तं दत्त्वा पुरुषपशुत्वेन यदा यज्ञार्थे नीतः तदा मार्गे विश्वामित्रपादयोः मृत्युभयात् स्वाभिपतितस्तेन करुणया देवप्रसादप्रकारं तस्मै उपदिश्य प्रसन्नेभ्यो देवेभ्यस्त्वया यज्ञसमाप्तिरात्मजीवनं च वरो ग्राह्य इत्युक्तस्तथैव देवैः रातत्वात् देवरातसंज्ञं पुत्रं कृत्वा विश्वामित्रः एष ज्येष्ठः युष्माभिः प्रकल्प्यतामिति सुतानाह ॥ ३० ॥

तस्य देवरातत्वमुपपादयति—य इति द्वाभ्याम । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

यः शुनःशेपो भार्गवः स गाधिवंशजेषु देवरातस्तापस इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! कमल लोचन भगवान् जामदग्न्य (परशुराम) जी भी भविष्य मन्वन्तर में वेद प्रवर्तक सप्त ऋषियों में एक ऋषि होवेंगे ॥ २५ ॥

वे परशुरामजी आज दिन भी दक्षिण समुद्र के तीर पर महेन्द्र पर्वत के विषैं न्यस्त दण्ड और प्रशान्त बुद्धि वाले होकर विराजते हैं। और उनके चरित्रों को अब भी सिद्ध गन्धर्व चारण लोग गान करते हैं ॥ २६ ॥

ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलम्मेनिरे न तत् ।
अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ! ॥ ३३ ॥
स होवाच मधुच्छन्दाः सार्द्धं पञ्चशता ततः ।
यन्नो भवान् सञ्जानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥ ३४ ॥
ज्येष्ठं मन्त्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि ।
विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ।
ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त्त माम् ॥ ३५ ॥
एष वः कुशिका ! वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३६ ॥
एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ।
प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार विश्वात्मा भगवान् हरि ईश्वर भृगुवंश में अवतार लेकर पृथिवी के बडे भार रूप बहुत राजाओं को मारते हुए ॥ २७ ॥

गाधि महाराज के पुत्र प्रदीप्त अग्नि के सदृश बडे तेजस्वी विश्वामित्रजी हुए, जो कि तप के बल से क्षत्रियपने को त्याग कर ब्रह्मवर्चस् (ब्राह्मणत्व) को प्राप्त हुए ॥ २८ ॥

हे राजन् ! उन विश्वामित्रजी के एक सौ एक पुत्र हुए, उन में बीच का (५१ की संख्या का) जो पुत्र रहा उसका नाम मधुच्छंदा रहा, इसी से पचास ज्येष्ठ और पचास कनिष्ठ उन सबों का नाम मधुच्छंदा ही होगया ॥ २९ ॥

भृगुवंश में उत्पन्न होने वाले अजीगर्त्त के पुत्र देवरात शुनःशेप को विश्वामित्रजी ने अपना पुत्र स्वीकार करके फिर अपने एक सौ एक पुत्रों से बोले, कि—इसको तुम लोग अपने सबोंके मध्य में जेष्ठ बना लो ॥ ३० ॥

यह शुनःशेप वही रहा कि जिसकी इसी स्कंध में पहिले सात में अध्याय में कथा आचुकी है कि-जिसको वन में चलते समय रोहित ने अजीगर्त (पिता) से मोल लेकर वरुण की बलि के लिये अपने पिता हरिश्चन्द्र के यज्ञ में अपनी प्रति निधि में पुरुष पशु करके दिया पर उसने प्रजेशादि देवताओं की स्तुति कर उनको प्रसन्न कर पाश के बंधन से (यज्ञ में मारने से) छूट गया ॥ ३१ ॥

जिसकी यज्ञ में देवताओं ने रक्षा करी इसी से गाधि वंश में विश्वामित्र के गोद आकर उसका देवरात नाम भया यह वही भृगुवंशी अजीगर्त्त का पुत्र शुनःशेप है ॥ इसी को ज्येष्ठ बनाने को विश्वामित्रजी ने अपने पुत्रों को आज्ञा दीनी ॥३२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्तस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे मध्यमस्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वा नाङ्गीकृतवन्तः मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥

पञ्चाशता कनिष्ठैः सार्कं समध्यमो मधुच्छन्दा उवाच नोऽस्माकं यज्ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता सञ्जानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥

एवमुक्त्वा मन्त्रदृशं "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम" इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं शुनश्शेपं ज्येष्ठं चक्रुः तदाह—वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान् सुतानाह—वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णन्तोऽनुवर्त्तमानाः सन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त्त कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

हे कुशिकाः ! एष देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव यतो वीरो मत्पुत्रस्तमेनमन्वितानुगच्छत अन्ये चाष्टकादयः तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृतः इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तम् हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पित्रा ज्येष्ठ एव प्रकल्प्यतामित्युक्ता ये मधुच्छन्दसस्तेषु ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् ते पित्रोक्तं कुशलं न मेनिरे नाङ्गीकृतवन्तः ततः क्रुद्धो मुनिर्विश्वामित्रस्तान् हे दुर्जनाः ! म्लेच्छा भवत इति अशपत् ॥ ३३ ॥

ततः स मधुच्छन्दा मध्यमः पञ्चाशता कनिष्ठैर्भ्रातृभिः सह पितरमाह—किमिति ? यद्भवान् नोऽस्मान् विजानीते आदिशति तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे आज्ञां करवामेति ॥ ३४ ॥

एवमुक्त्वा ततस्तं देवरातं मन्त्रदृशं "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्" इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं ज्येष्ठं चक्रुः, करणप्रकारं दर्शयति; त्वामन्वञ्चो वयं स्महीति, वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः स्म भवाम तव कनिष्ठा भवामेत्यर्थः । ततो विश्वामित्रः प्रीतः सन् सुतान् यूयं वीरवन्तो भविष्यथ पुत्रवन्तो भविष्यथेत्यनुजग्राह कोऽस्मासु तवेदृशोऽनुग्रहहेतुरित्यत्राह-य इति । ये यूयं मानं पूजयता-मनुगृह्णतः अनुवर्त्तमानास्सन्तः यद्वा मानं प्रमाणं मम निश्चयमनुगृह्णन्तः अनुपालयन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त कृतवन्तः मन्मान-प्रत्याख्याने यूयमपि शप्येध्वं देवरातश्च हीयेत अतो ऽहमधीरवान् स्यां तथा तु न कृतं युष्माभिरितीमङ्गुग्रं पश्यन् अनुगृहीतवानस्मीति भावः । हे कुशिकाः ! एष देवरातः वः युष्मदीयः कौशिक एव, कुतो यतो वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वित अनुगच्छत ततो ऽन्ये चाष्टकादयस्तस्य विश्वामित्रस्य पुत्राः सम्बभूवुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं तत् कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं ततश्च प्रवरान्तरमापन्नं कुतः हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुनःशेपो ज्येष्ठत्वेन कल्प्यतामिति विश्वामित्रेणोक्ताः ये पञ्चाशत्पुत्रा मधुच्छन्दसो जन्मना ज्येष्ठास्ते शुनःशेपस्य ज्येष्ठत्वं स्वात्मनः कनिष्ठत्वं यत्तत् कुशलं साधु न मेनिरे ततः किमभूदिति तत्राह अशपदिति ॥ ३३ ॥

तेषां म्लेच्छभावेन शुनःशेपस्य किमायातमिति तत्राह सहेति । हेत्वनेन प्राप्तमनुकरोति स विश्वामित्रः पञ्चाशता सार्धं मधुच्छन्दसमुवाच ह अयं शुनःशेपो वः ज्येष्ठो भवत्विति विश्वामित्रेणोक्तस्येदमेव वाक्यमुत्तरं, स मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धं पितरमुवाच ह ततस्तातः पिता भवान्नोऽस्माकं यद्विजानीते आज्ञापयति तस्मिन्नाज्ञते शुनःशेपस्य ज्येष्ठ्ये अस्माकं कानिष्ठ्ये सर्वेवयमविचारेण तिष्ठामहे "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इति सूत्रात् निश्चितं स्थिरीकृतं चेदं कार्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

तर्हि तथा कुर्वन्त्विति पित्रा उदितास्ते पुत्राः कस्य नूनमित्यादिमन्त्रदृशम् ऋग्वेदद्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः कथं चक्रुरिति तत्राह-त्वामिति । भो देवरात ! वयं त्वामन्वञ्च अनुवर्तमानाः कनिष्ठाः स्म भवाम हि प्रसिद्धे हेतौ वा यस्माद्वयं त्वत्कनिष्ठा अभूम तस्मात्ते ज्येष्ठत्वे संशयो माभूदिति अथवा हे पितः वयं त्वा त्वामन्वञ्च अनुवर्तमानाः स्म त्वदाज्ञाकारिण इत्यर्थ इति सन्तुष्टः पिता किं वरं प्रायच्छदिति तत्राह-विश्वामित्र इति । वीरवन्तः पुत्रवन्तः कर्तव्ये विशिष्टप्रेरणावन्तो वा कुतोयं वरो दत्त इति तत्राह-य इति । ये भवन्तो मे मानमनुगृह्णन्तः परिपालनलक्षणानुग्रहं-कुर्वन्तः मा मां वीरवन्तम् अकर्त कृतवन्त इति यस्मात्तस्माद्यूयं वीरवन्तो भविष्यथेति वीरवन्तमकर्तमेति ब्राह्मणवाक्यानुकरणं वेदतुल्यमिति प्रकाशयति अकर्त मम वाक्यमकुर्वत "जीवतो वाक्यकरणाद्दया-संशोधनेन च । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता" इति स्मृतेः । हे कौशिकाः कौशिकगोत्राः एष देवरातो मम वीरः पुत्रो युष्माकं ज्येष्ठः यूयं तमन्वित अनुवर्तध्वम् अन्येचाष्टकादयोऽनुवर्तन्तामिति शेषः ॥ ३५-३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । यत्कौशिकगोत्रं तद्विश्वामित्रैः पृथग्विधमभूत्, कथं तदिति तत्राह, प्रवरान्तरमिति प्रवरान्तरमापन्नं हि यस्मात्तस्मादेव पृथग्विधं कल्पितं हि प्रसिद्धमिति भावः ॥ ३७ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
(विजयध्वजतीर्थमतेनात्राध्यायो न समाप्यते)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् तत् शुनःशेपस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं भद्रं न मेनिरे मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥

पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं स मध्यमो मधुच्छन्दाः ह स्पष्टमुवाच नोऽस्माकं पिता भवान् यत् ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा सञ्जानीते मन्यते तस्मिन्नेव वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥

ततश्च शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः मन्त्रदृशं "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्" इत्यादि मन्त्राणां द्रष्टारं तदाह-वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्मेत्यूचुरित्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान् सुतानाह उवाच वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूज्यत्वम् अनु मदाज्ञानन्तरं गृह्णन्तः अङ्गीकुर्वन्तः सन्तः मां वीरवन्तम् अकर्त कृतवन्तः अन्यथा युष्मास्वपि मच्छापात् म्लेच्छीभूतेषु अपुत्रक इव एवाभविष्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

हे कुशिकाः ! वो युष्मदीयः कौशिक एष यतो वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वित अनुगच्छत अन्ये चाष्टकादयस्तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ताः एके अनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन गृहीतः इत्येवं कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः विश्वामित्रेण हेतुना पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत् देवरातप्रवरं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत् देवरातस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे नाङ्गीचक्रुः तान् मुनिः विश्वामित्रः हे दुर्जनाः ! म्लेच्छा भवतेत्यशपत् ॥ ३३ ॥

ततस्तदनन्तरं पञ्चाशताकनिष्ठैः सह स मध्यमो मधुच्छन्दा इ स्फुटमुवाच नोऽस्माकं हे पितः ! यत्कनिष्ठत्वं अन्यद्वा भवान् सञ्जानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥

तदनन्तरं ते मन्त्रदृशम् "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्"इत्यादि मन्त्राणां द्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः, तदेव दर्शयति वयं सर्वे त्वाम् अन्वञ्चः अनुगन्तारः स्म तव कनिष्ठा भवाम इत्यर्थः । विश्वामित्र आह—वीरवन्तः पुत्रवन्तः भविष्यथ ये यूयं मे मानं मदाज्ञापालनम् अनुगृह्णन्तः अनुवहन्तः सन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तम् अकर्त कृतवन्तः आज्ञानुवर्तिपुत्रेण पिता पुत्रवान्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

हे कुशिकाः पुत्राः ! एष देवरातः वो युष्मदीयः युष्मदूआतैव यतो वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्विताः अनुगच्छत विश्वामित्रस्य अन्ये चाष्टकादयः पुत्रा बभूवुः ॥ ३६ ॥

केचिच्छप्ताः केचिदाशीर्भिः संयोजिताः भार्गवः तज्ज्येष्ठत्वेन स्थापितः तेभ्योऽष्टकहारीतादयोऽन्ये ऽन्यप्रकारा एवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाविधमभवत् तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तं हि यत एवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तब उन पुत्रों में जो पंचास जेष्ठ मधुच्छंदा रहे उनोंने इस बात को नहीं मानी । तब विश्वामित्रजी ने उन पर क्रोध कर शाप देदिया, कि—रे दुर्जन हो ! तुम लोग म्लेच्छ होजावो ॥ ३३ ॥

तब तो पचास कनिष्ठों सहित जो एक मधुच्छंदा रहा, वह बोला, कि—जो आप आज्ञा करें हम लोग उसी में स्थित हैं ॥ ३४ ॥

इतना कहकर शुनः शेप को ज्येष्ठ बनाकर बोले, कि—हे भ्राता ! हम लोग तुमारे अनुचर हैं अर्थात् कनिष्ठ हैं । तब इतना सुनकर विश्वामित्र प्रसन्न होकर पुत्रों से बोले, कि—जो तुमने हमारे वचन को मानकर हमको वीर पुत्र वाले किये, इसी से तुम भी वीरवंत होवो अर्थात् आज्ञाकारी पुत्र वाले होवो तात्पर्य यह कि—पिता की आज्ञा न मानने वाले हजार पुत्र भी होवें तो भी पिता निपुत्री सा ही है) ॥ ३५ ॥

फिर विश्वामित्रजी अपने पुत्रों से कहने लगे, कि—हे कुशिक हो ! इस देवरात को भी तुम अपने कुशिक गोत्र का ही समझो और इसका अनुगमन करो । शुकमुनि बोले, कि—ऐसे और भी विश्वामित्रजी के अष्टक, हारीत, जय, क्रतुमद आदिक पुत्र होते भये ॥ ३६ ॥

इस प्रकार कौशिक गोत्र विश्वामित्रके पुत्रों से भिन्न प्रकार का होगया और प्रवरांतर को प्राप्त होगया क्योंकि ? वह देवरात को ज्येष्ठ बनाकर कल्पित हुआ है ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में षोडश अध्याय की
वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
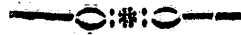
॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

—:○:*:○:—

श्रीशुक उवाच ।

यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन् सुताः ।
नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् ॥ १ ॥
अनेना इति राजेन्द्र ! शृणु क्षत्रवृधोऽन्वयम् ।
क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥ २ ॥
काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् ।
शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥ ३ ॥
काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता ।
धन्वन्तरिर्दैर्घतम आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ॥ ४ ॥
यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः ।
तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्ततः ॥ ५ ॥
दिवोदासो द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दन इति स्मृतः ।
स एव शत्रुजिद्वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
तथा कुवलयाश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ॥ ६ ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
नालर्कादपरो राजन् ! मेदिनीं बुभुजे युवा ॥ ७ ॥
अलर्कात्सन्ततिस्तस्मात्सुनीथोऽथ सुकेतनः ।
धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आयोः सन्ततये त्वैलज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चसु ।
सुतेषु क्षत्रवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥

इह श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैलादिक्रमेण प्रक्रान्तमिति यस्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽति विततत्वादन्ते निरूप्यते अतः पुरूरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां वंशानुकथनेदानीं प्रथमस्य वंशमाह—य इति । एवं नहुषययातियदुप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

क्षत्रवृधः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥ ३ ॥

दीर्घतमसः पिता ॥ ४ ॥

स्मृतमात्र एवार्त्तिं रोगदुःखं नाशयतीति तथा ॥ ५ ॥

ततः प्रतर्दनादित्रयनामधेयात् द्युमतः सकाशादलर्कादयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अलर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं पुरूरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां वंशाननुवर्ण्येदानीं प्रथमस्यायोर्वंशमाह—य इति । यः पुरूरवसः पुत्र आयुरुक्तः तस्य नहुषादयः पञ्च सुता अभवन् तत्र हे राजेन्द्र ! तावत् क्षत्रवृद्धस्यान्वयं वंशं शृणु क्षत्रवृद्धस्य यः सुतः सुहोत्रस्तस्य त्रयः पुत्रा आत्मजा आसन् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तान्निर्दिशति—काश्य इति । काश्यः कुशो गृत्समद इति तत्र गृत्समदात् शुनकः समभवत् यस्माच्छुनकात् शौनको जातः स च बह्वृचश्रेष्ठः मुनिः ॥ ३ ॥

काश्यस्येति । काश्यस्य तु पुत्रः काशिराजः ततो राष्ट्रः काशीराजात् दीर्घतपा जातः दीर्घतपसस्तु धन्वन्तरिः सचायुर्वेदस्य प्रवर्तकः ॥ ४ ॥

यज्ञभुक् यज्ञभागभुक् वासुदेवस्य भगवतोंऽशभूतः स्मृतमात्र एवार्त्ति रोगं नाशयतीति तथाभूतः, अयं धन्वन्तरिः समुद्रमथनजातात् धन्वन्तरेरन्यो भगवदंशावतारभूत एव तत्पुत्रो धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान् ततो केतुमतो भीमरथो जज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मात्केतुमतः द्युमान् जज्ञे इत्यनुषङ्गः स च दिवोदासापरनामधेयः ततो दिवोदासादिशब्दवाच्यादलर्कादयो जज्ञिरे तत्रालर्कं विशिनष्टि-षष्टिरिति । षट् सहस्राधिकषष्टिसहस्रवर्षाणि अलर्क एव युवा सन् मेदिनीं बुभुजे अनुबभूव अलर्कादन्यस्तु न बुभुजे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इहोपभोगो भुजेरर्थः न तु पालनं तत्र "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदनिषेधप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥

अलर्कात्सन्ततिः तस्मात्सन्ततेः सुकेतः अथ सुकेतात् सुकेतनः सुवीतोऽथ सुदर्शन इति पाठान्तरं तस्माद्धर्मकेतुस्तस्माच्च सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रुतायोः सन्ततिं विस्तृत्य पुरूरवसः पुत्रस्य प्रथमस्यायोर्वंशं वर्णयति बादरायणिः—य इति । नहुषान्वयस्यैव राज्यार्हत्वात् क्षत्रवृद्धाद्यन्वयस्य तदनर्हत्वात् सूचीकटाहन्यायमनुसन्दधानः क्षत्रवृद्धाद्यन्वयं वक्ति क्षत्रवृद्धान्वयमिति ॥ १—६ ॥

अलर्कादपरो राजा युवा तथा न बुभुजे ॥ ७—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

(अस्मिन्नध्याये न विद्यते ॥)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आयोरैलसुतस्यात्र प्रोक्ताः सप्तदशे सुताः ।
क्षत्रवृद्धादयः ख्याता अलर्काद्या यदन्वये ॥
॥ १ ॥

क्षत्रवृधः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २—५ ॥

प्रतर्दनादिशब्दवाच्यात् द्युमतः सकाशादलर्कादयः ॥ ६—७॥

सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऐलपुत्रस्यायोर्वंशमाह—य इति सप्तदशेन । वीर्यवानिति सर्वेषां विशेषणम् ॥ १ ॥

क्षत्रवृधः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥

शुनकशौनकौ भार्गवौ अस्मिन् वंशे अवतीर्णाविति ज्ञेयम् अत एव वैष्णवे गृत्समदस्य शौनकश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्तयिताभूदित्युक्तम् ॥ ३ ॥

कथम्भूतः राष्ट्रः दीर्घतमः पिता दीर्घतमा राष्ट्रस्य पुत्र इत्यर्थः सामुद्रश्चन्द्रवंशे धन्वन्तरिरवतीर्ण इति ज्ञेयं-तथाह भगवान् पराशरः भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतायस्मै वरो दत्तः काशिराजगोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करिष्यसीति अस्यार्थः अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धेर्जन्मनि नारायणेन वरो दत्तः त्वं काशिराजगोत्रेऽवतीर्णः रोगस्तद्धेतुश्चारोग्यं तेषां लक्षणानीत्यष्टाङ्गमायुर्वेदं करिष्यसीति ॥ ४ ॥

तत्पुत्रः धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान् अस्य केतुमतः भीमरथः सुतो जज्ञे ततो भीमरथात् ॥ ५ ॥

दिवोदासः तस्माद्दिवोदासात् द्युमान् प्रतर्दनाद्यनेकनामधेयः ततो द्युमतः अलर्कादयो जाताः ॥ ६—७ ॥

अलर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-पुरूरवा के पुत्र जो आयु हुए उनके नहुष, क्षत्रवृद्ध, रजी, और वीर्यवान् रंभ तथा अनेना ये पुत्र हुए, हे राजेन्द्र ! अब तुम क्षत्रवृद्ध का वंश सुनो, क्षत्रवृद्ध के सुत सुहोत्र हुए तिनके तीन पुत्र हुए ॥ १—२ ॥

काश्य, कुश, और गृत्समद, गृत्समद के पुत्र शुनक हुए, तिनके बह्वृच प्रवर मुनि शौनक हुए ॥ ३ ॥

काश्य के पुत्र काशि हुए । तिनके पुत्र राष्ट्र हुए, तिनके दीर्घतमा हुए, दीर्घतमा के पुत्र आयुर्वेद के प्रवर्त्तक धन्वन्तरि हुए, ॥ ४ ॥

वे धन्वन्तरि, यज्ञभोक्ता वासुदेव के अंश और स्मरणमात्र से आर्त्ति (पीडा) के नाश करने वाले हुए, तिनके पुत्र केतुमान् हुए, तिनसे भीमरथ हुए ॥ ५ ॥

तिन भीमरथ से दिवोदास और प्रतर्दन इन नामों से भी ख्यात होने वाले द्युमान् हुए, तथा ये राजा सत्याजित, वत्स, कृत ध्वज, और कुवलयाश्व, इन नामों से भी विख्यात हुए, इनके अलर्कादिक पुत्र हुए ॥ ६ ॥

हे राजन् ! साठ हजार और साठ सौ वर्ष तक अलर्क से और किसी दूसरे युवा राजा ने पृथिवी का राज्य नहीं किया ॥७॥

अलर्क से संतति हुए, तिनसे सुनीथ तिनसे सुकेतन तिनके पुत्र धर्मकेतु भये, तिनसे सत्यकेतु उत्पन्न होते भये ॥ ८ ॥

धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः ।
वीतिहोत्रस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृपः ॥ ९ ॥
इतीमे काशयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः ।
रम्भस्य रभसः पुत्रो गम्भीरश्चाक्रियस्ततः ॥ १० ॥
तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः ।
शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात्त्रिककुद्धर्मसारथिः ॥ ११ ॥
ततः शान्तरयो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् ।
रजेः पञ्चशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसाम् ॥ १२ ॥
देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् हत्वेन्द्रायाददाद्दिवम् ।
इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥ १३ ॥
आत्मानमर्पयामास प्रह्लादाद्यरिशङ्कितः ।
पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ १४ ॥
त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान् समाददुः ।
गुरुणा हूयमानेऽग्नौ बलभित्तनयानृजेः ॥ १५ ॥
अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः ।
कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्सञ्जयस्तत्सुतो जयः ॥ १६ ॥
ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः ।
सहदेवस्ततो हीनो जयसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥
सङ्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः ।
क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुषात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे आयुवंशवर्णनं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्यकेतोर्धृष्टकेतुस्तस्मात्सुकुमारस्तस्माद्वीतिहोत्रस्तस्य भर्गः अतो भर्गाद्भार्गभूमिः ॥ ९ ॥

काशयः काशेर्वंश्याः काशेः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयमयन्ते यान्तीति तथा ॥ १० ॥

ततोऽनेनसः शुद्धो जज्ञे ॥ ११ ॥

कृतकृत्यः स यत आत्मवान् ज्ञानी अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानित्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिनाऽभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति ॥ १५ ॥

सिंहावलोकनेनाह-क्षात्रवृद्धात्क्षत्रवृद्धपौत्रात्कुशात्प्रतिः प्रतेः सञ्जयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यकेतोः धृष्टकेतुः तस्मात्सुकुमाराख्यः सुतः क्षितीश्वरो जज्ञे सुकुमाराद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः ततो भर्गात् भार्गभूमिरभूत् ॥ ९ ॥

हे नृप ! इतीत्थमिमे उक्ताः काशयः काश्यस्य वंशजाः नृपाः क्षत्रवृद्धस्य काश्यप्रपितामहस्यान्वयम् अयन्ते यान्तीति तथा एवं क्षत्रवृद्धान्वय उक्तः अथ रम्भस्यान्वयमाह—रम्भस्य पुत्रो रभसः गम्भीरश्च ततो रभसात् कतुः ॥ १० ॥

तस्य क्रतोः क्षेत्रे कलत्रे ब्रह्म ब्राह्मणकुलं जज्ञे अथा ऽनेनसः आयोः पुत्रस्य कनीयसो वंशं शृणु ततोऽनेनसः शुद्धः ततः शुद्धात् शुचिः तस्मात् त्रिककुप् स एव धर्मसारथ्यपरनामधेयः ॥ ११ ॥

ततस्त्रिककुपः शान्तरयो जज्ञे स च कृतमनुष्ठितं कर्म मुक्तिसाधनं येन तथाभूतः आत्मवान् ज्ञानयोगनिष्ठश्च अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानिति भावः । अथ रजेरायुःपुत्रस्य वंशमाह—रजेरिति । रजेः पुत्राः पञ्चशतसंख्याका अनवधिकतेजसः संबभूवुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

रजेश्चरित्रमाह—देवैरभ्यर्थितो रजिर्दैत्यान् हत्वा दिवं त्रिविष्टपं दैत्यैरपहृतमिन्द्राय ददौ इन्द्रस्तु पुनः प्रह्लादादीतीव शङ्कितो दिवं तस्मै रजये दत्वा रजेश्चरणौ गृहीत्वा आत्मानमर्पयामास स्वरक्षाभरं तस्मिन्निहितवानित्यर्थः । तत्पुत्रचरितमाह—पितरीति । अथ पितरि रजावुपरते मृते सति तस्य पुत्राः पञ्चशतं याच्यमाना ऐन्द्राय त्रिविष्टपं न ददुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

किञ्च यज्ञभागान् समाददुः स्वीकृतवन्तः अथ गुरुणा बृहस्पतिना अभिचारविधिना तेषां मतिभ्रंशायाऽग्नौ हूयमाने सति मार्गादिन्द्राधिपत्यानुकूलबुद्धिरूपाभ्रंशितान् रजेः पुत्रान् सर्वान् बलभिदिन्द्रो ऽवधीत् जघान कश्चिदेकोपि नावशेषितः पूर्वं क्षत्रवृद्धपौत्राणां काश्यकुशगृत्समदानां मध्ये काश्यगृत्समदयोर्वंशावुक्तौ, गृत्समदादभूदित्यादिना । ततः कुशस्य वंशमाह—कुशादित्यादिना यावत्समाप्ति । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात्प्रीतिर्जज्ञे तत्सुतः प्रीतिसुतः सञ्जयः ततः सञ्जयाज्जयो जज्ञे ॥ १५ ॥ १६ ॥

ततो जयात्कृतः हे नृप ! कृतस्य हर्यश्वकः पुत्रो जज्ञे ततो हर्यश्वकात् सहदेवस्ततो भीमस्ततो भीमसुतो जयसेन स्तस्य तनयः संकृतिः स च क्षत्रधर्मा महाशूरः महारथश्च क्षत्रवृद्धान्वयं निगमयन् नहुषान्वयं वक्तुं तच्छृणुयाय राजानमादिशति क्षत्रवृद्धान्वये जाता इति शेषः इमे उक्ता भूपालाः अथ नहुषान्नहुषवंशजान् शृणु ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतीमे काश्यजाः काश्यस्य संतानजा भूपाः ॥ १०-१५ ॥
पुनरपि क्षत्रवृद्धात्प्रतिरिति ज्ञेयोऽभूत् ॥ १६-१८ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
(विजयध्वजतीर्थमतेन चतुर्दशः)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुकुमाराद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् ॥ ९ ॥
काश्यः काशेर्वंश्याः क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अनु अयन्ते प्राप्नुवन्तीति ते तथा ॥ १०—१३ ॥
प्रह्लादादयरीत्यतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः पितरि रजौ कालेन उपरते मृते सति पुत्रा रजिसुताः ॥ १४ ॥
अस्मत्पैतृकं त्रिविष्टपमिति न्यायेन न ददुः अभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति बलभिदिन्द्रः रजेस्तनयानवधीत् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात् प्रतिः ॥ १५—१८ ॥
इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
नवमेऽसौ सप्तदशः ऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यकेतोः धृष्टकेतुः सुतः तस्मात्सुकुमारः अस्य सुकुमारस्य वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् भार्गभूमिः ॥ ९ ॥
इतीमे पूर्वोक्ताः काश्यः क्षत्रवृद्धपौत्रस्य काशेर्वंश्याः अतः क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अयन्ते यान्तीति तथा ॥ १०—११ ॥
स च शान्तरयः कृतकृत्यः यत आत्मवान् आत्मा परमात्मा विद्यते उपास्यतया यस्य स तथा ॥ १२—१४ ॥
गुरुणा बृहस्पतिना तेषां मतिभ्रंशायाभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति मार्गात्स्वधर्मात् भ्रंशितान् बलभिदिन्द्रः अवधीत्, सिंहावलोकनन्यायेनाह । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात्प्रतिः प्रतेः सञ्जयस्तस्य सुतो जयः ॥ १५—१८ ॥
इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

तिनसे धृष्टकेतु हुए तिन के पुत्र कुमार क्षितीश्वर हुए, तिन से वीति होत्र तिनके भर्ग तिनके पुत्र भार्गभूमि राजा हुए ॥ ९ ॥

यहां तक ये काशि के वंश के भूप हुए और ये सब पुरुरवा के पुत्र जो क्षत्रवृद्ध हुए हैं तिनके वंश वाले हैं ॥ पुरुरवा के चतुर्थ पुत्र जो रंभ हुए, तिनके रभस पुत्र हुए, तिनके गंभीर हुए, तिनके अक्रिय हुए ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

उन अक्रिय के क्षेत्र (भार्या) में ब्रह्म उत्पन्न हुआ ॥ अब तुम अनेन के वंश का श्रवण करो । अनेन के पुत्र शुद्ध हुए, तिनसे शुचि हुए, तिनसे त्रिककुद् धर्मसारथि हुए ॥ ११ ॥

तिन से शांतरय हुए, तिनसे कृतकृत्य हुए वो बड़े जित मनस्क हुए रजी के अमित पराक्रम वाले पांच सौ पुत्र हुए ॥ १२ ॥

वो रजी ऐसे प्रतापी हुए, कि—जो देवताओं की प्रार्थना करने से दैत्यों को मारकर इन्द्र को स्वर्ग देते हुए इन्द्रने फिर भी रजी महाराज के चरण गह कर फिर स्वर्ग उनहीं को समर्पण किया ॥ १३ ॥

और अपने आत्मा को इन्द्र ने राजा के ही अर्पण कर दिया, क्योंकि ? इन्द्र प्रह्लादादिक शत्रुओं से सशंकित रहते रहे पिता के देहान्त होने पर रजी के पुत्र लोगों ने इन्द्र के याचना करने पर भी इन्द्र को स्वर्ग नहीं दिया ॥ १४ ॥

और यज्ञभाग भी महेन्द्र को न देवैं आपही सब खाजावैं, तब वृहस्पतिजी के अग्नि के हवन करने पर इन्द्र ने रजी के पुत्रों को आभचार से मार डाला ॥ १५ ॥

क्योंकि—वे पुत्र अपने मार्ग से भ्रष्ट होगये अतएव उनमें से कोई भी अवशिष्ट नहीं रहा, क्षत्रवृद्ध के वंश में होने वाले कुश से प्रति हुए, उनके पुत्र संजय हुए, तिनके सुत जय हुए ॥ १६ ॥

तिन से कृत हुए, कृत के भी पुत्र राजा हर्यवन हुए, तिनसे सहदेव, तिन से हीन तिनके सुत जयसेन हुए ॥ १७ ॥

जयसेनके संकृति पुत्र हुए, तिनके जयहुये वे क्षत्रधर्मा महारथी होते हुए, ये सब क्षत्र वृद्ध के वंश के भूपाल हुए, अब नहुष से जो वंश हुआ उसको श्रवण करो ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में सप्तदशअध्याये की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्ता ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

यतिर्ययातिः संयातिरायतिर्वियतिः कृतिः ।
षडिमे नहुषस्यासन्निन्द्रियाणीव देहिनः ॥ १ ॥
राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् ।
यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुद्ध्यते ॥ २ ॥
पितरि भ्रंशिते स्थानादिन्द्राण्या धर्षणाद्द्विजैः ।
प्रापितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥
चतसृष्वादिशद्दिक्षु भ्रातॄन्भ्राता यवीयसः ।
कृतदारो जुगोपोर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥

राजोवाच ।

ब्रह्मर्षिर्भगवान् काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः ।
राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥ ६ ॥
देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसङ्कुले ।
व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ॥ ७ ॥
ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः ।
तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः सिञ्चतीर्मिथः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टादशे ययातेस्तु नाहुषस्य कथोच्यते ।
यस्य पञ्चसु पुत्रेषु कनीयानग्रहीज्जराम् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहत्वं वेत्तीति तथा तत्र हेतुः यत्रेति ॥ २ ॥

स्थानात्स्वर्गात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥

यवीयसो भ्रातॄनादिश्य काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याऽर्थं कृतदारः सन् ॥ ४ ॥ ५ ॥

नात्र प्रतिलोमतादोष ईश्वरघटनादिति दर्शयन्कथामाह—एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तच्च इत्यन्तेन । गुरोः शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या च व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥

कलगीता अलयो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिंस्तस्मिन्पुरोद्याने अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥

सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतिरिति । देहिनः इन्द्रियाणीव नहुषस्य यतिप्रभृतयः षट् आत्मजा आसन् ॥ १ ॥

राज्यमिति । तत्र यतिर्ज्येष्ठः पित्रा नहुषेण दत्तमपि राज्यं नैच्छत, कथम्भूतः ? तत्परिणामवित् राज्यस्य दुःखोदर्कत्वं जानान्नित्यर्थः । तत्र हेतुमाह, यत्र राज्ये प्रविष्टः अधिकुर्वन् पुमान् आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥

पितरीति । इन्द्राण्या प्राप्तेन्द्राधिपत्येन नहुषेण मां भजस्वेत्युक्तया शच्या विज्ञापितैर्द्विजैर्नहुषेण स्ववाहनं वोढुं विधिगृहीतैर्वाहनत्वेन तेन पादाङ्गुष्ठेन ताडनपूर्वकं सर्पत सर्पतेत्युक्तैरगस्त्यादिभिः कतिभिः धर्षणात् सर्पो भवेत्येवमुक्तिपूर्वकं वाहनयातरूपाद्धर्षणात् पितरि नहुषे स्थानात् त्रिविष्टपात् भ्रंशिते अजगरत्वं च प्रापिते सति ययातिर्नृपः अभिकृतराज्यो बभूव ॥३॥

चतसृष्विति । स च कनिष्ठान् चतरो भ्रातॄन् संयातिप्रभृतीन् चतसृषु दिक्षु आदिशत्,पालनार्थमिति शेषः । स्वयन्तु काव्यस्य वृषपर्वणो दानवस्य च कन्याऽयामिति शेषः । कृतदारस्सन् पृथ्वीं जुगोप ॥ ४ ॥

काव्यस्य कृतदार इत्युक्त्वा लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा—ब्रह्मर्षिरिति । भगवान् काव्यो ब्रह्मर्षिः नाहुषो ययातिस्तु क्षत्रबन्धुः क्षत्रियावरः अतस्तयोः राजन्यविप्रयोः कस्माद्धेतोः प्रातिलोमिको विवाहः कृतः ? श्वशुरजामातृभावरूपः सम्बन्धः आसीदिति प्रश्नः ॥ ५ ॥

न प्रतिलोमतादोषः ईश्वरघटनादिति दर्शयन् कथामाह—एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वचं इत्यन्तेन । दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कन्यका शर्मिष्ठा नाम भामिनी अबला कदाचित् सखीनां सहस्रेण गुरोः काव्यस्य पुत्र्या देवयान्या च संयुक्ता सती ॥ ६ ॥

पुष्पितैः द्रुमैः सङ्कुले कलमव्यक्तमधुरं गीतं येषां ते अलयो भृङ्गा येषु तानि नवानि पुलिनानि यस्मिन् तस्मिन् पुरोद्याने व्यचरत् ॥ ७ ॥

ता इति । ताः शर्मिष्ठाप्रभृतयः कमललोचनाः कन्याः जलाशयमासाद्य तत्तीरे दुकूलानि निधाय तस्मिन्मिथः सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः विजह्रुः विहारं चक्रुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ नहुषस्य सन्ततिमनुक्रामति—यतिरित्यादिना ॥ १ ॥

तस्य राज्यस्य परिणामवित्फलपरिपाकपटुतां जानातीति यत्र राज्ये ॥२ ॥

इन्द्राण्या धर्षणात् शच्याः संस्पर्शनिमित्तात् पितरि नहुषे स्वर्गस्थानात् द्विजैः भ्रंशिते त्याजितेऽजगरत्वं महासर्पत्वं प्रापिते सति ॥ ३ ॥

यवीयसः कनिष्ठान् संयातिपूर्वान् काव्यस्य शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या वृषपर्वणो दैत्यस्य पुत्र्या शर्मिष्ठया कृतदारः ॥ ४ ॥

प्रातिलोम्येन विवाहः कथं घटत इति पृच्छति—ब्रह्मर्षिरिति ॥ ५ ॥

देवत्वादिदं पाणिग्रहणं प्राप्तं न तु मानुषत्वादिति प्रकाशयितुमाख्यायिकां कथयति—एकदेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

सिञ्चतीः अन्योन्यं जलप्रक्षेपं कुर्वन्त्यः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टादशे देवयानीशर्मिष्ठाकलहादिषु ।
कथा यत्र जरां पूरुर्ययातेरग्रहीत् पितुः ॥
॥ १—२ ॥

स्थानात् स्वर्गात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥

काव्यस्य शुक्रस्य कन्या वृषपर्वणश्च कन्यया कृतदारः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणकन्याग्रहणश्रवणात् ययातिः क्षत्रबन्धुपदेन निर्दिष्टो राजा अज्ञातचरत्वेनैवेति ज्ञेयम ॥ ५ ॥

दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कलगीता अलयो येषु तथाविधानि नलिनीपुलिनानि यस्मिंस्तत्र ॥ ६—७ ॥

सिञ्चतीः सिञ्चत्यः ॥ ८—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नहुषतत्पुत्रान्तरवृत्तान्तकथनपूर्वकं नहुषपुत्रस्य ययातेश्चरितमाह—यतिरित्यध्यायद्वयेन ॥ १—२ ॥

इन्द्राण्या मां भजेति वादिनं नहुषं प्रति कुद्धया ऋषियानेन मम समीपे आगच्छेति प्रोक्तेन नहुषेण शिबिकायां योजितैर्द्विजैरगस्त्यादिभिः सर्प सर्पेति शीघ्रगमनाय प्रेरितैः धर्षणात् सर्पो भवेति शापात् हेतोः स्थानाद्देवलोकात् भ्रंशिते सति ॥ ३ ॥

काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणो दैत्यदानवेन्द्रस्य कन्यां कृतदारः सन् पृथिवीं जुगोप ॥ ४ ॥

नाहुषो ययातिः राजन्यः काव्यो ब्रह्मर्षिः तत्कन्या विप्रा तयोः राजन्यविप्रयोः क्षत्रियविप्रकन्ययोर्वरवध्वोः प्रतिलोमकः विवाहः कस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ५ ॥

गुरुपुत्र्या शुक्रकन्यया सह व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥

कलगीताः मधुरस्वनाः अलयो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन् अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥

मिथोऽन्योन्यं सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यो विजह्रुः ॥ ८—९ ॥

भाषा टीका ।
श्रीवेदमीपतिर्जयति ॥
श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—यति, ययाति, संयाति, आयति, वियति, और कृति, ये छे पुत्र नहुष के हुए, जैसे देहियों के शरीरों में छे इन्द्रियें हैं ॥ १ ॥

तिनमें से यति ने पिता के दिये हुए राज्य की इच्छा नहीं

वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् ।
सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥
शर्मिष्ठाऽजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् ।
स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥ १० ॥
अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म ह्यसाम्प्रतम् ।
अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥
यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये ।
धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाश्च दर्शितः ॥ १२ ॥
यान्वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः ।
भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥ १३ ॥
वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पिताऽसुरः ।
अस्मद्धार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥ १४ ॥
एवं शपन्तीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ।
रुषा श्वसन्त्युरङ्गीव धर्षिता दष्टदच्छदा ॥ १५ ॥
आत्मवृत्तमविज्ञाय कत्थसे बहु भिक्षुकि ! ।
किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

करी, क्योंकि ? वह राज्य के परिणाम को जानता रहा, कि जिस राज्य में प्रविष्ट हुआ पुरुष फिर आत्मा को नहीं जान सक्ता है ॥ २ ॥

पिताको इन्द्राणी ने ब्राह्मणों की धर्षणा द्वारा जब स्थान से भ्रष्ट करा दिया और पिता (नहुष) को जब अजगरपना प्राप्त हुआ तब ययाति राजा हुए ॥ ३ ॥

तब अपने छोटे चारों भ्राताओं को चारों दिशाओं के रक्षा पर आज्ञा देकर शुक्राचार्य और वृषपर्वा की पुत्रियों के साथ विवाह कर पृथिवी का पालन करते हुए ॥ ४ ॥

राजोवाच ॥

राजा बोले, कि—भगवान् शुक्राचार्य ब्राह्मण रहे और ययाति क्षत्रिय रहे, राजन्य और ब्राह्मण का प्रतिलोम विवाह कैसे हुआ ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—एक समय वृषपर्वा दानवेन्द्र की कन्या शर्मिष्ठा बडी कांतिवाली, एक हजार सखियों के साथ तथा अपने गुरुकी पुत्री देवयानी को साथ में लेकर पुष्पित द्रुमों से व्याप भ्रमरों से झंकारित पुर के उद्यान बगीचे में पुष्करिणी (तलाई) के तट में विचरती रही ॥ ६—७ ॥

वे कमललोचनी सब कन्या यें जलाशय को प्राप्त होकर तीरऊपर अपने २ वस्त्रों को धरकर परस्पर में सींचती हुई जल में विहार करने लगीं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्या वासः समव्ययत्पर्यधात् ॥ १० ॥ असांप्रतमन्याय्यम् ॥ ११ ॥

अन्यायमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति—यैरिति त्रिभिः। ये ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखं मुखादुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन श्रेष्ठा इत्यर्थः। ज्योतिर्ब्रह्मपन्थाः वेदमार्गः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत्पूज्यं तत्रापि भृगवः अस्याश्च पिता नः शिष्यः एवं सत्यप्यस्माभिर्धार्यं वास इयमसती धृतवती ॥ १४—२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वीक्ष्येति । तदा ताः स्त्रियः देव्योमया सह वृषे स्थितं व्रजन्तं गिरिशं रुद्रमवलोक्य व्रीडिताः आशु उत्तीर्य तीरमारुह्य वासांसि पर्यधुः धृतवस्त्राः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

शर्मिष्ठेति । तदा शर्मिष्ठा अजानती गुरुपुत्र्याः देवयान्याः वासः पर्य्यधात् ततो देवयानी शर्मिष्ठया परिधृतं वासः स्वकीयं मत्वा प्रकुपिता सतीदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १० ॥

तदेवाह-अहो इत्यादिना क्षिपन्तीमित्यतः प्राक्तनेन । अहो अस्या दास्या असांप्रतमयुक्तं कर्म निरीक्ष्यतां, किं तत् ? यदस्मदर्थं वासो धृतवतीत्येतत्. असांप्रतत्वं स्फुटीकर्तुं दृष्टान्तमाह- शुनी यथा अध्वरे यज्ञे हविर्भक्षयितुमनर्हा तद्वदस्मदर्थं वस्त्रमियं परिधातुमनर्हेत्यर्थः ॥ ११ ॥

असांप्रतत्वमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति-यैरिति। यैर्ब्राह्मणैः भृग्वादिभिस्तपसा परमपुरुषस्य मुखं मुखस्थानीयमिदं ब्राह्मणकुलं सृष्टं यैश्चेदं परं ज्योतिः स्वरूपं परं ब्रह्म धार्य्यते उपास्यते यैश्च शिवः क्षेमकरः पन्थाः वैदिकमार्गश्च प्रदर्शितः॥१२॥

यानीति । यान् ब्राह्मणान् सुरेश्वरा लोकनाथाः किमुत परमपावनः श्रीनिवासो विश्वात्मा भगवानपि प्रणमन्ति उपतिष्ठन्ते प्रत्युद्गच्छन्ति ॥ १३ ॥

तत्रेति । तत्रापि उक्तैर्धर्मैः श्रेष्ठेषु तेषु ब्राह्मणेष्वपि वयं भृगवः भृगुवंशजाः अस्याः शर्मिष्ठायाः पिता असुरो वृषपर्वा नोऽस्माकं शिष्यश्च एवं स्थिते इयमसती अनर्हा अस्मदर्थं वस्त्रं धृतवती यथा अनर्हः शूद्रो वेदं तद्वत् ॥ १४ ॥

एवमिति । एवम् इत्थं क्षिपन्तीं तिरस्कुर्वन्तीं गुरुपुत्रीं देवयानीं शर्मिष्ठोवाच, कथंभूता ? धर्षिता निष्ठुरवाक्यैरिति शेषः । रुषोरगी पन्नगीव श्वसन्ती श्वासं मुञ्चती दष्टो दच्छदो ऽधरोष्ठो यया तथाभूता ॥ १५ ॥

भाषणमेवाह-आत्मवृत्तमिति । हे भिक्षुकि ! त्वमात्मवृत्तमविज्ञाय बहुधा कत्थसे आत्मानं श्लाघसे वृत्तिमेव दर्शयन्त्याह-किमिति ? यथा बलिभुजो वायसाः श्वानो वा तथा त्वमस्माकं गृहान् प्रतीक्षसे किम् ? जीवनार्थं न प्रतीक्षितवत्यसि किम् ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पर्य्युपाच्छादितवन्त्यः ॥ ९ ॥

अजानती शर्मिष्ठा गुरुपुत्र्या वासः स्वीयं मत्वा समव्ययत् संवीतवती "व्ययसंवरणे" इति धातुः तदा प्रकुपिता प्रारब्धकोपा देवयानीदं वाक्यमुवाचेत्यन्वयः ॥ १० ॥

अहो मम असाम्प्रतमयुक्तम् ॥ ११ ॥

स्वकुलप्रशंसार्थं ब्राह्मणानां माहात्म्यं कथयति-यैरिदमित्यादिना । इदं विश्वं यैर्ब्राह्मणैस्तपसा सृष्टं ये परमस्य पुंसः मुखं यैरिदं परं ज्योतिर्ब्रह्माख्यं धार्यते यैश्च शिवः पन्थाः वेदमार्गो दर्शितः ॥ १२ ॥

ये लोकनाथाः सुरेश्वरास्तेपीदं ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठन्ते अभिमुखेन हविरादातुं प्रतीक्षन्ते विश्वात्मा भगवानपि ब्राह्मणप्रियस्तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥

वयं तत्र ब्राह्मणेषु भृगवः भृगुकुलजाः अत एव श्रेष्ठा इति शेषः अस्याः पिता वृषपर्वाऽसुरो नोऽस्माकं शिष्यः अस्मत्पितृशिष्यत्वादहमपि तत्पुत्रीत्वान्मान्येति यस्मात्तस्मादस्मदर्थं वस्त्रमिदं धृतवती यथा वेदग्रहणायोग्यो वृषलो वेदं धारयति तथेति ॥ १४ ॥

धर्षिता अप्रगल्भीकृता तुच्छीकृतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बहु कत्थसे व्यर्थवचनं वदसि भिक्षुकीत्वं स्पष्टमित्याह-किमिति । बलिभुजः श्वानः काका वा ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्याः वासः समव्ययत् पर्यधात् ॥ १० ॥

असाम्प्रतमनुचितं ब्राह्मणार्थीयं हविः शुनीव ॥ ११ ॥

अनौचित्यमेवाह-त्रिभिः । यैरेवमादिभिः ज्योतिर्ब्रह्म ॥ १२-१३ ॥

तद्वेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत् पूज्यं तत्रापि वयं भृगवः तत्राप्यस्याः पिता नः शिष्यः ॥ १४—१५ ॥

बलिभुजः काकाः ॥ १६—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समव्ययत् पर्यधात् ॥ १० ॥

असाम्प्रतमन्यायात् ॥ ११ ॥

इदं जगत् ये परस्य परमेश्वरस्य मुखम् ज्योतिः परं ब्रह्म शिवः पन्थाः कल्याणप्रदो वेदमार्गः ॥ १२—१३ ॥

असती अकल्याणी ॥ १४ --२० ॥

भाषा टीका ।

इतने में ही देवी सहित श्रीशिवजी को वृषभ के ऊपर बैठकर जाते हुए देखकर सब कन्यायें लज्जित होकर एका एकी बडी जल्दी उस तड़ाक से बाहर निकलकर अपने २ वस्त्रों को पहिरती भई ॥ ९ ॥

शर्मिष्ठा ने जल्दी के मारे भूल में अपने जानकर गुरु पुत्री देवयानी के वस्त्र पहिन लिये, बस इतनी बात पर देवयानी बडी कुपित होकर इस प्रकार बोली ॥ १० ॥

देवयानी बोली, कि—अहो ! देखो तो इस दासी का अयोग्य कर्म, जो कि—हमारे पहिनवे के वस्त्रों को इसने धारण कर लिये, कि—जैसे यज्ञ के हवि को कुतिया खा लेवे ॥ ११ ॥

जिन ब्राह्मणों ने इस जगत् को तप से रचा है, और जो पर ब्रह्म के मुखरूप हैं, और जो वेद को धारण करते हैं और जिनोंने मंगल रूप पंथ दिखाया है ॥ १२ ॥

और जिनको लोकनाथ सुरेश्वर अच्छा कहते हैं और उपस्थान देते हैं और परम पावन श्रीनिकेतन विश्वात्मा भगवान भी जिनको मानते हैं ब्राह्मण वो वस्तु हैं ॥ १३ ॥

तिसमें भी हम भृगुवंशी तहां भी इसका पिता हमारा शिष्य, फिर भी इस शर्मिष्ठा दुष्टनी ने हमारे पहरने के वस्त्र पहिन लिये जैसे शूद्र वेद को धारण कर लेवै ॥ १४ ॥

इस प्रकार आक्रोश (निन्दा) करने वाली गुरुपुत्री को मारे

एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाऽऽचार्यसुतां सतीम् ।
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वास आदाय मन्युना ॥ १७ ॥
तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् ।
प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥ १८ ॥
दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥ १९ ॥
तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ।
राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरञ्जय ! ॥ २० ॥
हस्तग्राहोऽपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ।
एष ईशकृतो वीर ! सम्बन्धो नौ न पौरुषः ॥ २१ ॥
यदिदं कूपलग्नाया भवतो दर्शनं मम ।
न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ! ।
कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशापं पुरा ॥ २२ ॥
ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहृतमात्मनः ।
मनस्तु तद्गतं बुध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ २३ ॥
गते राजनि सा वीरे तत्र स्म रुदती पितुः ।
न्यवेदयत्ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया कृतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

रोष के बड़े २ श्वास लेती हुई सर्पिणी के तरह शर्मिष्ठा दांत काटकर बोली ॥ १५ ॥

शर्मिष्ठा बोली, कि—अरी भिक्षुकी । अपना समाचार नहीं जानकर बहुत क्यों बकती है । क्या तूं हमारे घरों की नित्य प्रतीक्षा नहीं करती है जैसे समय पर बलि भोजन करने वाले कौवे कुत्ते ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निषिद्धोऽयमप्रतिलोमसम्बन्ध इतिचेत्तत्राह-एष इति ॥ २१ ॥

ब्राह्मणमेव त्वं वृणीहि किमनेनाग्रहेणेति चेत्तत्राह-न ब्राह्मण इति । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीविनीं विद्यामध्यगात् तदा च देवयानी तं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री मम पूज्येति न तामुद्वहत् ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशाप तदेतदाह यमहमशपं तस्य शापात् ॥ २२ ॥

अथाश्लीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुध्वा तद्गतं तस्यां सकामं स्वस्य मनश्च बुध्वा नह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्या वचः प्रतिजग्राहाऽङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह-गते राजनीति नवभिः । उक्तं भिक्षुकीत्यादि, कृतं कूपे प्रक्षेपादि ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विधैरिति । एवं विधैरन्यैरपि परुषैर्वचोभिराचार्यस्य गुरोः सुतां क्षिप्त्वा उपालभ्य सती शर्मिष्ठा मन्युना वासो वस्त्रमादाय तामाचार्यसुतां कूपे प्राक्षिपत् पातयामास ॥ १७ ॥

तस्यामिति । अथ तस्यां शर्मिष्ठायां स्वगृहं प्रति यातायां गतायां सत्यां ययातिर्मृगयां चरन् यदृच्छया जलार्थी तत्र कूपसमीपं प्राप्तः गतः तत्र तां कन्यां देवयानीं नग्नां ददर्श ॥ १८ ॥

दत्त्वेति । ततो विवाससे नग्नायै तस्यै देवयान्यै स्वकीयमुत्तरीयं वस्त्रं दत्त्वा राजा ययातिः दयापरः पाणिना तस्याः पाणिं गृहीत्वा तां बहिरुद्धृतवान् ॥ १९ ॥

तमिति । तमुद्धृतवन्तं वीरं ययातिम् औशनसी काव्यसुता प्रेमपूर्णया गिरा उवाच, तदेवाह-राजन्निति त्रिभिः । हे राजन् ! परेषां पुराणि जयतीति तथाभूतः मम पाणिः त्वया गृहीतः ॥ २० ॥

अतस्त्वया गृहीताया मम परो हस्तग्राहः अन्यदीयपाणिना

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्पाणिग्रहो माभूत् मामुद्वहस्वेत्यर्थः । ननु, त्वं ब्राह्मणी अहन्तु राजन्यः कथमावयोः प्रातिलोमिको विवाहस्स्यादित्यत्राह—एष इति । हे वीर ! नौ आवयोरेष भर्तृभार्याभावरूपः सम्बन्धः ईश्वरकृत इति न तु पौरुषः मनुष्यकृतः अतोऽत्र न दोष इति भावः ॥ २१ ॥

नन्विमं सम्बन्धं कुर्वन्नीश्वरोऽत्र न दृश्यत इत्यत्राह—यदिति । यत् यस्मात् कूपलग्नाया ममेदमसम्भावितं भवतो दर्शनमभूत् यथेदं दर्शनमीश्वरकारितम् अनुमीयते तथा सम्बन्धश्चेति भावः । किञ्च मम राजन्य एव पतिर्भविता न ब्राह्मण इत्याह—नेति । हे महाबाहो ! मे मम हस्तग्राहः पाणिग्राहको भर्तेति यावत् ब्राह्मणो न भविता न भविष्यति, कुतः ? बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतिसुतस्य कचस्य शापात्. कोऽसौ कचः ? तत्राह, यं कचमहं पुरा प्रथममशपं तस्य शापादित्यर्थः । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा देवयानी तं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री त्वं मम पूज्या इत्युक्त्वा न तामुपयेमे ततः सा कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति शशाप स च तव पतिर्ब्राह्मणो न भविष्यतीति शशापेति कथा ऽत्रानुसन्धेया ॥ २२ ॥

ततो ययातिरशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुध्वा तद्गतं तस्यामासक्तं मनश्च बुध्वा न ह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्याः वचः प्रतिजग्राह—अङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह—गते राजनीति, नवभिः । वीरे राजनि ययातौ गते सति सा देवयानी तत्र गता रुदती पितुः समीपमेत्येति शेषः । शर्मिष्ठया कृतमुक्तं च तत्सर्वं न्यवेदयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्तरमुत्तरीयं उज्जहार कूपादिति शेषः ॥ १९ ॥

प्रेमनिर्भरया स्नेहपूर्णया हस्तं गृह्णातीति हस्तग्राहः पाणिग्रहणकर्ता अपरोऽन्यो न स्यात् हस्ताग्राह इति पाठे हस्ते ग्राहो ग्रहणं यस्य स तथा कुम्भकारवदण्प्रत्ययान्तो वा कूपमग्नायाः मम भवतो यदिदं दर्शनम् । एषः सम्बन्धः ईशकृतः श्रीनारायणविहितः न पौरुषः पुरुषाकारचोदितो न भवति ॥ २०—२१ ॥

ब्राह्मणपुत्र्यास्तव ब्राह्मण एव भर्ता युक्तो न क्षत्रियः प्रतिलोमप्रवेशप्रसङ्गादिति शङ्कां परिहरति—न ब्राह्मण इति । हेमहाभुज ! मे ब्राह्मणो हस्तग्राहो न भविता न भविष्यति. कुत इति तत्राह—कचस्येति । बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतेरपत्यस्य नाम्ना कचस्य शापात् मृतसञ्जीवनीविद्यार्थी कचस्तत्प्रतिग्रहाय बहुविधं गुरुपरिचर्यां विधाय तत्प्रसादमापाद्य तद्विद्यामादाय गुरोरनुज्ञया गन्तुकामं कचमुपलभ्य सर्वप्रकारेण कचस्य हितमाचरन्त्या मया भो कच ! त्वं मम भर्ता भवेत्युक्तो मामुवाच हे देवयानि ! त्वया नैवं वक्तव्यं यत्स्वसाहमिति तदा कुपिताऽहं तमशपं मत्पितुरवाप्तविद्या न फलत्विती वचनाभिप्रायिकाऽनेनोच्यते यमशपं पुरेति अहं पुरा यं कचमशपं शप्तवती तस्य शापादिति ॥ २२ ॥

अनन्तरं ययातिना किं कृतमित्यत्राह—ययातिरिति । यदनाभिप्रेतं प्रातिलोम्येनोद्वहनं तदेवात्मनः दैवेन श्रीनारायणेन उपहृतमर्पितमात्मनो मनश्च तस्यां गतमनुरक्तं बुद्ध्वा तस्याः देवयान्याः वचः प्रतिगृहीतवानित्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एष ईशकृत इति तद्वाक्यद्वारा श्रीशुकदेवेन सिद्धान्तितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तथाशङ्कते नन्वीश्वरघटना सर्वत्रैवेति तस्यां सिद्धान्तितायां न कस्यापि पापं स्यात् कचशापश्च नाधर्मनिवारणो कारणो विरोधाभावात् प्रत्युतानर्थबीजस्य तस्य तत्र साहाय्यावगमात् ततो नाऽधर्मो वा कथं जातः ? कथं वा तस्य तत्र प्रवृत्तिरभूत् ? इत्याशंक्य तादृशानामीश्वराश्रयधर्माणामत एव तत्र विशेषावबोधकमित्यभिप्रेत्य, तदेव दर्शयति—ययातिरिति । दैवमीश्वरः तस्यायमभिप्रायः मम ययातेस्तावददृष्टफले कर्मणि कर्त्तव्यबुद्धिर्न जायेत तदेकाश्रयस्य ममत्वेश्वरोपि न तद्घटयेत् मनश्च न तत्र प्रवेशयेदित्यौत्पत्तिकाऽनुभवेन मुहुः निर्णीतवानस्मि तथापि यद्देवं तत्तदापतितं तत्तु "न कर्म बन्धनं जन्म वैष्णवानाञ्च विद्यते" इति पाद्मकार्तिकमाहात्म्यवचनवदीश्वरस्यैव स्वैरलीलानुसारिणी कापीयमिच्छा गुणायैव कल्पते तदतिक्रमस्तु दोषाय "जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं नच मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि" इति गौतमीयवचनवत् मद्विधस्य निश्चितत्वात् ततो नान्येषामिव तत्र तस्य दोष इति भावः ॥ २३–२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्चातिरथमित्युक्त्वा सा राजन्नौशनसी भवामीति प्रोवाचेति ज्ञेयम् ॥ २०—२१ ॥

यमशपं पुरेति बृहस्पतेः पुत्रः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा च देवयानी तं पतिं चकमे स च गुरुपत्री मम पूज्येति न तामुदवहत् ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशापेति ॥ २२ ॥

ब्राह्मणकन्यापरिणयस्याऽधर्मसाधनत्वादनभिप्रेतं दैवेन परमेश्वरेणैव आत्मने उपहृतमित्यत्र हेतुं तद्गतं स्वमनश्च बुद्ध्वा बाल्यमारभ्य मदीयं मनः कचिदपि नाऽधर्मेऽरमत नाऽपि मत्प्रभुस्तच्चरणैकशरणस्य मम मनो ह्यधर्मे रमयेदिति "धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः" इत्यतो नायमधर्मो भविष्यतीति निश्चित्य तस्या वचः प्रतिजग्राह ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईशकृतः कर्मसापेक्षेण परमेश्वरेण कृतः ॥ २१ ॥

मृतसञ्जीवनीं विद्यां शुक्रादानयेति देवैः प्रेषितः कचः

दुर्मना भगवान्काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् ।
स्तुवन्वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात् ॥ २५ ॥
वृषपर्वा तमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ।
गुरुं प्रसादयन्मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि ॥ २६ ॥
क्षणार्द्धमन्युर्भगवान् शिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ।
कामोऽस्याः क्रियतां राजन्नैनां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ २७ ॥
तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी मनोगतम् ।
पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगा यातु मामनु ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुक्रशिष्यो भूत्वा तद्गृहे ऽवसत् तदा दानवैः भस्मीकृतः शुक्रभोज्ये निक्षिप्य तदुदरे प्रवेशितः तदा तु कचं विना न जीविष्ये इत्येवं वादिन्या देवयान्या प्रार्थितेन शुक्रेण कन्यावत्सलेन मृतसञ्जीविन्या स्वोदरे पुनः स उत्पादितः तन्निर्गमने स्वनाशमालोचयता स्वजीवनार्थं तस्मै मृतसञ्जीविनी विद्योपदिष्टा तदनन्तरं शुक्रुपक्षीयोऽप्यतिधार्मिकत्वाद्गुरुदेहान्निर्गत्य स्वगुरुं मृतं तया विद्ययोत्थापयामास तदा स्वगृहं गन्तुकामं तं पात्रभूतं स्वानुरूपं पतिं चकमे स च शुक्रशिष्यः तदुदरप्रवेशात्तत्पुत्रभूतश्च न तां भार्यात्वेन स्वीकृतवान् तदा चातिक्रुद्धा देवयानी तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप सोऽपि ब्रह्मर्षिसुतो निरपराधः तव ब्राह्मणपतिर्न भवेदिति तां शशाप तदेतदाह "न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ! कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशपं पुरा" इति ॥ २२ ॥

ययातिस्तु लोकविरुद्धत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुध्वा आत्मनो मनस्तद्गतं च बुध्वा न ह्यधर्मे मन्मनो विशेदिति तद्वचः प्रतिजग्राह ॥ २३ ॥

उक्तं भिक्षुकीत्यादि, कृतं कूपप्रक्षेपादि ॥ २४—२५ ॥

भाषा टीका

इस प्रकार के बडे कडे वाक्यों से सती आचार्य सुता को शर्मिष्ठा ने फटकार कर वस्त्र छीनकर क्रोध से कूप में गिरादीनी ॥ १७ ॥

और शर्मिष्ठा तो गृह को चली गई, इतने ही में ययाति महाराज शिकार खेलते हुए हरिच्छा से जलके लिये उसी कूप पर, आ पहुंचे और उस कूप में देवयानी को देखते हुए ॥ १८ ॥

तब नग्न उस देवयानी को राजा ने अपना उत्तरीय वस्त्र (चादर) देकर दयाकर के हाथ से हाथ पकडकर बाहर निकाल लीनी ॥ १९ ॥

तब शुक्राचारी की पुत्री प्रेमयुक्त वाणी से उस वीर ययाति से बोली, कि—हे राजन् ! हे शत्रुओं के पुरके जीतने वाले ! आपने हमारा पाणिग्रहण किया है ॥ २० ॥

जब आप मेरा पाणिग्रहण करचुके तो अब मेरा फिर दूसरा पाणिग्राहक न होवै, हे वीर ! यह हमारा तुमारा संबंध ईश्वर का जोडा हुआ है किसी पुरुष का किया हुआ नहीं है ॥ २१ ॥

क्योंकि ? जो कूप में गिरी हुई मेरे लिये आपका दर्शन हुआ, और हे महाभुज ! ब्राह्मण मेरा हस्त नहीं ग्रहण करेगा क्योंकि ? बृहस्पति के पुत्र कचने मेरे लिये शाप दिया है जिसको मैंने प्रथम शाप दीनी रही । (यहां ऐसी कथा है कि—बृहस्पति का पुत्र कच, शुक्राचारी के समीप मृत संजीविनी विद्या पढता रहा शुक्राचारी की पुत्री देवयानी ने उसको पति बनाने की इच्छा करी, कचने विचारी कि—वह तो गुरुकी पुत्री मेरी पूज्या है इसीसे उसको न व्याही । परंच देवयानी ने तो क्रोध करके शाप देदिया कि—तेरी विद्या निष्फल होजाय, तब कचने भी शाप दिया कि—तेरे लिये ब्राह्मण पति न मिले,) ॥ २२ ॥

क्षत्रिय होकर ब्राह्मण की कन्या के पाणि ग्रहण को अशास्त्रीय समुझकर राजा का अभिप्राय तो नहीं हुआ पर क्या करें दैव संयोग से यह योग प्राप्त हुआ ऐसा समुझकर और अपने मनको भी उसमें लग्न देखकर उसका वचन राजा ने ठीक मान लिया ॥ (राजा ने विचारा यदि इसका पाणि ग्रहण अधर्म होता तो इसमें हमारा मन नहीं लगता, क्यों कि संदेह स्थान वाली वस्तुओं में सज्जनों की अंतःकरण की वृत्तियें ही प्रमाण हैं) ॥ २३ ॥

राजा तो उसके वचन को अंगीकार कर चले गये, वह देवयानी रोती हुई अपने पिता के समीप सब वृत्तांत निवेदन करती हुई जो कि अपने साथ शर्मिष्ठा ने कहा और करा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कापोतीमुञ्छवृत्तिम् ॥ २५ ॥

प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तथाभूतं ज्ञात्वा प्रत्यनीकानां विवक्षितमिति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

* (पित्रा दत्ता देवयान्यै शर्मिष्ठा सानुगा तदा ।)
स्वानां तत्सङ्कटं वीक्ष्य तदर्थस्य च गौरवम् ।
देवयानीं पर्यचरत्स्त्रीसहस्रेण दासवत् ॥ २९ ॥
नाहुषाय सुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठयोशना ।
तमाह राजञ्छर्मिष्ठामाऽधास्तल्पे न कर्हिचित् ॥ ३० ॥
विलोक्यौशनसीं राजन् ! शर्मिष्ठा सुप्रजां क्वचित् ।
तमेव वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥ ३१ ॥
राजपुत्र्याऽर्थितोऽपत्ये धर्मं चावेक्ष्य धर्मवित् ।
स्मरन् शुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सानुगा सखीसहिता शर्मिष्ठा मामनुयास्यतीति ॥ २८ ॥

तत्तस्मान्निर्गताच्छुक्रात्सङ्कटं वीक्ष्य तत्तस्मादवस्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य ॥ २९ ॥

तल्पे माधाः मोपगच्छेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थनायाः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रस्य वचश्च स्मरन् दिष्टं दैवप्रापितमेव तत्सङ्गमभ्यपद्यत न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुर्मना इति । तदाकर्ण्य स भगवान् काव्यो दुर्मनाः विमनाः पौरोहित्यं विगर्हयन् कापोतीं वृत्तिमुञ्छवृत्तिं स्तुवंश्च दुहित्रा सह वृषपर्वणः पुराद्यौ निश्चक्राम ॥ २५ ॥

वृषपर्वेति । ततो वृषपर्वा प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिताः अर्थं प्रापयतीति इत्यभिप्रेता यस्य तथाभूतं तं गुरुं ज्ञात्वा पथि पादयोः पतितो गुरुं प्रसादयामास प्रार्थयाञ्चक्रे ॥ २६ ॥

क्षणार्धेति । क्षणार्धमेव मन्युः क्रोधो यस्य स भगवान् भार्गवः काव्यः शिष्यं वृषपर्वाणमाचष्ट अब्रवीत्, हे राजन् ! अस्या देवयान्याः काममिष्टं क्रियतां यदि यमिच्छति तत् क्रियताम् एनां देवयानीं त्यक्तुमहं नोत्सहे न प्रभवामि स्नेहादिति शेषः ॥ २७ ॥

तथेवेति । तथैवास्त्वित्यङ्गीकृत्य वृषपर्वणि स्थिते सति देवयानी स्वमनोगतं प्राह—किमिति ? पित्रा दत्ता यस्याहं यतो यास्ये गमिष्यामि तत्रैव शर्मिष्ठा सानुगा ससखी मामनुयातु अनुगच्छतु मद्दास्यं कर्तुमिति भावः इति ॥ २८ ॥

स्वानामिति । ततः शर्मिष्ठा तत्तस्मात् शुक्रात् स्वानां पित्रादीनां सङ्कटं निरीक्ष्य तत्तस्मादवस्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य च गौरवं च वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण सह दासीवद्देवयानीं पर्यचरत् ॥ २९ ॥

नाहुषेति । ततः उशना काव्यः शर्मिष्ठया सह सुतां देवयानीं नाहुषाय ययातये दत्त्वा तं नाहुषमाह—किमिति ? हे राजन् ! तल्पे शय्यायां शर्मिष्ठां कर्हिचिदपि नाधाः न निवेशयेरिति ॥ ३० ॥

विलोक्येति । ततः कदाचित् शर्मिष्ठा राज्ञो ययातेः स्त्रियमौशनसीं देवयानीं सुप्रजां शोभनापत्यवतीं विलोक्य स्वयमपि ऋतौ वर्तमाना सख्याः देवयान्याः पतिं तमेव ययातिमेव वव्रे ॥ ३१ ॥

राजपुत्र्येति । तदा अपत्यार्थं राजपुत्र्या शर्मिष्ठया अर्थितः धर्मवित् ययातिः धर्ममवेक्ष्यापत्यार्थम् ऋतुकाले प्रार्थयमानायाः कामपूरणं धर्म एवेति विचार्य भृगुवचः शर्मिष्ठां माधास्तल्पे न कर्हिचिदिति वचः स्मरन्नपि काले दिष्टं दैवप्रापितमेवाभ्यपद्यत दैवप्रापितमेव तत्सङ्गमभ्यपद्यत न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं स्तुवन् अन्याधिकभयान्न कापोती वृत्तिर्विध्रियते देवयान्या दुहित्रा सह ॥ २५ ॥

प्रत्यनीकानामसुरद्वेषिणां देवानां वक्तुमिष्टं कार्यम् ॥ २६ ॥

अस्याः देवयान्याः कामोपेक्षाविशेषः स्वाभीष्टसाधनाय यात्वियं शर्मिष्ठा भवानस्मत्प्रियायाऽस्त्वामिति तत्राह-नैनामिति ॥ २७ ॥

यदभीष्टं तत्तथा करिष्ये इत्येवमुक्त्वा वृषपर्वण्यवस्थिते सति वृषपर्वणा तव किं कर्तव्यमिति पृष्टा देवयानी मनोगतं स्वमनसि स्थितं कार्यं प्राह-किं तदाह पित्रेति । अहं पित्रा दत्ता यास्ये यतोऽतो मामियं शर्मिष्ठा सानुगा दासीसहस्रेण सहिताऽनुयातु अन्वागच्छतु इति ॥ २८ ॥

शर्मिष्ठा तत्सर्वं श्रुत्वा यद्यहं नानुगमिष्यामि तदा गुरुक्रोधान्मत्कुलं सर्वं नष्टं भवतीति यत्स्वानां सङ्कटं तद्वीक्ष्य तदर्थस्य तदनुगमनलक्षणप्रयोजनस्य गौरवं गुरुप्रसादेन स्वकुलाभिवृद्धिलक्षणमस्तीति मनसा निश्चित्य स्त्रीसहस्रेण परिवृता तथा करिष्यामीति पितरमुक्त्वा देवयानीं दासीवत् पर्यचरत् ॥ २९ ॥

* इत्यधिकः पठ्यते विश्व० चक्रवर्तीपाठेन ।

यदुं च तुर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उशना सुतां देवयानीं नाहुषाय नहुषपुत्राय ययातये शर्मिष्ठया सह दत्वा तं राजानमाह-किमाह,कचिदपि शर्मिष्ठां तल्पे शयनीय-स्थाने माधाः धृताम्माकार्षीः मिथुनीभावं न कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

औशनसीं देवयानीं कार्यमालोच्य रहस्येकान्ते सख्याः पतिं तमेव ययातिमेव ऋतुकाले वव्रे ॥ ३१ ॥

अपत्ये सन्तानार्थे राजपुत्र्या शर्मिष्ठया प्रार्थितो धर्मविन्मीक्षः "न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम्" इति श्रुतेः । स्वयमागतां परिहर्तुमशक्यं चेति धर्मं चावेक्ष्य शुक्रवचः स्मरन्नपि काले दिष्टमेव दैवमेवात्र कारणमिति निश्चित्याऽभ्यपद्यत तामितिशेषः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रत्यनीकं प्रतिकूलं आपमयं विवक्षितं यस्य तादृशम् ॥ २६—३१ ॥

दिष्टमीश्वरेणादिष्टं प्रेरितमेवाऽभ्यपद्यत विचारितवान् ॥३२—३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कापोतीमुञ्छवृत्तिम् ॥ २५ ॥

प्रत्यनीकेषु देवेषु विवक्षितम् असुरान् परित्यज्य युष्मानेव जयं प्रापयामीत्यादिकं वक्तुमिष्टं यस्य तथाभूतं तम् आज्ञाय ॥२६-२७॥

तथेति देवयान्याः पादयोः पतित्वा वृषपर्वण्यवस्थिते सति मनोगतमेव प्राह-प्रकटमुवाच सानुगा सखीसहिता शर्मिष्ठा मामनुयात्विति ॥ २८ ॥

ततः शुक्रात् कुपितात् स्वानामसुराणां सङ्कटं वीक्ष्य तथैव ततः प्रसन्नात् अर्थस्य स्वप्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य दासवत् दास इव वृषपर्वा पर्यचरत् ॥ २९ ॥

कर्हिचिदपि तल्पेन मधाः न धेहि न धास्यसीत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

धर्मविदिति अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थ्यमानायास्तस्याः काम-पूरणं धर्मं पश्येति जानन् शुक्रवचश्च शर्मिष्ठासङ्गप्रतिषेधकं स्मरन् दोलायमानचित्तोऽपि दिष्टं दैवप्रापितं सङ्गमेव प्राप ॥३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रत्यनीके जयन्ये काले विवक्षितम् आपदुगमाग्रुचक-मित्यर्थः ॥ २६ ॥

तयार्कं मन्युर्यस्य सः स्वाचष्ट अब्रवीत् ॥ २७ ॥

तथेत्युक्ते तथास्तु इति निश्चिते प्रतिज्ञाते सति देव-यानी मनोगतमाह—पित्रा दत्ता यतो यत्र यास्ये तत्र सानुगा शर्मिष्ठा मामनुयात्विति ॥ २८ ॥

तत्तस्मिन् शुक्रवियोगे स्वानां सङ्कटं वीक्ष्य तत्तस्मिन् शुक्रे सती स्वानामर्थस्य गौरवं च वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण दासवत् पर्यचरत् ॥ २९ ॥

हे राजन् ! शर्मिष्ठां तल्पे शय्यायां न मधाः त्वयैषा नोपमन्त-व्येत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

काले ऋतुकाले अपत्यार्थं राजपुत्र्याऽर्थितः तस्याः काम-पूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रवचश्च स्मरन् दिष्टं दैवं चावेक्ष्य अत्र दैवं हेतुरिति विचार्य अभ्यपद्यत तामुपजगाम ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

वृत्तांत सुनकर भगवान् शुक्राचार्य पुरोहितपने की निन्दाकर कापोती (उंछ) वृत्ति की बडाई करते हुए मन में दुःख पाकर पुत्री सहित पुर से चल दिये ॥ २५ ॥

वृषपर्वा ने समझा कि यदि गुरूजी चले जांयगे, तो हमारे शत्रुओं (देवताओं) की जीत कराने की अभिप्राय मन में रखेंगे इस लिये मार्ग ही में जाकर चरणों में गिर पड़ा और चरणों में माथा धरकर गुरूजी को प्रसन्न करने लगा ॥ २६ ॥

तब भृगुवंशी भगवान् शुक्राचार्य जी अर्द्धक्षण कोप करने वाले रहे शीघ्र प्रसन्न होकर शिष्य से बोले, कि-हे राजन् इस हमारी पुत्री को प्रसन्न करलो हम इसको नहीं छोड सक्ते हैं ॥ २७ ॥

वृषपर्वा ने जब इस बात को स्वीकार करी और पूंछी तब देवयानी अपने मन में जो बात रही सो बोली, कि—पिता की दी हुई जहां में जाऊँ तहाँ सखियों सहित शर्मिष्ठा मेरे पीछे (बांदी होकर) जावे ॥ २८ ॥

वृषपर्वा ने शुक्राचारीजी के जाने में अपने लोगों में सङ्कट देखा और उनके रहने में अर्थ का गौरव देखा, तब शर्मिष्ठा हजार सखियों सहित दासी की तरह देवयानी की परिचर्या करने लगी ॥ २९ ॥

तब शुक्राचारीजी नहुष के पुत्र ययाति राजा को शर्मिष्ठा सहित अपनी पुत्री को देकर बोले, कि-हे राजन् ! शर्मिष्ठा को कभी शय्या पर नहीं लेना, अर्थात् उसके साथ कभी गमन नहीं करना ॥ ३० ॥

शुक मुनि बोले, कि-हे राजन् ! किसी समय शर्मिष्ठा ने शुक्र पुत्री देवयानी को पुत्रवती देखकर अपने ऋतु होनेपर सखी के पति से एकांत में कहकर प्रार्थना करी ॥ ३१ ॥

जब अपत्य (सन्तान) के निमित्त राजपुत्री ने राजा से प्रार्थना करी तब धर्मवित् राजा ययाति शुक्राचारी के वचन को स्मरण कर के भी धर्म देखकर प्रारब्ध से उस शर्मिष्ठा के साथ सङ्गम को प्राप्त हुए ॥ ३२ ॥

गर्भसम्भवमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी ।
देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्च्छिता ॥ ३४ ॥
प्रियामनुगतः कामी वचोभिरुपमन्त्रयन् ।
न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥ ३५ ॥
शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामाऽनृतपूरुष ! ।
त्वां जरा विशतां मन्द ! विरूपकरणी नृणाम् ॥ ३६ ॥

ययातिरुवाच ।

अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन् ! दुहितरि स्म ते ।
व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योऽभिधास्यति ॥ ३७ ॥
इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत ।
यदो ! तात ! प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ॥ ३८ ॥
मातामहकृतां वत्स ! न तृप्तो विषयेष्वहम् ।
वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥ ३९ ॥

यदुरुवाच ।

नोत्सहे जरसा स्थातुमन्तराप्राप्तया तव ।
अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं नैति पूरुषः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आसुर्याः शर्मिष्ठायाः भर्तुः सकाशात् ॥ ३४ ॥

उपमन्त्रयन्प्रसादयन् ॥ ३५ ॥

विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥ ३६ ॥

ते दुहितरि कामैरद्याप्यतृप्तोऽस्मि कामानां भोगैरिति वा शुक्र आह तर्हि योऽभिधास्यत्यमितो धारयिष्यति तस्य वयसा यथाकामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं जराव्यत्ययं यातु व्यत्ययं नीयतामिति वा यद्वा व्यत्यस्येति छेदः तां जरां व्यत्यस्य व्यत्यासङ्क्रमयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति लब्धं व्यवस्थानं जराया व्यवस्थितिर्येन सः ॥३८–४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुमिति । तत्र देवयानी यदुन्तुर्वसुं च द्वौ पुत्रौ व्यजायत सुषुवे वार्षपर्वणी वृषपर्वणो दुहिता शर्मिष्ठा तु द्रुह्युमनुं पूरुं चेति त्रीन् सुतान् व्यजायत ॥ ३३ ॥

गर्भसम्भवमिति । ततो मानिनी देवयानी भर्तुस्सकाशादेव आसुर्याः शर्मिष्ठाया गर्भसम्भवं विज्ञाय क्रोधमूर्च्छिता पितुः काव्यस्य गेहं जगाम ॥ ३४ ॥

प्रियामिति । प्रियां देवयानीमनुगतः कामी ययातिः तां पादसंवाहनादिभिः पादग्रहणादिभिः सान्त्ववचनैश्चोपमन्त्रयन् प्रार्थयमानोऽपि तां प्रसादयितुं न शेके न बभूव ॥ ३५ ॥

शुक्र इति । तदा तं ययातिं कुपितः शुक्र आह—किमिति ? हे स्त्रीकाम ! हे अनृतपूरुष ! पुरुषाकृत्यापन्नानृतरूप, हे मन्द दुर्बुद्धे ! नृणां विरूपं विकृतरूपं करोतीति तथा सा जरा त्वां विशताम् आविशतु इति ॥ ३६ ॥

अतृप्त इति । एवं शप्तो ययातिराह—अतृप्तोऽस्मीति, हे ब्रह्मन् ! ते तव दुहितरि कामानां कामैरहमद्याप्यतृप्तोऽस्मि कामानां भोगैरिति शेषो वा, ततः शुक्र आह । व्यत्यस्यतामिति, योऽभिधास्यति जरामहं ग्रहीष्यामीत्यभिधास्यति तस्मिन् वयसा तस्य वयसा यथाकामं यावत्कामं व्यत्यस्यतां जरेति शेषः । जरां तस्मै दत्त्वा तद्वयो गृहाणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतीत्थं लब्धं व्यवस्थानं जराव्यवस्थितिर्येन स ययातिर्ज्येष्ठं पुत्रं यदुमवोचत, किमिति ? हे यदो हे तात ! इमां तव मातामहेन कृतां प्रहितां जरां प्रतीच्छ प्रतिगृहाण निजं त्वदीयं वयो देहि विषयेष्वहं न तृप्तोऽस्मि अतो भवदीयेन त्वद्दत्तेन वयसाऽहं कतिचिद्वर्षाणि रंस्ये इति ॥ ३८–३९ ॥

यदुराह—नोत्सह इति । तवान्तरा वयोर्मध्ये प्राप्तया जरसा जरया

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थातुमहं नोत्सहे, अनुत्साहे हेतुमाह–ग्राम्यं सुखमविदित्वा अननुभूय पुमान् शान्ति वैराग्यं नोपैति अननुभूतग्राम्यसुखस्त्वमेव शान्ति नोपैषि अहं त्वनासादितग्राम्यसुखः कथं शान्तिमुपेयामित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आसुर्याः शर्मिष्ठायाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हे स्त्रीकाम ! अनृतपुरुष ! असत्यवादिपुरुष ज्ञानी पुरुषो नेति वा त्वां जरा विशत इति लट् लोडर्थे जरा त्वामाविशतामिति शापमदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ते तव दुहितरि कामानां शब्दादिविषयाणां स्मरतो नातृप्तोऽस्मि अलम्बुद्धिं न प्राप्तोस्मि "स्मृतौ वृत्ते निषेधे स्म स्वः स्वर्गपरलोकयोः" इति अत एवमनुग्रहः कर्तव्य इत्याह–व्यत्यस्येति। यो मह्यं वयोऽभिदास्यति तस्मिन्नेतां जरां व्यत्यस्य संक्रमय्य तद्वयसा यथाकामं भुङ्क्ष इति ॥ ३७ ॥

तर्हि तथास्त्विति लब्धव्यवस्थानो ययातिर्ज्येष्ठं पुत्रमुवाच प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३८ ॥

मातामहेन शुक्रेण कृतां रंस्ये सुरतमनुभवामि ॥ ३९ ॥

कुतो नोत्सह इति तत्राह–अविदित्वेति । अविदित्वा अननुभूय वैतृष्ण्यं वैराग्यम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कामानामिति तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी चेति वार्त्तिकात् ॥३७॥

इतीति युग्मकम् ॥ ३८—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यजायत व्यजनयत् ॥ ३३ ॥

मन्युः सकाशाद्गर्भसम्भवमाकर्ण्येति पूर्वपूर्वमन्यस्माद्ब्राह्मणादिकादेव जातत्वासीदिति भावः ॥ ३४ ॥

उपमन्त्रयन् सान्त्वयन् ॥ ३५—३६ ॥

कामानामिति "नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्" इतिवत् षष्ठी ते दुहितरीति भङ्ग्या त्वत्शापोऽयं तव दुहितर्य्यपि फलित इति व्यञ्जितं शुक्रोऽपि विमृश्य प्रसीदन्नुवाच यथेष्टं जरा वयसा यौवनेन व्यत्यस्यतां विनिमीयताम्; ननु, जरां गृहीत्वा विनिमयेन यौवनं कः खलु दास्यति ? तत्राह—योऽभिधास्यति यः पुत्रादिकस्त्वयि स्नेहेनाभितो धास्यति जरां धारयिष्यति. यद्वा त्वमेव विनिमयं सर्वान् ज्ञापय तेषु मध्ये योऽभिधास्यति यौवनं दत्त्वा जरामेवाहं गृह्णामीति वदिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७—३९ ॥

अन्तरा यौवनमध्ये एव कुतः अविदित्वेत्यादि अयमर्था-र्थः मम विचिकित्सितभगवद्भक्त्यानुकूलं विषयवैतृष्ण्यमपेक्षितं वर्त्तते तच्च भोगबाहुल्यं विना प्रायो न भवेत् तत्र यद्यपि कालविलम्बे सति त्वं स्त्रीयां जरां गृहीत्वा मद्यौवनं दास्यसीति जानामि तदपि निरन्तरायहरिभजनसोत्कण्ठस्य मम कालविलम्बस्यासह्यत्वात् पितुरपि तवैमामाज्ञां न पालयाम्येव यद्विवेचद्वयस्विति अत एव यदोश्च धर्मशीलस्येति राज्ञा दशमे वक्ष्यते परमधर्मापेक्षया पितुराज्ञापालनलक्षणधर्मस्य प्राकृतस्य त्यागकादिभिरिव तेन त्यागात् यत एव सन्तुष्टस्तद्वंशे भगवान् स्वयमवततार "यदोः प्रियस्यान्ववाये" इति कुन्तीस्तुतिश्च यातूत्तरश्लोके अधमभ्रंशा इति शुकोक्तिः सा तु तुर्वस्वादीन् प्रत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यजायत सुषुवे ॥ ३३—३४ ॥

उपमन्त्रयन् प्रसादयन् ॥ ३५—३६ ॥

ययातिराह–हे ब्रह्मन् ! तव दुहितरि कामानां कामैरद्याप्यतृप्तोस्मि शुक्र आह तर्हि योऽभितो धास्यति जरां धारयिष्यति तस्य वयसा तारुण्येन कामं यथेच्छं व्यत्यस्यतां व्यत्ययं नीयतां जरेति शेषः ॥ ३७ ॥

इत्येव लब्धं व्यवस्थानं तारुण्यार्थमालम्बनं येन सः ॥३८—३९॥

अन्तरा वयोः मध्ये वैतृष्ण्यं वैराग्यं मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥४०॥

भाषा टीका ।

देवयानी, यदु और तुर्वसु इन दो पुत्रों को उत्पन्न करती हुई । और वृषपर्वा की पुत्री शर्मिष्ठा ने द्रुह्यु अनु और पुरु ये तीन पुत्र उत्पन्न किये ॥ ३३ ॥

मानवती देवयानी शर्मिष्ठा के विषे अपने भर्त्तासे गर्भ का सम्भव जानकर बड़े क्रोधसे मूर्च्छित होकर पिता के घर को जाती भई ॥ ३४ ॥

कामी ययाति प्रियाके पीछे गया और बहुत प्रकार की बातों से समुझाई परञ्च पादसंवाहनादि से भी राजा देवयानीको प्रसन्न करने को समर्थ न ही होते हुए ॥ ३५ ॥

शुक्रने इस वृत्तान्तको सुनकर कुपित होकर ययाति को शाप दिया कि—हे स्त्रीकाम ! हे अनृत पुरुष ! अर्थात् झूठ बोलने वाले पुरुष हे मन्द ! तेरे शरीर में जरा अवस्था प्रवेश करो, जो मनुष्यों को विरूप करने वाली है ॥ ३६ ॥

इतना सुनकर ययाति बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! मैं आपकी पुत्री में विषयभोगों से अभी तृप्त नहीं भया हूं । तब शुक्राचार्य बोले, कि जो जरा अवस्था को धारण कर सके उसकी अवस्था से अपनी अवस्था का भले ही बदला करलेना ॥ ३७ ॥

राजा ययाति इस प्रकार की अवस्था की व्यवस्था को प्राप्त होकर ज्येष्ठ पुत्र यदुसे बोले, कि—हे यदो ! हे तात ! इस जरा अवस्था को तुम लेलो और तुम अपनी निज युवा अवस्था हम को देदो ॥ ३८ ॥

तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत ! ।
प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥
अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकम् ।
न त्वमग्रजवद्वत्स ! मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥

पूरुरुवाच ।

को नु लोके मनुष्येन्द्र ! पितुरात्मकृतः पुमान् ।
प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परम् ॥ ४३ ॥
उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात्प्रोक्तकारी तु मध्यमः ।
अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तोच्चरितं पितुः ॥ ४४ ॥
इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः ।
सोऽपि तद्वयसा कामान् यथावज्जुजुषे नृप ! ॥ ४५ ॥
सप्तद्वीपपतिः सम्यक्पितृवत्पालयन्प्रजाः ।
यथोपजोषं विषयान् जुजुषेऽव्याहतेन्द्रियः ॥ ४६ ॥
देवयान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः ।
प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ॥ ४७ ॥
अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं हरिम् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

हे वत्स ! यह हमारी जरा अवस्था तुमारे मातामह (ननाजी) की करी हुई है, और अभी मैं विषयों से तृप्त नहीं भया हूं तुमारी अवस्था से कितने एक वर्षों तक रमण करूंगा ॥ ३९ ॥

यदुरुवाच ॥

यदु बोला, कि—बीच में प्राप्त होने वाली इस तुमारी जरा अवस्था को लेकर बैठने को मैं नहीं चाहता हुं । क्योंकि ? ग्राम्य सुखों के विना अनुभव किये पुरुष तृष्णा के अन्त को नहीं प्राप्त होता है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतो न धर्मज्ञाः अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥

त्वं जरां किं ग्रहीष्यसीत्यपृच्छत् प्रत्याख्यानं मा कृथा इत्याह न त्वमिति ॥ ४२ ॥

आत्मकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं को नु क्षमः ॥ ४३ ॥

तथापि पितुर्मच्चिन्तितं कुर्यात्स उत्तमः यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः यस्त्वश्रद्धया कुर्यात्सोऽधमः अकर्त्ता पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥

यथोपजोषं यथाप्रीति जुजुषे ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इत्थमेव पित्रा ययातिना चोदितः तुर्वसुरनुश्च हे भारत ! यदुवदूचतुरिति शेषः । एवं त्रयः पुत्राः अनित्ये देहे नित्यबुद्धिर्येषां तथाभूता अतएवाधर्मज्ञाः प्रत्याचख्युः ॥ ४१ ॥

अपृच्छदिति । ततो ययातिः पुत्रत्रयादपि वयसा ऊनं गुणैरधिकं तनयं पूरुमपृच्छत, किमिति ? हे वत्स ! त्वमग्रजवज्ज्येष्ठवन्मां प्रत्याख्यातुं नार्हसीति. ॥ ४२ ॥

एवमुक्तः पूरुराह, कोन्विति द्वाभ्याम् । हे मनुष्येन्द्र ! आत्मकृतः पितृदेहेनोत्पादितः को नु पुमान् लोके पितुः प्रतिकर्तुं प्रत्युपकर्तुं क्षमः प्रभुः, असामर्थ्ये हेतुं वदन् पितरं विशिनष्टि—यो यस्य पितुरनुग्रहात्परमधिकमैहिकमामुष्मिकं च श्रेयो विन्दते लभते ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यपि कोप्युत्तमः तथा पितुश्चिन्तितमभिप्रेतं यः कुर्यात्स उत्तमः यथोक्तकारी तु मध्यमः अश्रद्धया यः कुर्यात् सोऽधमः अश्रद्धया ऽप्यकर्ता तु पितुरुच्चारितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

इतीत्थं भाषमाणः पूरुः प्रीतः पितुर्जरां प्रत्यगृह्णात् स्वीयं वयो दत्त्वेति शेषः । ततः सोपि ययातिरपि नृपः तद्वयसा पुत्रदत्तेन वयसा कामान् यथावत् जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥

तदेव प्रपञ्चयति– सप्तद्वीपेति । सप्तद्वीपाधिपतिस्सन् प्रजाः पितृवत्पालयन् यथोपजोषं यथाप्रीति विषयान् जुजुषे, कथम्भूतः? अव्याहतानि दृढानीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः ॥ ४६ ॥

देवयानीति । प्रेयसी देवयानी प्रेयसो भर्तुः रहः एकान्ते परमां प्रीतिमुवाह नितरां प्रीतिविषया बभूवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अयजदिति । तथा ययातिः भूरि दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिः सर्वदेवताशरीरकमाराधकार्तिहरं सर्ववेदाराध्यं तत्फलदं तद्भोक्तारं भगवन्तमयजत् आराधितवान् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्याचख्युः निराकृतवन्तः अनित्ये क्षणभङ्गुरे ॥ ४१ ॥

वयसोनं कनिष्ठं ममाज्ञाम् ॥ ४२ ॥

आत्मकृतः शरीरोत्पादनकर्तुः परं लोकम् ॥ ४३ ॥

उच्चारितं गुदनिर्गतं मलम् ॥ ४४ ॥

जुजुषे बुभुजे ॥ ४५ ॥

यथोपजोषं यथासुखम् ॥ ४६ ॥

प्रेयसः भर्तुः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्य प्रसादात् प्रसादेन प्राप्तात् मनुष्यदेहात् परं परमेश्वरमपि विन्दते लभते पुण्डरीकवत्सस्य प्रसादादेव वा ॥४३—४७॥

अयजदिति सर्वे वेदाः सर्वे देवाश्च स्वस्वकारणे शक्तिरूपेण प्रचुरतया यत्र तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मकृतः देहोत्पादयितुः परं स्वर्गादिम् ॥ ४३ ॥

तदपि तवाज्ञां पालयन्नप्यहमुत्तमः पुत्रो न किन्तु मध्यम एवेत्याह—उत्तम इति पाठे । उच्चारितं मूत्रमलसदृश इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सप्तद्वीपपतिः भारतवर्षवर्तिनो ये नव द्वीपास्तेषामाद्यिमान्तिमौ द्वीपौ विना ये सप्तसङ्ख्याद्वीपास्तेषां पतिरित्येव व्याख्येयमग्रिमग्रन्थव्याख्यानुरोधात् यथोपजोषं यथाप्रीति ॥ ४६–४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुस्तु हरिभक्तिद्वारा मुक्तिसाधनं तारुण्यमल्पस्वर्गादिसाधने पित्रर्थनेन नियोजयामास अतः परमधर्मज्ञः ते तु अनित्ये अनात्मनि देहे नित्यबुद्धयः आत्मत्वमतयः पारलौकिकसुखप्रदं पित्राज्ञापालनं परित्यज्य पितरं प्रत्याचख्युरतोऽधर्मज्ञा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदनन्तरं ययातिः त्वं जरां गृहीष्यसीत्यपृच्छत्, हे वत्स ! अग्रजा इव मां प्रत्याख्यातुं त्वं नार्हसीत्युक्तवांश्च ॥ ४२ ॥

आत्मकृतो देहकृतः ॥ ४३ ॥

चिन्तितं पित्रा विचारितं यः कुर्यात्स उत्तमः अकर्त्ता तु पितुरुच्चारितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

स चेत्येवमात्मनो धर्मज्ञतां ख्यापयित्वा प्रमुदितः पितुर्जरां प्रत्यगृह्णात् ॥ ४५ ॥

यथोपजोषं यथाप्रीतिधर्माविरोधेनेत्यर्थः । विषयान् जुजुषे ॥ ४६—४८ ॥

भाषा टीका ।

इसी प्रकार पिताने तुर्वसु, द्रुह्य, और अनु से भी पूछा, परन्तु हे राजन् ! अनित्य मे नित्यबुद्धि वाले धर्म के नही जानने वाले उन पुत्रों नें पिता को जबाव दे दिया ॥ ४१ ॥

तब राजा ने अवस्था में छोटा और गुणों में बड़ा ऐसे पुरुसे पूछा । कि हे वत्स ! तुम अपने बडे भ्राताओं के नाई हमारी आज्ञा के खण्डन करने योग्य नहीं हो ॥ ४२ ॥

पुरु रुवाच ॥

पुरू बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! इस लोक अपने शरीर के देने वाले पिता के प्रत्युपकार करने को कौन पुरुष समर्थ होसका है, जिस पिता की प्रसन्नता से पर ब्रह्मको पुरुष प्राप्त होता है ॥४३॥

उत्तम पुत्र तो बिना कहे पिता के चिन्तमन करके कार्य कर देता, और जो पिता के कहे हुए को करै वह मध्यम है, और बिना श्रद्धा के भी जो करदेवे वह अधम है और जो पिता के कहने पर भी कार्य न करे वह पिताका पुरीष प्राय (मल सदृश) है क्योंकि वह भी तो पिता ही के अंग से उत्पन्न है ॥ ४४ ॥

इस प्रकार बड़े प्रमुदित होकर पुरुने पिता की जरा अवस्था को ग्रहण करी, हे नृप ! ययाति ने भी पुत्र पुरुकी अवस्था से यथेष्ट भोग भोगे ॥ ४५ ॥

सप्त द्वीप के पतिय याति महाराज विधि पूर्वक प्रजा पालन करते हुए, अखंडित इन्द्रियों से यथा प्राप्त विषयों का सेवन करते हुए ॥ ४६ ॥

देवयानी भी दिन दिन प्रति मन, वाणी, देह, और वस्तुओं से एकांत में अपने प्रिय की प्रीति वाली होकर सदा प्रीय आचरण करने लगी ॥ ४७ ॥

राजा भी बहु दक्षिणा वाले यज्ञों से सर्व देव मय और सब वेद मय हरि का भजन करते हुए ॥ ४८ ॥

यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः ।
नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः ॥ ४९ ॥
तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् ।
नारायणमणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुम् ॥ ५० ॥
एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनस्सुखम् ।
विदधानोऽपि नातृप्यत्सार्वभौमः कदिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नानेव भाति यावदिन्द्रियप्रवृत्तिः तदुपरमे नाभाति स्वप्नमायाभ्यां सहितो मनोरथ इवेत्यर्थः ॥ ४९—५० ॥

मनःसुखं कामभोगम् कदिन्द्रियैः कुत्सितैः पराङ्मुखैरिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यजनप्रकारमेवाह—यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्नित्यस्य तमित्युत्तरेणान्वयः । यस्मिन्वासुदेवे इदं कृत्स्नं चिदचिदात्मकं जगत् विरचितं सद्व्योम्नि जलदपङ्क्तिरिव नानेव भाति नाभाति च पाल्यते संह्रियते चेत्यर्थः । यस्मिन्निति, धारकत्वदोषापर्शित्वे विवक्षिते विरचितमित्यस्य येनेति शेषः । अनेन स्रष्टृत्वमुक्तं, नानाभाति इत्यनेन पालनदशायां देवमनुष्यादिनामरूपभेदेन बहुधा प्रतीतिरुक्ता, इव शब्देन वस्तुतः स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैकमेव विश्वरूपेणावस्थितमिति सूच्यते. अनेनैव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमपि लब्धं कारणस्यैव वस्तुनः कार्यात्मनावभासमानत्वात् यस्मिन्नानाभाति इत्यनेन लयाधिकरणत्वोक्त्या च तल्लभ्यते लयाधिकरणस्यैव लीयमानोपादानत्वदर्शनात् यस्मिन् धारके नानाभातीत्यनेनान्तःप्रविश्य धारकत्वेन प्रशासनमेव पालनमिति सूचितम्. प्रपञ्चं विशिनष्टि—स्वप्नमायामनोरथ इति । स्वप्नमायामनोरथतुल्य इत्यर्थः । अत्र स्वप्नदृष्टान्तत्वेनास्थैर्यं मनोरथदृष्टान्तेन मनोऽनुकूलत्वं च दार्ष्टान्तिकेऽभिप्रेतम्. अतएव दृष्टान्तत्रयमन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् एकेनैव विवक्षितसाधर्म्यलाभात् ॥ ४९ ॥

तमिति । तमेवम्भूतं वासुदेवमाश्रमवृत्तिनिमित्त पोष्कल्याश्रयं गुहाशयं हृदयकुहरे वसन्तमणीयांसमणोर्जीवादप्यणुं तदन्तःप्रवेशयोग्यतया ततोऽपि सूक्ष्ममितिभावः । नारायणं जीवसमूहानां प्राप्यं प्रापकमाधारं च हृदि विन्यस्य ध्यानेन सन्निहितं कृत्वा इत्यर्थः । निराशीः फलाभिसन्धिरहितः प्रभुर्ययातिरयजत् ॥ ५० ॥

एवमित्थं मनः षष्ठं येषां तैः कुत्सितैरिन्द्रियैर्वर्षसहस्राणि मनःसुखं कामभोगं विदधानः कुर्वन्नपि सार्वभौमो ययातिर्नातृप्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वप्नमायामनोरथवदनित्यफलमस्वतन्त्रञ्च ॥ ४९ ॥
निराशीः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोऽभिलाषरहितः ॥ ५० ॥
कदिन्द्रियैः दुष्टेन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इदं जगत् यस्मिन्नेव सर्वाश्रये विरचितं तेनैव सृष्टं स्थितौ नानेव भाति न तु नानैव कारणरूपेणैक्यात् प्रलये तु तत्रैव कारणरूपेण प्रविष्टत्वात् नाभाति बहिर्न व्यक्तं भवति यथा जगत् तथैव स्वप्नो मायामनोरथश्चेत्यर्थः । सर्वस्यैव तदाश्रयत्वात् तत्र सर्वोऽपि द्वन्द्वो विशेषणैकवद्भवतीत्येकवचनं समाहारत्वेनाविवक्षितत्वात् न क्लीबत्वञ्च "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" (१ । २ । २७ ।) इति वत् ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वासुदेवं सर्वावासम् एवमपि गुहाशयं सर्वज्ञानागोचरं किञ्च नारायणं सर्वजीवप्रवर्त्तकं तथाप्यणीयांसं दुर्ज्ञेयं तथाभूतमपि भक्त्या हृदि विन्यस्य मनस्याविर्भाव्यादजत् प्रभुस्तादृशोपासनया क्रमात् सामर्थ्यं प्राप्तः तादृशत्वे हेतुमाह—निराशीः निष्काम इति। एवमपि झटिति वैराग्योत्पत्तौ प्रतिबन्धकमाह एवमिति ॥ ५०—५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यस्मिन्नधिष्ठाने इदं जगन्नानेव कारणरूपेण तेनैवैकयात्र तु वस्तुतो नानेत्यर्थः। अत एव प्रलये तत्र प्रविष्टत्वान्नाभाति न बहिर्व्यक्तीभवति स्वप्नमायामनोरथ इत्यस्यैवं दृष्टान्तत्रयं सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवचनम् ॥ ४९ ॥

वासुदेवमिति सर्वत्रैवासौ वसतीत्यतः प्रयासाभावः यतो गुहायामन्तःकरणे शेते न चान्यः शयान इव नारं जीवसमूहम् अयते जानाति न च जीवसमूहस्तं जानातीत्याह, अणीयांसं दुर्ज्ञेयं स च बहिर्विषयलम्पटोऽपि ययातिर्न मनसा विषयलम्पट इत्याह—निराशीः प्रभुमिति दास्यभावाकांक्षी ॥ ५० ॥

विषयलाम्पट्यात् कदिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमेऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरचितं सोपादानकं स्वकृतम् इदं विश्वं "तदात्मानꣳस्वयमकुरुत" "तदैक्षत बहुस्याम्" इत्यादिश्रुतेः यस्मिन्नधिकरणे व्योम्नि जलदावलिरिव यथाऽवकाशं अविरोधितयाऽस्ति तच्च तदात्मकतया तन्निरपेक्षसत्ताकञ्च भवति कार्यस्य कारणनिरपेक्ष सत्तावत्वाभावात् तथाप्यतत्त्वञ्च दृष्ट्या नानेव वासुदेवे पृथक् नाना सत्तायुक्तवदाभाति प्रलयवेलायां तु द्रष्टृदृश्यत्वाभावान्नाभाति अत एवाभिन्नत्वात् स्वप्नमायामनोरथ इव ॥ ४९ ॥

तमेव सर्वात्मानं सर्वाधारं सर्वदोषास्पृष्टं नित्यानन्तानन्दरूपम् अयजत् ॥ ५० ॥

मनःसुखं मनोग्राह्यं परिच्छिन्नं कामभोगं कदिन्द्रियैः कुत्सितैरिन्द्रियैः विदधानः कुर्वन्नपि नातृप्यत् ॥ ५१ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

जिसमें यह विश्व ऐसे रचा गया है कि—जैसे गगन में मेघों की पंक्ति और स्वप्न माया मनोरथ के सदृश नाना प्रकार का भान भी होता है और नहीं भी भान होता है ॥ ४९ ॥

इस प्रकार के उन परमात्मा अंतर्यामी वासुदेव को हृदय में धरकर, अणुसे भी अणु ऐसे उनही अपने प्रभु श्री नारायण को निष्काम होकर यजन करते हुए ॥ ५० ॥

इस प्रकार हजारहों वर्ष तक वह सार्वभौम राजा ययाति मन हरवां जिन में ऐसी दुष्ट इन्द्रियों से मन को सुख रूप ऐसे काम भोगों को भोगते हुए भी तृप्ति को नहीं प्राप्त होते हुए ॥५१॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में अष्टादश अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ १८ ॥

इतिश्री मद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—०:※:०—

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

स इत्थमाचरन् कामान् स्त्रैणोऽपह्नवमात्मनः ।
बुद्ध्वा प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत ॥ १ ॥
शृणु भार्गव्यमूं गाथां मद्विधाचरितां भुवि ।
धीरा यस्यानुशोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः ॥ २ ॥
बस्त एको वने कश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ।
ददर्श कूपे पतितां स्वकर्मवशगामजाम् ॥ ३ ॥
तस्या उद्धरणोपायं बस्तः कामी विचिन्तयन् ।
व्यधत्त तीर्थमुद्धृत्य विषाणाग्रेण रोधसि ॥ ४ ॥
सोत्तीर्य कूपात्सुश्रोणी तमेव चकमे किल ।
तस्या वृतं समुद्वीक्ष्य बह्व्योऽजाः कान्तकामिनीः ॥ ५ ॥
पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदम् ।
स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्द्धनः ।
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ ६ ॥
तमेव प्रेष्ठतमया रममाणमजाऽन्यया ।
विलोक्य [१]कूपसंविग्ना नामृष्यद्बस्तकर्म तत् ॥ ७ ॥
तं दुर्हृदं सुहृद्रूपं कामिनं क्षणसौहृदम् ।
इन्द्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनविंशे ययातिः स्वं चेष्टितं बस्तजोपमम् ।
देवयानीं समाश्राव्य विरक्तो मुक्तिमाप्तवान् ॥ १ ॥
भुक्तभोगामजां त्यक्त्वा अजवद्बस्तमात्मनः ।
विडम्बयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान् ॥ २ ॥

कामानाचरन्नुपभुञ्जानः गाथामितिहासम् ॥ १ ॥

मद्विधेन मत्सदृशेनाचरितामनुष्ठिताम् मद्विधस्याचरितं यस्यामिति वा यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्विधस्याऽऽचरितं वने स्थिता धीराः शोचन्ति तस्य गाथां शृणु ॥ २ ॥

आत्मानमनुलक्ष्याह—बस्त इति । प्रियामनुलक्ष्याऽऽह—अजामिति वने संसारे प्रियं विषयम् ॥ ३ ॥

रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थं निर्गमाय मार्गं व्यधत्त ॥ ४ ॥

बह्व्य इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कान्तं प्रति कामिनीः कामयन्त्यः ॥ ५ ॥

पीवानं पुष्टम् श्मश्रुलं श्मश्रुबहुलम् रतिसमर्थमित्यर्थः । मीढ्वांसं रेतःसेक्तारम् याभे कोविदमभिरमत एव प्रेष्ठम् नावबुध्यत नान्वबुध्यत ॥ ६ ॥ ७ ॥

(१) कूपसंविग्ना इति वीर० विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वामिनमिति शुकाभिप्रायेणाऽऽह ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । स ययातिरित्थं स्त्रैणः स्त्रीवश्यः कामान् चरन् भक्षयन् अनुभवन्निति भावः । कदाचिदात्मनोऽपह्नवमपहारं बुध्वा, "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते" इत्युक्तविधमपह्नवं ज्ञात्वा निर्विण्णः निर्वेदं प्राप्तः प्रियायै देवयान्यै इमां वक्ष्यमाणां गाथामात्मवृत्ति-प्राख्यापिकां कथामगायत कथयामास ॥ १ ॥

तामेवाह-शृण्विति । हे भार्गवि ! भुवि मद्विधेन मादृशेनाचरितां माद्विधस्याचरितं यस्यामिति वाताममूं मया वक्ष्यमाणां गाथामितिहासं शृणु यस्य मद्विधस्य ग्रामवासिनो गृहस्थस्याचरितं वने स्थिता धीराः जितेन्द्रियाः कृपया शोचन्ति ॥ २ ॥

बस्त इति । अन्यापदेशेनात्मवृत्तिप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तोऽयमितिहासः एकोऽसहायः कश्चिद्बस्तो मेषो वने आत्मनः स्वस्य प्रियं विचिन्वन् कूपपतितां कर्मवशगां काञ्चिदजां ददर्श, बस्त इत्यनेनात्मा विवक्षितः, वन इत्यनेन संसारः, प्रियमित्यनेन शब्दादिविषयः, अजामित्यनेन देवयानी एवं यथा सम्भवमुत्तरत्राप्यूह्यम् ॥ ३ ॥

तस्या अजायाः स बस्तः उद्धरणोपायं व्यचिन्तयत् श्रोत्रादिप्रदानेनोद्धरणोपायं चिन्तितवानिति भावः । उपायमेव दर्शयन्नाह-रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुत्कृत्य तीर्थं निर्गममार्गमुत्तरणमार्गमिति यावत् व्यधत्त कृतवान् विषाणाग्रेणेत्यनेन खनित्रादिकं विवक्षितम् ॥ ४ ॥

ततः सा सुश्रोणी अजा कूपादुत्तीर्य्य तमेव बस्तं पतिं चक्रमे किलेत्यात्मवृत्तान्तप्रत्यभिज्ञापकः ततस्तया अजया वृतं बस्तं समुद्वीक्ष्य बह्व्योऽन्या अजाः कान्तं प्रति कामिनीः कामवत्यो बभूवुः बह्व्योऽजा इति शर्मिष्ठाप्रमुखा विवक्षिताः कथंभूतं पीवानं परिपुष्टसर्वावयवं श्मश्रुलं रतिसमर्थमित्यर्थः । मीढ्वांसं रेतस्सेक्तारं याभे मैथुने कोविदमभिज्ञम् अजाभिर्वृतः स एक एव बस्तस्तासां बह्वीनामजानां रतिवर्द्धनः काम एव ग्रहः पिशाचः तेन ग्रस्तः केवलं रेमे न त्वात्मानमबुध्यत देहविलक्षणमात्मस्वरूपं नानुसंहितवान् इति भावः । मेषपक्षे आत्मास्यान्धाश्रयं नावबुध्यतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तमिति । एवमन्यया प्रेष्ठतमया अन्यया अजया सह रममाणं तं बस्तं विलोक्य तेन पूर्वं कूपादुद्धृता अजा रूपसम्पन्ना मत्तो रूपवती मन्यामजां परिगृह्य मां त्यजत्ययमिति भीता सती बस्तस्य तत्कर्म अजान्तरपरिग्रहरूपं नामृष्यत् नासहत ॥ ७ ॥

तं बस्तं दुर्हृदं वञ्चक इति शेषः । सुहृद्रूपं सुहृदाभासम् अत एव क्षणं सौहृदं यस्य कामिनमत एवेन्द्रियारामं जतु धर्षं हारयतिशेषः स्वामिनं पतिं त्यक्त्वा दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यापदेशेन स्ववृत्तान्तं शिक्षाकरणत्वेन स्वभार्यायै कथयति स इत्थमिति । स्त्रैणः स्त्रीजितः स ययातिरित्थम् आत्मज्ञाननाश-हेतून् कामान् विषयान् आचरन् भुञ्जानः आत्मनोऽपह्नवं नित्यसुखहानिलक्षणनाशं विज्ञाय निर्विण्णो विरक्त एतां वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिसन्निहितां गाथां स्वकीयवृत्तान्तरूपामगायतेत्यन्वयः ॥ १ ॥

भार्गवि ! भृगुकुलजाते ! मद्विधैः मादृशैः स्त्रीजितैः पुरुषैः आचरितां वने धीराः निवृत्तिमार्गलक्षणे स्थिताः मुक्तसङ्गाः ज्ञानिनो यस्य ग्रामवासिनो गृहस्थस्याचरणमनुशोचन्ति अहो लोकस्य मौढ्यमिति परिखिन्ना भवन्तीत्यर्थः । तस्य मम सदृशैराचरितामित्यर्थः ॥ २ ॥

बस्तोऽजः प्रियं स्त्रीजनं कूपे संसारलक्षणे अत्राजशब्देन प्रकृतिपुरुषावुपलक्ष्येते ॥ ३ ॥

तीर्थं कूपजले अवतारस्थले वा निर्वर्त्य किञ्चिदवतीर्य विषाणाग्रेणोत्कृत्य रोधसि कूपतीरे व्यधत्त तामिति शेषः—

"तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याये शास्त्रेष्वम्भसि पावने ।
पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनिमन्त्रयोः" ॥

इति यादवः । उपायं वा निवर्त्य उद्धरणोपायं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

कान्तविषयः कामो यासामस्तीति कान्तकामिन्यः ॥ ५ ॥

श्मश्रुलं बहुलश्मश्रुयुक्तं मीढ्वांसं रेतःसेकसमर्थं यावकोविदं यावान्नभक्षणपाटवोपेतं यावः यावकः कुल्माषः तल्लक्षणो शक इति वा "यावः केवलकुल्माषे बलकेतोपवर्णिके" इति याभकोविदमिति पठित्वा मैथुनकुशलमिति व्याख्यानं मीढ्वांसमित्यनेन गतार्थत्वात् पुनरुक्तता असम्प्रदायज्ञता चात्र प्रसज्येत. मेजं मेषमित्यपि तद्बस्तजशब्दस्य मेषवाचित्वाभवणात् मीढ्वांसमिति एवं विधुपवश्याह-स एक इति ॥ ६ ॥

रूपसंकुला रूपगुणसम्पन्ना कुचसंलग्नेति पाठे कुचभरसन्नतमध्या प्रेष्ठतमया प्राप्तुं योग्यतमया अन्ययाऽजया एवं रममाणं तं विलोक्य बस्तस्य मम तत्कर्म अन्यासक्तिलक्षणं नामृष्यदित्यन्वयः ॥ ७ ॥

अनेनात्मकटाक्षीकारेण स्वामिनं शुकमित्येषोऽर्थः सूच्यते अन्यत्राजम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स इति सार्द्धकम् ॥ १—५ ॥
याभे मैथुने कोविदम् ॥ ६—११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऊनविंशे छागगाथा वर्णितस्वस्वरूपकः ।
विरज्य प्राप कृष्णं स देवयान्यपि सा तथा ॥

कामान् आचरन् उपभुञ्जानः अपह्नवं वञ्चनम् ॥ १ ॥

मद्विधस्याचरितमिवाचरितं यस्यां तां यस्य ग्रामनिवासिनो मद्विधस्य चरितं वने स्थिता धीरा अनुशोचन्तीति समासे गुणीभूताभ्यामपि पदाभ्यामन्वय आर्षत्वात् ॥ २ ॥

बस्तश्छागः आतिशयोक्त्या ययातिः वने संसारे प्रियं विषयसुखम् अजां देवयानीम् ॥ ३ ॥

सोऽपि चानुगतः स्त्रैणः कृपणस्तां प्रसादितुम् ।
कुर्वन्निडविडाकारं नाशक्नोत्पथि सन्धितुम् ॥ ९ ॥
तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिदजास्वाम्यच्छिनद्रुषा ।
लम्बन्तं वृषणं भूयः सन्दधेऽर्थाय योगवित् ॥ १० ॥
सम्बद्धवृषणः सोऽपि ह्यजया कूपलब्धया ।
कालं बहुतिथं भद्रे ! कामैर्नाद्यापि तुष्यति ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थनिर्गममार्गं व्यधत्त ॥ ४ ॥

अजाः शर्मिष्ठायाः सौन्दर्यं कामयितुं शीलं यासां ताः कान्ताः कामिन्यः तमेव कामयामासुः ॥ ५ ॥

मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं ग्राम्ये मैथुने कोविदं पण्डितम् ॥ ६ ॥

अन्यया अजयेत्याङिङ्गिताकारज्ञत्वात् परनिपातः कूपसंविग्ना देवयानी ॥ ७ ॥

स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणोक्तौ विरुद्धमितिकृद्दोष आर्षत्वात् सोढव्यः "स्वामिन्नैश्वर्ये" (५।२।१२६।) इति पाणिनिस्मरणात् स्वामिशब्दोऽपि न केवलं पतिपर्य्यायो दृष्टः यद्वा स्वामिनं तं ययातिमुत्सृज्य ययौ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ययातेः सर्वतो विरक्तस्य भगवद्भजनेन भगवत्प्राप्तिमाह स इत्थमित्यूनविंशेन । स्त्रैणः स्त्रीवश्यः कामान् आचरन् उपभुञ्जानः आत्मनो हानिम् गाथामितिहासम् ॥ १ ॥

यस्य ग्रामनिवासिनः विषयासक्तस्य गाथां वने धीराः पशुवत्स्वमायुर्व्यर्थं करोतीत्येवं शोचन्ति तस्य मद्विधेनाचरिताम् अनुष्ठितामम् गाथां शृणु ॥ २ ॥

प्रियं हितम् ॥ ३ ॥

कामी तां कामयमानः तस्याः उद्धरणोपायं विचिन्तयन् रोधसि कूपतटे विषाणाग्रेणोद्धृत्य तद्विकार्यं तीर्थं निर्गममार्गं व्यधत्त कृतवान् ॥ ४—५ ॥

सा च पीवानं पुष्टं श्मश्रुलं तरुणमित्यर्थः । अत एव मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं ग्राम्ये मैथुने कोविदं तमेव चकमे तदनन्तरं कान्तं प्रति कामिनीः कामवत्यः बह्व्यः कामयामासुः ॥ ६—८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीकुचकुङ्कुमाङ्कितवक्षसे नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—वे ययाति राजा इस प्रकार कामों का आचरण करते हुए भी संबंधि विषयों से अपने आत्मा की ठगाई को जानकर निर्वेद (वैराग्य) को प्राप्त होकर अपनी प्रिया से इस गाथा (कहानी) को कहते हुए ॥ १ ॥

राजा ययाति बोले, कि—हे भार्गवि ! पृथिवी में हम सदृशों से बर्ती हुई इस कहानी को तुम सुनो । जिस जिस हमारे सदृश ग्राम वासी के आचरण को वनवासी और लोग शोचा करते हैं ॥ २ ॥

हे प्रिये ! वन में कोई एक बकरा अपने प्रिय विषय को ढूंढता हुआ किसी समय में अपने कर्मवश कूएं में गिरी हुई एक अजा (बकरी) को देखता हुआ ॥ ३ ॥

वह कामी बकरा उसके निकालने का उपाय चिंतमन करता भया और उसने अपने सींग के अग्रभाग से उस कूएं के किनारे को फोड़कर मार्ग बना लिया ॥ ४ ॥

जब वह सुश्रोणी अजा कूएं से निकली तब उसने उसी बकरे में ही अपने पति की कामना करी, उसकी कामना देख कर और भी बहुतसी कामनी अजा उसी में कांत की कामना करती भई ॥ ५ ॥

उस बकरा को हृष्ट पुष्ट डाढी मूंछ वाला और अति प्रिय वीर्य प्रदाता और मैथुन कुशल सब प्रकार से अपना अभीष्ट पूरक देखकर सब अजायें उसको पसंद करलीनी उन सब कामिनियों के बीच में एक वह बकरा रति वर्द्धक होकर काम रूप ग्रह से ग्रसित वह अपने आत्मा को नहीं स्मरण करता हुआ ॥ ६ ॥

किसी समय में परम प्रिया कोई अजा के संग रमण करते हुए उस बकरा को देखकर वह कूएं में गिरने वाली अजा उस सुख को न देख सकी ॥ ७ ॥

अपने सुहृद्रूप से वर्तने वाला दुर्हृद वा कामी स्त्रैण से हृत इंद्रियारामी उस बकरा को छोड़कर वह अजा क्रोध से अपने स्वामी के पास दुःखी होकर गई ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इडविडाकारं वस्तजातिशब्दम् सन्धितुं प्रसादयितुम् ॥ ९ ॥

वृषणमच्छिनत् अजया सम्भोगासमर्थमकरोत् अर्थाय स्वपुत्र्याः कामोपभोगाय योगवित् उपायज्ञः जरान्यत्ययेन रतिशक्तिं ददाविसर्थः ॥ १० ॥

तथाऽहं कृपणः सुभ्रु ! भवत्याः प्रेमयन्त्रितः ।
आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया ॥ १२ ॥
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
न दुह्यन्ति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥ १३ ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलम् ।
समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १५ ॥
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यतो या न जीर्यते ।
तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कूपलब्धया सह कामैः सेव्यमानैर्न तुष्यति ॥ ११ ॥ १२ ॥

ननु, तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्त्तेतेति चेत्तत्राऽऽह–यदिति द्वाभ्याम्, न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

हविषा घृतेन कृष्णवर्त्माऽग्निरिव ॥ १४ ॥

तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः सम्पूर्णा प्रीतिः स्यात् यया कामोपशमः स्यादित्यत आह–यदेति षड्भिः । अमङ्गलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यम् ॥ १५ ॥

दुःखानि नितरां वहतीति तथा ताम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सोपि बस्तोपि स्त्रैणः हेतुगर्भमिदं स्त्रैणत्वात्तां यान्तीमजां प्रसादयितुं कृपणस्सन्ननुगतः विडी विडाकारं विडीं मार्जारीमनुगतस्य विडस्य य आकारः सान्त्वशब्दमुखरमुखत्वरूपस्तत्कुर्वन् पथि मार्गे सन्धितुं प्रसादयितुं नाशक्नोत् ॥ ९ ॥

तत्र तस्य बस्तस्य लम्बन्तं वृषणं कश्चिद्द्विजः रुषा अच्छिनत् कश्चिद्द्विजोऽज इति शुक्रो विवक्षितः अण्डशब्देन वयो विवक्षितं जरापादनेन वयोपहारेण च सम्भोगासमर्थमकरोदितिभावः । ततो भूयः पुनः अर्थाय प्रयोजनाय स्वपुत्र्याः कामभोगायेति भावः । योगवित्पुपायज्ञः लम्बन्तं वृषणं सन्दधे जराव्यत्यासेन रतिक्षमर्थमकरोदिति भावः ॥ १० ॥

ततः स लब्धवृषणः उपात्तपुंस्त्वया इति भावः । स बस्तोऽपि कूपलब्धया अजया सह बहुविधं काममनुभवन्नपीति शेषः बहुतिथमितिपाठे बहुकालमित्यर्थः । हे भद्रे ! अधुनापि न परितुष्यति ॥ ११ ॥

एवमन्यापदेशेनोपवर्णितमितिहासमात्मनि सङ्क्रमयति–तथेति । हे सुभ्रु ! तथा बस्तवदहमपि भवत्यास्तव प्रेम्णा यन्त्रितः वशीकृतः तव मायया विभ्रमादिरूपया मोहितोऽधुनापि आत्मानं नाभिजानामि ॥ १२ ॥

ननु, तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्त्तेतेत्यत्राह—यदिति द्वाभ्याम् । यत् ये पृथिव्यां व्रीह्यादयस्ते सर्वे कामहतस्य कामासक्तस्य पुंसो मनःप्रीतिं न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

जातु कदाचिदपि कामानामुपभोगेन कामो विषयतृष्णा न शाम्यति किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मेवाग्निरिव भूयोऽभिवर्द्धत एव ॥ १४ ॥

तर्हि कथं केनोपायेन मनसः पूर्णाप्रीतिः स्यात् ? यया कामोपशमः स्यादित्यत आह—यदेति षड्भिः । यदा भूतेष्वमङ्गलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यरूपं भावं न कुरुते तदा समदृष्टेः स्वात्मसमदृष्टेः पुंसः सर्वा दिशः सुखमयाः क्वापि गतस्याप्यस्य सुखमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतो दुर्मतिभिः दुस्त्यजा विषयतृष्णा, कथंभूता ? या जीर्यतः ततोपि पुंसो न जीर्यते न जीर्णतां प्राप्नोति तां दुःखनिवहां दुःखानि नितरां वहत्यावहति प्रापयतीति तथा तां तृष्णां शर्मकामः दुःखासंभिन्नं सुखं कामयमानः द्रुतं नूनं त्यजेत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽपि बस्तोऽपि यथातिशब्दवाच्योऽपि विडिविडाकारं मैथुनानुकरणावचनं तिर्यक् कण्ठोरितशब्दविशेषं अव्यक्तसीत्कारादिशब्दं च कुर्वन्सन्धितुं सन्धानं कर्तुं "तिर्यक् विडिविडाकारो मैथुनानुकृतो रसः" इत्यभिधानम् ॥ ९ ॥

अजस्वामी शुक्रः अन्यत्र प्रसिद्धः लम्बन्तं वृषणाम् उपभोगसमर्थम् अच्छिनत् शक्तियोति शेषः । अन्यत्र जराकरणेन पुत्रेषु जरापरस्थापे-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तोपायेन सन्दधे भोगसामर्थ्यमापादितवान् भोगविरहेऽधर्मोपायकः अन्यत्र जरठत्वसनोपायकरणेन अर्थाय मैथुनलक्षणप्रयोजनाय ॥ १० ॥

अजया छगमाणा इमि शेषः ॥ ११ ॥

आत्मानं परमात्मानं स्वस्वरूपं मायया विभ्रमलक्षणया सुरतवैस्यात्मलक्षणया वा ॥ १२ ॥

काममोहनास्वविद्धस्य पुंसः नैतच्चित्रमित्याह—यत्पृथिव्यामिति, व्रीहियवम इत्येकवद्भावः व्रीह्यादयः मनःप्रीतिं न पूरयन्ति न दुह्यन्ति "दुह प्रपूरणे" इति प्रपूरणं नामैषसोरिक्तीकरणं भाण्डलक्षणपात्रस्य पूर्णीकरणमित्यर्थः स्त्रीपुंसयोरपि कामभोगादिनाऽलम्बुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ १३ ॥

ननु, प्रावृडुत्तमे नदीजलस्रासवत्कामानामुपभोगेन शान्तिः स्यादिति तत्राह—नेति। कामः तृष्णा कामानां विषयाणां हविष्ट्वेन "हविर्गव्ये घृते तोये द्वेम्नि काञ्चनचन्दने" इति कृष्णवर्त्माऽग्निः ॥ १४ ॥

तर्ह्येव चेत्साधनाभावेन कदापि मुक्तिर्न स्यादिति तत्राह—यदेति, यदा सर्वभूतेषु अमङ्गलं पापसाधनं हिंसालक्षणं भावं स्वभावं न कुरुते तदा तस्य समदृष्टेः सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वेन तत्तद्योग्यताविशिष्टवस्तुदर्शिनः पुंसः सर्वाः दिशः सुखमयन्ते प्रापयन्तीति सुखमयाः सुखप्रधाना वा एकस्यामपि दिक्षणमात्रं दुःखं नास्तीत्यर्थः। "भावः पदार्थे सत्तायामात्मयोनिस्वभावयोः" इति यादवः ॥ १५ ॥

ननु, स्थाविर्ये निराहारत्वे वा विषयतृष्णात्यागेन मुक्तिः किं न स्यादिति तत्राह—येति। सत्यं तृष्णात्यागे मुक्तिः स्यात् स एव नास्ति तस्मात् ज्ञानेन तत्तृष्णात्यागोऽतस्तदेवापाद्यमित्यर्थः शर्मकामः सुखार्थी वयसा अनशनेन वा जीर्यतो जरामाप्नुवतः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

मायया मोहनशक्त्या ॥ १२–२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

इडविडाकारं वस्तजातिशब्दं सन्धितुं प्रसादयितुम् ॥ ९ ॥

द्विजः शुक्राचार्यः अजा शुक्रस्य स्त्री तस्याः स्वामी स एव वृषणमच्छिनत् जाया सम्भोगासमर्थमकरोत् भूयः प्रसन्नस्सन्नर्थाय स्वपुत्री कामभोगाय सन्दधे वृषणं यथास्थितमकरोत् जराध्वस्त्येन यौवनयुक्तं चकार योगवित् उपायज्ञः ॥ १० ॥

कूपलब्धया कामलुब्धयेति पाठद्वयं बहुतिथं कालं व्याप्यापि सेव्यमानेन्द्यापि न तृप्यति न तृप्यति ॥ ११ ॥

मोदितस्तत्र मायया यति मम जीवस्य त्वमेव मूर्तिमत्यापि ईति भावः ॥ १२ ॥

ननु, त्वं सम्राट् पूर्णकामोऽसि विषयानन्देनात्मानं रमयतस्तव कथमेतादृशं दैन्यं सम्भवेत्तत्राह—यदिति। न दुह्यन्ति न पूरयन्ति कामहतस्येति कामहतत्वमेवापूर्णकामत्वे कारणमिति भावः ॥ १३ ॥

ननु, यावांस्ते कामस्तावानेव ततोऽप्यधिकप्रमाणो वा विषय उपभुज्यतां महासम्पन्नस्य तव स्रक्चन्दनवनिताविविषयाणां किमल्पत्वमित्यत आह—न जात्विति। कृष्णवर्त्मा अग्निः तस्मादशान्तकामस्य सदा दुःखमेवेत्यतः शान्तकाम एव सुखीति भावः ॥ १४ ॥

शान्तकामस्यासधारणं लक्षणमाह—यदेति। सर्वभूतेषु स्वद्वेष्टृष्वपि अमङ्गलं द्वेषं न कुरुते इति स्वसम्मानादिकामसत्वे एवावमानादिकर्तरि द्वेषः सम्भवेदिति भावः। समदृष्टेः व्यावहारिकनिन्दास्तुत्यादिषु तुल्यकामसुखैः सुखमयाः सुखमय्यः ॥ १५ ॥

सर्वसंहर्ता कालोपि कामनायाः संहारेण हेतुरित्याह, येति। यद्वा दुरुपशमाया अपि काममाया उपशमे साधनमाह, येति। जीर्यतः जरां प्राप्नुवतोपि शर्मकामः स्वशत्रूणामपि मङ्गलं कामयते सः॥१६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

इडविडाकारं वस्तस्वभावानुरूपं रवं संधितुमनुकूलयितुम् ॥९॥

अजायाः स्वामी वृषणमच्छिनत् वृषणं तुच्छं भोगसामर्थ्यं जराधानेनापनीतवान् भूयोऽर्थाय स्वपुत्र्याः प्रयोजनाय जराव्यत्ययेन वृषणं सन्दधे भोगसामर्थ्यं ददौ ॥ १०—१२ ॥

विषयसेवनेन तृप्तिर्न भवति प्रत्युत बहुदुःखोदर्का विषयेषु तृष्णा जायेत इत्याह—यदिति द्वाभ्याम्। न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

काम्यन्ते इति कामाः विषयास्तेषामुपभोगेन कामः सङ्कल्पः विषयतृष्णा इत्यर्थः। न शाम्यति किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मा अग्निरिव भूयोऽभितो वर्द्धते ॥ १४ ॥

तस्मात्सर्वान्तरात्मभूतवासुदेवध्यानपरो भूत्वा विषयतृष्णां त्यजेदित्याह—यदेति द्वाभ्याम्। अमङ्गलं भावं पापकभावं सर्वभूतानां भगवदात्मकत्वात् स मे मया सहिते श्रीनिवासे सर्वभूतात्मनि दृष्टिर्यस्य तस्य भगवद्ध्याननिष्ठस्य ॥ १५ ॥

दुर्मतिभिर्नित्यमत्यैर्पा दुस्त्यजा. दुःखानि आध्यात्मिकादीनि नितरामावहति प्रापयति तथा तां शर्मकामः सुखकामः ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

वह भी स्त्री लंपट अपने बकरेपने के जाति के शब्द से उसको प्रसन्न करने के लिये दीन होकर पीछे पीछे दौड़ता हुआ गया तथापि उसको कोई प्रकार से मार्ग में प्रसन्न नहीं करसका ॥ ९ ॥

उसको स्वामी किसी द्विजने उस बकरे के वृषण को काट डाला फिर उपाय को जानने वाले स्वामी ने ही उसको वृषण को जोड़ दिया ॥ १० ॥

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नाऽविविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १७ ॥
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान् सेवतोऽसकृत् ।
तथाऽपि चाऽनुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥ १८ ॥
तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १९ ॥
दृष्टं श्रुतमसद्बुद्ध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् ।
संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान् स आत्मदृक् ॥ २० ॥
इत्युक्त्वा नाहुषो जायां तदीयं पूरवे वयः ।
दत्त्वा स्वां जरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः ॥ २१ ॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुह्युं दक्षिणतो यदुम् ।
प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्र उदीच्यामनुमीश्वरम् ॥ २२ ॥
भूमण्डलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशाम् ।
अभिषिच्याग्रजांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ ॥ २३ ॥
आसेवितं वर्षपूगान्षड्वर्गं विषयेषु सः ।
क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः ॥ २४ ॥

भाषाटीका।

हे भद्रे ! फिर भी उस कृपण विषयी ने कूप से प्राप्त होने वाली उस कामिनी के संग बहुत काल पर्यंत रमण किया परंतु अब तक भी विषयों से संतुष्ट नहीं हुआ ॥ ११ ॥

हे सुभ्रु ! तैसे ही हम भी तुम्हारे स्नेह में बद्ध होकर अपने आत्मा को नहीं जानते हैं केवल तुम्हारी माया से मूढ होरहे हैं ॥ १२ ॥

पृथिवी में जितने यव गोधूमादिक अन्न सुवर्णादि धन हाथी घोड़े वा स्त्रियां वे सब भी काम से हत पुरुषों के मन को तृप्त नहीं कर सके हैं ॥ १३ ॥

काम के भोग से काम कदाचित् भी शमन नहीं होसकता है जैसे घृत हविष से अग्नि प्रज्वलित ही होता है शांत नहीं होसक्ता है ॥ १४ ॥

जिस समय सर्वभूत प्राणियों के विषै अमंगल भय नहीं करता है उस समय में उस समदृष्टि वाले पुरुष को संपूर्ण दिशायें सुख मय ही हैं ॥ १५ ॥

जो तृष्णा दुर्मतिवाले लोगों से दुस्त्यज है और शरीर के जीर्ण होने पर भी जो जीर्ण नहीं होती है, दुःख के समूहों को प्राप्त करने वाली उस तृष्णा को सुख की कामना वाला शीघ्र ही छोड़दे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह—मात्रेति । अविविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य सः कर्षत्याकर्षति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

ननु, तृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथं मनस आधानं स्यात्तत्राऽऽह—दृष्टमिति । योनानुध्यायेन्न संविशेन्न चोपभुञ्जीत तत्र दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ स आत्मदृक् भवति ॥ २०—२२ ॥

तस्य पूरोर्वशे स्थापयित्वा ॥ २३ ॥

विषयेषु शब्दादिष्वासेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं मुमुचे तत्याज यद्वा विषयेष्वासेवितं सेवां कारितं षण्णामिन्द्रियाणां वर्गं मुमुचे उपैक्षतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह—मात्रेति । मात्रादीनामन्यतमया वाऽपि विविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य तथाभूतो न

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भवेत् अन्यथा बलवान् प्रमाथी इन्द्रियसमूहः विद्वांसमप्यपकर्षति आकर्षेच्चालयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

जीर्यतोऽपि न जीर्यत इत्येतदेव स्वदृष्टान्तेनोपपादयति-पूर्णमिति। असकृत् वारंवारं विषयाननुभवतो मम वर्षसहस्रं पूर्णमभूत् तथाऽप्यद्यापि अनुसवनं तत्तद्विषयानुभवसमयमनतिक्रम्यातिमात्रं तृष्णा उपजायते न तु शाम्यति ॥ १८ ॥

तस्मात् कामानामुपभोगेन कामशान्तेरदृष्टत्वात् विषयतृष्णां त्यक्त्वा ब्रह्मणि मानसमाधाय शीतोष्णादिद्वन्द्वैरनभिभूतो देहात्मभ्रमरहितश्च मृगैस्सह चरिष्यामि वनं प्रविशामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु, तृष्णाया दुस्त्यजत्वात्कथं सहसा तव मनसो ब्रह्मण्यवधानं स्यात् ? तत्राह——दृष्टमिति । दृष्टमैहिकविषयजातं श्रुतमामुष्मिकं तदुभयमसत्पुरुषार्थरूपं विद्वान् पुमान् नानुध्यायेत् न संविशेत् नानुध्यायति नोपभुङ्क्ते च, कथम्भूतः ? तत्रानुध्यानसंवेशनयोः सतोः संसृतिमात्मनाशमन्ततः स्थावरताप्राप्तिञ्च विद्वान् अननुध्यानासंवेशयोर्हेतुं वदन् विद्वांसं विशिनष्टि-सः दृष्टादीनामसद्रूपत्वादिकं विद्वान् पुमान् आत्मदृक् दृष्टश्रुताद्यपेक्षया निरतिशयानन्दरूपस्यात्मपरमात्मयाथात्म्यं पश्यति तथा निरतिशयानन्दरूपयाथात्म्यानुभवनिष्ठस्यार्थादेव तृष्णा निवर्तत इति भावः ॥ २० ॥

इतीत्थं जायां देवयानीमुक्त्वा नाहुषो ययातिः पूरवे पुत्राय तदीयं वयो दत्वा विगतविषयतृष्णस्तस्मात् पूरोस्सकाशात् स्वकीयां जरामादवे जग्राह ॥ २१ ॥

ततो दक्षिणपूर्वस्यामाग्नेय्यां दिशि द्रुह्युमीश्वरमधिपतिं चक्रे दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि यदुं प्रतीच्यां दिशि तुर्वसुमुदीच्यामनुमीश्वरं चक्रे ॥ २२ ॥

दिशां मध्यवर्तिन इति शेषः । सर्वस्य भूमण्डलस्य ईश्वरमधिपतिमर्हत्तमं बहुमन्तव्यं पूरुमभिषिच्याग्रजान् यदुप्रभृतीन् तस्य पूरोर्वशे स्थाप्य स्थापयित्वा असमासेपि ल्यबार्षः तदधीनान् कृत्वेत्यर्थः । स्वयं वनं ययौ, ॥ २३ ॥

स ययातिः वर्षपूगान् विषयेषु शब्दादिष्वस्खलितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे तत्याज यथा जातौ पक्षौ यस्य स द्विजो विहङ्गः नीडं त्यजति तद्वत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविविक्तासनः एकत्रस्थासनः ॥ १७ ॥

स्वतो विषयतृष्णा न शाम्यतीत्यत्र स्वानुभवमाह——पूर्णमिति ॥ १८ ॥

अतः किं फलितमिति तत्राह-तस्मादिति । मृगयन्ते तत्त्वमिति मृगाः ज्ञानिनस्तैः सह अरण्यचरैः हरिणादिभिर्वा तपश्चरिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

दृष्टश्रुतत्यागेनादृष्टाश्रुतसुखाय कः कुशलः प्रयतते अरण्ये कायक्लेशं विद्वानिति तत्राह-दृष्टमिति । दृष्टं राज्यादिविभवं श्रुतं स्वर्गादिभङ्गमित्युभयमसत् क्षणभङ्गुरं विद्वान् तदनुध्यायेत् तद्विषयचिन्ता न कार्या न संविशेत् भोगलक्षणप्रवेशो न कर्तव्य इत्यन्वयः । कुत इति तत्राह-संसृतिमिति । तत्रानुध्यानसंवेशयोः सतोः संसारम् आत्मनाशं स्वरूपज्ञाननाशं विद्वान् यः स आत्मदृगात्मज्ञानीत्युच्यत इत्यन्वयः । "ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" इत्यादेः । अनेन दृष्टश्रुतसुखस्य सदातनत्वं विद्वान् बालिशो यतोऽस्य दुःखोदर्कत्वज्ञानी पश्यतीति ज्ञायते ॥ २० ॥

तदीयं पूरोर्विद्यमानम् ॥ २१ ॥

दक्षिणपूर्वस्याम् आग्नेय्याम् ईश्वरं राजानम् ॥ २२ ॥

विशां प्रजानामर्हत्तमं पूज्यतमं स्थापयित्वा ॥ २३ ॥

शब्दादिविषयेषु आम्रेडितमभ्यस्तं षडिन्द्रियवर्गं मुमुचे विषयादाहृत्य भगवद्विषयं चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च स्त्रीविषयः कामस्तु सदाचारेणैव शाम्यतीति सदाचारं दर्शयति-मात्रेति । अविविक्तं अपृथग्भूतमासनं यस्य स विद्वांसमप्याकर्षति ॥ १७ ॥

विषयाभिनिवेशस्य कालदुर्जरत्वे ऽहमेव दृष्टान्त इत्याह, पूर्णमिति ॥ १८ ॥

ननु, तर्हि कस्मात्तस्या उपशमस्तत्र भगवद्रूपगुणादौ मनोनिधानादित्याह-मानसमाधायेति । निराकारस्य ध्यानं न सम्भवतीति सकारे ब्रह्मणीत्यर्थः । भागवतीं गतिं लेभे इत्यग्रेतनोक्तेश्च मृगैः सहेति एतावन्तं कालं भवत्याः क्रीडामृगः सन् गृहाङ्गणे नृत्यमकरवम् अतःपरं तु वने मृगैः कृष्णसारैः सहैव कृष्णलीलामग्नो नर्तिष्यामीति भावः ॥ १९ ॥

तत्त्वविचारेणापि विषयध्यानं त्यक्तुं भगवद्ध्यानपरिपाके सत्येव शक्नुयादित्याह-दृष्टमिति । य आत्मदृक् ध्यानेन आत्मानं भगवन्तं पश्यति स एव दृष्टं श्रुतं च विषयसुखम् असत् असाधुत्वादरोचकं बुद्ध्वा न पुनः पुनर्ध्यायेत् न चोपभुञ्जीत किञ्च तत्र दृष्टश्रुतध्याने एव संसृतिम् आत्मनाशमात्मघातं च विद्वान् जानन् ॥ २०—२२ ॥

विशां सर्वभूमण्डलसम्बन्धिधनानाम् अर्हत्तमम् अतिशयेन अर्हतीति तम् ॥ २३ ॥

वर्षपूगानपि व्याप्य विषयेषु आ सम्यक् सेवितमासक्तिर्यस्य तथाभूतमपि षडिन्द्रियवर्गं क्षणेनैव मुमुचे उपैक्षत इन्द्रियाधीनो न बभूवेत्यर्थः । नीडं मुमुचे नीडाधीनो यथा न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अविविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य स तथाभूतो न भवेत् कर्षति आकर्षेत् ॥ १७—१८ ॥

ब्रह्मणि भगवति मानसमाधाय तद्ध्यानपरो भूत्वा मृगैः मृगवज्जिरभिमानिभिः महानुभावैः सह ॥ १९ ॥

दृष्टमैहिकं विषयजातं श्रुतं पारलौकिकम् असदसाधु अनित्यत्वसातिशयत्वादिदोषग्रस्तं बुध्वा यो नानुध्यायेत् न संविशेत् नोपभुञ्जीत तत्र दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ संसृतिम् आत्मनो नाशं विस्मृतिञ्च यो विद्वान् स आत्मदृक् भवति ॥२०-२३॥

स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥ २५ ॥
श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः ।
स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात्परिहासमिवेरितम् ॥ २६ ॥
सा सन्निवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छताम् ।
विज्ञायेश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥ २७ ॥
सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नौपम्येन भार्गवी ।
कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः ॥ २८ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
सर्वभूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥ २९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स ययातिः विषयेषु शब्दादिषु वर्षपूगान् आसेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे तत्याज ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

पुरुष को उचित है कि-माता के साथ वा बहिन के साथ अथवा अपनी लड़की के साथ भी कभी एकांत में आसन पर अविवेक पूर्वक समीप न बैठे, क्योंकि—इन्द्रिय ग्राम बलवान् है विद्वान को भी खैंच लेता है ॥ १७ ॥

मेरे लिये निरंतर विषयों का सेवन करते २ एक सहस्र वर्ष पूरे होगये, तो भी प्रतिदिन उन विषयों में मेरी तृष्णा अधिक से अधिक बढ़ती जाती है ॥ १८ ॥

तस्मात् अब मैं इस तृष्णा को छोड़कर पर ब्रह्म के बीच में चित्त लगाकर निर्द्वन्द्व निरहंकार होकर मृगों के साथ विचरूंगा ॥ १९ ॥

पुरुष देखे सुने हुए विषयों का ध्यान न करे और न भोगे उन विषयों के ध्यान में जो संसार के बंधन को जानता है और विषयों के भोगने में जो अपने आत्मा के नाश को जानता है वही आत्मदर्शी है ॥ २० ॥

इस प्रकार कहकर नहुष महाराज के पुत्र राजा ययाति, अपने पुत्र पुरुष की युवा अवस्था को पुरुको देकर और उस से अपनी जरा अवस्था को लेकर सर्व स्पृहा को छोड़ देते हुए ॥ २१ ॥

और अग्नि कोण के ईश्वर द्रुह्यु को बनाकर, दक्षिण दिशा के स्वामी यदु को और पश्चिम के तुर्वसु को तथा उत्तर दिशा के पति अनु को बनाकर ॥ २२ ॥

ययाति सर्व भूमण्डलका और सर्व राजों का पूजनीय-पति पुरुको अभिषेककर बनाके, और पुरुके बड़े भाइयों को पुरुके वंश में स्थापन कर, ययाति महाराज वन को गये ॥ २३ ॥

विषयों के मध्य में छः इन्द्रियों के भोगों को ययाति ने हजारहों वर्षोंतक भोगेपर छोड़ने के समय सर्व विषयों को क्षण मात्र में त्याग किये, जैसे पंख आजाने पर पक्षी अपने नीड़ घोसले को छोड़ देवे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विधुतं निरस्तम् त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन प्रतीतः प्रख्यातः ॥ २५ ॥

प्रस्तोभमेवाऽऽह—परिहासमिवेति । यद्वा प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६—२८ ॥

कथं समावेश्य ? तदाह—नम इति । नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः शुको वा नमस्करोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतीतः प्रख्यातः स ययातिस्तत्र वने निर्मुक्तः समस्तो देहतदनुबन्ध्यादिसङ्गो येन सः आत्मानुभूत्या ब्रह्मोपासनया विधुतत्रिलिङ्गः निर्मुक्तगुणत्रयकार्यः परे प्राप्ये परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये भागवतीं गतिं लेभे आसन्नमोक्षो बभूवेत्यर्थः । अन्यथा भारतविरोधात् तत्र तस्य स्वर्गादिप्राप्तेरेव कथनादिति तत्रैव विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

देवयानी तु भर्त्रा कथितां कथामात्मनः प्रस्तोभं मेने तावत् परिहासरूपाममन्यत । प्रस्तोभतामेव व्यनक्ति, स्त्रीपुंसोरिति समासान्ताभाव आर्षः । तदानिलत्वाख्या स्त्रीपुंसयोः यः परस्परं स्नेहस्तत्कृतं यद्वैक्लव्यमधृष्टयन्तस्माद्धेतोः परिहासमिवेरितं कथितमितिहासं प्रस्तोभं मेन इत्यन्वयः । ईरितामिति पाठे गाथाविशेषणम् ईहितामिति पाठे आत्मनोऽभीप्सितं कथारूपेणोपवर्णितं परिहासमिव मेने ॥ २६ ॥

सेति । ततः सा देवयानी ईश्वरतन्त्राणां सुहृदां पतिपुत्रादीनां सन्निवासं, सुहृद्भिः सहवासमित्यर्थः । गच्छतां पान्थानां प्रपायामपानशालायामिवानित्यं प्रभोरीश्वरस्य मायया विरचितं च विज्ञाय स्वप्नदृष्टान्तेन सर्वत्र देहतदनुबन्ध्यादिषु सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नवत्सर्वैः सम्बन्धोऽनित्य इति निश्चित्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

भार्गवी देवयानी स्वमनः कृष्णे भगवति निधाय कृष्णं ध्यात्वेत्यर्थः । आत्मनो लिङ्गं शरीरं व्यधुनोत् तत्याज ॥ २८ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं भगवन्तं नमस्करोति शुकः सूतो वा—नम इति । वेधसे जगत्स्रष्ट्रे सर्वभूतानामाधारभूताय शान्ताय अशनायाद्यूर्मिषट्करहिताय बृहते ब्रह्मणे वासुदेवाख्याय तुभ्यं नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मानुभूत्या परमात्मापरोक्षज्ञानेन विधुतं त्रिभिः सत्त्वादिकैर्गुणैर्निर्मितं लिङ्गमभिमानलक्षणं यस्य स तथा । विध्वस्ताध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकलिङ्गो वा भागवतीं भागवतधर्मलभ्यां गतिं मुक्त्यवस्थां प्रतीतः कोविदः ॥ २५ ॥

प्रस्तोभं वञ्चनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गं शरीरं व्यधुनोदमुञ्चत् ॥ २८ ॥

नमस्तुभ्यमिति जपित्वेति शेषः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
(विजयध्वजरीत्या षोडशः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रुत्वेति तैः तत्र प्रथमपक्षे परिहासमिवेरितमप्यात्मनः प्रस्तोभमुपालम्भमेव मेने तत्र हेतुः स्त्रीपुंसयोर्यत् स्नेहस्तत्र यद्वैक्लव्यं ग्लानिस्तद्भावनयेत्यर्थः । द्वितीये पक्षेऽप्येवमेव इति ॥ २६ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विधुतं त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन सः भागवतीं भगवद्धामिन प्रेमवत् पार्षदत्वं प्रतीतः ख्यातः ॥ २५ ॥

गाथां छागेतिहासरूपां आत्मनः स्वस्य प्रस्तोभमुपालम्भनमेव वस्तुतो मेने स्नेहवैक्लव्यादेव हेतोः स्त्रीपुंसयोः परिहासतुल्यमुक्तं तेन हे देवयानि ! मया यत्त्वं कृपया पानीयकूपादुद्धृताऽभूः तत्परिशोधनं त्वया सम्यक्कृतं यदहमेतावन्तं कालं विषयमहान्धकूपे निपातित इति मत्पतिर्ययातिर्मामवोचदिति देवयानी जानाति स्मेति ॥ २६ ॥

प्रभोर्हरेः ॥ २७ ॥ २८ ॥

केन साधनेन कृष्णे मन आवेशितमिति चेन्नमस्कारध्यानकीर्तनादिभिरित्याह—नम इति । अत्र यदा अम्बरीषः सप्तद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्ती बभूव तदैव ययातिस्तन्मण्डलाध्यक्षः प्रायो जम्बूद्वीपभूपतिरित्यवसीयते ब्रह्ममरीचिकश्यपविवस्वच्छ्राद्धदेवनभगनाभागाम्बरीषास्तथा ब्रह्मात्रिचन्द्रबुधपुरूरवआयुनहुषययातय इति ब्रह्मातस्तयोरष्टमपुरुषत्वात् अतएवाम्बरीषसङ्गप्रभावादेव तादृशविषयलम्पटस्यापि ययातेस्तादृशी भक्तिर्ययातेश्च सङ्गाद्देवयान्याश्च, किञ्चैवमेव सूर्यवंशचन्द्रवंशयोर्युगपत्प्रवृत्तयोर्यदा सूर्यवंश्यः सप्तद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्ती स्यात्तदा चन्द्रवंश्यस्तन्मण्डलाध्यक्षो राजा यदा चन्द्रवंश्यश्चक्रवर्ती तदा सूर्यवंश्यो राजेत्युभयवंश्यानां व्यवस्थया चक्रवर्तित्वराजत्वे ज्ञेये ॥ २९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकोनविंशो नवमे सङ्गतः सङ्गत सताम् ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रतीतः प्रख्यातः विधुतत्रिलिङ्गः विगतत्रिगुणदेहः वासुदेवे भागवतीं गतिं लेभे ॥ २५ ॥

परिहासं यथा केनापीरितं भवति तथा भर्त्रा स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यादपीरितां गाथां श्रुत्वा आत्मनः प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६-२७ ॥

आत्मनो लिङ्गं विधुनोत् लिङ्गदेहं त्यक्त्वा भागवतीं गतिं प्रापेत्यर्थः ॥ २८ ॥

मुक्तगम्यं वासुदेवं श्रीशुको नमस्करोति— नम इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १९ ॥

भाषा टीका।

वह ययाति वन में जाकर समस्त सङ्गों को छोड़कर परमात्मा के अनुभव करने से त्रिगुण विशिष्ट प्रकृति को अर्थात् प्राकृतभोगोंको तुच्छ समुझकर, पर अमल ब्रह्म जो श्री वासुदेव तिन के विष भागवती गति अर्थात् भक्ति को प्राप्त होकर प्रख्यात होते भये॥ २५॥

देवयानी ने भी उस कहानी को सुनकर अपनी परिहास, अथवा अपने लिये निवृत्ति मार्ग में प्रोत्साहन करना समुझा क्योंकि स्त्री पुरुषों की ऐसी ही स्नेह की विकलता है और कहा भी ययाति ने परिहास ही के सदृश॥ २६॥

देवयानी भी वृत्तान्त को सच्चा जानकर सुहृदों के निवास को प्याऊ के विषै इकट्ठे होने वाले पुरुषों के सङ्ग के तुच्छ जानती भई क्योंकि ये सब ईश्वर परतन्त्र हैं और इनका सङ्ग प्रभु की माया से रचित है॥ २७॥

तब तौ देवयानीने भी इस संसार को स्वप्न सदृश देखकर सब जगे से सङ्ग छोड़कर श्रीकृष्ण में मन लगाकर प्रति बन्ध को दूरकिया॥ २८॥

षड्गुण सम्पन्न वेधा ऐसे श्री वासुदेव को नमस्कार होय तथा सर्वभूतों को अन्तर्यामि होकर रहने वाले शांत और निरतिशय बृहत् अर्थात् सब से बड़े ऐसे भगवान को नमस्कार हो इस प्रकार देवयानी भी नमनादि भक्ति से श्री हरि के विषै मन को लगाती भई॥ २९॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में एकोनविंशमध्यायकी
वृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता॥ १९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

श्रीबादरायणिरुवाच ।

पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत ! ।
यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥ १ ॥
(१)जन्मेजयो ह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ।
प्रवीरोऽथ नमस्युर्वै तस्माच्चारुपदोऽभवत् ॥ २ ॥
तस्य सुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ।
संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ३ ॥
ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ।
जलेयुः सन्ततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥
दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः ।
घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥ ५ ॥
ऋतेयोरन्तिनारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप ! ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥ ६ ॥
तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ।
पुत्रोऽभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥
दुष्यन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः ।
तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विंशे पितृप्रसादाप्तराजासनमहोन्नतेः ।
पूरोर्वंशो हि दौष्यन्तेर्भरतस्येर्यते यशः ॥
॥ १—२ ॥
तत्सुतः अहंयातेः सुतः ॥ ३ ॥
धर्मेयुश्च सत्येयुश्च व्रतेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥
वनेयुश्चावमः स्मृतः एवं दशैते ऋतेयुप्रमुखास्तस्य रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसि पुत्रा जाताः अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे वशवर्तित्वे दृष्टान्तः जगदात्मनो जगत आत्मभूतस्य मुख्यप्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५—७ ॥
दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतः पुत्रोऽभवदिति कथाप्रारे-म्भमाऽऽह— दुष्यतो मृगयामिति, पञ्चदशभिः । तामाश्रमं मण्डयन्तीम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं ययातेश्चरित्रमुपवर्ण्येदानीं तत्सुतस्य पूरोर्वंशकथनं प्रतिजानन् राज्ञस्तत्र शुश्रूषामुत्पादयति—पूरोरिति । हे भारत ! यत्र यस्मिन् वंशे त्वं जातोऽसि यत्र राजर्षयो वंश्याः ब्रह्मवंश्याः ब्राह्मणाश्च वंश्या जज्ञिरे तं पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि वंशे साधवो वंश्या वंशवर्द्धनाः राजर्षयो ब्राह्मणाश्च यत्र जज्ञिरे इत्यर्थः ॥१॥
जनमेजय इति । पूरोस्तावज्जनमेजयः सुतः समभूत्तत्पुत्रो

(१) जनमेजयोऽभवत् इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनमेजयस्य सुतः प्रचन्वान् प्रचिन्वानिति पाठान्तरं तस्मात् प्रवि-रोथः तस्मान्नमस्युस्ततस्तस्मान्नमस्योश्चारुरिति प्रसिद्धः सुतः समभवत् ॥ २ ॥

तस्य चारोः सुद्युः पुत्रोऽभवत् तस्मात् सुद्योर्बहुगवः समभवत् तस्य बहुगवस्य शर्यातिसंयातिरिति पाठान्तरं तस्याहं यातिस्तत्सुतोऽहंयातिसुतो रौद्रातिः रौद्राश्व इति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेपुप्रभृतयो दश पुत्राः घृताच्याः अप्सरसः अप्सरसि जाताः ॥ ४ ॥

यथा जगदात्मनो भगवतो दशेन्द्रियाणि जातानि तद्वत् तेषां दशानामवमः कनीयान् वनेपुः जलेपुरिति कुलेपुरिति च पाठान्तरम् धर्मेति ईपुशब्दस्य धर्मादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात् ततश्च धर्मेपुः सत्येपु व्रतेपुश्चेति फलितम् ॥ ५ ॥

तत्र ऋतेपोः सुतः रन्तिनारो बभूव हे नृप ! तस्य रन्तिनारस्य त्रयः सुताः तान्निर्दिशति स्मृतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथश्चेति सुमतिरितिपाठान्तरं तत्राप्रतिरथस्यात्मजः कण्वः ॥ ६ ॥

तस्येति । तस्य कण्वस्य मेधातिथिः तस्मान्मेधातिथेः पुत्राः प्रस्कण्वप्रभृतयः ब्राह्मणा जज्ञिरे सुमतेरन्तिनारसुतस्य पुत्रो रैभ्यः तत्सुतो रैभ्यसुतः दुष्यन्तो मतः प्रख्यातः ॥ ७ ॥

दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतोऽभवत् इति वक्तुं तद्वृत्तान्त-माह—दुष्यत इत्यादिना पितर्युपरत इत्यतः प्राक्तनेन । कदाचित् दुष्यन्तो मृगयाश्चरन् यदृच्छया कण्वस्य ऋषेराश्रमस्थानं गतः तत्राश्रमे आसीनामुपविष्टां रमामिव लक्ष्मीमिव स्वप्रभया मण्डयन्तीमात्मानमिति शेषः । तमाश्रमामिति पाठान्तरं तदा तं मण्डयन्तीम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्र पूरोर्वंशे जज्ञिरे तेषु केचन राजर्षयो भवन्ति राजवंश्याः केचन ब्रह्मवंश्याश्च भवन्ति वंशे भवाः वंश्याः ॥ १—३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेय्वादयो दश पुत्राः ॥ ४ ॥

जगदात्मनः जगद्व्याप्य तिष्ठतो मुख्यस्य प्राणस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

कण्वाद्याः राजवंश्याः प्रस्कण्वाद्याः ब्रह्मवंश्याः ॥ ७—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुवंशोऽत्र दौष्यन्तेर्भरतस्य कथान्वितम् ।
शाकुन्तलमुपाख्यानं विंशोऽध्यायेऽत्र वर्ण्यते ॥
ब्रह्मवंश्याश्च ब्राह्मणा वंशोद्भूताश्च ॥ १—२ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेयुप्रभृतयो दश पुत्राः धर्मसत्यव्रते-यवः धर्मेयुः सत्येयुः व्रतेयुः अवमः कनिष्ठो दशम इत्यर्थः ॥ ३—४ ॥

अप्सरस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी जीवस्य दशेन्द्रियाणीव ॥ ५-११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूरुवंशे दुष्यन्तस्य भरतस्य च चरितमाह—पूरोर्वंशमिति विंशेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य धर्मेयुश्च सत्येयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥

अप्सरसः अप्सरसि वशवर्त्तित्वे दृष्टान्तः जगदात्मनः देहे-न्द्रियादिरूपजगद्धारकस्य सर्वेन्द्रियेषु मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कण्वस्य मुनेः आश्रमपदमाश्रमस्थानम् ॥ ८—११ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशपदपङ्कजमाश्रयामि ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—हे भारत ! अब हम उन पूरू ही का वंश कहते हैं कि जिसमें तुम उत्पन्न हुए हो और जिस वंश में राजऋषियों के वंशवाले तथा ब्रह्मर्षियों के वंशवाले पुरुष उत्पन्न हुए हैं ॥ १ ॥

राजा पूरू के पुत्र जनमेजय हुए, तिनके पुत्र प्राचिन्वान् हुए, तिनसे प्रवीर हुए, तिनसे नमस्यु हुए, तिनसे चारुपद हुए ॥ २ ॥

तिनके सद्युपुत्र हुए, तिनसे बहुगव हुए, तिनसे संयाति, तिनसे अहंयाति, तिनसे रौद्राश्व नाम से ख्यात पुत्र हुए ॥ ३ ॥

ऋतेयु, कुक्षेयु, स्थण्डिलेयु कृतेयु, जलेयु, संततेयु, धर्मेयु, सत्येयु व्रतेयु और वनेयु इन सबों में छोटा भया इसप्रकार ये दश पुत्र रौद्राश्व के घृताची अप्सरा से उत्पन्न हुए जैसे जगत् का आत्मभूत जो मुख्य प्राण है उसके दश इन्द्रियें होवैं है ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे नृप ! ऋतेयु के पुत्र रंतिनार हुए तिनके तीन पुत्र हुए सुमति, ध्रुव और प्रतिरथ, प्रतिरथ के कण्व पुत्र हुए ॥ ६ ॥

तिनके मेधातिथि तिनतें धातिथि से प्रस्कण्व आदिक द्विजाति हुए सुमति के पुत्र रैभ्य हुए तिनके सुत दुष्यंत महाराज हुए ॥ ७ ॥

एक समय दुष्यंत शिकार खेलने को गये, सो कण्व महर्षि के आश्रम में पहुंचे वहांपर बैठी हुई अपनी प्रभा से आश्रम को विभूषित करनेवाली मानों दूसरी लक्ष्मी होवे ॥ ८ ॥

विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ।
बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः ॥ ९ ॥
तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः ।
पप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ १० ॥
का त्वं कमलपत्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ! ।
किं वा चिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्जने वने ॥ ११ ॥
व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ! ।
न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥ १२ ॥

शकुन्तलोवाच ।

विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥ १३ ॥
आस्यतां ह्यरविन्दाक्ष ! गृह्यतामर्हणं च नः ।
भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥ १४ ॥

दुष्यन्त उवाच ।

उपपन्नमिदं सुभ्रु ! जातायाः कुशिकान्वये ।
स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरम् ॥ १५ ॥
ओमित्युक्ते यथा धर्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ।
गान्धर्वविधिना राजा देशकालविभागवित् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्त्रियं विलोक्य मुमुहेऽमुह्यत् ॥ ९ ॥

तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव सन्निवृत्तः परिश्रमो यस्य ॥ १० ॥ ११ ॥

पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मे रमते अतो मच्चेतसस्त्वयि रमणादेवाहं त्वां राजन्यतनयां वेद्मि ॥ १२ ॥

विश्वामित्रस्याऽऽत्मजाऽहं मेनकायां जाता तया च स्वर्गं गच्छन्त्या अत्र त्यक्ता अतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

किङ्करवामेत्यादिवाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह-उपपन्नमिति ॥ १५ ॥

गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवमायां मोहिनीमिव स्थितां शकुन्तलाख्याम् स्त्रियं विलोक्य सद्यस्तदैव मुमुहे मोहं प्राप्तः तस्या दर्शनेन नितरां मुदितः हृष्टः अत एव सन्निवृत्तः परिश्रमः मृगयायासः यस्मात् सः कतिपयैर्भटैर्वृतः कामेन सन्तप्तो दुष्यन्तः प्रहसन् मधुरया गिरा तां वरारोहां बभाषे ॥ ९ ॥ १० ॥

तदेवाह—कात्वमिति । हे कमलगर्भाभे ! हे हृदयङ्गमे ! मनोज्ञे ! त्वं का ? इति जातिप्रश्नः, कस्यासि कस्य सम्बन्धिन्यसि ? निर्जने अस्मिन् वने भवत्या त्वया किञ्चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ॥ ११ ॥

व्यक्तमिति । हे सुमध्यमे ! त्वामहं राजन्यतनयां व्यक्तं नूनं वेद्मि, अन्यथा मच्चेतस्त्वयि न सक्तं स्यादित्याह-न हीति । पौरवाणां पूरोर्वंशजानां चेतः कदाचिदप्यधर्मे न रमते ॥ १२ ॥

एवमुक्ता शकुन्तलाऽऽह-विश्वामित्रात्मजेति । विश्वामित्रस्यैव तनया मेनकया मात्रा स्वर्गं गच्छन्त्या अस्मिन् वने त्यक्ता अहं राजन्यकन्यैवेत्यर्थः । तत्र मानमाह-वेदेति । एतच्च भगवान् कण्वः वेद जानाति, हे वीर ! ते तव किं करवाम ॥ १३ ॥

हे अरविन्दाक्ष ! आस्यतां स्थीयतां त्वयेति शेषः । नोऽस्माकमर्हणां गृह्यताम् अस्मत्कृतमर्हणां गृह्यताम् अत्र नीवारा आरण्यव्रीहयः सन्ति ते भुज्यन्तां यदि रोचते तर्हि उष्यताम् ॥ १४ ॥

अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ।
श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् ॥ १७ ॥
कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुदिताः क्रियाः ।
बध्वा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किङ्करवामेति वाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह दुष्यन्तः–उपपन्नमिति । हे सुभ्रु ! कुशिकान्वये जातायास्तवेदं किङ्करवामेति वच उपपन्नं युक्तमेव तथा हि राज्ञां कन्यकाः स्वयमेव सदृशं वरं पतिं वृणवते ॥ १५ ॥

ततस्तया दुष्यन्तोक्तेऽङ्गीकृते स राजा दुष्यन्तो देशकालविधानज्ञो गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेन यथा धर्मं शकुन्तलामुपयेमे ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कमलगर्भाभे पद्मोदरप्रभे ! हृदयङ्गमे ! सुन्दरि ! ॥११—१३॥
अर्हणम् अर्घ्यादिपूजां नीवाराः देवव्रीहयः तैरापादितमन्नमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥
ब्राह्मो राक्षसो गान्धर्व इत्यादयो बहवो विवाहविधयः सन्ति तेषु गान्धर्वविधिना स्वयंवरलक्षणेन ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वामित्रस्य क्षत्रियत्वावस्थायामात्मजेत्यर्थः ॥ १२—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वेद्मीति त्वयि मच्चेतसः सलोभत्वान्यथानुपपत्तेति भावः ॥ १२ ॥
वेदेति कण्वस्य मुखान्मयेदं श्रुतम् अहं तु मातापितरौ न परिचिनोमीति भावः ॥ १३—१४ ॥
किङ्करवामेत्यादिवाक्यैस्तस्या अपि मनः स्वस्मिन्नभिरतं ज्ञात्वाऽऽह उपपन्नमिति ॥ १५ ॥
ओमिति शकुन्तलया मौनेनैवोक्ते सतीत्यर्थः ॥ १६—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मेनकया मात्रा विश्वामित्रतपोनाशाय स्वर्गादागतया मज्जन्मानन्तरं स्वर्गं गच्छन्त्या त्यक्ता अतो विश्वामित्रात्मजा राजन्यकन्येत्यर्थः ॥ १२ ॥
नीवारा आरण्यव्रीहयः ॥ १३ ॥
वीर ! किङ्करवाम ते इति शकुन्तलावचनाल्लब्धतदाशय आह उपपन्नमिति ॥ १५ ॥
गान्धर्वविधिर्वरवध्वोः परस्परेण विवाहरुचिस्तेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

देवमाया के सदृश मूर्त्तिमती शोभा जैसे होवे इस प्रकार की एक कन्या को देखकर राजा तत्काल में मोहित होगया कितने एक सेनापति भटलोग साथ रहे, उनसे एकांत होकर राजा उस वरारोहा कन्या से भाषण करते हुए ॥ ९ ॥

राजा के भी उस कन्या के दर्शनमात्र से बड़ा ही प्रमोद हुआ और सर्व परिश्रम दूर होगया, और काम से संतप्त होकर राजा हंसता हुआ मधुर वाणी से पूंछता भया ॥ १० ॥

राजा दुष्यंत बोले, कि—हे कमलपत्राक्षि ! तुम कौन हो । ? और हे हृदयंगमे ! तुम कौन की हो ? और इस निर्जन वनमें तुम क्या करने की इच्छा से हो ॥ ११ ॥

हे सुमध्यमे ! हम तुमको भलीभांति से क्षत्रिय की पुत्री जानते हैं क्योंकि पुरु वंशी लोगों का चित्त अधर्म में कहीं भी नहीं रमता है ॥ १२ ॥

शकुन्तलोवाच ।

शकुन्तला बोली, कि—हे राजन् ! मैं सत्यही विश्वामित्र की पुत्री हूं. मेनका अप्सरा मेरे तिये वन में परित्याग कर गई, यह सब वृत्तान्त हमारे पोषक पिता भगवान कण्व ऋषि जानते हैं । हे वीर ! अब हम आपका क्या सत्कार करें ॥ १३ ॥

हे कमललोचन ! आप विराजिये, और हमारे सत्कार को ग्रहण कीजिये, और हम लोगतो वनवासी हैं हमारे यहां नीवार (वनकाधान्य) हैं, आप भोजन कीजिये, और आप को यदि रुचै तो निवास कीजिये ॥ १४ ॥

दुष्यन्तउवाच ।

राजा दुष्यन्त बोले, कि—हे सुन्दर भृकुटि वाली ! हे कुशिक वंश में उत्पन्न होने वाली ! तुमको तो यह सब बात उचित ही है क्योंकि ? राजाओं में कन्या अपने सदृश वर को आप ही स्वयंवर लेती हैं ॥ १५ ॥

तब शकुन्तला ने अङ्गीकार सूचक "ओम्" यह शब्द बोला, तब देशकाल के जानने वाले राजा दुष्यन्त ने भी धर्मपूर्वक गान्धर्व विवाह की विधी से शकुन्तला को व्याह लीनी ॥ १६ ॥

तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
हरेरंशांशसम्भूतं भर्तुरन्तिकमागमत् ॥ १९ ॥
यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥ २० ॥
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुष्यन्त ! मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २१ ॥
रेतोधाः [1] पुत्रो नयति नरदेव ! यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ २२ ॥
[2] (भरस्व पुत्रं भरतं वासुदेवांशसम्भवम् ।
ब्रह्मण्यं सत्यसन्धञ्च गुणाढ्यं कीर्तिवर्द्धनम् ॥ ० ॥
महोत्साहं स्थूललक्षं कृतज्ञं वृद्धसेवकम् ।
अशरीरवचः श्रुत्वा स्वीचकार तदाऽऽत्मजम् ॥ ० ॥)
पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्ती महायशाः ।
महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ २३ ॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ।
ईजे महाऽभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्विभुः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुरत्ययं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥

भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वन्माता आधारमात्रम्, पितुरेव तु पुत्रः तत्र हेतुः येनेति "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः भरस्व पुषाण अनेन भरतनाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥

किञ्च रेतोधाः रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रो यमक्षयात्पितरं नयति तारयति तथा च स्मृतिः-

"पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा" ॥ इति—

पाठान्तरे मातापित्रोः पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयाद्धर्मनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशाद्रेतोधा रेतःसेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकरवाणीति शेषम् ॥ २२ ॥

चक्रवर्ती बभूवेति शेषः । तस्य महिमा गीयते तत् "अष्येते श्लोका अभिगीताः" इत्यादिबहुप्रबन्धा हरेरंशभुवोंऽशजातस्य ॥ २३ ॥

तत्र चिह्नमाह चक्रमिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अमोघेति । अमोघमवितथं वीर्यं यस्य स राजर्षिर्दुष्यन्तो महिष्यां शकुन्तलायां वीर्यं रेत आधत्ते निहितवान् ततः श्वोभूते प्रभाते स्वपुरं गतः ततः कालेन प्राप्तकालेन सा शकुन्तला सुतं पुत्रमसूत सुषुवे ॥ १७ ॥

कण्वेति । तस्य कुमारस्य समुचिताः क्रियाः जातकर्मादिक्रियाः कण्वो वन एव चक्रे स च बालस्तरसा बलेन मृगेन्द्रं सिंहं बध्वा तेन क्रीडति स्म बाल्यादारभ्यापरिमितबलशौर्यादिगुणसंपन्न इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तमिति । तमपारविक्रमं भगवतोंऽशांशेन सम्भूतं कुमारमादाय शकुन्तला भर्तुः दुष्यन्तस्यान्तिकम् आगमत् ययौ ॥ १९ ॥

यदेति । तावागतावनिन्दितौ निर्दुष्टौ भार्यापुत्रौ राजा दुष्यन्तो यदा न जगृहे ममैवमौ भार्यापुत्राविति न स्वीकृतवान् तदा सर्वभूतानां शृण्वतां सतां खे आकाशे अशरीरिणी वागाह अश्रूयतेत्यर्थः ॥ २० ॥

तामेव दर्शयति—मातेति । भस्त्रा चर्ममयं पात्रं तद्वत् माता आधारमात्रं पितुरेव पुत्रः तत्र हेतुः, येनेति येन पित्रा जातः उत्पादितः स पुत्रः स एव पितैव "आत्मा वै पुत्रनामा" इति श्रुतेः । अतः पुत्रं दीव्यन्ति दुष्यन्तस्य तवैवापत्यमनेन क्षेत्र-

(१) पितरं पुत्रो नयत्येव इति वीर० । (२) इमौ श्लोकौ व्याख्यामन्तराऽधिकौ पठ्यंते वीरराघवीयेन० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जत्वशङ्का परिहृता भरस्व पोषय शकुन्तलां मावमंस्थाः मावमानं कुरु भरस्वेत्युक्त्या भरतं नाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥

किञ्च रेतोधाः रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रः हे नरदेव ! यमक्षयात् यमसदनात् पितरं स्वर्नयति पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठः प्रामादिकस्तत्र यमक्षयाद्विनेति शेषः। पुत्रं रेतोधाः पिता नयति मृतपुत्रं विनान्यं क्वापि स्थितं पुत्रं पिता स्वीकरोतीत्यर्थः । यमक्षयामिति पाठान्तरं तदा तद्वाक्यान्तरे यं रेतोधातारं पुत्रः अक्षयं स्थानं नयति स रेतोधाः पुत्रं नयति स्वीकरोतीत्यर्थः । पूर्वपाठे एवं वान्वयः हे नरदेव ! अधा इति छेदः रेतो निहितधानासि शकुन्तलायामिति विभक्तिपरिणामेनानुषङ्गः अतोऽयं तव पुत्रस्त्वां यमक्षयान्नयति नेष्यति स्वर्गमिति शेषः । अतः स्वीकुर्विति भावः । शकुन्तलोक्तं नानृतमित्याह—त्वमिति । अस्य गर्भस्यापत्यस्य धाता विधाता उत्पादकस्त्वमेवेति यच्छकुन्तला आह तत्सत्यमेव नानृतमित्यर्थः । ततश्च स भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

ततः पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति सोऽपि भरतोऽपि चक्रवर्ती सप्तद्वीपाऽधिपतिः महायशाः बभूव तं विशिंषन् तद्वृत्तान्तमाह—महिमेत्यादिना । भुवि हरेर्भगवतोंऽशेन जातस्य यस्य भरतस्य महिमा गीयते तत् "अथ्येते श्लोका अभिगीताः" इत्यादिबहुचश्रुत्येति शेषः ॥ २३ ॥

हरेरंशभवत्वे लिङ्गं वदन् विशिनष्टि—चक्रमिति । अस्य भरतस्य दक्षिणे हस्ते चक्रश्चक्राकारो रेखा पादयोस्तु पद्मकोशाकारा प्रवर्तत इति शेषः स च भरतो महाभिषेकविधिनाऽभिषिक्तोऽधिराट् सार्वभौमो विभुर्भूत्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समुदिताः- विध्युक्ताः ॥ १८ ॥

तं कुमारं प्रमदोत्तमा शकुन्तला ॥ १९ ॥

अशरीरिणी वाक् दैवी वाणी आह—दुष्यन्तं राजानमिति शेषः । "त्रिभाषां यो न जानाति रीतीनां शतमेव च" इत्युक्तेः पुराणेषु भाषात्रयस्य न्यायप्राप्तत्वात् ॥ २० ॥

यथा कारुशाला चुल्लीस्थिताग्निरक्षुद्दीपकरसेनारनेराधारमात्रं भस्त्रा "भसभर्त्सनदीप्त्योः" इति धातोः तथा माता भर्त्राऽऽहितं वीर्यमादाय करचरणाद्यवयवविशिष्टदेहाकारेणपरिणामप्राप्तस्य वीर्यस्य प्रथमाधारभूतत्वात् मातुः पुत्रत्वमौपचारिकं तर्हि कस्य मुख्यपुत्रत्वमिति तत्राह—पितुरेवपुत्र इति, मुख्यपुत्रत्वं पितुरेव कुत इत्यत्राह—यस्मादिति । स पितैव पुत्रो जातः इति यस्मात्तस्मात्स पुत्रः पितुरेवेत्यर्थः । "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति च पुत्रदेहस्याऽपि पितृदेहैकदेशस्योपादानत्वद्योतनाय पितुरित्युक्तम् अन्यथा पिता पुत्र इति प्रयोगस्यापि सम्भवात् प्रकृते किमपेक्षितमिति तत्राह—भरस्वेति भरस्व, अन्यपुत्रं कथं स्वीकरोमीत्यत उक्तं दौष्यन्तिमिति औरसं पुत्रमित्यर्थः ।

अतः शकुन्तला स्वैरिणीति माऽवमंस्थाः अवज्ञातां न कुरु ॥ २१ ॥

ननु, पुत्रेण मम किं प्रयोजनं स्याद्येन भार्या स्यादिति तत्राह—पुत्रं पुत्रः रेतोधाः रेतोधातारं पितरं यमक्षयं योऽक्षयोऽनन्तो लोकस्तं वैकुण्ठाख्यं नयति प्रापयति "यस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुस्तस्मादेनमनुशासति" इति हि श्रुतिः । नरदेव दुष्यन्त ! दौष्यन्तिं पुत्रं स्वीकुर्विति शेषः । मयाऽनाहितगर्भजातं पुत्रं कथं दौष्यन्तिमिति वदसीति तत्राह—त्वं चेति । चशब्द एवार्थे त्वमेवास्य गर्भस्य धाता आधानकर्ता क आहेति तत्राह—सत्यमिति । शकुन्तला सत्यं यथार्थमेव नाऽनृतमाह यः पुत्रः स रेतोधातारमक्षयं नयतीति वा "सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्" इति सूत्राद्व्यत्ययो युक्तः अथवा स्वीकारणार्थमाह—रेतोधा इति रेतोधा भवान्पुत्रं यमक्षयं मृत्युलोकं नयति मृतप्रायं करोति अस्वीकारात् तेन सत्पुत्रहत्या दोषप्राप्तिस्तव स्यात्तस्तद्भयादपि स्वीकुर्वित्यर्थः । ननु, नाहं रेतोधा इति, नेत्याह—त्वं चेति. अथवा तदुक्तं श्रुत्वा अस्वीकरोमि इत्यतस्तल्लक्षणमाह—रेतोधा इति । यमयति शिक्षयति शिष्यमिति यमो गुरुः "क्षि निवासगत्योः" इति क्षयो निवासः रेतोधाः पुत्रं गुरुनिवासं नयतीति न्यायात् भवानपि पुत्रं स्वीकृत्य गुरुकुलवासं प्राप्य नयति न्यायशास्त्रादिविशारदं करोतीत्यर्थः । त्वत्पुत्रत्वसंशयो माभूदित्याह—त्वञ्चेति । अथवा रेतोधाः अक्षयगमातिमनन्याधारं यं पुत्रं नयति स्वाश्रयं करोति स पुत्रः तं रेतोधातारम् अक्षयं लोकं नयति अनन्याधारत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह—त्वञ्चेति । अस्य सर्वस्य प्रमाणं शकुन्तलावचनमित्याह, सत्यमिति । द्वितीया च प्रथमेत्यनुवर्तते द्वितीयाविभक्तिः सप्तसु वर्तत इति द्वितीयायाः प्रथमात्वसम्भवात्पुत्रमित्यादेः प्रथमात्वं सप्रामाणिकं रेतोधा इत्यस्य द्वितीयात्वं चेत्यर्थः । माता भस्त्रेति लुप्तोपमं हिरण्यधान्यादिग्राहिणी प्राणिभस्त्रानाम यथा तथा भर्त्राहितवीर्यधारिणी माता पुत्रस्य द्वारमात्रं पितृवीर्यात्मकत्वात्पितुरेव पुत्र इति वा योजना, शेषः पूर्ववत् ॥ २२ ॥

पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति स दुष्यन्तपुत्रः भरस्वेत्युक्तत्वात् भरतो भरेण हरिणा ततत्वात् भूमेर्भरं भरणं तनोतीति वा शुभे रतत्वाच्च गुरुत्वलक्षणभारेण ततत्वाद्वा चक्रवर्ती आद्यैव धर्माधर्मशास्ताऽभूदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

नाम्ना महाभिषेकेणाऽभिषिक्त इति वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न जगृहे लोकप्रवादभयात् जग्राह ॥ २० ॥

भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वदेव माता आधारपात्रं पितुरेव पुत्रः "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । भरस्व अङ्गीकुरु अनेनैव भरतनामनिरुक्तिः ॥ २१ ॥

रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशकृदित्यर्थः । यद्वा पितुरेतः स्वदेहोपादानत्वेन धत्ते इत्यौरसः पुत्र इत्यर्थः । यमक्षयात् यमालयात् पितरं नयति तारयति तथा च स्मृतिः "पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा" इति पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठे पुत्रप्राप्त्यर्थं मातापित्रोर्विवादे यमक्षयात् धर्मनिर्णेतुर्यमस्य स्थानात् रेतोधा रेतः-

पञ्चपञ्चाशता मेध्यैर्गङ्गायामनु वाजिभिः ।
[1]मामतेयं पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥
अष्टसप्ततिमेध्याश्वान् बबन्ध प्रददद्वसु ।
भरतस्य हि दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।
सहस्रं बद्वशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ॥ २६ ॥
त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् बद्ध्वा विस्मापयन्नृपान् ।
दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां [2]गुरुमाययौ ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकृतवान् इति शेषम् ॥ २२ ॥

चक्रवर्ती बभूव ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुरत्ययमलङ्घ्यं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वदाधारमात्रं माता भवति पुत्रस्तु पितुरेव न केवलं तत्सम्बन्धी किन्तु येन जातः स एव जनयिता स पुत्राकारो भवति "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । हे दुष्यन्त ! पुत्रं भरस्व पोषय शकुन्तलामपि माऽवमंस्थाः धर्मपत्नीमिमां स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ २० ॥

हे नरदेव ! रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशप्रवर्त्तकः पितरं यमस्य क्षयात् स्थानात् नरकादपि नयति पुण्यलोकान् गमयति "पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ पुत्रेण जयते लोकान्" इत्यादिवाक्येभ्यः त्वं च अस्य गर्भस्य धातेरपादकः शकुन्तलापि सपुत्रोपस्थिता सत्यमेवाह—एवमुक्तः भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

पितरि उपरते राज्याभिषिक्ते सः चक्रवर्ती बभूवेति शेषः । हरेः अंशभूतं अंशाज्जातस्य तस्य महिमा तत्र "अप्येते श्लोका अभिगीताः" इत्यादि बह्वृचश्रुत्या गीयते ॥ २२ ॥ २३ ॥

कथमीजे इत्यत्राह—गङ्गायामनुलोमं गङ्गासागरसङ्गमादारभ्य भरतखण्डमर्यादापर्यन्तं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिः वसु धनं प्रकर्षेण ददत् ईजे तथा यमुनायामनु प्रयागादारभ्य भरतखण्डमर्यादापर्यन्तम् अष्टाधिकसप्तति मेध्याश्वान् बबन्ध तावत्सङ्ख्याकैरश्वैरीज इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और अमोघ वीर्य वाले राजर्षि ने अपनी महिषी (रानी-शकुन्तला) के विषैं वीर्यधारण किया और प्रातःकाल में अपने पुर को चलेगये, समय प्राप्त होने पर शकुन्तला ने सुत उत्पन्न किया ॥ १७ ॥

कण्व ऋषि ने शकुन्तला के कुमार की शास्त्रोक्त सब क्रिया करी वह कुमार भी संस्कार संपन्न होकर सिंहोंको बान्धकर खेलता हुआ ॥ १८ ॥

उस दुरत्यय पराक्रम वाले और हरी के अंशांश से उत्पन्न होने वाले अपने पुत्र को लेकर वह प्रमदोत्तमा (नारियों में श्रेष्ठ) शकुन्तला अपने भर्ता के समीप जाती भई ॥ १९ ॥

जब राजाने अनिन्दित दोनों भार्या पुत्रों को नहीं ग्रहण किया तब सर्वभूत प्राणियों के सुनते २ आकाश वाणी होती भई ॥ २० ॥

कि "माता तौ भस्त्रा अर्थात् चर्मपात्र के तरह पुत्र का आधार पात्र रूप है और पुत्र तौ पिता हीका होता है क्योंकि जो जिस से उत्पन्न भया वह भी वही है । तस्मात् तूं इस पुत्र का पोषण कर और शकुन्तला का अपमान मत करौ ॥ २१ ॥

हे नरदेव ! वंश वृद्धिकरते वाला पुत्र यमलोक से अपने पिता को ला सक्ता है और इस के गर्भ का धारण करने वाला तूं ही है शकुन्तला सत्य बोलती है इस प्रकार की आकाश वाणी को सुनकर राजाने अपनी शकुन्तलारानी और राज कुमार दोनों को स्वीकार किया ॥ २२ ॥

समय पाकर पिता (दुष्यंत) के देहान्त होने पर वे भरत महाराज भी चक्रवर्ती और बड़े यश वाले होते हुए, हरि के अंश से उत्पन्न होने वाले ऐसे जिन भरत महाराज की महिमा पृथवी पर गाई जाती है ॥ २३ ॥

जिन दाहिने हस्त में चक्र रहा और चरणों में कमल के मुकुल (कली) का चिन्ह रहा वे भरत महाराज राज्याभिषेक को प्राप्त होकर परम समर्थ अधिराट् होकर महाभिषेक से श्रीहरि का यजन करते हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गङ्गायामनुलोमं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिरीजे पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा यमुनायामनु यमुनायाश्चानुलोमम् ॥ २५ ॥

(१) दीर्घतमस मति वीर० विज० । (२) गुरुमायिनामिति वीर० ।

मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् ।
अदात्कर्मणि (१) मष्णारे नियुतानि चतुर्दश ॥ २८ ॥
भरतस्य महत्कर्म न पूर्वे नापरे नृपाः ।
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥ २९ ॥
किरातहूणान्यवनानन्ध्रान्कङ्कान्खशान् शकान् ।
अब्रह्मण्यान्नृपांश्चाहन्म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान् ॥ ३० ॥
जित्वा पुराऽसुरा देवान्ये रसौकांसि भेजिरे ।
देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ॥ ३१ ॥
सर्वकामान्दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ।
समास्त्रिणवसाहस्रीर्दिक्षु चक्रमवर्त्तयत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टाधिकसप्ततिमेध्यानश्वान्बबन्ध किङ्कुर्वन् वसु धनं प्रकर्षेण ददत् साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशेऽग्निश्चितोऽभूत् यस्मिन्नाग्निचयने देशे वा सहस्रम्ब्राह्मणाः भरतेन भूरिदानेन दत्ताः गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्धं विभेजिरे विभज्य जगृहुः चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति तथाहि "हिरण्येन परीवृतान्कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् मष्णारे ऽभरतो ददाच्छूनकक्षाणि सप्त च" इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्धानि श्रीशुकेनोत्तरश्लोके चतुर्दशलक्षत्वेन सङ्गृहीतानि "अदात्कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश" इति एवं चतुर्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतभागो बद्धमित्युक्तम् इयं च बद्धसङ्ख्या श्लोकेन सङ्गृह्यते ।

"चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः ।
बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश" ॥ २६ ॥

देवानामपि मायां वैभवमत्यगादत्यशेत यतः गुरुं पूज्यं हरिमायय्यौ प्राप्तः तदंशभवत्वात् मायवत्तर इति पाठे तूक्तः श्रुत्यनुसारेण मायावतां श्रेष्ठो हरिरेवाऽसावित्यर्थः ॥ २७ ॥

मृगान् श्रेष्ठगजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजातिभेदाः मष्णारे इत्यस्य श्रुतिपदस्य व्याख्यानं कर्मणीति कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे केचित्तु मष्णारेतीर्थे इति व्याचक्षते ॥ २८—३० ॥

पुरा देवान् जित्वा येऽसुरा रसौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे तैः प्राणिभिर्बलिभिर्देवस्त्रियो रसातलं नीताः सतीः पुनराहरदानिन्ये प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा पणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः सतीः यद्वा पणयो दूतास्तैर्दूतान्प्रहित्याप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् चक्रं सेना आज्ञा वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गङ्गायामनु गङ्गातीरे गङ्गाया अनुलोमं वा गङ्गासागरसङ्गमादारभ्य यावत्तदुत्पत्ति तावदित्यर्थः । पञ्चपञ्चाशता पञ्चाशदधिकशतद्वयसङ्ख्याकैः वाजिभिरश्वैर्भगवन्तमीजे उक्तसंख्याकैरश्वमेधैस्तत्र भगवन्तमाराधितवानित्यर्थः । तदा दीर्घतमसम् ऋषिं पुरोधाय पुरोहितङ्कृत्वा प्रभुर्भरतः यमुनायामनु पूर्ववदर्थः ॥ २५ ॥

अष्टसप्तति अष्टाधिकसप्ततिमेध्याश्वान् उक्तसंख्याकान् मेध्यान्विशिष्टानश्वान् बबन्ध तावतामश्वानां बन्धनपूर्वकमेधैरीजे इत्यर्थः । कथम्भूतः ? वसु धनं प्रददत् प्रयच्छन् दौष्यन्तेर्दुष्यन्तसुतस्य भरतस्याग्निः साचिगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे चितः यस्मिन्नग्निचयने तद्देशे वा सहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन भूरिदानेन दत्ताः गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्धा बद्धा विभेजिरे विभज्य जगृहुः सहस्रशब्दो बहूनामुपलक्षकः ॥ २६ ॥

तथा मष्कारे तीर्थविशेषे कर्मणि यज्ञकर्मणि मष्काराख्ये कर्मणि वा त्रयस्त्रिंशच्छतसंख्याकानश्वान् बद्ध्वा नृपान् पार्थिवान् विस्मापयन् पुरु बह्व्यः मायाः एषां सन्तीति तथा तेषां देवानां मायामश्वहरणादिरूपां दौष्यन्तिर्भरतोऽत्यगात् देवैर्नृपैश्च चिकीर्षितं यज्ञविघ्नमपाकृत्यायाजतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

शुक्लदतः शुक्लदन्तान् हिरण्येन परिवृतान् चतुर्दशनियुतसंख्याकान् मृगान् भद्रमृगादिसंज्ञकान् गजानदात् प्रायच्छत् ॥ २८ ॥

किञ्च भरतस्य महदद्भुतं कर्म पूर्वे ऽपरेऽर्वाचीनाश्च नृपाः नैवापुर्नैव कृतवन्तः नापि प्राप्स्यन्ते नापि करिष्यन्ति यथा जनाः बाहुभ्यां गमनसाधनाभ्यां त्रिविष्टपं नैव प्रापुः नापि प्राप्नुवन्ति प्राप्स्यन्ति च तद्वत् ॥ २९ ॥

महत्कर्मैव दर्शयति—किरातहूणानिति । अब्रह्मण्यान् ब्राह्मणेष्वसाधून् किरातादीन् हीनजातीन् नृपान् च म्लेच्छांश्च सर्वान् दिग्विजयेऽहन् हतवान् ॥ ३० ॥

किञ्च ये असुरा राक्षसाः पुरा पूर्वकाले देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः तैः प्राणिभिर्बलिभिर्या देवस्त्रियो रसां रसातलं प्रति नीताः प्रापिताः ताः पुनराहरत् आनयत् प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा पणिभि-

(१) मष्कारे

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रिति पाठे पणयो ऽसुरास्तैर्नीताः यद्वा, पणयो दूताः दूतान् प्रत्याप्याहरादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च भरते राजनि सति रोदसी द्यावापृथिव्यौ तस्य प्रजानां तद्विषयस्थानां सर्वान् कामान् दुदुहतुः पूरयामासतुः एवं त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् दिक्षु चक्रम् आज्ञामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

को महाभिषेको नाम यज्ञः ? इत्यतस्तत्स्वरूपमाह-पञ्चेति । गङ्गायामनु समीपतीरे पञ्चपञ्चाशतैः पञ्चभिः पञ्चाशता च दीर्घतमसं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा प्रभुरुत्तमकल्पेन यष्टुं समर्थः पुनर्यमुनायाम् अनुतीरे अष्टसप्तति मेध्याश्वान् बबन्ध तदा दक्षिणां वसु रत्नराशिमेव प्रददौ भरतस्येदं च सामर्थ्यमाह भरतस्येति । कैकेयीपुत्रव्यावृत्त्यर्थं दौष्यन्तेरिति । भरतस्य यज्ञे अग्निरग्रभागे नेतृत्वादग्निनामा साचीगुणो चितः सचिवगुणो कृतः साचिव्यंकृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणा वृन्दशः सहस्रं द्विसाहस्रं गाः विभेजिरे विभज्य स्वीकृतवन्तः दौष्यन्तिः नृपस्तस्मिन्यज्ञे त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान् बध्वा नृपान् विस्मापयन् विस्मितङ्कुर्वन् उरुमायया महता महिम्ना देवानां मायां निजभोगेच्छामत्यगात् काङ्क्षितादप्यधिकं दत्तवानित्यर्थः । यज्ञे विघ्नकरीमतिक्रान्तवानिति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

शुक्लदतः शुक्लदन्तान् कृष्णान् मृगान् कृष्णमृगान् गजान् वा "भद्रो गजो मृगश्चेति" हलः । मष्णारे व्रतविशेषसमाप्तिलक्षणे कर्मणि क्रियमाणे इति शेषः । तीर्थविशेषे वा ॥ २८ ॥

पूर्वे नृपा न उदापुः प्रापुः अपरे पश्चात्तना न प्राप्स्यन्ति इदानीन्तना नान्ववन्तीति किमु वक्तव्यं, तत्र दृष्टान्तमाह-बाहुभ्यामिति । अग्निष्टोमादिसाधनमन्तरेण केवलं बाहुभ्यां स्वर्गं यथा तथा "आकाशं त्रिदिवे व्योम्नि विष्णवपि" इति यादवः ॥ २९ ॥

स किरातादीन् म्लेच्छानब्रह्मण्यान् ब्राह्मणविरोधिनो नृपानहन् ॥ ३० ॥

असुरांश्च जित्वा येन भरतेन देवाः स्वौकांसि स्वस्थानानि भेजिरे सः नाम्ना पणिभिरसुरैः रसातलं नीता देवस्त्रियः पुनराहरत् आनीतवान् ॥ ३१ ॥

त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशत्सहस्रपरिमितान् वर्षान् चक्रमाज्ञां "चक्रं सैन्यं जलावर्तः" इत्यादि "चक्रमाज्ञा रथाङ्गयोः" इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अश्वान् बबन्ध यज्ञार्थमिति शेषः ॥ २५—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वाजिभिरश्वमेधैः ममतायाः पुत्रं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा अश्वान् बबन्ध यज्ञार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥

साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे अग्निश्चितोऽभवत् यस्मिन् अग्निचयने कर्मणि सहस्रसङ्ख्या ब्राह्मणाः प्रत्येकं बद्धं बद्धं चतुरशीत्यधिकत्रयोदशसहस्राणि गा विभेजिरे प्रापुः बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश ॥ २६ ॥

देवानामपि मायां वैभवम् अत्यगात् अत्यशेत यतः गुरुं जगद्गुरुं हरिं च ययौ प्राप्तः । मायावस्तर इति पाठे मायावैभवं तद्वतां श्रेष्ठः हरेरंशत्वात् ॥ २७ ॥

मृगान् श्रेष्ठगजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजातिभेदा उच्यन्ते मष्णारे कस्मिंश्चित् कर्मविशेषे तीर्थविशेषे इति केचिदाहुः । चतुर्दशलक्षाणि अदात् । तथा च स्मृतिः "हिरण्येन परिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च" इति तेन सप्ताधिकशतबद्धान्येव चतुर्दशलक्षाणि भवन्तीति श्रीशुकदेवविवरणात् चतुर्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतभागो यश्चतुरशीत्यधिकत्रयोदशसहस्रप्रमाणः स एव बद्धं भवतीत्यवसीयते. अत एव बद्धसंख्या श्लोकेनोक्ता "चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः । बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश" इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

ये असुराः पुरा देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः अत एव देवस्त्रियः रसातलं नीता नीतवन्तः तेभ्य एवासुरेभ्यः सकाशात् ताः स्त्रियः बलिभिः प्राणिभिः स्वप्रेष्यजनैः पुनः आहरत् आनिनाय आनीय च दिवि देवान् प्रापयामासेति भावः । पणिभिरिति पाठे पणिभिरसुरैर्ज्ञरभूतैः स्त्रियो नीताः ॥ ३१ ॥

त्रिणवसाहस्रीः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् व्याप्य चक्रं सेनाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ २५ ॥

साचीगुणे प्रकृष्टगुणयुक्ते देशे चितः यत्र अग्निचयने देशे वा भरतेन दत्ताः गाः सहस्रं ब्राह्मणाः बद्धशः चतुरशीत्यधिकत्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति प्रत्येकं बद्धं विभज्य जगृहुः ॥ २६ ॥

त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान्बध्वा नृपान् विस्मापयन् देवानामपि मायां प्रभुत्वशक्तिमत्यगात् गुरुं पूज्यं भगवन्तमाययौ जगाम ॥ २७ ॥

"हिरण्येन परिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मष्णारे भरतो ददाच्छतं बद्धानि सप्त च" इति श्रुत्युक्तान् सप्ताधिकशतं बद्धसंख्याकान् मृगान् कर्मणि दत्तवान् तानेव चतुर्दशलक्षसङ्ख्याकत्वेन विवृत्य दर्शयति-मृगानिति । मृगान् गजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजाति भेदाः मष्णारे इति श्रुतिपदं व्याचष्टे कर्मणीति ॥ २८ ॥

भरतस्य महत् श्रेष्ठं कर्म पूर्वे नृपाः नैवापुः नैव कृतवन्तः अपरे नैव प्राप्स्यन्ति नैव करिष्यन्ति यथा बाहुभ्यां त्रिदिवं नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति ते अथवा जना इति शेषः ॥ २९ ॥

स सम्राट् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट् श्रियम् ।
चक्रं (१)चास्खलितं प्राणान् मृषेत्युपरराम ह ॥ ३३ ॥
तस्यासन्नृप ! वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसम्मताः ।
जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्नानुरूपा इतीरिते ॥ ३४ ॥
तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥ ३५ ॥
अन्तर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः ।
प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

म्लेच्छान् अब्रह्मण्यान् नृपांश्चाहन् हतवान् किञ्च पुरा असुराः देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलानि भेजिरे प्राप्ताः तदा प्राणिभिर्बलिभिरसुरैर्देवस्त्रियो रसौकांसि नीता यास्ताः पुनराहरत् आनीतवान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञः प्रजानां सर्वान् कामान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुदुहतुः पूरयामासतुः त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसम्वत्सरान् चक्रमाज्ञामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

और सोमतेय को पुरोहित बना कर श्रीगङ्गाजी के तट पर पचपन (५५) अश्व मेध यज्ञ करते हुए, तथा यमुना तटपर भी करते हुए ॥ २५ ॥

और अठहत्तर पवित्र अश्वों को अर्थात् यज्ञोपयोगि अश्वों को धन देकर बांध लिये । दुष्यन्त के पुत्र भरत महाराज के अग्नि का चयन (स्थापन) बड़े गुण वाले देश में भया कि-जिस देश में सहस्र ब्राह्मणों को एक एक बद्व गायें प्राप्त हुईं । बद्व नाम (१३०८४) इतनी सङ्ख्या का है ॥ २६ ॥

भरत चक्रवर्ति ने एक सौ तेतीस (१३३) अश्वों को यज्ञ के निमित्त बांध कर अन्य राजाओं को विस्मय कराते हुए, दुष्यन्त के पुत्र राजा भरत महाराज देवों की माया को जीत गये क्योंकि साक्षात् श्रीहरि को प्राप्त हुए हैं ॥ २७ ॥

मृगनामक श्रेष्ठ जाति वाले शुक्ल दांतों वाले हस्तियों सुवर्ण के भूषणों से अलंकृत कर के मष्णार नामक कर्म के विषे चौदह नियुत दान किये । नियुत नाम एक लक्ष का है ॥ २८ ॥

चक्रवर्ती भरत महाराज के कर्म को न आज तक कोइ राजा लोग प्राप्त हुए और न आगे ऐसे कोई भी राजा लोग प्राप्त होंगे, जैसे हाथों से किसी को स्वर्ग नहीं प्राप्त हुआ, फिर वर्त्तमान समय में तो उनके यश को कौन प्राप्त हो सक्ता है ॥ २९ ॥

और राजा भरत दिग्विजय में, किरात, हूण, यवन, अन्ध्र, कङ्क, कश, शक, और म्लेच्छ, इत्यादि जो २ अब्रह्मण्य राजा लोग रहे तिन सबों को मार डाले ॥ ३० ॥

पहिले समय में असुर लोग जो देवताओं को जीतकर देवताओं की स्त्रियों को और प्राणियों सहित रसातल को लेगये भरतजी उनको जीत कर फिर लाते हुए ॥ ३१ ॥

भरतजी के राजा होने पर पृथिवी और आकाश प्रजाओं के सब कामों को पूर्ण करते हुए, इस प्रकार सत्ताईस (२७) सहस्र वर्ष पर्यंत भरतजी की दिशाओं में आज्ञा फिरती भई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य वैराग्येण मोक्षप्रकारमाह—स इति । मृषेति विचार्येति शेषः ॥ ३३ ॥

नाऽनुरूपा मत्सदृशा न भवन्तीति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशङ्कयाऽस्मान् त्यक्ष्यतीति भयात्पुत्रान् जघ्नुः पुनः पुत्राणां वधेनेन वैसादृश्याऽनुसन्धानेन स्वजेनान्यथत्वाशयेन हतवत्यः ॥ ३४ ॥

वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमेन यागेन यजतः तस्य प्रसन्नास्सन्तो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥

मरुतां भरद्वाजागमप्रकारं प्रदर्शयन्नाह—अन्तर्वत्न्यामिति चतुर्भिः । अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां चौर्येण मैथुनाय कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिस्तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरन्धो भवेति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिञ्चत्ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घतमाः

(१) जायास्सुतान् प्राणात् इति० वीर०

तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्यागविशङ्किताम् ।
नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥
मूढे ! भरद्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ! ।
यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ३८ ॥
चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजम् ।
व्यसृजन्मरुतोऽबिभ्रन् दत्तोऽयं वितथेऽन्वये ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् पूरुवंशकीर्तने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्धो बभूव तेन च तद्वीर्ये पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥

तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागाद्विशङ्कितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा एनं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकं जगुः किमर्थं जगुस्तत्राह—तस्य नामनिरुच्यते येन तत् तन्नामनिर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशङ्कामपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह, हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पुषाण, भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राह—द्वाजमेकस्य क्षेत्रेऽन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातमतस्तस्यायं पुत्र इति न तस्माद्भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं प्रत्याह—हे बृहस्पते ! त्वमिमं भर यतो द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातम् अतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः । यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाज इति । पाठान्तरे यस्य त्यागदुःखात् पितरौ यातावित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वितथं व्यभिचारसम्भवात्तमात्मजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत्त्यजत् पाठान्तरे आदिजं प्रथमजं भर्तुर्वीर्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतोऽबिभ्रन्बिभरुः तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोऽयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वर्तयन् स सम्राट् सार्वभौमो भरतः लोकपालानामैश्वर्यमतुलां स्वां श्रियम् अव्याहतमाज्ञाचक्रं प्राणांश्च भूषेत्यनित्या इति निश्चित्य उपरराम विरक्तो ऽभवत् ॥ ३३ ॥

हे नृप ! तस्य भरतस्य सुसम्मतास्तिस्रः पत्न्यः विदर्भस्य सुताः आसन् ताश्चैकैकं जातान् पुत्रान् मम नानुरूपाः सदृशा इमे पुत्रा न भवन्तीति भर्त्रा ऽभिहिते सति व्यभिचारशङ्कयाऽस्मान् त्यक्ष्यतीति भयात्तां अघ्नुः ॥ ३४ ॥

एवं तस्य भरतस्य वंशे वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमाख्येन यागेन यजत आराधयतः तस्य प्रसन्नाः मरुतः भरद्वाजाख्यं सुतमुपादत्तुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥

तस्य भारद्वाजनाम निर्वक्तुं कथामाह—अन्तर्वत्न्यामिति । कदाचित् बृहस्पतिः भ्रातुरुचथ्यस्य भार्यायामन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां ममताख्यायां मैथुनार्थं प्रवृत्तस्तदा द्वितीयगर्भावकाशाभावात् आक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः दीर्घं तमः प्रवेक्ष्यसि अन्धश्च भविष्यसीति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिञ्चत् ॥३६॥

अतो बृहस्पतेः शापात् गर्भस्थो दीर्घतमा बभूव तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितम् सद्य एव कुमारो ऽभवत् तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागाद्विशङ्कितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेश्च ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकमेनं "मूढे" इति वक्ष्यमाणं श्लोकं जगुः, किमर्थं जगुः ? इत्यत आह नामनिर्वचनं तस्येति नाम निरुच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तन्नामनिर्वचनं तत्प्रतिपादकं श्लोकं जगुरित्यन्वयः यद्वा नाम निरुच्यते येन श्लोकेन तं जगुरित्यन्वयः तस्य नामनिर्वचनेनैव भर्तृत्यागशङ्कामपाकर्तुं जगुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्लोकमाह—मूढे इति । तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह—हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पुषाण भर्तुर्बिभेमीति चेत् तत्राह द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य वीर्यादित्येवं द्वाभ्यां जातमतस्तस्यायं पुत्र इति न तस्माद्भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं प्रत्याह, हे बृहस्पते ! त्वमेवेमं द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायेन जातं भर नाहमेव भरामीत्यर्थः । यत् यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाजसंज्ञक इति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सुरैश्चोद्यमाना श्लोकगानपूर्वकं परिशङ्क्यमाना ममता तमात्मजं वितथं व्यभिचारजत्वान्निरर्थकं मत्वा व्यसृजत् मत्वाऽऽदितरमात्मजमिति पाठान्तरं तदा आदितरं प्रथमजं भर्तुर्वीर्य्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातन्तत्याजेत्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतो बिभ्रन् आबिभरुः तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः एवं च वितथाख्योपि बभूवेति भावः ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भरतस्य वैराग्यप्रकारमाह—स इति । चक्रं राष्ट्रं प्राणानिन्द्रियाणि लोकपालानामैश्वर्यं स्वराज्यादिकं च मृषा नाशशिरस्कमिति मत्वा उपरराम उपरतव्यापारोऽभूत् "आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारञ्चाप्यनित्यकम्"इत्यादिवाक्यप्रसिद्धं सूचयति ह्येत्यनेन ग्रन्थान्तरेतिहासं वा ॥ ३३ ॥

इदानीं तस्य सन्तानप्रकारं कथयति—तस्येति । वैदर्भ्यः विदर्भराजपुत्र्यः ते पुत्राः अनुरूपा अनुकूला न भवन्ति इति राज्ञा ईरिते कथिते ताः पत्न्यस्त्यागभयात्पुत्रांस्तान् जघ्नुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

नन्वेवं चेद्भरतस्य पुत्राभावेन परलोकक्षेमाभावः प्रसक्त इति तत्राह—तस्येति । तस्य वंशे एवं वितथे उत्सन्ने सति अनुरूपवंशवर्धनेन पुत्रेण भाव्यमिति तदर्थं पुत्रार्थं नाम्ना मरुत्स्तोमेन मरुद्विषययज्ञेन यजतस्तस्य भरतस्य मरुतो नामदेवाः गुणनिमित्तेन नाम्ना भरद्वाजं सुतमुपाददुः पुत्रत्वेन दत्तवन्तः ॥ ३५ ॥

कस्मादस्य भरद्वाजाख्यं येन तन्नामयुक्तः स्यादतस्तज्ज्ञापनाय तदुत्पत्तिप्रकारमाह—अन्तर्वत्न्येति । बृहस्पतेर्भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्या अन्तर्वत्न्या उतथ्याहितशुक्रं दधानया नाम्ना ममतया अन्तर्गर्भिणीति वारितोपि मैथुनाय प्रवृत्तो बृहस्पतिरन्धो भवेदिति गर्भं शप्त्वा धिक्कृत्य स्ववीर्यं तस्यां ममतायामसृजत् अधादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

ततः किमभूदिति तत्राह—तमिति । तं बृहस्पतिगर्भं त्यक्तुं कामं, किमर्थम् ? उचथ्याख्यभर्तृत्यागशङ्कितां ममतांप्रति तस्य सुतस्य नाम्नो निर्वचनं येन ज्ञायते स तथा तं श्लोकं सुरा जगुरित्यन्वयः॥३७॥

भो मूढे इमं द्वाजं भर "भृभरणे" इति धातुः न त्यज उचथ्यस्य क्षेत्रजं बृहस्पतेर्जातमिति द्वयोः उचथ्यक्षेत्रबृहस्पत्योर्जातत्वात् द्वाजमिति भरद्वाजनामानं क्रियापदस्य सुबन्तपदसायुज्येन नामत्वं स्कन्दधर इत्यादौ द्रष्टव्यं धरस्कन्धेत्यर्थोपपत्तेः "पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः" इति दर्शनात् "स्कन्दमतिशोषणयोः" इति धातोः तदुक्तम् (१) द्वाजामिमं भर उचथ्यस्य क्षेत्रजो बृहस्पतेर्जात इति द्वयोर्जातत्वात् द्वाजः इति यश्च बृहस्पतेर्बीजं प्रजार्थं सन्तातिं भरद्भरणशीलश्च इति वा बृहस्पतेर्निमित्ताद्भरद्वाजं प्रजासन्तति भरन् भरंश्चासौ बृहस्पतेर्बीजश्चेति विग्रहः भरतेः शविकरणत्वादभ्यासाभावः पितरौ दुःखात् भरत् भर्ता त्राता बृहस्पतेर्बीजतो बाजः वा शब्दस्य पूर्वनिपातो ज्ञातव्यः यथा बृहस्पतेर्जातः तथोचथ्यादपीत्यर्थः । ततः पितृभर्तृत्वात् बृहस्पतेर्बीजत्वादयं भरद्वाज इति । तदुक्तम् (२) बृहस्पतेर्बीजः प्रजासन्ततिर्येन भृता स बृहस्पतेर्भरद्वाज इति ॥ ३८ ॥

सा ममता सुरैरेवं चोद्यमाना भरेति प्रेर्यमाणापि तमात्मजं देवं बृहस्पतिं पुत्रात्मना जातं मत्वा भर्तृत्यागशङ्कया तमात्मजं व्यसृजत् ततो देवाः द्वाजं किमकुर्वन्निति तत्राह—मरुतइति । मरुतो देवास्तं द्वाजं गर्भमबिभ्रन् भृतवन्त इति भरद्वाजः तदुक्तम् "भरद्वाजो मरुद्भिश्च भृतो जातो द्वयोर्यतः" इति ममतायां बाजं गतं सृतं गर्भं मरुतोऽभरन्नित्यतो वा भरद्वाज इत्येषोऽर्थोऽप्यवबोद्धव्यः, भृत्वा किं कृतं तैः ? इति तत्राह—दत्तइति । भरतस्यान्वये वितथे सति मरुद्भिरयं भरताय दत्तः पुत्रत्वेनेति शेषः अस्य भरतपुत्रत्वानन्तरं वितथेति नामान्तरमपि ज्ञातव्यं "वितथस्य सुतान्मन्योः" इत्युत्तरवचनाच्चेति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(विजयध्वजरीत्या सप्तदशः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लोकपालेभ्योप्यासम्यक् ख्यातिर्यत्र तथाभूतमैश्वर्यं प्राणात् बलहेतुकात् शौर्यात् अस्खलितं चक्रमाज्ञां च मृषा मिथ्याभूतं विचार्य्येति शेषः । उपररामेति सर्वं त्यक्त्वा वनं गत्वा भक्त्या भगवन्तमवापेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नानुरूपा न मत्सदृशा इमे इति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशङ्कया अस्मांस्त्यक्ष्यतीति भयात् पुत्रान् जघ्नुः ॥३४॥

तदर्थं वंशार्थं मरुत्सोमेन यज्ञेन यजतः यजते तस्मै मरुतो भारद्वाजं नाम पुत्रं उपाददुः निकटमानीय ददुः ॥ ३५ ॥

---

(१) तात्पर्ये (२) इदमपि तात्पर्योक्तम् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भरद्वाज एव क इत्यपेक्षायामाह–अन्तर्वत्न्यामित्यादि । भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितः ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरन्धो भवेति तं गर्भस्थं शप्त्वा बलाद्वीर्यमादधौ ॥ ३६ ॥

ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव तेन तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् तं तु परवीर्यजं त्यक्तुकामां भर्तुस्त्यागाद्विशंकितां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेर्ममतायाश्च संवादरूपं श्लोकं जगुः कीदृशं तस्य सुतस्य नाम निरुच्यते येन तम् ॥ ३७ ॥

पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह–हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पालय भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राह–द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातम् अतस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्भयशङ्केत्यर्थः । ममता प्राह–हे बृहस्पते ! त्वमिमं भर यतो द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातं तत्रापि मय्यकामायां ते तव बलात्कारात्तवैवायं पुत्रो न मम वस्तुत इत्युक्त्वा पितरौ ममता-बृहस्पती यतो यातौ गतौ ततो हेतोरयं तु भरद्वाज इति यद्दुःखादिति पाठे यस्य पुत्रस्य त्यागदुःखात् पितरौ यातौ ॥ ३८ ॥

सुरैरेवं चोद्यमाना हे ममते ! त्वं बृहस्पतेरुपपतेराज्ञां पालयेति सोपहासमुक्त्वा तमात्मजं वितथं व्यर्थं मत्वा ममता लज्जया व्यसृजत् तत्याज मारिजामिति पाठे प्रथमजं बृहस्पतिजातमित्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतोऽबिभ्रन् अबिभरुः भृत्वा च भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे विंशतितमः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स भरतः लोकपालाख्यमिन्द्राद्यैश्वर्यं मृषाऽनित्यं मत्वा प्राणान् प्राणवत्प्रियान् पुत्रादींश्च मृषाऽनित्यान् मत्वोपरराम लोकपालाख्यैश्वर्यात्कर्मफलात् अधिराट् श्रीप्रभृतिभ्यश्च वर्तमानेभ्यो विरक्तोऽभूदित्यर्थः । सर्वतो विरक्तः सन् भगवद्भजनेन मुक्तोऽभूदिति भावः ॥ ३३ ॥

कचित् कस्यचित्पुत्रान् प्रतिभरतेन एते अनुरूपा न भवन्ति तन्माता सहिता त्यक्तुं योग्या इतीरिते सति त्यागभयात् पुत्रान् जघ्नुः उपायेन वन्ध्या बभूवुरित्यर्थः अतः सुसम्मताः सम्भाविताः ॥ ३४ ॥

तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमेन यागेन यजतो भरतस्य प्रसन्ना मरुतः भरद्वाजं सुतमुपाददुः ॥ ३५ ॥

यदा दैवात् काममोहितो बृहस्पतिः अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां मैथुनाय प्रवृत्तः गर्भस्थेन वारितोऽपि त्वमन्धो भवेति गर्भे गर्भस्थं शप्त्वा बलाद्वीर्यमवासृजत् ततो गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव तेन तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निःसारितं सत् सद्यः कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥

भर्तृत्यागविशङ्कितां परवीर्यजं त्यक्तुकामां ममतां प्रति तस्य बालस्य ममतानिर्दोषत्वद्योतकनाम निरुच्यते येन तमेतं ममता-बृहस्पतिविवादरूपं श्लोकं भर्तृत्यागशङ्कानिवृत्त्यर्थं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥

बालं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह–हे मूढे ! द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं द्विजं स्वभर्तुः पुत्रं भर पुषाण नायं ममेति भावः ममताऽऽह, हे बृहस्पते ! द्वाजम् अहमन्तर्वत्नीत्वेन गर्भान्तरनिरपेक्षा त्वं च विषयसापेक्षः एवं निरपेक्षसापेक्षाभ्यां द्वाभ्यामावाभ्यां जातं भर न ममायं केनापि हेतुनेत्यर्थः । इत्थमुक्त्वा यतः पितरौ यातौ तस्मादयं भरद्वाजः ॥ ३८ ॥

एवं सुरैः चोद्यमाना उभयवाक्यगर्भितश्लोकगानेन निर्दोषायास्तव त्यागं नैवोतथ्यः करिष्यतीति प्रतिबोध्यमानेऽपि : । आकृतेः प्रथमं गर्भगतम् आत्मजं स्वपुत्रं मत्वा तं सद्यो जातं व्यसृजत्तत्याज एवं तया त्यक्तं मरुतोऽबिभ्रन् अबिभरुः प्रासोयं भरतस्य अन्वये वितथे सति दत्तः अतो वितथसंज्ञोप्ययम् ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
विंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वे सम्राट् अधिराज लोकपालाख्य अपने ऐश्वर्य को तथा श्री (सम्पति) को और सर्व दिशाओं में अप्रतिहत अपनी आज्ञा को तथा प्राणों को भी अनित्य समझ कर इन सब से उपराम को प्राप्त होते हुए ॥ ३३ ॥

हे नृप ! महाराज भरत की विदर्भ देश की तीन रानियें रहीं और राजा को बड़ी सम्मत भी रहीं । पर भर्त्ता ने जब उनों से कहा कि ये तुमारे पुत्र हमारे सदृश नहीं हैं तब उन रानियों ने "व्यभिचार की शङ्का से रजा हमारा त्याग कर देगा" इस भय से अपने पुत्र को मार डालों ॥ ३४ ॥

इस प्रकार जब भरत का वंश वितथ (उच्छिन्न) हो चुका तब राजा ने पुत्र के अर्थ मरुत्सोम नामक याग से मरुतों का यजन किया तब मरुतों नें राजा को भरद्वाज पुत्र समर्पण किया ॥ ३५ ॥

वह भरद्वाज पुत्र कौन रहा सो कहते हैं, कि–एक समय देवताओं के गुरू श्रीबृहस्पतिजी महाराज, अपने भ्राता उतथ्य की ममता नामक गर्भवती भार्या से चोरी से मैथुन करने को प्रवृत्त हुए तब भीतर गर्भ में जो बालक रहा उसने निवारण किये, तब गुरूजी उसको "तू अन्धा होजा" ऐसा शाप देकर वीर्य भीतरमें छोड दिया, गर्भस्थ बालक अन्धा होगया पर उसने अपनी एडी की ठोकर से बृहस्पति के वीर्य को बाहर गिरा दिया भूमि में गिरतेही वह बालक होगया ॥३६॥

तब अपने पती के त्याग की शङ्का से उसपुत्रको छोडने की इच्छा वाली ममता के प्रति देवलोग इस एक श्लोक को बोलते हुए कि जिसमें उस पुत्रका नाम का निर्वचन निश्चय पूर्वक कथन होजावे ॥ ३७ ॥

देवलोगों के कहे हुए श्लोक का यही अर्थ है कि "बृह-

भाषा टीका ।

स्पति ने कहा कि हे मूढे ! इस द्वाज "दोनों से उत्पन्न होनेवाले" को तू भर पोषण कर तब ममता भी बोली कि हे बृहस्पते ! हमारे और तुमारे दो के अन्याय से उत्पन्न होने वाले इस पुत्र को तुम पोषण करो ऐसा कह कर दोनो चले गये इसी बात से इसका नाम भरद्वाज भया ॥ ३८ ॥

इस प्रकार जब देव लोगों ने कही, तब ममता ने अपने पुत्र को वितथ अर्थात् निरर्थक मानकर परित्याग कर दिया तब उस पुत्रका मरुतों ने पोषण किया मरुत्सोमयाग से प्रसन्न होकर भरत के वंश को वितथ छिन्न होनेपर उस पुत्रको भरत को दिया इसी से उस पुत्रका नाम भी वितथ हुआ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में विंशोऽध्याय की श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्ता ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

—○:*:○—

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

वितथस्य सुतो मन्युर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ।
महावीर्यो नरो गर्गः सङ्कृतिस्तु नरात्मजः ॥ १ ॥
गुरुश्च रन्तिदेवश्च सङ्कृतेः पाण्डुनन्दन ! ।
रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥
वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः ।
निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥ ३ ॥
व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल ।
घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ॥ ४ ॥
कृच्छ्रप्राप्तकुटुम्बस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथोः ।
अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ॥ ५ ॥
तस्मै संव्यभजत्सोऽन्नमादृत्य श्रद्धयाऽन्वितः ।
हरिं सर्वत्र सम्पश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥ ६ ॥
अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ! ।
विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥ ७ ॥
याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ।
राजन् ! मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकविंशे तु दौष्यन्तेः सुतस्याऽन्वय उच्यते ।
रन्तिदेवाजमीढादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते ॥ १ ॥

भरतस्यान्वये वितथे सति मरुद्भिराहृतसंक्रामितो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तः पुत्रो जात इति तद्वंशोऽनुक्रम्यते वितथस्य सुतो मन्युस्तस्माद्बृहत्क्षत्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पञ्च पुत्रा बभूवुः ॥ १—२ ॥

वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य यद्वा वियद्व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य तदेवाऽऽह, बुभुक्षतोऽपि सतो लब्धं लब्धं ददतः तदप्रपञ्चयति, निष्किञ्चनस्येत्यादि सार्द्धैः पञ्चभिः ॥ ३ ॥

अपिबतो जलपानमप्यकुर्वतः घृतादिप्रथाणां द्वन्द्वैक्यं तोयं च ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथान्यो वृषलोऽतिथिरागमत् विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं विभक्तवतः ॥ ७ ॥

सगणाय श्वयूथसहिताय ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भरतस्य यो दत्तपुत्रस्तस्य वितथस्य यः सुतो मन्युः तस्मात् मन्यो-र्बृहत्क्षत्रादयः गर्गान्ताः पञ्च जज्ञिरे ततो जयः बृहत्क्षत्रानुजो जय

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यर्थः । भारद्वाजस्य ब्राह्मणत्वेपि भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञस्सन् भरतस्य दत्तपुत्रोभूत्वा तद्वंशकरो जात इत्यभिप्रायेण मन्युप्रभृतीनां भारतत्वमत्रोच्यते तत्र तस्यात्मजः सङ्कृतिः ॥ १ ॥

हे पाण्डुनन्दन ! संकृतेस्तु गर्गो रन्तिदेवश्चेति द्वौ सुतौ रन्तिदेवस्य कीर्त्तिस्तु इहाऽमुत्र च लोके गीयते ॥ २ ॥

कीदृशं तद्यशः ? इत्यपेक्षायां सङ्क्षेपेण तद्वृत्तान्तमाह—वियद्वित्तस्येति । वियतो गगनादिवोद्यमं विनैव दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य यद्वा वियत् व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं यस्य तदेवाह—बुभुक्षतः सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी भोक्तुमिच्छते लब्धं लब्धं यत् दैवाल्लब्धं तद्ददतः प्रयच्छतः अतएव निष्किञ्चनस्य सायन्तनश्वस्तनादिपरिग्रहराहितस्य सकुटुम्बस्य सीदतः क्लिश्यतोपि धीरस्य जितेन्द्रियस्य कदाचिदपिबतः जलपानमप्यकुर्वतः अष्टचत्वारिंशदहानि व्यतीयुः अतिक्रान्तानि बभूवुः कृच्छ्रं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातः वेपथुर्यथा यस्य तस्य दैवात् प्रातरुपस्थितं घृतादीनां द्वन्द्वैक्यं घृतादित्रयं । तोयञ्च भोक्तुकामस्य सतः काले भोजनकाले कश्चिद्ब्राह्मणोऽतिथिरागमत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

स रन्तिदेव आदृतः आदरयुक्तः श्रद्धया चान्वितः सर्वत्र भूतेषु हरिं सम्पश्यन् सर्वं भूतजातं भगवदात्मकमनुसन्दधत् अन्नं घृतपायससंयावं तस्मै अतिथये संव्यभजत् विभज्य ददौ तदन्नं भुक्त्वा स द्विजो ययौ ॥ ६ ॥

अथ विभक्तस्य कुटुम्बार्थं तद्द्विजभुक्तावशिष्टमन्नादिकं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य सतः हे महीपते ! अन्यः कश्चिद्वृषलोऽतिथिरागमत् अथान्य इति पाठे दीनायानर्हः तस्मै वृषलायातिथये विभक्तं कुटुंबार्थं विभक्तं पुनः व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७ ॥

शूद्रे वृषले गते सति कश्चित् श्वभिरावृतः परिवृतोऽतिथिरागतः तं रन्तिदेवमाह—किमिति ? हे राजन् ! बुभुक्षते क्षुधार्दिताय सगणाय श्वयूथसहिताय मह्यमन्नं दीयतामिति अभ्यागादिति पाठे एवं वदन्नभ्यागच्छदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पूरोः सप्तदशमो दौष्यन्तिः तस्यान्वयः कथ्यते वितथस्येत्यादिना ॥ १ ॥

भरताद्दशमो रन्तिदेवः तस्य माहात्म्यमभगवन्महिमोपचितत्वात्कथयति—रन्तिदेवस्येत्यादिना । च शब्दो दौष्यन्तिमहिम्ना समुच्चीयते ॥ २ ॥

कीदृशं यशः ज्ञातुविजयाल्लब्धमुताहोस्विदिति संशयं निवारयति—वीतवित्तस्येति । वीतवित्तस्य वस्तुशून्यस्य दरिद्रस्येत्यर्थः धनाभावे दानं कथं घटते ? इति तत्राह लब्धमिति स्वयं बुभुक्षाभावाद्ददाति न तु कर्तव्यत्वेनेति तत्राह बुभुक्षत इति भोगेच्छुरेवसः अन्यथा तदसम्भवादिति तत्राह निष्किञ्चनस्येति तर्हि भिक्षुवत् कृपणा इत्यतो वाऽऽह निष्किञ्चनस्येति अकृपणस्य कथमवगतं तादिति तत्राह धीरस्येति असद्विषयचिन्ता नास्तीत्यतोवाह—धीरस्येति । धिया सह रमते न तु स्त्रियेति धीरस्तस्य एकाकिनः का चिन्ता इति तत्राह सकुटुम्बस्येति अत एव सीदतः खिद्यतः शीर्णस्य वा ॥ ३ ॥

शीर्णत्वे निमित्तमाह—अपिबत इति । घृतं च पायसं च गोधूमान्नं च घृतपायससंयावं प्रातरुपस्थितं प्राप्तमेतद्भोक्तुकामस्य काले भोजनसमये ॥ ४ ॥ ५ ॥

आहृत्य आनीय सर्वत्र व्याप्तं ब्राह्मणाय विभक्तस्यान्नस्य शेषं भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुकामस्य महीपतेरन्योऽतिथिरागमत् पूर्वविभक्तमन्नं सगणाय गणसहिताय नमश्चक्रे हरये इति शेषः ॥ ६—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

घृतेतिसार्द्धकम् । तदनन्तरं घृतादिकमुपस्थितं भोक्तुकामस्य ॥ ४—५ ॥

अन्नं पूर्वोक्तं घृतादिकमेव ॥ ६ ॥

पूर्वं हरिं सर्वत्र सम्पश्यन्नित्युक्तम् अधुना च तस्य तां करुणाख्यामित्युच्यते तत्र सर्वत्रैव हरिमन्तर्यामितया सम्पश्यन्निति चेत् जीवदृष्ट्याभावेन करुणेयं तेषु विरुध्यते तस्मात्तं सर्वत्र परमकारुणिकतयैव सम्पश्यंस्तद्भावेन स्पृहमानः करुणायत इति लभ्यते अत एव ब्रह्मशिवाभ्यां तादृशगुणभक्ताभ्यां सह तदाविर्भावानन्तरं तद्भक्तिरेव फलिता वक्ष्यते "वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम्" इति केवलजीवकारुण्यं खलु विघ्नाय भवति भरतवत् तस्मान्न कामय इत्यादिना यो मोक्षानादरः सोपि तत्कारुण्यविभावनमयभक्तिकृत एवेति नायुक्तः स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ७—१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकविंशे पूरुवंश्यरन्तिदेवकथोच्यते ।

यस्य त्वौदार्यवैचित्र्यादयधीशास्तोषमाययुः ॥

वितथो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोपि भरतस्य पुत्रस्तस्मात् मन्युः ॥ १—२ ॥

वियतो गगनादिव उद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य तथापि लब्धं ददतः बुभुक्षमाणस्यापि ॥ ३—६ ॥

विभक्तस्य विभक्तवतो महीपतेरन्योऽतिथिरागतः तस्मा कुटुम्बाद्यर्थं विभक्तमेवान्नं तस्मै व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७—९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकविंशे भरतस्य रन्तिदेवादिकीर्त्तिवंशादि वितथस्य

स[१] आदृत्यावशिष्टं यद्बहुमानपुरस्कृतम् ।
तच्च दत्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ॥ ९ ॥
पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् ।
पास्यतः पुल्कसोऽभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे ॥ १० ॥
तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमाम् ।
कृपया भृशसन्तप्त इदमाहामृतं वचः ॥ ११ ॥
न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा ।
आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजामन्तःस्थितो येन भवन्त्यदुःखाः ॥ १२ ॥
क्षुत्तृट् श्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः ।
सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जन्तोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरद्वाजस्य सुतो मन्युः तस्मात् बृहत्क्षत्रो जयो महावीर्यो नरो गर्गश्च जातः नरात्मजः सङ्कृतिः ॥ १ ॥ २ ॥

वियत् व्योम प्राप्नुवत् वित्तं यस्य तस्य यतो लब्धं ददतः केनापि योगेन जलपानमप्यकुर्वतः ॥ ३ ॥

घृतादीनां समाहारे द्वन्द्वः तोयं चोपस्थितं केनचिदानीय दत्तम् ॥ ४ ॥

कृच्छ्रं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ द्विजगमनानन्तरं विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुमुद्यतस्य सतः अन्यो वृषलोऽतिथिरागमत् ॥ ७—११ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीशमनिशं हृदि चिन्तयामि ॥

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि उन भरत महाराज के पुत्र वितथ के सुत मन्यु हुए, तिनके पुत्रबृहत्क्षत्र जय, महावीर्य, नर और गर्ग, ऐसे पांच पुत्र हुए नरके संकृति हुए ॥ १ ॥

हे पाण्डुनन्दन ! संकृति के दो पुत्र गुरु रंतिदेव महाराज हुए कि जिनका यश इस लोक और परलोक में गाया जाता है ॥ २ ॥

वे रन्तिदेवराजा आकाशीवृत्ति से रहते रहे और जो मिलता जाय उसे २ देते जाते और सदा भूख से भोजन के इच्छा वाले रहते रहे बडे निष्किञ्चन तथा बडे धैर्य वाले रहे और कुटुम्ब सहित सदा दुःख पाते रहे ॥ ३ ॥

एक समय में उन राजा को अडतालीस (४८) दिवस व्यतीत हो चुके विना जलपान किये, अनन्तर प्रातः काल में घी दूध थूली वा मोहनभोग और जल, यह उपस्थित हुआ ॥ ४ ॥

कष्ट को प्राप्त होरहा कुटुम्ब जिनका और क्षुधा तृषा से शरीर में कम्प जिन के होती ऐसे रन्तिदेव के उसी दिवस भोजन करने की इच्छाकरी और अतिथी ब्राह्मण आया ॥ ५ ॥

रन्तिदेव महाराज ने आदर कर श्रद्धा युक्त होकर यह अन्न उस ब्राह्मण को विभक्त कर दिया, और सो भी सर्व जीवमात्र में हरि को जान कर दिया वह ब्राह्मण भी भोजन कर चलागया ॥ ६ ॥

हे महीपते ! जो विभाग किये हुए में से अपने भाग में आया उसको भी जब भोजन करने को उद्युक्तहुए तब एक वृषल (शूद्र) आ गया तब अपने भाग को उस शूद्र में हरि बुद्धि कर उसको देदेते हुए ॥ ७ ॥

शूद्र के जानेपर कुत्तों को साथ लिये एक अतिथि भी राजा के समीप आया और बोला कि—हे राजन् ! मैं समूह सहित भूखा हूं आप मेरे अर्थ अन्न दीजिये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उच्छेषमुर्वरितम् एवमेव तर्पयतीति तथा ॥ १०—११ ॥

परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तुमाशास्ते—नेति । अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि चाहं न कामये, तर्हि किं कामयसे ? तदाह—अखिलदेहभाजामार्तिं दुःखं तत्तद्भोक्तृरूपेणान्तःस्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये येन तद्दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन ते सर्वेऽदुःखा भवन्ति ॥ १२ ॥

ननु, दुःखं किमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह—क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जन्तोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मे सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ताः ॥ १३ ॥

(१) आतिथ्यावशिष्टम् इति वीर० विज० ॥

इति प्रभाष्य पानीयं म्रियमाणः पिपासया ।
पुल्कसायाददाद्धीरो निसर्गकरुणो नृपः ॥ १४ ॥
तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ।
आत्मानं दर्शयाञ्चक्रु (१) मायाविष्णुविनिर्मिताः ॥ १५ ॥
स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निस्सङ्गो विगतस्पृहः ।
वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्येवं प्रभाष्य ॥ १४ ॥

त्रिभुवनाधीशा ब्रह्मादयः मायास्तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः सन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

परं केवलं वासुदेवे भक्त्या मनश्चक्रे न तु तान् किमपि याचितवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स विभू रन्तिदेवो यदाऽतिथ्यावशिष्टमन्नं तत् बहुमानपुरस्कृतं यथा तथा दत्त्वा श्वभ्यः शुनां पत्ये च तस्मै नमश्चक्रे भगवद्भावेनेति शेषः ॥ ९ ॥

अथोच्छेषमवशिष्टं पानीयमात्रं तदप्येकपरितर्पणं एकपुरुषमात्रतृप्तिकरं पाद्यतस्ततः कश्चित्पुल्कस अशुभाय नीचाय मह्यमपः पानीयं जलं देहीति वदन्नभ्यागच्छत् ॥ १० ॥

तस्यापि पुल्कसस्यापि कृपणाः दीनाः विपुलः श्रमो याभ्यो ऽवगम्यते ता वाचः आकर्ण्य कृपया नितरां सन्तप्तो रन्तिदेव इदं वक्ष्यमाणममृततुल्यं वच आह ॥ ११ ॥

तदेव दर्शयति—न कामय इति द्वाभ्याम् । अष्टर्द्धियुक्ताम् अणिमाद्यष्टैश्वर्य्ययुक्ताम् ईश्वराणां ब्रह्मादीनां गतिं प्राप्तिम् अहं न कामये नेच्छामि नाप्यपुनर्भवं मोक्षं वा कामये किन्त्वखिलानां देहभाजां देहिनां क्षुत्पिपासार्दितानां अन्तःस्थितामार्तिं दुःखं प्रपत्स्ये प्राप्नुयामिति कामये सर्वेषां दुःखमहमेक एवानुभवेयमित्याशास इत्यर्थः । किमेवं विषकाममयेत्यत आह—येन भवन्त्यदुःखा इति । येन दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन सर्वे देहभोजो निर्दुःखा भवन्ति येनास्मदनुभवेनेति वा ॥ १२ ॥

ननु, दुःखमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तेरित्याह—क्षुत्तृडिति । कृपणस्य दीनस्य जीवितमिच्छोः जन्तोर्जीवस्य जलार्पणेन जीवनहेतोर्जलस्यार्पणेनैव सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ता भवेयुरिति शेषः । जीवकलार्पणेनेतिपाठे ऽप्यर्थः । जिजीविषोर्जन्तोर्मे जीवकलार्पणेनास्मत्प्राणदानेन क्षुधादयो निवृत्ताः स्युः मम प्राणानपि दद्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वयं पिपासया म्रियमाणोऽपि एवम्प्रभाष्य धीरो निसर्गकरुणः निरुपाधिककृपावान् नृपो रन्तिदेवः पुल्कसाय तदेकपरितर्पणं पानीयं ददौ ॥ १४ ॥

फलमर्थकामादिरूपमिच्छतां कामयमानानां जनानां फलदास्त्रिभुवनस्याधीशाः ब्रह्मादयस्तस्य रन्तिदेवस्यात्मानं दर्शयाञ्चक्रुः प्रसन्ना बभूवुः विष्णुना विनिर्मितां मायां च दर्शयाञ्चक्रुः माया प्रकृतिः विष्णुविनिर्मितामित्युक्तत्वात् कार्यरूपा प्रकृतिः विवक्षिता, प्रकृत्यात्मविवेकज्ञानं ददुरित्यर्थः । यद्वा, तन्मनः परीक्षार्थं वृषलादिमायारूपमात्मानं दर्शयाञ्चक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः स वै रन्तिदेवः तेभ्यः त्रिभुवनाधीशेभ्यो मायारूपेभ्यो वा नमस्कृत्य निस्सङ्गः देहतदनुबन्धिषु अहम्ममतारहितः विगतैहिकामुष्मिकफललिप्सुः परं केवलं वासुदेवे मनश्चक्रे ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

घृतादिकं दत्त्वा पानीयमात्रमुच्छेषमवशिष्टं तदपि एकपरितर्पणम् एकस्य तृप्तिकरं न तु बहूनां पास्यतः पातुकामस्य पुल्कसो गोमांसभक्षकः ॥ १० ॥ ११ ॥

अष्टर्द्धियुक्ताम् अगणितसमृद्धिसम्पन्नां योगेश्वराणां गतिमणिमादिलक्षणां महरादिलोकं वा न कामये न वाञ्छामि अपुनर्भवं मोक्षं वा, तर्हि कस्मिन् काङ्क्षा ? इति तत्राह—आर्तिमिति । येन देहभाजो मयार्पितजलपानादिना क्षुधादिनिमित्तदुःखरहिता भवन्ति ये तेन तेषामन्तःस्थितामार्तिमहं प्रपद्ये इत्यन्वयः । येन जलेनाऽदुःखाः तत्तेभ्यो दत्त्वा तदार्तिमद्याऽहं प्रपद्य इति वा ॥ १२ ॥

एवं भाषणमात्रेण किं फलमिति तत्राह—क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जन्तोर्जीवस्य जलार्पणेन जीवनप्रदजलदानेन सर्वेषां सुखं स्यात् तदार्तिर्ममास्त्विति जिजीविषोर्जीवितुमिच्छतः पुंसः क्षुत्तृडादयो निवृत्ता भवन्तीत्यन्वयः । अनेन क्षुदादिमतः पुंसो जलादिदानेन दातुरपि तन्निवृत्तिस्तद्दाने तदनिवृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकौ द्रष्टव्यौ ॥ १३ ॥

पिपासया म्रियमाणः ॥ १४ ॥

आत्मानं मायां महिमोपेतं महिमापि भगवदनुग्रहविजृम्भित इत्याह विरिञ्चाति ॥ १५ ॥ १६ ॥

---

(१) मायां विष्णुविनिर्मिताम् इति वीर० विज०

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

निसर्गकरुणा इति च निसर्गेण श्रीभगवत्करुणास्फूर्ति-मयस्वभावेन करुणः ॥ १४ ॥

यत एव तस्येति यतः सामान्यतः फलमिच्छतां फलदाः यत एवात्मप्रभृतयो विष्णुना भगवता स्वयमेव मायाः मायिकवृषलादिरूपेण निर्मिताः प्रत्यायिता इत्यर्थः। अतस्ते पुनरात्मानं यथार्थरूपं दर्शयाञ्चक्रुः। स वै स तु निःसङ्गः तद्-दर्शनं विना फलान्तरभोगरहितः तत्र विगतस्पृहश्च भवति तद्भक्तेषु च समपूज्यत्वदृष्ट्या नमस्कारमविशेषेणैव चक्रे तथापि परं श्रेष्ठं यथास्यात्तथा वासुदेवे भगवति मनश्चक्रे तत्र हेतुः भक्त्या तयोरपि तत्र सप्रेम महाभक्तिदृष्टेत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

उच्छेषमुर्वरितम् एकमेव तृतीकरोति न तु द्वाविति स्वार्थे विभागाऽनर्हमिति भावः ॥ १० ॥

अमृतं वच इति तस्य केवलं वचो येन सश्रद्धं कर्णाभ्यां पीयते सोऽपि न म्रियते तेन देहेनैव सिद्ध्यति किं पुनस्तत्कर्मा-ऽनुतिष्ठासुरिति भावः ॥ ११ ॥

अन्तःस्थितः सन् आर्त्तिं प्रपद्ये तैर्भोक्तव्यं दुःखमहमेव भुञ्जेय सर्वजीवानामपि समुदितं दुःखमहमेक एव भोक्तु-मलमिति तद्दुःखं सह्यं परदुःखदर्शनं त्वसह्यमिति भावः ॥ १२ ॥

नन्वतिपिपासार्तोऽसि किञ्चिदवशिष्टं जलं स्वयं च पिबेत्यत आह—क्षुत्तृडिति। कृपयास्याऽस्य जन्तोर्जीवनहेतो-र्जलस्यार्पणान्मम क्षुत्तृडादयो निवृत्ता एव ॥ १३—१४ ॥

त्रिभुवनाधीशा विष्णुब्रह्मरुद्राः तस्य धैर्य्यपरीक्षार्थं प्रथमं माया ब्राह्मणवृषलश्वपतीन् , तत आत्मानं स्वस्वरूपं च ॥ १५ ॥

अतः परं श्रेष्ठं भगवद्रूपगुणादिध्यायित्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अष्टर्द्धियुक्तामणिमाद्यष्टैश्वर्य्ययुक्ताम् अपुनर्भवं चेत्यत्रस्वरूपप्राप्तिं किम्बहुना परां परब्रह्मभावापत्तिलक्षणामपि अहं न कामये अखिलदेहभाजामार्त्तिं दुःखं अन्तःस्थितो ज्ञानव्याप्त्या तेषामन्तः प्रविष्टः प्रपद्ये प्राप्नुयामिति कामये येन सर्वार्त्तिभोक्ता हेतु-भूतेन मया अखिलदेहभाजः अदुःखा भवन्ति ॥ १२ ॥

किञ्चिन्मात्रपरदुःखनिराकरणेन मम विविधदुःखनिवृत्ति-र्भवतीत्याह—क्षुदिति । जीवजलार्पणात् जीवनार्थजल-दानात् ॥ १३ । १४ ॥

त्रिभुवनाधीशाः ब्रह्मादयः तस्य रन्तिदेवस्य आत्मानं दर्शयाञ्चक्रुः दर्शयामासुः माया च यया अनादितो जीवो बद्धः सा विष्णुना विनिर्मिता प्रवर्तिता बहुवचनपाठे मायाया महदादिरू-पेण बहुत्वात् ब्रह्मादिजीवान् वासुदेवं सर्वजीवमोहिनीं मायां च स ददर्शेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सद्दृष्टतत्त्वत्रयो मायिकपदार्थेषु निस्स्पृहो ब्रह्मादीन्नमस्कृत्य वासुदेवे चित्तं नियोजितवान् तस्यानादितो बन्धनभूता माया निवृत्ताऽभूदित्याह—स इति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

बड़े समर्थ राजा रन्तिदेव ने बड़े बहुमान पूर्वक देकर श्री हरि की भावनासे उनश्वानों को और स्वामीं के पति को नमस्कार किया ॥ ९ ॥

अब केवल पीने को जल अवशिष्ट बाकी रहगया सो भी एक ही के तृप्ति लायक रहा, जब उसको पीने लगे इतने ही में एक पुल्कस (नीचजाति का कोईमनुष्य अभ्यागत चलागया और बोला कि मो अशुभ को जलदो ॥ १० ॥

रन्तिदेवजी ने उस की बड़े श्रम युक्त और अति दीन ऐसी वाणी को सुनकर कृपा से अति तृप्त होकर इस अमृत वाणी को बोलते हुए ॥ ११ ॥

रन्तिदेव महाराज बोले कि मैं ईश्वर से अपनी अष्ट ऋद्धियों से युक्त उत्कृष्ट गति को नहीं चाहता हूं और अपुनर्भव जो मोक्ष है उस को भी नहीं चाहता हूं और किन्तु हे ईश्वर ? सब देहधारियों के भीतर स्थित होकर सबों की पीडा को मैं ही प्राप्त होऊं कि जिस में सर्व प्राणिमात्र निर्दुःखहो जांय ॥ १२ ॥

यदि कहो कि दुःख क्यों मांगते हो ? इस समय इस जीने की इच्छा वाले दीन प्राणी के जल देने से मेरे क्षुधा, तृषा, श्रम, गात्र का परिश्रम, दीनता, ग्लानि, शोक विषाद, और मोह ये सब ही दुःख निवृत हौगये ॥ १३ ॥

इस प्रकार वचन बोलकर, आप स्वयं पिपासा से मर रहे हैं तो भी उस पुल्कस को परम धैर्य स्वाभाविक करुणा से रन्तिदेव महाराज ने जलदिया ॥ १४ ॥

शुक मुनि कहते हैं कि राजा रन्तिदेव की पहिले तो वृषलादि रूप अपनी माया से धैर्य की परीक्षा करी पश्चात् वे ही फल की इच्छावालों को फल देने वाले त्रि-भुवन के अधीश विष्णु के विनिर्मित माया ब्रह्मादिक अपना दर्शन देते हुए ॥ १५ ॥

रन्तिदेव महाराज ने उनको नमस्कार कर लिया और सर्व सङ्गों को तथा स्पृहाओं को छोड़कर केवल एक भग-वान् वासुदेव के विषे भक्ती से मन को लगाते हुए ॥ १६ ॥

ईश्वरालम्बनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः ।
माया गुणमयी राजन् ! स्वप्नवत्प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥
तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्त्तिनः ।
अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥ १८ ॥
गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्तत ।
दुरितक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः १९ ॥
पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ।
(१)बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरम् ॥ २० ॥
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ।
अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥ २१ ॥
अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः ।
बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः ॥ २२ ॥
तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित्समजायत ।
रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥
रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ।
पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनन्यराधस ईश्वराऽतिरिक्तफलान्तरानपेक्षस्य प्रत्यलीयताऽऽत्मन्येव लीना बभूव ॥ १७—१८ ॥

मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्यैव गर्गस्य वंशमाह, गर्गादिति । महावीर्यस्य वंशमाह—दुरितक्षयस्तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः ॥ १९ ॥

कथम्भूताः ये अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गतास्ते. मन्युपुत्राणां पञ्चानां ज्येष्ठस्य वंशमाह—बृहत्क्षत्रस्येति यत् येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥

अजमीढादयस्त्रयो हस्तिनः पुत्राः ॥ २१ ॥

अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाऽभवत् ॥ २२—२३ ॥

पारस्य तनयो नीपः नीपस्य पुत्रशतम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ईश्वरेति । अनन्यराधसा अनन्यप्रयोजनेन भावेन चित्तमीशालम्बनं वासुदेवनिष्ठं कुर्वतस्तस्य रन्तिदेवस्य हे राजन् ! त्रिगुणात्मिका माया स्वप्नवत्प्रलीयत न्यवर्तत स प्रकृतिसम्बन्धान्मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च तस्य रन्तिदेवस्य यः प्रसङ्गस्तस्यानुभावेन प्रभावेन हेतुना रन्तिदेवमनुवर्तमानाः सर्वेऽपि योगिनः, योगित्वमेवाह, नारायणपरायणा बभूवुः ॥ १८ ॥

एवं नरस्य वंश उपवर्णितः, अथ गर्गस्य वंशमाह—गर्गादिति । गर्गाच्छिनो जज्ञे शिनिरिति पाठान्तरं तस्मात्तु गार्ग्यः तत्र ततो गार्ग्याद्ब्रह्म ब्रह्मकुलमवर्तत पुत्रादिपरम्परया प्रावर्ततेत्यर्थः । अथ महावीर्यस्यान्वयमाह—महावीर्यात् दुरितक्षयो जज्ञे तस्य दुरितक्षयस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ १९ ॥

पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः, कथम्भूताः ? येऽत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गताः प्राप्ताः अथ ज्येष्ठस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशमाह—बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूदित्यादिना । बृहत्क्षत्रस्य पुत्रो हस्ती बभूव यत् येन हास्तिनं पुरं कृतमितिशेषः । स हस्ती बभूवेत्यर्थः ॥ २० ॥

हस्तिनस्सुता अजमीढादयः त्रयः पुत्राः तत्र अजमीढस्य वंश्याः वंशजाः प्रियमेधादयो द्विजा बभूवुः ॥ २१ ॥

अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् तस्य बृहदिषोः सुतो बृहद्धनुः तस्य सुतो बृहत्कायः तस्य बृहद्रथः पुत्रमासीत् ॥ २२ ॥

तत्सुतो बृहद्रथसुतः विशदः तस्य विशदस्य तस्मादिति पाठे विशदात्सेनजित् समजायत तत्सुताः सेनजित्सुताः रुचिराश्वादयश्चत्वारः ॥ २३ ॥

---

(१) बृहत्क्षत्रात्सुहोत्र इति विज० वीर० ॥

स कृत्व्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।
(१)स योगी गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम् ॥ २५ ॥
जैगीषव्योपदेशेन योगतन्त्रं चकार ह ।
उदक्स्वनस्ततस्तस्माद्भल्लादो बार्हदीषवाः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र रुचिराश्वस्य सुतः प्राज्ञः तदात्मजः प्राज्ञसुतः पृथुसेनः तदात्मजः पृथुसेनतनयः पारः तत्तनयः पारतनयः नीपस्तस्य नीपस्य पुत्रशतमभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ईश्वरालम्बनं श्रीनारायणविषयम् अनन्यराधसः भगवत्सिद्धिमन्तरेणान्यसिद्धिशून्यस्य तदेकनिष्ठस्येत्यर्थः । अन्यस्माद्राधः सिद्धिर्मुक्तिः तया रहितस्य भगवत एवापेक्षिताऽशेषपुरुषार्थवतः प्रत्यलीयत नष्टाऽभूत् माया संसाराख्या ॥ १७ ॥

तस्य रन्तिदेवस्य प्रसङ्गः कथालक्षणः तस्यानुभावेन भावसूचकेन "अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके" इति यादवः ॥ १८ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणकुलं नाम्ना दुरितक्षयः तस्य त्रैय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्रा ये ते अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गताः भरतप्रपौत्रस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशान्तरमाह, बृहत्क्षत्रस्येति । नाम्ना हस्ती यत् येन हस्तिनापुरं कृतमिति शेषः ॥ १६—२७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनन्यराधस इति "आर्ति प्रपद्येऽखिलदेहभाजाम्" इति च मिथः पूर्वयुक्त्यैव सङ्कल्पकृते प्रत्यलीयत ततोऽन्तर्हितवती "ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत" इति न्यायेन ॥ १७ ॥

तादृशीं भगवद्भक्तिं कैमुत्येन प्रशंसति तत् प्रसङ्गेति ॥१८-२४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवाऽऽह-ईश्वरेति । अनन्यराधसः अन्यदेवाराधनशून्यस्य स्वप्नवत् स्वप्नो यथा स्वत एव लीयते तथैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तद्भ्रातॄणां गर्गादीनां वंशमाह-गर्गादिति ॥ १९—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वप्नवत् स्वत एव माया प्रत्यलीयत स मुक्तो बभूवेत्यर्थः अहो अत्यद्भुतं सर्वत्र हरिदर्शनमाहात्म्यमिति प्रकरणार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गर्गान्मन्युपुत्रात् क्षत्रान्मन्युपुत्रात् महावीर्यान्मन्युपुत्रात् ॥१९॥ बृहत्क्षत्रस्य मन्युपुत्रस्य ॥ २०—२४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन्! श्री हरि के अतिरिक्त और फल की इच्छा नहीं करने वाले, और सदा ईश्वर में चित्त लगाने वाले, रन्तिदेव जी को त्रिगुणमयी माया स्वप्न सरी की लीन हो गई ॥ १७ ॥

और उन रन्तिदेव के प्रसङ्ग के प्रभाव से रन्तिदेव के अनुवर्ति लोग सब योगी और नारायण परायण हो गये ॥१८॥

अब, मन्यु के पुत्र गर्ग का वंश कहते हैं । गर्ग से शिनि हुए, तिन से गार्ग्य हुए, क्षत्र से ब्रह्म कुल वर्तता हुआ और मन्यु के पुत्र महावीर्य के दुरितक्षय हुए तिन के त्रय्यारुणि, कवि, पुष्करारुणि, ये तीन पुत्र हुए, जो कि-तीन पुत्र इस क्षत्रिय वंश में ब्राह्मण रूपता को प्राप्त होते हुए, और मन्यु के ज्येष्ठ पुत्र बृहत्क्षत्र हुए तिन के पुत्र हस्ती होते भये जिन ने हस्तिना पुर बसाया ॥ १९ ॥ २० ॥

राजा हस्ती के पुत्र अजमीढ, द्विमीढ और पुरुमीढ हुए, अजमीढ के वंश में प्रियमेधादिक द्विज हुए ॥२१॥

अजमीढ से बृहदिषु हुए, तिन के पुत्र बृहद्धनु हुए, तिन से बृहत्काय पुत्र हुए, तिन के पुत्र जयद्रथ होते हुए ॥२२॥

जयद्रथ के सुत विशद हुए तिन के सेनजित्पुत्र उत्पन्न हुए, सेनजित के रुचिराश्व, दृढधनु, काश्य, और वत्स, ये पुत्र हुए ॥ २३ ॥

रुचिराश्व के सुत पार हुए, तिन के आत्मज पृथुसेन हुए, और पार के पुत्र नीप हुए तिन के सौ (१००) पुत्र होते भये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स एव कृत्व्यां कृत्वीसंज्ञायां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तं जनयामास, तदुक्तं हरिवंशादिषु—

"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरप्रभं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।

(१) योगीशो गवि इति वीर० विज० ।

यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः ।
नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत् ॥ २७ ॥
सुपार्श्वात्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः ।
कृती हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स्म षट् ॥ २८ ॥
संहिताः [1] प्राच्यसाम्नां वै नीपो ह्युग्रायुधस्ततः ।
तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥ २९ ॥
ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ।
नलिन्यामजमीढस्य नीलः शान्तिः सुतस्ततः ॥ ३० ॥
शान्तेः सुशान्तिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् ।
भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पञ्चासन् मुद्गलादयः ॥ ३१ ॥
यवीनरो बृहदिषुः काम्पिल्यः सञ्जयः सुताः ।
भर्म्याश्वः प्राह पुत्रा मे पञ्चानां रक्षणाय हि ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च" ॥ इति

यद्यपि शुक उत्पत्त्यैव विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथाऽपि विरहातुरं व्यासमनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवांस्तदभिप्रायेणैव गार्हस्थ्यादिव्यवहार इत्यविरोधः स ब्रह्मदत्तो योगी गवि वाचि सरस्वत्याम् ॥ २५ ॥

स एव योगतन्त्रं चकार बार्हदीषवा बृहदिषोर्वंश्या इमे दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वस्य पिता ॥ २७ ॥

प्राच्यसाम्नां षट् संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् ॥२८—२९॥

अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद् ब्राह्मणा बभूवुर्बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तम् । तस्यैव वंशान्तरमाह, नलिन्यामिति यावत्समाप्ति ॥ ३०—३१ ॥

मुद्गल एको यवीनरादयश्चत्वार इत्येवं पञ्च ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स नीप एव शुककन्यायां श्रीशुकस्य कन्यायां दुहितरि कृतिसंज्ञायां ब्रह्मदत्ताख्यं सुतमजीजनत् जनयामास अत्र तस्य पुत्रशतमास्वभूविस्यस्यानन्तरं क्वचित् "अणुहो नाम यस्तेषां ज्येष्ठः सत्यरथो नृप" इति पठ्यते, तत्र हे नृप ! तेषां पुत्राणां शते यो ज्येष्ठः सोऽणुहः स एव सत्यरथापरनामधेय इत्यर्थः । शुककन्यायामित्यनेन शुकस्याप्यत्र सन्तान उक्तः । तथा चोक्तं हरिवंशादिष्वपि—

"पाराशरसुतोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायामिरिवसां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथाभूतश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं मानुषीम्" इत्यादि—

यद्यपि शुक उत्पत्तेरारभ्य विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथापि विरहातुरं व्यासम् अनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवान् तदभिप्रायेणैवायं गार्हस्थ्यादिव्यवहार इत्यविरोध इत्याचक्षते स च ब्रह्मदत्तः गवि सरस्वत्यां भार्यायां विष्वक्सेनाख्यं सुतमगात् प्राप्तवान् अजीजनदिति यावत् ॥ २५ ॥

स एव जैगीषव्यस्योपदेशेन योगतन्त्रं योगशास्त्रं चकार ततो विष्वक्सेनादुदक्सेनस्तस्मादुदक्सेनात् भल्लादः बार्हदीषवः इमे उक्तास्सर्वे बृहदिषोरजमीढसुतस्य वंशजा इत्यर्थः । दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

अथ द्विमीढस्य वंशमाह—द्विमीढस्य सुतो यवीनरः तत्सुतो यवीनरसुतः धृतिमान् ततो धृतिमतः सत्यधृतिस्तस्मात्सत्यधृतेः दृढनेमिः स च सुपार्श्वकृत् सुपार्श्वस्य पितेत्यर्थः । तत्पुत्रः सुपार्श्व इति यावत् ॥ २७ ॥

सुपार्श्वात् सुमतिः तस्य सुमतेः पुत्रः सन्नतिमान् ततः सन्नतिमतः कृतिः, तं विशिनष्टि—यः कृतिर्हिरण्यनाभात् योगं साम्नां षट् संहिताश्च प्राप्य जगौ अध्यापितवान् तस्य कृतेः सुत उग्रायुधः तस्योग्रायुधस्य सुतः क्षेम्यः अथ क्षेम्यात्सुवीरस्तस्य सुतो रिपुञ्जयः ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो रिपुञ्जयात् बहुरथो नाम जज्ञे एवमजमीढद्विमीढयोर्वंशावभिधाय पुरुमीढस्त्वपुत्रोऽभवदित्याह—पुरुमीढोऽप्रजोऽभवदिति । अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुः बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तं तस्यैवेदानीं वंशान्तर-

(१) प्राप्य इति वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

माह—नलिन्यामिति यावत्समाप्ति । अजमीढस्य नलिन्यां भार्यायां नीलः तत्सुतो नीलसुतस्तु ॥ ३० ॥

शान्तपुत्रः सुशान्तिः तत्पुत्रः पुरुजः पुरुजाद‍र्कः तत्सुतोऽर्क-सुतो भर्म्याश्वः तस्य भर्म्याश्वस्य पुत्रः मुद्गलः ॥ ३१ ॥

यवीनरादयश्चत्वारश्चेति पञ्चाऽऽसन् जज्ञिरे तेषां पञ्चाल-संज्ञितत्वं वक्तुं तन्निमित्तं पितृवचोरूपमाह—भर्म्याश्व इति । भर्म्याश्वः प्राह पुत्रानिति शेषः । किमिति ? हे पुत्राः ! मे मम पञ्चानां विषयाणां शब्दादीनां देशानां वा रक्षणाय इमे यूयमलं प्रभव इति. यत एवं पित्रोक्ता अतस्ते पञ्चालसंज्ञिताः पञ्चालेति संज्ञा एषां सञ्जातेति तथा तारकादित्वादितच् तत्र मुद्गलात् ब्रह्मगोत्रं ब्राह्मण-कुलं निर्वृत्तमुत्पन्नं तद्विशिनष्टि मौद्गल्यसंज्ञितमिति ॥३२॥३३॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भाष्यसाम्नां द्वादशसंहिताः जगौ ॥ २९—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नीपस्यैव बहुकालव्यवधानेन व्यूढायां शुककन्यायां वंशा-न्तरमाह—स कृत्व्यामिति । शुककन्यायामित्यत्र न तु मम कन्या-यामित्युक्तमिति स्वस्मादन्योऽसौ शुक इति बोधयति— तच्च युक्तं ब्रह्मवैवर्त्तवर्णितस्वयंश्रीभगवन्महानुग्रहपात्रत्वात्तत एव विष्णुरातवत्पराकृतिपरब्रह्मणा दत्तत्वेन तद्वरालब्ध-सम्भवात्तस्यैव श्रीभागवतवक्तृत्वं सम्भवति नाऽन्यस्य कल्प-भेदव्यवस्थया भारतादिवर्णितस्याऽरणिसम्भवस्य किमुत छायाशुककल्पितस्येति । अत्र ब्रह्मवैवर्तेतिहासोऽयं किञ्चित् किञ्चित् प्रोच्यते—

"प्राप्ते कलियुगे व्यासश्चक्रे यो जगतः कृते ।
महाभारतमाख्यानं सर्ववेदार्थसंग्रहम्" ॥

इत्यादि. तथा—

"ब्रह्मचर्ये परिभ्रंशो मातृवाक्यात्तु पस्थिते ।
स्वयं पितृस्वर्गाख्यानं त्रिपथत् सोढुमक्षमः ॥
विचिन्त्य मनसा चक्रे भार्यां जाबालिकन्यकाम् ।
वीटिकाख्यां वरां तस्मै सोऽपि वैखानसाश्रमी ॥
चक्रे तया सह तप ऋतुगामी तदेच्छया ।
अथ गर्भोऽभवत्तस्मात्तस्यां स ववृधे शनैः ॥
कलाभिः शुक्लपक्षे वै हिमद्युतिरिव द्विज ! ।
द्वादशाब्दानि जातानि न प्रसूतेस्म सा तदा ॥
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं वेदवेदार्थसंग्रहम् ।
पुराणं भारतं धर्मशास्त्रं तदस्य गोद्विज ॥
तत् सर्वं प्रज्ञया गर्भस्थश्चक्रे हृदि पपाठ च ॥
गर्भसंस्थोऽपि कुरुते न तु निष्क्रमणं मतिम् ।
सा च गर्भभराक्रान्ता" ॥

इत्यादि—

"अथ द्वादशमे वर्षे कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
उपविश्य कृतस्नानो गर्भमासाद्य सामभिः ॥
सम्बोधयामास तदा वचोभिर्युक्तिभावितैः ।

॥ व्यास उवाच ॥

यत् त्वं मदीयगृहिणीमधुनाऽविकाल—
माविश्य पीडयसि गर्भतया यथार्थम् ।
तद्ब्रूहि निष्क्रमसि नाम कथं न ? मूढ ! ।
किं मारयिष्यसि विरुद्धकरस्त्वमेताम् ॥

गर्भ उवाच ॥

रक्षोऽहमस्मि सुरपक्षेत्यादि—

भ्रान्तोऽहं तेषु सर्वेषु कोऽहं त्वाञ्च ब्रवीमि किम् ।
साम्प्रतं मानुषो भूत्वा जठरे त्वया अवस्थितः ॥
तद्व्यास ! न करिष्यामि गर्भान्निष्क्रमणं बहिः ।
आत्मानं रक्षयिष्यामि वीतचिन्तो ह्यजाय च ॥

इत्यादि;

॥ व्यास उवाच ॥

यद्येव मस्त्यभिमतं तव तर्हि निन्द्यात्-
निष्क्रम्य तुल्यनरकादिह गर्भवासात् ॥
सम्यक् समाश्रय महोदयहेतुमेकं—
श्रीप्राणनाथमुभयोः कुरु वा विवेकम् ॥

॥ गर्भ उवाच ॥

ज्ञानं विवेकभवमस्ति च तावदेव-
वैराग्यमन्यभवसंस्मरणञ्च तावत् ॥
यावन्न निष्क्रमति जन्तुरितो निवर्त्तोऽ-
देवस्य चित्तनिलयस्य न मायया स्यात् ॥

इत्यादि;

॥ व्यास उवाच ॥

माया भविष्यति न ते पुरुषोत्तमस्य ।
वक्त्रं प्रदर्शय निजं मम वत्स ! शीघ्रम् ॥

इत्यादि;

॥ गर्भ उवाच ॥

यद्येत्य मे स भविता प्रति भूर्मुरारि—
र्मायामहार्णवविषये यदुवंशनाथः ॥
गर्भं विहाय तदहं बहिरेव भावी ।
नैवान्यथा कथमपीति विनिश्चयो मे ॥

इत्यादि;

॥ सूत उवाच ॥

इत्थं तदीय वचनं द्विज शुश्रुवान् सः—
व्यासोऽति दुःखितमना प्रययौ तदानीम् ॥
नारायणं व्यवसितो हृदि तस्य हेतो—
रानेतुमीषदनिवृत्तमतिर्मघाब्धेः ॥
तत्र त्रिलोकमहितेन कृतप्रणामः—
कृष्णेन विश्वसुहृदा द्विजवत्सलेन ॥
प्राप्ताद‍र्हणो निखिलमात्मसुहृत्समस्मै—
व्यासो न्यवेदयदसावपि तत्र प्रपेदे ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कर्त्तव्यमेतदिह नाम कियन्मदीयं—
गेहं पवित्रयितुमद्य तवागतस्य ॥
तीर्थस्य जङ्गमगतिं दधतोत्तरङ्ग-
जंबालशोधनपटोरिति चाह वाचम् ॥
नारायणापचितिभाजनमेवमेष—
भूत्वा ययौ द्विजवरः सह कृष्णयुक्तः ॥
प्राह प्रविश्य पुनरेव स काग्दिशीकः—
किञ्चित् परानुभवविच्छितगर्भशङ्की ॥

व्यास उवाच ॥

प्रयमस्त्यागतो गर्भ ! द्वारवत्या गदाधरः ।
गृहीत्वैनं प्रतिभुवं निष्क्रयं कुरु पुत्रक ! ।

गर्भ उवाच ॥

त्वं ब्रूहि माधव ! जगन्निगडोपमेयं—
मायाऽखिलस्य न विलङ्घ्यतमा त्वदीया ॥
बध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय—
यास्यामि सम्प्रति बहिः प्रतिभूस्त्वमत्र ॥
आब्रह्म विश्वमखिलं तव माययैव—
बद्धं त्वयैव भवदुःखहरस्त्वमेव ॥

इत्यादि ;

॥ सूत उवाच ॥

इत्थं तदीय वचसा भगवान् प्रतीतः—
प्राह प्रहस्य शनकैरिति वाचमीशः ॥
मन्मायया न भविता तव सम्प्रयोगो—
योगावृताङ्ग ! कुरु निष्क्रमणं विशङ्कम् ॥
गन्तासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादात्—
जीवन्नवाप्स्यति महोदयसौख्यमङ्ग ॥
यं तं वदन्ति मुनयो बहु दुःख योग—
बुद्धिर्वियोगमवियोगकरं मया यत् ॥
वाक्यावसान मनुविश्य ततस्तु गर्भा-
त्तस्या झटित्यथ विनिर्गत एव योगी ॥
स द्वादशाब्दमितवेषवयाः प्रणम्य—
व्यासं हरिं स्वजननीमथ सम्प्रतस्थे ॥

ततश्च पितापुत्रसम्वादानन्तरम्—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

व्यास ! त्वदीयतनयः शुकवन्मनोज्ञं ब्रूते—
वचो भवतु तच्छुक एव नाम्ना ॥
इत्थमेव वत्स्यति तथापि न माययायं—
स्पृष्टो यतो मम कथा हृदि मास्म शोकम् ।
यामो गृहं वयमपि प्रकुरुष्व वाक्यं—
यत् त्वामयं परमभागवतोऽभ्युवाच ॥ इति ।
इत्थं जगत्त्रयगुरुः पुरुषोत्तमस्तं—
सम्बोध्यबोधनिधिमाशुरथाधिरूढः ।
आमन्त्र्य भारत ! कार्ष्णि द्विजवर्यमुख्यै-
स्तां द्वारकां सुरपुरीं द्रुतमाजगाम ॥

इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
योगं प्राप्योति तत्प्रभावादेव जगौ ॥ २८ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स एव नीपः पुनरपि कृत्वीसंज्ञायां शुककन्यायामिति शुकोऽयं व्यासादरण्यां सम्भूतोऽन्य एव । तदुक्तं हरिवंशादिषु

"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाममहायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च" ॥ इति ।

श्रीभागवतवक्ता शुकस्तु व्यासस्य प्रथमः पुत्रोऽरणिसम्भूतादन्यः । यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

"प्राप्ते कलियुगे व्यासश्चक्रे यो जगतः कृते" ।

महाभागवतम्—

इत्याद्यनन्तरम्

"ब्रह्मचर्यपरिभ्रंशे मातृवाक्यादुपस्थिते ।
स्वयं पितृऋणालानं द्विपवत् सोढुमक्षमः ॥
विचिन्त्य मनसा चक्रे भार्यां जाबालिकन्यकाम् ।
वीटिकाख्यां ददौ तस्मै सोऽपि वैखानसाश्रमी ॥

ततश्च व्यासस्तया सह बहुकालं तपस्तेपे तदन्ते तस्यां वीर्यमाधत्त साच गर्भवती एकादशसु वर्षेषु व्यतीतेष्वपि न प्रसूतेस्म । अथ द्वादशे वर्षे व्यासः कदाचिद्गर्भस्थं पुत्रमाह—भोः पुत्र ! किं स्वमातरं पीडयसि गर्भान्निःसरेति । सचाह, गर्भान्निःसृतं मायामामभिभविष्यति तस्मादत्रैव भगवन्तं ध्यायामीति व्यास आह, माया न त्वामभिभविष्यतीति. मद्वचनमेव प्रमाणीकृत्य गर्भान्निःसर स्वमुखं मां दर्शय मत्पत्नीं मा पीडयेति. स आह, पत्नीपुत्राद्यासक्तत्वेन त्वामपि मायाभिभूतं जानाम्यतस्त्वद्वचनं न प्रमाणीकरोमि । व्यास आह, तर्हि कस्य वाक्यं प्रमाणी कुरुषे । स आह—यस्य मायेति । व्यास आह—तर्हि तमत्राऽऽनयामीत्युक्त्वा द्वारकां गत्वा निवेदितसर्ववृत्तान्तं भगवन्तं स्वपर्णशालाऽभ्यन्तरमानीय व्यासः पुनराह—भोःपुत्र ! मायातोऽयं भगवानिति, ततः स आह—

"त्वं ब्रूहि माधव ! जगन्निगडोपमा सा—
मायाऽखिलस्य न विलङ्घ्यतमा त्वदीया ॥
बध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय—
यास्यामि सम्प्रति बहिः प्रतिभूस्त्वमत्र" ॥

इति भगवानाह—

"मन्मा यया न भविता तव सम्प्रयोगो—
गन्तासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादात्" ॥ इति ।

ततो गर्भान्निस्सृत्य प्रणम्य बहुस्तुवानन्तं दृष्ट्वा भगवानाह—

व्यास ! त्वदीयतनयः शुकवन्मनोज्ञं—
ब्रूते वचो भवतु तच्छुक एव नाम्ना ॥

इति व्यासमामन्त्र्य रथमारुह्य द्वारकां प्रतस्थे—शुकोऽपि प्रवव्राज व्यासस्तमनुजगामेति । श्रीस्वामिचरणास्तु अरणिसम्भूतः शुक एव विरहातुरं पितरमनुव्रजन्तमालक्ष्य छायाशुकं निर्माय प्रवव्राज छायाशुकस्यैव गार्हस्थ्यव्यवहार इत्याहुः । स ब्रह्मदत्तो गवि सरस्वत्यास ॥ २५ ॥

विषयाणामलमिमे इति पञ्चालसंज्ञिताः ।
मुद्गलाद्ब्रह्मनिर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥
मिथुनं मुद्गलाद्भार्म्याद्दिवोदासः पुमानभूत् ।
अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् ॥ ३४ ॥
तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः ।
शरद्वांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ॥ ३५ ॥
शरस्तम्बे ऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् ।
तद् दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मृगयां चरन् ।
कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत्कृपी ॥ ३६ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स एव योगतन्त्रं चकार इमे बार्हद्रीषवा बृहद्विषोर्वंश्याः दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

सुपार्श्वकृत् सुपार्श्वजनकः ॥ २७—२९ ॥

अजमीढस्य वंशान्तरमाह—नलिन्यामिति ॥ ३०—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुककन्यायां छायाशुकस्य दुहितरि स ब्रह्मदत्तः गवि भार्यायां विष्वक्सेनं सुतमभ्यगात् प्राप्तवान् ॥ २५ ॥

स एव योगतन्त्रं चकार ततो विष्वक्सेनात् बार्हद्रीषवा बृहद्विषोरजमीढसुतस्य वंश्याः दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

हस्तिपुत्रस्य द्विमीढस्य वंशमाह—यवीनर इत्यादिना । सुपार्श्वकृत् तस्य पुत्रः सुपार्श्व इत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्राच्यसाम्नां षट् संहिताः जगौ विभज्याध्यापयामास ॥ २८ ॥ २९ ॥

पुरुमीढो हस्तिपुत्रोऽप्रजोऽभवत् हस्तिपुत्रस्याजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचित् द्विजाः बभूवुः तेष्वपोऽन्ये बृहद्विषुवंश्याश्चेति वंशद्वयमुक्तम् तस्यैव सिंहावलोकन न्यायेन वंशान्तरमाह—नलिन्यामित्यादिना ॥ ३० ॥

अर्कतनयो भार्म्याश्वः तस्य मुद्गलादयः पञ्च ॥ ३१—३३ ॥

भाषा टीका ।

कालान्तर में वही राजा नीप, कृत्वी ऐसे नामवाली शुक की कन्या में ब्रह्मदत्त (शुक) को उत्पन्न करते हुए, वह शुक (छायाशुक) योगी गौ (सरस्वती) नामक भार्या के विषैं विष्वक्सेन पुत्रको धारण करते हुए ॥ २५ ॥

और जैगीषव्य के उपदेश निमित्त योगतन्त्र को करते हुए, तदनन्तर उनसे उदक्स्वन पुत्र हुए, तिन से भल्लाद हुए, ये सब बृहद्विषु के वंश के हुए ॥ २६ ॥

द्विमीढ के पुत्र यवीनर हुए, तिन के सुत कृतिमान् कहाये तिन के पुत्र नाम से सत्यधृति हुए, तिनके पुत्र दृढनेमि हुए, और दृढनेमि से सुपार्श्व हुए ॥ २७ ॥

सुपार्श्व से सुमति हुए, तिन के पुत्र संनतिमान् होते हुए, तिनसे कृती जो हिरण्यनाभ से योग को प्राप्त होकर प्राच्य साम की षट् संहिताओं को पढाते हुए, तिन से नीप हुए तिन के क्षेम्य हुए, तिनसे सुवीर हुए सुवीर के पुत्र रिपुंजय हुए ॥ २८ ॥ २९ ॥

तिनसे बहुरथ हुए, पुरुमीढ के सन्तान नहीं भई । अब अजमीढ का वंशान्तर कहते हैं, अजमीढ के नलिनी भार्या में नील पुत्र हुए, तिन से शान्ति हुए, ॥ ३० ॥

शान्ति के सुशान्ति हुए, तिनके पुत्र पुरुज हुए, तिनके अर्क हुए, तिनके तनय भर्म्याश्व हुए, तिनके मुद्गलादिक पांच पुत्र होते हुए ॥ ३१ ॥

मुद्गल, यवीनर, बृहद्विषु, काम्पिल्य, और सञ्जय ये पांच पुत्र हुए, अपने पुत्रों को देखकर सन्तुष्ट होकर एक समय भर्म्याश्व बोलते हुए, कि— ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भार्म्याद्भर्म्याश्वपुत्रात् मिथुनं चाभूत् तदेवाऽऽह—दिवोदासः पुमानहल्या च कन्यकेति ॥ ३४—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव सङ्क्षिप्य दर्शयति—मिथुनमिति । भार्म्यात् भर्म्याश्वसुतात् मुद्गलात् मिथुनं स्त्रीपुंसमभूत् तत्र पुमान् दिवोदासः कन्यकात्वहल्या, तां विशिनष्टि । यस्यामहल्यायां गौतमात् भर्तुः शतानन्दो जज्ञे ॥ ३४ ॥

तस्य शतानन्दस्य पुत्रः सत्यधृतिः स च धनुर्वेदविशारदः तत्सुतः सत्यधृतिसुतः शरद्वान् तं विशिंषन् तन्नामनिमित्तं तद्वंशश्चाह—यस्मादित्यादिना यावत्समाप्ति । उर्वश्या अप्सरसो दर्शनात् हेतोर्यस्मात् शरद्वतो रेतः शरस्तम्बे अश्ववालस्तम्बे न्यपतत् अतः स शरद्वान्नामा बभूवेति भावः । तच्च पतितं रेतः शिवं शुभाचारं मिथुनं स्त्रीपुंसमभूत् शन्तनुः राजा यदृच्छया मृगयां चरन् तन्मिथुनं दृष्ट्वा कृपया अगृह्णात् गृहीत्वा ररक्षेत्यर्थः । तत्र मिथुने कुमारः कृपः कृपाचार्यः कन्या तु कृपी सा च द्रोणाचार्यस्य पत्नी ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
(विजयध्वजरीत्या अष्टादशः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भार्म्यात् भार्म्योऽश्वपुत्रान्मुद्गलात् ॥ ३४—३५ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमस्यैकविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भार्म्यात् भर्म्याश्वपुत्रात् ॥ ३४—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

हमारे पांचों पुत्र पांचों देशों की रक्षा करने को अलं (समर्थ) हैं । इसी कारण से उनके देश का नाम पांचाल पड़ गया । मुद्गल से ब्राह्मणों का मौद्गलसंज्ञक गोत्र चल पड़ा ॥ ३३ ॥

भर्म्याश्वके पुत्र मुद्गल से मिथुन (स्त्रीपुरुष) उत्पन्न भया, तिस में दिवोदास पुरुष हुए, और अहिल्या कन्या भई जिसमें गौतम से शतानन्द हुए ॥ ३४ ॥

तिन दिवोदास के धनुर्वेद विशारद शतधृति नामक पुत्र हुए तिनके पुत्र शरद्वान् हुए, जिन से उर्वशी अप्सरा के दर्शन से शरस्तम्ब (मुंज के पुंज) में बहुत सुन्दर मिथुन (स्त्री पुरुष का युगल) उत्पन्न हुआ, शन्तनु महाराज शिकार खेलने गये रहे, उस पुत्र और कन्या को देखकर कृपाकर घरले आये उनमें जो कुमार रहा सो कृपाचार्य हुए, और कन्या जो रही सो द्रोणाचार्य की पत्नी कृपी भई ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्री मद्भागवत नवमस्कन्ध में एकविंश अध्यायकी
श्री वृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

—०:*:०—

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

मित्रायुश्च दिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतो नृप ! ।
सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जन्तुजन्मकृत् ॥ १ ॥
तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान्पृषतः सुतः ।
द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥
धृष्टद्युम्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याः पञ्चालका इमे ।
योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥
तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ।
परिक्षित्सुधनुर्जन्हुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः ॥ ४ ॥
सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषश्च्यवनोऽथ ततः कृती ।
वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ॥ ५ ॥
(१)कुशाम्बमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः ।
बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूदृषभस्तस्य तत्सुतः ॥ ६ ॥
जज्ञे सत्यहितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः ।
अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ॥ ७ ॥
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत्सुतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वाविंशे तु दिवोदासवंशमुक्त्वाऽथ वर्णिताः ।
ऋक्षवंशे जरासन्धपार्थदुर्योधनादयः ॥

॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य पुत्राणां शतं बभूव तेषां जन्तुर्ज्येष्ठो यवीयान् पृषतः ॥ २ ॥

अजमीढस्यैव वंशान्तरमाह—य इति । ततः संवरणात्कुरुः ॥ ॥ ३—४ ॥

तस्य कृतिनः उपरिचरो वसुः ततो वसोः बृहद्रथो मुख्यमादिर्येषाम् ॥ ५ ॥

तानेवाह—कुशाम्बेति । तत्सुतः पुष्पवान् जज्ञे तस्यापत्यं सत्यहित इति योज्यम् ॥ ६—७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मुद्गलस्य दुहितृसन्तानमभिधायाथ पुत्रसन्तानमाह—मित्रायुश्चेति । दिवोदासात् मौद्गल्यात् मित्रायुर्जज्ञे तत्सुता मित्रायुसुताः हे नृप ! च्यवनादयश्चत्वारः तत्र सोमकः कनीयान् स च जन्तोः जन्म कृतवानिति तथा सोमकस्य सुतो जन्तुरित्यर्थः ॥ १ ॥

(१) कक्षुरममत्स्य इति वीर०

श्रीमद्वीरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं जन्तुरेव तस्य पुत्रः अपि तु जन्तुज्येष्ठं शतमित्याह–तस्येति । तस्य सोमकस्य पुत्रशतमभूत् तेषां पृषदः कनीयान् जन्तुस्तु ज्येष्ठ इति शेषः । पृषदात्तु द्रुपदः यस्य द्रुपदस्य सुताः धृष्टद्युम्नादयः ॥ २ ॥

इमे धृष्टद्युम्नादयः पञ्चालकाः पञ्चालसंज्ञिकमुद्गलवंशप्रसूतत्वात्पाञ्चालकाः अजमीढस्य पुनर्वंशान्तरमाह–य इति । अजमीढस्याऽन्यो यः सुतः ऋक्षाख्यस्ततः ऋक्षात्सम्वरणः ॥ ३ ॥

सम्वरणाच्च तपत्याख्यायां सूर्यकन्यायां कुरुर्जज्ञे स च कुरुक्षेत्रस्य पतिः कुरोः सुतास्तु परीक्षिदादयः ॥ ४ ॥

तत्र सुधनुषः सुतः सुहोत्रोऽभूत् अथ सुहोत्राच्च्यवनः ततः च्यवनात्कृतिः तस्य कृतेरुपरिचरो वसुः उपरिचरवसुः कृतीति पाठान्तरं तदा तस्य कृतिनः ततः उपरिचरवसोः बृहद्रथो मुखमादिर्येषां ते जज्ञिरे ॥ ५ ॥

तानाह–कुसम्बेति । एते चेदिपाः चेदिजनपदाधिपाः तत्र बृहद्रथात् कुशाग्रो बभूव कुशङ्गोऽभूदिति पाठान्तरं तत्सुतः कुशङ्गसुतः ऋषभः स्मृतः प्रसिद्धः तत्सुतः ऋषभसुतः पुष्पवान् तस्य हितः हिताख्यः अपत्यं पुत्रो जज्ञ इत्यन्वयः । तत्सुतो हितसुतः जह्नुः जगुरिति पाठान्तरम् एवं बृहद्रथस्यैको वंश उक्तः अथान्यस्यामपि भार्यायां बृहद्रथात् द्वे शकले जज्ञाते ॥ ६ ॥ ७ ॥

ते च मात्रा बहिरुत्सृष्टे त्यक्ते तत्र क्रीडन्त्या जरया राक्षस्या जीव जीवेति भाषमाणया अभिसन्धिते जरया सन्धितत्वाज्जरासन्धः सुतो ऽभवत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अद्यवयासन्ततिं प्रोच्य दिवोदाससन्ततिं कथयति–मित्रायुरिति ॥ १ ॥ २ ॥

अजमीढसुतो योऽन्यो बृहद्विषोरिति शेषः । अन्यस्यां भार्यायां जातः नाम्ना ऋक्षः ऋक्षाज्जातः संवरणो नाम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१–१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वाविंशे ऽभूद्दिवोदासवंशे द्रौपद्याऽऽ सभवत् ।
ऋक्षवंशे जरासन्धार्जुनदुर्योधनादयः ॥

॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य शतं पुत्रास्तेषां जन्तुर्ज्येष्ठः कनिष्ठः पृषतः मध्यमो द्रुपदः ॥ २–५ ॥

बृहद्रथमुखानेवाऽऽह–कुशाम्बेत्यादि ॥ ६–७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिवोदासवंशम् अजमीढपुत्रान्तरस्य ऋक्षस्य वंशश्चाह, मित्रायुरिति द्वाविंशेन । कथम्भूतः ? सोमकः जन्तुजन्मकृत् जन्तुपिता ॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य पुत्रशतं तत्र जन्तुर्ज्येष्ठः पृच्छतोपयीवान् पृषतस्य द्रुपदस्तस्य द्रौपदी कृपात् धृष्टद्युम्नादयः सुताश्च तथाह श्रीपराशरः "दिवोदासस्य मित्रायुर्मित्रायोश्च्यवनो नाम राजा च्यवनात्सुदासस्तस्य सहदेवस्तस्यापि सोमकस्ततो जन्तुः शतपुत्रज्येष्ठोऽभवत् तेषां यवीयान् पृषतः पृषतात् द्रुपदः ततो धृष्टद्युम्न इति यद्यपि श्रीमद्भागवते अजमीढस्ततः नीलस्ततः शान्तिस्ततः सुशान्तिस्ततः पुरुजस्ततोऽर्कस्ततो भर्म्याश्वस्ततो मुद्गलस्ततो दिवोदासादिक्रमेण धृष्टद्युम्नोत्पत्तिस्तथापि अजमीढात्तु नलिन्यां शुशान्तिरूपपद्यत" इत्युक्ता तदनन्तरं सुशान्तितः पुरुजातिस्ततो भार्म्यश्वस्ततः सृञ्जयस्ततः पञ्चजनस्ततः सोमदत्तस्ततः सहदेवस्तत सोमकस्ततः पृषतस्ततो द्रुपदः तस्य पुत्रो धृष्टद्युम्नः" इति हरिवंशोक्तक्रमाभिप्रायेण "तदा मृधे कौरवसृञ्जयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु" इत्यत्र धृष्टद्युम्नस्य सृञ्जयवंश्यत्वं स्वीकृतमिति बोध्यम् ॥ २–४ ॥

बृहद्रथो मुखम् आदिर्येषाम् ॥ ५ ॥

तानेवाह–कुशाम्बेति । बृहद्रथात्कुशाग्रः तस्य ऋषभः तत्सुतः ऋषभसुतः पुष्पवान् जज्ञे तस्य अपत्यं सत्यहितः तत्सुतो जह्नुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हेनृप ! दिवोदास के पुत्र मित्रेयु उनके च्यवन हुए, तिनके सुदास हुए, तिनके सहदेव हुए, तिन के सोमक हुए, तिनसे जंतु नामक पुत्र होते भये ॥ १ ॥

उनके सौ पुत्र हुए उन सबों में पृषत छोटे हुए, पृषत के द्रुपद पुत्र हुए, तिनसे द्रौपदी पुत्री और धृष्टद्युम्न आदिक पुत्र उत्पन्न भये ॥ २ ॥

धृष्टद्युम्न के पुत्र धृष्टकेतु हुए, ये सब राजा भार्म्यवंशी पंचाल देश के अधिष्ठाता हुए । और जो अजमीढ के अन्य पुत्र ऋक्ष हुए उनके संवरण हुए ॥ ३ ॥

और संवरण से सूर्य की कन्या तपती में कुरुक्षेत्र के पति कुरु महाराज उत्पन्न हुए, और उनके परीक्षित, सुधनु, जह्नु, निषध, अश्व, इतने पुत्र उत्पन्न भये ॥ ४ ॥

सुधनुष के पुत्र सुहोत्र भये, उनके च्यवन, उनके कृती, उनके उपरिचर वसु, और वसु के बृहद्रथादिक पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ५ ॥

अर्थात् बृहद्रथ, कुशांब मत्स्य प्रत्यग्र चेदिपादिक भये, ये सब चंदेरी के राजा हुए, बृहद्रथ के कुशाग्र उनके ऋषभ हुए ॥ ६ ॥

ततश्च सहदेवोऽभूत्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः ।
परीक्षिदनपत्योऽभूत्सुरथो नाम जाह्नवः ॥ ९ ॥
ततो विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततोऽभवत् ।
जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतो ह्यभूत् ॥ १० ॥
ततश्च क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ।
ऋष्यस्तस्य दिलीपोऽभूत्प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥ ११ ॥
देवापिः शन्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः ।
पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः ॥ १२ ॥
अभवच्छन्तनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः ।
यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥ १३ ॥
शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्मणा तेन शन्तनुः ।
समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः ॥ १४ ॥
शान्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ता त्वमग्रभुक् ।
राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥ १५ ॥
एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत् ।
तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उन ऋषभ के पुष्पवान् तिनसे सत्यहित पुत्र उत्पन्न हुए और बृहद्रथ की अन्यभार्या से पुत्र के दो खंड उत्पन्न भये ॥ ७ ॥

उन दोनों टुकडों को माता ने बाहर पटक दिये फिर जरा नामक राक्षसी ने उन दोनो आधे २ टुकडों को उठाकर जोडकर जीव २ ऐसे बोलकर खेलती हुई ने जोड दिये तब वह जी उठा इसी से उसका जरासंध नाम हुआ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः जाह्नवो जह्नोः पुत्रः ॥ ९ ॥

अतो राधिकादयुतोऽभूदित्यर्थः ॥ १०—११ ॥

तस्य प्रतीपस्य देवापिशन्तनुबाह्लीकाः ॥ १२ ॥

प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति संज्ञा यस्य सः ॥ १३ ॥

यदा देवो न ववर्ष तदा शन्तनुस्तत्र कारणं ब्राह्मणान् पप्रच्छ ॥ १४ ॥

ब्राह्मणैश्चैवमुक्तः "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः" इति स्मृतेर्योऽग्रभुक् भुवमग्रतो भुनक्ति अयं त्वादृशोऽपि परिवेत्तैव भवति अतः तद्दोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः शन्तनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छन्दयामास राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मोऽतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रार्थितवान् । ततः पूर्वमेव तस्य मन्त्रिणा अश्मरातसंज्ञेन देवापिं पाषण्डीकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं ये प्रहिता विप्रास्तैः पाषण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः सन् वेदवादस्यातिवादान्निन्दावचनानि सोऽब्रवीत् ततस्तस्य पातित्येन राज्याऽनर्हत्वे जाते शन्तनोर्दोषाभावाद्देवो ववर्षेत्यर्थः । ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो जरासन्धात् सहदेवः यत् यस्मात्सहदेवात् सोमापिः श्रुतश्रवाश्च जातौ स सहदेव इत्यन्वयः । कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः अथ जन्होः कुरुसुतस्य सुतो जाह्नवः स च नाम्ना सुरथ इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥

ततः सुरथाद्विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमः ततो जयसेनस्तत्तनयो जयसेनतनयः राधिकः अतो राधिकात् द्युमानभूत् अतोऽयुतो ऽभवत् इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

ततश्च द्युमतः क्रोधनः तस्मात् क्रोधनात् देवातिथिः अमुष्य देवातिथेः ऋक्षस्तस्मादृक्षाद्दिलीपः तस्य दिलीपस्यात्मजः प्रतीपः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"ऋक्षोऽस्य भीमसेनोभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः, इति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

तस्य प्रतीपस्य देवापिः शान्तनुर्बाह्लीकश्चेति त्रयः सुताः तत्र देवापिः पितृराज्यं त्यक्त्वा वनं गतः अधुना अपुत्रश्चेति भावः ॥ १२ ॥

शान्तनुस्तु राजा ऽधिकृतराज्यासनः प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिषसंज्ञितः महाभिष इति संज्ञाऽस्य सञ्जातेति तथाभूतः तस्य तस्मिन् जन्मनि शान्तनुनामप्रवृत्तौ निमित्तमाह—यं यमिति । सोऽस्मिन् जन्मनि कराभ्यां यं यं जीर्णं जरठं स्पृशति स सर्वोपि यौवनमेति प्राप्नोति अग्र्यां मुख्यां शान्तिं चाप्नोति यतस्ततोऽनेन कर्मणा यौवनशान्त्यापादनरूपेण कर्मणा निमित्तेन शान्तनुरिति प्रसिद्धिः शं सुखं तनुते यौवनशान्त्योरापादनेनेति शान्तनुरिति निरुक्तिरभिप्रेता तस्य शान्तनोः राष्ट्रे यदा द्वादश समाः वर्षाणि विभुः पर्जन्यो न ववर्ष ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदा शान्तनुः तत्र निमित्तं ब्राह्मणान् पप्रच्छ ब्राह्मणास्त्वेवमुक्तः:—

"दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ इतिस्मृतेः

योऽग्रभुक् भुवमग्रजो भुनक्त्ययं त्वादृशोऽपि परिवेत्तेव भवति अतस्तद्दोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः पुरराष्ट्रयोर्विवृद्धिर्यस्मात् वर्षास्तस्मै वर्षार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः शान्तनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छन्दयामास राज्ञः प्रजापरिपालनादिः परमो धर्मस्ततस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रार्थयाञ्चक्रे ततःपूर्वमेव तस्य मन्त्रिणा अश्मसारसंज्ञकेन देवापिं पाषण्डीकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं ये प्रहिताः विप्रास्तैः पाषण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितस्सन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जाह्नवः जन्होः पुत्रः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अध्यक्षरसाक्षर्यानिर्युथान्न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि विवन्तीत्यतः शान्तनुशब्दं निरुक्ति—यंयमिति । यस्य संस्पर्शं तनोति कराभ्यामितिशेषः । शान्ततुं सुतनुं युवानं नयतीति शान्तनुं शान्तं शान्तं नयति प्रापयतीति वा ॥ १३ ॥ १४ ॥

दाराग्निहोत्रादियोगं यः कुरुतेऽग्रजे स्थिते सति स परिवेत्ता । तदुक्तं "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स इत्युक्तः परिवित्तिस्तु पूर्वजः" इति. अयं शान्तनुरग्रभुक् अग्रजस्य देवापेरग्रतो राज्यं भुंक्ते इति दोषेणावर्षणमिति विज्ञायाग्रजायाशु राज्यं देहीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

छन्दयामास प्रसादयामास शान्तनोः कश्चिन्मन्त्री अश्मकः विप्रान् न्ययुंक्त अयं देवापिर्यथा वेदमार्गाद्विभ्रंशितो भवति तथा कर्तव्यमिति तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितैः स देवापिः वेदवादातिवादान् वेदार्थनिन्दालक्षणाद् दोषान् गिराऽब्रवीदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दाराग्निहोत्रसंयोगमित्यस्य प्रथमानधिकारित्वतात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह—अग्रभुगिति ॥ १५ ॥

एवमिति सार्द्धकम् । तन्मन्त्रिभिरित्यत्र ततो निन्दुत्वेति ज्ञेयम् ॥ १६—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यत् यस्य सोमापेः परीक्षिः कुरुपुत्रः जाह्नवः कुरुपुत्रस्य जन्होः पुत्रः सुरथः ॥ ९ ॥

अतो राधिकादयुतायुरभूत् ॥ १०—१२ ॥

प्राक् पूर्वजन्मनि यं जीर्णं वृद्धं स जीर्णः यौवनम् एति प्राप्नोति ॥ १३ ॥

विभुरिन्द्रः "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः" इति स्मृतेः त्वमग्रजे देवापौ वर्तमानेऽपि अग्रभुक् कृतदारो राज्यभोक्ता परिवेत्तेवेति दोषादिन्द्रो न ववर्ष तस्माद्राज्यमित्यादि ॥ १४ ॥ १५ ॥

छन्दयामास त्वं राज्यं कुर्विति प्रार्थितवान् ततः स वेदवादान् वेदस्यातिवादान् वेदनिन्दावाक्यानि अब्रवीत् तत्र हेतुः तस्य शान्तनोर्मन्त्रिणा अश्मसारसंज्ञेन शान्तनुप्रार्थनात् पूर्वमेव देवापिं पाषण्डीकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं शान्तनुप्रभृत्यलक्षितं ये प्रहिता विप्रास्तैः पाषण्डमताऽऽश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः ततश्च तस्य पातित्येनैव तस्य राज्यानर्हत्वे जाते शान्तनौ दोषाभावात् देवो ववर्षेत्यर्थः ॥ १६—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यतः सोमापिः श्रुतश्रवाः पुत्रः परीक्षित्तु कुरुपुत्रोऽनपत्योऽभूत् जाह्नवः जन्होः पुत्रः ॥ ९ ॥

अतो राधिकादयुतः ॥ १०—१२ ॥

प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति संज्ञा सञ्जाताऽस्येति तथा सः ॥ १३ ॥

तस्य राज्ये विभुः पर्जन्यः द्वादश समाः संवत्सरान् यदा न ववर्ष ॥ १४ ॥

तदा पुरराष्ट्रयोर्विवृद्धिर्यस्मात्तस्मै वर्षार्थम् ब्राह्मणैः शान्तनुः योऽग्रभुक् भुवमग्रे भुनक्त्ययं त्वादृशोऽपि परिवेत्तैव भवति तस्मात्तद्दोषनिवृत्तये राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्युक्तः परिवेतृलक्षणं स्मृत्योक्तम् "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे सति । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः" इति ॥ १५ ॥

एवं द्विजरुक्तः शान्तनुः वनं गत्वा राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मोऽतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति ज्येष्ठं छन्दयामास ततः

वेदवादातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह ।
देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥ १७ ॥
सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति ।
बाह्लीकात्सोमदत्तोऽभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः ॥ १८ ॥
शलश्च शन्तनोरासीद्गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥ १९ ॥
वीरयूथाग्रणीर्येन रामोऽपि युधि तोषितः ।
शन्तनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्राङ्गदः सुतः ॥ २० ॥
विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः ।
यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥ २१ ॥
वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ।
हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः ॥ २२ ॥
मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ।
विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् ॥ २३ ॥
स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे ।
तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यक्ष्मणा मृतः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वमेव तन्मन्त्रिणा अश्मरातारव्येन देवापिं पाषण्डीकृत्य प्रजापालनाद्विभ्रंशनार्हं कर्तुं प्रहितैः प्रेषितैर्विप्रैः पाषण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितस्सन् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जरासंध के पुत्र सहदेव उनके सोमापि और उनके श्रुतश्रवा पुत्र हुए, और परीक्षित अनपत्य हुए, सुरथ जन्हु के पुत्र हुए ॥ ९ ॥

उनके विदूरथ उनसे सार्वभौम पुत्र हुए, सार्वभौम के जयसेन उनके राधिक और राधिक के अयुत पुत्र होते भये ॥ १० ॥

उनसे क्रोधन, और क्रोधन के देवातिथि, उनके पुत्र ऋष्य हुए, तिनके दिलीप, उन के पुत्र प्रतीप हुए ॥ ११ ॥

और प्रतीप के देवापि शंतनु बाल्हीक इतने पुत्र हुए, पिता के राज्य को छोडकर देवापि वन में गये ॥ १२ ॥

उनके पीछे शंतनु राजा हुए, पूर्व जन्म में महाभिष इनका नाम रहा, इनका ऐसा प्रभाव रहा कि जिसके २ शरीर पर हाथ रखैं वह वृद्ध जीर्ण शरीर वाला भी होय तो भी युवा हो जावै ॥ १३ ॥

और उनके हाथ के स्पर्श होने से उत्तम शांति प्राप्त होती रही इससे उनका नाम शंतनु हुआ, जिस समय इनके राज्य में बारह वर्ष वर्षा (वृष्टि) नहीं हुई ॥ १४ ॥

तब शंतनु ने ब्राह्मणों से पूछा कि हमारे राज्य में वृष्टि क्यों नहीं होती है ? तब ब्राह्मणों ने कहा कि-तुम परिवेत्ता (बडे भाइ के रहते विवाह और राज्य करते) हो इससे तुम अपने राज्य वृद्धि के लिये बडे भाई को राज्य दो ॥ १५ ॥

जब ब्राह्मणों ने ऐसा कहा तब शंतनु ने देवापि के पास वन में जाकर प्रार्थना करी इसके पहिले ही इनके अश्मराव नामक मंत्रि ने देवापि को पाखंडी बनाकर राज्य के अयोग्य करने के लिये ब्राह्मणों को भेजा रहा उन लोगों ने पाखंड मताश्रय वाक्यों से देवापि को वेद से भ्रष्ट कर दिया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततः सोमदत्ताद्भूरिर्भूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रामो जामदग्न्यः दाशकन्यायामिति उपरिचरस्य वसोर्वीर्यात् मत्स्यगर्भादुत्पन्ना दाशैः कैवर्तैः पालिता ऽतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नाम्ना तत्समाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः यस्यां सत्यवत्यां शन्तनुपरिग्रहात्पूर्वमेव ॥ २१ ॥

वेदा गुप्ता येन यतोऽहं जात इदं भागवतं चाध्यगामधिगतवानस्मि ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वयम्वराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेदवादस्यातिवादात् निन्दावचनानि स देवापिरब्रवीत् ततस्तस्य पातित्येन, राज्यानर्हत्वे जाते शन्तनोः दोषाभावात् देवो ववर्ष देवापिर्योगमाश्रित्य कलापग्राममाश्रितस्तस्मन् ॥ १७ ॥

कलौ सोमवंशे नष्टे सति पुनः कृतयुगस्यादौ स्थापयिष्यति सोमवंशं प्रतिवर्त्तयिष्यति बाह्लीकात् प्रतीपात्मजात् सोमदत्तो जज्ञे ततः सोमदत्तात् भूरिः भूरिश्रवाश्शलश्चेति त्रयः सुताः जज्ञिरे शन्तनोस्तु ब्रह्मशापान्मानुषीत्वं प्राप्य स्वयमेवागतायां गङ्गायां भार्यायां भीष्मो जातस्तं विशिनष्टि आत्मवान् ब्रह्मवित् सर्वेषां धर्मविदां श्रेष्ठः महाभागवतः कविर्विद्वान् ॥ १८ ॥ १९ ॥

वीराणां सैन्यस्य नायकः येन भीष्मेण रामो जामदग्न्योऽपि युधि संग्रामे तोषितः ततो गङ्गायामन्तर्हितायां शन्तनोर्दाशकन्यायां दाशैः कैवर्त्तैः पालितायामुपरिचरवसोर्वीर्ये मत्स्यगर्भोत्पन्नायां मत्स्याः उदराद्दाशैरुद्धृतायामेतैः पालितायां मत्स्यगन्धियोजनगन्धिसत्यवत्याद्याख्यायामित्यर्थः । चित्राङ्गदः सुतस्तस्य कनीयान् विचित्रवीर्यश्चेति द्वौ सुतौ जज्ञाते इत्यर्थः । तत्र चित्राङ्गदो नाम्ना तत्सनाम्ना चित्राङ्गदाख्येन गन्धर्वेण युद्धे हतः दाशकन्यां विशिनष्टि—यस्यामिति । यस्यां दाशकन्यायां शन्तनोः परिग्रहात्पूर्वमेव पराशराद्भगवतः कला अवतारः श्रीव्यासरूपेणेति शेषः । तस्यां दाशकन्यायां शन्तनोः चित्राङ्गदो जज्ञे इति पूर्वेणान्वयः ॥२०॥२१॥

हरेः कलावतारं विशिनष्टि—वेदगुप्त इति । वेदा गुप्ता येन स वेदगुप्तः कृष्णः कृष्णद्वैपायनाख्यो मुनिः यस्मादहं शुको जातस्सन्निदं श्रीभागवतमध्यगाम् अहमेव इदं श्रीभागवतं तस्मादधीतवानस्मीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—हित्वेति । भगवान् बादरायणः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः पैलादीन् स्वशिष्यान् हित्वा तेऽत्र अनुपदिश्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रशान्तायेति हेतुगर्भं प्रशान्तत्वात् मह्यमेवेदं परं गुह्यं पुराणं श्रीभागवतं जगावुपदिदेशेत्यर्थः । विचित्रवीर्यः शान्तनवः काशिराजस्य सुते बलाद्भीष्मेण स्वयंवरादुपनीते अम्बिकाऽम्बालिकाख्ये द्वे उवाह उपयेमे ततस्तयोरम्बिकाम्बालिकयोः रासक्तं हृदयं यस्य स विचित्रवीर्यः यक्ष्मणा क्षयरोगेण मृतः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः देवापौ विध्वस्ते सति अनन्तरमिन्द्रदेवो वृष्टवान् योगं भगवद्ध्यानम् ॥ १७—१९ ॥

रामः परशुरामः दाशकन्यायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥

नाम्ना निमित्तेन हतः गन्धर्वेणेति शेषः । यस्यां दाशकन्यायाम् ॥ २१ ॥

कृष्णो व्यासः यतः कृष्णादिदं श्रीभागवतं अध्यगामधीतवानस्मि श्रीभागवतं स्तौति हित्वेति ॥ २२ ॥

काशिराजसुते ते अम्बिकाम्बालिके बलाद्भीष्मेणानीते ॥२३॥

यक्ष्मणा क्षयरोगेण अप्रजस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विदुरं भुजिष्यायां जनयामास ॥ ॥ २४—२९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शान्ताय ब्रह्मनिष्ठाय ॥ २२—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दाशकन्यायामिति उपरिचरवसोर्वीर्येण मत्स्यगर्भादुत्पन्ना कन्या दाशैः कैवर्त्तैः पालिता अतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥

नाम्ना तत्समाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः यस्यां सत्यवत्यां शन्तनुपरिग्रहात् पूर्वमेव हरेःकला व्यासः ॥२१॥

वेदा गुप्ता येन सः ॥ २२ ॥

इदं श्रीभागवतम् स्वयम्वराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥२३॥२४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेदवादस्य अतिवादात् स देवापिः अब्रवीत् ततस्तस्य पतितत्वेन प्रजापालनादिधर्मानर्हतायां जातायां शन्तनोर्दोषाभावाद्देवो ववर्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥

कृतादौ स्थापयिष्यती सोमवंशमिति शेषः । ततः सोमदत्तात् भूरिप्रभृतयस्त्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रामः परशुरामः दाशकन्यायां दाशैः कैवर्तैः पालितायां वासव्याम् ॥ २० ॥

चित्राङ्गदः नाम्ना स्वसमाननाम्ना चित्राङ्गदेन युद्धे हतः यस्यां वासव्याम् ॥ २१ ॥

वेदा गुप्ता रक्षिता येन सः इदं श्रीमद्भागवतं अध्यगाम् अधीतवानस्मि श्रीमद्भागवतस्यात्युत्तमत्वं दर्शयन् तदेवाह—स्वशिष्यान् पैलादीन् ऋग्वेदाद्याचार्यानपि हित्वा यतः परः सर्ववेदेतिहासादिसारत्वात्सर्वशास्त्रेभ्य उत्कृष्टमत एव गुह्यं मह्यं जगौ उपदिदेशेत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥

भाषा टीका ।

जब उनने वेद की निंदा की तब शंतनु के राज्य में देव ने वर्षा करी और देवापि योग सिद्ध होकर कलाप ग्राम में स्थित हैं ॥ १७ ॥

कलियुग के नष्ट होने पर कृत युग के आदि में चन्द्र-

क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः।
धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ २५ ॥
गान्धार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप !।
तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका ॥ २६ ॥
शापान्मैथुनरुद्धस्य पाण्डोः कुन्त्यां महारथाः।
जाता धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः ॥ २७ ॥
नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः।
द्रौपद्यां पञ्च पञ्चभ्यः पुत्रास्ते ऽपितरोऽभवन् ॥ २८ ॥
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात्।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ २९ ॥
सहदेवसुतो राजन् ! श्रुतकर्मा तथाऽपरे।
युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ॥ ३० ॥
भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्वगतस्ततः।
सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयाऽसूत पार्वती ॥ ३१ ॥
करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथाऽर्जुनः।
इरावन्तमुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनम्।
(१)मणिपूरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

वंश की स्थापना करेंगे बाल्हीक से सोमदत्त पुत्र हुए उनसे भूरि, भूरिश्रवा, ॥ १८ ॥

और शल, ये तीन पुत्र हुए। शंतनु से गंगा में बडे प्रतापी ज्ञानी भीष्म उत्पन्न हुए, सर्वधर्मों के जानने वालों में श्रेष्ठ और महा भागवत विद्वान् कवि हुए ॥ १९ ॥

वीरों के यूथों में अग्रगण्य हुए जिन भीष्म ने परशुराम को भी युद्ध में संतुष्ट कर दिया, शंतनु से दाश कन्या में (उपरिचरवसु के वीर्य से मत्स्यी के गर्भ से उत्पन्न हुई कैवर्तों ने पाली इस्से दाश कन्या ऐसी प्रसिद्ध हुई) तिस सत्यवती में चित्रांगद नाम से पुत्र उत्पन्न हुए ॥ २० ॥

विचित्र वीर्य छोटे पुत्र हुए चित्रांगद को चित्रांगद-गन्धर्व ने युद्ध मे मारडाला, यह वही सत्यवती है, कि--जिस्में पराशर से साक्षात् श्री हरि के कला व्यासजी उत्पन्न हुए ॥ २१ ॥

श्री शुकदेवजी कहनेलगे, कि--उन का वेदगुप्त और कृष्णमुनि ये भी नाम हुआ, जिन से मैं यह श्रीमद्भागवत पढाहूं। पैलादिक सब शिष्यों को छोडकर हमारे पिता भगवान बादरायण ने ॥ २२ ॥

इमें शान्त पुत्र देखकर यह अति गोपनीय श्रीमद्भागवत हमें पढाई। विचित्र वीर्यने काशिराज के दो पुत्रिओं से विवाह किया ॥ २३ ॥

अम्बिका और अम्बालिका दोनों स्त्रियों को स्वयम्बर से बलात्कार भीष्म सब वीरोंको जीतकर ले आये, उन दोनों में आसक्त हृदय होने से यक्ष्म रोग से ग्रसित होकर चित्रांगद मरगया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मात्रा सत्यवत्योक्त इति निषधाभावमाह "अपतिरपत्यलिप्सु-र्देवराद्गुरुप्रयुक्तान्न तु ऋतुमतीयात्" इत्यादिवचनात् ॥ २५ ॥

दुःशला नाम कन्या च यज्ञे ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगशापान्मैथुनेन रुद्धस्य प्रतिबद्धस्य ॥ २७ ॥

नासत्यदस्राभ्यामश्विनीकुमाराभ्याम् पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पञ्चाऽभवन् ॥ २८ ॥ २९ ॥

तथाऽपरे भार्यान्तरेषु ॥ ३० ॥

काली नाम्ना भीमस्य भार्या तस्यां ततो भीमसेनात्सर्वगतोनाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(१) मणलूरपतेः इति वीर०

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उलूप्यां नागकन्यायाम् मणिपूरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसुत अतस्तत्पुत्रः सन्नपि स पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२–३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मात्रा सत्यवत्या उक्त आदिष्टो भगवान् बादरायणः अग्रजस्याऽपुत्रस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे अम्बिकाम्बालिकारूपे कलत्रद्वये तद्दास्याञ्च धृतराष्ट्रं ज्येष्ठं तस्य कनीयांसं पाण्डुं विदुरञ्चाजीजनत् जनयामास तत्राम्बिकायां धृतराष्ट्रम् अम्बालिकायां पाण्डुं दास्यां तु विदुरमिति विवेकः ॥ २५ ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य गान्धार्य्यां पुत्रशतं जज्ञे । हे नृप ! तेषां शतसङ्ख्याकानां धार्त्तराष्ट्राणां दुर्योधनो ज्येष्ठः दुःशला नाम कन्या च धृतराष्ट्राद्गान्धार्य्यां जज्ञे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगरूपिणोरमनमाणयोः ऋष्योः शापाद्धेतोर्मैथुने कर्मणि प्रतिरुद्धस्य पाण्डोर्भार्य्यायां कुन्त्यां धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरः मुखमादिर्येषां ते युधिष्ठिरभीमार्ज्जुनाः त्रयो जाताः ॥ २७ ॥

तथाऽन्यस्यां पाण्डोर्भार्य्यायां माद्र्यां नासत्यदस्रयोरश्विनोः सकाशात् नकुलः सहदेवश्चेति द्वौ सुतौ जातौ. पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो द्रौपद्यामेकभार्यायां पञ्च पुत्रा अभवन् ते च अपितरः न केषाञ्चित्पितरः अपुत्रा एव सन्तो द्रौणिना हता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ युधिष्ठिरात्प्रातिस्विकभार्यायां प्रतिविन्ध्यो जातः वृकोदरात् भीमात् श्रुतसेनः अर्ज्जुनात्तु श्रुतकीर्तिः नाकुलिः नकुलसुतस्तु शतानीकः ॥ २९ ॥

हे राजन् ! सहदेवसुतः श्रुतकर्मा तथा अपरे च भार्यान्तरे युधिष्ठिरादिभ्यो जाता इत्यर्थः । तानेव दर्शयति; युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवको जातः भीमसेनात्तु हिडिम्बायां घटोत्कचो जातः काली चान्या भीमस्य भार्या तस्यां ततो भीमात् सर्वगतो नाम पुत्रो ऽभवत् । पार्वती पर्वतस्य पुत्री विजया नाम सहदेवात् सुहोत्रमसूत ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नकुलः करेणुमत्यां वीरमित्रं जनयामास निरमित्रमिति पाठान्तरम् तथा ऽर्जुनोऽपि इरावत्यामिरावन्तं मणलूरपतेः सुतायामुलूप्याम्

"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति" ॥—

इत्युक्तविधभावबन्धनरूपपुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनं चासूत अतस्तत्पुत्रोऽर्जुनपुत्रस्सन्नपि स बभ्रुवाहनः पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुनिशापान्मैथुनरुद्धस्य मैथुने मरणलक्षणविघ्नवतः ॥ २७ ॥
पञ्च पुत्राः पूर्वजन्मनि पितरः ॥ २८ ॥
विविच्याह–युधिष्ठिरादिति । नाकुलिर्नकुलपुत्रः ॥ २९–३० ॥
सर्वगतं सर्वज्ञानम् ॥ ३१ ॥

मणिपूरपतेः सुतायां सोऽपि बभ्रुवाहनोऽपि पुत्रिकासुतास्तस्य मणिपूरपतेः पुत्रोऽभूदिति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अग्रजस्य विचित्रवीर्यस्य मात्रा सत्यवत्या उक्त इति "अपतिरपत्यलिप्सुर्देवराद्गुरुनियुक्ता तु ऋतुमतीयात्" इति वचनबलात् ॥ २५—२६ ॥

अरण्ये मृगशापान्मैथुने रुद्धस्य नासत्यदस्राभ्याम् अश्विभ्याम् ॥ २७—३० ॥

काली चान्या भीमस्य भार्या तस्यां सर्वगतः पार्वती पर्वतकन्या ॥ ३१ ॥

उलूप्यां नागकन्यायां मणिपूरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रस्सन्नपि पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२—३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मात्रा वासव्या ॥ २५ ॥

दुःशला कन्यका च जज्ञे अपि शब्दात् वैश्यायां युयुत्सुर्जज्ञे इति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगरूपब्राह्मणीब्राह्मणयोः रममाणयोर्मध्ये शरेण ब्राह्मणं हतवतः पाण्डोः एवं मैथुने तवापि मृत्युर्भविष्यतीति ब्राह्मणीशापात् मैथुने रुद्धस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तथा ऽपरे भार्यान्तरेषु च जाता इति शेषः । तानेवाह, युधिष्ठिरादित्यादिना ॥ २९—३० ॥

काल्यां ततो भीमादेव सर्वगतः पुत्रोऽभूत् ॥ ३१ ॥

नकुलः करेणुमत्यां निरमित्रं जनयामास उलूप्यां नागकन्यायां इरावन्तम् अर्जुनो जनयामास "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति" इति पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां मणिपूरपतेः सुतायां चित्राङ्गदायां बभ्रुवाहनं च अर्जुनो जनयामास अतस्तत्पुत्रस्सन्नपि सः पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

संतान रहित विचित्रवीर्य के मरने पर माता सत्यवती ने उनके भाई बादरायण से संतान वृद्धि के लिये जब कहीं तब धृतराष्ट्र वा पांडु और माता के नियोग से दृष्टि मात्र से उत्पन्न किये ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र से गांधारी से सौ पुत्र उत्पन्न हुए, हे राजन् ! उन सब पुत्रों में जेष्ठ दुर्योधन हुआ और दुःशला एक पुत्री उत्पन्न हुई ॥ २६ ॥

इहां ऐसी कथा है कि वन में मृगा मृगी दोनों के मैथुन के समय पांडुने उन दोनों में एक को मार डाला तब मृगा ने शाप दिया कि तुम मैथुन करोगे तो मरजावोगे इस कारण

तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत ।
सर्वातिरथजिद्वीर उत्तरायां ततो भवान् ॥ ३३ ॥
परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ॥ ३४ ॥
तवेमे तनयास्तात ! जनमेजयपूर्वकाः ।
श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतम् ।
सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ स होष्यति रुषान्वितः ॥ ३६ ॥
कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् ।
समन्तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ॥ ३७ ॥
तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन् ।
अस्त्रज्ञानं [(१)]क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ॥ ३८ ॥
सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ।
असीमकृष्णस्तस्यापि[(२)] निमिचक्रस्तु तत्सुतः ॥ ३९ ॥
गजाह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति ।
उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मा[(३)]त्कविरथः सुतः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पांडु महाराज मैथुन से रुक गये तब कुंती ने धर्म, वायु, और इन्द्र के तेज से तीन पुत्र बड़े बड़े महारथी उत्पन्न किये ॥२७॥

नकुल सहदेव माद्री में अश्विनी कुमार से दो पुत्र उत्पन्न हुए। और हे राजन् ! द्रौपदी में पांचों पतियों से पांच पुत्र तुम्हारे पितृ लोग सब उत्पन्न हुये ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर से प्रातिविन्ध्य भीम से श्रुतसेन अर्जुन से श्रुतकीर्ति और नकुल से शतानीक ॥ २९ ॥

सहदेव के श्रुतकर्मा अन्य भार्याओं से और भी पुत्र हुए युधिष्ठिर से पौरवी भार्या में देवक पुत्र हुआ भीमसेन से हिडम्बा में घटोत्कच हुआ और अन्य भार्या काली में सर्वगत पुत्र उत्पन्न भया सहदेव से विजया में सुहोत्र पुत्र उत्पन्न भया ॥ ३०—३१ ॥

और नकुल से करेणु मति में निरमित्र पुत्र भया अर्जुन से नाग कन्या उलूपी में इरावंत पुत्र उत्पन्न हुआ मणिपूरपति की सुता चित्रांगदा पुत्रिका धर्म से दी गई उसमें अर्जुन से बभ्रुवाहन पुत्र उत्पन्न हुआ इससे पुत्रिका सुत भया अर्थात् नाना का पुत्र हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥

भविष्यानाह—तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति । याज्ञवल्क्यात् क्रियाज्ञानं परं चात्मानं शौनकात्प्राप्स्यत्यस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यम् याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्येति वैष्णवोक्तेः। क्वचित्तु अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यादित्येव पाठः ॥ ३८—४० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तव परीक्षितः तातः पिता अभिमन्युरर्जुनात्सुभद्रायामजायतेति राजानं प्रति शुकोक्तित्वात्तवेत्युक्तम्, अभिमन्युं विशिनष्टि सर्वानतिरथान् जितवानिति तथा वीरः ततः अभिमन्योरुत्तरायां भवान् त्वं जातोऽसि ॥ ३३ ॥

कुरुषु दुर्योधनादिषु विनष्टेषु सत्सु कुद्धस्य द्रौणेरश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रतेजसा तत्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रतेजसा दग्धोऽपीति शेषः । त्वं कृष्णस्य भगवतोऽनुभावेन सजीवः सप्राणोऽन्तकान्मृत्योर्मोचितोऽसि ॥ ३४ ॥

हे तात राजन् ! तव तनयास्तु इमे जनमेजयः पूर्वो ज्येष्ठो येषां ते श्रुतसेनो भीमसेनो उग्रसेनश्चेति चत्वारः ॥३५॥

(१) परं ज्ञानम् इति वीर० ।　(२) निश्चक्रुः इति च ।　(३) च्छुविरथ इति । वीर० विज० ।

तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः ।
सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखी नलः ॥ ४१ ॥
परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ।
नृपञ्जयस्ततो (१) दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत्र जनमेजयादीनां भाविनं वृत्तान्तं वंशञ्चाह—जनमेजयस्त्विवत्यादिना यावत्समाप्ति । त्वां तक्षकात्निधनं प्राप्तं विदित्वा स त्वत्पुत्रो जनमेजयः रुषा शुक्रः सर्पयागसम्बन्धिनि अग्नौ सर्पान् होष्यति ॥ ३६ ॥

किङ्कृत्वा ? कावषेयन्तुरन्तुरसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा तु तथा तुरगमेधैरश्वमेधैः यक्ष्यतीति तथा भविता, कथं यष्टा ? इत्यत आह—सर्वतः पृथिवीं सर्वान् नृपान् जित्वा ऽश्वमेधैर्यक्ष्यति ॥ ३७ ॥

तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविता स च याज्ञवल्क्यात् त्रयीं वेदान् पठन् अधीयानः कृपात् कृपाचार्यात् अस्त्रज्ञानं शौनकात्तु परं ज्ञानम् आत्मपरमात्मज्ञानम् एष्यति प्राप्स्यति क्रियाज्ञानमितिपाठे शौनकादस्त्रज्ञानादित्रयं लप्स्यत इत्यर्थः । तत्र क्रियाज्ञानं, यज्ञादिकर्मानुष्ठानोपयुक्तं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

तत्पुत्रः शतानीकपुत्रः सहस्रानीकः तस्मात्तु अश्वमेधजः तस्याप्यश्वमेधजस्यापि असीमकृष्णो भविता तत्सुतः असीमकृष्णसुतः निम्नकुः ॥ ३९ ॥

तस्य तन्नाम्नि निमित्तमाह—गजाह्वये हस्तिनापुरे नद्या गङ्गया हृते नाशिते सति ततो निष्क्रम्य कौशाम्ब्यां साधु यथा तथा वत्स्यति वासं करिष्यति ततो निम्नकोरुक्तः तत उक्ताच्चित्ररथः तस्माच्छुचिरथः 'उक्तस्ततो रथस्तस्मात्तस्माच्चित्ररथः सुतः' इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तव तातः तव पिता ॥ ३२—३५ ॥

निधनं मरणलक्षणं सर्पयागविषयाग्नौ होष्यति होमङ्करिष्यति ॥ ३६ ॥

तुरगमेधया अश्वमेधया अश्वमेधयज्ञेन ॥ ३७ ॥

परं पूर्णम् ॥ ३८—३९ ॥

कौशाम्ब्यां पुर्यां वत्स्यति वासं करिष्यति ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तुरं तुरसंज्ञम् ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कावषेयं तुरं तुरसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥

तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविष्यति स च याज्ञवल्क्यात्त्रयीं वेदत्रयीं पठन् कृपादस्त्रज्ञानं परं परब्रह्मज्ञानं शौनकाच्च एष्यति प्राप्स्यति ॥ ३८—४१ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! सर्व अति रथियों को जीतने वाले वीर तुम्हारे पिता अभिमन्यु सुभद्रा से उत्पन्न भये तिन से उत्तरा के गर्भ में तुम उत्पन्न भये ॥ ३३ ॥

सब कुरुवंशियों के क्षय होने पर अश्वत्थामा के ब्रह्मास्त्र के तेज से तुम भी दग्ध होगये परन्तु श्रीकृष्ण भगवान की कृपा वा महिमा से उस काल दंड से तुमारा प्राण बचा ॥ ३४ ॥

हे तात ! जनमेजयादिक श्रुतसेन भीमसेन उग्रसेन पराक्रमी ये सब तुमारे पुत्र हैं ॥ ३५ ॥

तुमको तक्षक से मृत्यु प्राप्त सुनकर जनमेजय कोधित होकर सर्पयाग से सब सर्पों को अग्नि में जरावेंगे ॥ ३६ ॥

कावषेय तुर नाम के ऋषि को पुरोधा (पुरोहित) बनाकर अश्वमेध यज्ञ करके सम्पूर्ण पृथिवी को जीतकर यज्ञों से परमात्मा को यजन करेंगे ॥ ३७ ॥

उनके पुत्र शतानीक याज्ञवल्क्य ऋषि से वेदत्रयी को पढ़कर क्रिया ज्ञान, और कृपाचार्य से अस्त्रज्ञान, और शौनक से आत्म ज्ञान प्राप्त करेंगे ॥ ३८ ॥

शतानीक के पुत्र सहस्रानीक उनसे अश्वमेधज और उनके असीमकृष्ण पुत्र होगा असीमकृष्ण के पुत्र निमिचक्र होगा ॥ ३९ ॥

हस्तिनापुर को नदी जब डुबा लेगी तब कौशाम्बी में जाकर बसेगा उससे चित्ररथ और चित्ररथ के कविरथ पुत्र होगा ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्मात्सुखीनलः पुत्रः ॥ ४१ ॥

तस्मात्परिप्लवात्सुनयस्तस्याऽऽत्मजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मात्सुदासस्ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३—४५ ॥

---

(१) दूर्वो निमिस्तस्मात् इति वीर०

तिमेर्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ।
शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं बहीनरः ॥ ४३ ॥
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ।
ब्रह्मक्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ ४४ ॥
क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ।
अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ ४५ ॥
भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ।
ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बृहद्रथस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः यस्मात् मार्जारेः श्रुतश्रवाः ॥ ४६-४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्माच्चित्ररथात् दृष्टिमान् तस्मात् दृष्टिमतः सुषेणो महाः पतिः सुतो भविता तस्य सुषेणस्य सुनीथो भविता तस्य च नृचक्षुः यत् यस्मान्नृचक्षोः सुखीनलो भविता ॥ ४१ ॥

स च पारिप्लवः सुतो यस्य तथाभूतः तस्मात्पारिप्लवात् मेधावी स च सुनय आत्मजो यस्य तथाभूतः । यद्वा, पारिप्लवात्सुनयः तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः । तस्मान्नृपञ्जयः तस्माच्च दूर्वस्ततश्च निमिर्जनिष्यति ॥ ४२ ॥

निमेर्बृहद्रथः तस्मात् बृहद्रथात् शतानीकः सुदासजः बृहद्रथात्सुदासस्तस्मात् शतानीको जनिष्यत इत्यर्थः । शतानीकात् दुर्दमनस्तस्य दुर्दमनस्यापत्यं पुत्रस्तु विहीनरः ॥ ४३ ॥

तस्य दण्डपाणिस्तस्य तु निमिः तस्य निमेः क्षेमको नृपो भविता तदेवं ब्रह्मक्षत्रस्य ब्रह्मक्षत्रकुलयोर्योनिः कारणभूतो वंशः सोमवंशः देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतः अनुगृहीतः ॥ ४४ ॥

कलौ युगे क्षेमकं राजानं प्राप्य क्षेमकपर्यन्तमनुप्रवृत्त इत्यर्थः ततः संस्थां समाप्तिं प्राप्स्यति अजमीढपौत्रस्य सम्वरणस्य सुतः कुरुः तस्य परीक्षिदादयः चत्वारः तत्र परीक्षिदनपत्य उक्तः सुधनुर्जह्नुनिषधाख्येषु निषधस्य त्वनुक्त एव तत्रैव सुधनुर्वंश्यस्य बृहद्रथस्यैको वंशो जरासन्धान्त उक्तः अन्यस्तु श्रुतश्रवपर्यन्तः इदानीं श्रुतश्रवः पितामहात् सहदेवात् मगधाधिपतेर्भविष्यतो वंशान् वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । मगधराजानः मगधदेशाधिपतीन् भाविनस्ते तुभ्यं वदामि ॥ ४५ ॥

सहदेवस्य जरासन्धसुतस्य मार्जालेयः भविता भविष्यति ततो मार्जालेयाच्छ्रुतश्रवाः ततः श्रुतश्रवसः अयुतायुस्तस्यापि निरमित्रः तत्सुतः निरमित्रसुतः सुनक्षत्रः ततः सुनक्षत्रात्तु बृहत्सेनो भविता अथ बृहत्सेनात्कर्मजित् ततः कर्मजितः श्रुतञ्जयः तस्य शुचिर्नाम विप्रो भविष्यति ॥ ४६—४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संस्थामवसानम् ॥ ४५—४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नृचक्षुर्यत्सुखीवल इति । नृचक्षुस्तस्यापि सुखीवलः ततः परिप्लवः तस्माच्च सुनयः तस्यापि मेधावीति विष्णुपुराणगद्यम् ॥ ४१—४३ ॥

देवर्षिसत्कृत इति देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्यतः सुखीनलनामा ॥ ४१ ॥

तस्मात् परिप्लवः तस्य सुनयः तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मात्सुदासः ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

देवैर्ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सहदेवस्य जरासन्धपुत्रस्य ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात्परिप्लवात्सुनयात्मजः सुनयपुत्रद्वारा जातो मेधावी पौत्रः ॥ ४२ ॥

तस्माद्बृहद्रथात् सुदासजः सुदासात् पुत्राज्जातः शतानीकः पौत्रः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अथ भविष्यान् मगधाधिपान् वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति ॥ ४५ ॥

बृहद्रथस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः यद्यस्मान्मार्जारेः श्रुतश्रवाः ॥ ४६—४८ ॥

सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ।
ततः सुतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ॥ ४७ ॥
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः ।
द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः ॥ ४८ ॥
सुनीथः सत्यजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुञ्जयः ।
बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् शान्तनुवंशकीर्तनं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

कविरथ के पुत्र वृष्टिमान् उनके सुषेण पृथ्वी के पति होंगे उनके पुत्र सुनीथ उनसे नृचक्षु तिनसे सुखीनल पुत्र होंगे ॥ ४१ ॥

और सुखीनल के परिप्लव उनसे सुनय उनसे मेधावी पुत्र होंगे उनसे नृपंजय, तिनसे दूर्व, और दूर्व से तिमि राजा पुत्र होंगे ॥ ४२ ॥

तिमि के बृहद्रथ, तिनके सुदास, तिनके शतानीक, शतानीक से दुर्दमन तिनसे महीनर पुत्र उत्पन्न होगा ॥ ४३ ॥

तिससे दंडपाणि निमि पुत्र होगा उससे क्षेमक राजा होंगे । हे राजन् ! देवता ऋषियों से सत्कृत ब्राह्मण क्षत्रिय दोनों का वंश मैंने तुमसे कहा ॥ ४४ ॥

कलि में क्षेमक राजा तक यह वंश चलेगा पीछे नष्ट होजायगा । हे राजन् ! अब मगध देश के राजाओंकी सन्तति मैं तुमसे कहता हूं सो सुनो ॥ ४५ ॥

सहदेव के मार्जारि पुत्र होगा तिससे श्रुतश्रवा और श्रुतश्रवा का अयुतायु तिससे निरमित्र पुत्र होगा ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सहस्रसम्वत्सरमेते भाव्या भूपालास्ततःपरं भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य शुचेः क्षेमो नाम राजन्यः अथ क्षेमात्सुव्रतः तस्मात् सुव्रताद्धर्मनेत्रः श्रुतः प्रख्यातः ततो धर्मनेत्रात् द्युमत्सेनः अथ द्युमत्सेनात्सुमतिस्तस्मात्सुमतेः सुबलो जनिता जनिष्यते ॥ ४८ ॥

ततः सुनीथः अथ सुनीथात् सत्यजित् तस्माद्विश्वजित् तस्माच्च रिपुञ्जयः त एते सर्वे बार्हद्रथाः बृहद्रथवंश्याः सहस्रवत्सरान्तं भाव्या भाविनः ततः पश्चाद्बार्हद्रथो वंशः संस्थास्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्यस्माद्रिपुञ्जयो भविता ॥ ४९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
(विजयध्वजरीत्या एकोनविंशः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जरासन्धात्सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं भविष्यन्तः ततः परन्तु भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
द्वाविंशो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहस्रवत्सरमेते बार्हद्रथाः भूपाला भाव्यास्ततःपरं भविष्यान् द्वादशे स्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

उससे सुनक्षत्र, तिससे बृहत्सेन, और बृहत्सेन के कर्मजित, तिससे श्रुतंजय, तिससे विप्र, जिसका पुत्र शुचि होगा ॥ ४७ ॥

तिससे क्षेम उससे सुव्रत, तिसके धर्मसूत्र, तिससे शम तिससे द्युमत्सेन, तिससे सुमति, और सुमति का सुबल पुत्र होगा ॥ ४८ ॥

उससे सुनीथ, तिससे सत्यजित, तिससे विश्वजित, उसके रिपुञ्जय पुत्र होगा । हे राजन् ! बृहद्रथ के वंश में इतने राजा हजार वर्ष तक कलि में होंगे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में द्वाविंश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भगवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च सुतास्त्रयः ।
सभानरात्कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतस्ततः ॥ १ ॥
जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः ।
उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥ २ ॥
शिबिर्वनः शमिर्दक्षश्चत्वारोशीनरात्मजाः ।
वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः ॥ ३ ॥
शिबेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः ।
ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥ ४ ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः सिंहपुण्ड्रान्ध्रसंज्ञिताः ।
जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः ॥ ५ ॥
चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् षडिमान् प्राच्यकांश्च ते ।
खनपानोऽङ्गतो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः ॥ ६ ॥
सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः ।
रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा ॥ ७ ॥
शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृङ्ग उवाह ताम् ।
देवे वर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोविंशे त्वनोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्चान्वयः क्रमात् ।
यदोश्च वंशोऽनुक्रान्तो यावज्ज्यामघसम्भवः ॥ १ ॥

तदेवं ययातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पूरोर्वंशोऽनुक्रान्तः, इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति—अनोरिति कर्यांस्य जगतीपतेरित्यन्तेन ॥ १ ॥

तस्य जनमेजयस्य महाशीलः महामनाः ॥ २ ॥

चत्वार उशीनरात्मजाः स्पष्टार्थः ॥ ३-१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं ययातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पुरोर्वंशोऽप्यायथमवेषानुक्रान्तः इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति—अनोरिति कर्यांस्य जगतीपतेरित्यन्तेन ।अनोर्ययातिपुत्रस्य चतुर्थस्य सभानराद्यः त्रयः सुता जज्ञिरे तत्र सभानरात्कालनाभः तत्सुतः कालनाभसुतः सञ्जयस्ततः ॥ १ ॥

जनमेजयः तत्पुत्रो जनमेजयस्य पुत्रो महाशीलः तस्य महामनाः तस्य तु उशीनरस्तितिक्षुश्चेति द्वावात्मजौ ॥ २ ॥

तत्रोशीनरस्यात्मजाः शिबिप्रभृतयः चत्वारः तत्र शिबेः वृषदर्भादयः चत्वारः एवात्मजा बभूवुः ॥ ३ ॥

तितिक्षोरुशीनरस्यानुजस्य तु रुषद्रथः ततो रुषद्रथाद्धेमः अथ हेमात्सुतपाः सुतपसस्तु बलिः ॥ ४ ॥

तस्य बलेः क्षेत्रे कलत्रे दीर्घतपसा हेतुना अङ्गादिसंज्ञकाः सिंहादिसंज्ञकाश्च महीक्षितो भूपा जज्ञिरे ॥ ५ ॥

तत्राङ्गतः अङ्गात्खनपानो जज्ञे तस्माद्दिविरथः ॥ ६ ॥

नाटयसङ्गीतवादित्रैर्विभ्रमालिङ्गनार्हणैः ।
स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः ॥ ९ ॥
प्रजामदाद्दशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः ।
चतुरङ्गो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥ १० ॥
बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः ।
आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य सुतो धर्मरतो जज्ञे यस्य धर्मरतस्य चित्ररथो जातः स चाप्रजोऽनपत्यः स एव चित्ररथो रोमपाद इति ख्यातः प्रसिद्धः तस्मै रोमपादायाप्रजाय तस्य सखा दशरथः शान्तां नाम स्वस्य कन्यां प्रायच्छत् ददौ । तां च कन्यामृश्यशृङ्ग उवाह उपयेमे, कोसावृश्यशृङ्गः ? इत्यपेक्षायां तं विशिनष्टि—यं हरिण्याः सुतं विभाण्डकादुत्पन्नं देवे पर्जन्ये न वर्षति सति वृष्ट्यर्थं रामा गणिकाः नाट्यादिभिरुपायैरानिन्युः स ऋश्यशृङ्ग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ययातिपुत्रस्यानोर्वंशं विशिनष्टि—अनोरिति ॥ १—४ ॥

अङ्गादयो बलेः पुत्राः अङ्गादिविषयसमाना इति ज्ञायन्ते क्षेत्रे भार्यायां महीक्षित इत्यनेन ब्राह्मणाकुर्वं व्यावर्तयति ॥ ५ ॥

प्राच्यकान् प्राचीविषयान् इह भुवि खनपानो नाम ॥६॥७॥

अवर्षति सति यमृष्यशृङ्गं हरिणीसुतमिति अनेन ऋष्यस्य सारङ्गस्य शृंगमिव शृङ्गं यस्य स तथा तमिति विग्रहं सूचयति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्च यदोर्वंशोऽपि कीर्त्यते ।
ज्यामघान्तस्त्रयोविंशे कार्तवीर्योऽत्र कीर्तिमान् ॥

ययातेः पञ्चमस्य पुत्रस्य पूरोर्वंशमुक्त्वा चतुर्थादीनां पुत्राणां वंशमाह—अनोरिति ॥ १ ॥ २ ॥

चत्वार उशीनरात्मजाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

बलेः क्षेत्रे भार्यायां दीर्घतमस उतथ्यपुत्रात्सकाशात् अङ्गादयो जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विषयान् देशान् प्राच्यकान् भारतवर्षस्य पूर्वदिग्वर्त्तिनः ॥६॥९॥१०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ययातेः पुत्रस्य पूरोर्वंश उक्तः अथानोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्च वंशं ? यदुवंशञ्च ज्यामघपर्यन्तमाह— अनोरिति त्रयोविंशेन ॥ १ ॥

तस्य जनमेजयस्य महाशालः तस्य महामनाः ॥ २ ॥

चत्वार इत्यग्रगुणा आर्षः ॥ ३—१६ ॥ –

भाषा टीका ।

बाईस के अध्याय तक पांचवें पुत्र पूरु के वंश का वर्णन कर चुके, अब चौथे अनु के वंश का वर्णन करते हैं ॥ अनु के सभानर, चक्षु, परोक्ष, ये तीन पुत्र उत्पन्न हुए, सभानर से कालनर तिससे संजय ॥ १ ॥

तिनसे जनमेजय तिससे महाशाल तिनसे महामना पुत्र हुए महामना के उशीनर और तितिक्षु दो पुत्र हुए ॥ २ ॥

और शिवि, वन, शमि, दक्ष, ये चार पुत्र उशीनर के हुए वृषदर्भ, सुवीर, मद्र, ये कैकेय के पुत्र हुए ॥ ३ ॥

शिवि के चार पुत्र भये तितिक्षु से रुशद्रथ उत्पन्न हुए तिससे हेम, उससे सुतपा और सुतपा के पुत्र बलि उत्पन्न भये ॥ ४ ॥

और बलि के क्षेत्र में दीर्घतम से अंग, वंग, कलिंगादिक और सिंह पुंड्र अंध्र नाम वाले ये सब पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ५ ॥

इन सब छवों राजाओं ने अपने अपने नाम से छवों देशों का नाम रखा, अंग के पुत्र खनपान हुए, तिन से दिविरथ भये ॥ ६ ॥

उनके पुत्र धर्मरथ तिनसे चित्ररथ पुत्र संतान रहित हुए इनका नाम रोमपाद भी प्रसिद्ध रहा, जिनके मित्र दशरथ महाराज हुए और शांता नामक अपनी कन्या को रोमपाद को पुत्री करके देते हुये उस शांता को ऋष्यशृंग ने विवाही। जब इनके राज्य में देव ने वृष्टि नहीं करी, तब दुर्भिक्ष के दुःख से हरिणी पुत्र ऋष्यशृंग को लाने के लिये वरांगनाओं से राजा ने कहा तब वे सब वन में जाकर इनको लुभाकर ले आईं ॥ ७—८ ॥

विजयस्तस्य सम्भूत्यां ततो धृतिरजायत ।
ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माऽधिरथस्ततः ॥ १२ ॥
योऽसौ गङ्गातटे क्रीडन् मञ्जूषान्तर्गतं शिशुम् ।
कुन्त्याऽपविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतम् ॥ १३ ॥
वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपतेः ।
द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥ १४ ॥
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः ।
धृतस्य दुर्मनास्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतम् ॥ १५ ॥
म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः ।
तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं दशरथः स्वकन्यामदादित्यत्राह—सत्विति । स तु दशरथः मरुत्वतः इष्टिं मरुत्वदेवताकामिष्टिं निरूप्यानपत्यस्य राज्ञो रोमपादस्य सख्युर्हेतोः स्वां कन्यां शान्ताख्यामदात्, येन दशरथदत्तेन शान्ताकृपेणापत्येन अप्रजोऽपि रोमपादः प्रजां लेभे सुप्रजा बभूवेत्यर्थः । रोमपादात्तु चतुरङ्गः तस्मात्तु चतुरङ्ग-सुतः पृथुलाक्षः ॥ ९-१० ॥

तत्सुताः पृथुलाक्षसुताः बृहद्रथादयस्त्रयः तत्राद्यात् बृहद्रथात् बृहन्मनाः तस्मात् बृहन्मनसः जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥

तस्य जयद्रथस्य संभूत्यां भार्यायां विजयः ततो विजयात् धृतिः अजायत ततो धृतेर्धृतव्रतः तस्य धृतव्रतस्य सत्य-कर्मा ततः सत्यकर्मणो रथः ॥ १२ ॥

तं विशिनष्टि—योऽसौ रथः कुन्त्या पाण्डोर्भार्यया कानीनं कन्यावस्थावस्थितायाः स्वस्याः जातमपविद्धं त्यक्तं मञ्जूषायां निक्षिप्येति शेषः । शिशुं मञ्जूषान्तर्गतं पेटिकायां स्थितं कर्णाख्यं गङ्गातटे क्रीडन् अनपत्यस्सन् सुतमकरोत्स रथ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्य रथेन स्वीकृतस्य कर्णाख्यस्य जगतीपतेर्भूपालस्य सुतो वृषसेनः । अथ ययातेस्तृतीयस्य सुतस्य द्रुह्योर्वंशमनुक्रामति, द्रुह्योश्चेति सार्धेन । द्रुह्योर्बभ्रुः तस्य बभ्रोरात्मजः सेतुः ॥ १४ ॥

ततः सेतोरारब्धः तस्य तु गान्धारस्तस्य गान्धारस्य धर्मः सुतः ततो धर्मात् धृतो जज्ञे धृतस्य सुतो दुर्मदस्तस्माद्दुर्मदात् प्रचेताः जज्ञे प्रचेतस्सुतास्तु शतं ते चोदीचीं दिशमाश्रितास्सन्तो म्लेच्छानामधिपतयो बभूवुः । अथ ययातिसुतस्य द्वितीयस्यान्वय-मनुक्रामति—तुर्वसोश्चेति सार्धेन । तुर्वसोः सुतो वह्निः वह्नेस्तु भर्गः अथ भर्गाद्भानुमान् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निरूप्य विचिन्त्य मरुत्वतः इष्टिं इन्द्रविषयामिष्टिम् ॥ ९ ॥
येन इष्टिविशेषेण ॥ १०—१२ ॥
अपविद्धम् अज्ञातवद्विसृष्टं कानीनं कन्यायां जातम् ॥ १३ ॥
ययातिपुत्रस्य द्रुह्योर्वंशं निरूपयति—द्रुह्योश्चेति ॥ १४ ॥ १५ ॥
ययातिपुत्रस्य तुर्वसोर्वंशं कथयति—तुर्वसोरिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्राचेत इत्यत्र प्रचेतस इति पाठ्यम् ॥ १९—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आद्याद् बृहद्रथात् ॥ ११—१२ ॥
अपविद्धं लज्जया त्यक्तम् ॥ १३ ॥
द्रुह्योर्ययातिपुत्रस्य ॥ १४—१५ ॥
तुर्वसोर्ययातिपुत्रस्य ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

नाट्य सुंदरगीत और अनेक प्रकार के बाजाओं को बजाकर भृकुटियों के चेष्टाओं से आलिंगन और पूजाओं से अनेक प्रकार के चेष्टाओं से, वे सब लुभाकर लाई ऋष्यशृंग ने भी राजा को पुत्रवान् करने के लिये मरुतो की इष्टि करी ॥ ९ ॥

और इष्टि करके राजा दशरथ को संतान दीनी, जिस से निपुत्री दशरथ संतान को प्राप्त हुए ॥ हां राजा रोम पाद से चतुरंग हुए तिनके पुत्र पृथुलाक्ष हुए ॥ १० ॥

पृथुलाक्ष के बृहद्रथ, बृहत्कर्मा, और बृहद्भानु ये पुत्र भये, बृहद्रथ के पुत्र बृहन्मना हुए, तिनसे जयद्रथ हुए, ॥ ११ ॥

त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः ।
मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥ १७ ॥
दुष्मन्तः स पुनर्भेजे स्वं वंशं राज्यकामुकः ।
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ! ॥ १८ ॥
वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणाम् ।
यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृतिः ।
यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुताः ॥ २० ॥
चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः ।
महाहयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः ॥ २१ ॥
धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः पिता ततः ।
सोहञ्जिरभवत्कुन्तेर्महिष्मान् भद्रसेनकः ॥ २२ ॥
दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः ।
कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धनकात्मजाः ॥ २३ ॥
अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहागुणः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिनके विजय हुए, तिनसे संभूति भार्या में धृति हुए, तिनसे धृतव्रत, तिनसे सत्कर्मा, तिनसे अधिरथ हुए ॥ ११ ॥

उन अधिरथ ने गंगा तट पर खेलते में एक संदूक के भीतर बालक पाया, जिसको कुंती ने कन्या पने में होने के कारण त्याग किया रहा । राजा अधिरथ के पुत्र न रहा इस से उसी को पुत्र स्वीकार कर लिया ॥ १३ ॥

वही कर्ण दानी हुए, उन राजा कर्ण के वृषसेन पुत्र हुए, ॥ द्रुह्यु के पुत्र बभ्रु हुए, और उनके पुत्र सेतु हुए ॥ १४ ॥

तिन से आरब्ध तिनके गांधार, तिनसे धर्म, तिनसे धृत हुए, धृत के दुर्मना, तिनके प्रचेता, प्रचेता के सौ पुत्र भये ॥१५॥

वे सब उत्तर दिशा में म्लेच्छों के राजा होते हुए । अनु के पुत्र वन्हि हुए, तिनके भर्ग हुए, तिनसे राजा भानुमान् पुत्र हुए, ॥१६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स दुष्यन्तः स्वं वंशं पौरवं वंशम् ॥ १८-२० ॥
प्रथमस्य सहस्रजित आत्मजः ॥ २१ ॥
कुन्तेः सोहञ्जिः सोहञ्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः ॥२२॥
भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ कृतवीर्यस्य जनकः कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः २३—२५॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्सुतो वह्निस्सुतः सुभानुः अस्यापि सुभानोरपि करन्धमः स च उदारधीर्यस्य तथाभूतः तत्सुतः करन्धमसुतः मरुतः स चापुत्रस्सन् पौरवं पुरोर्वंशे जातं दुष्यन्तं पुत्रमन्वभूत् प्राप्तवान् तं स्वीकृतवान् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स च दुष्यन्तः राज्यकामुकस्सन् स्ववंशं जनकवंशमेव भेजेऽन्ववर्तत । अथ यदोर्वंशं वक्तुं प्रतिजानन् तत्र शुश्रूषामुत्पादयति—ययातेरिति श्लोकद्वयेन । हे नरर्षभ ! ययातेर्ज्येष्ठः पुत्रस्तस्य यदोर्वंशं वर्णयामि अनुक्रमिष्यामि, कथम्भूतम् ? महापुण्यं वक्तॄणां श्रोतॄणाञ्च नृणां पुण्यावहं पापहरञ्च तस्य पापहरत्वमेव सेहतुकमुपपादयति, यदोर्वंशं श्रुत्वा नरः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते निर्मुक्तो भवति यत्र यदोर्वंशे भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः परमात्मा नरस्याकृतिरिवाऽऽकृतिराकारो यस्य तथाभूतोऽवतीर्णः श्रीकृष्णरूपेणेति भावः । यदोः सूनवः सुताः सहस्रजिदादयश्चत्वारः श्रुताः विश्रुताः ॥१८-२०॥

तत्र चतुर्णां मध्ये प्रथमात्मजः प्रथमस्य सहस्रजितः आत्मजः शतजित् तत्सुताः शतजित्सुताः महाहयादयः त्रयः तत्र हैहयस्य सुतो धर्मः ततो धर्मान्नेत्रो जज्ञे स च कुन्तेः पिता सोऽपि कुन्तिरिति प्रसिद्ध इति भावः । कुन्तेर्नाऽपरनामधेयात् सोऽहञ्जिरभूत् ततो माहिष्मान् ततश्च भद्रसेनकः ॥ २१ ॥ २२ ॥

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः ॥ २५ ॥
पञ्चाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः ।
अनष्टवित्तस्मरणो बुभुजेऽक्षय्यषड्वसु ॥ २६ ॥
तस्य पुत्रसहस्रेषु पञ्चैवोर्वरिता मृधे ।
जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जितः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भद्रसेनकस्य तु दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ, तत्र धनकः कृतवीर्यसूः कृतवीर्यं सुषुवे इति तथा कृतवीर्यस्य पितेत्यर्थः । न केवलं कृतवीर्यसूरेव, किन्तु कृताग्न्यादयोऽपि त्रयस्तदात्मजाः धनकस्यात्मजाः कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः । तत्र कृतवीर्यसुतोऽर्जुनः कार्त्तवीर्य इति प्रसिद्धः स च सप्तानां द्वीपानामीश्वरोऽधिपतिर्बभूव, तं विशिनष्टि–हरेरंशावताररूपाद्दत्तात्रेयात्प्राप्तो योगः गुणा अणिमादयश्च येन सः ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सूचीकटाहन्यायेन द्रुह्यादीनां पुत्राणां वंशं कथयित्वा बहुलत्वाद्विशेषपुण्यहेतुत्वाच्च ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं कथयति–ययातेरिति ॥ १८–२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपुत्रः अत एव पौरवं पूरुवंश्यं दुष्मन्तमेव पुत्रम् अभ्यभूत् अमन्यत ॥ १७ ॥

स च दुष्यन्तः स्ववंशं पौरववंशमेव भेजे नतु तुर्वसुवंशं यतो राज्यकामुकः पूरुवंश्यानामेव नृपासनाधिकारात् ॥ १८–१९ ॥

नराकृतिर्नरस्वरूपो नरजातिर्वेत्याकृतिशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे जातिवाचित्वे वा परमात्मनो नरत्वस्य न तादर्थ्यं किन्तु स्वरूपत्वमेवेति ज्ञापितम् "गूढं परब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्" इत्यनेन ज्ञापितम् अग्रेऽपि ज्ञापयिष्यते सोहञ्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः ॥ २०—२२ ॥

भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ तत्र धनकः कृतवीर्यसूरिति धनकस्य कृतवीर्यः पुत्रः तथा कृताग्न्यादयस्त्रयश्चेति चत्वारः पुत्राः ॥ २३ ॥

ननु, ययातिशापात् स यदुवंशः कथं सप्तद्वीपेश्वरस्तत्राह, दत्तेति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पौरवं पूरुवंश्यं दुष्यन्तं पुत्रमन्वभूत् स्वीकृतवान् स दुष्यन्तः राज्यकामुकः स्ववंशं पौरवं वंशं पुनर्भेजे ॥ १७—१९ ॥

प्रथमस्य सहस्रजितः आत्मजः ॥ २०—२१ ॥

कुन्तेः सोहञ्जिरभवत् सोहञ्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः ॥ २२ ॥

भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति पुत्रद्वयम्, कथम्भूतो धनकः? कृतवीर्यसूः कृतवीर्यं सुषुवे इति स तथा धनकस्य कृतवीर्यादयश्चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच

तिनके भी त्रिभानु हुए, त्रिभानु के भी करंधम बड़े उदार बुद्धि हुए, तिनके पुत्र मरुत हुए, वे मरुत निपुत्री हुए, और उन्होंने पुरुवंशी दुष्यंत को पुत्र मान लिया ॥ १७ ॥

राज्य की कामना वाले दुष्यंत ने मरुत का राज्य ग्रहण कर फिर भी अपने पुरुवंश में होगये ॥ हे नरश्रेष्ठ ! अब हम ययाति के ज्येष्ठ पुत्र यदु के बड़े पुण्य रूप वंश को वर्णन करते हैं। जो कि–मनुष्यों के सर्व पापों को दूर करने वाला है । यदु के वंश को मनुष्य सुनकर सर्व पापों से छूट जाता है ॥ १८–१९ ॥

क्योंकि–जिस वंशमें परात् पर परमात्मा, साक्षात् भगवान् नराकृति हो अवतार लेते हुए । यदु के सहस्रजित, क्रोष्टा, अनल, रिपु, ये चार हुए ॥ २० ॥

तिन में सहस्रजित के पुत्र शतजित हुए, और शतजित के महाहय, वेणुहय, हैहय, ये तीन पुत्र हुए, ॥ २१ ॥

हैहय के पुत्र धर्म हुए, तिनके नेत्र, तिनके कुन्ति, तिन के सोहञ्जि, तिनके महिष्मान, तिनके भद्रसेनक, हुए ॥ २२ ॥

भद्रसेन के दो पुत्र हुए, दुर्मद और धनिक, धनक के कृतवीर्य, कृताग्नि, कृतवर्मा, और कृतौजा, ये चार आत्मज हुए ॥ २३ ॥

कृतवीर्य के पुत्र कार्त्तवीर्य अर्जुन सप्त द्वीपों के पति हुए, जिनने हरि के अंश श्रीदत्तात्रेय से महा योग रूप गुण प्राप्त किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनष्टमविनाशं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २६ ॥ २७ ॥

जयध्वजात्तालजङ्घस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ।
क्षत्रं यत्तालजङ्घाख्यमौर्वतेजोपसंहृतम् ॥ २८ ॥
तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः ।
तस्य पुत्रशतं त्वासीद्वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम् ॥ २९ ॥
माधवा वृष्णयो राजन् ! यादवाश्चेति संज्ञिताः ।
यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः ॥ ३० ॥
श्वाहिस्ततो रुशेकुर्वै तस्य चित्ररथस्ततः ।
शशबिन्दुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ॥ ३१ ॥
चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः ।
तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः तस्य मधोः पुत्रशतम् वृष्णि-ज्येष्ठो यस्मिन् यतो मधोर्वृष्णेर्यदोश्च हेतोरिदं कुलम् ॥ २९–३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कण्डेयपुराणे वर्णितानि—

"गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमाल्याम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" ॥ इति

दशानां पत्नीसहस्राणां भार्यायुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्षामेवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं बहुना सर्वे पार्थिवाः संभूयापि यज्ञादिभिः श्रुतादिभिश्च कार्त्तवीर्यस्य गतिं प्रकारं साम्यं नूनं ध्रुवं न यास्यन्ति किञ्चाऽव्याहतं बलं यस्य सोऽर्जुनः पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः वर्षाणि राज्यमकरोत्, कथंभूतः ? हरिं दत्तात्रेयमनुस्मरन् किञ्च अनष्टमविनाशि वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य तथा यस्य स्मरणाद्विनष्टमपि वित्तं पुनर्लभ्यते तथाभूत इत्यर्थः । अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयसुखम् ॥ २५—२६ ॥

तस्य कार्त्तवीर्यस्य यत्पुत्राणां सहस्रं तस्य तत्र जयध्वजादयः पञ्चैवोर्वरिता मृधे युधि अवशेषिताः इतरे तु भार्गवरामेण हता इत्यर्थः । तत्र जयध्वजात्तालजङ्घः तस्य तालजङ्घस्य तु पुत्रशतमभूत् यच्छतसंख्याकं तालजङ्घाख्यं क्षत्रं क्षत्रियाः और्वस्य ऋषेस्तेजसोपबृंहितेन सगरेणेत्यर्थः । उपसंहृतं विनाशितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तस्य सुतो मधुः स्मृतः प्रख्यातः मधोस्सुतस्तु वृष्णिः प्रख्यातः न केवलं वृष्णिरेवाऽपि तु वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् तत्पुत्राणां शतं तस्य मधोः आसीदित्यर्थः । वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः इति पाठान्तरं तदा तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः सुतो वीतिहोत्रः तस्य तु मधुस्तस्य च वृष्णिरित्यन्वयः । इतरत्पूर्ववत् यतो मधोः कुलं माधवाख्यं यत्रकुलं प्रवृत्तं यस्य मधोर्वृष्णिज्येष्ठं शतमभूदित्यर्थः वृष्णिज्येष्ठमित्यनेन पुत्रशतस्यापि वृष्ण्याख्यत्वमभिप्रेतं यदुवंशजत्वाद्यादवाख्यत्वञ्च ॥ २९ ॥

तदेवाह—माधवा इति । मधोः पुत्राः सर्वे माधवाः माधवनामानः मधोः प्रसूतत्वादिति भावः । वृष्णयः वृष्णिज्येष्ठत्वादिति भावः हे राजन् ! यादवाश्च यदुवंशजत्वादिति भावः । एवं यदोर्ज्येष्ठपुत्रस्य वंश उक्तः । अथ द्वितीयस्य वंशमनुक्रामति—यदुपुत्रस्येत्यादिना । यदुपुत्रस्य क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवान् ततः ॥ ३० ॥

वृजिनवतः श्वाहितः अतः श्वाहितात् उरुशङ्कुः अभिभूस्तत्कुशेकुर्वा इति पाठान्तरं तदा तत्तस्मादभिभुवः कुशेकुरित्यर्थः । तस्य तु चित्ररथः ततश्चित्ररथात शशिबिन्दुरभूत् तं विशिनष्टि, महायोगी महान् भागो यस्य सः महान् गुणैरिति शेषः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि—

"गजवाजिरथास्त्रीषुनिधिमालाम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" इति.

चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः अपराजितः जयी तस्य शशिबिन्दोः सम्बन्धिनां पत्नीसहस्राणां दशानां भार्यायुतस्येत्यर्थः तेषां प्रत्येकं लक्षलक्षमित्येवं तासु महायशाः शशिबिन्दुः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनष्टम् अविच्छिन्नं विष्णुस्मरणं यस्य स तथा सन्ततविष्णुस्मरणोपेतः षष्ठांश षड्वसु षड्भ्यो गुणेभ्यो लब्धं वसु तत् षड्वसु वा ॥ २६—२८ ॥

और्वमुनेः तेजसोपसंहृतम् ॥ २९–३५ ॥

दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां तास्वजीजनत् ।
तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ॥ ३३ ॥
धर्मो नामोशनास्तस्य हयमेधशतस्य याट् ।
तत्सुतो रुचकस्तस्य पञ्चासन्नात्मजाः शृणु ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेषामिति सार्द्धकम् । ते च माधवा इत्यादि संज्ञिता इत्यर्थः । ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

॥ २५ ॥

न नष्टं भवति वित्तं स्मरणाद्यस्य सः अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २६ ॥

मृधे परशुरामयुद्धे और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥ २७–२८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः मधोरर्जुनपुत्रस्य तस्य मधोः पुत्रशतं वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् यतो मधोः वृष्णेर्यदोश्च हेतोरिदं कुलम् । माधवा इति यदुमधुवृष्णाय एते त्रयः कुलप्रवर्त्तकाः यदुवंशो मधुवंशो वृष्णिवंश इति प्रसिद्धेः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि च
"गजवाजिरथस्त्रीषुनिधिमाल्याम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" ॥
इति मार्कण्डेयोक्तानि ज्ञेयानि ॥ ३२ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अव्याहतं बलं यस्य पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः वर्षाणि अक्षय्यं षड्वसु अक्षयं षडिन्द्रियविषयं बुभुजे, कथम्भूतः ? अनष्टं नष्टमपि पुनर्लब्धं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः तथोक्तं "हैहयानां महाराजः कार्त्तवीर्येति विश्रुतः । यस्य स्मरणमात्रेण हृतं नष्टं च लभ्यते" ॥ २६—२७ ॥

और्वतेजोपसंहृतम् और्वतेजसा सगरेण विनाशितम् ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रः मधोः पुत्रो वृष्णिः स्मृतः तस्य मधोः वृष्णिः ज्येष्ठो यस्मिन् तत् पुत्रशतमासीत् अत्रैवं बोध्यं तालजङ्घसुतो भरतो भरतस्य वृषो वृषस्य मधुस्तस्य वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमित्यर्थः । तथाह भगवान् पराशरः तालजङ्घस्य तालजङ्घाख्यं पुत्रशतमासीत् येषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तथान्यो भरतो भरताद्वृषस्तज्जातो मधुरभवत् तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीदिति यतो मधोर्वृष्णेर्यदोश्चेदं कुलम् ॥ २९–३० ॥

महान् भोजो भोगो यस्य सः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि–
"गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमाल्याम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश" ॥ इति

तस्य शशबिन्दोः पत्नीसहस्राणां दशानां भार्यायुतस्येत्यर्थः प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं तासु महायशाः शशबिन्दुः पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि अजीजनत् पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशाः इत्यादयः षट् प्रधानाः मुख्याः येषां षट्प्रधानानां मध्ये पृथुश्रवसः आत्मजः ॥ ३३ ॥

———

भाषा टीका ।

अन्यराजा लोग यज्ञ, दान, तप, योग, श्रुत, वीर्य और जय, आदि गुणों से निश्चय कर कार्त्तवीर्य के महत्त्व को नहीं प्राप्त हो सकेंगे ॥ २५ ॥

क्योंकि–जिसने पचाशी (८५) हजार वर्षों तक अव्याहत (अनष्ट) पौरुष और अनष्ट वित्त स्मरण वाला होकर अक्षय षट् इन्द्रियों के भोगों को भोगे ॥ २६ ॥

तिन के हजारहों पुत्रों में से संग्राम में पांच ही अवशिष्ट रहे, जयध्वज, शूरसेन, वृषभ, मधु, और उर्जित ॥ २७ ॥

जयध्वज से तालजंघ हुए, तिनके सौ पुत्र हुए, तालजंघ क्षत्रियकुल को सगर राजा ने अपने गुरू और्व ऋषि के तेज से नष्ट कर दिया ॥ २८ ॥

तिनके विषै ज्येष्ठ वीतिहोत्र रहे, । और मधु के पुत्र वृष्णि हुए तिन मधु के सौ (१००) पुत्र हुए तिनमें बडे यही वृष्णि हुए, जिनों से यह कुल चला ॥ २९ ॥

हे राजन् ! मधु, वृष्णि, और यदु, से यह कुल बढा इसी से इस कुल के राजा लोग माधव (मधुवंशी) वृष्णिवंशी, और यादव (यदुवंशी) ऐसे नाम से प्रसिद्ध हुए । और यदु के पुत्र क्रोष्टा के वृजिनवान् पुत्र हुए, ॥ ३० ॥

तिन से स्वाहि, तिन से रुशेकु, तिनके चित्ररथ, तिन से महायोगी शशबिन्दु हुए, तिनके महाभोज हुए ये; बडे प्रतापी हुए ॥ ३१ ॥

इन महाभोज के समीप चतुर्दश महारत्न रहे, और ये चक्रवर्ती हुए, । कोई भी इनको जीत नहीं सका रहा और इनके दश हजार रानियें रहीं ॥ ३२ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पृथुश्रवाः प्रथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां मध्ये ॥ ३३ ॥

पञ्च आत्मजा आसंस्तान् शृणु ॥ ३४ ॥

पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषुपृथुज्या[१]मघसंज्ञिताः ।
ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्यां शैब्यापतिर्भयात् ॥ ३५ ॥
नाविन्दच्छत्रुभवनाद्भोज्यां कन्यामहारषीत् ।
रथस्थां तां निरीक्ष्याऽऽह शैब्या पतिममर्षिता ॥ ३६ ॥
केयं कुहक ! मत्स्थानं[२] रथमारोपितेति वै ।
स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयन्ती पतिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
अहं वन्ध्याऽसपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथम् ।
जनयिष्यसि यं राज्ञि ! तस्येयमुपयुज्यते ॥ ३८ ॥
अन्वमोदन्त तद्विश्वेदेवाः पितर एव च ।
शैब्या गर्भमधात्काले कुमारं सुषुवे शुभम् ।
स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानेवाह—पुरुजिदिति । भार्याभयादेवैकभार्यस्य वन्ध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्य तद्वयमेव पुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह-ज्यामघस्त्विति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यदि मे सपत्नी स्यात्तर्हि स्नुषेयं युज्येताऽपि न त्वेतदस्तीत्याह—असपत्नी चेति । अतिभयव्याकुल आह—जनयिष्यसीति ॥ ३८ ॥

भार्याभयप्रकम्पमानविकलसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्राणसङ्कटमालोक्यानुकम्पितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताश्च विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदन्त. ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचनमुहूर्तगुणेन च निवृत्तरजस्काऽपि शैब्या गर्भमधात् तस्य च महिमा पराशरादिभिरुक्तः । यथोक्तम्—

"भार्यावश्यास्तु ये के चिद्भविष्यन्त्यथ वा मृताः ।
तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैब्यापतिरभून्नृपः" ॥

इति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठाः येषां तेषां मध्ये यो धर्मो नाम तस्य धर्मस्य उशना सुतः स च हयमेधशतस्य याट् यष्टा तत्सुतः उशतस्सुतो रुचकस्तस्य पञ्चात्मजा आसन् तान् शृणु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तानेवाह—पुरुजिच्च रुक्मश्च रुक्मेषुश्च पृथुश्च ज्यामघश्चेति संज्ञिनः तत्र ज्यामघः शैब्यायाः पतिः अप्रजः अपुत्रस्सन् भार्याभयात् अन्यां भार्याम् ॥ ३५ ॥

नाविन्दत् न लेभे एवं स्थिते स कदाचिच्छत्रून् विजित्य तेषां भवनात्काञ्चित् कन्यां भोज्यां भुजिष्यामुपभार्यार्थमिति यावत् अहर्षीदानिन्ये तां रथे स्थितां कन्यामालोक्य शैब्या ऽमर्षिता सती पतिं ज्यामघमाह-किमिति ? हे कुहक वञ्चक ! मत्स्थानं मदुपवेशयोग्यं स्थानमियं कथमारोपिता? इति. ततस्तस्या भयाज्ज्यामघः तव स्नुषेयमानीतेत्युक्ते सति पतिं स्मयन्ती सती शैब्योवाच ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

किमिति ? अहं वन्ध्या असपत्नी अविद्यमाना सपत्नी यस्यास्तथाभूता च अतो मे मम स्नुषा कथं युज्येत उपपद्येत; इति. ततस्तां ज्यामघ आह, हे राज्ञि ! त्वं यं पुत्रं जनयिष्यसि तस्येयं भार्या सती उपपत्स्यते तव स्नुषा भविष्यतीति. ततः सा शैब्या अन्वमोदत तथेत्यङ्गीचकार तदा भार्याभयप्रकम्पमान-

(१) मखः । (२) कथम् इति च वीर०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्विन्नसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्रागासङ्कटमालोक्यानुकम्पितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताः विश्वेदेवाः पितरश्च तथास्त्वित्यन्वमोदन्त ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यतीति वचनमूहुस्तगुणेन निवृत्तरजस्कापि शैब्या गर्भमधात् धृतवती ततः सा प्राप्तकाले शुभलक्षणं कुमारं सुषुवे स च कुमारो विदर्भ इति प्रोक्तः प्रख्यातः ततः शैब्या स्नुषाम् उपयेमे उपयमयामास ज्यामघस्य महिमा तु पराशरादिभिरुक्तः यथोक्तं—

"भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्ति तथा मृताः ।
तेषां वै ज्यामघश्रेष्ठः शैब्यापतिरभून्नृपः"

इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

युद्धे अष्टाम ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
असपत्नी सपत्नीरहिता ॥ ३८ ॥
स्नुषाम् पूर्वं स्नुषेत्यभिहिताम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
(विजयध्वजरीत्या विंशः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

षट् प्रधानानि येषां "क्लीबे प्रधानम्" इत्यमरः ॥ ३३—३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दशलक्षसहस्राणीति तासु प्रत्येकमेकैकलक्षपुत्रोद्भवात् ॥३३॥
तस्य धर्मस्य उशनाः ॥ ३४—३७ ॥

असपत्नी मम काचित् सपत्न्यपि नास्ति अतिभयव्याकुल आह—जनयिष्यसीति । भार्याभयप्रकम्पितस्विन्नसर्वाङ्गस्य यस्य राज्ञः प्रागासङ्कटमालस्य तदेव वचनं कृपया अन्वमोदन्त सत्यं चक्रुः विश्वेदेवाः पूर्वं तेन बहुधा आराधिता इति भावः निवृत्तरजस्कापि शैब्या तेषां कृपया गर्भमधात् "भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्त्यथवा मृताः । तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैब्यापतिरभून्नृपः" इति पराशरादय आहुः ॥ ३८—३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
नवमस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मो नाम तस्योशना इयमेधशतस्य याट् यष्टा तस्य सुतो रुचकस्तस्य आत्मजाः पञ्च आसन् ॥ ३४ ॥

तानाह—पुरुजिदिति । शैब्याख्यायाः वन्ध्यायाः पतिः तस्या एवं भयात् ॥ ३५ ॥

अन्यां भार्यां नाविन्दत स कचित् शत्रोर्युद्धे पराजितस्य भवनात् भोज्यां कन्याम् अहार्षीत् आनीतवान् ॥ ३६—३७ ॥

अहं वन्ध्या असपत्नी च अतः पुत्राभावात् इयं स्नुषा कथं युज्यते ? भार्याभयात् व्याकुल आह——जनयिष्यसीति ॥ ३८ ॥

तदा विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदन्त ततो देवपितृप्रसादतः शैब्या गर्भमधात् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रयोविंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

उन रानियों में महायशस्वी ने दश लाख हजार पुत्र उत्पन्न किये तिनमें छै पुत्र प्रधान हुए, तिनमें पृथुश्रवा के धर्म नामक पुत्र हुए, तिन धर्म के उशना पुत्र हुए, जिनोंने सौ अश्वमेध यज्ञ किये, तिनके सुत रुचक हुए, तिनके आत्मज पांच हुए तिन को श्रवण करो ॥ ३३—३४ ॥

पुरुजित, रुक्म, रुक्मेषु, पृथु, और ज्यामघ, ऐसे नाम वाले हुए। शैब्या रानी के पति ज्यामघ, राजा के जब संतान न हुई तब उनों को रानी शैब्या के डर से दूसरी भार्या लौं न मिली ॥ ३५ ॥

परन्तु शत्रु के भवन से एक भोज्या नामक कन्या को हरण कर लाये, रथ में बैठी हुई उस कन्या को शैब्या रानी ने देखकर असहन होकर पति से कहा कि— ॥ ३६ ॥

हे कपटी ! यह कौन है जिसको तूंने मेरी जगह पर रथ में बैठाई है, तब राजा डर कर बोला, कि-यह तुमारी बेटा की बहू है, तब फिर रानी हंस कर पति से बोली, कि— ३७ ॥

मैं बंध्या (बांझ) हूं और दूसरी कोई मेरी सपत्नी (सौत) है नहीं, फिर यह मेरी बेटाकी बहू कैसे हुई ? तब राजा बोला, कि-हे रानी जू ! जिस पुत्र को तुम उत्पन्न करोगी यह कन्या उसके उपयोग में आवैगी ॥ ३८ ॥

भाषा टीका।

इस राजा की बात को विश्वे देवताओं ने और पितृ लोगों ने सुनकर अनुमोदन किया, तब तौ शैब्या ने गर्भ धारण किया, और समय पर शुभ पुत्र को उत्पन्न किया, उस का नाम विदर्भ भया, उसने उस सती। स्नुषा (बहू) को व्याही॥ पराशर ऋषि ने इस विषय में एक श्लोक उदाहरण दिया है कि- जितने आजतक इस पृथवी में अपनी भार्या के वश में रहने वाले मनुष्य आगे होवेंगे और पश्चात् (पीछे) होचुके हैं, उनसवों के मध्य में शैब्या रानी के पति राजा ज्यामघ सब से श्रेष्ठ हुए, इन के बराबर इसजगत में स्त्री से डरने वाला कोई हुआ न होगा—ऐसी इनकी बड़ाई ऋषिने करीहै॥३९॥

इति श्री मद्भागवत नवमस्कन्ध में त्रयोविंश अध्यायकी श्री वृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत भाषा टीका समाप्ता॥ २३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

तस्यां विदर्भोऽजनयत्पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ ।
तृतीयं रोमपादञ्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥ १ ॥
रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रोः[१] कृतिरजायत ।
उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयो नृप ! ॥ २ ॥
क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभू[२]द्वृष्टिस्तस्याऽथ निर्वृतिः ।
ततो दशार्हो नाम्नाऽभूत्तस्य व्योमः सुतस्ततः ॥ ३ ॥
जीमूतो विकृतिस्तस्य यस्य भीमरथः सुतः ।
ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥
करम्भिः शकुनेः पुत्रो देवरातस्तदात्मजः ।
देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः[३] कुरुवशादनुः ॥ ५ ॥
पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।
भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधोऽन्धकः ॥ ६ ॥
सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ! ।
भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किणो धृष्टिरेव च ॥ ७ ॥
एकस्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः ।
शताजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवाः ।
वंशा नानामुखाः प्रोक्ता रामकृष्णाङ्कवाऽवधि ॥ १ ॥

॥ १ ॥
चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २ ॥ ३ ॥
ततो दशरथाच्छकुनिः पुराणान्तरादेवमादिविशेषो द्रष्टव्यः ॥४॥
ततः कुरुवंशादनुः अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥
महाभोजश्चेत्येवं सप्त मारिष ! हे मार्ष ! ॥ ७–८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यां शैब्यया विवाहितायां कन्यायां विदर्भो नाम्ना कुशः क्रथश्चेति द्वौ पुत्रावजनयत् ततस्तृतीयं रोमपादाख्यञ्च तस्यामेवाजनयत्, कथम्भूतम् ? वैदर्भकुलं नन्दयतीति तथाभूतम् ॥ १ ॥

रोमपादस्य सुतो बभ्रुः तस्मात्तु कृतुरजायत तत्सुतः कुशिकः तस्मात्कुशिकाच्चेदिः ततश्चेदेः चैद्यादयः दमघोषादयो नृपा जज्ञिरे ॥ २ ॥

क्रथस्य विदर्भसुतस्य तु पुत्रः कुन्तिरभूत्तस्य कुन्तेर्वृष्णिः अथ तस्मान्निर्वृतिः विधृतिरिति पाठान्तरं ततो निर्वृतेर्दशार्हाख्यः तस्य दशार्हस्य तु सुतो व्योमः ततो व्योमाज्जीमूतः तस्य जीमूतस्य विकृतिः यस्य विकृतेस्सुतस्तीमरथः ततस्तीमरथात् नवरथः पुत्रो जातः ततो नवरथाद्दशरथः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो दशरथात् शकुनिः ततः करम्भ इत्यर्थः । तदात्मजः करम्भात्मजः देवरातः तस्य देवरातस्य सुतो देवक्षत्रः ततो मधुः ततश्च कुकुरकः ॥ ५ ॥

ततः कुकुरकात् पुरुहोत्रः तस्य सात्वतः पुत्रो बभूव

---

(१) क्रतुः क्व० । (२) वृष्णिः । कुकुरकस्ततः ।

बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू ।
यथैव शृणुमो दूरात्सम्पश्यामस्तथाऽन्तिकात् ॥ ९ ॥
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां [1] देवदेवावृधः समः ।
पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च षट्सहस्राणि चाष्ट च ॥ १० ॥
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ।
महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसन् तदन्वये ॥ ११ ॥
वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिच्च परन्तप ! ।
शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सात्वतस्य तु भजमानश्च भजिश्च दिव्यश्च वृष्णिश्च देवावृधश्च अन्धकश्च महाभोजश्चेति सप्त सुताः, हे मारिष ! परीक्षित एव मारिष इति नामान्तरं तत्र भजमानस्यैकस्यां पत्न्यां निम्लोचादयस्त्रयः अन्यस्यां पत्न्यां शतजिदादयस्त्रय एव सुताः हे प्रभो ! ॥ ६—८ ॥

हे मारिष ! आर्य ॥ ७—१० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥
यतश्चेदेः ॥ २—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्विंशे प्रकीर्त्यन्ते वंशे नानामुखे यदोः ।
देवकीवसुदेवाद्याः पितरौ रामकृष्णयोः ॥
॥ १ ॥
चैद्याद्यः दमघोषादयः ॥ २ ॥
क्रथस्य विदर्भपुत्रस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥
तस्य मधुः कुरुवंशश्च तत्र कुरुवंशादनुः ॥ ५—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुर्विंशे विदर्भवंशं तत्र भगवदाविर्भावं च वर्णयति ॥ १ ॥
चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २—३ ॥
ततो दशरथात् ॥ ४ ॥
शकुनिः शकुनेः करम्भिः पुत्रः तदात्मजो देवरातः ततः देवक्षत्रः तस्य कुरुवशः कुरुवशात् अनुः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।
श्रीरुक्मिणीशपदपङ्कजमाश्रयामि ।
श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि रानी शैव्या के पुत्र ज्यामघनन्दन जो विदर्भ हुए तिनने उसी भोज्याकन्या के विषै नाम से कुश और क्रथ ये दोपुत्र उत्पन्न किये और विदर्भ कुल के आनन्द दायक ऐसे रोमपाद को भी उत्पन्न किये, ॥ १ ॥

रोमपाद के सुत बभ्रु हुए, तिन बभ्रु के कृति उत्पन्न हुए, तिन से उशिक इस नाम के सुत हुए, तिनसे चेदि तिन से चैद्य (दमघोष) इत्यादिक चंदेरी के राजा हुए ॥ २ ॥

क्रथ के पुत्र कुन्ति हुए, तिन के धृष्टि, तिन के निर्वृति, तिने दशार्ह पुत्र हुए, तिन के व्योम होते हुए ॥ ३ ॥

व्योम से जीमूत पुत्र हुए, तिनसे विकृति, तिनके भीमरथ पुत्र हुए, तिनके नवरथ पुत्र हुए, तिनके दशरथ पुत्र होते हुए ॥ ४ ॥

तिनके शकुन, तिन के करम्भि पुत्र हुए, तिन के आत्मज देवरात हुए, तिन के पुत्र देवक्षत्र हुए, तिनके मधु हुए, तिन से कुरुवश हुए, तिनके अनु हुए ॥ ५ ॥

अनु के पुत्र पुरुहोत्र हुए, तिनके आयु, तिन से सात्वत हुए, सात्वत के भजमान, भजि, दिव्य, वृष्णि, देवावृध, अन्धक, और महाभोज, ये सात पुत्र हुए, हे राजन् ! भजमान के भी एक भार्या में निम्लोचि, किंकण, और धृष्णि, ये तीन पुत्र हुए, और हे प्रभो ! दूसरी भार्या में शताजित् सहस्राजित्, और अयुताजित् ये तीन पुत्र होते भये ॥ ६—८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततस्तदुपदेशेन ये पञ्चषष्ट्यादिसङ्ख्याः पुरुषास्तेऽमृतत्वं मोक्षं प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

(१) देवदेवावृधः इति वीर० ।

सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासतुः सुतौ ।
अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः ॥ १३ ॥
युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ।
युगन्धरोऽनमित्रस्य (१)वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ॥ १४ ॥
श्वफल्कश्चित्ररथश्च गान्दिन्यां च श्वफल्कतः ।
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥ १५ ॥
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ।
(२)धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च तस्य सत्यकः ॥ १२ ॥ १३ ॥

सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानस्तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगन्धरः अनमित्रस्यैवापरो वृष्णिर्नाम पुत्रः ॥ १४ ॥

अक्रूरः प्रमुखो येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १५ ॥

अतोऽक्रूरातिरिक्तान् द्वादश दर्शयति—आसङ्ग इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवावृधस्य सात्वतेः सुतस्तु बभ्रुः तयोः पितृपुत्रयोः देवावृधबभ्र्वोः श्लोकौ माहात्म्यसूचकौ इमौ श्लोकौ पठन्त्याख्यां इति शेषः श्लोकावेव दर्शयति, यथैवेति. यथैव दूरात् शृणुमः तादृशगुणविशिष्टौ देवावृधबभ्रू दूरात् शृणुमः श्रुतवन्तो वयमन्तिकात्समीपेऽपि तादृशावेव तौ पश्याम इत्यार्याणामुक्तिः ॥ ९ ॥

कीदृशावित्याहुः—बभ्रुरिति । मनुष्याणां मध्ये बभ्रुः श्रेष्ठः देवावृधस्तु देवैस्तुल्यः, श्रेष्ठ्यमेव दर्शयन्ति, पुरुषा इति. बभ्रोर्देवावृधादप्यनु पश्चाद्ये तद्वंशजाः पुरुषाः पञ्चषष्ट्यधिकचतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकास्ते सर्वे तयोः प्रभावादमृतत्वं मुक्तिं प्राप्ता इत्यर्थः । महाभोजः सात्वतिस्तु अतिधर्मात्मा तस्य महाभोजस्यान्वये वंशे भोजा भोजाख्या नृपाः आसन् जज्ञिरे ॥ १० ॥ ११ ॥

वृष्णेस्तु पुत्रः सुमित्रोऽभूत् युधाजिच्च वृष्णेः पुत्रो बभूव हे परन्तप ! तस्य युधाजितः शिनिः अनमित्रश्चेति द्वौ पुत्रौ जातौ तत्रानमित्रात् निघ्नो ऽभवत् ॥ १२ ॥

अथ निघ्नस्य सत्राजितः प्रसेनश्चेति द्वौ सुतावासतुः सम्बभूवतुः तथाऽन्यस्यां भार्यायाम् अनमित्रस्यैव योऽन्यः सुतः शिनिर्नाम तस्य सुतः सत्यकः ॥ १३ ॥

सात्यकिः सत्यकसुतस्तु युयुधानः तस्य युयुधानस्य जयः ततो जयात्कुणिः ततो युगन्धरः तथा अनमित्रस्यैवान्यस्यां पुत्रः पृश्निः वृजिनवानिति पाठान्तरम् ततः पृश्नेः गान्दिन्यां भार्यायां श्वफल्कश्चित्रकश्चेति द्वौ सुतौ तत्र श्वफल्कात् गान्दिन्यां भार्यायां द्वादश सुताः अक्रूरादयो विश्रुताः प्रख्याताः बभूवुः अक्रूरः प्रमुखा येषामिति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततोऽक्रूरातिरिक्ता द्वादश, तान् दर्शयति—आसङ्ग इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाम्ना युयुधानः सात्यकिरिति गुणनाम ॥ १४—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

बभ्रोरित्यर्द्धकं श्लोकं पठन्त्यमुमिति कश्चित् एतन्मतेतूत्तरश्लोकः श्रीशुकवाक्यमेव ॥ ११—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सात्वतपुत्रस्य देवावृधस्य सुतो बभ्रुः तयोः पितापुत्रयोः ॥ ९—१० ॥

अमृतत्वं मोक्षं च बभ्रोरिति बभ्रुदेवावृधयोः सङ्गप्रभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

वृष्णेः सात्वतपुत्रस्य ॥ १२—१३ ॥

सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानः अनमित्रस्यैवाऽपरो वृष्णिर्नामपुत्रः अक्रूरप्रमुखो येषामासङ्गादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १४—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमृतत्वं मोक्षम् ॥ ११ ॥

वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥

सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रः युयुधानः तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगन्धरः ॥ १४ ॥

अक्रूरः प्रमुखो येषामिति दृष्टसागरमानयेतिवत्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अत एकः अक्रूरः आसङ्गादयो द्वादश ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

(१) पृश्निः ॥ धर्महक् धृष्टधर्मश्च इति वीर० ।

शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ।
तेषां स्वसा सुचीराख्या द्वावक्रूरसुतावपि ॥ १७ ॥
देववानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः ।
पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥ १८ ॥
कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः ।
कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥ १९ ॥
कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुम्बुरुः ।
अन्धको दुन्दुभिस्तस्मादरिद्योतः पुनर्वसुः ॥ २० ॥
तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ ।
देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥
देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः ।
तेषां स्वसारः सप्ताऽऽसन् धृतदेवादयो नृप ! ॥ २२ ॥
शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ॥
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥ २३ ॥
कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा ।
राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

देवावृध के पुत्र बभ्रु हुए, इन दोनो पिता पुत्रों की कीर्त्ति के दो श्लोक गाये जाते हैं, कि—जैसे दूर से सुनते रहे देवावृध और बभ्रु को निकट में वैसे ही देखे ॥ यह बात भी बहुत भारी है, कि-जैसा सुनाजाय वैसाही देखने में आवे इसी बात की दुर्लभता में लोग कहा करते हैं, कि—" दूर स्था भूधरास्स्याः " " दूर के ढोल सुहावने " ऐसे वे राजा नहीं रहे ॥ ९ ॥

बभ्रु मनुष्यों में श्रेष्ठ हैं और देवावृध देवताओं के समान हैं। बभ्रु और देवावृध से छे हजार और तिहत्तर पुरुषों को अमृतत्व (मोक्ष) प्राप्त हुआ॥ सात्वत के सातवें पुत्र महाभोज बडे धर्मात्मा हुए, जिनके वंश में भोज नामक कुल चला ॥ १०—११ ॥

वृष्णि के पुत्र सुमित्र हुए, तिनके युधाजित हुए, हे परंतप ! तिनके शिनि हुए, तिनके अनिमित्र हुए, और अनिमित्र से निम्न हुए ॥ १२ ॥

निम्न के सत्राजित और प्रसेन दो पुत्र हुए, और अनिमित्र का दूसरा पुत्र शिनि हुआ, तिनका सत्यक पुत्र हुआ ॥ १३ ॥

सत्यक के पुत्र युयुधान हुए, तिनके जय, तिनके कुणि, तिनके युगंधर हुए, अनमित्र के एक और पुत्र वृष्णि हुए ॥ १४ ॥

तिनसे श्वफल्क चित्ररथ हुए, और श्वफल्क से गंधनी के विषे अक्रूर प्रभृति द्वादश विख्यात पुत्र हुए ॥ १५ ॥

उन के नाम हैं—आसंग, सारमेय, मृदुर, मृदुविद्, गिरि, धर्मवृद्ध, सुकर्मा, क्षेत्रोपेक्ष, और अरिमर्दन ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पृथुरेकः विदूरथाद्या अन्ये च बहवः विपृथुधामाद्या इति पाठे आद्यशब्देन विदूरथोऽप्युक्तस्ततश्च शूरो विदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः ॥ १८ ॥

कुकुरादयश्चत्वारोऽन्धकस्य सुता इति ज्ञेयम् । तथा च पराशरः " कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्यास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति ॥ १९ ॥

अनोरन्धकोऽन्धकात् दुन्दुभिरित्यपि तद्वचनादेव ज्ञेयम् ॥२०-२१॥

धृतदेवा आदिर्यासां शान्तिदेवादीनां षण्णाम् ताः सप्त॥ २२॥

ताः सप्त ॥ २३ ॥

औग्रसेनय उग्रसेनस्य सुताः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषामासङ्गादीनां स्वसा भगिनी सुचारेखाख्या यस्याः सा तत्राक्रूरस्य पुत्रौ देववानुपदेवश्चेति द्वावेव एवं चित्ररथस्य राधिविन्ध्योरारभ्यैकोऽन्वय उक्तः । अथान्वयान्तरमाह—तथा चित्र-

कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजास्त्रियः ॥ २५ ॥
शूरो विदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः ।
शिनिस्तस्मात्स्वयंभोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

रथात्मजा इति । यथा शशिबिन्दुश्चित्ररथस्यात्मजस्तथाऽन्येऽपि चित्ररथस्यात्मजाः पृथुश्च विदूरथ आद्यो येषां ते च बहवो बभूवुः सात्वतसुतस्य वृष्णेर्वंशमनुक्रामति—वृष्णिनन्दना इत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुकुरादयो वृष्णिनन्दनाः तत्र वृष्णेः सुतस्येति शेषः कुकुरस्य तनयो विलोमा ॥ १९ ॥

ततो विलोम्नः कपोतरोमा अभूत् यस्य च कपोतरोम्णः तुम्बुरुः सखा बभूव स कपोतरोमा ऽभवदित्यर्थः । अथान्धकस्य सात्वतसुतस्यान्वयमाह—अन्धकादिति । अन्धकाद्दुन्दुभिः अन्धका इति प्रथमान्तपाठस्तूचितः तत्र तथा चित्ररथात्मजा इत्यस्य शशिबिन्दोरारभ्यैते उक्ताः सर्वे चित्ररथवंशजा इत्यर्थः। पृथ्वादयस्तु वृष्णिनन्दनाः तत्र पृथुर्विपृथुधन्याद्या इति पाठे आदि-शब्देन विदूरथोऽप्युक्तः अत एव ततः शूरो विदूरथादिति वक्ष्यमाण-निर्देशोपपत्तिः कुकुरादयश्चत्वारः सान्वया अन्धकसुता इत्यर्थः । तथाचाह पराशरः "कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाद्यास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति तस्य कपोतरोम्णो दुन्दुभिरित्यर्थः । तस्य दरिद्योतः तस्मात्पुनर्वसुः तस्य पुनर्वसोराहुकः आहुकी नाम कन्या च आहुकस्यात्मजौ तु देवकश्चोग्रसेनश्चेति द्वौ तत्र देवकस्यात्मजाः ॥ २० ॥ २१ ॥

देववदादयश्चत्वारः तेषां चतुर्णां स्वसारो भगिन्यः धृतदेवा आदिर्यासां ताः शान्तिदेवादयः धृतदेवया सह सप्त बभूवुः ताश्च कन्याः वसुदेव उपयेमे ॥ २२ ॥ २३ ॥

औग्रसेनयः उग्रसेनस्य सुताः कंसादयो नव ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

औग्रसेनयः उग्रसेनपुत्राः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चित्ररथस्यसफल्कभ्रातुरात्मजाः ॥ १८ ॥

वृष्णेरनमित्रपुत्रस्य नन्दनाः कुकुराद्याः विष्णुपुराणे त्वन्धक-पुत्राः कुकुरादयो दृष्टाः अन्धकात् सात्वतपुत्रात् ॥ १९—२३ ॥

औग्रसेनयः उग्रसेनस्य पुत्राः कंसादयः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चित्ररथस्य तु आत्मजाः पृथुसहिताः विदूरथाद्याः बहवः॥१८॥

सात्वतपुत्रस्यान्धकस्य वंशमाह—कुकुर इत्यादिना । "कुकुर-भजमानशुचिकम्बलास्तथान्धकस्य पुत्राः" इति श्रीपराशर-वचनात् ॥ १९ ॥

कथम्भूतः ? अनुः यस्य सखा तुम्बुरुः तस्यानोरन्धकस्तस्य दुन्दुभिः ॥ २०—२५ ॥

भाषा टीका ।

तथा शत्रुघ्न, गंधमाद, प्रतिवाहु, ये सब द्वादश हुए, इन सबों की बहिन सुचीरा नाम वाली हुई, और अक्रूर के दो पुत्र भी हुए, ॥ १७ ॥

तिनका नाम देववान् और उपदेव हुआ, ॥ और चित्र-रथ के आत्मज पृथु, विदूरथ, इत्यादिक बहुत वृष्णि कुल-नन्दन हुए ॥ १८ ॥

और कुकुर, भजमान, शुचि, कंबलबर्हिष, ये चार पुत्र अंधक के जानना, । कुकुर के पुत्र वन्हि हुए, तिनका पुत्र विलोमा हुआ ॥ १९ ॥

तिनके कपोतरोमा हुए, तिनके अनु हुए, जिन अनुका सखा तुम्बुरु गन्धर्व हुआ, तिन अनुके अंधक हुए, तिनसे दुंदुभि, तिनसे अरिद्योत, तिनसे पुनर्वसु हुए ॥ २० ॥

तिनके आहुक पुत्र और आहुकी कन्या हुई । आहुक के पुत्र देवक, और उग्रसेन हुए, देवक के पुत्र चार हुए ॥ २१ ॥

देववान् उपदेव, सुदेव और देववर्द्धन, हे राजन् ! इनकी सात बहिने धृतदेवा से आदि लेकर हुई ॥ २२ ॥

धृतदेवा, शांतिदेवा, उपदेवा, श्रीदेवा, देवरक्षिता, सहदेवा, और देवकी, इन सातों को वसुदेवजी ने व्याहीं ॥ २३ ॥

और कंस, सुनामा, न्यग्रोध, कंक, शंकु, सुहु, राष्ट्रपाल, सृष्टि, और तुष्टिमान् ये उग्रसेन के पुत्र हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वसुदेवस्य ये अनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः ॥ २५ ॥

अन्धकसुतानां चतुर्णां प्रथमस्य कुकुरस्य वंश उक्तः, द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह—शूरो विदूरथादिति । "भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभूद्विदूरथाच्च शूरः" इति पराशरादिवचनात् यद्वा, पृथुर्विदूरथाद्याश्चेति पूर्वोक्ताच्चित्ररथात्मजाद्विदूरथात् ॥२६॥

देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः ।
देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥
तस्यां स जनयामास दश पुत्रानकल्मषान् ।
वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २८ ॥
सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम् ।
देवदुन्दुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २९ ॥
वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ।
पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ॥ ३० ॥
राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्च कन्यकाः ।
कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ॥ ३१ ॥
साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् ।
तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं[1] शुचिम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य । देवमीढो हृदीकस्यैव सुतः, यथाह—पराशरः "तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढुषस्य शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत्तस्याञ्चासौ दश पुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान्" इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

आनकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥

हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानम् ॥ ३० ॥

पृथायाः कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह—कुन्तेरिति पञ्चभिः ॥ ३१ ॥

कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास ततश्च सा तस्माद्देवहूतीं देवाह्वानहेतुं विद्यामवाप सवाह, स्माऽऽपेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कंसप्रभृतयश्चतस्रश्च औग्रसेनाः उग्रसेनाज्जाताः दुहितरः ताश्च वसुदेवानुजानां देवभागादीनां वक्ष्यमाणानां स्त्रियो भार्याः ॥ २५ ॥

विदूरथाच्चित्ररथात्मजात् वृष्णिसुताद्वा विदूरथात् शूरो जज्ञे तत्सुतः शूरसुतस्तु भजमानः ततो भजमानात् शिनिस्तस्मात् शिनेः स्वयम्भोजः तत्सुतः स्वयम्भोजसुतः हृदीकस्तत्सुताः हृदीकसुताः देवबाह्वादयः त्रयः प्रथमेकः शूरस्यान्वय उक्तः । अथ वंशान्तरमाह— देवमीढस्येति । देवमीढसुतस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्नी बभूव अत्र देवमीढस्येति विशेषणबलात् शूरो विदूरथादासीदिति प्राक्तनग्रन्थे विदूरथाद्देवमीढस्तस्मात् शूरो जात इति क्रमोऽवगन्तव्यः "कृतवर्मेति तत्सुता" इत्यनन्तरग्रन्थे इति शब्दः प्रभृत्यर्थकः ततश्च तत्र देवमीढस्यापि संग्रहः तस्य देवमीढस्य देवमीढसुतस्य शूरस्येत्यर्थः । अयञ्च शूरो विदूरथधर्मजाद्न्यः, तथा चाह भगवान् पराशरः "तस्यापि कृतवर्मा शतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य शूरः शूरस्यापि मारिषानाम पत्न्यभूत् तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयत् वसुदेवपूर्वान्" इति अत्र तस्यापीति वैष्णववचनस्य हृदीकस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

तस्यां मारिषायां देवमीढसुतः शूरोऽकल्मषान् विशुद्धान् वसुदेवादीन् पुत्रानजनयत् वसुदेवस्यानकदुन्दुभिनाम निर्वक्तुं निमित्तमाह—यत: देवदुन्दुभयः आनकाश्च यस्य वसुदेवस्य जन्मनि प्रादुर्भावकाले नेदुः वर्द्धनुः ततस्तं वसुदेवमानकदुन्दुभिरिति वदन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

आनकादीनां नादे हेतुं वदन् तं विशिनष्टि—हरेः श्रीकृष्णस्यावतरिष्यमाणस्य स्वात्मवतरणस्थानभूतं, पृथेति । एतेषां वसुदेवादीनां पृथाप्रभृतयः पञ्च कन्यका भगिन्यः स्वसारः तत्र पृथायाः कन्यावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह—कुन्तेरिति पञ्चभिः । अत्रायमितिहासः कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास ततश्च सा तस्माद्विद्यां देवाह्वानसमर्थामवाप्य परीक्षार्थं रविमाजुहाव ततश्चागतं रविमालोक्य विस्मितायां तस्यां गर्भमाधाय रविर्ययौ ततस्तस्याः कर्णो जज्ञे इति सोऽयमत्रोच्यते पिता वसुदेवपृथादीनां, पिता शूरः पृथां दुहितरं सख्युरपुत्रस्य कुन्तेः कुन्तिभोजस्यादात् दुहितृत्वेन ददौ सख्युरपुत्रस्येति विशेषणद्वयं दानहेतुपरं यतः कुन्तिभोजाय दत्ताऽत एव पृथा कुन्तीति नामान्तरं लेभे ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ततः सा पृथा कदाचित् प्रतोषिताद्दुर्वाससः देवहूतिं देव आहूयतेऽनयेति तथा तां विद्यामापेति शेषः । तस्या विद्यायाः वीर्यपरीक्षार्थं सामर्थ्यपरीक्षार्थं रविं सूर्यं शुचिमाजुहाव ॥ ३२ ॥

(१) शुचिः इति विज० ।

तदैवोपागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा ।
प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव ! क्षमस्व मे ॥ ३३ ॥
अमोघं दर्शनं देवि ! आधत्से त्वयि चात्मजम् ।
योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताऽहं ते सुमध्यमे ! ॥ ३४ ॥
इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः ।
सद्यः कुमारः सञ्जज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वसुदेवस्याऽनुजानां देवभागादीनां स्त्रियो भार्याः ॥२५॥२६॥

तस्य हृदिकस्य सुताः ॥ २७ ॥ २८ ॥

यस्य वसुदेवस्य जननसमये दुन्दुभ्यानकवाद्यनदनाद्वसुदेवस्य नामान्तरमस्तीत्याह-वसुदेवमिति । स्थानमवतारस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

एतेषां वसुदेवादीनां शूरस्य सख्युः पुत्रस्य कुन्तेः ॥ ३१ ॥

देवहूतां देवा हूयन्तेऽनयेति देवहूती देवाह्वानकरीत्यर्थः । तां विद्यां दुर्वाससः अलभतेति शेषः । तस्याः विद्यायाः शुचिः ऋतुस्नाता ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसुदेवं हरेः स्थानमिति "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः" इति श्रीशिवोक्तदिशा विशुद्धसत्त्वमेव वसुदेवाख्यं ततस्तदवतारमेवैतमानकदुन्दुभिं वदन्तीत्यर्थः । अत्र विशेषजिज्ञासायां भगवत्सन्दर्भे द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विदूरथाच्चित्ररथपुत्रात् ॥ २६ ॥

हृदीकस्य सुतो देवमीढस्तस्य शूरस्तस्य मारिषा ॥ २७-२९ ॥

हरेः स्थानं हरिर्यत्र प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

तासु मध्ये पृथां शूरस्तत्पितैव तवैषा कन्या भवत्विति कुन्तेः कुन्तये प्रदात् ॥ ३१ ॥

सा च पृथा कदाचिद्गृहमागतात्परिचर्य्यया प्रतोषितात् दुर्वाससः सकाशात् देवहूतीं देवाह्वानहेतुविद्याम् आप ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विदूरथात्पूर्वोक्तात् चित्ररथपुत्रात् ॥ २६ ॥

तस्य हृदीकस्य सुताः देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मा देवमीढाद्याश्च ज्ञेयाः "तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः" इति श्रीपराशरवचनात्. देवमीढस्य शूरस्तस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥

स तस्यां दश पुत्रान् जनयामास, तानाह—वसुदेवमिति ॥२८॥

यस्य जन्मनि जन्मसमये देवदुन्दुभयः आनकाश्च नेदुः ॥२९॥

अतो हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानं वसुदेवम् आनकदुन्दुभिं च वदन्ति ॥ ३० ॥

वसुदेवभगिनीनां पुत्रानाह—कुन्तेरित्यादिना । शूरः स्वसख्युः कुन्तेः कुन्तिभोजाय चतुर्थ्यें षष्ठी पृथामदात् अतः कुन्तिपुत्रिकात्वेन पृथा कुन्तीति विख्याता । तथोक्तं हरिवंशे "शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तीभोजात्मजा पृथा" इति ॥ ३१ ॥

तत्र कुन्तिभोजगृहे तपसा क्षामो भगवान् दुर्वासाः कंचित्कालं वासं कृतवान् अश्वनदीसमीपगदेशे इति शेषं । तदा तेन राज्ञा स्वकन्या पृथा तदाराधने नियुक्ता सती प्रतोषितात् दुर्वाससः सकाशाद्देवहूतीं विद्यामवापेत्यर्थः ॥ ३२—३५ ॥

भाषा टीका ।

कंसा, कंसवती, कंका, सुरभू, राष्ट्रपालिका, ये उग्रसेन की बेटी सब वसुदेव जी के छोटे भ्राताओं को पत्नी होती भई ॥ २५ ॥

भजमान के विदूरथ हुए, तिन विदूरथ के शूर हुए, तिन के शिन हुए, तिनके स्वयंभोज, तिनके हृदीक हुए ॥ २६ ॥

हृदीक के देवबाहु शतधनु, कृतवर्मा, और देवमीढ ये पुत्र हुए, देवमीढ के शूर हुए तिनकी मारिषा नाम वाली पत्नी हुई ॥ २७ ॥

तिन पत्नी में शूर ने पाप रहित दश पुत्र उत्पन्न किये वसुदेव, देवभाग, देवश्रवस, आनक, ॥ २८ ॥

संजय, श्यामक, कंक, शमीक, वत्सक, और वृक, जिन के जन्मकाल में देवताओं की दुंदुभि और आनक बजते हुए, ॥२९॥

हरि के स्थान उन वसुदेव का आनक दुंदुभि ऐसा भी नाम कहते हैं ॥ पृथा, श्रुतदेवा, श्रुतकीर्त्ति, श्रुतश्रवा ॥ ३० ॥

और राजाधिदेवी, ये पांच वसुदेवादिकों की बहिने हुईं, इनके पिता शूर ने अपुत्री अपने कुंति नामक सखा को पृथा कन्या देदी ॥ ३१ ॥

उस पृथा ने दुर्वासा ऋषि को प्रसन्न कर देवताओं के बुलाने की विद्या प्राप्त करी, और उस विद्या के प्रभाव की परीक्षा के लिये एक दिन सूर्य को बुलाती हुई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवमुपागतं वीक्ष्य सा प्राह—प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता न तु त्वया किञ्चित्कार्यमिस्यभिसन्धिनाऽतो याहीति॥ ३३॥

तं सा त्यजन्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य बिभ्यती ।
प्रपितामहस्तामुवाह पाण्डुर्वै सत्यविक्रमः ॥ ३६ ॥
श्रुतदेवां तु कारूषो वृद्धशर्मा समग्रहीत् ।
यस्यामभूद्दन्तवक्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ॥ ३७ ॥
कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविन्दत ।
सन्तर्दनादयस्तस्यां पञ्चाऽऽसन् कैकयाः सुताः ॥ ३८ ॥
राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्ट ह ।
दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य सम्भवः ।
देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवमुक्तो रविरुवाच—अमोघं दर्शनमिति । कन्याऽहमिति चेत्तत्राऽऽह—यथा योनिर्न दुष्येत तथाऽहं कर्ता करिष्यामि ॥ ३४—३८ ॥

आवन्त्यौ विन्दानुविन्दौ ॥ ३९ ॥

तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनाम्पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातॄणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाऽऽह—देवभागस्येति नवभिः श्लोकार्धैः ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदैवोपगतमागतं देवं रविं वीक्ष्य विस्मितं मानसं यस्याः सा, सूर्यमाह—किमिति ? हे देव ! मे मया प्रत्ययार्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं वीर्यपरीक्षार्थमिति यावत् इयं विद्या प्रयुक्ता अतस्त्वं याहि मां क्षमस्व मदपराधं क्षमस्वेति ॥ ३३ ॥

ततो रविराह—देवसन्दर्शं देवतुल्यम् अमोघमात्मजं त्वयि आधित्से उत्पादयितुमिच्छामि आधत्स इति स्वपपाठः रूपाऽसिद्धेः अद्धा देवसन्दर्शे देवस्य मम दर्शनं क्रियत्वमार्षममोघं फलाविनाभूतमतस्त्वय्यात्मजमाधित्स इत्यर्थः । कन्याऽहमित्यत्राह—तव योनिर्यथा न दुष्येत तथाऽहं हे सुमध्यमे कर्ता करिष्यामि इति ॥ ३४ ॥

इतीत्थमुक्त्वा तस्यां पृथायां गर्भं समाधाय सूर्यो दिवं गतः ततः सद्य एव कुमारो जज्ञे स च द्वितीय इव भास्करः भास्करतुल्यः ॥ ३५ ॥

सा पृथा लोकस्य लोकाद्बिभ्यती सती कृच्छ्रात् दुःखान्नदीतोये तं कुमारमत्यजत् तां पृथां तव प्रपितामहः सत्यविक्रमः पाण्डुरुवाह उपयेमे ॥ ३६ ॥

श्रुतदेवां पृथानुजां करूषजो वृद्धशर्मा समग्रहीदुपयेमे । वृद्धशर्मेति पाठान्तरं श्रुतकीर्तिं तु दितेः सुतः विप्रचित्तः कैकयश्च धृष्टकेतुश्च अविन्दत दूषिताङ्कुलवन्तः चौर्येण सञ्जग्मुरित्यर्थः प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनं तस्याः तिन्दितायाः श्रुतकीर्तेः सन्तर्दनादयः पञ्च सुताः कैकयाज्जाता बभूवुः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

राजाधिदेव्यां तु आवन्त्यः अवन्तेः सुतः तस्मादवन्तेः सकाशादित्यर्थः । जयसेनाख्यः सुतोऽजनिष्ट जज्ञे श्रुतश्रवसं तु चेदिराजो दमघोषाख्यः समग्रहीत् उपयेमे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्याः श्रुतश्रवसः सुतः शिशुपालः तस्य शिशुपालस्य सम्भवः उत्पत्तिप्रकारः कथितः सप्तमस्कन्ध इति शेषः तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातॄणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह—देवभागस्येति नवभिः श्लोकार्धैः । देवभागस्य कंसायां भार्यायां चित्रकेतुश्च बृहद्बलश्चैतौ सुतौ जातौ तथा देवश्रवसः कंसवत्यां भार्यायां सुवीर इषुमांश्चेति द्वौ सुतौ जज्ञाते कङ्कात्तु तद्भार्यायां कङ्कायां बकः सत्यजित् पुरुजित् त्रयो जाताः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्ययार्थं विश्वासार्थं प्रयुक्ताया विद्याया माहात्म्यं च । भो देव ! क्षमस्व याहीति ॥ ३३ ॥

कुन्त्याभिहितो रविः कुन्तीमाह—अमोघमिति । देवसन्दर्शनममोघं सफलं जानीहीति शेषः । कर्तव्यमाह—आधास्य इति । मैथुनयोग्यतारूपयाद्दर्शनाच्छिन्नयोनिर्दुष्टा स्यादिति पृथाया मनोगतशङ्कापरिहारार्थमाह—योनिरिति । तथा कर्ता लोकस्याऽपवादादिति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तव प्रपितामहः पाण्डुः ॥ ३६ ॥

वसुदेवभगिनीनां श्रुतदेव्यादीनां विवाहं कथयति—श्रुतदेवीमित्यादिना । इतिशब्दो दितेः सुतः पूर्वं दितेः सुत इति शब्दो यस्य विजयस्य स दितेः सुत इतिशब्दः सनकादिभिरेवं शप्तो विजयः प्रागदितेः सुतोऽभूत् पश्चाद्धिरण्यक इति स पश्चादधुना दन्तवक्र इति जात इति भावः ॥ ३७ ॥

कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा ।
(१) कङ्कायामानकाज्जातः सत्यजित् पुरुजित्तथा ॥ ४१ ॥
सृञ्जयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् ।
हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूम्याश्च श्यामकः ॥ ४२ ॥
मिश्रकेश्यामप्सरसि (२) वृकादीन् वत्सकस्तथा ।
तक्षपुष्कर (३) शालादीन् दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥ ४३ ॥
सुमित्रार्जुनपालादीन् शमीकात्तु सुदामिनी ।
(४) कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाम्ना धृष्टकेतुः केकयविषयाधिपतित्वात् केकयशब्दस्य शब्दः पूर्वेण समुच्चीयते ॥ ३८ ॥

आवन्त्यौ विन्दानुविन्दौ अजनिष्ट जनयामास ॥ ३९ ॥

वसुदेवभ्रातॄणां वंशं कथयति--देवभागस्येत्यादिना ॥ ४०-४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऋषिशाप इत्यत्र हरिशब्दः इति पाठः सम्बन्धोक्तौ स पूर्वजन्मनि दितेः सुत आसीत् हरिशब्दः किंवदन्तीति व्याख्यानात् ॥ ३७—५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवं सूर्यं प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ताऽतः क्षमस्व ह्यस्त्यहं कन्याऽस्मि त्वया न किमपि कार्यं याहि ॥ ३३ ॥

सूर्य उवाच-अमोघमित्यादि । ननु, यर्हि योनिदुष्टां कन्यां मां कः परिणयेदिति चेत्तत्राह—योनिरिति । कर्ता करिष्यामि ॥ ३४—३८ ॥

आवन्त्यौ विन्दानुविन्दौ ॥ ३९ ॥

वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातॄणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह-देवभागस्येति, नवभिःश्लोकार्द्धैः । कौशल्या भद्रा ॥ ४०—५४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आवन्त्यौ विन्दानुविन्दसंज्ञौ ॥ ३९ ॥

वसुदेवभ्रातॄणां पुत्रानाह—देवभागस्येत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

आये हुए सूर्य को देखकर मन में विस्मय कर कुन्ती बोली, कि—हे देव ! मैंने ! विद्या की प्रतीति के लिये परीक्षा लीनी है, आप पधारो और मेरा अपराध क्षमा करो ॥ ३३ ॥

तब सूर्य बोले, कि—हे देवि ! हमारे देव लोगों के दर्शन अमोघ होते हैं, इस कारण हम तुमारे विषे पुत्र उत्पन्न करेंगे, और हे सुमध्यमे ! यदि तुम कहो, कि- मैं कन्या हूं सो जिस प्रकार तुमारी योनि दूषित न होवे तैसें हम करेंगे ॥ ३४ ॥

इस प्रकार सूर्य कह कर उस पृथा कन्या के विषे गर्भ धारण कर आकाश को गये, वस उसी समय दूसरे सूर्य सदृश एक कुमार उत्पन्न हुआ ॥ ३५ ॥

उस पुत्र को पृथा ने लोक के अपवाद के डर से नदी के जल में डाल दिया । हेराजन् ! उसपृथाको तुमारे प्रपितामह (परदादे) सत्यपराक्रम वाले पाण्डु महाराज नें व्याही ॥ ३६ ॥

करूष देश का राजा वृद्धशर्मा, श्रुतदेवा को व्याहता हुआ, जिसके विषैं सनकादिकों के शाप से प्रथम जन्म में जो दिति का पुत्र भया सो दन्तवक्र नाम से हुआ ॥ ३७ ॥

केकय देश के धृतकेतु राजाने श्रुतकीर्तिको व्याही । जिसके विषैं सन्तर्दन आदिक पांच केकय के पुत्र हुए, ॥ ३८ ॥

अवन्ती (उज्जैन) के राजा जयसेन ने राजाधिदेवी को व्याह के उसमें विन्द, और अनुविन्द, दो पुत्र उत्पन्न किये और चेदि (चन्देरी) के राजा दमघोष ने श्रुतश्रवा को व्याही ॥ ३९ ॥

तिसका पुत्र शिशुपाल भया जिसकी उत्पत्ति पहिले कह चुके वसुदेवजी की बहिनें और उनके पुत्रों का वर्णन कर चुके ॥ अब वसुदेव जी के नौ (९) भ्राताओं की पत्नी और पुत्रों को कहते हैं, । देवभाग की कंसा भार्या में चित्रकेतु और बृहद्बल पुत्र हुए, ॥ ४० ॥

(१) वकः कङ्कात्तुक कङ्कायाम् । (२) वकादीन् । (३) शाल्वादीन् । (४) आनकः इति च वीर० पाठः ।

पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रमुखा आसन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥ ४५ ॥
बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥ ४६ ॥
सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च ।
पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाऽभवन् ॥ ४७ ॥
नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ।
कौशल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाऽऽह—पौरवीत्येकादशभिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कौशल्या भद्रा ॥ ४८—५४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राष्ट्रपाल्यां भार्यायां सृञ्जयो वृषादीन् जनयामास, श्यामकस्तु शूरभूम्यां भार्यायां शूरभूत्यामिति पाठान्तरं हरिकेशहिरण्याक्षौ जनयामास ॥ ४२ ॥

तथा वत्सकोऽपि मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन् सुतान् नवाजीजनत्, वृकस्तु दुर्वाक्ष्यां भार्यायां पुष्करसालादीन् सुतानावृधे उत्पादयामास ॥ ४३ ॥

शमीकस्तु सुधामनि भार्यायां सुमित्रादीन् सुतानाधत्ते आनकस्तु कर्णिकायां पत्न्याम् ऋतधामजयौ सुतवाधत्ते ॥ ४४ ॥

अथ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्येकादशभिः । देवकी प्रमुखं प्रधानं यासां ताः पूर्वोक्ताः पौरव्यादयश्च आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य पत्न्यः आसन् बभूवुः ॥ ४५ ॥

तत्र रोहिण्यां पत्न्यां बलादीन् कृतादीन् सुतानुदपादयत् जनयामास तत्र बलो बलरामः कृत आदिर्येषां तान् बलादीनित्यर्थः । बलादीन् कृतादींश्चेति वा आदिशब्देनानुक्ता अन्ये ग्राह्याः एवमग्रेऽपि ॥ ४६ ॥

भूत आदिर्येषां त एते सुभद्रादयो द्वादश पौरव्यास्तनयाः आदिशब्दग्राह्योक्तसङ्ख्यापूर्तिः ॥ ४७ ॥

तथा शूराद्यानन्दादयो मदिरायाः आत्मजाः कौशल्या भद्रा तु केशिनमेकमेव सुतमसूत, कथम्भूतम् ? कुलं नन्दयतीति तथा ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उदपादयत् उत्पादयामास ॥ ४६—५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीवसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्यादिना ॥ ४५—४७ ॥

कौशल्या कोशलदेशजा भद्रा ॥ ४८—५४ ॥

भाषा टीका ।

कंसवती में देवश्रवा से सुवीर और इषुमान् हुए, कङ्कामें आनक से सत्यजित् और पुरुजित् पुत्र हुए ॥ ४१ ॥

सृञ्जय ने राष्ट्रपाली में वृष दुर्मर्षणादिकन को उत्पन्न किये और श्यामक ने शूरभूमि के विषैं हरिकेश और हिरण्याक्ष को उत्पन्न किये ॥ ४२ ॥

वत्सक ने मिश्रकेशी अप्सराके विषैं वृकादिकन को उत्पन्न किये, और वृक ने दुर्वाक्षी के विषैं तक्ष, पुष्कर, शाल, आदिकन को पैदा किये ॥ ४३ ॥

और शमीक से सुदामनीजी सुमित्र, अर्जुन, पाल, आदिकन को उत्पन्न करती भई, और कङ्कसे कर्णिकामें ऋतधाम, और जय, हुए ॥ ४४ ॥

पौरवी, रोहिणी, भद्रा, मदिरा, रोचना, इला, और देवकी से आदि लेकर वसुदेव जी की पत्नी होती हुई ॥४५॥

वसुदेवजी ने रोहिणी में बल, गद, सारण, दुर्मद, विपुल, ध्रुव, और कृतादिक पुत्रों को उत्पन्न किये ॥ ४६ ॥

सुभद्र, भद्रबाहु, दुर्मद, भद्र और भूतादिक ये द्वादश पुत्र पौरवी के उत्पन्न हुए, ॥ ४७ ॥

नन्द, उपनन्द कृतक और शूरादिक मदिरा के आत्मज हुए, और कौशल्या ने तो कुलनन्दक एक केशी को ही उत्पन्न किया ॥ ४८ ॥

रोचनायामतो जाता हस्तहेमाङ्गदादयः ।
इलायामुरुवल्कादीन् यदुमुख्यानजीजनत् ॥ ४९ ॥
(१)विपृष्ठो धृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः ।
शान्तिदेवात्मजा राजन् ! श्रमप्रतिश्रुतादयः ॥ ५० ॥
राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश ।
वसुहंस(२)सुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट् सुताः ॥ ५१ ॥
देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः ।
वसुदेवः सुतानष्टावादधे सहदेवया ॥ ५२ ॥
पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव ।
वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥
कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥
अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल ।
सुभद्रा च महाभागा तव राजन् ! पितामही ॥ ५५ ॥
यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ।
तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टमस्तु स्वयमेवाऽऽसीन्न तु कर्मादिना हेतुना ताभ्यां जनितो वा यतोऽसौ हरिः ॥ ५५ ॥

तदेवोपपादयति—यदेति त्रिभिः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो वसुदेवाद्रोचनायां हस्तहेमाङ्गदादयो जाताः इलायान्तु उरुवल्कादीन् यदुमुख्यान् यादवश्रेष्ठान् सुतानजीजनत् । वसुदेव इति शेषः ॥ ४९ ॥

देवकीप्रमुखा आसन् पत्न्य इत्यनेनोक्ताभ्यः अन्या अपि पत्न्यः आनकदुन्दुभेरासन्निति सूचितम् । देवकोग्रसेनयोः स्वसॄर्वसुदेव उपयेमे इति चोक्तम् पुरस्तात्, इदानीं तास्तत्पुत्रांश्चाह—विपृष्ठ इत्यादिना । आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य धृतदेवायां भार्यायां विपृष्ठ एक एव जज्ञे प्रश्रमप्रश्रितादयस्तु शान्तिदेवाया आत्मजाः ॥ ५० ॥

कल्पवर्ष आदिर्येषान्ते राजानस्तु दश उपदेवायाः सुताः वसुहंसश्च सुधन्वायाः सुतौ श्रीदेवायाः सुतास्तु षट् देवरक्षितया वसुदेवस्य भार्यया गदादयो नव सुता लब्धाः प्रसूता इत्यर्थः । वसुदेवः सहदेवया भार्यया साधनभूतया अष्टौ सुतान् पौरवः श्रुतश्च मुख्यौ येषां तानादधे अजीजनत् धर्मो यथा साक्षाद्वसूनष्टावादधे तद्वत् देवक्यामपि वसुदेवोऽष्टौ कीर्तिमदादीन् पुत्रान् अजीजनत् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

महीश्वरं नागेन्द्रमिति सङ्कर्षणविशेषणम्, उदारधीरिति वसुदेवविशेषणम् एवञ्चैते कीर्तिमदादयः सप्त ॥ ५४ ॥

अष्टमं सुतमाह—अष्टमस्तु इति । तयोर्वसुदेवदेवक्योरष्टमः सुतस्तु स्वयं हरिरेव श्रीकृष्णरूपेणाऽऽसीत् अवततार तथा सुभद्रा नामैका कन्या तयोर्जज्ञे सा च महाभागा महाभाग्यशालिनी हे राजन् ! तव पितामही पितामहस्यार्जुनस्य भार्या ॥ ५५ ॥

अष्टमस्तु सुतो हरिरेवासीदित्युक्तम्, तत्र कोवा हरेरवतारकालः ? किं तस्य जन्मनिमित्तम् ? किंवाऽस्य जन्मप्रयोजनम् ? इत्यादि प्रश्नान् परिहरन् संग्रहेण तदादिप्रश्नाह—यदेत्यादिना यावत्समाप्ति । यदा हि यस्मिन् काले हि धर्मस्य क्षयः पाप्मनोऽधर्मस्याभ्युत्थानमिति शेषः । भवति तदा तु तस्मिन् काले तु भगवानीशो हरिरात्मानं सृजते अवतारयति तदा हीत्यादिना यदारित्यन्तेन अवतारकाल उक्तः । हरिरित्यनेन आश्रितार्तिहरत्वमुक्तं तदेवावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमिति सूचितं भगवानात्मानं सृजत इत्यनेनावतारदशायामपि षाड्गुण्यपूर्तिरुक्ता ईश इत्यनेनाकर्मवश्यत्वरूपं स्वातन्त्र्यमुक्तम् ॥ ५६ ॥

---

(१) त्रिपृष्ठः इति विज० वीर० । (२) सुधन्वायाः इति विज० वीर० ।

न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ! ।
आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥ ५७ ॥
यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि ।
अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते ॥ ५८ ॥
अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ।
भुव आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः ॥ ५९ ॥
कर्माण्यपरिमेयानि मनसाऽपि सुरेश्वरैः ।
सह सङ्कर्षणश्चक्रे भगवान् मधुसूदनः ॥ ६० ॥
कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ।
अनुग्रहाय भक्तानां (१) सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ॥ ६१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अष्टमस्त्विति । हरति आकर्षति वशीकरोति सर्वमिति हरिः पूर्णभगवान् स एव स्वयमासीत् नत्वाविर्भावान्तरेण किलेति "एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति प्रसिद्धं निश्चिनोति ॥ ५५ ॥

तत्र भगवदवतारमात्रस्य सामान्यतः कारणमाह-यदेति । श्रीगीतासु चैवं'यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत'इत्यादि॥५६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वयमेव न त्वंशेन ॥ ५५ ॥
तत्र, भगवदवतारमात्रस्य सामान्यतः कारणमाह-यदेति ॥५६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तयोः देवकीवसुदेवयोः पुत्रः स्वयं हरिः आसीत् सुभद्रा कन्या च तयोरासीत् इयं पुराणान्तरे कथाऽस्ति काचिद्देव-कन्या मुनिशापाद्रोहिण्यां जाता पुनर्निःशापा सती भगवल्लीला-नुभवार्थं श्रीदेवक्यां जातेति हरिवंशेपि "चित्रा नाम कुमारी च रोहिणीतनया शुभा" इति रोहिण्याः पुत्रान् कन्यां चोक्त्वा चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता हे कुरुनन्दन ! वसुदेवास्तु देवक्यां जज्ञे इत्युक्तम् ॥ ५५ ॥
आविर्भावप्रयोजनमाह—यदेति । सृजते आविष्करोति ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

और रोचना के विषे वसुदेवजी से हस्त हेमाङ्गद, से आदि लेकर पुत्र हुए, और इला के विषे, यदुलोगों में मुख्य ऐसे उरुवल्कादिकों को उत्पन्न किये ॥ ४९ ॥

धृतदेवा के विषे आनकदुन्दुभि (वसुदेव) के एक विपृष्ठ उत्पन्न भया ! हे राजन् ! शान्तिदेव के पुत्र श्रम, प्रतिश्रुतादिक हुए ॥ ५० ॥

उपदेव के पुत्र कल्प, वर्ष, आदिक दश राजा हुए, और श्रीदेवा के वसुहंस सुवंश आदिक छै पुत्र हुए ॥५१॥

देवरक्षिता के गदादिक नौ पुत्र हुए और वसुदेवजी ने पुरु विश्रुत, प्रभृति आठ पुत्रों को सहदेवा नामक पत्नी में उत्पन्न किये, धर्म ने साक्षात् वसु लोगों को जैसे उत्पन्न किये ॥५२॥५३॥

कीर्त्तिमान्, सुषेण, उदार बुद्धिवाले भद्रसेन, ऋजु, सम्मर्दन, भद्र, और साक्षात् महीश्वर शेष जी श्री सङ्कर्षण, ये अष्ट पुत्र हुए ॥ ५४ ॥

और आठमें गर्भ में तो स्वयं साक्षात् श्रीहरि ही होते हुए, हे राजन् ! और एक कन्या बड़ी भाग्यवती तुमारी पिता-मही (दादी) उत्पन्न भई ॥ ५५ ॥

इस लोक में जिस २ समय में धर्म का क्षय और पाप की वृद्धि होती है, उसी २ समय भगवान् ईश श्रीहरि अवतार को धारण करते हैं ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ईशस्य मायानियन्तुः परस्याऽसङ्गस्य द्रष्टुः साक्षिणः आत्मनः सर्वगस्य न जीवस्भूतस्य मायाविनोदं विना जन्मनः कर्मणो वा हेतुः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

किञ्च यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीवस्याऽनुग्रहस्तस्य जीवाऽनुग्राहकस्य कुतः कर्मादिपारतन्त्र्येण जन्मादिसम्भवः ? अनुग्रहमेवाऽऽह—हि यस्मात्तदेव स्थित्यादये इष्यते प्रलये लीनो-पाधेर्जीवस्य धर्माद्यसम्भवादुपाधिसृष्ट्यादिना धर्मादिसम्पादने-नानुग्रहः तथाऽऽत्मलाभाय मोक्षाय चेष्यते तत्र हेतुः तेनैव श्रूयमाणेन तस्य स्थित्यादेर्निवृत्तेः ॥ ५८ ॥

(१) स्वं पुण्यम् इति वीर० ।

यस्मिन् सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ।
श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥ ६२ ॥
भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः ।
श्लाघनीयेहितः शश्वत्कुरुसृञ्जयपाण्डुभिः ॥ ६३ ॥
(१)स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया ।
नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वाङ्गरम्यया ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रह इत्याह—अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्याम् । अभाराय भारपरिहाराय ॥ ५९ ॥

सुरेश्वरैरपि मनसाप्यपरिमेयानि अवितर्क्याणि सङ्कर्षणसहितश्चक्रे ॥ ६० ॥

सङ्कल्पमात्रेण भूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह—कलाविति द्वाभ्याम् । दुःखशोकतमांसि नुदतीति तथा तद्यशो व्यतनोत् ॥ ६१ ॥

यस्मिन् सतां कर्णपीयूषे यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याऽऽचमनमात्रं कृत्वा तत्सौन्दर्याकृष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥

तदेवाऽऽह—द्वाभ्याम् । भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य ॥ ६३ ॥

सर्वैरङ्गै रम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव व्यनक्ति—नहीति । अस्य भगवतः जन्मनः कर्मणः देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टाया वा आत्ममायां विना स्वसङ्कल्पं विना अन्यो हेतुः पुण्यापुण्यादिरूपो न विद्यते हे महीपते ! अनेन जन्मकारणं स्वसङ्कल्प एव, न तु जीवस्येव पुण्यापुण्यादिकमित्युक्तम्. तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि—ईशस्य प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तुः ननु भृत्यादीन्नियमयन्नपि राजादिः कर्मवश्य एव दृष्ट इत्यतो विशिनष्टि, द्रष्टुरिति. पुण्यापुण्यादिकर्तॄन् क्षेत्रज्ञान् पश्यतः न तु पुण्यापुण्यादिकं कुर्वत इत्यर्थः । ननु तर्हि तद्वश्यतेति भावः । कथम् एकः सर्वान् क्षेत्रज्ञान् पश्यति? इत्यतो विशिनष्टि परस्यात्मनः इति परमात्मन इत्यर्थः । चिदचिदात्मकं लोकत्रयमप्यन्तःप्रविश्य व्याप्य गतैर्धर्मैरस्पृष्टस्सन् योऽन्तरात्मतया बिभर्ति स परमात्मा, तथा गीतं भगवता "परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः", इति. भरणमत्राधारकत्वेन चिदचिद्वस्तुनोः कर्मानुगुणं प्रेरणम् ॥ ५७ ॥

ननु, अवतारदशायां देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टां कुर्वन्नप्ययं केवलं द्रष्टैव न तु तत्कर्तेति कथमुच्यते ? इत्यत आह—यन्मायेति । यस्य भगवतो माया चेष्टितं स्वसङ्कल्पैकहेतुकं चेष्टितं तत्पुंसो जीवस्य सर्गाद्यर्थमेव काँश्चिदुत्पादयितुं काँश्चित्पातुं काँश्चिच्च संहर्तुमेव, न तु स्वस्य पुण्यापुण्यत्वादिरूपार्थमिति भावः । अन्यथो लयः, तर्हि किं जीवसर्गाद्यर्थेन मायाचेष्टितेन प्रयोजनम् ? प्रत्युतान्यानर्थकारिणा चेष्टितेन स्वस्याप्यनर्थमापद्येतेत्यत्राह, अनुग्रह इति. माया चेष्टितरूपो व्यापारोऽनुग्रहः अनुग्रहरूप एव, जीवाननुग्रहीतुमेव चेष्टत इति यावत्. चेष्टितस्यानुग्रहरूपतामेव दर्शयति—तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यत इति. स च मायाचेष्टितरूपो व्यापारस्तन्निवृत्तेः सर्गादिनिवृत्तेः पश्चात् आत्मलाभाय मोक्षाय चोऽवधारणार्थः आत्मलाभायैवेष्यते रामकृष्णादिरूपेणावतीर्णेन भगवता ये सृष्टाः पालिताः संहृताश्च ते सर्वे तद्दिव्यमङ्गलविग्रहसम्बन्धसहशय्यासनभोजनसन्दर्शनादिभिर्देहावसाने मुक्ता भवेयुरित्येवमर्थमेव भगवान् चेष्टत इत्यर्थः । यद्वा, तच्चेष्टितमनुग्रहरूप एव निवृत्तेरात्मलाभाय निवृत्तिधर्मपूर्वकात्मलाभायैव इष्यते सृष्ट्यादिसमर्थं मामवलोक्य मत्प्राप्तिसाधनं निवृत्तिधर्मं मद्भक्तिरूपमनुष्ठाय मुच्येरन् इत्येवमर्थं चेष्टत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अवतारप्रयोजनं हरिशब्देन सूचितं व्यनक्ति—अक्षौहिणीनामिति । नृपाणामिव लाञ्छनानि येषां तैर्नृपवदवभासमानैः इत्यर्थः असुरैरासुरसंपत्त्या जातैरनेकाक्षौहिणीसंख्यानां सेनानां पतिभिः अश्वादिभिराक्रम्यमाणाया भुवः पृथ्व्याः अभाराय भाराभावायोद्यमः अवताररूपः कृतः येन स भुवो भारापहरणायावतीर्ण इति भावः ॥ ५९ ॥

तथैव चाकरोदित्याह—कर्माणीति । सुरेश्वरैः ब्रह्मादिभिरपि मनसाऽप्यपरिमेयानि अवितर्क्याणि कर्माणि सङ्कर्षणसहितो भगवान् मधुसूदनः श्रीकृष्णश्चक्रे, पूतनाशकटयमलार्जुनकेशिकुवलयापीडचाणूरमुष्टिकतोसलकंसवधादिसंहाररूपाणि कर्माणीति भावः ॥ ६० ॥

प्रधानं प्रयोजनं दर्शयति—कलाविति । कलौ युगे जनिष्यमाणानां भक्तानामनुग्रहाय तेषां दुःखादिकं नुदत्यपनयतीति तथा तत्सुपुण्यं वदतां शृण्वतां च पुण्यावहं यशो व्यतनोत् भूभारहरणस्य सङ्कल्पमात्रेणापि सिद्धेरिदमेवावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमिति भावः ॥ ६१ ॥

यशोवितानस्य भक्तानुग्रहरूपतां वर्णयितुं यशो विशिनष्टि—यस्मिन्निति । सतां साधूनां कर्णयोः श्रोत्रयोः पीयूषे अमृततुल्ये यस्मिन् यशोरूपे तीर्थश्रेष्ठे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य सः पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याचम्य कर्मवासनां धुनुते

(१) स्निग्धस्मितेक्षणोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया ॥ इति वीर० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत्सौन्दर्यादिगुणाकृष्टचित्तः कर्मवासनाः क्षपयति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवाह, द्वाभ्याम्—भोजादिभिः कुर्वादिभिश्च श्लाघनीयमीहितं चेष्टितं यस्य सः स्निग्धैः सानुरागैरीक्षितैः अवलोकनैः धीरैर्गम्भीरैः वाक्यैर्वचोभिश्च विक्रमलीलया विक्रमः पादविक्षेपः तद्रूपया लीलया च सर्वैरङ्गै रम्यया मूर्त्या च नृलोकं रमयामास ॥ ६३—६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ननु, यदि श्रीनारायणो जीववज्जन्मकर्माणि भजते तर्हि संसारनिवृत्तये तत्सेवा व्यर्थेति तत्राह—नहीति। विषमो दृष्टान्तः, तथा हि; जीवस्य जन्मादिमत्त्वे पुण्यपापे कारणं विधिवद्धत्वात् तदनियतत्वादीश्वरस्य न हि ते स्तः। न हि कार्यमकारणमिति न्यायात् कारणं वक्तव्यं चेत् लोकानुग्रहोद्धुद्धात्मेच्छैवेति भूमः। अनुग्रहोद्धावस्यापि असंपात्मनोः क्षयत्वाद्विदर्शनामित्युक्तम्, अतस्तत्सेवा न व्यर्थेत्यर्थः। हरेरविभिबद्धत्वेऽपि जन्मादिदर्शनात् अतर्कित्वेन पुण्यादिलेपित्वेन दुःखित्वं स्यादिति। तत्राह—ईशस्येति। ईशस्य कश्चिन्न मे दुःखत्वं स्यादिति तन्निवारणासमर्थत्वादन्यस्य तदभावात् जीव एव ईशः किं न स्यात् ? इति तत्राह; परस्येति। ननु, किं तद्वैलक्षण्यम् ? येनेशादन्यो जीवः स्यादिति तत्राह—द्रष्टुरिति। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति श्रुतेः। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादेश्च सार्वज्ञ्यं जीवाद्भिन्नत्वेन मुख्यं लक्षणं सार्वज्ञ्यं स्वाभाविकं न तु नैमित्तिकमित्याशयेनाह—आत्मन इति। एवंविधः क इत्यतो वाह—आत्मन इति। "आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि" इति यादवः ॥ ५७ ॥

ननु, जीवव्यावर्तकं लक्षणं जगत्कर्तृत्वादिकं तत्प्रकृतेरतः सार्वज्ञ्यमात्रेण कथमीश्वरो जीवाद्व्यावृत्तः ? विशेषणस्य "सर्वज्ञस्त्रिपुरान्तकस्त्रिनयनः" इत्यादावन्यविषयत्वेन व्यभिचारित्वादुक्तदोषाऽनिस्तार इत्यत्राह—यन्मायेत्यादि। यस्येश्वरस्याधीनायाः मायायाः प्रकृतेश्चेष्टितं परिमाणलक्षणं पुंस इत्युपलक्षणम् प्रपञ्चस्य स्थित्युत्पत्तिसंहाराय भवति स्थित्यादिहेतुर्भवतीत्यर्थः। तदेकविषयत्वद्योतनाय चतुर्थीयम् एकवद्भावादेकवचनं "प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः" इति स्मृतिं हिशब्देन दर्शयति। यदनुग्रहः प्रकृतिचेष्टायाः निवृत्ते हेतुः निवृत्तिश्चात्मलाभाय सच्चिदानन्दस्वरूपाविर्भावाय "वक्ष्यमानन्द ओजश्च" इत्यादिश्रुत्योच्यते निरूप्यते हरेः प्रपञ्चनिर्माणादिकं तत्तत्पदार्थविशेषज्ञानं विना न युज्यते तद्ग्रन्थविलोहितुं न पार्यते प्रामाणिकत्वादतो निरुपमत्वरितं सार्वज्ञ्यं हरेरेवाऽन्यस्यौपचारिकमित्यतो जीवव्यावृत्तिलक्षणसद्भावायुक्तेति भावः ॥ ५८ ॥

ननु, कीदृशोऽनुग्रहो येन तन्निवृत्तिः स्यादिति तत्राह—मह्यीति। भुवो भारायमाणानां असुराणामभावाय द्विषीनामिति। नाशाय ॥ ५९ ॥

अपरिमेयानि परिमातुमशक्यानि ॥ ६० ॥

यशोलक्षणं पराक्रमं दुःखशोकतमांसि नुदतीति दुःखशोकतमोनुत् ॥ ६१ ॥

तत्फलमाह—यस्मिन्निति। सत्कर्मपीयूषे प्रशस्तजनकथाऽमृते यशस्तीर्थवरे यशोलक्षणशास्त्रपावनजलश्रेष्ठे श्रोत्रे एवाञ्जलिर्यस्य स तथा उपस्पृश्य स्नानपानाचमनानि कृत्वा पापकर्मवासनाः पापकर्मकरणश्रद्धालक्षणाः ॥ ६२ ॥

श्लाघनीये हितः पूज्यमानचरितः ॥ ६३ ॥

स्निग्धास्मितेक्षितेनोदारैर्मनोहरैः विक्रमलीलया विक्रमविलासेन सर्वाङ्गसुन्दरया मूर्त्या च नृलोकं मनुष्यजनं "नृ नये" इति धातोर्नयति भक्तिपूर्वकं तत्त्वं जानातीति नृलोको ज्ञानिसमूहस्तमिति वा ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

नन्वन्यस्य जन्मकर्मणोर्हेतुः प्राचीनकर्मैव स्यात् तस्य च हेतुर्माया श्रीभगवतस्तु किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—न ह्यस्येति। "साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्" इति न्यायेनात्माऽभिन्नत्वेन सम्मतेषु साधुषु या माया कृपा तां विना तत्र हेतवः ईशस्येत्यादयः ॥ ५७ ॥

कृपामेव कैमुत्येन दर्शयति—स्थित्याद्यर्थं यन्मायायां प्रकृतौ चेष्टितं वीक्षणरूपं तदपि जीवेष्वनुग्रह एव पर्यवसीयते बुद्धीन्द्रियादिसम्पादनात् अत एवाऽनुग्रहस्तस्य स्थित्यादेर्निवृत्तेर्हेतोः जीवानामात्मनो भगवतो धामाय चेष्यते किमुत धर्मादेः तथाच वक्ष्यते "बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्" इत्यादि ॥ ५८ ॥

सम्प्रतित्वसङ्ख्येयभक्तजनाश्रयस्वरूपायां परमभक्तायां पृथिव्यां परित्यक्तयेव कृपयेव स्वयमवततारेत्याह—मह्यां द्विषीणामिति युग्मकेन ॥ ५९—६५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ननु, जीवस्य जन्मकर्मणोर्हेतुः प्राचीनं कर्मैव स्यात् तस्य च हेतुर्माया, श्रीभगवतस्तु किं स्यात् ? इत्यत आह—न ह्यस्येति। आत्मनः स्वस्य आत्मसु जीवेषु वा मायां कृपां विना उत्तरश्लोके अनुग्रह इति मायार्थविवरणात् "माया दम्भे कृपायां च" इति विश्वप्रकाशात् मायाशब्देनात्र कृपैवोच्यते कृपायाः फलमभिव्यञ्जयन्ति—ईशस्य जन्मकर्मण्यां दर्शिताभ्यां सर्वजीवोद्धारसमर्थस्येत्यर्थः। सामर्थ्ये हेतुः परस्य सर्वोत्कृष्टस्य कृपायां हेतुः आत्मनो जीवान् द्रष्टुः संसारदुःखाब्धौ पतितान् विलोकयितुः ॥ ५७ ॥

कृपाया एव हेतुत्वं कैमुत्येन दर्शयति—यावीति। पुंसः प्रकृतीक्षणकर्तुः मायायां यच्चेष्टितमीक्षणादिकं कर्म जीवानां स्थित्याद्यर्थं हि निश्चितं तत्रापि अनुग्रहः अनुग्रहादेव हेतोः किमुत मायागन्धेनापि रहितं गोवर्द्धनधारणादिचेष्टितमिति भावः। बुद्धीन्द्रियादिकं प्राप्य जीवा विषयभोगादिकं प्राप्नुवन्तीति या कृपा तत एव मायायां चेष्टितमित्यर्थः। ननु, विषयभोगादिहेतुभ्यः स्थित्यादिभ्यः पुनः संसारदुःखमेव स्यादिति कोऽयमनुग्रहस्तत्राह-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तन्निवृत्तेस्तेषां स्थित्यादीनां भक्तिज्ञानवैराग्यैर्निवृत्तेरात्मनो भगवतो यो लाभस्तदर्थं चेष्यते बुद्धीन्द्रियादिकं विना भक्तिज्ञानाद्यपि न सिद्ध्येदिति जीवमात्रेषु कृपैव हेतुरित्यर्थः । यदुक्तं "बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च" इति ॥ ५८ ॥

श्रीकृष्णस्य तु जन्मकर्मणोर्हेतुः स्पष्टमेव पृथिव्यां पृथिवीस्थजनेषु साधकसिद्धभक्तेष्वपि कृपैव दृश्यत इत्याह--अक्षौहिणीनामिति सप्तभिः । भुवो भारहरणात् असुराणामपि वधेन संसारहरणात् कृपोक्ता ॥ ५९—६० ॥

भुवि स्थितेषु कृपामुक्त्वा भुविस्थास्यत्स्वपि कृपामाह–कलाविति । तमोऽविद्या ॥ ६१ ॥

ननु, सुपुण्यमित्युक्त्या यशः स्वर्गजनकमवगम्यते तन्नैवमित्याह–यस्मिन्निति । सद्भिः कर्णपेयपीयूषमये यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा किं पुनरापीय सकृदेकवारमपि किम्पुनर्बहुशः कर्मवासनामविद्यां यस्य परोक्षवर्तिनोऽपि यत् किञ्चिद्यशः श्रवणमात्रेणैव संसारं तरन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तत्समकालभवत्वेनापरोक्षवर्तिनस्तल्लीलापरिकरास्त्वगण्यमहिमानः परममान्या एवेत्याह–भोजेत्यादि ॥ ६३ ॥

ये तु तस्याऽतिप्रेमाविषयीभूता नेत्राञ्जलिभ्यां तदीयरूपमाधुर्यपानासक्ताः श्रोत्रादीनपि सफलयन्ति ते त्वतिधन्या इत्याह, स्निग्धं स्मितं यत्र तथाभूतं यदीक्षितमवलोकनं तेनोदारैर्मनोवाञ्छापूरकैः कदाचिद्विक्रमस्य स्वमधुरचरणविन्यासस्य वीररसव्यञ्जकस्य स्वशौटीर्यस्य वा लीलया नृलोकं मनुष्यजातिं स्वप्रियजनसमूहम ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, धर्मत्राणाय पापनिराकरणायास्य प्रादुर्भावश्चेत्तर्हि अस्यापि जन्मकर्मणोर्हेतुरुपादेयत्वेन धर्मफलं पुण्यानुष्ठानतो निराकरणीयत्वेन पापफलं चास्तीत्यत्राह–नहीति । हे महीपते ! ईशस्य चेतना चेतनानियन्तुः परस्य पूर्णानन्दस्य द्रष्टुः सर्वसाक्षिणः आत्मनः सर्वात्मनोऽस्य हरेः देवक्यां जातस्य आत्मसु जीवेषु या माया "माया दम्भे कृपायां च" इति कोशात् तां विना जीवानुग्रहं विनेत्यर्थः । अन्यो हेतुर्जन्मनः कर्मणो वा नास्तीत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ननु, "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति भगवद्वचनात् जीवस्य भगवदात्मकतयैव कृतार्थत्वादुक्तानुग्रहस्य किं प्रयोजनमित्यत्र अनादिमायावश्यस्य सृष्टिसंहारप्रवाहपतितस्य भगवत्पराङ्मुखस्य जीवस्य सृष्टिसंहारनिवृत्तये भगवत्प्राप्तये च तदनुग्रह इष्यत इत्याह—यन्मायेति । "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम" "न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । मायया ऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः । मम माया दुरत्यया" इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धायाः यस्य मायायाः जीवविमोहिन्याः चेष्टितं पुंसो जीवस्य स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय भवति तस्य अनुग्रहः स्थित्यादेर्निवृत्तये आत्मलाभाय परमात्मप्राप्तये च इष्यते इत्यन्वयः ॥ ५८ ॥

तस्माज्जीवाऽनुग्रहार्थं भगवतः प्रादुर्भावादिकमित्याह—अक्षौहिणीनामित्यादिसप्तभिः । अभाराय भारनिराकरणाय उद्यमः प्रादुर्भावः ॥ ५९ ॥

सुराणामीश्वरैर्ब्रह्मशिवादिभिरपि मनसाऽपि तीव्रध्यानपरेणान्तःकरणेनाऽपि अपरिमेयानि परिमातुमनर्हाणि ॥ ६० ॥

दुःखानि आध्यात्मकादीनि शोकं मरणादिभयजं अतः अनाद्यज्ञानं नुदतीति तथा ॥ ६१ ॥

कीदृशं यशो व्यतनोदित्याह—यस्मिन् सतां साधूनां कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे यश एव तीर्थवरं तस्मिन् श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानपात्रं यस्य स पुरुषः सकृदपि उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा एकवारं किञ्चिदप्यास्वाद्य तत्प्रवणः सन् कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥

भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य सः यद्वा सामान्यतः सर्वैः श्लाघनीयेहितः भोजादिभिः सह नृलोकं रमयामासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६३ ॥

विविधक्रमं लीलया च सर्वैरङ्गैः रम्यया मूर्त्या च नृलोकं रमयामास ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हे महीपते ! इन श्रीहरि के जन्म और कर्म का कारण आपको इच्छा के विना और कुछ भी नहीं हैं, क्योंकि ! आप नियंता हैं पर हैं द्रष्टा हैं और आत्मा है इसी से आपके जन्म कर्म दिव्य हैं ॥ ५७ ॥

जिन श्रीहरी की माया का चेष्टित ही इस पुरुष (जीव) के करण कलेवरादि प्रदान द्वारा उत्पत्ति स्थिति नाश का हेतु है, अर्थात् संसार में जन्म लेना, स्थित रहना और मरना इनका कारण है । और जिनका अनुग्रह ही इस सांसारिक जन्मादि निवृत्ति का और मोक्ष प्राप्ति का कारण है ॥ ५८ ॥

नृप चिन्ह धारण करने वाले अक्षौहिणियों के पति असुरों से भूमि देवी को आक्रांत देखकर इसी के भार हरने के लिये आप प्रभुने उद्यम किया ॥ ५९ ॥

बड़े २ सुरेश्वरों के मन में और विचार में भी न आ सकें ऐसे अपरिमेय कर्मों को भगवान् श्रीमधुसूदन बलदेवजी के सहित करते हुए ॥ ६० ॥

और कलियुग के विषैं उत्पन्न होने वाले भक्तों के अनुग्रहार्थ उनके दुःख, शोक, और अज्ञान को नाश करने वाले ऐसे पुण्य यश को विस्तार करते हुए ॥ ६१ ॥

महात्माजनों के कर्णों को अमृत रूप, ऐसे जिनके यश रूप तीर्थ, सरोवर में पुरुष श्रोत्र रूप अंजलि से एक वार आचमन करके अर्थात् कर्णों से एकवार आपके चरितामृत को सुनकें कर्मों की वासनाओं को छोड़देता है ॥ ६२ ॥

यस्याऽऽननं मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासम् ।
नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥ ६५ ॥
जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून् सुतशतानि कृतोरुदारः ।
उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन् जनेषु ॥ ६६ ॥
पृथ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन् कुरूणामन्तःसमुत्थकलिना युधि भूपचम्वः ।
दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विघोष्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात् स्वधाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम् अष्टादशसाहस्रिकायां संहितायाम्
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे श्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्तने यदुवंशानुकीर्तनं नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भाषा टीका।

भोज, वृष्णि, अंधक, मधु, शूरसेन, दशार्ह, ये सब लोग जिनकी सदाश्लाघा करते, और कुरु, सृंजय, पांडुलोग अर्थात् इनके वंश सदा जिनकी लीलाओं को गाते रहे ॥ ६३ ॥

उन श्रीकृष्ण की स्नेह युक्त मंदमुसक्यान पूर्वक चितवन से, और उदार वचनों से तथा अतिमानुष लोकोत्तर पराक्रमों से और दिव्यरस मयी लीलाओं से, तथा सर्वांग सुंदर परम-रमणीय अपनी श्रीमूर्ति से इस मनुष्य लोक को रमाते हुए ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तस्यद्भुतनार्यैमुखशोभामाह—यस्याऽऽननं दृष्टिभिर्नेत्रैः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च न ततृपुर्न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधान-मप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः कुपिताश्च बभूवुः, कथम्भूतमाननम्? मकरकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगम् सविलासो हासो यस्मिन् नित्यम् उत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥

श्रीकृष्णस्य चरितं समासतो वर्णयति—जात इति द्वाभ्याम् । जातो निजेन रूपेण पश्चात्पुरुषो मनुष्याकारस्सन् व्रजं गतः व्रजवासिनामेधिता अर्था येन तेषु दारेषु सुतानां शतान्युत्पाद्य आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥

अन्तः समुत्थेन कलिना निमित्तेन गुरुभारं क्षपयन् दृष्ट्यैव भूपचमूर्विधूय विजये जयमर्जुनेन जितमित्येवमुद्घोषं कृत्वा परं तत्त्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधाम सम्यक् स्वेनैव रूपेण जगामेति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

मूर्तेः सर्वाङ्गरम्यत्वं सूचयितुं स्थालीपुलाकन्यायेन तावन्मुखशोभामाह—यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्याननं दृग्भिर्नेत्रैः पिबन्त्यो ऽतितृष्णया पश्यन्त्यो मुदिता नार्यो नराश्च न ततृपुः न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानाः निमेषोन्मेषकर्तुर्निमेः कुपिताश्च बभूवुः इक्ष्वाकुतनयस्य निमेः निमेषादिकर्तृत्वं तच्चरित्र एवोक्तं पुरस्तात्, कथंभूतमाननम्? मकरकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ कपोलौ च तैः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवशोभातिशयो यस्मिन् ॥ ६५ ॥

श्रीकृष्णचरितं समासतो वर्णयति—जात इति द्वाभ्याम् । जातस्तावन्निजेन रूपेण जातः पुरुषः पश्चान्मनुष्याकारस्सन् पितृगृहात् कारागृहाद्व्रजं गतः व्रजवासिनामेधिता वर्धिता अर्थाः पुरुषार्थाः येन रिपून् पूतनाशकटादीन् हत्वा कृताः पाणिना गृहीता उरवः षोडशसहस्रसङ्ख्याकाः अष्टौ च रुक्मिण्यादयः दाराः कलत्राणि यस्य सः तेषु दारेषु सुतानां शतान्युत्पाद्यात्मनिगममात्मनो नियोगरूपं वेदं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनेषु प्रथयन् प्रथयितुमिति भावः । क्रतुभिः सर्वैः स्वात्मानमेव समीजे समाराधितवान् ॥ ६६ ॥

स वै भगवान् कुरूणामन्तः परस्परं समुत्थेन कलिना कलहेन निमित्तेन पृथ्व्या उरु अधिकं भरं क्षपयन् युधि संग्रामे भूपानां चक्रं सैन्यं दृष्ट्यैवाभिभूय विजयेऽर्जुने जयमुद्विघोष्य सर्वान् जितो ऽयमर्जुन इत्येवंविधमुद्धोषं कारयित्वा परं तत्त्वमुद्धवाय प्रोच्योपदिश्य स्वं धाम स्थानं वैकुण्ठाख्यमगात् तेनैव रूपेण यथावित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवात्स्यवीरराघवार्यविदुषा कृतायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीभागवतव्याख्यायां नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रतिकरणप्रकारं दर्शयति-यस्येति । मकराकारकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ ताभ्यां भ्राजत्कपोलाभ्यां सुभगं सुन्दरं विलासेन सहितो हासो यस्य स तथा तं नित्यम् उत्सवो यस्य स तथा तं तद्दर्शनानन्दजनकमित्यर्थः । न तत्पुः नालम्बुद्धि प्राप्ताः निमेर्निमेषस्येति षष्ठी द्वितीयार्थे निमेषं प्रति कुपिताः विकासविरोधित्वात् ॥ ६५ ॥

तेषु दारेषु आत्मनिगमम् आत्मज्ञानं स्वगुणप्रतिपादकवेदलक्षणशास्त्रं वा प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ६६ ॥

स कृष्णः स्वधाम स्वमूलरूपं समगात् स गतवानित्यभोभूदित्यन्वयः । "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्याद्युपनिषदे इत्यनेन सूचयति, पृथ्व्याः गुरुभरमसुरलक्षणं भूपवन्धे भूपसमूहलक्षणं बन्धे विधूय संहृत्य उद्विघुष्य डिण्डिमघोषं कारयित्वा वरं वरणीयं ज्ञानं प्रोच्य विस्तरेणोपदिश्य इति ॥ ६७ ॥

नाम्ना श्रवसुन्धरासुरमहावंशावलीमन्दिरम्—
व्याख्याव्याजविनोदतोऽद्य नवमस्कन्धो मयाऽऽम्रेडितः ॥
सर्वज्ञो विजयध्वजाय यतये मह्यं महाभूतिदो—
हारीहारमनोहरो ह्यहरहः प्रीतोऽस्तु विश्वम्भरः ॥ १ ॥
पदरत्नावलिर्भूयान्नवमस्कन्ध अर्पिता ।
तुलसीवद्धरेः पादद्वन्द्वे द्वन्द्वापहारिणी ॥ २ ॥

श्रीमद्देन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थस्य कृतौ पदरत्नावल्यां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

(विजयध्वजतीर्थपाठेन एकविंशोऽध्यायः)

समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ सर्वमेव युगपत्स्फुरितं तच्चरितमापाततो निजोत्कण्ठाकुण्ठनेच्छया च समासेन वर्णयति—जात इति । पितृगृहात् श्रीवसुदेवभवनाज्जातः प्रादुर्भूतः तस्मादेव व्रजं गतः तदेतद्वयकथनानुरूपेण प्रोच्योप्यपरितुष्यन्नाह; एधितार्थ इति, ततश्च एधिताः पूर्वतोऽपि समेधिताः अर्थः श्रीमन्नन्दादौ पितृत्वादिरूपा येन सः स्थापितश्च श्रीकृष्णसन्दर्भे दर्शयिष्यते च श्रीदशमस्य क्रमसन्दर्भे "पुत्रीभूते जनार्दने" "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने" "नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन्" इत्यादौ । ननु, क्रतुषु तास्ता देवता एवेज्यन्ते कथमात्मानमीज इति तत्राह—पुरुष इति । पूर्षु देवतादिदेहेषु शेते अन्तर्यामित्वेन निश्चलं तिष्ठतीति स तथा तत्रैव पर्यवसानादिति भावः । ननु, तेन वा कियान् लाभः स्यात् तस्य परमपूर्णस्य तत्राह—आत्मनिगममिति । तत्तल्लक्षणेनैव तत्तदेव मुख्यं प्रयोजनमिति भावः । शाब्दत्वेनाव्यवहितत्वेनचार्थनिगमे सति किमर्थमध्याहारव्यवधाने सह्ये तर्ह्येव सह्ये यदि विरुद्धे अपि न स्यातामिति तस्मात् पुरुषशब्दोऽतिव्यवहितो गत इत्यत्र न योज्यः । उक्तं हि नराकृतेः परमत्वं "नचान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापिचापरम्" इत्यादिभिः ॥ ६६ ॥

"अतिक्रम्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसि ततः परम्" इत्येतत्पर्यवसानपरं प्रोच्य स्वधाम स्वस्वरूपं निजनित्यलोकं सम्यक् तत्तत्पार्षदादिभिः साकमेवागादिति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेष्वपि व्रजवासिनस्तेष्वपि गोप्यस्तत्रियतमे सखायश्च तन्माधुर्यपानप्रवराः परमधन्यतमा इत्याह—यस्येति । सर्वेष्वपि मध्ये परममधुरमाननं तदाननमप्यूर्ध्वाधोभागाभ्यां द्विधा विभक्तं महामाधुर्यं भवति, तत्रापि सर्वमहामाधुर्याणां चक्रवर्ती हासाऽमृतमहामधुरिमा तदधरभागमध्ये निवसतीत्यधरभागं वर्णयति, मकरकुण्डलाभ्यां चारु देदीप्यमानौ यौ कर्णौ ताभ्यां भ्राजन्तौ यौ कपोलौ ताभ्यां सुभगं द्रष्टृजनमनोहरं विलासैर्हर्षोत्सुक्यचापलादिभिर्धोत्यमानैः सहितो हासो यत्र तत् यद्वा मकरकुण्डलाभ्यां सकाशादपि चारू कर्णौ "भूषणभूषणाङ्गम्" इत्युक्तेस्तयोरपि शोभावर्द्धकत्वात् अर्थात् मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि भ्राजन्तौ कपोलौ अन्तर्वर्तिचर्व्यमाणताम्बूलस्य पार्श्वस्थयोर्हासकुण्डलयोश्च छविमत्त्वात् ताम्बूलहेतुकदरोत्फुल्लत्वादेकतरत्वादतिस्वच्छत्वादतिसकुमारत्वाच्च अर्थात् मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि सविलासो हासः बिम्बाधरदशनसूक्ष्मशोभानुरञ्जितत्वात् सर्वमाधुर्यमहाराजचक्रवर्तित्वात् स्वज्योत्स्नाप्रवाहनिर्वापितसर्वसन्तापश्रेणिकत्वात् सर्वभक्तचेतश्चकोरातिलोभनीयत्वात् युवतिजनकामाम्बुधिवर्द्धकत्वात् व्रजकुलबालाकुलजातिधर्मधैर्यसुसंभ्रमदोस्माद्प्रवर्तककामेण धर्म

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

षत्वात् यत्र तत् दृशिभिर्नेत्राञ्जलिभिः पिबन्त्योऽपि न ततृपुः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः कुपिता बभूवुरिति निमेषासहत्वेन रूढमहाभावलक्षणेनात्र स्त्रियो गोप्य एव नान्याः नराः कृष्णप्रियनर्मसखास्सुबलादयः नान्ये ज्ञेयाः गोपीः प्रियनर्मसखांश्च विनारूढभावस्यान्यत्रोदयसम्भवाभावात् यदुक्तमुज्ज्वलनीलमणौ—

"आद्या प्रेमान्तिका तत्रानुरागा तां समञ्जसा।
रतिर्भावान्तिमां सीमां समर्थैव प्रपद्यते॥
रतिर्नर्मवयस्यानामनुरागान्तिमां स्थितिम्।
तेष्वेव सुबलादीनां भावान्तामेव गच्छति"

इति॥ ६५॥

अथ के ते जन्मकर्मणी इत्यपेक्षायां सर्वमेव युगपत्स्फुरितं तच्चरितमापाततो निजोत्कण्ठाकुण्ठनेच्छया राजोत्कण्ठावर्द्धनेच्छया च समासेन वर्णयति—जात इति द्वाभ्याम्। पितुर्वसुदेवस्य गृहात् व्रजं गतः किमर्थम् एधितः प्रकटीकृत्य वर्द्धितः वृद्धिसीमां प्रापितोऽर्थः सर्वपुरुषार्थशिरोमणिः प्रेमा येन सः प्रेमप्रख्यापनस्यैवावतारमुख्यप्रयोजनत्वात् प्रेम्णश्च व्रज एव वृद्धिसीमाप्राप्तत्वाच्च रिपून् हत्वेति रिपुभ्यो मोक्षप्रदानमप्येकं प्रयोजनमिति तेषु दारेषु सुतशतान्युत्पाद्येत्याविना वर्णाश्रमधर्मस्थापनं च दर्शितं नराकृतिपरब्रह्मत्वात् पुरुषः आत्मानं समीजे इज्यमानस्यान्यस्याभावात् किमर्थं समीजे तत्राह—आत्मनिगमम् आत्मानुगतं स्वकीयं वेदमार्गम्॥ ६६॥

भूभारहरणं प्रयोजनमाह—पृथ्व्या इति। भूपचम्वः भूपचमूः दृष्ट्यैव विधूय तत्प्रयोजनमाह, विजये अर्जुने जयम् उत्कर्षेण विघोष्य अर्जुनेन जितमिति जनेषु ख्यापयित्वेत्यर्थः। भक्तिज्ञानवैराग्यप्रख्यापनमप्येकं प्रयोजनं तदाह—प्रोच्येति। स्वधाम द्वारकां समगात् सङ्गतः प्राप्तो अभूत् प्रपञ्चगोचरतां परित्यज्येति भावः नारायणस्वरूपेण स्वधाम वैकुण्ठं चागात्॥ ६७॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम्।
नवमस्य चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम्॥ २४॥
मन्तुसिन्धौ निमज्जन्तमन्तः सन्तापसन्धितम्।
करुणादृष्टि वृष्ट्यैव सन्तःकर्षन्तु मां ततः॥
वैयासशुक्रपञ्चभ्यां राधाकृष्णसरस्तटे।
नवमस्कन्धटीकेयमवाप परिपूर्णताम्॥
नवमस्कन्धीय टीक श्लोकाङ्का (६५०)
ओंनमो भगवते वासुदेवाय।
श्रीगोपालो विजयते॥
समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः॥ ९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यस्याननं दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च पिबन्तः न ततृपुः स नृलोकं रमयामासेति पूर्वेणान्वयः, कथम्भूताः? दृङ्निमेषोन्मेषकर्तुर्निमेः तं प्रति कुपिताः दृङ्निमेषोन्मेषव्यवधानमप्यसहमाना इत्यर्थः। तद्दर्शनसुखेन मुदिताश्च कीदृशमाननं मकरकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवो यस्मिंस्तत्॥ ६५॥

भगवच्चरितं सङ्क्षेपतो वर्णयति—जात इति, श्लोकद्वयेन। पुरुषः "पुरुषान्न परं किञ्चित्" इत्यादिश्रुतिवेद्यः परमेश्वरो जातः स्वेच्छया निजरूपेण वसुदेवगृहे आविर्बभूव तस्माद्व्रजं नन्दव्रजं गतः तत्र भक्तानामेधिता अर्थाः पुरुषार्था येन सः रिपून् हत्वा कृतोरुदारः तेषु दारेषु पुत्रानुत्पाद्य आत्मनिगमं वेदमार्गं जनेषु प्रथयन् आत्मानमीजे॥ ६६॥

कुरूणां दुर्योधनभीमादीनामन्तःसमुत्थेन कलिना हेतुभूतेन पृथ्व्याः उरुभरं क्षपयन् युधि भूपचम्वः दृष्ट्या विधूय विजये अर्जुने जयं विघुष्य परं तत्त्वं पूर्वमर्जुनाय युद्धारम्भे उद्धवाय च स्वधामारोहणवेलायामुपादिश्य सम्यक्केनैव रूपेण स्वधाम निजं लोकं जगाम॥ ६७॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्य-
श्रीभगवन्निम्बार्कचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते
श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे नवमस्कन्धीये
चतुर्विंशाध्यायार्थप्रकाशः॥ २४॥
समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः॥ ९॥

भाषा टीका।

पहिले जो कही कि—सर्वांग सुंदर मूर्त्ति से लोक को रमाते भये सो अब उस सर्वांग सौंदर्य के उपलक्षक (जानने वाली) आपके श्री मुखकी शोभा का कुछ वर्णन करते हैं। कैसा आप का आनन (मुख) है, कि—मकराकृत कुंडलों से शोभा वाले सुन्दर कर्ण और कुंडलों की झलकन से शोभायमान सुन्दर कपोल जिसमें, और बहुत ही सुन्दर सौभाग्य युक्त विलास पूर्वक मन्दहास जिसमें, और दर्शन करने वालों को नित्य उत्सव जिसमें, ऐसे सौन्दर्य, सौकुमार्य, माधुर्य, मंदहास विलासादि विशिष्ट श्री मुखारविन्द को नारी और नर नेत्रों से सदा पान करते हुए भी तृप्ति को नहीं प्राप्त होते हुए, और दर्शन करके बडे मोद को प्राप्त होते। परंच जब बीच में दर्शन के विरोधी पलक आडे आजाते तब तो निमि राजा पर बडे कुपित होते और सदा ही चाहते, कि—पलक न लगें और सदा इस मुखको निरखते ही रहैं॥ ६५॥

अब उस मुखकमल के ध्यान को शुकदेवजी के हृदय में आने से, एक विषयक ज्ञान अपने दूसरे सम्बन्धिका स्मरण करा देता है। सो श्रीविग्रह के ध्यान से समग्र लीलाओं का स्मरण हो आया, इसी से संक्षेप से दो श्लोकों में श्री कृष्ण चरित्रों का वर्णन् करते हैं। श्रीमथुरा में श्रीवसुदेव की पत्नी श्रीदेवकी देवी में अपने परत्व सूचक निज रूप से प्रकट होकर फिर अपने पिता के गृह से नन्द के व्रज को गये, और वहां जाकर व्रज वासियों के सब अर्थ वढाये और अपने [आश्रितों के] शत्रुओं का नाश कर द्वारका में श्रीरुक्मिणी प्रभृति बहुत राजकन्याओं के साथ विवाह कर बहुत सी पत्नी बनाई। और उनके विषे सैकडों पुत्रों को उत्पादन कर, अपने वेदमार्ग को इस जगत् में प्रख्यात करने

भाषा टीका ।

के लिये अखिलेश्वर होकर भी आप अपने आत्मा ही को यज्ञों से यजन करते हुए ॥ ६६ ॥

और पृथिवी के बडे भारी भार को उतारने के लिये कौरवन के विषै कलह रूप अग्नि को प्रकट करा कर युद्ध के विषै आये हुए राजा लोगों की सेनाओं को अपनी दृष्टि से विधूनन कर के अर्जुन की जीतका डङ्का वजवा कर उद्धव को अपने परम तत्त्व का उपदेश कर अपने परम पद नित्य निजधाम को पधारे ॥ ६७ ॥

नवमस्कन्धभावार्थबोधिनी भक्तिपोषिणी ।
भाषाभागवताचार्यकृता भूयात् सतां मुदे ॥ १ ॥
इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में चतुर्विंश अध्याय की,
उभयवेदान्ताचार्य—श्रीमत्सुदर्शनाचार्यान्तेवासि-
श्रीबलरामस्वामिचरणाश्रित-
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त ॥ २४ ॥
नवमस्कन्ध भी समाप्त भया, ॥ ९ ॥
श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

॥ हरि ओम् तत् सत् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

संशोधकौचास्य ग्रन्थरत्नस्य काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्य—'श्रीवृन्दावनस्थ' पं० भागवताचार्यौ ॥